Б 3 3(4 Ук р 3)

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

12/13
2006/2007

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ
І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

12–13'2006–2007

НБ ПНУС
733651

м.Івано-Франківськ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

Головний редактор: Микола Кугутяк
Відповідальний секретар: Ігор Райківський

Редакційна рада: Володимир Грабовецький, Василь Грещук, Леонід Зашкільняк (м. Львів), Олександр Карпенко, Володимир Качкан, Віталій Кононенко, Юрій Лащук, Василь Марчук, Володимир Матвіїшин, Борис Савчук, Тарас Салига (м. Львів), Михайло Станкевич (м. Львів), Петро Федорчак, Мирон Черепанин, Раїса Чугай (м. Львів)

Редакційна колегія: Микола Кугутяк, Олег Єгрешій, Андрій Королько, Ігор Райківський

Старший редактор: Василь Головчак

Літературна редакція: Олександра Ленів
Комп'ютерна правка і верстка: Лідія Курівчак
Коректура: Віта Тимків, Надія Гриців

...національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

На обкладинці – зображення картин художника Мирослава Ясінського

СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ, А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ

Реєстраційне свідоцтво ІФ № 339 від 03.12.1996 р.

Часопис "Галичина" затверджений фаховим виданням ВАК України з таких галузей наук: історія, філологія, мистецтвознавство

ГАЛИЧИНА 12–13'2006–2007

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

АРХЕОЛОГІЯ

Олег ГУЦУЛЯК, Петро ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ, Богдан ТОМЕНЧУК
КОРОЛІВСТВО СВЯЩЕННИХ ВЕРШИН (*SCANDO-SLAVICA У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'Ї*) ... 8
Тарас ТКАЧУК, Ігор КОЧКІН, Радослав ЩОДРОВСЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ У 2006 р. ... 34
Богдан ТОМЕНЧУК, Микола КУГУТЯК, Олег МЕЛЬНИЧУК
ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2006 р. ... 47

ІСТОРІЯ

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ "РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ" ТА ЇЇ ПОСЛІДОВНИКІВ У ГАЛИЧИНІ В 1830–1840-х рр. ... 51
Василь БУРДУЛАНЮК
ЗВ'ЯЗКИ ГАЛИЦЬКИХ І НАДДНІПРЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ ... 58
Богдан ЯКИМОВИЧ
ІВАН ФРАНКО – ВИДАТНИЙ ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ... 68
Лілія ШОЛОГОН
УКРАЇНСЬКА ПЕДАГОГІЧНА ПЕРІОДИКА ГАЛИЧИНИ (1880–1914 рр.) ... 86
Ігор ГУРАК
РУРП (УРП) ТА УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО (1890–1914 рр.) ... 94
Олег ПАВЛИШИН
ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 1918–1919 рр.: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ... 103
Олег ЄГРЕШІЙ
СУПЕРЕЧНОСТІ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ КАТОЛИЦЬКИМ СОЮЗОМ ТА УКРАЇНСЬКОЮ КАТОЛИЦЬКОЮ НАРОДНОЮ ПАРТІЄЮ У 1930-х рр.: ГЕНЕЗИС, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ ... 118
Ігор СОЛЯР
"СЕЛЬРОБ": ВІД СТВОРЕННЯ ДО РОЗКОЛУ (1926–1927 рр.) ... 126
Любов ШЕПТИЦЬКА
ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАРАНА (1928–1930 рр.) ... 132
Петро СІРЕДЖУК
ДОПОМІЖНІ ПРОМИСЛИ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ ... 140
Ярослав МАНДРИК
НАВЧАННЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПРОВЕДЕННЯ МАСОВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ... 148

Олег МАЛЯРЧУК
ГАЛИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КЕТМАН: СЕЛО В ІДЕОЛОГІЧНІЙ ВІЙНІ З ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРИЗМОМ........ 157
Василь ДЕБЕНКО, Ірина ОВЧАР
ІМПЕРСЬКІ ТРАДИЦІЇ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ СРСР У 80-х РОКАХ XX ст........ 167

ЕТНОЛОГІЯ

Микола КУГУТЯК
КАМІНЬ ДОВБУША В ЗАВОЄЛАХ........ 175
Богдан ГУДЬ
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИН УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КОНФЛІКТІВ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст........ 189
Петро КОСТЮЧОК
ГУЦУЛЬЩИНА В РОКИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ........ 197
Ігор ПАНЬКІВ
РОДИННІ ОБРЯДИ І ЗВИЧАЇ ВІРМЕНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОКУТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-х РОКАХ XX ст........ 206
Микола ҐЕНИК
ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ........ 214
Володимир ВАСИЛЬЧУК
УКРАЇНСЬКІ НІМЦІ (50–80-ті РОКИ XX ст.)........ 223

ПОЛІТОЛОГІЯ

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ
ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ XX ст. (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ)........ 230
Тетяна ХОДАК
ДЕРЖАВОТВОРЧІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ 20–30-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ........ 238
Віра БУРДЯК
ПОЛІТИКА УКРАЇНИ Й ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У РУСЛІ ІНТЕГРАЦІЇ І ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ... 251

ІСТОРІОГРАФІЯ

Андрій КОРОЛЬКО
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНІЯ ПЕТРУШЕВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст........ 258

Андрій МІЩУК
ГРОМАДСЬКА Й НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА ЦЕЛЕВИЧА: ІСТОРІОГРАФІЯ, ПРОБЛЕМИ........ 267
Олександр МАРУЩЕНКО
ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ........ 276

ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ ЄДНОСТІ ГАЛИЧИНИ Й НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ПЛАТОНА ЛУКАШЕВИЧА........ 282
Передмова до збірки “Малоруські і червоноруські думи і пісні” (1836 р.)... 289

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Ганна МАРЧУК
НОВАТОРСТВО ІВАНА ФРАНКА У ЗБАГАЧЕННІ ЖАНРОВИХ ФОРМ САТИРИЧНОЇ ПРОЗИ........ 291
Оксана ЗАЛЕВСЬКА
РОСТИСЛАВ ЄНДИК: ШТРИХИ ДО ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ (особливості художнього мислення)........ 300
Леся ПЕТРЕНКО
ЛЮДИНА В АБСУРДНОМУ СВІТІ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (творчість Івана Багряного в контексті експресіонізму)........ 306

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Богдан КІНДРАТЮК
ДЗВОНАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО КОЛОМИЙЩИНИ........ 313
Богдан ТИМКІВ, Роксолана ТИМКІВ
ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТЦІВ ІЗ ГАЛИЧИНИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД........ 322
Богдан ТИМКІВ
ТВОРЧА МАНЕРА ДМИТРА СИВАКА........ 330
Михайло ГНАТЮК
ФЕНОМЕН І ДРАМА ХУДОЖНИКА ІВАНА ПЕНИКА........ 333
Володимир ЛУКАНЬ
АВТОПОРТРЕТ ДУШІ ХУДОЖНИКА МИРОСЛАВА ЯСІНСЬКОГО........ 339

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

Любомир ІЛИН
ВИБОРЧА КАМПАНІЯ ДО ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ В 1870 р.: ПЕРЕБІГ І РЕЗУЛЬТАТИ 343
Сергій ДОБРЖАНСЬКИЙ
ТОВАРИСТВО “РУСЬКА БЕСІДА” НА БУКОВИНІ Й ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ КРАЮ (1869–1940 рр.)..... 354
Віталій ПЕРЕДЕРКО
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОМАНОВИХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (до 1914 р.): СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ..... 360
Олег КУДАКТІН
ВІДДІЛ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НКВС ТА ЙОГО МІСЦЕВІ ОРГАНИ (1921–1924 рр.)..... 368
Наталя КОРОСТІЛЬ
ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ СЕЛА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)..... 378
Ярослав ТОКАРУК
УТВОРЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ГЕТТО У СТАНІСЛАВІ В 1941 р..... 385
Емілія АНДРІЇВ
ПРОТИДІЯ ОУН-УПА ОКУПАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ТРУДОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ З ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ..... 394
Дмитро ЗАБЗАЛЮК
ДУХОВНА ОПІКА ВОЯКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ..... 402
Наталія СТЕЦЮК
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО В ПОЛЬЩІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ..... 407
Ольга ЗАБАВСЬКА
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ВОЯКИ 1-ї УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРМІЇ У БРИТАНСЬКОМУ ПОЛОНІ (1945–1949 рр.)..... 414
Олег МУРАВСЬКИЙ
ЛЕГАЛІЗАЦІЯ УГКЦ (1985–1991 рр.)..... 423
Ірина ДМИТРУК
ЗВИЧАЇ ТА ВІРУВАННЯ ГУЦУЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ–ХХ ст...... 430
Юлія ГРАНАТ
ЕТНОРЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ: ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО ДІАЛОГУ..... 438
Михайло МЕЛЬНИКОВИЧ
БОЙКІВСЬКА РОДИННА ЗВИЧАЄВІСТЬ ТА ОБРЯДОВІСТЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ..... 446

РЕЦЕНЗІЇ

Володимир КОМАР
БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ ТРИВАЄ..... 452
Іван МОНОЛАТІЙ
ЗНАЧНИЙ ДОРОБОК З ІСТОРИЧНОЇ ГЕРМАНІСТИКИ..... 455
Микола ҐЕНИК
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЯ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ..... 458

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Микола КУГУТЯК, Олександр МАРУЩЕНКО, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ “УКРАЇНА СОБОРНА”..... 462
Ювілеї
Микола КУГУТЯК, Петро ФЕДОРЧАК
ДО 70-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА КАЛАКУРИ..... 465
Микола КУГУТЯК, Василь МАРЧУК, Ігор ЦЕПЕНДА
ПРОФЕСОРУ МАЮ ПАНЧУКУ – 70!..... 468
Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ К 20.051.05 ПРИ ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ І ПОЛІТОЛОГІЇ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА У 2006 р..... 471
НАШІ АВТОРИ..... 474

УДК 904 (477.43/44.84)+213-145+398(161.2=521)
ББК 63.3(4Укр)+87.215 (4Укр)+82.0

Олег ГУЦУЛЯК, Петро ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ, Богдан ТОМЕНЧУК

КОРОЛІВСТВО СВЯЩЕННИХ ВЕРШИН (*SCANDO-SLAVICA У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'Ї*)

У статті розглядається етнічний, археологічний та лінгвістичний аспекти історії Галичини, аналізується міфологічна компонента щодо літописного переказу про Галичину могилу, пропонуються оригінальні та гіпотетичні версії щодо раннього середньовіччя України.

Ключові слова: *Галичина, Галичина могила, інтронізація, готи, кельти, іллірійці, фракійці, Карпати, кавари, слов'яни, варяги, ономастика.*

1.

Невже забув літописець свою обіцянку розповісти про Галичину могилу (одинокий курган на південному майданчику Крилоського городища в урочищі Качків[*]) та заснування Галича? Чи ми просто не зрозуміли його, а сама відповідь проступає між рядками?

– *Княже! Ти вже на Галичиній могилі посидів єси, отож, і в Галичі ти княжив єси!* – насміялися у 1206 р. галичани з Мстислава Ярославича Німого, якому не вдалося вибити з міста угорського короля Андрія, і змусили його повернутися у Пересопницю, що на Рівненщині.

Отже, **переказ про Галичину могилу може бути генетично тотожний іншим уявленням у межах індоєвропейської традиції про існування біля міста могили-гори, "сакрального топосу", "сидіння" на якому надає легітимності правителю міста.**

Наприклад, античні греки біля легендарної Трої розташовували гору Іда, на якій певний час "сидів" та пророкував Зевс-громовержець, а потім здійснив свій знаменитий суд Паріс. Тут же розташовувався знаменитий Палладій – предмет, що надавав царю легітимність.

Власне, колізії валлійського прототипа рицаря пошуку Грааля – Прідері та його батька Пуйлла – зосереджені довкола **"тронного пагорба"** (валл. gorsedd; має ще значення "двір", "зібрання"; ірл. sossad – "ложе", "пагорб", "укріплення", "відкритий простір"), що знаходився всередині кладовища[1] (пор.: Arturs Seat "Трон Артура, пагорб біля Единбурга" < гаел. "пагорб лучників"). **Племінні королі (вожді)** в Ірландії називалися **"королями вершин"** (ri benn; серед ірландців досі популярна мелодія, яка називається "King of the Sacred Grove"), а назва **верховної столиці Ірландії Тари (Темри)** походить від **temair – "пагорб"** (пор. із селищем **Темерівці/Тимерівці**, що якраз на р. Лімниця, між селами Блюдники та Мединя, де свого часу А.Петрушевичу показували **"Галицький Золотий Тік"**[2], і, можливо, вихідці з нього заснували на Верхній Волзі городище Тимерево, відоме ще з X ст. камерними похованнями

---

[*]Урочище Качків, де знаходиться Галичина могила, в княжий період не було заселене (крім південно-східної частини), що дослідниками пояснюється відсутністю власних джерел води, без котрих жоден вид ремесла не міг існувати. Так що воно не могло, як вважають деякі дослідники, виконувати роль торгово-промислового посаду.

варязьких дружинників, аналогічно як у тому ж регіоні виникає і Галич Мерський). Так званий **"тронний камінь"** (Fal) Шотландії є не престолом короля, а предметом, що лише надає йому легітимність – він "впізнає" істинного короля і "скрикує" під ним ("... *Потім на цей острів приплив Симон Бреет, молодший син короля Іспанії, котрий привіз із собою камінь, на котрому коронувалися королі Іспанії, а отримав він цей камінь від свого батька на знак того, що коли-небудь стане королем, – адже саме цього сина батько любив більше за всіх своїх дітей. Цей Симон завдяки дочці Скоттів став королем Ірландії і поставив згадуваний камінь у найкрасивішому куті Ірландії, котрий досі називається королівське Місце. Після нього один із синів одного з королів Ірландії, нащадків Скотти, а звали його Фергус, син Ферфейєра, відбув у найвіддаленішу країну... І вони замешкали там, до того ж всі вони були ірландцями, і досі називаються скоттами, а країна їх – Скоттія... Фергус привіз із Ірландії королівський камінь і розташував його там, де тепер розташоване абатство Сконе. На ньому коронувалися, сиділи і правили королі Шотландії до того часу, доки король Англії Едуард I після завоювання не наказав доставити його звідти в Лондон, у Вестмінстер, і він тепер слугує престолом священика біля верхнього вівтаря*", – пише датована 1280 роком "Хроніка піктів і скотів"[3]).

Як зауважують А. і Б. Ріс, аналогічний **"паладій" царської влади** існує в Індії – це камінь-лінгам Шіви. "...*Той же символізм*, – пише Ю.Евола, – *втілений у пірамідальному ассіро-вавилонському зіккураті з плоским дахом, у схемі міста іранських верховних правителів* (як у Екбатані [тобто парфянських Аршакідів. – *Прим. авт.*]) *та ідеальному образі царського палацу Чакравартина: так у архітектурі втілюється порядок світу, з його ієрархіями та підпорядкуванням неодмінному центрові. Просторовому розташуванню цього центру у будівлях відповідає те місце, де перебуває трон володаря. І навпаки, як і в Елладі, в Індії форми ініціації, в котрих використовують обряд т.зв. мандал, драматизують прогресивний перехід посвячуваного з профанічного і демонічного простору у сакральний, аж до досягнення центру; а головний ритуал, що носить ім'я tukatabisheka, складається з покладання корони або тіари – той, хто досягає "центру" мандали,* ***коронується як цар****, бо він підноситься над грою сил нижчої природи. Крім того, цікаво відзначити, що зіккурат, сакральна будівля, підноситься над містом-державою і є його центром, у Вавилонії називали "****наріжним каменем****", а в Ларсі "кільцем між небом і землею"; теми "каменя" і "мосту" – ... далекосхідна формула "третьої влади між Небом і Землею"*[4].

У сучасній слов'янській традиції даний **обряд "інтронізації"** зберігся повною мірою у словаків і називається **"трійцевий король"** (turični krali). Відзначався він у так званий "русальний тиждень" шляхом обрання парубками собі "короля". На голову йому покладалася корона, в руки давалася палка, протягом трьох днів свят сільське начальство позбавлялося своїх повноважень і вся влада переходила в руки "короля". Натовп носив його на руках вулицями поселень, влаштовувалися забави й танці, **короля саджали на найвищому в поселенні місці** і йому підносилися найкращі страви. Час від часу він кидав свій посох комусь із парубків і того, хто не зумів його зловити, нагороджували стусанами. Після свята Трійці того, хто був "королем", протягом цілого року дуже шанували посельчани. Тільки у південно-східній Словаччині "короля" обирали не на Трійцю, а на Різдво терміном на два роки. Пояснюється це осіданням у даному регіоні великої кількості хорватів[5].

Дане свідчення про "трійцевого короля" цінне ще й тим, що місто Галич фіксується саме у Словаччині[6].

В індоєвропейській традиції **"гора"** як символ божественного першотворення співвідноситься із значенням **"звіщувати, провіщувати долю"** (у тому числі – й майбутнього короля)", від початкового значення **"видавати звуки"**: "*... пор. тох. А sul "гора", але рос. "сулить"; рос. "гора", але і.-є. *ker- "видавати звуки" (пор. грец. кпра "доля"); і.-є. *ond- "камінь, гора", але нім. діал. anden "звіщувати"; лат. mons "гора", але лат. monere "звіщувати"; англ. cliff "скеля", але дв.-англ. clipian "видавати звуки, кричати"...*"[7]. Зокрема, аль-Масуді повідає, що в одному з найславетніших **язичницьких храмів слов'ян**, що знаходився на найвищій горі, встановлено якісь "коштовні камені" й "відзначено знаки", які вказують на майбутні події і застерігають від їх здійснення, з верхньої частини будівлі лунають звуки, які впливають на тих, хто їх слухає[8].

2.

Окрім того, в семантичному контексті з Галичиною могилою як місцем інтронізації князя виступає **"Золотий Тік"** – начебто золочений майдан на Крилоській горі, місці знаходження резиденції сакрального правителя (як відомо, князь був у слов'ян і світським правителем, і верховним жерцем; на місці Золотого Току виявлено споруди фракійського гальштату). Думається, що **Золотий Тік тут є символом родово-племінного суверенітету галичан** (слов. "тік" – "місце для молотьби" етимологічно співвідноситься з нім. Tag – "народні збори", дв.-інд. tegas – "золото", teigasa – "метал", дв.-ірл. tigh, teach – "дім" ~ дв.-грец. halta – "народні збори", halos "молотильний тік", "коло")[9]. Відомо також, що в одному з варіантів старофранцузького епосу "Пісня про Роланда" зустрічається вислів or de Galice – "золото Галіції" і вважається, що поняття "золото" у поєднанні з назвою країни є одним із так званих "загальних місць" епосу для позначення багатств цієї країни. Дехто вважає, що мова у "Пісні про Роланда" йде про Галісію або Уельс, який французи називають Gales, а руські літописці називають жителів Уельсу валлійців "галичанами". Але в інших варіантах "Пісні ..." слово Galice замінено на Rus, що дає підставу вважати, що мова йде саме про Галицьку Русь (civitas Halicensis) та ще й поряд зі згаданими цією "Піснею ..." полянами, бужанами, лютичами, сорбами, уличами, есклавами тощо[10]. Золото в культі всіх держав Євразії виступає як якість владної могутності правителя – "слави", що завжди "*... постає у несвідомому, збуджує і стимулює внутрішню динаміку організму та пронизує наскрізь почуттями душу людини*"[11]. Крім того, слід зважати, що суспільна організація праслов'ян була пов'язана з культом сонця та золотих (червлених) магічних речей-"інсигній" (у сколотів-скіфів, за Геродотом, – із золотими речами, що впали з неба і зберігалися у тій частині їх царства Паралатія, яке отримало назву "Те, в якій зберігається золото"). Кремонський єпископ X ст. Ліутпранд у своїй праці "Антаподосіс" зазначив, що **руси** отримали своє ім'я від грецького слова **rhoysios** – "червоний" (однокорінне зі санскр. haris – "золотистий", грец. hrisos – "золото", haris – "краса, любов") і що цю назву дали їм за особливий відтінок кольору їх тіла (в оригіналі: de qualitate corporis). Тут єпископ, вважаємо, дещо невірно зрозумів своїх інформаторів, які мали на увазі "особливий характер організації" цих слов'ян-"русів", бо латинською слово corpus означає як "тіло, особистість", так і "суспільна організація, община, соціальний стан, єдине ціле".

Потрапивши у сферу практичної географії, міфічно-казковий для слов'ян топонім **"Золотий Тік"** (на якому герой перемагає найсильнішого змія, а в фольклорі цього змія, можливо, наступні нащадки й назвали **Галиця**[12]) "побутується", надається певній території у Галичі, тобто стає частиною топографії. І, навпаки, реальний етнонім **"Біла Хорватія"**, що означає певну ментальну єдність, залучається до епічно-літописного контексту і втрачає безпосередні зв'язки з дійсністю (щоправда, у західній частині колишньої Білої Хорватії він зберігається; навіть на початку XX ст. американська еміграційна влада була шокована, коли близько 100 тисяч новоприбулих із регіону Кракова визначили своє етнічне походження як "білі хорвати").

Але найбільше вражає те, що, вважаємо, **"Золотий Тік"** над Дністром відомий візантійському історику Феофілакту Симокатті, який розповідає, що **у варварів над Дністром є гора, що називається золотою (hryseyn hyros)** тому, що "*... на ній у достатку родять плоди, крім того, вона багата дикими звірами і в'ючною худобою. У тюрок був закон надавати золоту гору у розпорядження головного кагана*"[13]. Зауважимо, що в той час тюрками ромеї називали угорців та каварів-халісіїв, а русів – тавроскіфами.

В іншому джерелі ця гора названа **Hektel**, де компонент -el – це тюркське "ель" або "іль" – "держава, влада"[14], а перший компонент, думаємо, споріднений з фактами інших тюрксько-алтайських мов: евенк. eksa – "скеля, високий берег, насип"; манчж. yaksa – "яр, високий берег", aktau – "біла, чиста гора" (що цілком може розглядатися як переклад готського hallus – "скеля, гора"). Крім того, слід пам'ятати, що кочові народи Євразії відзначають на пагорбах так званий **культ "обо"** (монг. "насип"). Обо – це жердина із зображенням повітряного коня Хирь-моорь, який, начебто, дарує наснагу й супроводжує духа-предка, несе на собі сідло, на якому палає вогнище (монг. "гал")[15]. Той, хто ставав героєм, отримував харизму або благословення предків, тобто "осідлав" цього небесного скакуна, до свого імені додавав суфікс "-лиг/-лич" – "посідач"[16], а монголи досі називають людину талановиту, зі "світлою душею", пасіонарія іменем "хий морьтой хун" – "людина, яка володіє повітряним вогняним конем".

Мотив золотого кургану на місці поховання першого конунга Фродо-"Мудрого" наявний і в скандинавській традиції ("Сага про Інглінгів"). Історики старої школи взагалі часто легковажать міфічними, символічними аспектами давніх описів, забуваючи, що тогочасні автори завжди були схильні поєднувати об'єктивне й суб'єктивне, легенду й дійсність, точність і приблизність. Аналогічно встановлено, що так званий другий храм слов'ян на Чорній горі довкола різнокольорових рік, згаданий аль-Масуді, – це святилище Сатурна на карпатській горі Піп Іван (Чорна гора) в оточенні Чорного та Білого Черемошу, Білої та Чорної Тиси[17].

Заслуговує на увагу свідчення булгарської хроніки "Джагфар Таріхи" *(яка зберегла саме фольклорно-етногенетичні інтерпретації, звісно, не без елементів фантазії і спроб міфо-етнічних пояснень),* за яким на місці Новгорода існував у VIII–IX ст. укріплений торговельний форпост волзьких булгар **Галідж**, завойований варягами Аскольда у 858 р., але з часом слов'янське населення регіону Галідж переселилося в Подністров'я, беручи участь у діяльності васала Великої Булгарії та ворога Хазарії вождя угорських племен Арпада (Кан Арбата).

3.

Топонім **"Галич"** начебто вперше згадується під 1098 р. у Києво-Печерському Патерику, коли розповідається, що через ворожнечу князів до Києва не були допущені галицькі та перемишльські торговці сіллю[18]. П.Сіреджук у праці "Як і коли заселялося Прикарпаття?" зазначає, що назва Галича згадується літописами в 1113 році в розповіді про знамените київське повстання[19]. Також у польській хроніці Я.Длугоша Галич згадується у зв'язку з подіями 1253 р., а у хроніці анонімного нотаріуса угорського короля Бели розповідається про гостинність галицького князя до угрів, які в 900-х рр. переходили на чолі з Алмошом у Паннонію.

У "Літописі Руському" Галич фіксується під 1141 роком, коли у ньому княжив Володимир(-ко) Володаревич, онук Ростислава-Михаїла (сина Володимира Ярославича) та угорської принцеси Ілони (Олени, Ланки), доньки короля Бели. У жилах останньої текла кров хорезмійських вогнепоклонників – **каварів/халісіїв** (етнічна група кочівників Хазарії, що на запрошення угорського короля Таксоні (946–972 рр.) переселилася вУгорщину; халісієм був угорський король Самуїл Аба (1041–1044 рр.); Зекі Валіді Тоган вважає, що слово халіс/кавар означає "білий", "чистий" і є північноіранським діалектним варіантом літературного слова "хаурват" чи "харват"; також деякими етнографами їх нащадками вважається етнографічна група карпатських "березунів" (від іран. "березайті" – "білий"; власне кавари/халісії були втікачами з Хазарського каганату, зазнавши поразки в громадянській війні з прихильниками іудаїзму).

Родовий маєток Ілони (Ланки) Белеївни, як вважає краєзнавець С.Пушик, був у галицькому селі Ланчин. Ланка була законною претенденткою на **Тмутаракань (територію Західної Хазарії, землі халісіїв/каварів).**

Чоловік Ланки **Ростислав Володимирович** був у Тмутаракані навіть певний час князем, свідком чого був сам літописець Никон, який, як вважається, описав дотмутараканське княжіння Ростислава в Новгороді та Володимирі-Волинському (вилучене при редактуванні літопису прихильниками його дядьків Ярославичів – Ізяслава, Святослава і Всеволода, для нащадків яких він був одіозною фігурою: позбавленим незаконно княжіння, на яке мав право як син найстаршого Ярославича – Володимира, померлого у 1052 р., і був, відповідно, на 1054 р. найстаршим у роді Рюриковичів). Але архонство Ростислава за участі талановитого воєначальника (командувача походом русів Володимира Ярославича на Константинополь) Вишати, сина новгородця Остромира й потомок Добрині й воєводи Порея, загрожувало відродженням Хазарського каганату й тому Візантія підступно підсилає у 1067 році до Ростислава вбивцю.

Малолітні сини Ростислава й Ланки **Рюрик, Володар і Василько** опинилися під опікою великого князя київського Ізяслава Ярославича, правнука руйнівника Хазарії Святослава Завойовника, а їхню матір, Ілону-Ланку, вигнали з Русі – вона вийшла заміж за хорватського (!) короля Дмитрія Звонимира. Хазари зробили ставку на Володаря Ростиславича. Тому його суперник Олег-Михайло Святославович, якого підтримувала Візантія, скинув Володаря з Тмутараканського столу, у 1083 році вирізав усіх хазарських зверхників і прийняв, як про це свідчить "Слово о полку ...", титул "кагана". Вважається, що він опирався в боротьбі проти хазар на сепаратистів-адигів (на печаті він іменує себе саме архонтом Матрахії, Зихії і всієї Хазарії). Володар Ростиславович зі своїми братами осів у Перемишлі, де зібрав військо та розпочав затяжну війну, запросивши на свій бік і половецькі орди. Зокрема, у 1092 році Василько, князь теребовлянський (як плата за підтримку) сприяє спустошливому походові половців на Польщу, а наступного року половці на ріках Стугна і Желянь двічі розбили об'єднані сили Всеволодовичів, ворогів Ростиславичів. З літопису ми знаємо оповідь про те, як у Любечі Всеволодовичі клялися перед Ростиславичами на хресті про мир та дружбу, а потім підступно осліпили Василька Ростиславича.

У 1104 році доньку Володаря Ростиславича Ірину було видано заміж за Ісаака, сина візантійського імператора Олексія І Комнина, хоча дружиною ворога Ростиславичів – Святополка Ізяславича – була Варвара, дочка цього ж імператора. По смерті великого князя Святополка новий київський князь Володимир Всеволодович Мономах одружив свого сина Романа з другою дочкою Володаря Ростиславича, таким чином маючи намір установити єдність династії Рюриковичів. Можливо, що на знак цієї єдності Ярославичів на перехресті шляхів і було перезасновано (так зване явище "перенесення городів") **місто біля Галичиної могили.**

Відповідно син Володимира Мономаха та зять Володаря Ростиславича сідає на стіл у Володимирі-Волинському. Але не минає і року, як 15 серпня 1118 року він помирає і володарем Волині стає його брат Андрій, який здійснює каральну експедицію проти поляків, на той час союзників Ростиславичів, та садить у Червені свого власного намісника Фому Ратиборича, що означає відторгнення земель у Ростиславичів. У відповідь Володарь і Василько укладають союз із Ярославом Святополковичем, закликають угорців, поляків та чехів і здійснюють похід на Волинь. Зустрівшись з Ярославом Святополковичем, поляки зрозуміли, що цей князь у майбутньому може стати більшою загрозою для Польщі, ніж волинський князь Андрій, і польські найманці підступно вбивають Ярослава під стінами Володимир-Волинського. Ідея Ростиславичів зробити його волинським князем зазнає краху. У 1124 році Володарь і Василько вмирають "наглою смертю" (Рюрик помер ще в 1092 році).

Син Володаря Ростиславича Володимирко (пом. 1153 р.) бере шлюб із Софією, дочкою угорського короля Коломана; їх сином був Ярослав Осмомисл (пом. 1187 р.). Вважається, що саме Володимирко в 1141 р., після раптової смерті свого двоюрідного брата Івана Васильковича, приєднує до себе його Галицьку волость, яка була васальна щодо теребовлянського князівства. Він об'єднує Галич зі своїми містами Звенигородом і Белзом із волостями, що розташовані у межиріччі Сяну й Західного Бугу, і робить **Галич столицею новоутвореного князівства**. У боротьбі за великокнязівський престол галицький князь Володимирко Володаревич підтримує Юрія Довгорукого, на дочці якого Ользі й одружує свого сина Ярослава Осмомисла, за що зазнає навіть нарікань і нападок від своїх угорських родичів.

Після Ростиславичів, власне, починається нова ера боротьби династій за панування заходом Русі, де вже провідну роль відіграє Галич (див. детальніше: [20]).

Галицький краєзнавець С.Пушик вважає, що оспіваний у "Слові о полку..." похід Ігоря Святославича, одруженого на Євфросинії, дочці Ярослава Осмомисла, мав на меті повернути землі халісіїв, тобто Західної (Білої) Хазарії – Тмутаракань, прямим **нащадкам Ростиславичів** – рідному братові своєї дружини Володимиру Осмомисличу, князеві-ізгою ("шпільману"), у чернецтві – Даниїлу, авторові "Моління

Даниїла Заточеника" та "Слова о полку...". Він у 1189 р. перебував у гостях у імператора Священної Римської імперії Фрідріха Барбароси, за наказом якого польський король Казимир II Справедливий вигнав із Галича угорського королевича Андрія і посадив тут Володимира, який прокняжив до самої смерті в 1199 р. Свого часу князь-ізгой довго прожив у своїх родичів на дунайському кордоні Угорщини та Німеччини і, що цікаво, саме в тому регіоні й у той же час було записано знамениту "Пісню про Нібелунгів", що розповідає про предка легендарних халісіїв-каварів гуннського володаря Аттілу (Хаба), від шлюбу якого з хорезмійською принцесою походять Еда та Едумер, предки халісіїв/каварів. Чи не знайомство перебуваючого на угорсько-австрійському Подунав'ї Володимира Ярославича з автором **"Пісні про Нібелунгів"** надихнуло його написати "Слово о полку..." "новими словами", а не за традиційними, прийнятними й на Русі, настановами легендарного кельтського філіда Бояна (Bohainne), пропагандиста віри в сонцесяйного Дагда (Дажьбога)?

4.

Найвірогідніше Галичина могила пов'язана з **Холдіном**, соратником легендарного короля кельтського племені бритів Артура. Холдіна (Халчина?) традиція прямо називає **королем рутенів** (а Рутенією, як відомо, католицький світ іменує саме Галицьку Русь). Поряд із Холдіном згадується якийсь "кравчий" (тобто незнатного походження) **Кай**, намісник **андекавів**. Чи не літописний це **Кий**, сучасник історичного короля Артура (V ст.), князь **антів-киян** (андекавів), князівське походження якого піддавалося сумніву?

Кельтська версія має право на існування ще й тому, що з назвою кельтського племені боїв, які населяли сучасну Чехію (і досі ця країна в європейських мовах називається Богемією), дослідники зіставляють назву української етнографічної групи "бойки".

З назвою **Галичина** перегукується епічна країна кельтських переказів про Святий Грааль – **Галахія (Gallacye)**. На згадку про неї походить, як стверджують валлійські перекази, назва сучасного **Уельсу** (Wales < Galys), що означає **"окраїна, відокремлена, освячена (від решти) територія"**[21], а знаменитий "озерний" рицар Ланселот гордиться своїм іменем "Окраїнний" (в оповідях про нього цей ірландський термін перекладено германським словом **"марка"**, що, зрештою, набуло семантичного значення "держава", наприклад у самоназві Данії Dannmark).

Якщо кельтський епос, записаний Гальфрідом Монмутським у "Історії бритів", тільки згадує **рутенського короля Холдіна**, то видається за можливе пояснити його на основі спорідненої їй північноєвропейської традиції (які між собою перехрещувалися, а у складі варягів був присутній значний як кельтський[22], так і вепський (угро-фінський)[23] елемент, а саме – давньогерманський (готи-германці свого часу заселяли величезні простори, такі як Волинь, Поділля та Прикарпаття, а також землі наступних халісіїв-хорезмійців – Північне Приазов'я)). Германською **"гальдр"** означає **"закляття, замовляння"** і відповідно до фонетичних законів, що діють у межах індоєвропейської мовної сім'ї, може розглядатися тотожним слов'янському **"галич"** (як переосмислення іншомовного слова за аналогією з автентичною ономастичною лексикою, тобто *чуже слово сприйнялося патронімним похідним* від слов'янського імені **Галик** "малий Гал(-имир)"[24]).

А творцем чародійних заклять, володарем магічних письмен-рун був бог **Одін, син Бора** (епоніма вихідців із балтійського острова Борнхольм бургундів, повіслянська частина яких була слов'янізована й відома у джерелах як "борани"). Він, як свідчить еддична пісня "Промови Високого", – божественний тлумач – "тул", він провіщує з **"престолу тула"**, який називається **Глідскьяльв**. У назві престолу присутнє германське слово "glid"/ім'я Хльод – "могила" (дв.-ісланд. **hlíp**, гот. hlaiv – "могила", латин. clivus, ст.-грец. κλειτύς, литов. šlaîtas, дв.-сакс. hlēo < індо-європ. *kloiuo – "схил", але також: **hlith** – "ворота; напрямок" (пор.: Hlithar-endi (назва хутора) "Боковий кінець"); пор. ісланд. топоніми Granahlith – "Ворота Грані", Hlith – "Схил", Hlitharendi – "Кінець схилу"), а друге слово, "кьяльв" одного кореня з англійським clever – "розумний", "вдатний". Тобто **Глідскьяльв – "Могила Розумного"**. І стоїть цей престол у срібній будівлі Глядсхейм чи Валяскьяльв.

Але хто цей "Розумний"? З інших германських язичницьких текстів довідуємося, що Одін радиться з головою **мудреця-велетня Міміра,** який був таємничим господарем джерела мудрості, що витікає з коренів світового тисового дерева Іггдрасиль ("Кінь Жахливого"). За право напитися з цього джерела Одін віддав Мімірові своє око.

Однак безпосередньо витікає Мімірове джерело мудрості із захованого в корінні дерева золотого рогу (золотий ріг вважається міфологами прообразом святої чаші Грааль), володарем якого був бог Хеймдаль (його ім'я перегукується зі згаданою нами назвою палацу – Глядсхейм), син Одіна. Він – прабатько всіх людей, а земний його образ – воїн Ріг. "Пісня про Ріга", з явно кельтськими контамінаціями, називає його вартовим (згадаймо вищенаведене значення слова "харват"!) богів, а людей – його внуками. В образі "найсвітлішого із псів" (пес-слуга як антонім хижака-вовка) від жінки на ім'я "Матір" він мав сина Ярла ("Знатний"), якого навчив письму – рунам, дав у якості титулу своє ім'я "Ріг" та землі предків у спадок. Ярл – Ріг (Ярило?), син Хеймдаля – Ріга (Дажьбога?), одружився на Ерні (Ярина?), доньці Херсира (Хорса?), і був батьком дванадцятьох синів. Молодший з них – Кон – був навчений рунам та отримав право називатися Рігом. Потім Кон-Ріг переміг диких витязів Данна (Дон) та Данпа (Дніпро), одружився на дочці Данпа Дані і став таким могутнім, що від його імені утворився титул короля "конунг" (kon ungr), що у вимові слов'ян набув вигляду "князь" або "ксьондз". Конунг був не тільки володарем, але верховним жерцем-шаманом і міг приносити найважливіші жертви – людські, аналогічно до того, як їх запровадив Одін: шляхом прохромлення себе списом до світового дерева Іггдрасіля отримав "з дерев" таємне знання про руни. **Galgenberg – "Гора повішених"** (норв. galg, нім. galgen, англ. gallow, фр. potence – "шибениця", гот. galga – "хрест") наявна й у поморському Воліні – знаменитому Йомсборгу скандинавських саг, де відзначали культ Одіна.

Також хочеться згадати і про **ритуальну страту** давньоруських **князів Галича** й розстрілювання їх, уже повішених, із луків.

Вищезгаданий кельтський бог Ллеу Ллау Гіфеса, коли стояв однією ногою на краю казана, а другою на спині козла, зраджений своєю чарівною жінкою Блодуед (Блоддведд; пор. із казковим мотивом зради принцесою свого мужа – Кощея Безсмертного) і пробитий списом, перетворюється в орла, який злітає на Світове Дерево.

5.

Цілком можливо, що Галичина могила була вже для германців – носіїв пшеворської культури “сакральним топосом (місцем)” (гот. **hallus,** дв.-ісл. **hallr,** дв.-англ. **heall,** шв. **hal** – “скеля”, пор.: лат. – **collis** – “пагорб”*, лит. **kalnas** – “гора”; біля с. Межигірці, неподалік від Галича, гора називається “Скала”, а місцевість біля неї – “Божий Тік”[25], також: “... *Касова гора біля с. Бовшева – рідкісне поєднання скелястих горбів і гіпсових скель, вкритих унікальною для Прикарпаття степовою рослинністю, урочище Камінь біля с. Тустань – мальовничі виходи скельних порід, так званий “Божий тік”. Поряд з поселенням трипільської культури, унікальні гіпсові відкладення рідкісної форми біля с. Озеряни, цілий ряд подібних пам’яток природи*”[26]), де колись на “могилі Розумного” – Глідскьяльв пророкував і володарював богами та людьми (спільними предками германців, кельтів та балто-слов’ян) могутній Одін, *Wōđanaz (> дв.-ісл. Ođinn) “Одін, Вотан”, якого римські тлумачі пояснювали як Меркурія (Гермеса), володаря доріг, аналогічного галло-романському Лугу-Меркурію. “... Возвеличення Вотана/Одіна слід, напевно, пов’язувати з епохою Великого переселення народів, коли більшість германців із мисливсько-землеробських перетворилися у рухомі войовничі племена. Особливу роль Одін відіграв у норвежців (та їх нащадків – ісландців), для котрих сільське господарство в глибині заток і в долинах мало менше значення, ніж рибальство й військові набіги”[27] .

Одночасно Одін – цар, родоначальник династій, завойовник, шаман, покровитель військової аристократії[28] . До того ж, зазначає Ж.Дюмезіль, “...в індоєвропейському світі й поза ним магія, знання, розум не розрізняються. Цей вплив, можливо, виражено й у самому імені бога, похідному на -na германського кореня *Wōđa- (дв.-сканд. Óđr), котре як іменник означає розум (але й наснагу, навіть поезію), а як прикметник – “excite, furieux, wutend, rasenđ” і споріднене італійському й кельтському позначенням пророкувача (і поета), латин. vates, галльск. Οὐάτεις тощо. Furor, котрим Адам Бременський визначає Одіна й котрий він начебто відносить тільки до військового збудження, треба розуміти в його повному, релігійному значенні Óđr”[29] .

У греків, на нашу думку, аналогом германському Одіну є Афіна (Ἀθηνα, дорійськ. Ἀθάνα), в теонімі якої корінь ἀθη- < *Fαθη- (де F – це “дігамма”) (vathe), споріднений з латин. vates – “поет, пророк, одержимий, ентузіаст”, vatius – “вигнутий всередину”, “кривоногий”. Як германський бог-ас відтиснув із центру на периферію бога-громовержця Тора, так можемо стверджувати, що в якийсь період Афіна відтіснила Зевса (архаїчний грецький *ΔιFος) та вважалася головною богинею протогреків-носіїв “усатівської археологічної культури” теперішньої Одещини, які, однак, поглинаючи інші індоєвропейські племена Східних Балкан та Аттіки, “повернулися” під сонм Зевса-громовержця, а Афіну перетворили на непорочну діву із суто дівивойовниці, бо останнє робило б її становище аномальним у патріархальному пантеоні, що значно антропологізувався, тобто наблизився до опису реальної соціально-вікової градації за певною рухомою силою, principia volentes.

Як зазначає І.Дьяконов, “... Одін – не тільки бог, який спонукує до битви, прирікаючи в ній на смерть та обираючи загиблих у Валхаллу (Val-tyr *бог загиблих*,

* Пор.: collinus – “те, що знаходиться біля пагорба або на пагорбі”: porta Collina – “ворота Риму біля Квірінальського пагорба”; herba collina – “трава, що росте на пагорбі”; collis – “пагорб, гора”: Pyrenaei colles.

пор. Гермес *душепровідник*, psychopompos у греків), він же і бог людських жертвопринесень... В “Ейрбюггья сазі” розповідається про звичай перед початком битви кидати спис над ворожим військом, присвячуючи жертву Одінові. Як бог воїнів Одін часто підступний і віроломний, наприклад розпалюючи ворожнечу між родичами (“зачинач зла” – Bolverkr...). Хитрість і підступність пов’язують його з Гермесом. Нерідко він несправедливо присуджує перемогу... Одін – перевертень (“Коло земне”, “Сага про Інглінгів”, гл. VII): являється у вигляді змії, ворона, орла, коня і вовка. Нерідко він (знову як і Гермес) є прочанином, невпізнаваним, навіть коли він у людській подобі (але його можна впізнати за ім’ям, бо його імена – це його приховані епітети). Одін – мудрець. Неподалік від коренів Іґдрасіля витікає джерело мудрості, приналежне Міміру (де латин. memor – *пам’ять*, грецьк. mermerizo – *згадую*, дв.-іран. mimara – *пам’ять*) ... Одін – шаман, передбачувач і володар “меду поезії”, викраденого ним у йотунів. Одін – “Всебатько”. Але це означає тільки те, що всі люди – в його патріархальній владі: жодних антропогенних міфів, щоб пов’язувати людей з Одіном, не існує. Ім’я “Одін” не утворює теофорних імен і досить рідко відображається у топоніміці. Це пов’язано, звичайно, із зловіщим характером цього божества ... Крім рахунку днів тижня перше свідоцтво про ототожнення Одіна з римським Меркурієм (на той час повністю збігався із грецьким Гермесом) з’являється у Павла Диякона в його “Походженні роду лангобардів” (VIII ст.), але вже Тацит (I ст.) говорить про Меркурія як головного бога германців (“Германія”, VIII). У “Германії”, XXXIX Тацит згадує про священний гай племені свевів-семнонів: “...Тут вони іменем усього народу вбивають у жертву людину ... Ніхто не може увійти в нього (у гай) інакше, ніж у путах...” ...із зіставлення ... зі “Старшою Еддою”, яка згадує людські жертвопринесення у зв’язку зі священним гаєм, створеним Одіном (...“Друга пісня про Хельгу Вбивцю Хундінга”, ...): “Одін приніс у жертву Дага, сина Хьогні у помсту за вбивство родича (букв. “за вітцевбивство”). Одін дав Дагу на час свій спис. Даг зустрів Хельгі, зятя свого, у гаю, що називається Фьйотурлунд (“Гай пут”). Він вразив Хельгі цим списом”. Дружина Одіна – Фрігг...

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Хельг тут виступає сакральною жертвою, ритуальним двійником верховного бога Одіна, а його ім’я – еквівалент слов’янського титулу в іменах каганів полян: **Helgi “Святий” = Олег** = компонент **“Свято**(-полк, -слав)”; пор.: титул хеттського царя “моє сонячне божество”, титул імператора інків “Син Сонця”. Можливо, що як скандінавське Helgi Wiht літописне “Олег Віщий” є аналогом слов’янському “Святовит”, імені “бога богів” слов’ян (за Гельмольдом і Саксоном Граматиком).

“Східноорієнтований” нащадок у “Слові о полку ...” галицького поета-князя Володимира-Данила Ярославича трактується як **“Велесів внук”** цілком аналогічно у сенсі постійних експансій варягів-германців на схід у пошуках Вальхалли бога Одіна (Вотана) та засвідченої “Хеймскрінглою” Сноррі Стурлусона першопочаткової землі богів-асів у Трої та землі турків. Відповідно, всі пошуки германців (“шукачів Вальхалли”) зазнали краху (в той час, як бачимо, англосакси “шляхом на Захід” домоглися гегемонії). Автор “Слова о полку ...”, навпаки, демонструє неправильність позиції “сходофілів”, бо вона, як Всеслав, що прагнув Тмуторокані і який покликаний на суд Божий, відвернулася від правильного шляху, визначеного рухом сонця (зі Сходу на Захід), запрагнула шляху на Схід, на “... неправедний і небезпечний шлях, здійснюваний [Всеславом. – *О.Г.*] за допомогою злої чародійної магічної сили. Усі смертні йдуть шляхом Сонця. Родоначальник людей іранський Йіма, як про нього

говориться в "Авесті", "піднявся і пішов шляхом, котрим слідує сонце" (Videvdat II, 31). Зоря – Ушас "правильно слідує дорогою порядку" (rtasya panthām anv eti...RV I, 124, 3), вона з'являється на сході, знає свій шлях наперед і не плутає напрямків. Міфологізація та ритуалізація сонячного шляху та перетворення його на норму, ідеальний зв'язок, що визначає поведінку богів і людей, може бути підтверджений багатьма прикладами.

Всеслав з його неправедним шляхом напереріз шляхові Хорса-Сонця приходить на пам'ять автору "Слова о полку ..." в контексті помилкового шляху Ігоря Святославича, що призвів до поразки: Сонце затемнилося, і вірний шлях тепер невідомий, прихований ("*Солнце ему тьмою путь заступаше*"). Незнання шляху спричиняє фатальні відхилення від правильної поведінки, від моральних норм. Інша справа – поведінка великого князя Дмитра Івановича в аналогічній ситуації у "Задонщині": "*Он вступи в позлащенное свое стремя и вземъ мечь въ правую руку и помолися Богу и пречистой его матери. Солнце ему ясно сіяетъ на востоць и путь поведаетъ* ...". Шлях Всеслава від Києва до Тмуторокані протилежний шляхові Хорса-Сонця із сходу на захід (слід звернути увагу, що згаданий в "Авесті" шлях ("путь". – *О.Г.*) Сонця, тобто paθā–, paθ-, pantay – & hvarə xšaetəəm, позначається за суттю тією ж формулою, котра пізніше буде використана у "Слові": путь & Хърсъ)..."[31].

6.

Існує версія про те, що готи в Західній Україні були саме **готами-тервінгами ("деревлянами")**; *пор.*: **"костобоки"** *~ санскр. kastha – "дерево, палиця, кий" + bhagas – "тримати"; латиськ. mezs – "дерево" ~ "мазури" (як народноетимологічне пояснення сусідами вищенаведене "вігмазури"); лит. medynas – "дерев'яний, лісовий, дикий" ~ с. Мединя (біля Галича); морд. "вирьнеже – "лісовий захист" ~ м. Воронеж; ірл. ros "дерево" ~* **"росамони"** *– "плем'я, підвладне готам" / "роси" – "грецький еквівалент етноніму руси"; адиг. (пн.-кавк.) "чъыгы" – "дерево" >* **чехи** *"аварська назва західних деревлян"**). Королі готів-тервінгів належали до роду Амалів (а його останні представники – деревлянський князь Мал, його донька Малуша, "ключниця", тобто фрейліна-заложниця, княгині Ольги та внук Святослав-Helgihrothr, син Малуші та князя Ігоря-Ingvar).

"...*З'ясувалася*, – пише В.Алексеєв, – *не зовсім зрозуміла, але цікава й важлива деталь – древляни антропологічно відрізнялися від решти слов'ян, вони були крупнішими, масивнішими, обличчя у них були ширшими. А коли виміряли черепи сучасного населення України, виявилося – це саме той краніологічний тип, який властивий і сучасним українцям. Отже, краніологія підказала – фізичними предками сучасних українців були древляни, вони зіграли вирішальну роль у формуванні антропологічних особливостей українського народу, в їхній культурі слід шукати джерела етногенезу й культурного розвитку українців*"[32]. Іншими словами, саме **на Волині готи стали субстратом праслов'ян** (як аналогічно вони є субстратом таких народів, як німці, французи, англійці, іспанці, тунісці та ін.), на відміну від решти остготів, які створили в Північному Причорномор'ї могутню імперію Германаріха. Коли ж остання впала під ноги гунської кінноти, слов'яни як союзники останніх цілком законно заволоділи землею своїх готських дідів та дядьків.

* В Аварському каганаті виникають дві чітко диференційовані групи – нащадки від шлюбу чоловіків-ромеїв з аварськими (та іншими) жінками (про них розповідають "Чудеса святого Димитрія") та від шлюбу чоловіків-авар зі слов'янськими жінками (за Фредегаром), названі в іноземних джерелах як "еделінги", "аріманни" чи "лібертини", а місцева назва – "косези" (від авар. quazaq – "вільний, розбійник, кочовик", звідки чеськ. chasy – "хаси, тобто дорослі парубки"). Останні, на відміну від звичайних слов'ян, мешкали у своєрідних "градах" (оточених засіками поселеннях; найбільшим було Вали біля Микульчиць у Моравії) та утворювали кінноту, характерною особливістю якої було носіння шпор із гачками (авари ніколи не носили шпор).

Уперше готські впливи на історію, культуру й мову України й Галичини почав досліджувати львівський учений **О.Партицький,** який належав до віденської славістичної школи Ф.Міклошича. Варто тут згадати його фундаментальні праці "Германські впливи на наш народ" (історико-язикова студія)" (Львів, 1883 р.) та "Скандинавщина в давній Русі" (Львів, 1887 р.), а безпосередньо готським впливам присвячена праця "Нові коментарі до "Слова о полку Ігоревім" (Львів, 1885 р.). Наприклад, таємничий персонаж **Дывъ** інтерпретується ним як готський **Tiv "бог війни"**, пов'язаний зі згаданими **"готськими дівами"**, що прославляють піснями "бусово время" (сиву давнину) своїх предків. Щоправда, О.Партицький не досліджував готизми у їх етимологічному аспекті, а пояснював їх за аналогією з фактами інших мов, іноді інтуїтивно або й зовсім довільно (за що неодноразово був критикований зарубіжними славістами, в тому числі й В.Ягичем). Це стосується, наприклад, тлумачення слова "Галич" від Galtis (племені галлів) або субетноніму "гуцул", який О.Партицький пов'язував із готами, на жаль, не з'ясувавши його сутність.

Можливо, саме міфогенетичний персонаж слов'ян **Щек** (град його стояв, начебто, на київській горі Щекавиці, і тут же пізніше поховано Олега Віщого) **символізує германську складову предків слов'ян:** дв.-англ. **secg – "чоловік-воїн"** / дв.-ісл. **skegg – "борода"** (дв.-англ. sceacga, англ. shag, швед. skдgg, дат. skжg, нор. skjegg – "волосся, шерсть" ~ слов. Волос/Велес; пор.: літописний Щекотов, тепер – урочище Щекотин на пд.-зах. околиці села Глинськ Жовківського р-ну Львівщини; можливо, це ж поняття лежить в основі етноніму "сакси", витлумаченого пізніше на основі лат. saxum – "камінь, ніж"), а також пор.: дв.-англ. beorn – "муж, герой" (пор. зі згаданим у сагах володарем Гардарікі-Русі Бйорном із Ладоги/Альдебйоргу) ~ слов. "парень", hreoh – "жахливий" ~ слов. "гріх", maere – "славний" ~ слов. "-мир" (компонент в іменах), гот. waila, дв.-ісл. vel, val, дв.-англ. wel, дв.-сакс., дв.-верх.-нім. wela, wola – "добре, як слід" ~ слов. "вила/самовила" (добрий жіночий дух, демон), гот. warmjan – "гріти" ~ слов. "верм'яний" (червона барва), дв.-англ. del – "лісиста долина, лощина" ~ топоніми з формантом "-діл", дв.-ісл. huntari – "частина області, краю" ~ слов. "хутір", **дв.-англ. haeleth, нім. Held, дв.-сканд. holthr – "муж, чоловік, воїн, герой, здоровий, цілий"** (що в мові іраномовних сарматів та їх нащадків – білих хорватів могло звучати як "лех" < осетин. laeg – "муж, чоловік, воїн" і було прийняте за спільну назву племінним об'єднанням західних хорватів, полян, поморян і лютичів), **гот. hails, норв. helse, англ. health – "здоровий, цілий" ~ Галич** (*пор. із тим фактом, що у Звенигородському городищі могильник іменується* ***"Гоєва Гора"***[33]*, що зіставляється зі слов.* ***"гоїти"****, і тут наявні ранні могильники – поховання воїнів пшеворської культури, поряд із похованнями дакійської липицької культури; городище княжої доби м. Заліщики знаходилося в урочищі* ***Ущилівка****, що, на нашу думку, слід етимологізовувати теж із скандинавських мов: норв. uskadelig –*

“безпечний”, дат. uskyldig – “невинний”; хоч первинно назва Гоєвої Гори могла бути германською – дат. **hoj – “високий”** *– і лишень із часом переосмислитися фактом слов’янської мови; пор. із назвою* ***Холм-город,*** *засвідченою літописами для Словенського кінця Новгорода, за яким варяги називали весь Новогород* ***Holmgardr),*** дв.-ісл. roths, рунічне ruth “військо” ~ слов. “рать”, дв.-ісл. leidan – “корабельна округа” (2–3 десятки “треті”, де в одну “треть” входило чотири обійстя і від “треті” виставлявся воїн) ~ слов. “лодія” (окрім того, лодіями завжди опікувалися селяни, й захоплені варягами лодії теж неодмінно визнавалися часткою здобичі, приналежної селянам), дв.-англ. **reysen** – “здійснювати військовий похід, набіг”, дв.-верх.-нім. reison – “готуватися, споряджатися”, reisa – “військова експедиція” ~ літопис. “**руси** *отримали свій етнонім внаслідок походу*” на Візантію у 860 (842) р., дв.-англ. levedi/hlefdize (>lady) – “та, що місить хліб” > “господарка, пані” ~ **Либідь*** ; дв.-ісл. vartha “захищати” ~ укр. “варта”; гот. hoha “плуг” ~ слов. “соха” (в той час як дв.-інд. sakha – “вітка, гілка”, литов. saka – “вітка”), гот. hleifs – “хліб” ~ укр. “глевкий”, гот. mes – “стіл” ~ “миска”, “Мисів” (прізвище), staiga – “дорога” ~ укр. “стежка”, гот. hairus – “меч” ~ “Герус” (прізвище), гот. mawi – “дівчина” ~ укр. “мавка” та ін.

На Волині **готське та гепідське населення – носії вельбарської культури** – перебувало в II–V ст., не знало землеробства, а вело приселищне тваринництво та промисли. Як зауважує В.Стецюк[34], ядро готів на Волині та Поліссі знаходилося в районі Шацьких озер, де засвідчено велику кількість давньогерманських топонімів (назва озер може походити від дв.-верх.-нім. scaz – “гроші, худоба”, нім. Schatz – “скарби”; назви села Пулемець та Пулемецького озера можна розшифрувати як “повна міра зерна” (нім. volle Metze, дв.-верх.-нім. fulle mezza); р. Прип’ять – дв.-англ. frio – “вільний”, pytt – “яма, калюжа, джерело”; р. Рихта, лп Тростяниці, пп Ірші – да. riht, ryht – “правий, прямий”; с. Ходори, Ходорків, Ходурки Житомирської області – дв.-англ. hador – “бадьорий, жвавий”; назву іншого озера – Люцемер слід розуміти як “мале море” (нім. lutt, lutz, дв.-верх.-нім. luzzil – “малий”, дв.-верх.-нім. mer, нім. Meer – “море”; назва села Вельбівно (Вельбовно) у Рівненській області на правому березі Горині складається з двох давніх німецьких слів welb-en – “виводити склепіння” і ovan “піч” (піч у вигляді склепіння, викладена з каменю, цілком природна річ, але вона могла мати і спеціальне призначення – для виплавки заліза з болотної руди); поруч із Вельбовним розташоване місто Нетішин, назва якого походить із двн. net – означає “рибальська сітка” (в сучасній німецькій мові Netz), де друга частина назви з дв.-верх.-нім. asc – “посуд”, яке могло мати значення “човен”, бо зафіксовано двн. ascman – “матрос”, тобто “нетішин” – “рибальські човни”, або ж “ясенева верша” (нім. Esche “ясень”), бо гнучкі ясеневі гілки дуже добре надаються для вироблення верш); м. Киверці – нім. Kiefer, свн. kiver – “челюсть, підборіддя”, хоч не виключене й чеське походження назви (ч. kivir – “вид капелюха”); м. Ковель – нім. Kabel – “доля, жереб”, сер.-ниж.-нім. kavel-en – “тягти жереб”; с. Мосир на північний захід від Володимира-Волинського, с.с. Мосир Новий і Старий на південний захід від Рожища Волинської обл. – дв.-верх.-нім. masar – “клен”; с. Невель на південний схід від Пінська (Білорусь) – нім. Nebel – “туман”; с. і оз. Нобель на захід від Зарічного Рівненської обл. – нім. Nabel, двн. nabalo – “пуп”; село розташоване на півострові, що вдається в озеро; с. Паре на протоці Простир – нім. Fahre – “пором, переправа”; с. Растів західніше Турійська – дв.-верх.-нім. rasta – “місце стоянки”; р. Стир, пп Прип’яті – нім. Stor, дв.-верх.-нім. stur(e) – “осетер”; с. Хобултова східніше Володимира-Волинського – нім. Kobold “демонічна істота”; р. Цир, пп Прип’яті і с. Цир – нім. Zier “прикраса”, дв.-верх.-нім. zieri – “гарний” тощо.

* Тому ми не приймаємо тлумачення О.М.Трубачова, за яким Либідь – “та, що либиться”, “посміхається” (як характерна ознака полян-брахікефалів).

Аналогічно можуть бути проінтерпретовані як топоніми Галицького (і ширше – Карпатського) регіону: с. ***Свалява*** (Закарпатська обл.) – гот. swaljawa – “ластівка”; с. ***Бринь*** (Галицький р-н, Івано-Франківська обл.) – гот. brunjo, дв.-ісл. brónja “зброя, панцир, кольчуга”; пор. ісланд. топонім Brynjudalr – “Кольчужна долина”); ***Сваричів*** (Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.) – гот. swaran, дв.-герм. *swarjan – “давати клятву, клястися”; урочище ***Качків*** (де стоїть Галичина могила) – дв.-англ. chough – **“галка”**, р. ***Луква*** – дв.-ісл. lœkr – “потік”; ***Діброва*** (місцевість за великим обривом на захід від княжого Галича) – дв.-ісл. djœpr – “глибокий”, р. **Мозолів** потік (впадає в Лукву і яруга якого захищає княжий Галич зі сходу) – дв.-ісл. mosi, дв.-англ., дв.-верх.-нім. mos, англ. moss, нім. Moos мох, швед. mosse, дат. mos, mose – “мох, болото”, галицьке урочище ***Прокаліїв Сад*** – дв.-ісл. brok – “штани” та ін., так і галицькі антропоніми: **Зварич** (дв.-ісл. vararganga – “людина, що йде давати клятву” *(s)varar – “той, що клянеться” + gang – “йти” > “варяг”), **Барна** (норв. barna “дитя”), **Верста** (норв. verst – найвищий ступінь порівняння від darlig “поганий”), **Бедрик** (норв. bedre – вищий ступінь порівняння godt (bra) – “добре, гарно”), **Лукань** (гот. ga-lūkan – “закривати”) тощо.

7.

Поряд із готами-тервінгами на території України мешкали – як складова частина **черняхівської культури – остготи-грейтунги** (Gruituggos – “жителі (берегів) піщаної гальки”; гот. *greuta, дв.-ісл. grjot, нім. Grei, фр. greve – **“галька,** гравій”; пор. можливе “народноетимологічне” пояснення власне тубільними слов’янами: **тервінги – “деревляни”** та **грейтунги – “галичани”**; пор. із близьким їм норв. grav, англ. grave, нім. Grab – “могила” й епічним мотивом готів-охоронців священних могил), яких ще називають “берегові готи” і, можливо, саме їх нащадки називаються Баварським Географом Х ст. **sittici**[35], з великою кількістю укріплених городищ (пор.: дв.-ісл. sippa, дв.-англ. sīde, англ., дат, норв. sīde, д-в-н. sīta, нім. Seite, шв. sida – “сторона, берег”), поряд із тубільцями – “стадічами”, **stadici** (дв.-ісл. stapr, гот. staþs, дв.-англ. stede, англ. stead, дв.-верх.-нім. stat, нім. Stadt, Statt, швед. Stad, д., нор. sted – “місце, житло”), і саме **Stadici** Козьма Празький (Cosm. I, 5) називає батьківщину чеського князя Пржемисла, та “свірянами”, **Zuireani/Zerivani** (від р. Свирь, ліва притока верхнього Дністра, біля устя якого розташований Галич)[36] . Останніх Географ Баварський єдиних називає у своєму списку “королівством” (regnum) і зауважує, що “воно настільки (велике), що з нього походять усі слов’янські народи й ведуть, за їх словами, своє начало”[37] .

Від імені **готів-грейтунгів** – *Hreithgotar, Reithgothi А.Будилович та М.Брайчевський виводять етнонім **“русь”** (< гот. hreith – **“слава”**~ ірл. greithe – “цінність, коштовність, грейд” + droth – “військо, рать, натовп”)[38]. Якщо Ф.А.Браун критикує цю версію[39] , то її, навпаки, поділяє Х.Ловмянський: “... *купцями, що посередничали між середнім Подніпров’ям (Руссю) й Естонією, були готи, котрих фінни вважали*

представниками Ruotsi. Більше того, якщо Русь у готський період лежала на північних окраїнах володінь готів, фінни могли називати всю готську державу за іменем найближчої їм області. Потім цю назву було перенесено на заморських купців готського і взагалі скандинавського походження й у кінцевому результаті локалізовано у Швеції, коли торговельні стосунки з подніпровською Руссю перервалися. Зате в устах шведів першопочаткова назва Русі, ... зберегла відпочаткове значення території слов'ян ... Першопочаткова назва могла бути слов'янською, то слід рахуватися з тим, що в її поширенні на північ відіграли роль готи, а в південному напрямку, можливо, іранці"[40].

Готи-грейтунги на чолі з Вінітарієм ("переможцем венетів"!), перебивши 70 антських старійшин на чолі з "рексом" (королем) Боозом (*"перехрещеного" нашими романтиками від історії на Божа, хоч ім'я його явно кельтське і власне слов'янським його варіантом є "бевзь/белз", яке після наївної довіри готам його носія стало "іменем загальним"; цікаво, що у говорах Рязанської, Орловської, Тверської, Ярославської, Костромської і Псковської областей та у мові поволзьких комі аналогом слову "бевзь" виступає **"дулеб"**, "дулебий", "дулеп"*[41]*, а також це слово застосовується для означення "сліпий", "косий", "різноокий", "із фізичним недоліком"*[42]*)*, переорієнтували слов'ян з участі в кельтському ушкуйництві – набігах на римські провінції, про що розповідає Тацит ("Венеди перейняли багато з їх таланів, бо заради грабежу рищуть лісами і горами, які тільки не існують між певкінами та феннами ... пересуваються пішими, і до того ж з великою швидкістю"), – на торгівлю з Римом, який мав величезну потребу у зерні та продуктах тваринництва. З часу приходу готів, з II ст. н. е. у слов'янському Подністров'ї, як констатує Д.Козак, спостерігається прогрес у землеробстві, а саме: застосування орних знарядь плужного типу, вдосконалення знарядь збору урожаю та його переробки, запровадження ротаційних жорен замість зернотерок, споруджуються млини, окремі домогосподарства об'єднуються у сусідські общини ("верві"). Як наслідок, через посередництво готів у торгівлі з Римом створений додатковий продукт обмінюється на ремісничі товари, предмети розкоші, вино й монети[43]. "... Плуг і хліб – основа слов'янської цивілізації. Селянське орне землеробство стало тим могутнім фундаментом, на котрому відбулася консолідація "праслов'янських" племен, що забезпечила й динамічне господарське зрушення, і бурний демографічний ріст, і швидкий соціальний розвиток"[44]. **Тим самим прихід готів зумовив появу серед слов'ян релігії типу меланезійського "карго"**[45] **та витворення провінціальноримських культур** (пшеворської та черняхівської, тобто які об'єднали, відповідно, германських вандалолугів та гото-гепідів зі слов'янськими конгломератами, внаслідок чого Певтінгерові таблиці називають цей компліментарний симбіоз **"венедами сарматами"**).

Ті праслов'яни великого археологічного конгломерату Лука-Райковецької культури (VIII–X ст.), які безпосередньо успадкували пшеворсько-черняхівську релігійно-світоглядну доктрину, стали визначатися власне як **"тиверці"** (пор.: топонім Тиврів Вінницької обл.): від дв.-герм. taufr, taubr – "червона фарба, вохра, кров" > "магічна сила (написаного) заклинання" (руни, які видряпувалися, для набуття "сили", затиралися червоною фарбою), дв.-ісл. taufr – "чародійство", дв.-сакс. tover – "чародіяти", дв.-англ. tiber, tifr – "жертва", дв.-сканд. tiffur – "бог", нім. zaubern – "чародіяти", англ. діал. tiver – "вохра, фарба"[46] (в ірландській традиції джерелом добування магічної червоної фарби була вільха, яку "Книга захоплення Ірландії" називає ro-eim – "та, що робить обличчя червоним"). Можливо, що ще Геродоту предки тиверців та пшеворців були відомі як "розфарбовуючі (себе) **агатірси"** (**picti Agathyrsi**, де Тірас – грецька назва Дністра).

8.

Також можливо, що традиція Галичиної могили, яка була освоєна прийшлими германцями, першопочатково мала стосунок до згадуваних Геродотом *жителів Верхнього Подністров'я* – **алазонів**, на кордоні яких зі скіфами-аротерами (орачами) в районі зближення рік Дністер та Буг проходив знаменитий "Священний шлях" – Ексампей (IV, 52, 81), яким гіпербореї передавали священні дари храмові бога Аполлона на острові Делос. Найвірогідніше, мова йде про **іллірійське плем'я** (т. зв. **східний гальштат,** VII–IV ст. до н. е.), яке й дало первинну назву Галичиній могилі: **"Галич"** < албан. **gjalliqes** "воскресіння (< gjallë "живий" ~ гот. *qius "живий" > "Київ" як місто готів-росомонів із горою Кия)" (пор. урочище **Воскресенське** з ротондою-квадрифолієм і похованням княжої доби, розташованою в Галичі на пагорбі правого боку Мозолевого потоку через яр біля урочища Качків, де безпосередньо стоїть Галичина могила; пор.: **Карпати** < албан. karpë – "скеля"; **Кодри** < алб. kodër – "пагорб"; **Уж** (гідронім) < алб. ujë – "вода"; **Лімниця** (гідронім) алб. < lumë – "ріка"*; **Кути** (поселення) < алб. kuti – "вмістилище"; **Крак** (епонім міста Краків) < алб. krah – "плече; рука"; **ліс** < алб. lis – "дуб"; **мур** < алб. mur – "стіна; **неня** < алб. nënë – "матір"; **бояри** < албан. bujar – "благородний, щедрий", bujari – "благородство, щедрість", burrë – "муж" ~ кельт. boaire – "власники стад худоби). Слід узяти до уваги зауваження А.В.Десницької, що запозичення у східнослов'янські мови з палеобалканських, датовані другою пол. I тис. н. е., в основному пов'язані саме з культовими реаліями, здійснювалися шляхом живого спілкування у народному середовищі. Крім того, наявні факти гідронімних елементів іллірійського походження (верхня частина басейну Дністра й південна смуга правобережного Полісся, а також розріджені прояви на правобережній Наддніпрянщині) свідчать і про тривалі міжетнічні контакти, що мали різний характер у різні епохи[47]. Про існування якихось **"північних іллірійців"** підтверджують дані мовознавства, за якими назви великих рік лужицького ареалу, Ельби, Одера та Вісли, можуть бути етимологізовані тільки з іллірійської прамови[48].

За Т.Лер-Сплавинським, К.Міодовіч та В.Гензелем, **праслов'яни** виникли в результаті нашарування "кентумних" **іллірійських венетів** (носіїв лужицької культури; вважається також, що до неї належали пізніше германізовані племена **свевів-квадів** та **віктогалів**) на **західних прабалтів**** (**неврів** Геродота?) **в районі**

---

* Пласт найраніших слов'янських гідронімів утворюють давньоєвропейські назви вод, оформлені за допомогою слов'янських формантів, суфіксації, аблаутації тощо. За Ю.Удольфом, це гідроніми на північ від Карпат між верхніми течіями Одеру і Дністра й до середньої течії правобережного Дніпра. Також власне слов'янськими топонімами Правобережжя України входить у центральноєвропейський топонімічний ареал на північний схід від Альп (Гідронімія України в її міжмовних і діалектних зв'язках / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К., 1981. – С.32).

** Щоправда, балти і слов'яни, спільна лексика яких нараховує коло 1600 одиниць, не знають спільних назв для архаїчних металів (міді, бронзи), а лише – для заліза. Тобто балто-слов'янська єдність стосувалася виключно доби заліза – останніх століть до н. е., аналогічно коли існувала й така ж тимчасова германо-кельтська єдність. Також балти і слов'яни виражають різними словами такі архаїчні поняття, як "ягня", "яйце", "бити", "мука", "гість", "живіт", "діва", "долина", "дуб", "довбати", "голуб", "горн" тощо.

басейну середньої та верхньої Вісли і прип'ятського Полісся у IX–VII ст. до н. е.* (за Шахматовим, праслов'яни спочатку мешкали на Зах. Двіні, а потім – у Повіслянні). Свого часу Н.Антошин зауважував: "... *Для загальнослов'янської мови, що існувала не менше 500 років, був характерний, наприклад, закон відкритого складу, котрий змінив усю фонетичну систему та граматичний лад мови, до того ж ці зміни охоплюють всі слов'янські діалекти. Це могло бути тільки у тому випадку, коли слов'яни займали невелику територію, усі слов'янські племена були взаємопов'язані економічними відносинами, мали єдині центри господарської та політичної діяльності*"[49].

З прабатьківщини в районі між Віслою та Прип'яттю праслов'яни вирушили **у Середнє Подунав'я та Адріатику**, де використовували для самоозначення етнонім **"венети"** (*К.Т.Вітчак запропонував реконструкцію імені саме для цієї спільності, зафіксованого, за Г.Ловм'янським, лише на периферіях Давньої Європи (у зв'язку з розселенням): *wenHtoi (< і.-є. *bhrghntoi – "великі, високі") як спадок від більш реліктової індоєвропейської спільності*[50], *з чим погоджується А.Брюкнер: "Це єдина первісна племінна назва (назва аріїв, можливо, стосується тільки індійців та іранців)"*[51]; *пор. із кельт. богинею урожаю і достатку Бригітою, хеттською Паргою, авестійською Хара Березайті, етнонімами бріги/фріги/фракійці та бургунди й рядом європейських топонімів та гідронімів*[52] *~ синонімами є наступний ряд: Arduinna "Висока; кельтська богиня, тотожна Бригіті й епонім Арденн", лат. ardus, іран. aredvi "висока")*. Зазнавши в Придунав'ї романського впливу**,

* Новоявлені праслов'яни (стрижівська, городоцько-здовбицька, підкарпатська й середньодніпровська субкультури культури шнурової кераміки та бойових сокир), власне, вклинилися, а потім розірвали існуючий з III тис. до н. е. культурно-релігійний симбіоз дако-фракійців (представлених на Волині культурою кулястих амфор, що охоплює всю центральну Європу аж по Дніпро; писемні "гелони") з прабалтами (на Волині – культура лійчастого посуду; писемні "будини"*), які на той час населяли Правобережну Україну та Північне Прикарпаття, Південну Польщу та Словаччину, частково асимілювавши, а частково відтиснувши прабалтів на північ.

** Саме тоді виникли у слов'янських мовах слова "вогонь", "море", "орати", "порося", "руда", "весь" (поселення), "господь", "говеть" (звичай, суспільність), "*strojiti" ("домашнє господарство"), *pola voda ("місце мешкання"), *pojьmo (русск. поймо "горсть"), *oticu (русск. "отец"), "село" як запозичені з латині (ignis, mare, arare, porcus, raudus, vis, hospes, favere, struere, paludes, po-mum – "плод, фрукт" < *po-emom – "снятое, сорванное", attikos – "почесний титул судді – medix", solum). "... Наприклад, – писав О.Трубачев, – можна зіслатися на близькість латинських віддієслівних іменників на -tio (-tionem) та слов'янських віддієслівних іменників на -tьje. Ця близькість виглядає як дещо самоочевидне навіть із погляду елементарної граматики... Декілька слів про цю латинсько-слов'янську паралель. Слов'янський іменний віддієслівний формант -tьje ... може бути умовно реконструйований як індоєвр. -tiom/-tiiom, з іншого боку – регулярність утворень на -tьje на слов'янському грунті і їх ... похідність із формантом -je від відповідних інфінітивних основ ... змушують розцінювати імена на -tьje як слов'янське новоутворення. Балтійський, що знає інфінітиви близької формації (-*tei), не має таких розширених іменних форм. Навпаки, латинський іменний формант для утворення віддієслівних іменників -tio (пор. лат. emptio, род. відм. emption-is, знахід. відм. emption-em) крім функціональної та формальної близькості, теж може продовжувати індоєвр. -*tiom (середній рід, перебудований потім у латинській за жіночим відмінюванням). Слов'янський та латинський форманти можуть оформлювати етимологічно споріднені дієслівні основи, даючи близькі за значенням імена: ст.-слов. "приіатиіе" – "прийняття" і лат. emptio "купівля" за суттю справи об'єднуються спільною вихідною формою похідного характеру *emptiiom < *em-tiiom. Таким чином, можна говорити якщо не про спільне новоутворення, то, принаймні, про спільний словотворчо-морфологічний паралелізм двох індоєвропейських діалектних груп..." (Трубачев О.Н. О составе праславянского словаря (Проблемы и результаты) // Славянское языкознание: VI Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1968. – С.377.); аналогічними за походженням від латинських слів є сучасні слов'янські "оскомина", "котел", "латук", "осел", "палата", "поганий", "Коляда", "русалія", "сокира", "щит", "жид", "хрест", "Рим" (при автентичному Roma) (Иванов Вяч. Вс. Поздне(вульгарно-)латинские и раннероманские заимствования в славянском // Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С.104–111).

праслов'яни повернулися на землі предків у межиріччі Вісли та Одера (де сформували культуру підкльошевих поховань, 400–100 рр. до н. е.) і тут зазнали світоглядно-господарського впливу кельтських племен (латенська й тшинецька культури)[53] і створили симбіоз із германськими племенами (етнічно – вандали, бургунди та племена союзу лугів – гарнії, гелізії, маними та наганарвали; археологічно – пшеворська, оксивська й зарубинецька культури і пряшівська на Середньому Подунав'ї та етулійська на Нижньому Подунав'ї, що походить із пшеворської)[54]. І саме цей **германо-кельто-праслов'янський симбіоз** зафіксований писемними джерелами як **венеди/венети** писемних джерел.

Надалі вони зайняли й територію Прикарпаття, співіснуючи з носіями латенських культур (серед яких – гірське плем'я **котінів** – спеціалістів по добуванню заліза, які Тацітом визначаються не германцями, а такими, що говорять галльською мовою, тобто використовують кельтську як посередника в системі різноетнічної латенської культури[55]) або витісняючи звідси фрако-дакійські племена – носіїв липицької[56] та прабалтські племена – носіїв зубрицької культури (I – поч. III ст.), які одночасно намагалися колонізувати Верхнє та Середнє Подністров'я, асимілюючи місцеве населення, яке залишалося незахищеним після переходу в 50 р. н. е. в Тисо-Дунайську низовину (після розгрому тут римлянами дакійської держави одріссів) у союзі з германцями-лугіями значної її частини – **сарматів-язигів**. Саме із залишком місцевих іраномовних язигів (які проіснували аж до поч. III ст.)[57], на наш погляд, і пов'язаний субетнонім **"гуцули"**: пор. з осетин. **гыццыл чизг** – "дівчинка", де **"гыццыл"** – "мале/малий", а "чизг" – "дівиця", що у європейських писемних джерелах фігурує власне як **"язиг"** (етнонім сарматського племені, тісно пов'язаного з мотивом войовничих вершниць-амазонок). Тобто карпатські гуцули – це **"малі язиги"** в сенсі того, що залишилися у Карпатах (аналогічно та група остготів/остроготів, яка відмовилася від войовничого походу на Захід, у "Готиці" Йордана визначається як **"малі готи"**, Geti Minores), а не вирушили у Європу*, змішалися з германськими гото-вандальськими племенами. З часом їх етнонім зазнав переосмислення у середовищі сусіднього романізованого населення на "готські": got/guth + румунський означений постартикль -ul > guțul – "розбійник, рекетир".

9.

Отже, в Мазовії, Підляшші та Галичині місцеве населення фракійського й сарматського походження стало сусідити з новоприбулими (в 170 р. н. е.) носіями пшеворської культури – германцями (східногерманські скіри, лугії, вандали, бургунди та західногерманські лангобарди-вініли) і, зрештою, симбіозом цих германців та дако-фракійців постала **культура карпатських курганів** (писемні **карпіни/карпи**).

Проте Волинь була повністю залишена попереднім населенням (культурою кулястих амфор; дако-фракійські племена), яке переселилося на Верхнє Подністров'я, внаслідок чого, як констатують археологічні дані, збільшуються площі наявних тут поселень волино-подільського типу. Таке могло трапитися виключно з єдиної причини – **некомпліментарних стосунків між релігійними системами** волинсь-

* З європейських язигів, до речі, походить знаменитий канцлер корони Франції, єпископ Парижа у 867–879 та 883–889 рр. Гоццелін д'Анжу.

ких гото-гепідів та тубільців (фракійців)[58]. Саме гото-гепідська група дотримувалася своєрідної **нордичної генези "культу пророків та провіщувань"** ("... *творяче божество ототожнювалося зі звуком та словом, слід зіставити англ. god – "бог" та ірл. guth – "голос", кімрськ. gweddi – "промова, oratio", дв.-англ. gedd – "proverbium, parabola"; пор. також рос. діал. "гад"–"пророкувач", рос. "гадать", а до цього ж кореня належать і англ. good, нім. gut – "добрий"...*"[59]), на відміну від **фракійської обрядово-ритуальної релігійності** (за якою лише слід дотримуватися раз і назавжди даних богами настанов і табу й не турбувати їх своїми домаганнями (божества мовби "німі" до людей, недоступні для спілкування з ними; германці цей світоглядний тип означували sip-venja – "обряд ванів"; окрім того, фракійці та іллірійці, як і кельти, на відміну від інших індоєвропейців, вірили в перевтілення душі після смерті).

Навпаки, **компліментарність між праслов'янами та фракійцями** призвела до еволюційної асиміляції останніх (а також карпів) першими та засвоєння культурних надбань асимільованих* (що, власне, ще більше диференціювало нащадків пшеворсько-черняхівського континууму): "... *Фракійці, за повідомленнями Платона й Тіта Лівія, водили козу, зовсім як слов'яни на Дніпрі, у свято нового місяця, котре супутнє зимовому сонцестоянню у сузір'ї Стрільця. Звичай цей до сьогодення був живий в Україні. Культ Сонця у Фракії грав головну роль. Фракійці вірили у безсмертя душі, обожнювали природу, що відроджується, приносили в жертву тварин. Яскраві, в маскарадних одежах, кукерські ігри, народний одяг, прикраси, зустрічі пір року – все це збереглося на території Фракії і було передано пізнішому болгарському населенню, стало елементами його культури. Ті ж основні риси фракійської культури характерні для багатьох слов'янських племен – і це, без сумніву, естафета, передана фракійцями після їх переселення на нові землі... Зображення двох коней з людиною посередині* (коні обернені головами до людини. – *Авт.) характерні для Фракії і особливо для лівобережжя Дунаю. На вишитих слов'янських рушниках ... присутній той самий сюжет ...*"[60].

Зрештою, формується нове етнічне утворення, відоме як **"ду(д)ліби"**. В етнонімі "дуліби" перша частина назви споріднена з дв.-ірл. tuath – "народ, плем'я, країна", кімр. tud – "країна" (пор.: дв.-верх.-нім. deota/diota – "народ" > diutisk / у латин. передачі: teodiska > Deutsch ~ гот. thiuda – "народ", дв.-англ. theod, дв.-ісл. thiuz "народ" < і.-є. *teuta – "народ" < *teu-/tu- – "набухати" ~ оск. touto – "місто", литов. tauta – "народ", дв.-прус. tauto – "країна", хетт. tuzzi – "військо"). Як вважає Д.Б.Атегнатос, даний етнонім відбиває ім'я індоєвропейського предка-тотема: у германців, за Тацітом, це – Туїсто, батько Маннуса, предка німців, у індоаріїв – Тваштар – бог-ремісник, нащадком якого був першопредок Ману ("Рігведа", X 17: 1–2). Синами Тваштара є Індра і Вішварупа-Врітра, які ворогують між собою (символи двох гілок індоєвропейців)[61]. Також етноніми та топоніми з формантом "Дуліб" фіксуються у Центральній та Східній Європі, колонізованій саме свого часу кельтами: сербохорв. Duliba – "велика долина у Велебиті"; "гора в Боснії"; словен. Du(d)lieb – "місцевість у Західній Карінтії"; ст.-чеськ. Dudlebi – "плем'я на півдні Чехії"; Dodleba – "назва гідроніму"; дв.-рус. "дулѣби" – "плем'я на Пд. Бузі", Дулеба – "ріка в басейні Березини" тощо[62]. В.Д.Баран уклав карту сучасних населених пунктів із назвою "Дуліби"[63].

* У Греції, наприклад, унаслідок різночасової ідейної інвазії фракійців виникли такі явища, як культи Ареса, Діоніса та Орфея.

Надалі, через забуття нащадками дулібів значення етноніму, відбулося його "народноетимологічне" пояснення, внаслідок чого виникає начебто його слов'янський переклад: **"волиняни"** (кельт. *Dudl-eiba – "країна волинок" > "Волинь" або германське витлумачення як *daud-laiba "спадок померлого"). На нашу думку, етнонім "ду(д)ліби" зазнав на Волині народноетимологічного витлумачення у "діди" й зафіксований у ритуалі культу предків на території від Устилуга до Сокаля, тобто виключно Західної Волині, а також у Східній Польщі: "... *Новорічні обходи тут репрезентує обрядове дійство "Діди". Заходячи до хати, перебранці в масках дідів показово виявляють свою сакральність тим, що лупцюють один одного по натоптаних соломою горбах дерев'яними довбнями*"[64]. Пізнішою інвазією на північ із IV ст. дуліби (які самоозначувалися як "бужани" < "*беугене*" < **"певкіни"** (грец. "соснові"), вони ж подільські бастарни писемних джерел) асимілювали рештки гото-гепідського континууму Волині (вельбарська культура). Саме з того часу, як вважаємо, у традицію дулібів-волинян увійшов скандинавський обряд **"коструб"** (дв.-ісл. kostr – "вибір, перевага" або kost-grípr – "скарб").

У писемних джерелах ті слов'янські племена (венеди, симбіотичні з германцями), які вступили у **симбіоз з іранськими та північнокавказькими племенами** (сармати й пізньоскіфські племена) й відомі як носії пеньківської культури, визначаються саме терміном "анти" (*іранське "крайні, порубіжні" або ж етнонім пов'язується з англійським haunt – "переслідувати", "з'являтися (як привид)", литовським ginti – "гнати (стадо)", давньопрусським hantas – "бити", давньоісландським honthr – "боєць"),* а ті з пшеворських племен, що утворили **симбіоз із фракійцями та карпами, – "склавіни"** (древності яких навіть фіксуються на Нижньому Дунаї та в Болгарії у VI–VII ст. – пам'ятники типу Іпотешть-Киндешть-Чурел та Костиша-Ботошан).

Надалі племена антів, склавінів, венедів та карпів, які взаємоінтегрувалися у регіоні Верхнього та Середнього Подністров'я та Нижньої і Середньої Вісли, стали відомими як "хорвати" (регіональний комплекс Придністров'я та Попруття празько-корчакської культури, V–VII ст.)[65]. Звісно, вони усвідомлювали свою єдність з іншими племенами празько-корчакської, пенківської та суково-дзєдзіцької археологічних культур[66] (похідних від пшеворської, зарубинецької та київської культур*), але виключно на "суперетнонімному" рівні: лише зіткнувшись із Римом, як вважає С.В.Назін, самоозначилися саме як "нероманізовані" (на відміну від кельтів та даків-волохів), – **"слов'яни"** – "ті, що зрозуміло говорять", аналогічно до "шкиптарет" – "ті, що зрозуміло говорять" (самоназва албанців), "еускалдунак" – "ті, що зрозуміло говорять" (самоназва басків)[67], "квади" – "ті, що (зрозуміло) говорять" (дв.-ісл. kvepa "говорити"; ранньогерманські племена, відомі ще як Свевський союз).

Зрештою, станом на VIII–X ст. на території Волині, Подністров'я, Потисся, Попруття, Побужжя та Правобережжя Дніпра й аж на південному березі Дунаю виникає у рамках Східної Європи **субцивілізаційне утворення**, відоме як **Луко-Райковецька культура**[68] (в Румунії вона називається **Хлинча I**; *охоплюючи території літописних племен білих хорватів, бужан, волинян, древлян, полян, уличів, тиверців; як установлено антропологами, саме ці етноси брали більш-менш*

* Зарубинецька культура постала внаслідок еволюції пізньоскіфської чорноліської культури; її носіями вважаються бастарни. Київська культура постала внаслідок злиття зарубинецької та пшеворської культур.

однакову участь у творенні сучасного українського етносу: з полянами українцівріднить конфігурація носової ділянки, з древлянами, волинянами, тиверцями та уличами – розміри обличчя[69]), у літописі – **"Велика Скіфія"**, у Константина Багрянородного – **"Велика Хорватія"**[70], а в анонімній арабській "Книзі меж світу" – **Артанія** (**Уртаб**; поряд із Куявією-Київщиною та Славією-Переяславщиною; варіанти назв – Ортанія, Арсанія, столиця – Арта/Орта/Арса; на Поділлі біля м. Тиврів наявні топонім Оратів, пор.: нім. Ort – "місце, містечко, область, вершина, кут", латин. ars – "вільне поле", дв.-рус."рътъ", сербо-хорв. "рт", болг. "рът" – "пагорб, вершина"). Саме носіїв Лука-Райковецької культури, на думку М.Брайчевського, літописець і визначає поняттям **"толковини"**[71], а також їх згадує "Слово о полку..." як **"поганих толковинів"** (тобто прихильників "провісницької, друїдичноволхвувальної релігійної доктрини" кельто-германського світу). Вважаємо, слово "толковин" є запозиченою германською ідіомою (англ. talk – "розмова, витлумачення" < tale – "розповідь, казка" < "сила сказаного слова" < "сила", ~ ср.-ірл. "сила")[72] для позначення прихильника певної світоглядно-релігійної системи (з підкурганними похованнями й тілопаленням).

10.

Слід також пам'ятати про іллірійськість паннонських нориків (поряд з іншими іллірійськими племенами, як-от: істри, яподи, лібурни, далмати, пірусти, бревки, а деякі з племен іллірійців – япіги, мессапи – населяли Апеннінський п-ів, а споріднені з іллірійцями лігури та амброни, асимілювавши тубільців, власне й створили іберійську середземноморську цивілізацію[73]), з якими праслов'яни-венети та деякі кельтські племена у І ст. до н. е. утворили державу **Норик**, згадану саме як **прабатьківщина слов'ян** у "Повісті временних літ". Тут надзвичайно доречно згадати теорію О.М.Трубачова про прабатьківщину слов'ян на Середньому Дунаї, у Західному Норику[74]. Саме Норик контролював знамениту **"Бурштинову дорогу"**, що починалася на північному сході сучасної Італії, в Аквілеї (власне енети – венети заснували Венецію та заселили Патавію – Падую й Аквілею[75]), проходила через міста Норика та Паннонії – Емону (тепер – Любляна), Саварію (тепер – Сомбатхей), Скарбанцію (тепер – Шопрон) і Карнунт (тепер – Дейчальтенбург під Віднем) на Дунаї. З останнього дорога йшла у напрямку до рік Морава й Мура довжиною 600 римських миль (888 км), досягаючи Балтійського побережжя та племені естіїв (Тацит, "Германія", 45). Свідчення про останнє наявне вже у Геродота: "... Адже я не вірю в існування ріки, що називається у греків Ерідан, котра впадає у Північне море (звідти, за розповідями, привозять бурштин)" (Геродот, "Історія", 3 : 115). На нижній Віслі у Вроцлаві (Бресляу, Переяслав) було перевалочне торжище. Саме звідти надходив бурштин у міста північної Італії. Власне, з Паннонії бурштин доставляли римлянам **венети (енети)**, але встановлення в 181 р. до н. е. римської колонії у венетській Аквілеї та перехід торгівлі бурштином до рук римських купців призвело до втрати зв'язку венетів із Бурштиновим шляхом. Ю.Колосовська звернула увагу на те, що буси з бурштину латиняни називали словом monilia, що дуже схоже на болгарське та українське "*моністо*"[76]. Щоправда, вона вважає, що це слово занесене у Середнє Подніпров'я з берегів Адріатики, хоча логічніше допустити його шлях із сходу на захід, аналогічно як латиняни запозичили в якості синоніму до свого слова succinum ("бурштин") ще й

венетське glaesum (буквальне значення "жовтий"). Так само італо-сабінське слово rota у Варрона (RR, II, 1, 5) є контракцією з rohota ~ слов. – "рогата"[77].

Під час переселення венетів з Адріатики у Повісляння, спричиненого натиском кельтів, відбулося перенесення уявлення про **короля венетів (Норику**; Юлій Цезар знає його як **Voccio**; Caes. B.G., I, 53; а в іллірійських глосах – **Vesclevesis**, де іллір. ves – "добрий, хороший" + cleves – "відомий", пор. зі: санскр. wasu – "добрий" і латин. clarus – "відомий", дв.-грец. kleos – "відоме", слов. "слава" < і.-є. *kleu – "щоб слухати") на **короля венедів/вандалів – носіїв пшеворської культури**, які перебували вже у симбіозі (а не ворожнечі) з кельтами (кельтський король **Wenceslas**), а потім було перенесене на **родоначальника – "пракороля" вятичів Вятка (Вячеслава)**, кургани яких з'являються з IV ст. н. е. Генетично **епічний король праслов'янських венедів В'ячеслав** тотожний володареві балкансько-анатолійських венетів/генетів Пілемену і є варіантом анатолійсько-месопотамського Більгамоса/Гільгамеша й ведичного Васіштхи.

Саме тут, у Повіслянні, в регіоні прабалтослов'янського (венедського) родоначальника-короля, князь Данило Романович приймає титул **"короля"**, попередньо розгромивши осілий у Дорогочині (Дрогичині) Орден Мечоносців.

Отже, спостерігаємо **перенесення уявлень про короля** доби переселень народів Європи (Venceslas) на наступні історичні реалії, внаслідок чого у "Літописі Руськім" постала легенда про відселення вятичів (ventiči, vęntiči) "від ляхів" на чолі з вождем Вятком (Ventko), котрий виводив свій рід від венетських королів і носив той же титул "венетський" ("венети" – "піддані венета", тобто короля, де в титулі "венет" убачаємо й корінь uě–: "вождь, вести, воєвода").

Аналогічно, вважає О.Трубачов, ім'я готського короля Вінітарія – Vinitharius – є саме прізвиськом, епітетом. Йордан сам зазначає, що це слово означає "переможець венетів" ("Діяння готів", XIV, 79), де правильно відображається догерманське *uenetes готським *winith-, а другий компонент імені arjan означає "орати" (пор. із літописним: "Романе, Романе, худим живеши, литвою ореши"). А сам Вінітарій, проте. мав справу не з венетами, а з антами IV ст., а з венетами (венедами) сусідив у низинах Вісли[78].

11.

Отже, забуття відпочаткового іллірійського значення топоніму Галич (культурний археологічний шар Галича сягає восьми метрів!) породило наступні колізії з переосмисленням місцевим населенням назви Галич у напрямку до історичних реалій (кельтський Халдін, германський Гальдр/Галлус/Глідскяльв, каварський Халіс, слов'янський Галич). Також з іллірійськими **алазонами**, вважаємо, слід пов'язувати аналогічні топоніми, зібрані О.С.Стрижаком, – **Галиця** (місцевість навпроти міста Каліуса на правобережжі Дністра, між селами Непоротовим, де є відоме городище Кучелмін і печерний монастир, та Ломачинцями, де теж наявне городище), Галиця (права притока ріки Сучави), **Галичь** (гора при витоках Сяну), **Galacz** (біля витоків рік Бистриці, Черемошу й Візо), **Галац** (місто в сучасній Румунії), **Galacz** (на р. Уж басейну Тиси), **civitas Galicz** (в аль-Ідрісі, 1150 р., у Словаччині), **Halicza** (у Бескидах, на межі Галичини й Закарпаття), поселення **Galicija** (у Словенії), **Galicani** (у Македонії), **Galicici** (у Боснії та Герцеговині)[79].

Безумовно, що **стосовно Галичиної могили відбулося накладання різних уявлень та фактів**, а також незрозуміла вже слов'янам **давня назва зазнавала "народноетимологічного випрямлення"**, але **уявлення про сакральність Гали-**

чиної могили залишилося у тубільних слов'ян, що, зрештою, спонукало до розростання біля неї **"гніздових поселень"-сателітів** ремісничо-господарського та навіть різноетнічного характеру – Підгороддя, Четверків, Сапогів, Бринь, Мединя *(лит. medynas – "дерев'яний, лісовий, дикий")*, Вікторів, Крилос, Медуха, Комарів, Ланчин, Княждвір, Демешківці, Поплавники, Блюдники, Серники, Перевозець, Темерівці, Лани, Покосівці, Тумир, Кінчаки, Кукільники, Тустань, Дитятин, Скоморохи, Кінашів, Бурштин, Побережжя та ін.

У 993 р., коли земля **"Великої Білої нехрещеної Хорватії"** (як її називає візантійський імператор Константин Багрянородний; у творі Орозія – Horiti, а у Захарія Ретора – Hrwts, у сагах – Krowataland)[80] вдруге опинилася під юрисдикцією Русі, без сумніву, в умовах християнізації **значимість Галичиної могили як пов'язаної з язичницькою традицією сакралізації влади у білих хорватів була проігнорована новою києво-руською владою.** Форпости її було встановлено в Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі, тим самим на зміну міським общинам, що базувалися ще на родових взаємостосунках ("... *У часи ж родового ладу розуміння краю було чітким – це територія роду, тобто жителів декількох поселень, не тільки з спільним походженням, а й однією водоймою. Таким чином, край означає найдавнішу територію роду до річки. Роди мали свої краї, які разом називалися крайна чи країна*"[81]), прийшли **територіальні міські общини**, що впливали й на формування округ довкола них (т. зв. явище "перенесення міст"). Цьому сприяло, крім того, право феодальної монополії на помел борошна та випікання хліба (від податку на це були звільнені тільки ремісники, які мешкали у городищах).

Хоч, без сумніву, сам топос Галичиної могили не був позбавлений уваги з боку централізованої влади. Вважається, що у землі білих хорватів установлено було владу **посадника варязького походження** (сканд. sturman – "великий муж"*). Вірогідно, що спільно з варягом-намісником була й **група варягів-найманців**, автентична скандинавська назва яких **thingalith** (тінгу/віча люди/військо")[82]. Це були вже руські дружинники скандинавського походження, їх побут та обрядовість зазнали змін під впливом слов'янських традицій. Їх поховання, наприклад у так званих гніздовських курганах (біля княжо-дружинного городища Смоленська), настільки близькі до місцевих, що без етнічно визначених речей неможливо встановити, хто похований під насипом – слов'янин чи варяг[83].

Саме з цим намісником-варягом пов'язують виявлене **в Галичиній могилі поховання** (вірніше, кенотаф) VIII–IX ст., відкрите в 1991–1992 рр. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В.Барана та Б.Томенчука. Самому варязькому

* Дочкою шведського стурмана Скоглар-Тості була Сігрід Сторрада ("Честолюбна"; кін. X – поч. XI ст.), яку вважають дружиною шведського конунга Ейріка Переможця і датського конунга Свена Вилобородого ("Eyrbyggia saga"), з нею пов'язаний ряд фольклорних мотивів. Проте за іншими джерелами вона – слов'янка й ототожнюється з дочкою (чи сестрою) польського короля Мешка Свентославою. Однак у джерелах дочка Мешко й жінка Свена не названа на ім'я і не говориться про її перший шлюб із шведським королем ("Історія короля Кнута"; Титмар Мерзебурзький, "Хроніки", VII,39; Адам Бременський, II, 39, I 24; Саксон Граматик, "Діяння датчан", VI, 5; VIII, 1). У сагах також наявні дані про першу дружину Свена, до Сігрід, – слов'янку Гуннхільд, пізніше вигнану ним. Тому з дочкою Мешко I ототожнюється Гуннхільд, а не Сігрід.

похованню на Галичиній могилі авторами цієї статті було присвячено спеціальну публікацію[84].

Багато наших припущень, звісно, мають суто гіпотетичний характер, проте, ними цілком задовільно пояснюються колізії ранньої етнічної історії Південно-Західної Русі.

[1] Рис А., Рис Б. Наследие кельтов. Древняя традиция в Ирландии и Уэльсе: Пер. с англ. и послесл. Т.А.Михайловой. – М.: Энигма, 1999. – С.207.

[2] Пушик С. Галицькі "Токи" – місця давніх святилищ // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції). – Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. – С.288.

[3] Хроники длинноволосых королей: Пер. с лат., статьи и сост. Н.Горелова. – С.-Пб.: Азбука-классика, 2004. – С.205–206.

[4] Эвола Ю. Восстание против современного мира: 3. Полярный символизм. Владыка мира и справедливости: Пер. с итал. // Золотой грифон: Новое Евразийское Обозрение. – 2002. – №2. – С.34. (див. також: http://tradigr.freeyellow.com/graai6.html)

[5] Chorvat K. Stare doklady hpe "kralu" na Slovensku // Ceski lid. – 1896. – V. – S.279.

[6] Петрушевич А. Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по сю сторону Карпат над Днестром, или нет? // Науковый сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. – Львов, 1865. – Вып.1. – С.24–49.

[7] Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М.: ГИЦ Владос, 1996. – С.127.

[8] Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян (за ал-Масуді) // Галичина: Науковий та культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2003. – №5. – С.32.

[9] Гуцуляк О.Б. Золотий тік, Золоте царство і золоті руки індійського бога Савітара // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип.I. – С.21.

[10] Дробинский А.И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // Исторические записки. – М., 1948. – Вып.26. – С.105; Качуровський І. "Пісня про Роланда" в українському перекладі Василя Щурата // Всесвіт. – К., 1994. – №9. – С.180.

[11] Болюбаш В. Глибинна психіка – вмістилище сили і коріння нації // Визвольний шлях. – Лондон, 1976. – Т.XXIX. – Кн.2(335). – С.150.

[12] Пушик С. До походження назви "Галич" // Жовтень. – 1985. – №11. – С.102–104.

[13] Феофилакт Симокатта. История. – М., 1957. – С.161.

[14] Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967. – С.101–102.

[15] Викторова Л. Монголы: Происхождение народа и истоки культуры. – М.: Наука, 1980. – С.63; Рерих Н. Алтай-Гималаи: Путевой дневник. – Рига, 1992. – С.74–75.

[16] Пріцак О. Походження Русі: З англ. // Хроніка-2000. – 1993. – №5(7). – С.19.

[17] Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян // Жовтень. – 1985. – №11. – С.99–102; Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян (за ал-Масуді) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2003. – №5. – С.25–34.

[18] Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наук. думка, 1984. – С.36.

[19] Грабовецький В., Арсенич П. Галич. – Львів: Каменяр, 1964. – С.9.

[20] Грабовецький В. Нарис історії Галича: З найдавніших часів до початку XX ст. – Галич: Галрайвидавництво, 1997. – С.112.

[21] Мэлори Т. Смерть Артура / Отв. ред. В.М.Жирмунский, Б.И.Пурышев. – М.: Наука, 1974. – С.850.

[22] Кузьмин А.Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопросы истории. – 1974. – №11. – С.54–83.

[23] Stang H. Rysslands uppkomst – en tredje standpunkt // Scandia. – 1981. – №2. – S.153–198.

[24] Габорак М. Галич. Звідки ж назва? // Світ молоді. – 1990. – 15 грудня; 18 грудня; Процак Р. Версії з приводу походження назви Галича // Галицьке слово. – 1998. – 19 вересня. – С.10.

[25] Пушик С. Галицькі "Токи" – місця давніх святилищ // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції). – Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. – С.289.

[26] Береговський О.Б. Комплексна охорона культурної і природної спадщини Галича та його околиць // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. – Київ–Галич: Давній Галич, 1998. – С.9.

[27] Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука, 1990. – С.82.

[28] Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев: Пер. с фр. – М.: Наука, 1986. – С.141.

[29] Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев: Пер. с фр. – М.: Наука, 1986. – С.143–144.

[30] Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука, 1990. – С.126–128.

[31] Топоров В.Н. Об иранском элементе в русской духовной культуре // Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы / Отв. ред. Н.И.Толстой. – М.: Наука, 1989. – С.35.

[32] Алексеев В. В поисках предков: Антропология и история. – М., 1972. – С.299.

[33] Свешников И.К. Могильник липецкой культуры во Львовской области // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1957. – Вып.68. – С.69–74.

[34] http://www.geocities.com/valentyn_ua/TurGrLat.doc

[35] Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты, перевод, комментарии. – М.: Наука, 1993. – С.25.

[36] Там само. – С.24–25.

[37] Там само. – С.14, 34–35.

[38] Брайчевский М.Ю. “Русские” названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX – XIV вв.: История и археология. – К., 1985. – С.22.

[39] Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений // Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. – С.-Пб., 1899. – Т.LXIV. – №12. – С.5–18.

[40] Ловмяньский Х. Русь и норманны: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1985. – С.185–186, 187.

[41] Попов А.И. Географические названия (Введение в топонимику). – М.–Л.: Наука, 1965. – С.79–80.

[42] Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд: Под ред. О.Н.Трубачёва. – М.: Наука, 1978. – Вып. 5. – С.147–148.

[43] Козак Д. Дуліби (Пошуки генези) // Галич і Галицька земля: Збірник наук. праць. – К.–Галич: НЗ “Давній Галич”, 1998. – С.69–74.

[44] Лебедев Г.С. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Славяне: Этногенез и этническая история (Междисциплинарные исследования): Межвузовский сборник. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – С.113.

[45] Бутинова М.С. Культ карго в Меланезии (К проблеме милленаристских движений) // Сов. этнография. – М., 1973. – №1. – С. 81–92; Мартынов Л. Танна-Тоа ждет Арчибальда // Вокруг света. – М., 1977. – №7. – С. 32–35.

[46] Гуцуляк О.Б. Літописні тиверці, їхній “толк” і таємнича Оратанія // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – Вип.II. – С.30.

[47] Железняк І.М. До проблеми іллірійської топонімії на Україні // Мовознавство. – 1990. – №6. – С.29–35.

[48] Pokorny J. Urgeschichte der Kelten und Illyrier. – Halle, 1938. – S.19; La Baume W. Urgeschichte der Ostgermanen. – Danzig, 1934. – S.6.

[49] Антошин Н.С. Взаимосвязи славян и восточнороманских народностей в V–XV вв. // Научные записки Ужгородского государственного университета. – Ужгород, 1957. – Т.XXVIII. Языкознание. – С.51–52.

[50] Вигчак К.Т. О первоначальных венетах: Пер. с польск. // Этимология. – 1986 – 1987: Сб. статей / Отв. ред. О.Н.Трубачев. – М.: Наука, 1989. – С.109.

[51] Там само.

[52] Olmsted G.S. The Gods of the Celts and the Indo-Europeans. – Budapest, 1994. – P.359; Королев А.А. Brigit – древнейшая богиня индоевропейцев? // Язык и культура кельтов. Материалы 2-го коллоквиума. С.-Пб., 1993; Калыгин В.П. Ирландская Бригита и галльская Бригантия //http://bretagne.celtic.ru/research/brigit.htm

[53] Гуцуляк О.Б. Кельтський слід в історії слов’ян // http://www.gallart.narod.ru/celtic.html

[54] Lehr-Splawinski T. O pochodzeniu i praojczyznie Slowian. – Poznan, 1946. – S.114.

[55] Балагурі Е.А., Бідзіля В.І., Пеняк С.І. Давні металурги Українських Карпат: Історико-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 1978. – С.52.

[56] Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров’я перших століть нашої ери (Племена липицької культури). – К.: Наук. думка, 1975. – 175 с.

[57] Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды) / Отв. ред. А.П.Черныш. – К.: Наук. думка, 1990. – С.27–33.

[58] Баран В. Місце Західної Волині у процесах гото-слов’янських відносин // Полісся: Мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Асоціація етнологів, 1996. – С.189–193.

[59] Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М.: ГИЦ Владос, 1996. – С.49.

[60] Щербаков В. Златое слово // Наука и религия. – М., 2004. – №9. – С.39–41.

[61] Druuis Belenios Ategnatos. The Relation of Hindu and Celtic Culture // http://www.geocities.com/integral_tradition/hindu.html

[62] Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачёва. – М.: Наука, 1978. – Вып.5. – С.147–148.

[63] Баран В.Д. Ранні слов’яни між Дністром і Прип’яттю. – К.: Наук. думка, 1972. – С.130–137.

[64] Давидюк В. Етнокультурна своєрідність Волині // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №3. – С.67.

[65] Тимощук Б.О. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Вип.6. – С.214–218.

[66] Баран В.Д. Слов’янські ранньосередньовічні культури та їх підоснови // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Вип.6. – С.191–204.

[67] Назін С.В. Середнє Подунав’я і Північне Причорномор’я у VI – VII ст. і проблема слов’янської міграції // II Читання пам’яті академіка О.М.Трубачова (Алупка–Херсонес–Севастополь, 14–21 вересня 2004 р.) (усне повідомлення).

[68] Винокур І.С., Тимощук Б.О. Давні слов’яни на Дністрі: Історико-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 1977. – С.58, 61; Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981. – С.28–29; Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов’ян. – К.: Наук. думка, 1991. – С.87–88.

[69] Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С.203.

[70] Головацкий Я. Великая Хорватия или Галицко-Карпатская Русь // Москвитянин. – 1841. – Ч.І. – Кн.2. – С.213–232; Кн.12. – С.457–467.

[71] Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка, 1968. – С.148.

[72] Гуцуляк О.Б. Літописні тиверці, їхній “толк” і таємнича Оратанія // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – Вип.II. – С.26–35.

[73] Гомес-Табанера Х.М. Происхождение и формирование народов Испании // Советская этнография. – М., 1966. – №5. – С.59–61.

[74] Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – С.389.

[75] Черняк А.Б. Тацит о венедах (Germ. 46: 2) // Вестник древней истории. – М., 1991. – №12. – С.56.

[76] Колоссовская Ю.К. Коллегия почитателей Исиды из Паннонии // История и культура античного мира / Отв. ред. М.М.Кобылина. – М.: Наука, 1977. – С.163–164.

[77] Pisani V. Zur lateinischen Wortgeschichte // Rheinisches Museum fur Philologie. – 1958. – Vol.101. – №2. – S.105–106.

[78] Трубачев О.Н. Germanica и Pseudogermanica в древней ономастике Северного Причерноморья. Этимологический комментарий // Этимология. – 1986–1987: Сб. статей / Отв. ред. О.Н.Трубачев. – М.: Наука, 1989. – С.51.

[79] Стрижак О.С. Етнонімія геродотової Скіфії. – К.: Наук. думка, 1988. – С.77.

[80] Константин Багрянородный. Об управлении Империей. – М., 1989. – С.135, 141.

[81] Копцюх Б. Локалізація племінних союзів на території Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2005. – С.121.

[82] Славяне и скандинавы: Пер. с нем. Общ. ред. Е.А.Мельниковой. – М.: Прогресс, 1986. – С.265.

[83] Мельникова Е.И., Петрухин В.Я. Послесловие // Ловмяньский Х. Русь и норманны: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1985. – С.237.

[84] Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До проблеми Галичиної могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністров’ї) // Галичина. – 2005. – №11. – С.14–26.

In this article ethnic, archeologic and linguistic aspects of history of Galicia are considered, analyzed mythological a component of an annalistic legend about Galician Grave, original and hypothetical versions about the early Middle Ages of Ukraine are offered.

Key words: *Galicia, Galician Grave, intronization, Gotha, Celtics, Frakians, Carpathians, Kavares, Slavs, Normen, onomastic.*

УДК 902.2 (477.86)
ББК 63.4(0)2 (4Укр.)

Тарас ТКАЧУК, Ігор КОЧКІН, Радослав ЩОДРОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ У 2006 РОЦІ

У статті йдеться про дослідження у 2006 році Галицькою археологічною експедицією багатошарового поселення Більшівці поблизу одноіменного селища в Галицькому районі Івано-Франківської області. Було продовжено розкопки 2005 року. Досліджувалися об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки ("нотна" фаза), трипільської культури (заліщицької та кошиловецької локальних груп). Знайдені також матеріали неолітичної культури Тісадоб та любельсько-волинської культури доби енеоліту.

Ключові слова: *багатошарове поселення, неоліт, енеоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, "нотна" фаза, група Тісадоб, трипільська культура, кошиловецька група, заліщицька група, любельсько-волинська культура, керамічний посуд, глиняна фігурка, крем'яні пластини, обсидіан.*

Улітку 2006 року Трипільський загін Галицької археологічної експедиції Національного заповідника "Давній Галич" та Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (керівник загону – завідувач відділу археології Заповідника, кандидат історичних наук Т.Ткачук, керівник археологічної практики – старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства Інституту І.Кочкін) продовжив розкопки[1] багатошарового поселення (рис. 1) поблизу селища Більшівці Галицького району Івано-Франківської області (поле, де знаходиться пам'ятка, належить громаді села Тустань). Дослідження цієї пам'ятки велися у 1999–2002 і 2005 рр.[2].

Завданням польового сезону 2006 року було продовження вивчення об'єктів, виявлених у розкопі попереднього польового сезону[3]. Найбільший за розмірами об'єкт мав вигляд великої овальної чорної плями на жовтому тлі лесового материка. Другий – скупчення глиняної обмазки біля і в східній стінці розкопу. У 2005 році через брак часу ці об'єкти були ретельно законсервовані до наступного польового сезону.

Після розконсервації було розпочато розкопки першого об'єкта. Дальші роботи показали, що він складається з кількох ям різного діаметра і глибини, викопаних у жовтому лесовому материку (рис. 2). У заповненні цього об'єкта виявилася велика кількість фрагментів як столового, так і кухонного посуду культури лінійно-стрічкової кераміки. Кухонний посуд має багато органічних домішок і прикрашений пластичними елементами орнаменту (рис. 3). Столовий посуд відрізняється більш якісним глиняним тістом, яке майже не має домішок, а також загладженою і підлощеною поверхнею, високоякісним випалом (рис. 4: 5). Посуд цієї групи орнаментований прокресленими лініями й невеликими ямками. Орнамент нагадує ноти, тому й етап розвитку згаданої археологічної культури отримав назву "нотної" фази. Крім кераміки, в ямах знайдено фрагменти зернотерок, крем'яні пластини, сколи, пластинка з обсидіану, а також кістки тварин. Подібні матеріали траплялися і в інших місцях досліджуваної пам'ятки. Для верстви культури лінійно-стрічкової кераміки поселення Більшівці під час досліджень попередніх років отримані три радіовуглецеві дати: Кі 8078, 6280±80 B.P.; Кі 8076, 6330±70 B.P.; Кі 8077, 6450±80 B.P. Некалібровані дати вказують вік цього шару у 4500–4350 рр. до н. е., калібровані дати вкладаються у проміжку 5350–5200 рр. до н. е. Це найбільш рання дата поселення нотної фази культури лінійно-стрічкової кераміки в Україні.

Серед керамічних матеріалів, що були видобуті із заповнення цієї споруди, особливо виділяються фрагменти посудини, орнаментованої прокресленими вертикальними зигзагами (рис. 6). Посуд із таким орнаментом характерний для неолітичної культури Тісадоб, ареал якої охоплює територію північно-східної частини Угорщини. Калібровані дати групи Тісадоб окреслюють такі рамки: 5240/5210 – 4960/4940 рр. до н. е.[4] Як бачимо, початковий етап існування цієї культури хронологічно перетинається з датами існування неолітичної верстви поселення Більшівці.

Досліджений об'єкт можна віднести до житлових (напівземлянка) або господарських споруд культури лінійно-стрічкової кераміки. Довжина споруди сягає 7,9 м, ширина – близько 6 м. Дно її нерівне і складається з кількох ям різної глибини й ширини. Дно найглибшої ями знаходиться на глибині 2,24 м від нульової відмітки (рис. 2, 7).

Наступний об'єкт, помічений ще у польовому сезоні 2005 року, знаходився у східній частині розкопу. Оскільки його основна частина заходила в стінку розкопу, було зроблено невелику прирізку (рис. 2). На глибині близько 0,5 м від нульової відмітки виявлено вимостку (рис. 2: 8), яка була споруджена з фрагментів трипільського керамічного посуду, підмазаного зверху тонким шаром глини. У плані вимостка мала неправильну овальну форму: довжина – 2 м, ширина – 1,5 м. Вірогідно, що цей об'єкт міг використовуватися як робоче місце для переробки зерна, на що вказують знайдені тут дві невеликі зернотерки. Фрагменти керамічного посуду, використані для спорудження вимостки, належать кошиловецькій локальній групі трипільської культури (початок етапу С-ІІ). Кошиловецькі матеріали Більшівцівського поселення з досліджень попередніх років мають дві радіовуглецеві дати: Кі 8273, 4840± 80 B.P., 3610±100 B.C. та Кі 8272, 4770± 80 B.P., 3520±110 B.C.

Під цією вимосткою (глибина близько 0,8 м від нульової відмітки) було виявлено яму (рис. 2), в якій знаходилося овальне скупчення кусків випаленої глиняної вимостки, вірогідно трипільського наземного житла, фрагментів керамічного посуду, уламків зернотерок та тонких кам'яних плиток, а також рогів і кісток тварин. Кераміка (рис. 9, 10) з цієї ями належить заліщицькій групі трипільської культури (етап В-І – В-ІІ). Кухонний посуд (рис. 9) виготовлений з глиняного тіста із значними рослинними та мінеральними домішками, прикрашений прокресленим і рельєфним орнаментами. Столовий посуд (рис. 10) відрізняється краще підготовленим тістом, ретельністю у виготовленні і якісним випалом. На частині столового посуду зберігся розпис, у якому використано білий, червоний і чорний кольори. До цього ж часу належить і фрагмент ноги глиняної фігурки (рис. 9: 3). У попередніх польових сезонах вдалося дослідити на цій пам'ятці цілу верству з різними об'єктами згаданої локальної групи Трипілля. Радіовуглецева дата матеріалів заліщицької групи з Більшівцівського поселення – Кі 8086 дає вік 5520±80 B.P., що становить близько 4200 р. до н. е.

Серед керамічних матеріалів цієї ями трапилася зрізано-сферична миска чорного кольору із загладженою поверхнею (рис. 11: 1). Кераміка такого вигляду характерна для начиння енеолітичної любельсько-волинської культури, територією розселення якої були Волинь та Східна Польща.

Досліджувана яма, як виявилося, була врізана у більшу яму діаметром біля 2 м з прямими стінками і глибиною близько 2 м від нульової відмітки. Вона дала зовсім небагато знахідок – куски обмазки і фрагменти трипільської кераміки. Пласке дно ями мало коричневий колір, вірогідно, внаслідок випалу. Майже в центральній частині дна ями лежав видовженої форми обпалений вогнем камінь і великий фрагмент керамічної амфори любельсько-волинської культури (рис. 11: 2). Таке розташування знахідок на дні ями (рис. 12) разом із використанням дії вогню наштовхують на думку про сакральний характер цього об'єкта.

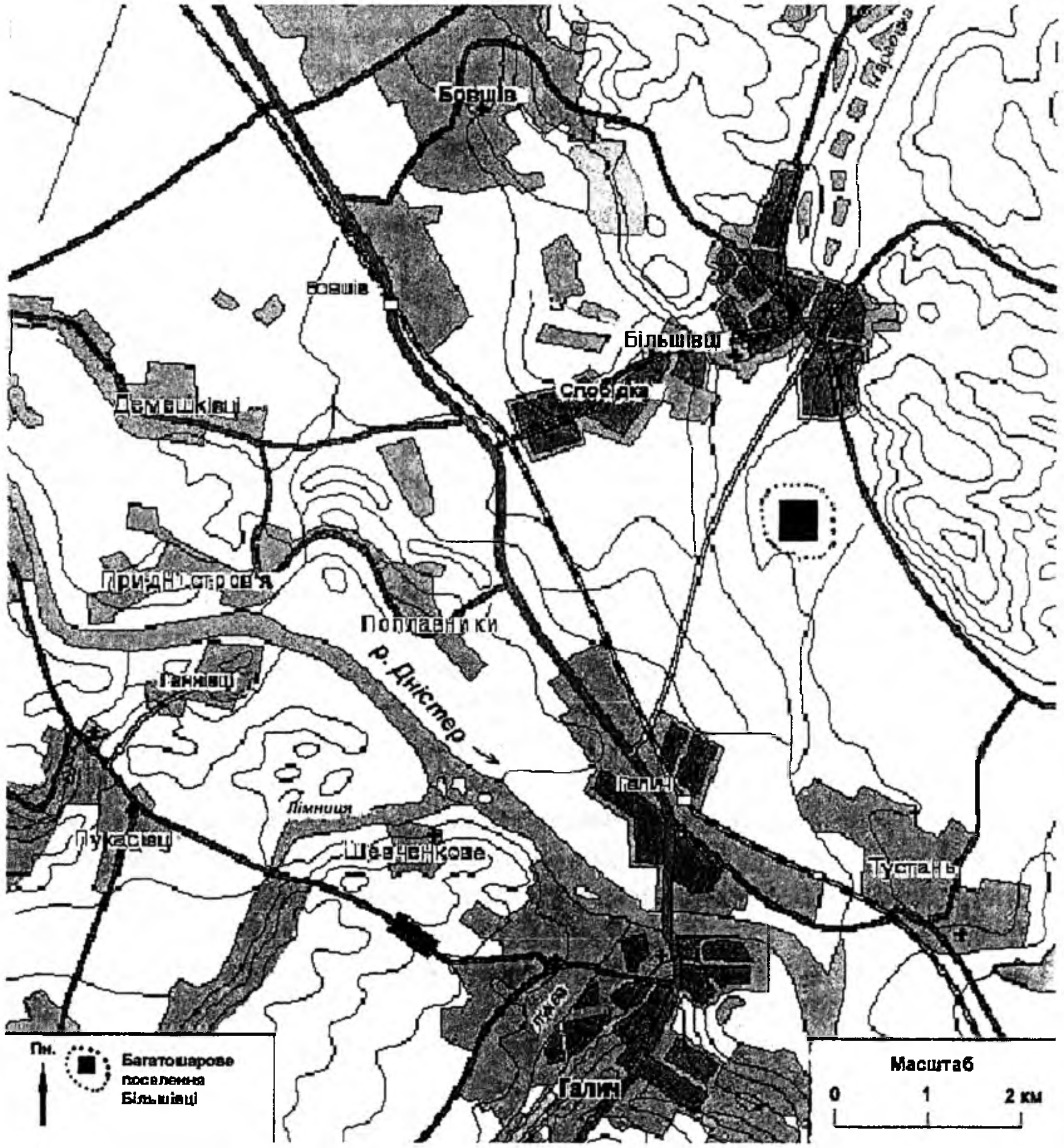

Рис. 1. Карта-схема розташування поселення Більшівці.

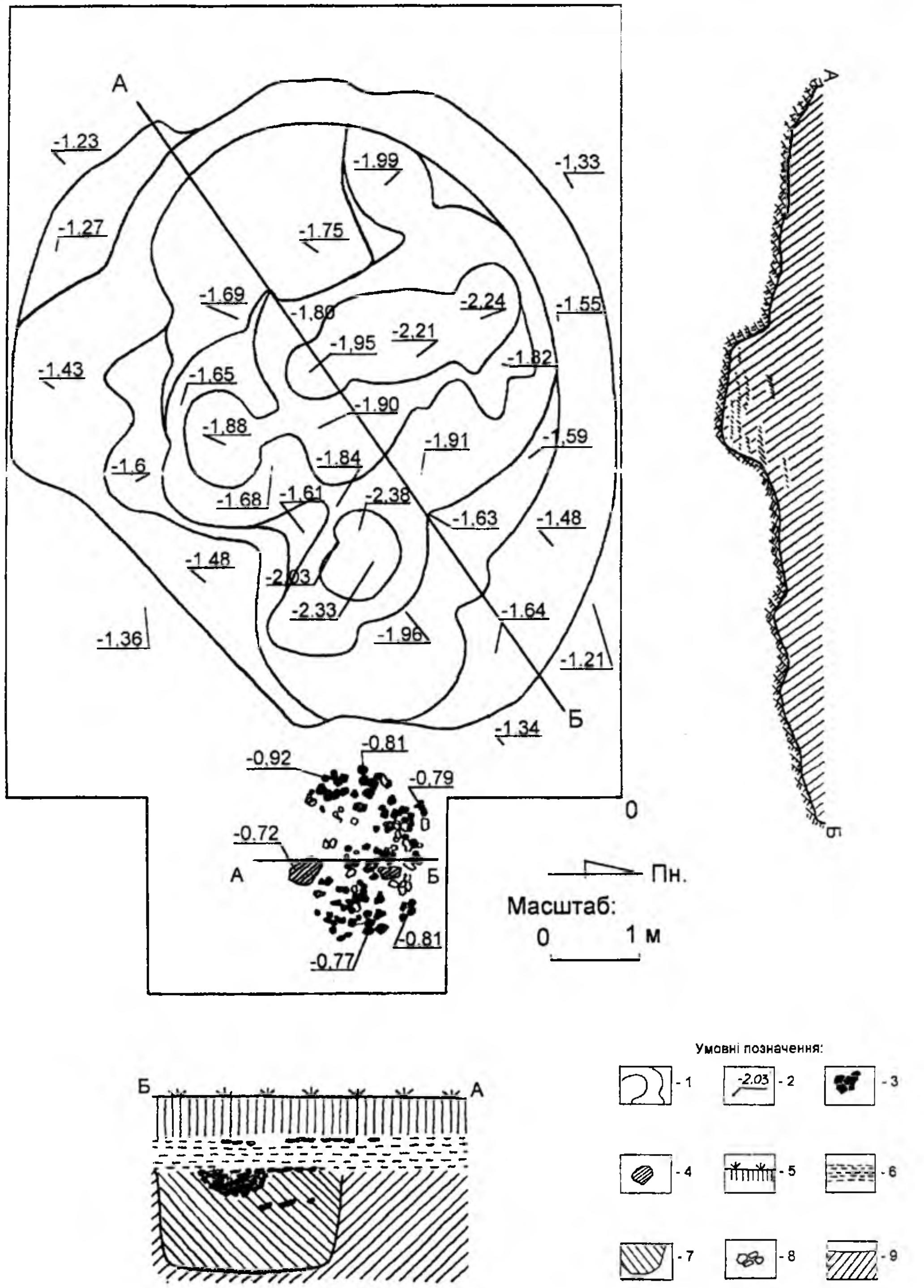

Рис. 2. Поселення Більшівці. План розкопу 2006 року і перерізи ям: 1– контури ями; 2 – глибина у метрах; 3 – глиняна обмазка; 4 – камінь; 5 – орний шар у перерізі; 6 – культурний шар у перерізі; 7 – заповнення і контури ями у перерізі; 8 – фрагменти кераміки; 9 – материк у перерізі.

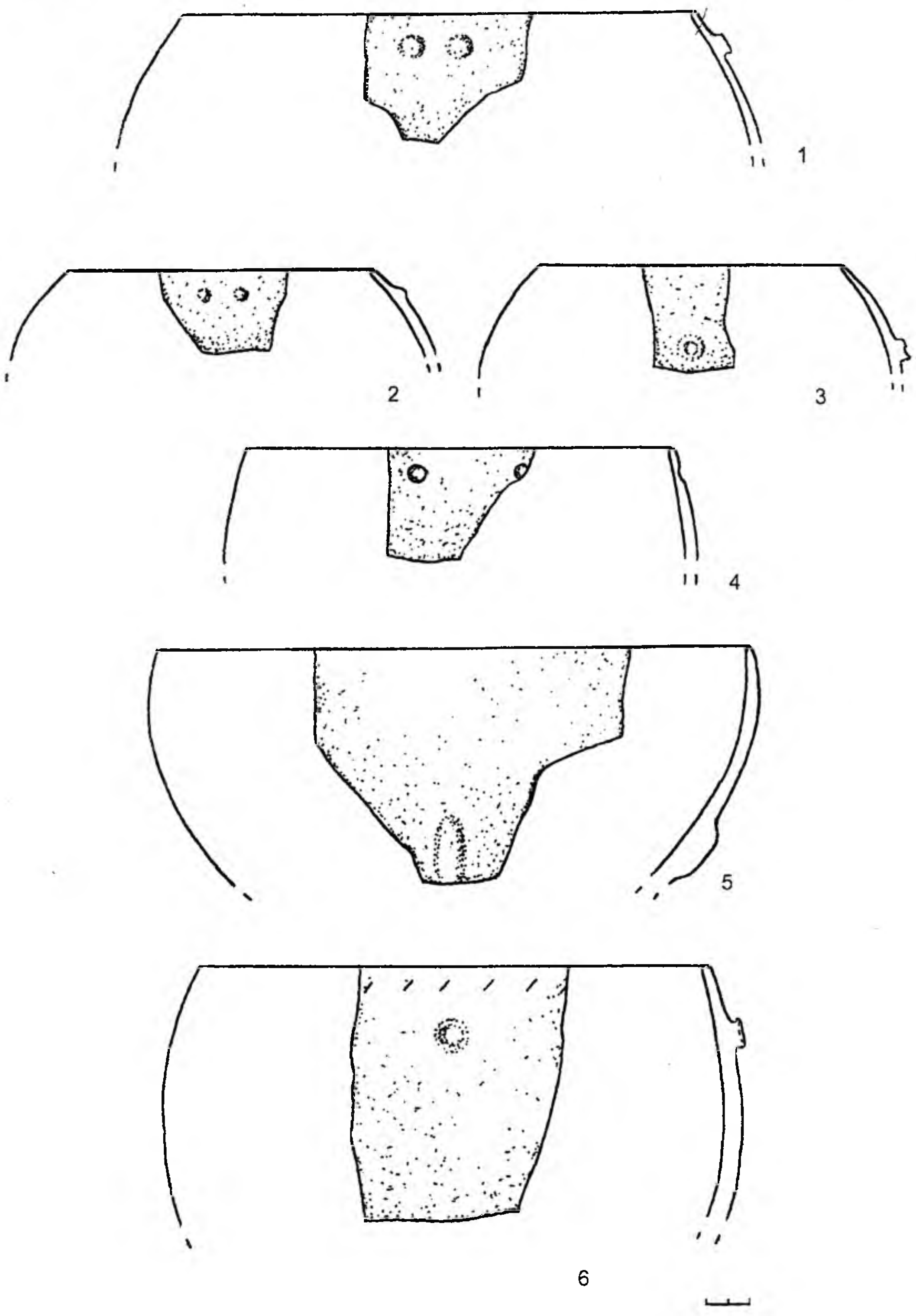

Рис. 3. Поселення Більшівці. Кухонний посуд культури лінійно-стрічкової кераміки.

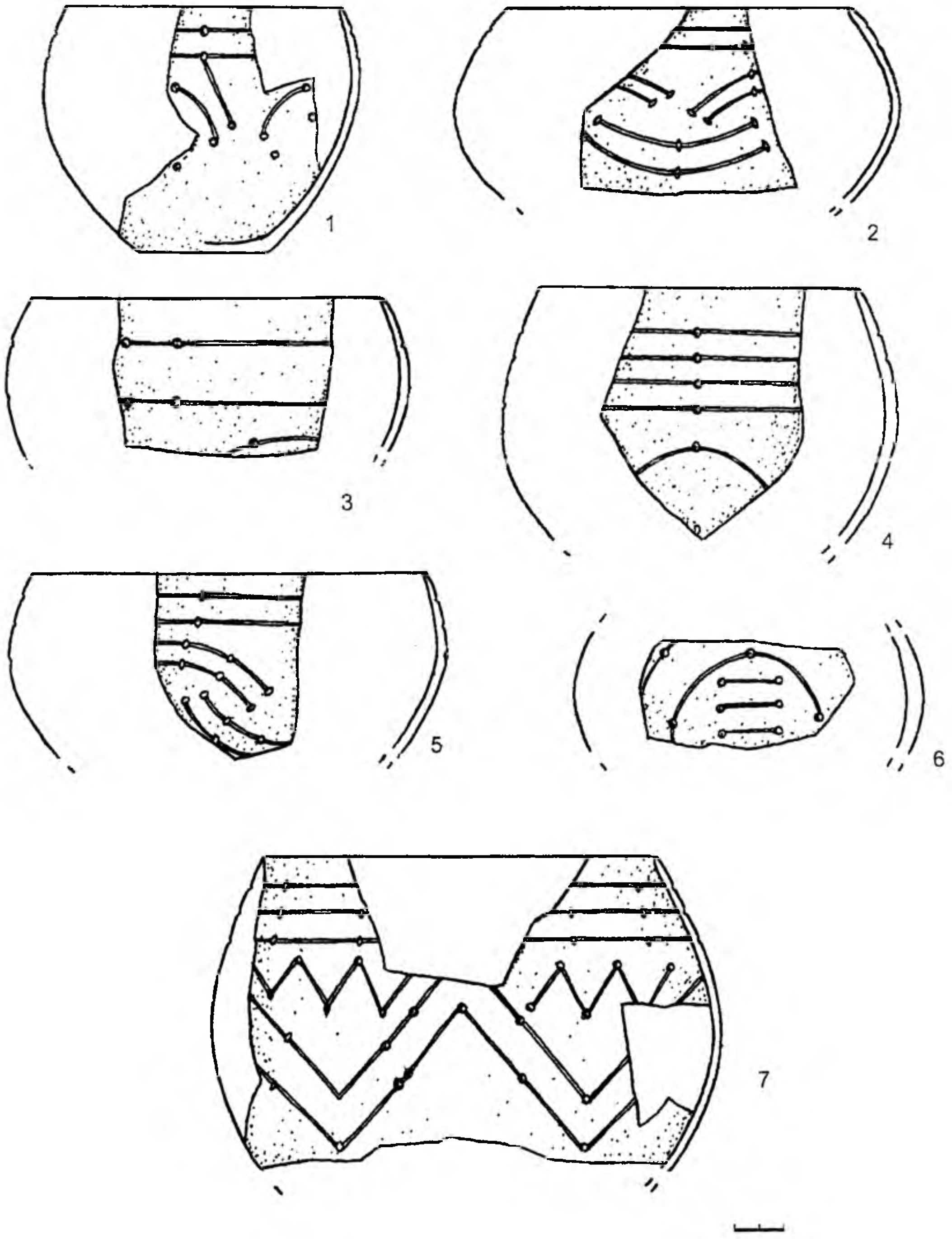

Рис. 4. Поселення Більшівці. Столовий посуд культури лінійно-стрічкової кераміки.

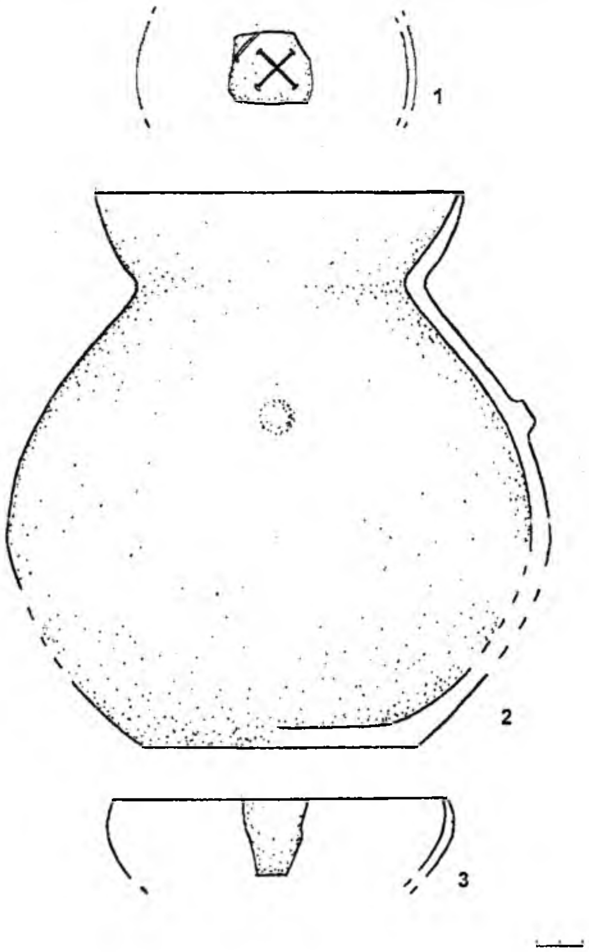

Рис. 5. Поселення Більшівці. Столовий посуд культури лінійно-стрічкової кераміки.

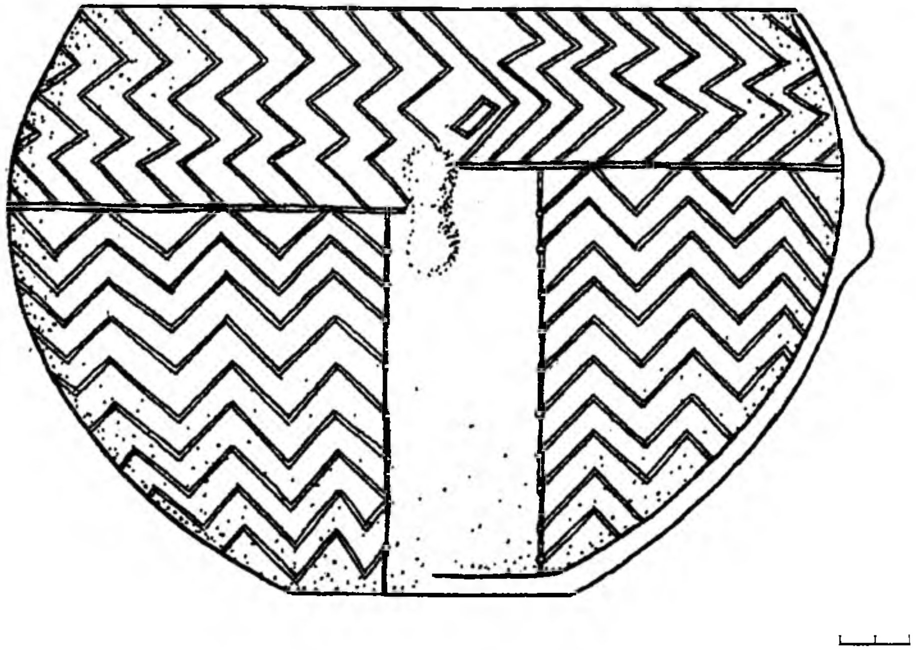

Рис. 6. Поселення Більшівці. Керамічна посудина з орнаментом групи Тісадоб.

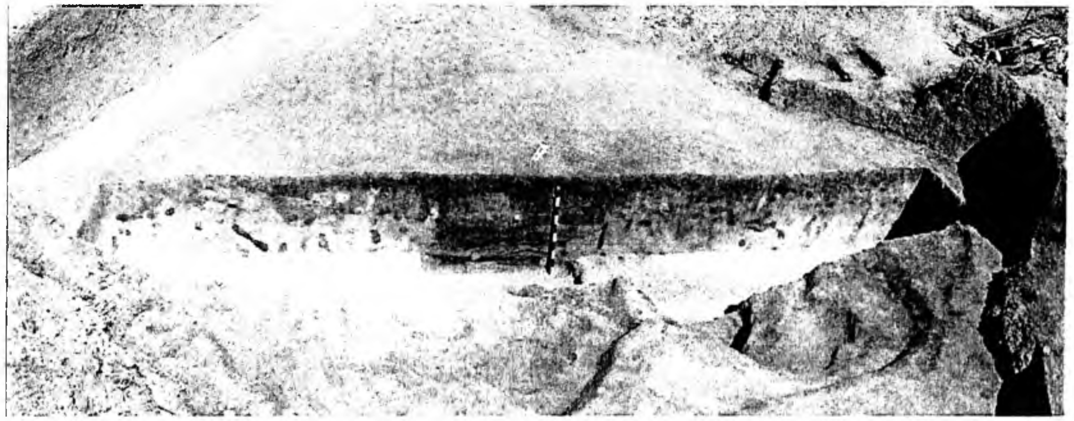

Рис. 7. Поселення Більшівці. Перетин споруди культури лінійно-стрічкової кераміки (фото).

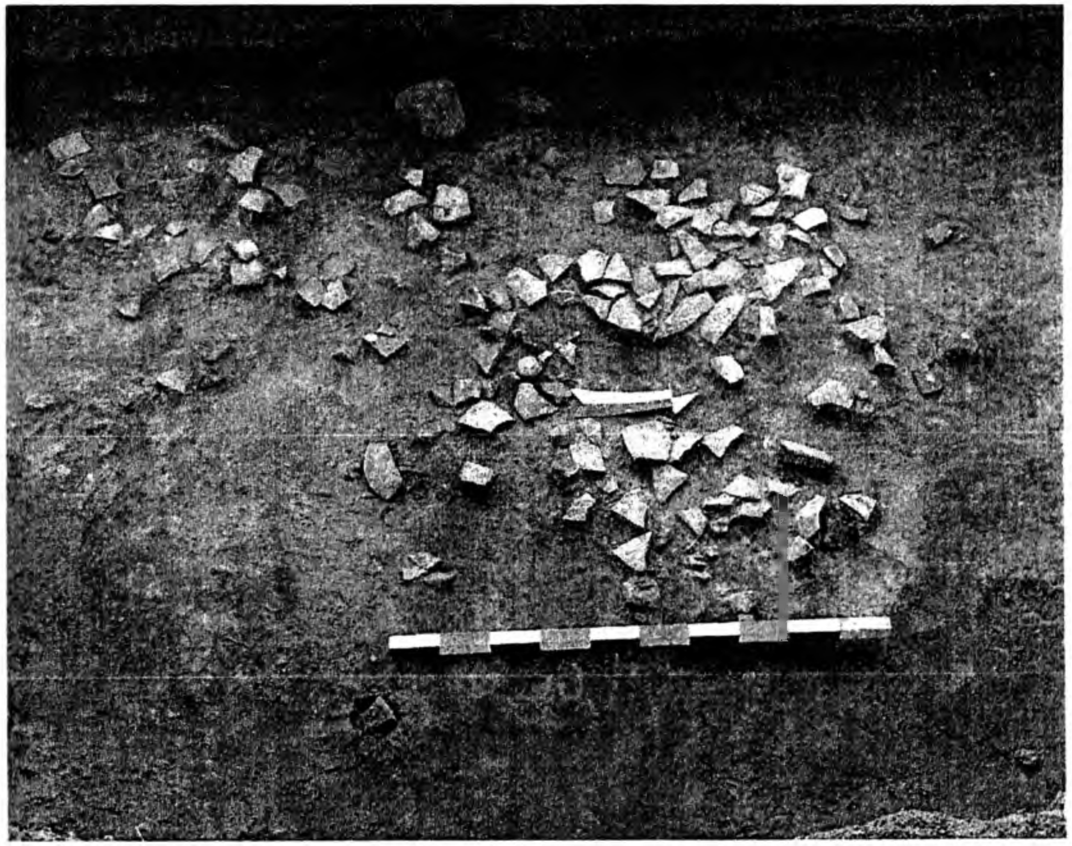

Рис. 8. Поселення Більшівці. Глинобитна вимостка у східній частині розкопу (фото).

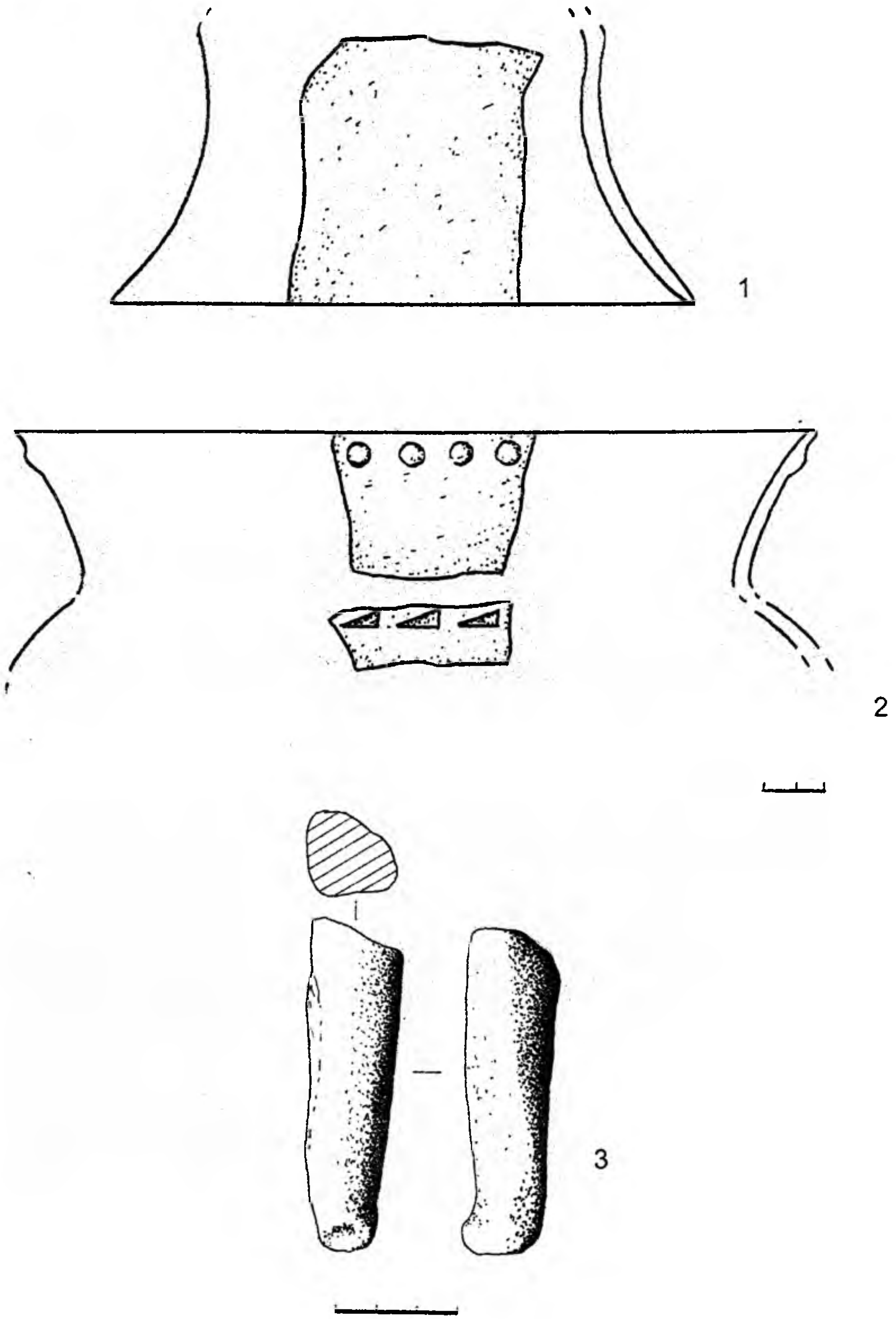

Рис. 9. Поселення Більшівці. Матеріали заліщицької групи трипільської культури: 1–2 – кухонний посуд заліщицької групи трипільської культури; 3 – фрагмент глиняної антропоморфної фігурки.

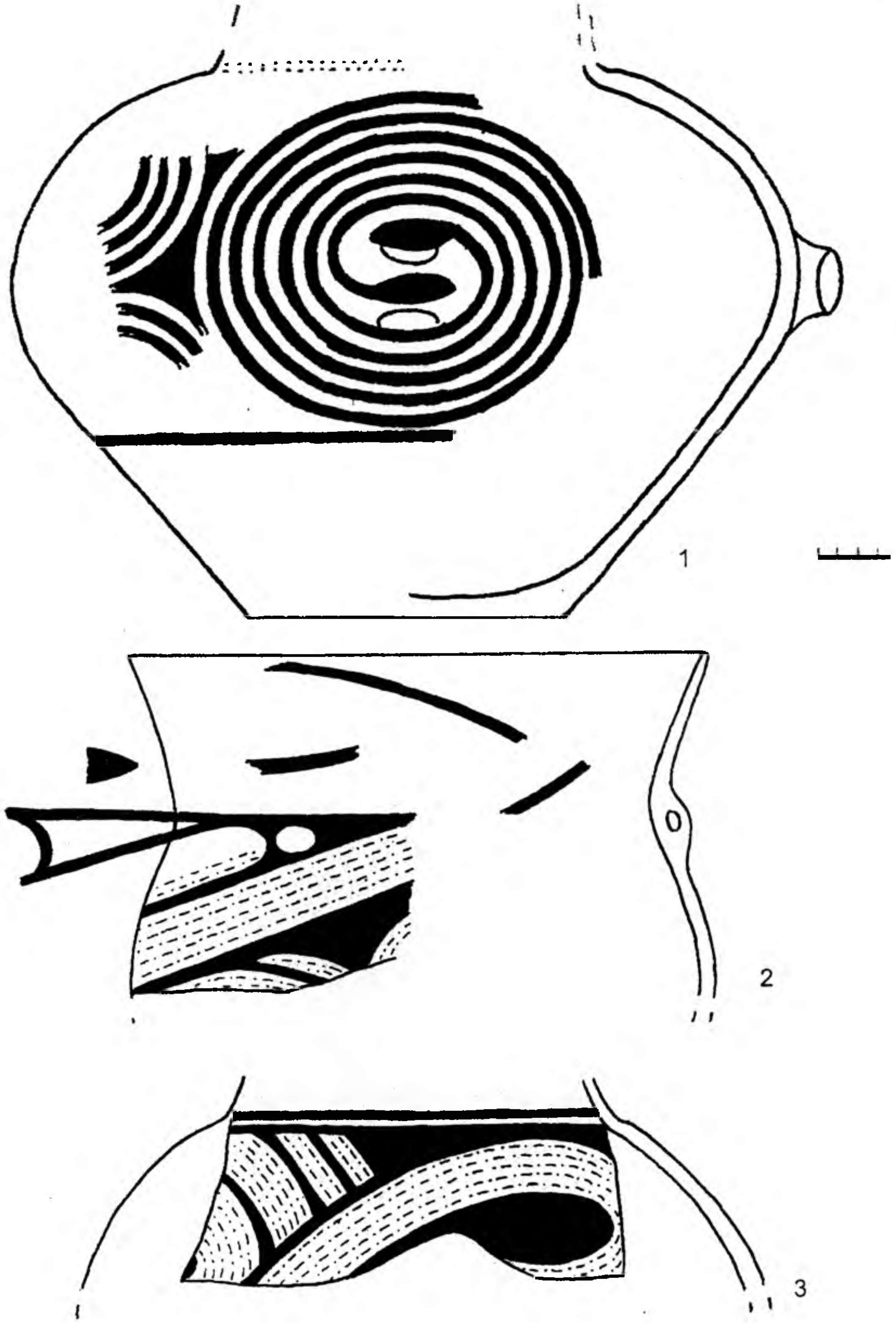

Рис. 10. Поселення Більшівці. Столовий посуд заліщицької групи трипільської культури.

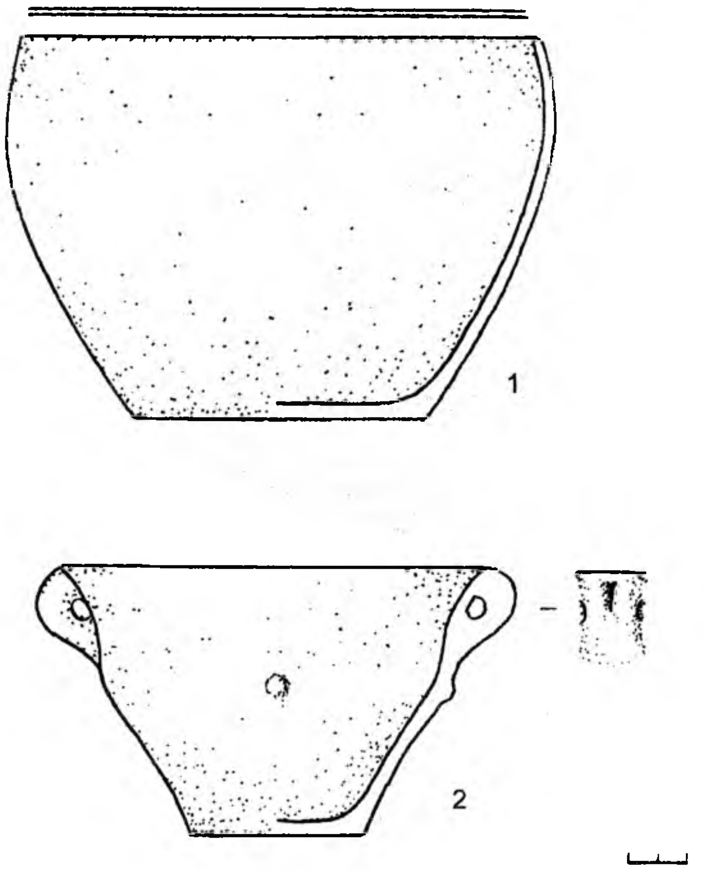

Рис. 11. Поселення Більшівці. Керамічний посуд любельсько-волинської культури.

Рис. 12. Поселення Більшівці. Знахідки на дні ями у східній частині розкопу 2006 року (фото).

Знахідки на поселенні Більшівці так званих "імпортів" (фрагментів керамічного посуду культури Тісадоб у верстві культури лінійно-стрічкової кераміки, посуду любельсько-волинської культури серед трипільських матеріалів) засвідчують тісні обмінні контакти населення цього регіону із сусідами – носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної Європи.

По завершенню досліджень польового сезону 2006 року розкоп був повністю засипаний, поверхня ділянки поля, що піддавалася розкопочним роботам, рекультивована.

У роботі експедиції брали участь і виконували важливі завдання магістр археології Р.Щодровський (м. Бидгощ, Республіка Польща), наукові співробітники відділів археології та охорони пам'яток Національного заповідника "Давній Галич" В.Януш і Р.Кукула, студенти-практиканти І курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника[5].

Висловлюємо щиру подяку за допомогу в організації роботи експедиції голові Галицької районної Ради народних депутатів пану Б.Поповичу, голові Тустанської сільської Ради пані Г.Наконечній, першому проректору Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника професору Б.Василишину, проректору з виховної роботи та громадських зв'язків професору Б.Ковбасу, директору Інституту історії і політології університету професору М.Кугутяку, а також особлива подяка – представнику фірми "Egger" в Україні пану В.Томнюку.

[1] Розкопки здійснювалися на основі Відкритого листа №248/0146, форма №2, виданого кандидату історичних наук Т.Ткачуку.

[2] Журавльов О. Мисливство трипільських племен України // Трипільська цивілізація. Перший Всесвітній конгрес. Київ, 7–11 жовтня 2004 р. Тези доповідей. – К., 2004. – С.101–102; Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск, 2002. – С.30, 213; Кочкін І.Т., Конопля В.М. Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С.3–10; Кочкін І. Імпорти та імітації кераміки маліцької культури на трипільських пам'ятках етапу В-І – В-ІІ у Верхньому Подністров'ї // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003. – Галич, 2003. – С.82–87; Нейко Є.М., Ткачук Т.М., Федорчук-Незнакомцева Є.П., Філіпчук О.В. Нові джерела у проблемі вивчення пізнього Трипілля на території Галичини // Український судово-медичний вісник. – К., 2000. – №2. – С.11–15; Перекліта П., Кочкін І., Ткачук Т. Багатошарове поселення Більшівці і його місце в системі енеоліту Південно-Східної Європи (за матеріалами колекції П.Перекліти) // Матеріали Міжнародної наукової ювілейної конференції "Збереження і використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи" (Галич, 4–5 листопада 2004 року). – Галич, 2004. – С.148–157; Ткачук Т. Конец этапа СІ и начало СІІ трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Большевцы) // Stratum plus. – Кишинев, 2002. – №2. – С.186–217; Ткачук Т.М., Кочкін І.Т. Більшівці // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т.ІІ. – С.53–54; Ткачук Т., Кочкін І. Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи ВП – початок СП) // Українознавчі студії. – Івано- Франківськ, 1999. – №1. – С.212–237; Ткачук Т., Кочкін І., Щодровський Р. Археологічні дослідження багатошарового поселення Більшівці // Галичина. – 2005. – №11. – С.27–36; Ткачук Т. Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції "Трипільський світ і його сусіди". – Збараж, 2001. – С.60–61; Ткачук Т. Культура лійчастого посуду і Трипілля // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 7–8. – С.3–15; Ткачук Т. Культурні процеси на півночі трипільської ойкумени в V–IV тис. до н. е. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.60–66; Ткачук Т. Матеріали до вивчення актуальних проблем трипільської культури Верхнього Подністров'я і Попруття // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003. – Галич, 2003. – С.58; Ткачук Т. Початок контактів між культурами лійчастого посуду і Триліллям // Трипільська цивілізація. Перший Всесвітній конгрес.

Київ, 7–11 жовтня 2004 р. Тези доповідей. – К., 2004. – С.59; Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – T.CCXLIV. – С.89–115; Януш В. Нові матеріали до вивчення неоліту Верхнього Подністров'я // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003. – Галич, 2003. – С.64–68; Януш В. Верства культури лінійно-стрічкової кераміки на багатошаровому поселенні в урочищі "Кути" біля смт. Більшівці // Матеріали Міжнародної наукової ювілейної конференції "Збереження і використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи" (Галич, 4–5 листопада 2004 року). – Галич, 2004. – С.158–159; Mykhalchuk N., Tkachuk T., Neznakomtsev S. Paleoantropological sources of the Late Trypillyan in the territory of Galicia // 5-th World wide international Medical Students and young doctors congress. – Katowice, 2000. – P.42; Tkaczuk T. Importy kultur malickiej i lubelsko-wolycskiej na osadach kultury trypolskiej etapu BI-BII // Archeologia polski њrodkowowschodniej. – VII. – 2005. – S.150–155.

[3] Ткачук Т., Кочкін І., Щодровський Р. Археологічні дослідження багатошарового поселення Більшівці // Галичина. – 2005. – №11. – С.31.

[4] Археология Венгрии. – М.: Наука, 1980. – С.206.

[5] Керівництво Трипільського загону Галицької експедиції висловлює щиру подяку за сумлінну роботу студентам – історикам, що проходили археологічну практику поблизу Більшівців у 2006 році. Це – студенти Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: Андрусів Мар'яна, Боринець Ольга, Гаргат Христина, Глизнер Володимир, Григорчук Петро, Гринажук Галина, Гуменяк Наталія, Куцанюк Лілія, Куценко Сергій, Лихач Наталія, Маслій Тетяна, Перегінський Андрій, Прокіпчук Іван, Радик Марина, Рибак Зоряна, Сабат Іван, Самборський Євгеній, Стасюк Андрій, Стельмащук Андрій, Федяк Андрій, Чорнописький Назар, Багриновська Галина, Білуник Марія, Боднар Василь, Бондаренко Олександр, Вийчук Володимир, Гринів Оксана, Дідик Віта, Кузьмич Тетяна, Лилик Олег, Мойсей Оксана, Надвернюк Орест, Петрів Ірина, Рокецька Ірина, Сенчук Галина, Стасюк Олексій, Терновецька Світлана, Чудак Іван, Шляхтич Марія, Яворський Юрій.

The article is about researches of multi-layered settlement Bilshiwtsi near the same named village in the Halyckij district of Ivano-Frankivsk region made by Halycka Archaeological Expedition in 2006. It continued excavations of 2005. Objects of Linear Band Pottery culture ("note" phase), trypillian culture (zalischycka and koshylovecka local groups) were researched. Materials of neolithic culture of Tisadobe and lublinsko-volynska culture of eneolithical period were found too.

***Key words:** multi-layered settlement, neolith, eneolith, Linear Band Pottery culture, "note" phase, culture of Tisadobe, trypillian culture, zalischycka local group, koshylovecka local group, ceramic vessel, clay figurine, flint blades, obsidian.*

УДК 94 (477) 902
ББК 63.3 (Укр)

Богдан ТОМЕНЧУК, Микола КУГУТЯК,
Олег МЕЛЬНИЧУК

ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2006 РОЦІ

У статті подаються результати археологічних розкопок палацових комплексів Романа Мстиславовича і латинських архибіскупів біля церкви св. Пантелеймона (св. Станіслава) в с. Шевченкове, та монастирського комплексу в урочищі Поркаліїв Сад. Проаналізовано результати охоронних археологічних досліджень на території Надвірнянського замку та на городищі в с. Назавизів.

***Ключові слова:** палацові комплекси, монастир, замок.*

Галицька археологічна експедиція Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника та Національного заповідника "Давній Галич" (керівник Б.Томенчук) у 2006 р. проводила дослідження на території давнього Галича. Зокрема, на городищі в с. Шевченкове, які були розпочаті тут ще в 1991 році (рис. 1).

Шевченківське городище з церквою св. Пантелеймона (площею 3,5 га), очевидно, було в XIII ст. княжим двором родини Романовичів (Ізяславичів). У 1363–1414 рр. тут знаходилася резиденція галицьких католицьких архибіскупів, яка в XVII ст. стала осідком францисканських монахів. Виявлення палацових комплексів князя Романа та латинських архибіскупів (Християна, Якова) і було метою наших досліджень. Найбільш перспективними, на нашу думку, були дві ділянки: південна (навпроти бокового входу до церкви) і східна (навпроти апсиди), де й було закладено два розкопи. Розкоп 1 (південний), розміром 5х2 м, закладено в межах протрасованих фундаментів францисканського монастиря розібраного в середині XX ст. На дослідженій ділянці простежено три різночасові будівельні горизонти періоду існування монастиря (XVI – поч. XX ст.).

Фундаменти цегляних стін монастиря (висотою 1,8 м та шириною 1 м) викладені з великих блоків мергелю та пісковика на вапняно-піщаному розчині. У межах розкопу виявлено й більш ранні кам'яні фундаменти, очевидно, під велику дерев'яну будівлю. Вони характеризуються кам'яними (вапняковими) блоками та окремими каменями (галькою), викладеними в один ряд на ширину 0,4–0,8 м. Залишками самої дерев'яної будівлі є сильно горілий прошарок товщиною 0,15 м, який лежить на будівельному смітті часу будівництва храму (початок XIII ст.). Вважаємо, виявлені фундаменти за стратиграфією належать до XIV ст., періоду існування тут палацового комплексу латинських архибіскупів, який було спалено*.

Згідно з історичними джерелами, в 1414 році осідок латинських архибіскупів було переведено до Львова й тепер вони набули титулу "львівських". Костел св. Станіслава було передано галицьким парохам римо-католицького обряду.

* У XIV ст. церква св. Пантелеймона була переосвячена у костел св. Станіслава (Щепановського) – головного патрона Корони Польської. Ширина палацового комплексу латинських архибіскупів, очевидно, була біля 7–8 м; довжина – біля 17 м (за результатами розкопок 2005–2006 рр.).

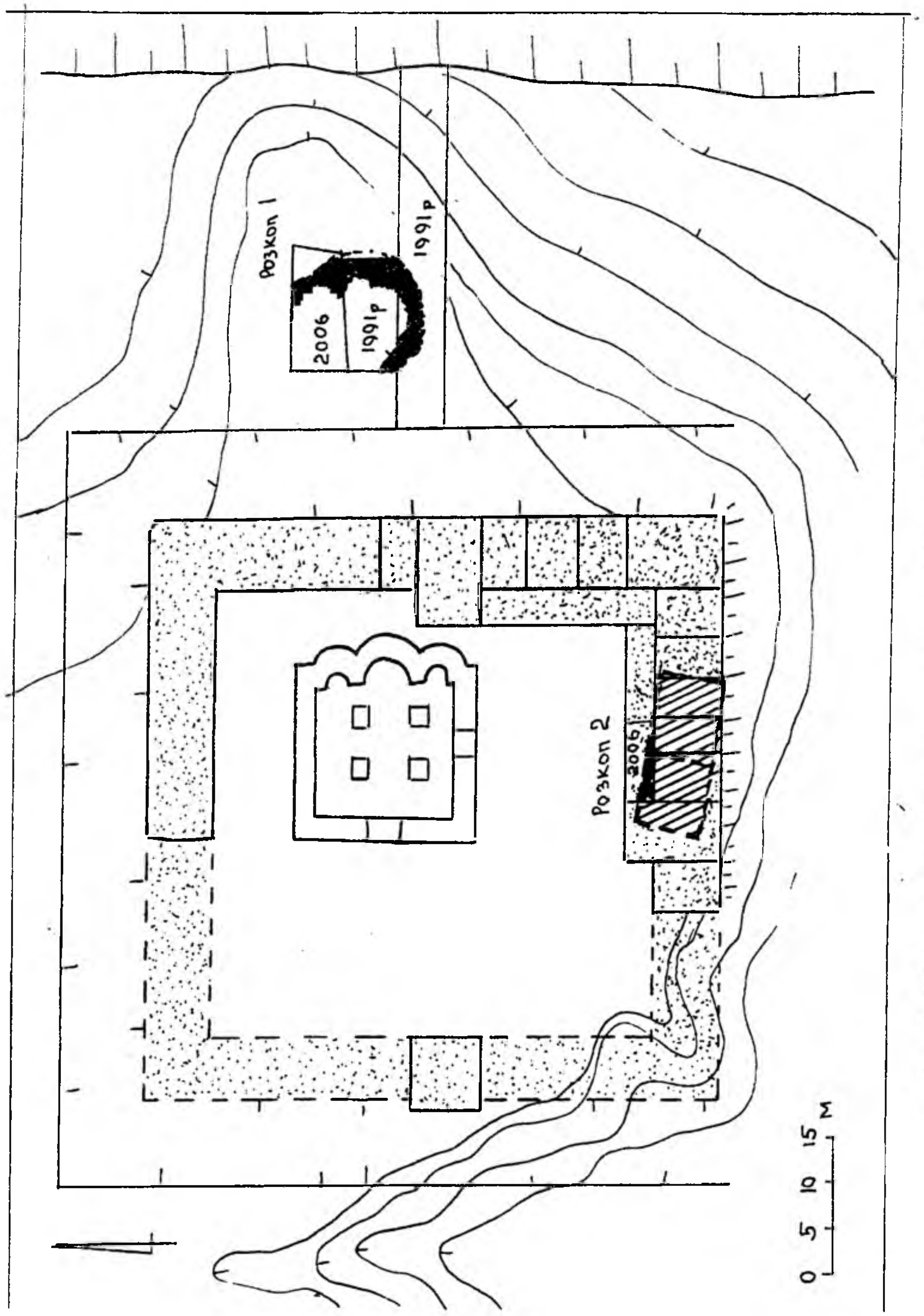

Рис. 1. Пантелеймонівське городище. Палацові комплекси.

Розкоп 2 (східний), розміром 13х6,5 м, закладено на мисовидному підвищенні, яке, як показали наші дослідження, було рукотворним, а саме – насипане в цій пониженій частині майданчика городища до рівня церковного подвір'я (3–4 м). У 1991 р. нами було виявлено тут сліди двох будівельних горизонтів кінця XII – XIII ст. Зокрема, рештки жител, господарських ям та оборонних стін. У центральній частині цього штучного пагорба досліджено кам'яний фундамент у вигляді кам'яної вимостки під велику дерев'яну будівлю. Вимостка

дуже пошкоджена пізніми ямами й фундаментом будівлі XIX ст. та оборонним ровом францисканського монастиря. Ширина виявленої споруди становить близько 8–13 м, а довжина – біля 20 м. Вона займає домінуюче місце на цьому штучному останці, який, очевидно, й було насипано для неї.

Будівля знаходилася на віддалі 25 м від храму, під кутом до нього (азимут 60). Очевидно, виявлена кам'яна вимостка служила фундаментною основою під велику дерев'яну палацову споруду, яка могла належати князю Роману Мстиславичу в часи його короткочасного (1199–1205 рр.) перебування в Галичі як правителя галицько-волинського князівства. Цілком можливо, що тут міг народитись і Данило, в майбутньому король Галицько-Волинської держави. У 2007 році намічено закінчити дослідження цього унікального палацового комплексу на Романовому княжому дворі, який проіснував до середини XIII ст.

Окремий загін Галицької археологічної експедиції (Національний заповідник "Давній Галич". Керівник – науковий співробітник відділу археології О.Л.Мельничук) проводив дослідження на території ур. Прокаліїв сад (с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області), що розташоване на схід від Крилоського городища. Тут функціонував протягом XII–XVII ст. монастир із храмом св. пророка Іллі. У 2004 році тут було проведено розвідкові роботи. Цього польового сезону (2006 р.) закладено чотири траншеї та два шурфи. Відкрито всього 57 кв. м площі. На прилеглій з південної сторони до фундаментів храму св. пророка Іллі площі простежено сліди існування пізньосередньовічного кладовища. Виявлено 3 поховання. Усі вони мають чітку рядну систему та орієнтовані головою на захід, із різним положенням рук покійників. У двох могилах зафіксовано залишки дерев'яної труни. Поховання безінвентарні. Виявлені поховання належать, очевидно, до крайніх могил кладовища, основна частина якого розташовувалася безпосередньо біля стін церкви з південної та північної сторін.

На досліджуваній площі, на південь від церкви, виявлено залишки декількох об'єктів, а саме: на відстані 10 м від фундаменту простежено горизонт кам'яної вимостки з білого каміння, який підстеляє шар шутру з включенням вапняно-піщаного розчину. Товщина вимостки – 15–20 см. На вимостці знайдено керамічний матеріал, що датується XII–XIII ст. Можливо, її поява була зумовлена створенням будівельного майданчика для побудови церкви Іллі. Неподалік знаходилась яма з нерегулярною кладкою (розвалом) білого каменю (вапняк, пісковик, черепашник). Частково досліджено два заглиблені у материк об'єкти. В одному з них розчищено глиняну піч овальної форми. Піч заглиблена у материк на 25 см. Її ширина – 65 см. Стінки збереглися на висоту 10 см. Черінь добре випалений із залишками попелу. Очевидно, дана піч мала відношення до будівлі, залишки якої виступали у траншеї незначним заглибленням у передматерик. На основі керамічного матеріалу виявлений об'єкт датується пізньосередньовічним часом. На відстані 8 м від фундаментів храму зафіксовано нашарування сірого гумусу, жовтої з включенням вугликів обмазки, гальки, білого каміння шириною по стінці розкопу 3 м. Північний край нашарувань залягає та лінзоподібно просідає над глибокою ямою, яка виступила у межах розкопу частково (0,4х0,7 м). У зв'язку з великою глибиною та малими розмірами дно ями простежити не вдалося. Ймовірно, виявлені залишки належали дерев'яній будівлі з підвалом. Знайдений у заповненні керамічний матеріал дає можливість датувати її XVII–XVIII ст.

На дослідженій площі виявлено декілька стовпових ям, які, очевидно, мали відношення до конструкцій дерев'яних будівель. Дослідження північно-західної та східної ділянок території урочища показало відсутність культурного шару. Тут під шаром дерну та гумусу (товщиною 10–15 см) залягає материкова лесова основа. Серед знахідок переважає матеріал пізнього середньовіччя. Він представлений уламками керамічного та скляного посуду, орнаментованими кахлями та залізними виробами. Давньоруський матеріал репрезентований лише кількома фрагментами характерної кераміки.

У 2006 р. проведено невеликі охоронні розвідкові археологічні дослідження в Надвірнянському районі (Б.Томенчук, М.Кугутяк). Зокрема, на території Надвірнянського міського замку виявлено сліди східних оборонних стін. Більш ранні (XV ст.) були дерев'яні. Вони стояли на невисокій кам'яній підоснові (шириною 0,35 – 0,60 м). Пізньосередньовічні (XVI – XVII ст.) були цегляними. Вони стояли на потужних кам'яних фундаментах, складених з окремих великих кам'яних блоків. Ширина фундаментів 1 м і висота – 1,3 м. Цегляна оборонна стіна в південній частині доходила до оборонної кам'яної (2 поверх цегляний) вежі, залишки якої збереглися достатньо добре. Охоронні розкопки на території Надвірнянського замку показали як перспективність його дослідження, так і реставрації та музеєфікації.

Другим об'єктом розвідкових досліджень у Надвірнянському районі стало городище в с. Назавизів (ур. Монастир) (керівник М.Кугутяк). Городище мисового типу розміщене на високому лівому березі р.Бистриця Надвірнянська. Майданчик (розміром 30х45 м) обмежений з півночі валом (висотою до 2 м і шириною до 8 м). Їх дослідження показало наявність двох будівельних (хронологічних) горизонтів. Найдавніший являв собою сильно згорілі дерев'яні зрубні стіни шириною 3,5 м, які виявлені в основі валу, насипаного в пізніший час із жовтої ущільненої глини. На валу простежено сліди згорілих оборонних стін, очевидно, стовпової конструкції та кам'яну доріжку. По периметру майданчик городища було оточено дерев'яною стіною, згорілі залишки якої вдалось простежити в тр. 2. Сам майданчик городища дуже пошкоджений окопами Першої світової війни. У розвідкових шурфах не виявлено культурного шару. Знайдено лише один фрагмент посудини X–XI ст. З напільного боку городище має ще одну лінію оборони у вигляді сильно заплившого ескарпу. За своїм характером городище майже ідентичне сусідньому городищу в м. Надвірна. Мабуть, його основною функцією була військова оборона Транскарпатського шляху, який проходив уздовж р. Бистриця. Колись городище, можливо, було святилищем і монастирем. Усе це потребує продовження його досліджень.

The results of archaeological excavaions of Roman Mstyslavovych's place complexes and Latin archbishop near St. Panteleymon's church (St Stanislav) in the village of Shevchenkove as well as monastery complex in the hollow of Procaliyiv Garden are given in the report. The results of protective archaeological investigation on the territory of Nadvirna town castle and in the site of ancient settlement of Nazavyziv are analysed.
***Key words:** palace complexes, monastery, castel.*

УДК 94(477) "XIX"
ББК 63.3(4 Укр) 51
Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ "РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ" ТА ЇЇ ПОСЛІДОВНИКІВ У ГАЛИЧИНІ В 1830–1840-х рр.*

У статті розповідається про ідею української соборності в діяльності "Руської трійці" та її послідовників у Галичині в 1830–1840-х рр. Особливу увагу звернуто на відображення соборницьких настроїв, усвідомлення єдності підавстрійської Галичини з Наддніпрянською Україною ("Малоросією") під владою Російської імперії, а також особисті зв'язки галичан з наддніпрянськими діячами, насамперед через листування.
***Ключові слова:** ідея, етнічна єдність, Галичина, русини.*

Усе ж зібрані матеріали для часопису І.Головацький задумав з допомогою брата Якова видати в окремій збірці. За задумом це мала бути антологія творів галицьких та наддніпрянсько-українських письменників. Крім зразків народної творчості – українських дум, сюди планувалося включити твори нової української літератури з Наддніпрянщини: І.Котляревського *("Пісńь Куракіну"),* П.Гулака-Артемовського *("Твардовський", "Пан та Собака" та ін.),* Л.Боровиковського *("Ледащо", "Вивідка", "Волох" тощо),* А.Метлинського *("Пісня на від'їздне Срезневському"),* С.Писаревського *("За Немань іду", "Де ти бродиш, моя доле"),* О.Шпигоцького *(уривок з перекладу "Полтави" О.Пушкіна)* і, можливо, Ієремії Галки – М.Костомарова. Наскільки відомо, сподівався упорядник І.Головацький отримати для друку через І.Срезневського поезії Т.Шевченка, а також готував для збірки короткі життєписи українських авторів. Однак книжка не вийшла в задуманому обсязі, що міг потягти за собою значні кошти, на які видавці не наважилися[1]. І, дійсно, передплата на літературно-публіцистичний альманах, що отримав назву "Вінок русинам на обжинки", йшла досить мляво. Вдалося зібрати на його першу частину лише близько 140 передплатників, більшість видатків покрив М.Верещинський, а кошти на друк другої частини альманаху дав сербський православний патріарх[2]. Задумував І.Головацький видати й третю частину "Вінка", а його брат Яків ще в 1845 р. готував до друку "Южноруский сборникъ", але обидва вони не втілили своїх намірів у життя[3].

Альманах "Вінок русинам на обжинки" у двох частинах вийшов друком у Відні в 1846–1847 рр.[4]. До нього ввійшли оригінальні художні твори, фольклорні записи, тексти історичних пам'яток, статті, а також деякі матеріали із забороненої "Русалки Дністрової". У статті "Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу", опублікованій у першій частині альманаху, Я.Головацький високо оцінив життя і творчість лідера "Трійці", писав про важку долю "народу галицько-руського", що не міг "розвинути свою красу й силу в народній словесності!". "...Зірничкою розсвіту нашого, – стверджував він, – був недавно померлий наш Шашкевич"[5]. На підтвердження цієї думки було надруковано 25 поезій М.Шашкевича ("Дума побратимові" ("Отак, Николаю, вкраїнські вірлята..."), "Бандурист", "Олена (Казка)" та ін.). Вступна стаття Я.Головацького до вміщених в альманасі сербських народних пісень порівнювала "Малорусь і Сербію" як "дві сестриці слов'янські"[6]. Хоч обсяг першої частини "Вінка"

---

* Закінчення. Початок статті див.: Галичина. – 2004. – №10. – С.43–61; 2005. – №11. – С.53–73

був невеликий, "все ж його поява була чимсь незвичайним, – писав К.Студинський. – Чиста народня мова в поезіях Маркіяна та перекладах сербських пісень Як. Головацького різко відбивала від сих, ніби то літературних продуктів, на яких друк руський цензор доси дозволяв"[7]. У передмові до альманаху ("Приговор читателям") говорилося про духовну єдність Галичини з Україною, один народ проживав на території "вод Сяна, Вислы й Буга аж' по Дон и Донець, а з поза Бескида, Днѣстра й Чорноморя ... по Припець и Десну...". Водночас із соборницьких позицій і з вірою у майбутнє рідного народу було сказано: "Сей народ живе в цѣлости народнѣй, и николи не заумре, а єго доля – то водземная парость всемірной судьбы предвѣчной Словенщины"[8].

У другій частині "Вінка" поряд із літературними творами галичан (А.Могильницького, А.Лужецького, Л.Данкевича, К.Скоморовського, І.Вагилевича, М.Устияновича, братів Якова та Івана Головацьких та ін.) містилися наукові статті відомого наддніпрянського історика М.Маркевича "Спис державцѣв Малороссии", Я.Головацького "Велика Хорватія", опублікована в погодінському журналі "Москвитянин", тощо[9]. Стаття М.Маркевича відстоювала єдність етнічних українських земель, починаючи з княжих часів, Малоросією було названо територію, де проживали "малоросіяни", за висловом автора, народ, що має "одни обычаи, одни повѣрья, однакову одежу, одинъ и тотъ самый бытъ" і, що найважливіше, "одно и тожь саме нарѣчіє". Мовну й культурну єдність між землями Галичини – колишніх князівських уділів Галицького, Белзького, Теребовельського, Звенигородського та ін. – і всієї Малоросії М.Маркевич засвідчив особисто ("все тоє однакове, чому я самъ очевидячный свѣдокъ")[10]. Щоправда, правопис другої частини "Вінка" був більше наближений до церковнослов'янщини, що бачимо вже з назви альманаху, як пояснював Я.Головацький у передмові, "не доконче нужно въ правописанію держати ся выговора простонародного". На його думку, необхідно дотримуватися загальних правил старослов'янського правопису, "кореностовія" за народною приказкою: "Нового не запроводжай, Старовины держи сь..."[11].

Отже, братам Івану та Якову Головацьким, що хотіли зробити свою збірку всеукраїнською, реалізувати задум не вдалося через усе ще тяжкі цензурні умови і брак коштів. Попри це "Вінок" утверджував у свідомості читачів соборницькі настрої, етнічну єдність Галичини й Наддніпрянщини.

У цілому, можливість опертися на австрійський уряд, що зробив на початку 1840-х рр. перші свідомі дії щодо підтримки українського національного руху, відкривала перед галицькими діячами райдужні перспективи. Можна було "зміцнити своє становище в Галичині, гідно протистояти тут полякам і поступово нарощувати зусилля на шляху національного розвитку, – стверджує сучасний львівський дослідник О.Сухий. – З іншого боку, процеси національної самоідентифікації постійно диктували їм вихід за межі тісного галицького світу й утвердження етнічно-духовної єдності з руським простором на сході. ...У творенні власної концепції національного розвитку галицькі українці пішли шляхом поєднання цих двох мотивів"[12]. Однак у тогочасних галицьких діячів не було уявлення національної окремішності Малоросії (України) від власне Росії у дусі програми Кирило-Мефодіївського товариства. Про це, зокрема, свідчить вірш-панегірик І.Головацького, написаний у честь російського царя Миколи II, який наприкінці 1845 р. побував у Відні. Вірш не був надрукований у другій частині "Вінка" через заборону австрійської цензури. Після публікації вірша в революційному 1848 р. І.Головацький писав своєму братові Якову, що "ся пѣснь єсть разомъ мой рѣшительный отвѣтъ противъ важничаніямъ Ляхфвъ и прочихъ мятежниковъ"[13].

Поглиблення взаємин між галицькими й наддніпрянськими діячами сприяло активізації національно-культурного відродження, спонукало до боротьби за кращі умови для національного розвитку в краї. Й.Левицький і Я.Головацький у середині 1840-х рр. наважилися виступити проти переслідування австрійською цензурою друкованого українського слова. Автор граматики української мови, письменник і публіцист, перемишльський священик Йосиф Левицький піддав критиці діяльність львівського цензора руських книжок В.Левицького. У статті про долю галицько-руської мови, надрукованій анонімно у березні–квітні 1843 р. на сторінках варшавського часопису "Jutrzenka" ("Денниця"), він вважав "головним виновником літературного застою Галицької Руси" митрополита М.Левицького[14]. Статтю з деякими змінами було перекладено німецькою мовою, однак резонанс від її публікації постраждав, за словами К.Студинського, через "самохвальбу", перебільшення свого значення у розвитку літературного руху в Галичині та несправедливо критичні оцінки діяльності І.Могильницького, Й.Лозинського та ін.[15].

Першим публічним виступом на захист національно-політичних і соціальних прав галицьких русинів під владою Габсбурзької імперії прийнято вважати статтю Я.Головацького "Zustande der Russinen in Galizien" ("Становище русинів у Галичині"). Вона була надрукована німецькою мовою під псевдонімом Гаврило Русин у лейпцизькому журналі "Щорічник із слов'янської літератури, мистецтва і науки" у червні 1846 р. (№9–10). У статті Я.Головацький прямо заявив про важке підневільне становище галицьких русинів, що "під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари". "Серед усіх слов'янських народів, – стверджував автор, – руський або малоруський народ занепав найбільше. Найчисельніший після великорусів, він, однак, не міг у відповідній пропорції розвинути свій дух у літературі"[16].

Я.Головацький виразно обстоював соборність етнічних українських земель під владою Австрії та Росії. Він стверджував, що "русини, котрих називають також малоросами або південноросами, частково живуть під російським володінням, ... частково під Австрією", у цілому, "народ, роз'єднаний у державному відношенні", налічував майже 13,3 млн., на 3 млн. більше від поляків і втричі – від чехів тощо. Автор звернув увагу на здобутки у творчості наддніпрянських письменників – І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки, М.Костомарова, А.Метлинського, Т.Шевченка та ін. Однак "це майже все, – писав він, – ... тяжко малоруській літературі піднятися до рівня великоруської". Особливо важким було становище австрійських русинів, що за кількістю населення займали третє місце серед слов'ян під владою імперії Габсбургів (3 млн. чол.). Якщо "великі і малі слов'янські народи Австрії збудилися до нового життя" у перші десятиліття XIX ст., то русини, за словами Я.Головацького, "не можуть похвалитися чимось таким, що могло би бути ознакою їх літературного життя"[17].

З'ясовуючи "першоджерело такого духовного конання", причини слабкості національного руху в Галичині й шукаючи можливості змінити ситуацію, Я.Головацький зазначав: "Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру і органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопо-

жертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді ... спокійно присипляють його дальше в цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють ... кожний рух, який міг би розбудити сплячих. Друга головна біда – в численному розпорошенні русинів у політичному, соціальному й церковному відношенні. Дещо менша частина народу знаходиться під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн. політично поділені. Майже 2,5 млн. належать до Галичини, а 0,5 млн. до угорської корони. Нарешті, галицькі русини у релігійному відношенні діляться на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.)"[18].

Я.Головацький піддав критиці нестерпні цензурні умови, феодально-кріпосницький абсолютистський режим в Австрійській монархії, обстоював необхідність поліпшення становища народних мас: скасування панщини, запровадження шкільного навчання і вільний розвиток літератури народною мовою тощо. Водночас він став першим відвертим прихильником ідеї політичного українського австрофільства, яке в тій чи іншій формі проіснувало аж до розпаду імперії в 1918 р. Офіційному Відню пропонувалося взяти під протекцію національний розвиток галицьких русинів-українців взамін за їхню лояльність і непіддатливість на революційну польську пропаганду[19]. Праця Я.Головацького "Становище русинів у Галичині", стверджував К.Студинський, була написана "дуже живо і цікаво", давала уявлення про "руську справу з широкого становиска духової єдности Галичини з Україною"[20]. Попри заборону, стаття набула розголосу в Австрійській монархії і в самій Галичині, традиційно вважається першим програмним документом українського національного руху в краї. Стаття Гаврила Русина "мене, – писав Іван Головацький своєму братові Якову, – істинно зелектризувала в самій глибині душі і серця. ...Його розправа пречудная, прекрасная, дуже ся слов'янам подобала..."[21].

Унаслідок активізації національно-культурного життя власті підтримали думку про видання часопису руською мовою, що мало спрямувати орієнтацію галичан під протекторатом офіційного Відня у бік "австрійської слов'янщини" й забезпечити єдність держави. За декілька місяців до революційних подій 1848 р. в Австрії Ставропігійський інститут упритул наблизився до реалізації своєї мети – видання щотижневика "Галицька пчола", у якому можна побачити прототип майбутньої "Зорі галицької"[22]. Редактором нового часопису, що задумувався як суто просвітницьке та аполітичне видання, погодився стати Д.Зубрицький. До ініціативної групи, створеної у січні 1848 р., увійшли відомі діячі Ставропігії Степан Керичинський, Йоахим Хоминський, Теодор Леонтович та інші. 16 березня 1848 р. власті видали дозвіл Ставропігійському інституту на друк "Галицької пчоли". Однак у розпалі видавничих приготувань почалися революційні події, що спонукали до вирішення нових завдань, заснування політичного часопису[23].

Таким чином, у 1830–40-і рр. галицька інтелігенція зробила поступ у процесі осмислення національної ідентичності, що розгорнувся з кінця XVIII ст. серед слов'янських народів під впливом ідей Просвітництва й романтизму. Невелике коло місцевої інтелігенції виявляло дедалі більший інтерес до народознавчих праць у галузях фольклористики та етнографії, мовознавства, історії, розвитку на народнорозмовній основі нової української літератури в Росії. Зацікавленість Великою Україною з боку галичан пояснювалася насамперед бажанням поглибити історичну свідомість, більш детально вивчити живу народну мову та ареал її поширення.

Проникнення наукової і літературної продукції з Наддніпрянщини (творів І.Котляревського, М.Максимовича, Г.Квітки-Основ'яненка, О.Бодянського та ін.), хоч і значно обмежене в силу цензурних перешкод, будило національні почуття, викликало захоплення багатством фольклорної спадщини, красою народного слова, славним історичним минулим. З одного боку, дослідження народної мови, пісень, звичаїв та обрядів, історії галицьких русинів, а з іншого, – знайомство з мовою, народно-пісенною творчістю, історичними й літературними працями наддніпрянських "малоросів" підводило до думки про етнічну й історико-культурну єдність Галичини та Наддніпрянщини.

Рубіжною подією у національному розвитку стала діяльність "Руської трійці", що з романтичних поривів відкрито висунула в Галичині ідею соборності, єдності етнічних українських земель під владою Австрії та Росії. Виданий "Трійцею" фольклорно-літературний альманах "Русалка Дністровая" увів народну мову місцевих русинів у літературу й виразно засвідчив, що між їхньою мовою і мовою "малоросів" у складі Російської імперії немає суттєвих відмінностей, отже, галичани й наддніпрянці – це один і той самий народ. Усвідомлення цієї єдності базувалося не на "високій" національній культурі, що є основою для власне національної свідомості (зі стандартизованою мовою, філософією, літературою тощо), а на свідомості етнічній. Австрійські власті вчасно усвідомили потенційну небезпеку для імперської держави публікації альманаху, що й стало причиною його заборони й розправи над "Трійцею". Цензурні утиски щодо літератури народною мовою в 1830–40-і рр. сповільнювали процес національного відродження, формування української національної свідомості.

Однак усе це не стало на перешкоді взаєминам між галицькими й наддніпрянськими діячами, насамперед через листування, що були започатковані упорядниками збірки. Найбільш тісні контакти з галичанами підтримували М.Максимович, О.Бодянський, П.Лукашевич, І.Срезневський (з них тільки два останні побували в Галичині), що в листах заохочували молодь до народознавчої діяльності, написання праць живою народною мовою. Водночас впадає у вічі, що середовище галицької інтелігенції, яка виявляла посилений інтерес до національно-культурного життя на Великій Україні й шукала зв'язків із наддніпрянськими діячами, було досить невеликим. Так, серед галичан більш-менш регулярно листувалися з вузьким колом учених і літераторів із Наддніпрянщини лише кілька осіб, передусім Я.Головацький, І.Вагилевич, Д.Зубрицький. Листування мало інформаційно-науковий характер і охоплювало питання обміну книжками, відомостями про наукове й літературне життя тощо. Зрозуміло, особисті взаємини галичан і наддніпрянців були стимулюючим чинником у процесі усвідомлення єдності народу, розділеного російсько-австрійським державним кордоном, утвердження ідеї соборності України.

Усвідомленню єдності етнічних українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону сприяли також наукові контакти з російськими вченими, які заохочували галицьких русинів до вивчення різних сторін життя народу, видання літератури рідною мовою у контексті їх приналежності до всеруського простору. При цьому не настільки важливим питанням було співвідношення "Малої" і "Великої" Русі, основне полягало в усвідомленні зв'язку Галичини з іншим руським світом. Галичани шукали у контактах із наддніпрянцями відповіді на питання національного самовизначення, очікували допомоги від української інтелігенції Наддніпрянщини, що досягла значних успіхів у розвитку народознавства й літератури на народній

основі. Галицькі діячі усвідомлювали серйозне відставання русинів від національних рухів інших слов'янських народів, у тому числі від українського на Наддніпрянщині, що спричинило стереотип меншовартості, створений самими галичанами. З песимізмом про розвиток національного руху в Галичині говорилося у листах до наддніпрянських адресатів І.Вагилевича, братів Якова та Івана Головацьких.

Однак наддніпрянська інтелігенція в особі освічених представників козацької старшини здебільшого не мала чітких відповідей на питання власної ідентичності, цілеспрямованої програми національного розвитку, була доволі сильно втягнута в загальноросійський політичний простір. М.Максимович, приміром, виступав за російську літературну мову для наддніпрянців і лише для галичан вважав доцільною літературу народною українською мовою. У свідомості наддніпрянських діячів був брак не тільки розуміння поняття "Малої Русі" та її місця у всеруському просторі, але й інтересу до самої Галичини як невід'ємної частини етнічних українських земель, що не мала великого значення у розв'язанні проблем національного розвитку. Галицькі русини через брак інформації й досвіду відповідних контактів із Наддніпрянщиною і Росією (листування у більшості випадків було спорадичним) не могли чітко зрозуміти та окреслити ні саму "Малу Русь", ні власне місце в ній і значною мірою були розчаровані у можливостях продуктивної співпраці з наддніпрянцями[24].

Хотілося б насамкінець зупинитися на дилемі концептуального характеру про вплив на прийняття галицькими русинами української національної ідентичності, з одного боку, об'єктивної, закладеної у минулому, історичної необхідності, а з іншого, – збігу політичних та інших обставин. Нагромадження фактологічного матеріалу для розв'язання цієї дилеми має, на перший погляд, парадоксальний результат, бо так і не вдається знайти переконливу й вичерпну аргументацію на підтвердження кожного з цих підходів[25]. Аналіз наддніпрянсько-галицьких зв'язків у першій половині XIX ст. підводить до думки, що спрямування національного розвитку русинів у Галичині в бік Наддніпрянщини спричинили не тільки зовнішні чинники (приклад польського й чеського національних рухів, ігнорування поляками національної самобутності місцевих русинів і прагнення останніх протидіяти цьому, опершись на здобутки руського світу, розташованого на схід від австрійського кордону, тощо), а й ірраціональний фактор, який важко пояснити з логічних міркувань. Мова йде про своєрідний національний міф, ідеал, неіснуючий як територіально-географічна й тим більше як державно-політична реальність. Серед діячів першої хвилі національно-культурного відродження у Галичині набув поширення стереотип національної єдності, усвідомлений як засіб ідентифікації себе з чимось ідеальним, що наділялося позитивними якостями й було підґрунтям для української соборності.

[1] Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в лїтах 1833–47 // Відбитка з XI і XII т. Збірника фільольогічної секції НТШ. – Львів, 1909. – С.XCIII, XCIV; Пільгук І. Літературне відродження на Західній Україні (30–50-ті роки XIX ст.) // Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К., 1965. – С.21, 22.

[2] Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в лїтах 1833–47. – С.XCV, XCIX.

[3] Там само. – С.XCIX.

[4] Вѣнок русинам на обжинки. Уплвѣ Иван Б.О.Головацкій. Часть первая, к пользѣ и вспоможенію галицких селян через поводень вторфчну пфдупалых. – Відень, 1846. – 215 с.; Вѣнокъ русинамъ на обжинки. Уплѣлъ Иванъ Б.О.Головацкій. Часть вторая. – Відень, 1847. – 399 с.

[5] Головацький І. Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К., 1982. – С.264.

[6] Головацький Я. Народні сербські пісні // Там само. – С.271.

[7] Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в лїтах 1833–47. – С.XCVI.

[8] Приговор читателям // Вѣнок русинам на обжинки. Часть первая. – С.8, 9.

[9] Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в лїтах 1833–47. – С.XCVI, XCVII.

[10] Списъ державцвъ Малоросіи // Вѣнокъ русинамъ на обжинки. Часть вторая. – С.90.

[11] Предисловіє // Там само. – С.VII, XI.

[12] Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. – Львів, 2003. – С.47, 48.

[13] Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в лїтах 1833–47. – С.XCVII.

[14] Там само. – С.LXXXVIII.

[15] Там само. – С.LXXXVIII, LXXXIX.

[16] "Русалка Дністрова". Документи і матеріали / Відп. ред. Ф.І.Стеблій. – К., 1989. – С.247, 248.

[17] Там само.

[18] Там само. – С.248, 249.

[19] Шалата М. Трактат Я.Головацького "Становище русинів у Галичині" // Шашкевичіана. Нова серія. Збірник наукових праць. – Львів–Броди–Вінніпег, 1996. – Вип.1–2. – С.253.

[20] Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в лїтах 1833–47. – С.XCII.

[21] "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. – С.260.

[22] Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). – Львів, 2000. – С.103, 104.

[23] Там само. – С.107.

[24] Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.42, 43, 50.

[25] Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип.38. – С.136, 137.

The article presents an idea of the Ukrainian lands integrity ("sobornist") in the "Ruska Trijtsa" activities and their followers in Galicia in 1830–1840s. A special attention is given to the equity altitude description, comprehension of Galicia under the Austria's subjugation and Naddnipryanshchyna ("Malorossia") under the Russian Empire through the personal contacts and correspondence of the Galicians with the Naddnipryansky activists in particular.

Key words: *idea, ethnic equity, Galicia, Rusyns.*

УДК: 930.1: 94 (477)
ББК: 63.3 (4 Укр.)

Василь БУРДУЛАНЮК

ЗВ'ЯЗКИ ГАЛИЦЬКИХ І НАДДНІПРЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті досліджується творча співпраця галицьких і наддніпрянських істориків кінця XIX – початку XX століть. Висвітлюються взаємини О.Барвінського, В.Антоновича, М.Грушевського, С.Томашівського, І.Крип'якевича, М.Кордуби, В.Липинського та інших учених Галичини й Наддніпрянської України. Показано роль НТШ та УНТ у розвитку їх творчої співпраці.

Ключові слова: *історична наука, наукові зв'язки, Галичина, Наддніпрянська Україна.*

Вивчення зв'язків галицьких і наддніпрянських істориків кінця XIX – початку XX століть є однією з проблем вітчизняної історичної науки. Вона знайшла часткове висвітлення у працях дослідників довоєнного[1] та радянського[2] періодів. Побічно торкалися згаданої проблеми також сучасні вчені з України[3] та української діаспори[4]. Однак цілісного висвітлення в українській історіографії вона ще не отримала.

Розвиток української історичної науки в Галичині в досліджуваний період проходив у тісних взаєминах із науковим життям Наддніпрянської України. Вони беруть свій початок із першої половини XIX століття. До цього в різні роки найбільше прилучились І.Вагилевич. Д.Зубрицький, А.Петрушевич, І.Шараневич із Галичини та О.Бодянський, І.Срезневський і В.Антонович із Наддніпрянщини. Але взаємини між ними мали епізодичний характер і лише з кінця XIX століття із заснуванням у Львові Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ) вони значно пожвавились.

Наприкінці 80-х років XIX століття об'єктивно визріла необхідність створити у Львові потужний науковий осередок, що відповідав би рівневі академічних установ державних націй. Єдиною основою такої організації було створене 1873 року Товариство імені Шевченка і його вирішили перетворити в наукову установу. Ця думка визріла серед учених Галичини й Наддніпрянщини. Особливо її підтримували В.Антонович та О.Барвінський. Новий статут Товариства був прийнятий у березні 1892 року. Тепер метою Товариства була вже не звичайна допомога розвитку українській словесності, а "розвиток і розроблення науки на українській мові"[5].

Перетворення Товариства в наукову установу значно розширило масштаби його діяльності. Воно було поділене на три секції, серед яких особливо активно працювала історико-філософська.

Важливу роль у формуванні наукового обличчя Товариства відіграв у цей період відомий український історик М.Грушевський, який у 1894 році переїхав із Києва до Львова, де за рекомендацією професора В.Антоновича у Львівському університеті очолив кафедру всесвітньої історії з українською мовою викладання. Він одразу приступив до праці в НТШ і невдовзі став головним організатором його наукової діяльності. У 1894 році М.Грушевського обирають головою історико-філософської секції, а в 1897 році він стає головою НТШ[6]. М.Грушевський був шостим за чергою головою НТШ і на цій посаді перебував до 1913 року.

Як слушно відмітив професор Л.Винар, у Львові наукова діяльність М.Грушевського розвинулася у трьох головних напрямах: 1) розбудова НТШ, яке

під його проводом стало неофіційною фактичною українською академією наук; 2) розгортання колосальної видавничої діяльності, пов'язаної, перш за все, із заснуванням з його ініціативи "Українсько-руської видавничої спілки", започаткуванням видання "Літературно-наукового вісника" та публікацій цілої низки серійних видань НТШ; 3) підготовка й виховання нових кадрів українських істориків переважно його студентів із Львівського університету, які творили нову історичну школу Грушевського й репрезентували українську наукову національну історіографію[7].

З активною участю голови НТШ у 1898 році було затверджено новий статут Товариства[8], за яким його колишні дійсні члени тепер отримали назву звичайних. Одночасно поруч було утворено нову категорію дійсних членів Товариства, якими могли стати лише вчені на підставі їх наукової кваліфікації. Новим було й те, що закордонні члени НТШ тепер могли брати участь і голосувати на загальних зборах через своїх відпоручників, яким вони передавали свій голос[9]. Цей момент мав важливе значення для наддніпрянських учених, які не могли систематично відвідувати збори НТШ. Така реформа істотно спричинилася до активізації наукової діяльності Товариства.

Наступного року було проведено перші вибори дійсних членів НТШ. До історико-філософської секції увійшло 12 чоловік, зокрема В.Антонович, М.Грушевський, С.Томашівський та інші[10].

Багато вчених із Наддніпрянської України обиралися дійсними членами НТШ разом зі своїми галицькими колегами й у наступні роки. Тоді ними стали, зокрема, М.Біляшівський, В.Липинський з Києва, О.Маркевич з Одеси, Д.Яворницький з Катеринослава. Загалом у 1899–1914 роках дійсними членами НТШ було обрано 29 учених із Наддніпрянської України[11].

Крім того, в досліджуваний період ряд інших наддніпрянських учених входили до складу різних комісій НТШ. Серед них слід назвати Д.Багалія, І.Каманіна, В.Модзалевського[12]. Ще близько двадцяти вчених із Наддніпрянщини були звичайними членами НТШ. Це, зокрема, В.Дорошенко, В.Щербаківський[13] та інші. Слід згадати й про те, що В.Антонович і М.Грушевський в означений період були обрані почесними членами НТШ[14].

Уряд виділяв для діяльності Товариства незначні кошти. М.Грушевський, як голова НТШ, розумів, що без відповідної фінансової бази воно не зможе належним чином розгорнути своєї наукової і видавничої діяльності.

На щастя, він мав довір'я у меценатів із Наддніпрянської України й Росії, які давали кошти НТШ. Саме завдяки цьому почали швидко збільшуватися фінансові ресурси Товариства. Зокрема, наприкінці XIX століття йому пожертвував 90 тисяч корон професор хірургії Військово-медичної академії у Петербурзі Павло Пелехин[15]. За ці кошти Товариство придбало у Львові будинок, де розташувало друкарню і палітурню. Згодом у 1912 році для НТШ було закуплено у Львові ще один будинок. На цю мету отримано 250 тисяч корон у відомого мецената з Наддніпрянщини Василя Симиренка[16].

Розглядаючи роль НТШ у зміцненні наукових зв'язків із Наддніпрянщиною, слід згадати про бібліотеку Товариства. Спочатку її фонди зростали повільно, але 1895 року, коли Товариство почало обмін виданнями з іншими науковими установами в краї і за кордоном, ситуація змінилась на краще. М.Грушевський, очоливши тоді редакцію "Записок НТШ", розіслав до багатьох академій наук, наукових товариств і

видавництв разом із п'ятим томом "Записок" французько-український циркуляр із пропозицією взаємного обміну виданнями. У 1900 році обмін літературою з НТШ уже вели 18 організацій і установ із Наддніпрянської України[17], а в 1914 році – 23 організації[18]. Географія їх охоплювала всю територію Наддніпрянської України від Холма й Кам'янця-Подільського на Заході до Харкова на Сході.

Друге джерело, що сприяло зростанню бібліотеки НТШ, – це подарунки книг від різних осіб, редакцій та товариств. На заклик НТШ дарувати книги відгукнулося громадянство з усіх українських земель. Серед багатьох меценатів, що дарували книги бібліотеці Товариства, слід згадати таких учених істориків із Наддніпрянщини, як Д.Багалій, Д.Дорошенко, М.Слабченко, Д.Яворницький та інші[19]. Зміцненню культурних взаємин Галичини з Наддніпрянською Україною у певній мірі спричинився і музей НТШ, який було засновано в 1895 році[20].

Як свідчать джерела, надходили до музею різнопрофільні експонати, зокрема археологічні та нумізматичні колекції. Археологічну збірку музею найбільш активно поповнювали галицькі й наддніпрянські вчені М.Біляшівський, Ф.Вовк, М.Грушевський, І.Франко та інші. Так, Ф.Вовк у 1903 році закупив у Парижі для музею велику збірку археологічних експонатів[21], а від М.Біляшівського в 1909 році в музей НТШ надійшли 153 археологічні експонати з розкопок на Київщині, Черкащині й Волині[22], а в 1911 році – колекції зі 158 вишивок і 1500 пам'яток археології[23].

Відразу після реформи 1892 року НТШ усе активніше почало розгортати свою наукову роботу, яка особливо активізувалася після приїзду до Львова М.Грушевського. Але ще до цього заходами О.Кониського Товариство приступило до видання "Записок Наукового товариства імені Шевченка" ("Записок НТШ"), перший том яких за редакцією Ю.Целевича вийшов наприкінці 1892 року. Він був укомплектований в основному з праць наддніпрянських авторів і виданий за фінансовою допомогою з Наддніпрянської України.

З 1895 року справу редагування "Записок НТШ" узяв на себе М.Грушевський, збільшивши їх вихід спочатку до чотирьох, а з 1896 року до шести разів на рік. Так вони виходили впродовж усього досліджуваного періоду. До 1914 року за редакцією М.Грушевського було видано 112 томів "Записок НТШ"[24].

Слід згадати й про те, що НТШ у 1894 році перебрало на себе випуск "Руської історичної бібліотеки", заснованої в 1883 році в Тернополі О.Барвінським при сприянні В.Антоновича[25]. Тут у перекладах українською мовою були опубліковані 24 монографії наддніпрянських учених В.Антоновича, М.Дашкевича, О.Єфименко, М.Костомарова, І.Линниченка та інших. Окремі томи серії "Руської історичної бібліотеки" присвячувалися народним рухам в Україні у XVIII столітті та становищу селянства й міщанства України XV – XVIII століть[26]. Ця добре продумана серія історичних праць виконала важливу функцію ознайомлення галичан з основними досягненнями наддніпрянських авторів у царині історії України. Слід відмітити й ту обставину, що, готуючи видання "Руської історичної бібліотеки", В.Антонович і О.Барвінський поклали початок регулярній творчій співпраці наддніпрянських і галицьких учених у царині історичної науки, що стала характерною рисою пізнішого етапу її розвитку.

За умов, коли переважна більшість друкованої продукції НТШ за розпорядженням царської цензури аж до революційного 1905 року була заборонена для поширення у Росії, М.Грушевський вживав заходів до усунення цих штучних перепон, надсилаючи неодноразово листи – протести з цього приводу до Міністерства внутрішніх справ Росії[27].

Плідну роботу НТШ у досліджуваний період значною мірою стримувала також відсутність у Галичині українських вищих навчальних закладів, адже саме на викладачах та випускниках нерідко тримається робота кожної академічної установи чи наукового товариства. М.Грушевський вживав енергійних заходів, щоб побороти ці труднощі. Працюючи у Львівському університеті, він широко залучав студентів до наукової роботи. Серед своїх учнів учений називав пізніше О.Терлецького, Д.Коренця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузелю, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, Ф.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип'якевича та інших[28]. Творчість більшості з них стала згодом помітним явищем в українській науці.

У досліджуваний період чи не найактивніше розгорнули свою роботу вчені, що об'єдналися в історико-філософській секції, очолюваній М.Грушевським. Прикладаючи багато зусиль до організації наукових досліджень у рамках НТШ, М.Грушевський водночас проявив себе як визначний дослідник історії України. Найбільш фундаментальною працею вченого стала багатотомна "Історія України-Руси", що з 1898 року виходила в серії видань Товариства[29].

У ній М.Грушевський охопив історію всіх українських земель від найдавніших часів до подій Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького середини XVII століття. Ця фундаментальна праця вченого ґрунтується на величезній кількості першоджерел, що стосуються розвитку історичного процесу в усіх регіонах України. Вона "мала, – як підмітив найбільший сучасний знавець наукової спадщини М.Грушевського Л.Винар, виступаючи в Києві в 1990 році на І Конгресі Міжнародної асоціації україністів, – переломний вплив на розвиток української наукової історіографії"[30].

Відзначається оригінальністю й авторська концепція подання історії України, яку виробив дослідник. У 1904 році в першому випуску петербурзького збірника "Статей по славяноведению" М.Грушевський опублікував статтю "Звичайна схема "русскої історії" і справа раціонального укладу історії східного слов'янства", в якій відкинув пануючу тоді в офіційній російській історіографії схему розвитку історичного процесу, яка пропагувала концепцію "общеруської" народності, одночасно заперечуючи ранній історичний розвиток українського народу. Учений твердив, що немає "общеруської" історії і народності, а є історія всіх "руських народностей" або історія східного слов'янства. Таким чином він установив тяглість і безперервність українського історичного процесу від найдавніших часів до нового періоду історії України. Д.Дорошенко справедливо відзначав, що "основною заслугою професора Грушевського перед українською історіографією є те, що він угрунтував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя"[31].

Невтомно працюючи над багатотомною "Історією України-Руси", М.Грушевський готував і науково-популярні книги для народу. У Петербурзі в 1904 році вийшла його книга "Очерк истории украинского народа", а в 1907 році – "Про старі часи в Україні". У Києві в 1911 році вийшла друком його "Ілюстрована історія України"[32].

Праці вченого часто публікувались і на сторінках видань НТШ. Так, лише в "Записках НТШ" у досліджуваний період було надруковано 60 праць М.Грушевського[33]. А всього в списку праць М.Грушевського, укладеному галицьким бібліо-

графом І.Левицьким, уже станом на 1905 рік нараховувалося 593 його праці[34]. Не менш продуктивно працював учений і в наступні роки.

З перших днів своєї праці в НТШ М.Грушевський, як вихованець київської документальної школи В.Антоновича, приділив належну увагу організації збору і видання документальних історичних джерел. У січні 1896 року на спільному засіданні історико-філософської і філологічної секцій з його ініціативи для реалізації цієї мети було утворено археографічну комісію. Її членами в досліджуваний період були обрані близько 30 вчених, зокрема В.Антонович, Д.Багалій, М.Грушевський, І.Каманин, В.Липинський, М.Василенко, В.Модзалевський – з Наддніпрянщини, І.Джиджора, В.Герасимчук, С.Томашівський, І.Крип'якевич, М.Кордуба, І.Франко – з Галичини[35].

Документальні матеріали Комісія видавала в серії "Жерела до історії України – Руси", яких до Першої світової війни вийшло 10 томів. Від початку діяльності комісії найактивніше почав втілювати її плани в життя сам М.Грушевський, який видав у чотирьох томах описи королівщин на західноукраїнських землях у XVI столітті[36].

У листопаді 1905 року на засіданні Археографічної комісії М.Грушевський подав записку про потребу видання корпусу матеріалів, що стосуються історії українського козацтва від кінця XVI до середини XVIII століть[37]. Передбачалося, що в процесі збору цих матеріалів повинні бути використані всі важливі архіви України, Росії, Польщі та інших країн. Відповідно до цього плану в наступні роки було направлено ряд співробітників Комісії в архіви різних країн для збору документальних матеріалів. Зокрема, І.Крип'якевич у 1906–1907 роках збирав матеріали про початковий період козаччини в Кракові. Згодом при сприянні Російської академії наук було отримано дозвіл на опрацювання російських архівів, і він у 1910–1911 роках виїжджав до Варшави й Москви[38]. Документи до періоду Хмельниччини збирали М.Кордуба в архівах Відня та Москви[39] і С.Томашівський – в архівах Львова, Відня та Риму[40]. Матеріали до періоду 1657–1665 рр. в архівах Кракова, Варшави й Петербурга збирав В.Герасимчук[41]. В.Липинський переважно в Кракові вивчав матеріали до періоду 1676–1709 років та про історію шляхти за Хмельниччини. Його залучив до цієї праці С.Томашівський[42]. І.Джиджора опрацьовував період 1720–1740 рр. в архівах Харкова й Москви[43], а Ф.Голійчук у саксонських і краківських архівах вивчав матеріали, пов'язані з діяльністю екзильного гетьмана П.Орлика. М.Грушевський збирав джерела до різних періодів історії України в Петербурзі[44].

Мусимо, на жаль, констатувати, що з цієї широко задуманої серії публікацій джерел через важку матеріальну скруту, в якій перебувала Археографічна комісія, як і загалом НТШ, у досліджуваний період вийшли у світ лише два томи джерел, зібрані І.Крип'якевичем[45] і М.Кордубою[46], а також один том "Дневника" Якова Маркевича, виданий В.Модзалевським[47]. Крім того, С.Томашівський у той час зібрав і видав три томи документів про події у Галичині періоду Хмельниччини[48].

Більшість згаданих учених на основі зібраних документальних матеріалів підготувала згодом цікаві дослідження з різних періодів історії України. Так, С.Томашівський у 1898 році опублікував велике дослідження про народні рухи в Галичині 1648 року[49], а пізніше видав працю, присвячену першому походу Б.Хмельницького в Галичину цього ж року[50]. Є у нього й ряд дрібніших публікацій, присвячених історії України XVII – XVIII століть.

У 1906 році вийшла друком книга С.Томашівського, присвячена В.Антоновичу[51], яку він написав на пропозицію М.Грушевського[52]. У творчій спадщині С.Томашівського, як бачимо, питання історії Наддніпрянщини, її зв'язків із Галичиною займають важливе місце.

Вдумливим і серйозним дослідником історії України зарекомендував себе також І.Крип'якевич. У 1911 році він здобув науковий ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему "Козаччина й Баторієві вольності"[53]. Наукові зацікавлення ученого охоплювали історію усіх українських земель. За період із 1905 до 1914 року він опублікував 29 наукових і науково-популярних досліджень з історії Галичини, 32 – з історії Наддніпрянської України, в тому числі 19 розвідок, присвячених історії козаччини[54]. Серед них виділяється розвідка "Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр."[55], в якій грунтовно охарактеризовано тогочасну міжнародну обстановку в Європі, наведено ряд документальних свідчень про високий міжнародний авторитет запорожців.

На початку XX століття кілька досліджень з історії України кінця 50-х – початку 60-х рр. XVII століття опублікував В.Герасимчук. Це праці "Виговський і Юрій Хмельницький: історичні студії", "Виговщина і Гадяцький трактат" та "Чуднівська компанія 1669 р."[56]. Козацька тематика була домінуючою також для інших галицьких істориків досліджуваного періоду. Так, Є.Барвінський опублікував праці "Набіг козаків на Очаків 1545 р." і "Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в рр. 1593–94"[57], С.Рудницький – "Козацько-польська війна 1625 р." та "Українські козаки в 1625–30 рр."[58], О.Целевич – "Участь козаків у Смоленській війні 1633–34 рр." і "Причинки до зносин П.Дорошенка з Польщею в 1670–72 рр."[59], Д.Коренець – "Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в 1657–58 рр"[60], а О.Терлецький – "Козаки на Білій Русі в 1654 р."[61].

Різні періоди історії України досліджували також М.Кордуба й І.Джиджора. У творчому доробку М.Кордуби, зокрема, є розвідки "Перша держава слов'янська", "Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття", "Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.)" і "Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею"[62].

Низку публікацій про становище України в першій половині XVIII століття підготував І.Джиджора. Зокрема, в 1904 році він опублікував свою розвідку "Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.", а через два роки – "Україна в першій половині 1738 р.". У 1908 році з-під пера вченого виходить дослідження "Матеріали Московського "Архива Министерства юстиции" до історії Гетьманщини"[63], а в наступні роки з'являються друком дослідження "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр." та "До історії Генеральної Військової Канцелярії"[64]. Наведені дані наочно свідчать про те, що галицькі історики кінця XIX – початку XX століть приділяли належну увагу вивченню різних періодів історії Наддніпрянської України, а в багатьох із них загальноукраїнська тематика була визначальною.

З іншого боку, слід згадати й про те, що на сторінках видань НТШ у досліджуваний період поміщали свої праці й ряд учених із Наддніпрянщини. Так, В.Доманицький на сторінках "Записок НТШ" опублікував розвідки "Причинок до історії повстання Наливайка" та "Козаччина на переломі XVI – XVII в."[65], В.Липинський – "Генерал артилерії Великого Князівства Руського" й "Аріанський соймик в Киселині на Волині в травні 1638 р."[66], а В.Модзалевський – "З історії роздавання свобідних військових земель у XVIII віці"[67]. Дослідження О.Грушевського "По

катастрофі 1708 р." та "Глухів і Лебедин (1708–1709)"[68] присвячені подіям періоду Північної війни в Україні. У цього ж автора є публікації і з історії суспільного та культурного життя України першої половини XIX століття[69]. Дослідниця О.Радакова опублікувала розвідку про перебування українських козаків на Ладозькім каналі[70], а М.Василенко й М.Слабченко – розвідку про історію устрою Гетьманщини XVII – XVIII століть[71].

Ці публікації сприяли кращому ознайомленню галичан із маловідомими сторінками вітчизняної історії, піднесенню їх національної свідомості та усвідомленню єдності українського народу.

Ширшому ознайомленню жителів краю з історією України в досліджуваний період сприяли також праці В.Антоновича "Бесіди про козацькі часи на Вкраїні", яка була видана в 1897 році в Чернівцях, а згодом перевидана там же під назвою "Виклади про часи козацькі на Вкраїні"; в коломийському виданні – "Коротка історія козаччини"[72], а також "Історія України" М.Аркаса, друге видання якої при сприянні Б.Лепкого, В.Доманицького, В.Липинського та інших побачило світ у Кракові в 1912 році[73], й наукові розвідки "Зносини цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні російсько-турецькій 1592–1594" та "Зносини козаків зі шведами і з князем семигородським Юрієм Ракочієм II" галицького дослідника К.Заклинського[74]. Праці останнього високо оцінював І.Франко, цікавилися ними Д.Яворницький та редакція часопису "Киевская старина"[75].

Зі становищем Наддніпрянської України на початку XX століття галичан знайомила праця емігранта з Наддніпрянщини М.Залізняка "Російська Україна і її відродження", що з'явилася друком у 1910 році. У ній слушно підкреслювалося, що для Наддніпрянщини "Галичина відіграє роль захисту, де витворюються й поліпшуються способи, якими швидше можна осягти відродження українського народу"[76].

Упродовж досліджуваного періоду на Наддніпрянській Україні також з'явилися науково-популярні видання про Галичину, які в певній мірі знайомили громадськість з її історією та сьогоденням. Зокрема, в 1909 році цікаву науково-популярну працю про Галичину видав В.Доманицький[77].

Поруч із НТШ науковим осередком, що сприяв єднанню вчених усіх українських земель, було засноване у квітні 1907 року в Києві Українське наукове товариство (далі – УНТ)[78]. Очолив його М.Грушевський. УНТ використало вже опрацьовану в НТШ модель української наукової установи. Як і НТШ, воно об'єднало у своєму складі наддніпрянських і галицьких учених. Так, уже в 1907 році разом із М.Грушевським та іншими вченими Наддніпрянщини дійсними членами УНТ стали галицькі історики І.Джиджора, С.Томашівський, а в 1913 році – В.Герасимчук[79].

Разом із повідомленням про їх обрання у члени УНТ учені отримували й запрошення надсилати в бібліотеку Товариства примірники своїх друкованих праць та подавати реферати для розгляду на його засіданнях. Такий документ восени 1907 року отримав, зокрема, С.Томашівський[80]. Відгукуючись на ці запрошення, галицькі вчені подавали в УНТ свої реферати, виступали на його засіданнях. Зокрема, в березні 1908 року з темою "Історичні праці В.Антоновича" на зборах Товариства, присвячених пам'яті вченого, виступив І.Джиджора[81].

Як бачимо, в досліджуваний період творчі зв'язки галицьких і наддніпрянських істориків набули організованого характеру, розширились і зміцніли. НТШ та УНТ стали основними центрами їхньої співпраці.

Визначним організатором української науки проявив себе М.Грушевський, який у 1897–1913 роках очолював НТШ. Прагнучи закласти міцний фундамент під розвиток національної науки, він значною мірою спричинився до консолідації наукових сил Галичини й Наддніпрянської України.

Творчі пошуки й аргументовані висновки галицьких і наддніпрянських істориків, їх творчі взаємини торували шлях до усвідомлення населенням їх регіонів необхідності зміцнення національної єдності та активізації боротьби за возз'єднання всіх українських земель у єдиній незалежній соборній Україні.

[1] Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т.133. – С.1–26; Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 1923; Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873 – 1892 – 1912 рр.). – К. – Львів, 1913; Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн.12. – С.346–357; Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя та діяльність. – Львів, 1935.

[2] Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971; Його ж. Ю.Целевич (до 125-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1968. – №3. – С.136–137; Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968.

[3] Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. – К., 1992; Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. – Івано-Франківськ, 1991; Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів, 1995; Дашкевич Я. За науковим кермом // Дзвін. – 1991. – №9. – С.18–24; Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.392–411; Крип'якевич Р. Історик України // Дзвін. – 1990. – №5. – С.82–86; Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). – Івано-Франківськ, 1997; Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) – Тернопіль, 2001 та ін.

[4] Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992; Його ж. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995; Дорошенко В. Огнище української науки. – Нью-Йорк–Філадельфія, 1951; Пріцак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – 1990. – №7. – С.114–116; Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Український історик. – 1981. – №1–4. – С.98–106; Томашівський С. Історик, політик, публіцист. – Б. м. і р.

[5] Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові 1873–1892–1912 рр. – Київ–Львів, 1913. – С.7.

[6] Крип'якевич І. Михайло Грушевський. – Львів, 1935. – С.22, 25.

[7] Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С.82.

[8] Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч.1. – С.82.

[9] Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка // Український історик. – 1969. – №1–3. – С.7.

[10] Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч.1. – С.15.

[11] Підраховано за: Хроніка НТШ. – Львів, 1900–1914. – Ч.1–59.

[12] Хроніка НТШ. – Львів, 1902. – Ч.9. – С.22; 1904. – Ч.17. – С.36; 1908. – Ч.36. – С.15; 1911. – Ч.47. – С.15.

[13] Підраховано за: Хроніка НТШ. – Львів, 1918. – Ч.60–62. – С.35–40.

[14] Хроніка НТШ. – Львів, 1918. – Ч.60–62. – С.20.

[15] Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства імені Шевченка // Український історик. – 1969. – №1–3. – С.16.

[16] Розгін І. Володимир Симиренко. – Вінніпег, 1959–1960. – С.24.

[17] Підраховано за: Хроніка НТШ. – Львів, 1901. – Ч.5. – С.32–35.

[18] Підраховано за: Хроніка НТШ. – Львів, 1914. – Ч.57. – С.34–46.

[19] Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф.309, оп.1, спр.853, арк.4–77.

[20] Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т.223. – С.418.

[21] Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Ч.17. – С.48.
[22] Там само. – 1909. – Ч.39. – С.45.
[23] Там само. – 1911. – Ч.45. – С.58; Ч.47. – С.21.
[24] Бібліографія Записок наукового товариства імені Шевченка. – Т.1–240. 1892–2000. – Львів, 2003. – С.37–321.
[25] Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина друга. – Львів, 1913. – С.322–323; Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Український історик. – 1981. – №1–4. – С.99–100.
[26] Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик. – Львів, 1991. – С.40–42.
[27] ЦДІА України у Львові. – Ф.309, оп.1, спр.153, арк. 1–2; Ф.401, оп.1, спр.5, арк.1.
[28] Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.204.
[29] Антонович Д. Вступ // Українська культура. Лекції за редакцією Д.Антоновича. – К., 1993. – С.35.
[30] Цит. за: Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. – Івано-Франківськ, 1991. – С.17.
[31] Цит. за: Винар Любомир. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С.89.
[32] Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К., 1991. – Т.І. – С.11–12.
[33] Підраховано за: Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Шевченка (1885 – 1939). Анотований покажчик. – Львів, 1991.
[34] Підраховано за: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894 – 1904). – Львів, 1906. – С.1–64.
[35] Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.408.
[36] Жерела до історії України-Руси: Описи королівщин в землях руських XVI віку. – Т.І. Люстрації земель Галицької і Перемиської. – Львів, 1895; Там само. – Т.2. Люстрації земель Перемиської і Сяноцької. – Львів, 1897; Там само. – Т.3. Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської. – Львів, 1900; Там само. – Т.7. Люстрація 1570 року. – Львів, 1903.
[37] Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч.24. – С.19.
[38] ЦДІА України у Львові. – Ф.309, оп.1, спр.42, арк.63 зв., 101 зв.; Спр.154, арк.9.
[39] Жерела до історії України-Руси. – Т.12. – Львів, 1911. – С.V – VI.
[40] Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.409.
[41] ЦДІА України у Львові. – Ф.309, оп.1, спр.42, арк.66.
[42] Томашівський С.Історик, політик, публіцист. – Б.м.і р. – С.8.
[43] ЦДІА України у Львові. – Ф.309, оп.1, спр.42, арк.63 зв.
[44] Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.409.
[45] Жерела до історії України-Руси. – Т.8. Матеріали до історії української козаччини. – Т.І. Документи по рік 1631. – Львів, 1908.
[46] Там само. – Т.11. Акти до Хмельниччини (1648 – 1657). – Львів, 1911. – Т.5.
[47] Там само. – Т.22. Дневник Якова Марковича. – Т.4. – 1735–1740 роки. – Київ–Львів, 1913.
[48] Жерела до історії України-Руси. – Т.4. Матеріали до історії Галичини. – Т.1. – Львів, 1898; Там само. – Т.5. Матеріали до історії Галичини. – Т.2. – Львів, 1901; Там само. –Т.6. Матеріали до історії Галичини. – Т.3. – Львів, 1913.
[49] Томашівський С.Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т.23–24. – С.1–138.
[50] Томашівський С.Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину // Два місяці української політики 1648 р. – Львів, 1914.
[51] Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. – Львів, 1906.
[52] ЦДІА України у Львові. – Ф.368, оп.1, спр.163, арк.18, 19, 21.
[53] Крип'якевич Р. Історик України // Дзвін. – 1990. – №5. – С.84.
[54] Підраховано за: Крип'якевич І.П. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1966.
[55] Крип'якевич І.П. Бібліографічний покажчик. – С.38.

[56] Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т.59. – С.1–40; 1904. – Т.60. – С.41–70; 1909. – Т.87. – С.5–36; Т.88. – С.23–50; Т.89. – С.46–90; 1912. – Т.110. – С.31–54; 1912. – Т.111. – С.53–83; 1912. – Т.112. – С.74–89; 1913. – Т.114. – С.57–80; 1913. – Т.116. – С.4–68.
[57] Там само. – 1897. – Т.18. – С.1–34; 1896. – Т.10. – С.1–34.
[58] Там само. – 1897. – Т.17. – С.1–42; 1899. – Т.31–32. – С.1–76.
[59] Там само. – 1899. – Т.28. – С.1–72; 1898. – Т.25. – С.1–26.
[60] Там само. – 1899. – Т.31–32. – С.8–11; 1900. – Т.38. – С.1–20.
[61] Там само. – 1896. – Т.14. – С.1–30.
[62] Там само. – 1896. – Т.13. – С.1–20; 1899. – Т.31–32. – С.1–42; 1907. – Т.78. – С.51–89; 1908. – Т.84. – С.5–32.
[63] Там само. – 1904. – Т.61. – С.1–40; 1906. – Т.69. – С.70–83; 1908. – Т.86. – С.59–81.
[64] Там само. – 1910. – Т.98. – С.55–74; 1911. – Т.101. – С.63–100; Т.103. – С.54–97; 1912. – Т.107. – С.39–51.
[65] Там само. – 1901. – Т.40. – С.1–6; 1904. – Т.60. – С.1–32; 1904. – Т.61. – С.33–64; 1904. – Т.62. – С.65–113; 1905. – Т.63. – С.115–136; 1905. – Т.64. – С.137–171.
[66] Там само. – 1909. – Т.87. – С.37–47; 1910. – Т.96. – С.41–57.
[67] Там само. – 1913. – Т.113. – С.69–76.
[68] Там само. – 1907. – Т.75. – С.85–95; 1907. – Т.78. – С.5–25; 1907. – Т.80. – С.19–35; 1909. – Т.92. – С.21–65.
[69] Там само. – 1906. – Т.74. – С.69–92; 1908. – Т.83. – С.158–168; 1908. – Т.85. – С.81–105; 1909. – Т.89. – С.91–110.
[70] Там само. – 1896. – Т.12. – С.1–20.
[71] Там само. – 1912. – Т.108. – С.103–116; 1913. – Т.116. – С.69–86.
[72] Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині. – С.102.
[73] Аркас М. Історія України. Друге видання. – Краків. 1912. – С.12.
[74] Арсенич П. Родина Заклинських. – Івано-Франківськ, 1995. – С.11; Качкан В. Українське народознавство в іменах. – Ч.1. – К., 1994. – С.19.
[75] Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. Заклинських. – Спр.9, п.2, арк.4; спр.18, п.5.
[76] Залізняк М. Російська Україна і її відродження. – Львів, 1910. – С.27.
[77] Доманицький В. Про Галичину та життя галицьких українців. – К., 1909.
[78] Записки Українського Наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Книга І. – С.5.
[79] Центральна наукова бібліотека імені В.Вернадського НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.1, спр. 11466.
[80] ЦДІА України у Львові. – Ф.368, оп.1, спр.151, арк.4.
[81] Записки Українського Наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Книга IV. - С.155.

In the article the creative cooperation between the historians of Galychyna and Naddnipryanska Ukraine at the end of XIX – the beginning of XX centuries.

The cooperation between O.Barvinskyi, V.Antonovych, M.Grushevskyi, S.Tomashivskyi, I.Krypjakevych, M.Korduba, V.Lypynskyi and other scientists of Galychyna and Naddnipryanska Ukraine is revealed. The role of Taras Shevchenko scientific association in the development of their creative cooperation is showwed.

Key words: *historical science, scientific ties, Galychyna, Naddnipryanska Ukraine.*

УДК 821.161.2"18/19"І.Франко: 655.41 (477)
ББК 63.3 (Укр)

Богдан ЯКИМОВИЧ

ІВАН ФРАНКО – ВИДАТНИЙ ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу показати Івана Франка як одного з теоретиків видавничої справи в Україні, як практика-видавця упродовж усього його творчого життя (1875–1916). Проаналізовано його власну видавничу діяльність, вплив на видавничі програми Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українсько-руської Видавничої Спілки тощо.

Ключові слова: *Іван Франко, видавнича справа в Україні, видавничі серії, Наукове товариство імені Шевченка, Українсько-руська Видавнича Спілка.*

Видавнича діяльність посідала особливе місце в житті Івана Франка і є невід'ємною частиною розвитку державницького руху українського народу, біографії генія української культури, дає можливості дослідити його світоглядні засади, пізнати творчі підходи та методи. Кожен із дослідників, який студіював його життя і творчість, так чи інакше мусив торкатися і цієї грані буття І.Франка, одного з найосвіченіших людей свого часу. І.Франко був видавцем упродовж усього життя: і коли видавав власні твори та цілі книжкові серії, і коли працював у різних періодичних виданнях, і коли трудився у першій національній Академії наук – Науковому товаристві імені Шевченка, і наприкінці життя, коли уражений важкою невиліковною хворобою готував до друку свої останні видавничі серії, переглядав і перевидавав твори, які по праву ввійшли до скарбниці світової культури.

За твердженням одного з визначних теоретиків книгознавства М.Мак-Люена, друковане слово створило "публіку", характерною рисою якої можна назвати її поглиблену самосвідомість з акцентом на візуалізацію стосовно як індивідуума, так і групи людей[1]. Власне на розширення кола цієї публіки й відповідно до росту її самосвідомості, творення майбутнього нації працювали провідні українські діячі народу, серед яких яскраво виділяється постать І.Франка – письменника, вченого, видавця, справжнього титана думки і праці.

Видавничі засади І.Франка добре відображає його стаття "Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва", надрукована в журналі "Світ" на початку 80-х років XIX ст.[2]. У вступній частині автор критикує необдуманість тодішньої видавничої політики, дидактичний тон книжок для народу, обстоює монізм, який розуміє як єдність у природі. Якщо галицькі інтелігенти вважають себе за народовців, тобто хочуть стати невід'ємною частиною народу, і то не якоюсь верствою в народі, "але так-таки часть серед других частей, зерно між зернами", то, усвідомлюючи це, "ми не будемо нашу просвітню працю вважати добродійством та ласкою для народу, а тільки нашим обов'язком"[3]. Підбиваючи підсумки вступних зауваг, І.Франко вважає:

1. Видавництво повинно вестися систематично, згідно з опрацьованим планом, відповідно до вимог педагогіки.

2. Книжки мають бути правдиві в зображенні природи й життя, тобто автор не повинен вважати свого читача маловартісним.

І.Франко пропонує популярні видавництва поділити на три групи: 1) наукові; 2) політичні; 3) популярно-практичні, де мають друкуватися книжки про сільське господарство, ремесла й т. ін.

На його думку, видавати наукові книжки для народу має товариство "Просвіта", причому викладає план таких видань. Товариство імені Качковського мало б видавати книжки про справи господарські, ремісничі й узагалі все, що стосується практичного життя, а ці видання повинні стати основою створення господарської, ремісничої, промислової асоціації, яка врятує наш народ від економічної руїни[4]. За політичне видавництво служила б газета, яка вже видається: автор має на увазі часопис "Батьківщина" з додатком "Правотар народний", що буде ознайомлювати народ з обов'язковими законами. І.Франко пропонує реорганізувати теперішнє політичне товариство "Руська Рада", яке має порозумітися з редакцією "Батьківщини" і "Правотаря" та подбати про матеріальне становище цих видавництв. Політичне видавництво за потреби видавало б також й окремі брошури-метелики. Насамкінець автор пропонує розпочати з приводу цих питань дискусію, скликати у Львові спільну нараду просвітніх товариств і здійснити поділ видавничої праці, який він пропонує.

"Кілька слів о тім..." І.Франка можна вважати однією з перших теоретичних статей з видавничої справи, де зроблено спробу не тільки чітко розділити зусилля громадських товариств Галичини, а й накреслено загальну програму необхідного книжкового репертуару для народу. Засадничі питання про роль інтелігенції, дидактичність викладу матеріалу та його правдивість актуальні до нашого часу. Це особливо стосується останнього заклику І.Франка до кожного українця: якщо бажаєш добра своєму народові, то зобов'язаний сам зголоситися до праці з окликом "Ось і мої руки"[5].

Узагалі видавнича справа займає особливе місце в історії кожного народу, бо покликана впливати на рівень освіти, національної свідомості, є важливою складовою життя суспільства. Несприятливі політичні обставини, зокрема поділ етнічних територій між двома імперіями – Російською й Австрійською, – призвели до того, що українці, один із найчисленніших народів світу, в політиці, економіці та культурі в XIX, а згодом і в XX ст., відігравали маргінальну роль[6]. З цим твердженням можна й посперечатися, але треба визнати рацію, що досягнення українців в економіці та політиці за умов бездержавності були справді мізерні. Натомість і в XIX, і в XX ст. українська культура має значні здобутки та видатні імена: в літературі – Т.Шевченко, І.Франко, Леся Українка, М.Коцюбинський, В.Стефаник, Ю.Федькович, Ольга Кобилянська та інші; в розвитку філософської думки – М.Драгоманов, І.Франко, В.Липинський; в образотворчому мистецтві – Т.Шевченко, М.Мурашко, О.Новаківський, О.Архипенко; в кіномистецтві – О.Довженко, С.Параджанов, І.Миколайчук; у мовознавстві – О.Потебня, Ю.Шевельов; в історіографії – М.Грушевський, І.Крип'якевич, С.Томашівський, Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич, М.Брайчевський. Інша річ, що з досягненнями цих осіб цивілізований світ до цього часу мало ознайомлений.

Мав рацію Андрій Чайковський, коли сказав 1929 р.: "Любіть Україну, любіть своє, хоч воно не дорівнює чужому ... Не міряйте свого рідного французьким метром, а оцінюйте його висоту своїм рідним ліктем, подумайте про те, що коли б ті великі народи, після яких дехто нашу культуру оцінює, жили серед таких злиднів, як ми, то хтозна, чи їхня література дорівнювала б сьогоднішній нашій"[7].

ВИДАВНИЧІ СЕРІЇ ІВАНА ФРАНКА

Серед усіх видавничих проектів І.Франка, які були в руслі тогочасних видавничих процесів у Європі, впливали на видавничий процес на українських землях, були його серійні видання. За своє життя І.Франко брав участь у виданні семи видавничих серій: "Дрібна бібліотека" (1878–1880), "Наукова бібліотека" (1881), "Літературно-наукова бібліотека" (1889–1897), "Хлопська бібліотека" (1910–1912), "Міжнародна бібліотека" (1912–1914), "Всесвітня бібліотека" (1914–1916)[8]. Аналіз виходу у світ цих видавничих серій свідчить: "Дрібну бібліотеку" І.Франко видавав разом із друзями – М.Павликом, І.Белеєм, Є.Олесницьким, Є.Озаркевичем та іншими; на програму видання книжок серії "Наукова бібліотека" мали безпосередній вплив думки М.Драгоманова та М.Павлика; "Хлопська бібліотека" була публіцистичним додатком до офіційних органів радикальної партії – газет "Народ" і "Хлібороб". Дві серії – "Універсальну бібліотеку" та "Всесвітню бібліотеку" І.Франко видавав із колегами-видавцями – відповідно з О.Пашуком та І.Калиновичем.

Самостійно, власним накладом, І.Франко видавав "Літературно-наукову бібліотеку" та "Міжнародну бібліотеку". І якщо вихід у світ "Літературно-наукової бібліотеки" припав на пік його літературної та громадської діяльності, то "Міжнародна бібліотека" та "Всесвітня бібліотека" виходили тоді, коли він тяжко хворів[9], що часом впливало назагал і на програму серій, і на його думки й висновки в передмовах та післямовах.

"Дрібна бібліотека" стала першою з Франкових видавничих серій і продовженням невеликої ще тоді української практики видань для народу[10]. Однак, порівняно з просвітянськими метеликами, І.Франко з товаришами (М.Павлик, І.Белей, Є.Олесницький, Є.Озаркевич та ін.) ставили собі значно вищий рівень програм серії, аніж це робили просвітяни. Серія "Дрібна бібліотека" призначалася для середньошкільної студентської молоді, мала впливати на формування її свідомості.

Прийнято вважати, що в серії "Дрібна бібліотека" впродовж 1878–1880 рр. вийшло 14 книжок. Однак, на наш погляд, сюди слід зарахувати книжку І.Франка "Війна за волю"[11] – Франковий переклад оповідання Г.Успенського (в оригіналі – "Не воскрес"), що побачила світ у травні–червні 1878 р. і стала, по суті, першою книжкою серії. У передмові І.Франко висловив думку, що проходить потім червоною ниткою через усе видання бібліотеки: "Печатаючи їх повістки (спершу думалося надрукувати в окремому виданні ще також повість Еркмана-Шатріана "Виховання феодала") мали на оці заохотити нашу молодіж і всіх людей щирої думки до пильної уваги на наше суспільне житє"[12]. Мабуть, через затримку з перекладом "Виховання феодала" (перекладач І.Белей) оповідання Г.Успенського побачило світ окремою книжкою. Натомість згадана повість разом із двома іншими оповіданнями Еркмана-Шатріана – "Бесідники нашого села" та "Добрі давні часи" в перекладі Романа Розмарина (І.Белея) вийшли як перша нумерована книжка серії від липня 1878 р. Отже, всього книжок було 15, причому 1878 р. вийшло 3, 1879 – 11, 1880 – 1. Оскільки список книжок подано в каталозі, а їх тематика й детальна історія появи у світ описані в згаданій вище монографії автора цих рядків, зупинимося лише на їх накладах: усі книжки друковані накладом 500 прим., за винятком праці Е.Геккеля "Звідки і як взялися люди на землі?" (1000 прим.) та Е.Золя "Довбня" (200 прим.).

"Дрібна бібліотека" припинила існування через відсутність коштів на її видання, хоча задуми І.Франка щодо її тематики були справді грандіозні. Так, не побачили світ у цій серії твори Бокля, Леббока, Маркса (передостанній розділ першого тому "Капіталу"), Енґельса (витяги з Анти-Дюрінґа), компіляція з Чернишевського, Мілля, Маркса "Основи суспільної економії", Дрепера, Е.Золя (переклади з першого і другого томів "Руґон-Маккарів"), М.Помяловського, Енгеля, Фохта та ін. За нашими підрахунками, у "Дрібній бібліотеці" вдалося видати заледве третину задуманого. І лише дещо з цього пізніше реалізував І.Франко в інших своїх видавничих серіях та серіях, які видавали його друзі, – "Бібліотеці найзнаменитіших повістей" при редакції часопису "Діло" (видавець І.Белей) та "Русько-українській бібліотеці" (видавець Є.Олесницький).

Спробою продовжити задумане стала видавнича серія "Наукова бібліотека", перший випуск якої, а саме – "Нарис історії філософії" Е.Ф.Шульце побачив світ приблизно в середині травня 1887 р., що підтверджується у листі до М.Драгоманова, писаному приблизно 24 травня 1887 р. Того таки 1887 р., наприкінці грудня, з'явився і наступний випуск серії – книжка М.Павлика "Про русько-українські народні читальні". Але цей другий випуск (нумерація II–III) став і останньою книжкою серії "Наукова бібліотека" – кошти на видання сягали майже 200 гульденів[13], про що в січні 1888 р. І.Франко сповіщав М.Драгоманова.

Не буду зупинятися на книгознавчих аспектах серії "Дрібна бібліотека" й "Наукова бібліотека" – вони детально висвітлені в моїй монографії "Книга, просвіта, нація". Уже 1889 р. І.Франко, зменшивши формат і обсяг книжок, але істотно розширивши тематику, розпочав наступний етап своєї видавничої діяльності – випуск у світ нової серії під назвою "Літературно-наукова бібліотека".

У статті "Журнальні плани Франка в рр. 1884–86" М.Возняк дуже точно охарактеризував обставини, в яких народилася ідея видавничої серії "Наукова бібліотека", вона "випливла саме з журнальних планів Франка у попередніх роках і перемінилася опісля у "Літературно-наукову бібліотеку". Одна й друга здійснили частину того, що мало увійти в планований журнал І.Франка, але перша частина появилася у світ щойно у Франковому журналі "Житє і Слово"[14].

"Літературно-наукова бібліотека" (ЛНБ), третя з черги серія Франка-видавця, посідає особливе місце в його біографії. Перша книжка "ЛНБ" з'явилася 1889 р. На той час творцеві цього видавничого проекту було вже 33 роки. Без всякого перебільшення можна констатувати, що, започаткувавши нову видавничу серію, І.Франко вже був неформальним лідером усієї галицької молоді. А якщо дивитися ширше, то крок за кроком він доходив до тієї вершини, до якої ніхто (не будемо тут торкатися справді геніальної творчості Лесі Українки), крім Т.Шевченка, його попередників, сучасників та, врешті, і наступників наблизитися не зміг.

Розпочинаючи видання "ЛНБ" (1889–1898 рр.), І.Франко ввійшов у справжній пік своєї творчої діяльності, що не могло не відбитися на змісті та якості творів, які побачили світ у цій видавничій серії. Можна з достатньою упевненістю сказати, що творець "ЛНБ" був у розквіті творчих сил.

З листування між І.Франком і М.Драгомановим робимо висновок, що перші дві книжки "ЛНБ" (назвемо їх умовно "мала серія") друкувалися практично одночасно й мали вийти до Різдвяних свят 1889 р.

Перша книжка серії, яка містила поему Т.Шевченка "Перебендя" з "Переднім словом" І.Франка, побачила світ у лютому 1889 р. Отже, саме в лютому 1889 р. І.Франко започаткував свою нову видавничу серію, яка виходила у 1889–1897 рр. – усього появилося 18 книжечок у 34 випусках.

Уже в першому випуску серії на звороті останньої сторінки видавець пояснює читачам, яким буде його видання: "ЛНБ" виходить від початку 1889 р. як продов-

ження "Наукової бібліотеки", кожна книжечка обсягом 1–3 аркуші друку, коштує 10 кр. і продається окремо[15].

Франкова "ЛНБ" виходила накладом видавця у двох серіях: "мала" (назва умовна), розмір книжок 13,5x10,4 см; "нова" (назва видавця), розмір книжок 20x13 см. У "малій серії" побачило світ 34 нумеровані випуски. З них згаданий вище "Перебендя" Т.Шевченка; "Австро-руські спомини" та "Чудацькі думки про українську національну справу" М.Драгоманова; поема "Смерть Каїна", студія "Іван Вишенський і його твори", "Як я став казенним радикалом" І.Франка; твори Уляни Кравченко та Лесі Українки; переклади Ґ.Флобера, М.Берна; відомий протест проти безчинств мадярів на Закарпатті "І ми в Європі" тощо.

У зв'язку з виданням часопису "Житє і Слово", із суто технічних друкарських причин, І.Франко змушений збільшити формат серії, розпочавши так звану "нову" серію "ЛНБ", до якої увійшло 11 книжок, у тому числі "Пісня про Ролянда" (переклад В.Щурата), "Едіп цар" (переклад І.Франка), Франкові драми "Сон князя Святослава", "Кам'яна душа", "Учитель" та повість "Для домашнього вогнища", переклади з Фірдовсі, давно задумана для видання праця В.Р.Клоустона "Народні казки та вигадки" й ін. Формально до останнього числа серії можна зарахувати також книжку Дж.Дрепера "Історія боротьби між релігією і наукою", надруковану як додаток до журналу "Житє і Слово" (V–VI вип., червень, 1897), яка побачила світ у 1898 р. Однак ця книжка не мала ні грифа серії, ні чергового числа.

Як відомо, в 1890 р. у Галичині заснована Русько-українська радикальна партія, одним із головних ідеологів і керівників якої був І.Франко. І хоч у цей час І.Франко інтенсивно видавав свою "ЛНБ", усе ж у 1896 р. він став випусковим редактором і новоствореної партійної видавничої серії "Хлопська бібліотека" – за змістом і за формою оригінальним виданням РУРП.

Серія "Хлопська бібліотека" складалася з окремих видань (переважали публіцистичні статті), в яких І.Франко та його однодумці пропагували програмові засади РУРП та популяризували бачення радикалами поточного стану справ у Галичині.

Автором переважної більшості опублікованих у "Хлопській бібліотеці" статей був І.Франко. На нашу думку, аналіз світоглядних засад випусків цієї серії, наприклад статей І.Франка, дозволить достатньо чітко встановити пріоритетні напрями та основні акценти агітації радикалів другої половини 90-х років XIX ст.

Усього в серії побачило світ 18 книжок (ч. 12 і ч. 13 не вийшли через цензурну заборону). З них автором 12 й упорядником однієї був сам І.Франко. Крім праць І.Франка, в серії вийшли: "Програма РУРП", прийнята на четвертому з'їзді партії 29 грудня 1895 р., статті С.Даниловича, М.Новаковського, а також праця М.Драгоманова "Швайцарська республіка".

Книжки серії були дуже просто художньо оформлені на титулі, коштували від 2 до 12 кр. із пересилкою, були розраховані на широкі кола читачів і мали наклад не менше як 3 тис. примірників – поряд із газетами "Народ", "Хлібороб", "Громадський голос", "Радікал" та іншими сприяли розвиткові радикального руху в галицькому селі.

Після славного ювілею 100-ліття нової української літератури, 25-ліття своєї літературної праці, що співпало в часі з 1898 р., та закінчення десятирічного періоду "найм у сусідів" (праця у "Kurjer-і Lwowski-m") І.Франко розпочинає працю у Науковому товаристві ім. Шевченка та в новоутвореній Українсько-руській Видавничій Спілці (УРВС). Його справа – "Літературно-наукова бібліотека" не вмирає, а

переходить у видавничий проект УРВС, що видається двома серіями. Але водночас колосальна праця у НТШ не давала можливості ще й бути приватним видавцем. І тільки після початку страшної хвороби (квітень 1908 р.), котра, врешті, зведе його в могилу, в 1909 р. І.Франко спільно з молодим і амбітним видавцем О.Пашуком розпочинають видавати "Універсальну бібліотеку". На час долучення І.Франка до співпраці з О.Пашуком той видав в "УБ" уже чотири випуски серії – твори І.Тургенєва, Е.Золя, М.Лермонтова та Ф.Геббеля. Розуміючи потенційні можливості метра літератури й гуманітарної науки, О.Пашук був дуже зацікавлений, щоб І.Франко був співвидавцем його проекту. Франкові ця співпраця була теж вигідна, оскільки увільняла його від кольпортажу й розпродажу виданих книжок.

В "Універсальній бібліотеці" І.Франко видав 7 книжок – це ч. 9, 10, 11–12, 16, 17–18. То були Франкові переробки та інтерпретації: східна легенда "Цар і аскет", старохристиянська легенда "Три святі грішниці", оригінальна поема "Іван Вишенський", а також переклади з Є.Єлачіча, Меандра, Герцена, Платона й Апулея. Фактично в "Універсальній бібліотеці" І.Франко видав 8 книжок накладом 2000–2640 примірників ціною 20–60 сотиків. Це були великі наклади, оскільки розпродажем мав займатись О.Пашук. Через різні причини – на наш погляд, головнішими були: а) неукладення письмової угоди між співвидавцями; б) хвороба І.Франка, коли він міг приймати часом нелогічні рішення – між ними стався конфлікт. І.Франко розриває з О.Пашуком, забирає свої видання і розпочинає видавати власним накладом "Міжнародну бібліотеку". Про це він пише в післямові до першого випуску книжки "Міжнародної бібліотеки" під заголовком "Проспект видавництва" "Міжнародна бібліотека"[16].

Перша книжка серії "Міжнародна бібліотека" – а це була збірка поезій О.Афанасьєва-Чужбинського, побачила світ у середині 1912 р., остання – у березні 1914 р. За якихось 18 місяців І.Франко видав 14 випусків "Міжнародної бібліотеки", витримуючи регулярність виходу книжок 1,5 місяця. Причому остання книжка серії побачила світ уже тоді, коли він розпочав співробітництво у "Всесвітній бібліотеці" І.Калиновича.

Усі випуски "Міжнародної бібліотеки" можна поділити на п'ять груп, де І.Франко виступає як: 1) упорядник; 2) автор літературознавчих студій; 3) белетрист; 4) перекладач; 5) публікатор джерел, пов'язаних з історією культури українського народу. Зверну увагу читача тільки на деякі цікаві моменти: випуск 12 серії "Котра віра ліпша? Інтермедія Жида з Русином" (1913) мав би започаткувати нову серію джерел до історії давнього українського театру, та цього не сталося, хоч І.Франко планував видати цілий корпус жанру в 31 випуску окремою серією. Не побачив світ і задуманий 15-й випуск бібліотеки, де І.Франко хотів надрукувати свій переклад німецькою мовою драми невідомого автора, яку він назвав "Wielka utrata"* і приписував помилково А.Міцкевичу. Книжечки "Міжнародної бібліотеки" продовжували традиції попередніх серійних видань І.Франка, були дешеві й доступні для народу – ціна від 20 до 80 сотиків.

---

* Окремою книжкою напередодні латинського Різдва 1914 р. І.Франко видав цей рукопис власним накладом (вартість друку понад 2700 корон) із таким титулом: Адам Міцкевич. Wielka utrata. Історична драма з рр. 1831–32 з додатком життєпису А.Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав Др. Іван Франко. Львів, 1914. З друкарні "Діла". Львів, Ринок, Т.10 (Дім тов. "Просвіта"). – CLXII+244 С.8°.

У грудні 1913 р. з І.Франком особисто познайомився І.Калинович, який залучив до фінансування проекту видавничої серії "Всесвітня бібліотека" українських підприємців Борислава. Він запропонував І.Франкові взяти участь у її виданні та допомогти сформувати видавничу програму. Саме І.Франко порадив І.Калиновичу не братися за великі твори Ґете, Мольєра, Гюго, а надрукувати поки що менші твори з російської і польської літератур, а також дещо з В.Шекспіра, менші за обсягом твори Ґете, Гесіода, Герондаса. Перший випуск "Всесвітньої бібліотеки" – поезії Ф.Міллера, побачив світ у лютому 1914 р. – до цієї книжки І.Франко стосунку не мав, але до другої книжки (порядкові номери 2–3), де йому належать переклади поем "Прогулька", "Помпея й Геркуланум", він здійснив коректу приміток, відредагував фактично всю книжку, за що йому спеціально дякував І.Калинович у листі від 12 травня 1914 р.

У цей час І.Франко готує переклади трагедій О.Пушкіна, але початок світової війни і виїзд І.Калиновича до Відня затримали друк книжки – власне, вся справа лягла на плечі І.Франка, він допильнував закінчення друку книжки в "Загальній друкарні" у Львові. Книжка побачила світ уже після смерті І.Франка в 1917 р., хоч була надрукована в листопаді 1914 р. Після смерті І.Франка у 7–8 випусках серії "Всесвітня бібліотека" побачив світ Франковий переклад поеми Ґете "Герман і Доротея". На жаль, не дійшло до друку Франкового твору "Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах". Отже, в серії "Всесвітня бібліотека", де І.Франко був до смерті співредактором та головним ідеологом усього видавничого проекту, за його доглядом з'явилися фактично три книжки серії, хоч дві останніх – "Драматичні твори" О.Пушкіна та "Герман і Доротея" Ґете вийшли у 1917 р.

Підсумовуючи викладене щодо участі І.Франка у виданні семи видавничих серій, зробимо такі висновки:

· Видавничі серії І.Франка показали, що вони були справді виданнями нового типу – починаючи з "Дрібної бібліотеки", видавець знаходив можливість поєднувати політичні проблеми з пропагандою знань. Видавничі серії мали чітке читацьке призначення, правили пізніше за взірець для подальшої активізації видавничої справи в Галичині для багатьох видавців та видавничих спілок.

· Твори, які побачили світ у видавничих серіях І.Франка, впливали на розвиток національно-політичного руху, розширювали світогляд народу, насамперед української інтелігенції, служили суспільно-культурницьким цілям.

· Видаючи серійні видання глибокого змісту й великої широти невеликим обсягом і відносно великими накладами (понад 1000 прим.), І.Франко ставив перед собою шляхетну мету – щоб добра книжка могла потрапити під селянську стріху, а значить, стати основою духового розвитку талановитих селянських дітей.

· Уже в другій половині 80-х років XIX ст. громадська та видавнича діяльність І.Франка, зокрема і його видавничі серії, дозволили підготувати ґрунт для поширення ідеї радикалізму в Галичині, а видання "Хлопської бібліотеки" конденсували в собі не тільки засади радикалізму, а й розширювали й поглиблювали радикальні ідеї у цілому.

· Якщо у 70–80 рр. XIX ст. І.Франко у своїй видавничій діяльності ставив мету активізувати соціально-політичний рух і громадське життя у цілому, то в пізніші періоди переорієнтувався на суспільно-культурницькі цілі – це видно на тематиці видань і його видавничих серій: пропаганда визначних творів світової класики, публікація джерел до історії України, вплітання подій світової культури в контекст культурних здобутків українського народу минулих епох.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ім. ШЕВЧЕНКА

Як відомо, І.Франко розпочав співробітництво в Товаристві ім. Шевченка ще задовго до його реорганізації в наукове (1892 р.), зокрема в його періодичному виданні часописі "Зоря". Власне, І.Франко був одним із тих, хто висунув і провів у життя реформування цієї інституції на кшталт європейських Академій наук, причому це було зроблено в добу бездержавного статусу української нації. Ось як свідчить про це сам І.Франко: "В часі, коли засновувалася поновлена "Правда", основником її запрошений був, між іншими, і я в склад комітету редакційного. На однім з засідань такого комітету по налагодженню справ редакційних зійшла розмова на тов[ариство] ім. Шевченка. Розмовляли один українець[17], Барвінський і я. Всі ми були за тим, що конечно треба вже раз перемінити товариство на інституцію справді наукову, і д. Барвінський, одинокий між нами член товариства, заявив готовість на найближчих загальних зборах виступити з проектом реорганізації товариства. Ми взяли давніший статут, *і я почав розбирати поодинокі його параграфи та висказувати, як би, по моїм поглядам, повинно виглядати реорганізоване товариство.* Думки мої сподобалися тому українцеві, а і д. Барвінський не тільки їм не противився, а, противно, просив продиктувати їх йому як субстрат для його будущої реформи" (підкреслення у тексті наше. – *Б.Я.*)[18]. А ставши повноправним членом уже реорганізованого товариства в Наукове товариство (14 червня 1895 р.) та одним з його керівників (член Президії НТШ від 19 лютого 1897 р.), І.Франко не тільки впливав на тематику досліджень, але й на вихід наукової продукції, тобто видавничу діяльність НТШ. Як відомо, він із 1899 р. – дійсний член НТШ, а з 1904 р. – почесний член цього товариства.

І.Франко брав участь у виданнях НТШ ще й до реорганізації Товариства 1892 р. – мається на увазі участь у редколегії журналу "Зоря" у 1883–1886 рр. (журнал "Зоря" став органом Товариства ім. Шевченка у 1885 р.). Будучи членом редколегії, І.Франко впливав на розширення тематики публікації часопису, старався, щоб цей журнал охопив і загальноукраїнську тематику. У різні часи в "Зорі" побачили світ його повість "Захар Беркут", драма "Украдене щастя", літературно-критичні статті, матеріали з фольклористики й етнографії, зокрема праця "Жіноча доля в руських народних піснях". Але особливий вплив І.Франка відчувається після реорганізації "Зорі" в "Літературно-науковий вістник", після відзначення 100-ліття нової української літератури 1898 р., коли І.Франко стає разом із М.Грушевським, О.Маковеєм, а потім і В.Гнатюком співредактором часопису, який перетворюється у всеукраїнський культурологічний журнал, єдиний, що виходив українською мовою аж до перенесення редакції у Київ 1907 р. На сторінках "ЛНВ" І.Франко опублікував, за підрахунками А.Франка, понад 350 статей, рецензій та художніх творів[19].

І.Франко активно працював у секціях і комісіях НТШ, брав участь у всіх його наукових виданнях. Аж до хвороби практично в кожному з томів із "Записок НТШ", починаючи з першого тому (1895), де надрукована його рецензія на харківське видання "Сочинения Григория Савича Сковороды" (упорядник і редактор проф. Д.І.Багалій, Харків, 1894) він друкував наукові праці, рецензії, огляди.

Співробітництво в "ЗНТШ" І.Франко почав тоді, коли редактором цього видання став М.Грушевський. Власне, І.Франко, а не М.Грушевський, редагував перший том "Етнографічного збірника", започаткованого 1895 р.[20], продовжував редагувати й подальші томи цього видання.

Саме в "Етнографічному збірнику" (т. X, 1901; т. XVI, 1905; т. XXIII, 1907; т. XXIV, 1908; т. XXVII, 1909; т. XXVIII, 1910) опубліковано його фундаментальну збірку "Галицько-руські народні приповідки", яка охопила 31091 запис із ґрунтовними поясненнями змісту й місця запису кожного прислів'я.

Фундаментальною працею І.Франка, що побачила світ у 5 томах серії "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури", були "Апокрифи і легенди з українських рукописів": т. 1 – Апокрифи старозавітні, 1896; т. 2 – Апокрифічні євангелія, 1899; т. 3 – Апокрифи новозавітні. Апокрифічні діяння апостолів, 1902; т. 4 – Апокрифи есхатологічні, 1906; т. 5 – Легенди про святих, 1910. Якби І.Франко не створив більше нічого, а лише видав ці 5 томів, він мав би право вважатися одним із найфаховіших українських літературознавців – видання, оснащене передмовами, примітками й коментарями, є зразком підготовки літературознавчих досліджень.

Як директор філологічної секції НТШ (1898–1901, 1903–1912) І.Франко доглядав практично всі видання цієї секції. Так, він фактично був співредактором "Матеріалів до українсько-руської етнології", допомагав В.Шухевичу видати в цій серії його фундаментальну працю "Гуцульщина" в 5 томах (1897–1908). А вже після смерті І.Франка у 1918 р. у цьому виданні надруковано його працю "Моя вітцівська хата" – опис, який допоміг відтворити садибу Франків у Нагуєвичах.

У 1906 р. історично-філософська секція НТШ започаткувала серію публікацій документальних матеріалів під назвою "Українсько-руський архів". Планувалося, що це видання – друга серія "Руської історичної бібліотеки", однак, починаючи з третього тому, цю назву серії з обкладинки знято. До 1921 р. в "Українсько-руському архіві" побачило світ 15 томів, два з них – "Громадські шпіхліри в Галичині 1784–1840" (т. 2, 1907) та "Матеріяли до історії азбучної війни в Галичині 1859 р." (т. 8, 1912, фактично книжка побачила світ у січні 1913 р.) упорядкував, прокоментував, оснастив передмовами І.Франко.

Серії наукових видань НТШ – "Записки", збірники секцій і комісій Товариства виходили як періодичні видання журнального типу або як неперіодичні збірники, їх формат, оформлення були академічні й однотипні. Однак була потреба окремі видання публікувати не лише в збірниках (наприклад, "Зорі", "ЛНВ", "Записках НТШ"), а й повторювати їх окремими відбитками. Серед співробітників НТШ безперечним лідером був І.Франко. Так, окремими відбитками побачили світ, наприклад, такі його наукові праці: "Жіноча неволя в народних піснях" (накладом редакції "Зорі", Львів, 1883), "Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман" (Львів, 1897, 202 с.), "Наші коляди" (Відбитка з "Діла", Львів, 1890, 59 с.), "Лукіян Кобилиця" (Відбитка з "ЗНТШ", Львів, 1902), "Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди" (Відбитка з "Наукового збірника філологічної секції НТШ", Львів, 1906, 15 с.), "Пісня про Правду і Неправду" (Відбитка з "ЗНТШ", 1906), "Слово про збуренє пекла" (Відбитка з "ЗНТШ", 1908), "Козак Плахта" (Відбитка з "ЗНТШ", 1902), "Слово о Лазаревѣ Воскресеніи" (Відбитка з "ЗНТШ", 1900), "До історії українського вертепа XVIII ст." (Відбитка з "ЗНТШ", 1906), "Нові матеріали до історії українського вертепа" (Відбитка з "ЗНТШ", 1908), "Студії над народніми піснями" (Відбитка з "ЗНТШ", 1913, том перший, VIII+532 с.). Праця "Притча про сліпця і хромця" з'явилася як окремий відбиток із книжки "Статьи по славяноведению". Вып. 2, Спб, 1906 (Відбиток Спб, 1905, 27 с.).

Отже, крім друків праць у наукових виданнях, станом на 1910 р. І.Франко мав 13 окремих відбитків своїх більших чи менших наукових студій.

Найбільший талант І.Франка, як керівника проектів і упорядника творчої спадщини своїх попередників, виявився у підготовці до друку двох академічних видань у серії НТШ "Українсько-Руська Бібліотека" (видавала філологічна секція): першого повного і критичного видання "Писань Осипа Юрія Федьковича" (Львів, 1902–1918, в 4-х т. 7 кн.)[21] та двотомного видання "Кобзаря" Т.Шевченка (Львів, 1908)[22].

Реалізації видання творів Ю.Федьковича передувала угода, яку восени 1900 р. НТШ у Львові уклало з Чернівецьким товариством "Руська Бесіда". Спроба видати твори в Чернівцях, яку здійснено за редакцією В.Щурата, не була успішна (у 1896 р. побачив світ тільки один том). Нове львівське видання розпочате за ухвалою виділу НТШ від 8 і 15 травня 1901 р., головними упорядниками його стали І.Франко та О.Колесса за участю О.Маковея.

План видання, який запропонував І.Франко, передбачав охопити: том І – Поезії (упорядник І.Франко); том ІІ – Повісті й оповідання (упорядник О.Колесса); том ІІІ, частина перша, часть А – Драматичні твори (упорядник О.Колесса); том ІІІ, частина перша, часть Б – Драматичні твори (упорядник О.Колесса); том ІІІ, частина друга – Драматичні переклади (упорядник І.Франко); том IV – Матеріяли до життєпису Осипа Юрія Гординського-Федьковича (упорядник О.Маковей). Пізніше, фактично як окремий том (8-й том "Українсько-Руської Бібліотеки", 1918), побачила світ "Життєпись Осипа Юрія Гординського-Федьковича (автор О.Маковей). Щодо поданого матеріалу слід зазначити, що воно справді є зразкове.

Про працю над виданням І.Франко пише серію статей під назвою "Перше повне видання творів Федьковича", яку друкує у листопаді–грудні 1901 та січні 1902 рр. у газеті "Діло". А 1902 р. виходить у світ перший том під назвою "Поезії Осипа Юрія Федьковича" – "З передруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав Іван Франко".

Як свідчать І.Франко та О.Колесса, кожен том видання переходив 4 або 5 коректа. Причому коректи на прохання О.Колесси (томи, де він був упорядником) читав також І.Франко, а в упорядкуванні І.Франка – О.Колесса.

Вихід у світ тому 1 і тому 3 (другої частини) "Писань ...", а власне, ці твори готував до друку І.Франко, є взірцем його надзвичайної працездатності. Нагадаємо, обидві книжки видання побачили світ 1902 р. Не применшуючи кваліфікації О.Колесси та О.Маковея, усе ж підготувати до друку драматичні переклади Ю.Федьковича (а туди ввійшли "Гамлет" В.Шекспіра, "Макбет" В.Шекспіра (подано за трьома автографами), "Мазепа" Р.Ґотшаля) міг хіба І.Франко. Особливий клопіт мав упорядник із приготуванням до друку перекладу "Макбета". Високо оцінюючи Федьковичів переклад "Макбета", І.Франко вважав, що "Федькович розвинув тут великі багатства своєї лексики, користуючись головно гуцульським говором, якого скарбівню він, можна сказати, вичерпав до дна"[23].

За встановленими нами даними, наклади двох перших томів (поезії та проза) були 3 тис. примірників, решти – 1000 примірників. Видавши "Писаня ..." Ю.Федьковича, філологічна секція НТШ під керівництвом І.Франка створила новий, неперевершений досі напрям культурологічних студій – федьковичезнавство й підготувала працю, на котрій базувалися усі пізніші видання спадщини Буковинського Соловія.

Етапною подією у літературному житті України була поява двох видань, що готувалися паралельно – за редакцією В.Доманицького у Петербурзі та І.Франка у

Львові. Франкові ідеї про періодизацію творчості Т.Шевченка й текстологічні засади і принципи були реалізовані саме у двотомному виданні "Кобзаря", яке побачило світ у Львові 1908 р.

Листування з В.Доманицьким під час редакторської роботи, звірка з текстами Шевченкових автографів, якими той користувався, дали добрі результати. За рівнем текстологічної підготовки це видання не мало аналогів і значно перевищило в науковому плані всі галицькі збірки творів Т.Шевченка, що вийшли до того часу. Рішуче відкинуто як неавтентичні низку творів, що кочували з одного до іншого видання спадщини Шевченка 70–80-х років, а саме: поезії "Гарно твоя кобза грає", "В альбом", "Полуботко", "До сестри", "Слов'янка" та інші. І.Франко вперше ввів у видання поеми "Слєпая" і "Тризна", Шевченкову передмову до ненадрукованого "Кобзаря", подав два варіанти поеми "Москалева криниця" та "Варнак", запровадивши хронологічний принцип подачі творів, на відміну від видань О.Огоновського та Ю.Романчука.

Установлено наклад Франкового видання – 2000 прим. Як твердить професор В.Бородін, Франкова редакція поетових творів, відмінна від тексту петербурзького "Кобзаря" 1907 та 1908 рр., свідчить про реалізацію його власних підходів до видання спадщини Т.Шевченка.

Резюмуючи, підкреслимо: І.Франко належить до літературознавців, які глибинно осмислили творчість Т.Шевченка. Саме І.Франко здійснив найкраще галицьке видання поетичної спадщини "Кобзаря", яке є його видатним внеском у шевченкознавчу науку.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА В "УКРАЇНСЬКО-РУСЬКІЙ ВИДАВНИЧІЙ СПІЛЦІ"

Підходив до завершення ювілейний 1898 рік – уся Русь-Україна святкувала кілька визначних дат – 100-річчя відродження нової української літератури, ювілеї Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648), "Весни народів" (1848) та 25-ліття літературної діяльності Івана Франка[24]. На комерсі, який також входить до програми святкувань і де зібралася численна українська інтелігенція, професор М.Грушевський запропонував заснувати літературно-видавниче Товариство. На його думку, воно було найкращим закінченням свята відродження нашої літератури, а видаючи постійно твори українських і чужих письменників, скріпило б літературний рух, сприяло б поширенню книжки між усіма верствами суспільства. І хоч не раз бувало, що добрі ідеї не знаходили своєї реалізації, на цей раз вийшло інакше – присутні не тільки схвалили добру гадку, а й постаралися її в скорім часі зреалізувати[25]. Уже 7 лютого 1899 р. вписано Товариство в торговельний реєстр на підставі ухвали цісарсько-королівського крайового суду й від того часу розпочинає свою статутну діяльність видавати власним коштом газети, книжки і брошури літературного, наукового й політичного змісту, проводити на власний зиск або страту друкарні й інші галузі промислу, пов'язані з видавництвом[26]. Так, із початком 1899 р. у Львові розпочало свою діяльність одне з найбільших українських видавництв – Українсько-руська Видавнича Спілка (УРВС).

УРВС засновано як акціонерне товариство, що діяло під управою дирекції, до складу якої входили протягом її існування М.Грушевський, І.Франко, В.Будзиновський, В.Гнатюк, В.Охрімович, М.Кобринська, М.Мочульський, І.Раковський, І.Кревецький та ін. Спілка ставила собі за мету організувати систематичний випуск творів українських письменників та перекладів зі світової літератури й забезпечити авторам систематичну оплату їх праці – першим українським видавництвом, яке платило гонорар авторам, було Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Головними редакторами УРВС були І.Франко[27] та В.Гнатюк, які повинні були не лише готувати програму видань, а й виконувати різні технічні справи – листуватися з авторами, робити коректуру й ін.[28].

Видавничу діяльність І.Франка в УРВС можна поділити на три групи:

I) публікації у серії № 1 ("велика" серія) Літературно-наукової бібліотеки (сформована 1904 р., охоплює видання 1899–1921 рр.);

II) публікації у серії № 2 ("мала" серія) Літературно-наукової бібліотеки (сформована 1904 р., охоплює видання 1901–1924 рр.);

III) позасерійні видання УРВС (1902–1931 рр.).

Річ у тім, що будучи одним з ініціаторів ідеї створення у Львові загальнонаціонального літературного видавництва, яке відразу ж неформально покладалося на створюване товариство, то саме УРВС продовжила реалізацію у широкому масштабі того, що здійснював І.Франко, видаючи з 1889 р. власним коштом свою "Літературно-наукову бібліотеку"[29]. Причому навіть назва залишилася Франкова – "Літературно-наукова бібліотека" (спочатку серії ділилися на "Белетристичну бібліотеку" та "Наукову бібліотеку", але з 1904 р. прийнято саме назву "ЛНБ", долучивши попередні випуски до згаданих вище "великої" та "малої" серій).

Оскільки І.Франко до своєї хвороби навесні 1908 р. поруч із В.Гнатюком був одним із головних працівників видавництва (в "малій" серії з'явилося 117 назв книжок у 162 випусках, друкувалися, окрім белетристичних, також науково-популярні праці з природо- й суспільствознавства, у "великій" серії – понад 150 книжок української і світової літератури), то власне І.Франка можна назвати зачинателем і реалізатором цього великомасштабного українського видавничого проекту. А в "ЛНБ" УРВС він реалізував багато того, що не зміг видати власним коштом.

Якщо розділити кожну серію "ЛНБ" УРВС на тематичні групи, то можемо навести таку статистику видавничої активності І.Франка:

I. "Велика" серія:
1) белетристичні твори І.Франка –14 випусків;
2) наукові видання І.Франка – 2 випуски;
3) переклади – 5 випусків;
4) передмови, післямови – 17 випусків;
5) упорядкування – 4 випуски;
6) примітки, пояснення – 10 випусків.

Усього – 52 випуски.

II. "Мала" серія:
1) белетристика, драматургія І.Франка – 6 випусків + 1 перевидання;
2) наукові видання І.Франка – 2 випуски + 1 перевидання;
3) переклади – 8 випусків;
4) передмови й післямови – 7 випусків;
5) упорядкування – 4 випуски;
6) примітки, пояснення – 4 випуски.

Усього – 33 випуски.

III. Позасерійні видання УРВС:
1) белетристичні твори І.Франка – 1 випуск;
2) передмова – 1 випуск;
3) упорядкування (антологія "Акорди") – 1 випуск.
Усього – 3 випуски.

В УРВС І.Франко брав участь у 88 випусках її серійних і позасерійних видань. Подаємо лише те, де вказано його прізвище. Але фактично І.Франко брав участь і в тих виданнях, де його прізвище не зазначене.

У листуванні між І.Франком та О.Пашуком (видавали спільно "Універсальну бібліотеку") є дуже багато цікавих деталей, що стосуються видавничої діяльності І.Франка. Ось, наприклад, лист О.Пашука до І.Франка від 18 січня 1905 р. з Ясенова Горішнього коло Криворівні, перший зі збережених епістолярних документів їхніх взаємин[30]. Тоді О.Пашук лікувався у Карпатах і водночас інтенсивно працював над видавничими проектами УРВС. Разом із листом О.Пашук надіслав Франкові рукопис власного перекладу книжки видатного французького сходознавця Жоржа Масперо "Старинна історія східних народів", просив не гніватися, що затримав працю, яку обіцяв закінчити ще в грудні 1904 р. Перекладач не зумів знайти відповідники кільком французьким фразам і просив І.Франка йому допомогти та оцінити в цілому якість усього перекладу[31]. На думку О.Пашука, не слід перекладати українською мовою джерела до праці Ж.Масперо, що, на наш погляд, цілком правильно, бо ця робота не матиме сенсу – читач, який захоче скористатися джерелами в чужих мовах, мусить знати, як вони звучать в оригіналі. О.Пашук радиться з І.Франком, чи буде ілюстровано переклад, бо це матиме значення для українського читача, а перекладач мав би взяти участь у підборі ілюстрованого матеріалу.

Далі О.Пашук повідомляє І.Франка: "Essais" Тена теж уже перекладені, тільки не справлені. Коли вийшов "Звіробійник", то просив би м вислати мені зо два примірники. Так само і "Вістник". Я хотів удатися з цим до п. Гнатюка та його відай нема в Тов.[аристві]"[32]. Насамкінець О.Пашук передає Франкові сердечні поздоровлення від панства Арсеничів – цей факт має значення для наукового життєпису нашого генія[33].

Як бачимо, в цьому листі згромаджено багато інформації, яка потребує детальніших пояснень, бо проливає світло не тільки на взаємини О.Пашука з І.Франком, але дає цінну інформацію про видання у Галичині перекладів вершинних творів світової культури.

Широковідомий твір Джеймса Фенімора Купера "Звіробійник" О.Пашук переклав зі скороченого німецького видання Павла Моріса. І.Франко дуже оперативно відгукнувся у "Літературно-науковім віснику" на вихід цього твору[34]. Рецензент високо оцінив твори Дж. Ф. Купера, особливо його "цикл оповідань про Шкіряну панчоху"[35], відзначивши, що Видавнича Спілка планує видати всі п'ять оповідань цього циклу, вважаючи їх дуже корисною лектурою для молоді[36].

Отже, як бачимо з листа О.Пашука, саме твір Дж. Ф. Купера був першим із тих, що побачили світ серед інших його перекладів того часу.

Є підстава гадати, що перекласти працю Ж.Масперо "Старинна історія східних народів" запропонував для Українсько-руської Видавничої Спілки саме І.Франко, який віддавна цікавився творчістю цього видатного французького єгиптолога. Ще в листі А.Кримського від 13 грудня 1895 р. він, захоплений на той час працями Клоустона і Коскена, просив відомого сходознавця перекласти казку з Масперо. Отже, саме І.Франко найімовірніше був ініціатором появи в українському перекладі цього твору Масперо, а також був редактором перекладу, допомігши О.Пашукові перекласти складні місця з французької мови. Праця Ж.Масперо побачила світ того ж 1905 р. накладом УРВС, мала значний обсяг – 227 с.

І таких випадків неформальної допомоги в підготові видань УРВС можна навести багато.

Обсяг вступної статті до покажчика не дає можливості подати книгознавчі та джерелознавчі аспекти кожного видання І.Франка в УРВС, усе ж слід звернути увагу на перше (видане власним накладом 1905 р.) та друге (накладом УРВС) видання найвидатнішого твору І.Франка – поеми "Мойсей".

Цей твір, як свідчить сам автор, він писав із січня до липня 1905 р. Підцензурне радянське франкознавство стверджувало, що поема "Мойсей" – відгук на революційні події 1905 р. У цьому твердженні багато сумнівів, адже, по-перше, коли І.Франко починав писати свою поему, ува "гапонівщина"), а по-друге, це були лише, за словами І.Франка, "подуви весни в Росії", пізніше гіперболізовані до величезних революційних потрясінь.

Свого "Мойсея" І.Франко підсвідомо виношував давно. Ювілеї 1898 р. у Львові стали, мабуть, тим рубіконом, від якого умовно можна рахувати час дозрівання поеми "Мойсей". Усвідомленість відповідальності особистості перед рідним народом червоною ниткою проходить у думках тодішніх Франкових промов[37]. Власне ці думки закладені й у знаменитому пролозі І.Франка "Великі роковини"[38].

Друга версія щодо появи Франкового "Мойсея" – поїздка до Італії 1904 р., ознайомлення з шедевром Мікеланджело. Але навряд чи за такий короткий термін міг народитися такий монументальний твір. До речі, галицькі публіцисти просили І.Франка написати про свої враження, зокрема про знайомство з високою італійською культурою. Він цього не написав, а наступного, 1905 р., вибухнув "Мойсеєм". Мало того, коли директор друкарні Наукового товариства ім. Шевченка К.Беднарський показав авторові чотири недодруковані сторінки, які залишилися спереду після верстання поеми – це було 19 липня 1905 р. – і попросив написати кілька слів передмови, І.Франко приніс йому на другий день свій геніальний пролог, який є однією з найцінніших перлин нашої поезії усіх часів і епох[39]. За одну ніч такого написати неможливо, як би він не пронизував усю душу поета впродовж тривалого часу.

Перше видання поеми "Мойсей" побачило світ у серпні 1905 р. – у цупкій, жовтого кольору обкладинці, на доброму папері формату "вісімки", накладом 1000 прим.[40]. А в 1913 р. у "малій" серії УРВС виходить друге видання поеми з ґрунтовною джерелознавчою передмовою автора. "Оце вважав я потрібним додати до принагідної відомости при другім виданю моєї поеми, – пише І.Франко, – аби ощадити шановним критикам труду в вишукуваню її джерел і анальогій"[41].

Не можна обійти факт видання накладом УРВС 1903 р. знаменитої антології української лірики пошевченківської доби "Акорди", яку упорядкував І.Франко. Ця книжка стала шедевром українського книговидання XX ст., була й буде взірцем книжки, яка не має аналогів ні за упорядкуванням поетичного матеріалу (І.Франко), ні за художнім оформленням (Ю.Панькевич, І.Труш) при співпраці М.Грушевського[42].

Як видання УРВС у її видавничих серіях побачили світ оригінальні збірки, окремі твори та наукові студії І.Франка. "Велика" серія: "Поеми" (1899), "Полуйка і інші Бориславські оповідання" (1899), "Коваль Бассім. Арабська казка" (1901), "Сім казок: Новелї" (1901), "Захар Беркут" (1902), "На лоні природи та иньші оповіданя" (1905), "Місія. Чума: Казки і сатири" (1906), "Маніпулянтка й иньші оповіданя" (1906), "Boa constrictor. Повість" (1907), "Лис Микита: Ілюстрована поема" (4 вид., 1909), "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." (1910), "Молода Україні: Студія. Провідні ідеї й епізоди" (1910), "Учитель: Комедія в 3-х діях" (2 вид., 1911), "Давнє і нове: Поезії" (2-ге побільшене вид. зб. "Мій Ізмарагд" (1911)), "Батьківщина і иньші оповідання" (1911), переробка повісті М. де Сервантеса "Пригоди Дон Кіхота" (1913). "Мала" серія: "Шевченко – героєм польської революційної леґенди" (1901, 1910), "Украдене щастє" (1901, 1909), "Semper tiro" (1906), "Зівяле листє" (1911), "Панські жарти" (4-те вид., 1911), згаданий вище "Мойсей" (1913), "Панщина та її скасованє в Галичині" (2-ге вид., 1913), "Із літ моєї молодости" (1914). І поза серіями – "Акорди" (1903), "Великий шум" (1908). А ще – низка перекладів, ґрунтовне опрацювання з передмовами і примітками, редагуванням десятитомника драм Шекспіра в перекладі П.Куліша (1899–1902).

Як бачимо, так плодовито як І.Франко в УРВС не працював ніхто. Узагалі УРВС, ставши другим на українських землях видавництвом української книжки після НТШ, відіграло дуже важливу роль у розвитку національного руху українського народу. Дуже добре, що про діяльність УРВС нещодавно підготувала й успішно захистила дисертаційне дослідження Н.Благовірна[43]. Сподіваємося, що ця вартісна студія побачить світ найближчим часом як окрема монографія.

Ми звертали увагу читача, що І.Франко, навіть працюючи в НТШ та УРВС, ще далеко до своєї хвороби 1908 р., коли він відійшов від активної праці в цих інституціях, полюбляв видавати окремі книжки власним накладом. Вище описано історію першого видання поеми "Мойсей" (1905).

Як відомо, власним накладом 1896 р. із друкарні Ставропігійського інституту вийшла, мабуть, його найгеніальніша поетична збірка "Зів'яле листе: лірична драма" (112 с., 16°), частина накладу якої була мистецьки оправлена в "Переплетені М.С.Спожарського і Сина у Львові". А 1900 р. у друкарні В.Шийковського побачила світ збірка поезії І.Франка "Із днів журби" (127 с., 16°). Низку книжок белетристики І.Франка видав власним накладом А.Хойнацький – починаючи від другого видання збірки "З вершин і низин", хоч помилково вважалося, що книжка нібито була видана коштом Ольги Франко[44]. Власне, детальний аналіз видавничої діяльності І.Франка – це тема великої (і, мабуть, не однотомної) монографії.

Коротко сформулюємо висновки до цієї спроби окреслити видавничу діяльність І.Франка впродовж його творчого життя.

· І.Франко як видавець – унікальне явище української культури останньої чверті XIX – початку XX ст. Він розробив теоретичні засади книговидавничої справи в Україні (низка статей на цю тему, зокрема, "Кілька слів о тім, як упорядкувати і проводити наші людові видавництва", 1882), де він окреслює "Головні принципи, котрі повинні бути заховані в популярних видавництвах, коли вони мають осягнути свою ціль, т. є. правдиво просвітити народ"[45]. На цих засадах І.Франко базував усю свою видавничу діяльність – власну, в тому числі у 7-ми видавничих серіях, а також із залученням меценатів (А.Хойнацький та ін.), у Науковому товаристві імені Шевченка та в Українсько-руській Видавничій Спілці, до видавничих програм яких він мав безпосередній стосунок і виступав як один із головних ідеологів усіх видавничих проектів цих установ.

· Ставши одним із перших теоретиків книгознавства в Україні, який у другій половині XIX ст. визначив узагальнені напрями розвитку видавничої справи, І.Франко реалізував свої ідеї на практиці. Низка видавничих проектів І.Франка має унікальне значення для розвитку не тільки видавничої справи, але й є зразком упорядкування та оформлення української книжки (збірки "З вершин і низин", 1893; "Акорди", 1903) чи наукового підходу до видання наукової книжки ("Апокрифи і легенди з українських рукописів" у 5-ти т., 1899–1910), зразків народного фольклору з фундаментальним коментарем і науковим апаратом ("Галицько-руські народні приповідки" у 3-х т. 6-ти випусках, 31091 запис, 1901–1910, що є добрим прикладом визначних здобутків української пареміології).

· Видавнича діяльність І.Франка стала складовою частиною національно-політичного руху, важливим чинником перетворення його в масовий. Вона формувала й розширювала коло нової української інтелігенції, яка починала працювати на громадській ниві. І.Франко був одним із чинних представників демократичної програми культурного й економічного розвитку українського народу, який прямував до політичної свободи. Діяльність І.Франка – яскраве підтвердження тези про безумовний демократизм і гуманізм української національної ідеї.

· Світоглядні позиції І.Франка зумовили й характер його книговидавничої і книгознавчої концепцій. Його видавнича діяльність накреслила шляхи й напрями подальшої праці впродовж десятиліть, формувала тенденції видавничої справи в Україні взагалі. І.Франко та його однодумці, розпочинаючи видавничу справу, опиралися на європейський досвід, докладали зусиль, щоб ознайомити українського читача з ідеями, які були визначені в політичному й культурному житті тогочасної Європи.

· Дослідження книговидавничої діяльності І.Франка виявляє досі практично невідомі загалові книгознавчі та джерелознавчі аспекти, які мають важливе значення для комплексного розуміння розвитку історії та культури українського народу, сприятимуть ознайомленню з його здобутками світової спільноти.

[1] Мак-Люен М. Галактика Ґутенберга. Становлення людини друкованої книги. – К.: Ніка-центр, 2001. – С.16–17. Щодо цього цікаві думки висловив також російський бібліолог Н. Рубакін у книжці "Психология читателя и книги: Краткое введение в библиографическую психологию" (М.: Книга, 1997).

[2] Світ. – 1882. – № 16–17 (4–5). – С.303–308. Резюме цієї статті польською мовою опубліковано в журналі: Ziarno. – 1883. – №5. – S.49–50; №6. – S.61–62. – *Підп.* І. F.

[3] Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45. – С.190.

[4] Там само. – С.200.

[5] Там само. – С.203.

[6] Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: Спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.104.

[7] Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3-х т. / Упоряд. Б.З.Якимовича за участю З.Т.Грень та О.В.Седляра. – Львів, 2002. – Т.1. – С.5.

[8] Про "Дрібну бібліотеку" і "Наукову бібліотеку" – див. розділи монографії: Якимович Б. "Книга, просвіта, нація". – Львів, 1996. – С.42–80, 151–166; про "Літературно-наукову бібліотеку" – наша стаття "Новий етап видавничої діяльності Івана Франка: "Літературно-наукова бібліотека" у зб.:

"Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин". – Львів, 1998. – С.571–577; про "Всесвітню бібліотеку" – у зб.: "Літературознавство". – Кн.2: Матеріали V Конгресу МАУ. – Чернівці, 2003. – С.165–172; дослідження про "Універсальну бібліотеку" подано до наукового збірника на честь проф. Р.Зорівчак, підготовано також окрему статтю про "Хлопську бібліотеку". Якихось спеціальних досліджень, за винятком окремих праць О.Дея про "Дрібну бібліотеку" та принагідних згадок про книжки цих видавничих серій у працях франкознавців немає. Енциклопедичну статтю про "Міжнародну бібліотеку" див.: Якимович Б.З. Міжнародна бібліотека // УЛЕ. – К.: УЕ ім. М.П.Бажана, 1995. – С.371.

[9] Про це детально див.: Мельник Я.І. І остання часть дороги ... Іван Франко в 1914–1916 роках. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1995. – 72 с.

[10] Див.: УРЕ: В 12-ти т. – К., 1979. – Т.3. – С.470; 400 лет русского книгопечатания: 1564–1964. – Т.1. – М., 1964. – С.436.

[11] Іванов Т. Війна за волю. Оповідання. (Коштом і заходом Львівських академіків русинів). – Львів, 1878. – С.3.

[12] Там само. – С.4.

[13] Франко І. Лист до М.П.Драгоманова від 15 січня 1888 р. // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.49. – С.135.

[14] Возняк М. Журнальні плани Франка в рр. 1884–86 // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.87.

[15] Шевченко Т. Перебендя. – Львів, 1889. – Зв. обкладинки.

[16] Франко І. Проспект видавництва "Міжнародня Бібліотека" // Афанасьєв (Чужбинський) А. Українські поезії. Видане й передмова Івана Франка. – Львів: Накладом автора, 1912. – С.129–133. Ця стаття, на жаль, не увійшла до Зібр. творів у 50-ти т.

[17] Йдеться про Олександра Кониського.

[18] Франко І. З поля нашої науки // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.46. – Кн.2. – С.173.

[19] Франко А. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому Товаристві ім. Т.Г. Шевченка: Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 1995. – С.13.

[20] В листі до Л.М.Драгоманової від 7 січня 1896 р. І.Франко пише: "Я маю змогу вміщувати етнографічний матеріал в "Етнографічнім збірнику", що видає Тов [ариство] ім. Шевченка і котрого редакцією (розуміється, негласно!) я проваджу" (Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т – К.: Наук. думка, 1986. – Т.50. – С.67).

[21] Про це детальніше див.: Якимович Б. Іван Франко – видавець творів Юрія Осипа Федьковича // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2006. – Вип.1. – С.89–113.

[22] Див.: Якимович Б. Іван Франко – пропаґатор і видавець творів Тараса Шевченка // Тарас Шевченко і народна культура: Зб. праць міжнародної (35-ї) наук. Шевченківської конференції (20–22 квітня 2004 р., Черкаси). – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – С.142–148.

[23] Франко І. Передмова [до видання "Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видане. Тому третього друга часть. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича". Львів, 1902] // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т.33. – С.393.

[24] Фотографію з цих святкувань, уперше опубліковану без помилок в ідентифікації зображених осіб, див.: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б.З.Якимович за участю З.Т.Грень, О.В.Седляра. – Львів, 2002. – Фото № 8 між С.472–473.

[25] Катальоґ видань Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові. 1899–1912. – Львів, 1913. – С.3.

[26] Кревецький І. Українсько-руська Видавнича Спілка і Галицько-руська інтелігенція // Діло. – 1904. – 14 (27) квітня.

[27] У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України зберігається Відпис протоколу загальних зборів Товариства "Українсько-Руська Видавнича Спілка", де І.Франко виступив з доповіддю про зміни до її статуту. Ці зміни затверджено ухвалою зборів (6 проти 2) 8 грудня 1900 р. (ф.3, спр.50, арк.1–5 зв.).

[28] Якимович Б. Українсько-Руська видавнича Спілка // Укр. альманах 1999. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 1999. – С.125.

[29] Катальоґ видань Українсько-руської видавничої Спілки у Львові. 1899–1912. – Львів, 1913. – С.3.

[30] Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 3. / 1633. – Арк. 279–287.

[31] Там само. – Арк. 280.

[32] Там само. – Арк. 282.

[33] Там само. – Арк. 284.

[34] Франко І. Джон Фенімор Купер. Звіробійник. Із скороченого видання Павла Моріса переклав Онуфрій Пашук Літ.-наук. вістник. – 1905. – Т.30. – Кн. 4. – С.95.

[35] Франко І. Джон Фенімор Купер. Звіробійник // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т.– К.: Наук. думка, 1982. – Т.36. – С.26. Йдеться про цикл романів (пенталогію) письменника "Піонери" (1823), "Останній з могікан" (1826), "Прерія" (1927), "Слідопит" (1840), "Звіробійник" (1841). До речі, І.Франко помилково написав перше ім'я автора "Джон" замість "Джеймс".

[36] Там само. На жаль, цей задум тоді не був здійснений.

[37] Франко І. [Промови Івана Франка] // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.31. – С.308–311. М.Грушевський підкреслює, що "в своїй ювілейній промові Франко зложив свою сповідь життя – догмат праці як провідного принципу свого і свого покоління" (Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка / Упорядкув., вступ. ст. і прим. М.Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С.215).

[38] Франко І. Великі роковини: Пролог, оголошений перед ювілейною виставою "Наталки-Полтавки" в пам'ять столітніх відродин української народности // Франко І. Мозаїка / Упоряд. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів: Каменяр, 2001. – С.38–45.

[39] Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка... . – С.376.

[40] ЦДІА у Львові. – Ф.309. – Опис 1. – Од. зб.609. – Арк.236 зв. – 237.

[41] Франко І. Передмова // Франко І. Мойсей. Поема. Друге видане з передмовою. – Львів, 1913. – С.XVI. ("Літературно-Наукова Бібліотека", ч. 153).

[42] Про це див. статтю: Якимович Б. Антологія "Акорди": шедевр українського книговидання XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.12: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Ільницького / НАН України, Інститут українознавста ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2004. – С.353–373. Завдяки стараням проф. М.Ільницького ця книжка двічі, з його передмовою "Акорди української поезії", перевидана в київському видавництві "Веселка" (1992, 2005).

[43] Благовірна Н.Б. Роль Українсько-Руської Видавничої Спілки (1899–1932) у формуванні національних засад редакційно-видавничої діяльності: Автореф. дис. ... к. ф. н. – Львів, 2005. – 18 с.

[44] Див.: Якимович Б. Збірка Івана Франка "З вершин і низин": Історія видання // Шляхами історії. Наук. зб. істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка на пошану проф. К.Кондратюка. – Львів, 2004. – С.149–159.

[45] Франко І. Кілька слів о тім як упорядкувати і проводити наші людові видавництва // Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45. – С.191.

In this article there has been made an attempt to demonstrate Ivan Franko as one of the theorist of publishing in Ukraine and the publisher practician along the whole his creative life (1875–1916). His own publishing activity has been analysed with his influence on publishing programmes of Lviv Scientific Association named after Shevchenko and Ukrainian Publishing Union, etc.

Key words: *Ivan Franko, publishing in Ukraine, publishing series, Scientific Association named after Shevchenko, Ukrainian Publishing Union.*

УДК 94 (477.83.86)
ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Лілія ШОЛОГОН

УКРАЇНСЬКА ПЕДАГОГІЧНА ПЕРІОДИКА ГАЛИЧИНИ (1880–1914 рр.)

У статті аналізується українська педагогічна преса Галичини 80-х рр. XIX – початку XX ст. Автор звертає увагу на причини, що зумовили видання освітянських часописів, їх фінансування, зміст і внесок у формування світогляду українців краю.

Ключові слова: *Галичина, педагогічний часопис, журнал.*

Українська педагогічна преса Галичини, що виходила у світ завдяки зусиллям українських педагогічних товариств краю, стала цікавим та цінним джерелом для дослідження освітніх процесів, за допомогою якого можна з'ясувати найважливіші фахові проблеми вчительства та спроби їх розв'язання, прослідкувати, яка періодика формувала світогляд педагога другої половини XIX – початку XX ст.

Зміст окремих освітянських часописів став об'єктом уваги багатьох дослідників. На початку XX ст. важливі проблеми україномовної преси піднімалися у статтях К.Малицької та І.Франка[1]. Ряд аспектів вищезгаданої теми також зацікавили сучасних учених – Н.Кошелеву, І.Монолатія, О.Регу, М.Романюка[2], що знайшло відображення у їхніх наукових працях.

Метою розвідки є всебічний аналіз процесу створення педагогічної преси в краї, її фінансування, змісту вчительських часописів і формування ними національної свідомості українців. Адже загальновідомим є те, що освітянські видання передплачували не тільки педагоги.

Українське педагогічне товариство (далі – УПТ) відразу після створення 1881 р. тісно співпрацювало з першим професійним учительським журналом – "Шкільним часописом". Він видавався з 1880 р. приватними зусиллями редактора Григорія Врецьони й поставив перед собою завдання: "Розбудити загал крайового учительства в житті і шкільному русі"[3]. На його сторінках публікували статті дидактично-педагогічного характеру, матеріали з різних галузей знань, значну увагу приділяли українському шкільництву, зокрема, було чимало матеріалів про українські початкові та середні навчальні заклади. УПТ, котре не мало власного періодичного видання, друкувало у "Шкільному часописі" інформацію про діяльність товариства, звернення до громадськості з проханням надати інформацію про українські школи в містах і селах. При цьому мали на увазі, що звіти Крайової шкільної ради (далі – КШР) віддзеркалювали лише загальний стан шкільної справи у краї, не диференціюючи її за мовно-національною ознакою, тобто вони не давали конкретного матеріалу про становище українських шкіл[4].

Зацікавити широкий загал освітніми проблемами "Шкільному часопису" не вдалося. Тому на засіданні проводу УПТ 6 травня 1884 р. вирішили започаткувати нове педагогічне видання. Проте тільки 10 березня 1889 р. прийняли остаточне рішення видавати журнал "Учитель", коли редактор та власник "Шкільного часопису" Г.Врецьона передав його для потреб УПТ. Останній випуск "Шкільного часопису" побачив світ 10 травня 1889 р., а 1 липня цього ж року всім передплатникам вищезгаданого журналу було надіслано інший – "Учитель"[5]. Грошову підтримку він отримував від УПТ та Галицького сейму (500 ринських щорічно).

1891 р. Галицька КШР рекомендувала шкільним бібліотекам передплачувати журнал для своїх читачів[6].

Редакторами "Учителя" в різні роки були відомі в краї педагоги та літератори: Т.Грушкевич, В.Шухевич, о. І.Чапельський, І.Копач, В.Щурат, С.Белей, І.Ющишин. Останній був призначений редактором 15 лютого 1911 р. і виконував свої обов'язки до 20 червня 1914 р. У зв'язку з військовими подіями "Учитель" перестав виходити у світ[7]. Журнал друкував матеріали про тогочасні теоретичні та практичні здобутки в галузі педагогічної науки як в Австро-Угорщині, так і в інших країнах світу, про організацію шкіл і шкільних бібліотек, про форми й методи навчання та інше. У часописі можна знайти інформацію із шкільної статистики, відомості про українські початкові та середні школи, навчальні й виховні заклади УПТ[8].

Зміст "Учителя" гостро критикували на загальних зібраннях УПТ, оскільки він не приділяв уваги найважливішим проблемам педагогів; на його сторінках не обговорювали змін у шкільному законодавстві, не критикували незадовільний стан українських підручників тощо. 1895 р. редактор Володимир Шухевич обґрунтовував це тим, що згідно з рішенням проводу УПТ редакційний комітет створив часопис, який мав перспективу й надалі отримувати допомогу від Галицького крайового сейму та передплату для шкільних бібліотек[9]. Таке пояснення обурювало українських педагогів, котрі хотіли мати фахове періодичне видання, де б об'єктивно висвітлювали стан освіти в державі та краї. Проте незначна кількість передплатників робила неможливим його незалежне редагування (1897 р. їх було 190)[10]. Незважаючи на це, критика на адресу "Учителя" все ж таки спонукала його видавців сміливіше говорити про негаразди українського шкільництва.

У часописі з'явилися статті про мовну ситуацію у школах Галичини, в яких, зокрема, критикували виступи польських і німецьких викладачів, які нарікали на недостатність вивчення і знання польської та німецької мов у галицьких школах. Журнал подавав дані про те, що згадані мови користувалися чималими привілеями й за кількістю годин викладання стоять на перших місцях[11]. Заслуговує уваги те, як в "Учителі" висвітлювалася діяльність УПТ. Як правило, це були об'ємні й змістовні повідомлення про загальні зібрання товариства, детальна інформація про діяльність проводу УПТ, його філій. Це також стосувалося навчальних закладів та інтернатів, які утримувало педагогічне товариство. "Учитель" інформував про фінансовий стан УПТ: його прибутки й витрати (вказувалося, скільки грошей було витрачено з тією чи іншою метою)[12].

Часопис намагався приділити належну увагу боротьбі вчительства за покращення свого матеріального становища. Оскільки 1907 р. у Львові відбулося перше загальне віче, в якому взяли участь українські й польські педагоги, то "Учитель" опублікував матеріали про стан україномовного шкільництва та становище вчителів у Галичині. Це були гострі статті, які, незважаючи на цензуру, досить правдиво відображали сумну дійсність[13]. Загалом від часу заснування і до 1904 р. журнал був єдиним педагогічним виданням у Галичині, який намагався подати об'єктивну інформацію про стан української освіти у краї. Починаючи від 1905 р., товариство "Взаємна поміч українських вчителів" (далі – ВПУВ) на сторінках своїх періодичних видань основну увагу приділяло фаховим проблемам українських педагогів. Це дозволило часопису УПТ залишитися науково-педагогічним журналом і належним чином виконувати поставлені перед ним завдання. Тому в 1905 р. кількість передплатників "Учителя" зросла і становила 600 осіб[14].

На початку XX ст. спостерігалося підвищення політичної активності українського вчительства. Про це свідчили часописи фахових педагогічних організацій. Загалом періодика ВПУВ і Вільної організації українського учительства Буковини (далі – ВОУУБ) була досить прогресивною, оскільки матеріально не залежала від крайової влади, а становище, в якому опинилися педагоги, змушувало відвертіше говорити про наболілі проблеми, ніж це робили на сторінках своїх видань культурно-просвітні освітянські організації. 18 липня 1904 р. у Львові відбулося перше віче українського народного вчительства Галичини та Буковини, де підняли питання фахового часопису для педагогів. У результаті прийняли рішення про публікацію газети "Промінь". Видавали часопис на Буковині (у Вашківцях над Черемошем). Головним редактором призначили І.Герасимовича. До редакційного комітету ввійшли представники від буковинського та галицького вчительства[15]. Спочатку "Промінь" виходив із підзаголовком "Суспільно-науковий орган русько-українського вчительства в Галичині і Буковині", в 1905 – 1906 рр. – як "Суспільно-науковий орган українського учительства", у наступному році – з підзаголовком "Независимий орган українського учительства"[16]. Цим декларувалася незалежна від органів державної влади позиція щодо становища українських педагогів та шкільництва загалом.

Часопис "Промінь" зіграв важливу роль у заснуванні товариства ВПУВ, як його друковане видання сприяв згуртуванню педагогів навколо національно-професійних інтересів[17]. Адже провідними темами публікацій були: організація учительства, його участь у загальнополітичному житті суспільства, розбудова українського крайового шкільництва[18]. Зацікавлює опублікована на сторінках "Променя" стаття "Народна руська школа і руські учителі в Галичині"[19], яка друкувалась у кількох номерах журналу за 1904 р. У ній розглядалися такі проблеми, як брак шкільних приміщень, значна частина котрих була непридатною для навчання, антиукраїнська шкільна політика крайової влади, її однобічне протегування польським навчальним закладам і, навпаки, негативне, часом і вороже ставлення до україномовної освіти, тяжке матеріальне становище вчителів. У тому ж році побачила світ ще одна велика стаття під псевдонімом Свояк "Темні сторони народного шкільництва в Галичині"[20]. Вона насичена статистичними даними, які свідчать про масову неписьменність населення, недостатню кількість початкових шкіл у краї, надзвичайно низькі заробітки народних учителів.

Заслуговують уваги статті про правничо-службові справи педагогів. Наприклад, "Регуляция учительської платні", "Дисциплінарний законопроект буковинського учительства" та інші. 1905 р. у журналі започаткована рубрика "Причинки до інтерпретації галицьких шкільних законів", де давалися кваліфіковані юридичні поради на запитання вчителів, з якими вони зверталися до редакції[21].

У "Промені" друкувалися ювілейні статті про видатних громадсько-політичних та культурних діячів: Б.Грінченка, І.Франка, М.Павлика, Є.Пігуляка, Е.Канта[22]. Під рубрикою "Надіслане" надавали місце для публікацій різним політичним силам, які висловлювали свої погляди щодо розвитку українського шкільництва[23].

У вересні 1907 р. часопис "Промінь" перестав виходити у світ, оскільки його головний редактор І.Герасимович змінив місце роботи[24]. Підводячи підсумок зробленому, він звернув увагу на те, що "наше учительство стало важним чинником краю, завдяки невпинній (наполегливій. – *Л.Ш.*) і систематичній праці "Променя" вдалося зацікавити наш загал справою "вільної школи"[25].

Питання власного фахового журналу знову розглядалося на засіданні Наглядової Ради товариства ВПУВ. Було вирішено провести переговори з колишнім інспектором народних шкіл Юліаном Ловицьким, щоб він видавав періодичний часопис для вчителів для об'єктивного висвітлення становища українських педагогів у тодішньому суспільстві. У результаті переговорів 5 жовтня 1907 р. світ побачила газета "Луна" з підзаголовком "Незалежний орган українського учительства"[26]. 15 листопада 1907 р. у Львові з'явився ще один часопис під назвою "Наше слово", який видавали Павло Кирчів і Онофер Власійчук – активні члени товариства ВПУВ. Він виходив під заголовком "Для справ учительських, шкільних, просвітніх, суспільно-політичних і наукових". Поява одночасно двох педагогічних видань однакового спрямування, які представляли ВПУВ, пояснювалася тим, що редакційний комітет "Нашого слова" вважав, що українські освітяни повинні об'єднатися у боротьбі за свої фахові права разом із польськими вчителями в одній інтернаціональній організації, тоді як видавці "Луни" дотримувалися протилежної думки[27]. У першому номері останньої окреслили тематику публікацій видання, згідно з якою передбачалося публікувати матеріали з оцінкою діяльності шкільної влади, полемічні статті з неприхильною до українських учителів крайовою пресою, статистичні дані про розвиток шкільництва та становище педагогів, інформацію про товариство ВПУВ[28]. Видавці строго дотримувалися запланованого, тому "Луна" неодноразово наголошувала на негативних сторонах українського шкільництва, спричинених, у першу чергу, політикою влади, а також слабкою організованістю самого вчительства. Піднімали питання про політичні утиски педагогів, про необхідність зменшення вчительської служби із 40 до 35 років, важливість належної професійної згуртованості педагогів початкових шкіл[29]. Чималий об'єм у газеті займали звіти про діяльність товариства ВПУВ та його філій[30].

Проте через брак коштів видання "Луни" та "Нашого слова" довготривалими не були. Останній номер "Луни" (восьмий) вийшов у світ 23 листопада 1907 р., а "Наше слово" припинили публікувати 15 грудня 1907 р. після третього випуску газети[31].

Наступним періодичним виданням ВПУВ став журнал "Прапор", що виходив у світ упродовж 1907 – 1912 рр. До 1911 р. він був друкованим органом ВПУВ, але через непорозуміння з управою товариства перестав із нею співпрацювати. Згідно з рішенням редакційного комітету 15 вересня 1907 р. "Прапор" почали видавати у Коломиї зусиллями "Видавничої спілки українського вчительства". Головним редактором призначили колишнього народного вчителя І.Петришина[32]. "Прапор" приділив чималу увагу консолідації українських педагогів у боротьбі за свої права, звертаючи першочергову увагу на акції політичного характеру[33]. Часопис також розповідав читачам про розгляд шкільних справ на засіданнях Галицького сейму, становище україномовної освіти в державі[34]. Регулярною на його сторінках була детальна інформація про роботу Головної управи товариства ВПУВ та його філій, діяльність "Видавничої спілки" ВПУВ у Коломиї[35].

1911 р. у Станіславі з'явився часопис "Український учитель" із підзаголовком "Становий орган українського народного учительства в Галичині". Журнал підтримував традицію своїх попередників – органів ВПУВ: публікував інформацію про пожертви української громадськості на власне шкільництво, про створення нових "інститутів", приватних навчальних закладів, середніх шкіл[36]. Редакція "Українського

учителя" чимало уваги приділила думкам учителів щодо парламентської виборчої кампанії 1907 р. Була й критика українських освітян за недостатню активність у розбудові шкільного життя [37]. Разом із цим часописом видавався педагогічний додаток до нього під назвою "Рідня школа" науково-популярного змісту[38]. "Український учитель" та "Рідня школа" після виходу у світ кількох номерів припинили своє існування.

Від 1912 р. і до початку Першої світової війни публікували ще одне друковане видання ВПУВ – "Учительське слово". Чи не найбільшу увагу часопис приділив політичній діяльності вчительства, адже на його сторінках з'явилося чимало матеріалів про освітянські віча та з'їзди, про роботу "Союзу слов'янського учительства в Австрії"[39]. Дуже гострими в "Учительському слові" були редакційні статті із закликами до солідарності педагогів у боротьбі за свої права, матеріали про необхідність підвищення платні освітянам[40]. У журналі публікували звіти з учительських конференцій, огляд педагогічної преси, повідомлення про діяльність товариства ВПУВ, а також "правильники", "регуляміни" різних інституцій, що виникали в рамках цієї організації. Були в "Учительському слові" й такі рубрики: "Критика і бібліографія", "Нові книжки й видання", "Всячина"[41].

Педагоги середніх і вищих навчальних закладів Галичини та Буковини видавали спільними зусиллями у Львові часопис "Наша школа". Він виходив спочатку з підзаголовком "Науково-педагогічний журнал: орган товариства "Учительська громада" у Львові"[42]. У 1912 р. зазначалося, що часопис є органом двох педагогічних організацій: Товариства учителів вищих шкіл (далі – ТУВШ) ім. Г.Сковороди в Чернівцях та "Учительської громади". "Нашу школу" редагували І.Кревецький (1909 – 1912 рр.), С.Томашівський (1913 р.), М.Чайковський (1914 р.). Редакторами буковинського відділу були М.Кордуба та І.Прийма[43].

На відміну від інших педагогічних видань, журнал "Наша школа" менше уваги приділяв нагальним проблемам української освіти, шкільній політиці, зосереджуючи увагу на науково-методичних матеріалах, адже часопис поставив перед собою завдання "служити не тільки трибуною бажань і жалів, принагідних гадок і помічень представників нашої учительської верстви, а органом студіювання нашої середньої школи і його організацій відповідно до потреб нашого народу"[44]. Вагоме місце на сторінках журналу зайняли науково-педагогічні статті та дослідження з історії розвитку та реорганізації української школи, методики й дидактики[45]. Дуже цікавими були праці С.Томашівського "Історія державної середньої школи в Галичині", А.Крушельницького "Українські підручники в середніх школах Галичини", М.Кордуби "Українські підручники в середніх школах Буковини", надруковані в часописі за 1909 р. Під назвою "На правописні теми" редакція у 1913 р. відкрила дискусію щодо запровадження однакових правил в українському правописі[46]. Оскільки часопис "Наша школа" був органом "Учительської громади" й ТУВШ ім. Г.Сковороди в Чернівцях, то систематично публікував матеріали про діяльність згаданих товариств та їх філій[47].

Не менш важливим був випуск періодичних видань для дітей та молоді, які сприяли належному національному вихованню підростаючого покоління. 1890 р. професор Володимир Шухевич розпочав публікацію ілюстрованого часопису для дітей і молоді під назвою "Дзвінок", про який газета "Учитель" писала: "Вже давно ожидана ілюстрована часопись для "дітей і молодіжи" стане, як можна судити після змісту першого числа, на висоті своєї задачі і заступить бодай в части великий брак книжок для читання молоді"[48]. Проте В.Шухевич зіткнувся із значними матеріальними витратами[49], тому 1892 р. звернувся з пропозицією до проводу УПТ, аби воно взяло на себе обов'язки, пов'язані з виходом у світ "Дзвінка". Позитивну відповідь отримав 26 травня 1892 р.[50].

Провід УПТ призначив головним редактором В.Шухевича, а адміністративну діяльність доручили здійснювати К.Паньківському. Також за редагування "Дзвінка" відповідали В.Білецький (1896 – 1902 рр., 1904 – 1909 рр.), К.Малицька (1909 р.), К.Гринечева (1909 – 1913 рр.), І.Крип'якевич (1914 р.)[51]. Упродовж 1890 – 1893 рр. часопис виходив із підзаголовком "Письмо, ілюстроване для дітей і молодіжи", у 1894 – 1906 рр. – "Письмо ілюстроване для науки і забави руских дітей і молодіжи", а в 1907 – 1914 рр. – "Ілюстративний часопись для дітей і молодіжи". На його сторінках публікували оповідання та казки І.Франка, І.Крип'якевича, Н.Кобринської, М.Коцюбинського та інших письменників; майстерно зроблені переклади Р.Кіплінга, Р.Бернсона; поезії Лесі Українки, С.Воробкевича, Б.Лепкого, Ю.Федьковича; байки Л.Глібова тощо. Оскільки "Дзвінок" поставив перед собою завдання розширити кругозір української молоді, то публікував матеріали не тільки про українських князів та гетьманів, видатних культурних і громадських діячів, призначення релігійних свят і їхнє святкування українцями, але й про політичну ситуацію у Росії, повінь у Парижі, Новий рік у Філадельфії, храм св. Петра в Римі, католицьку державу Ватикан. Цьому сприяли й інші наукові статті та популярні розповіді з всесвітньої й української історії та культури, географії, природничих наук, посмертні згадки про видатних осіб[52].

Заслуговували уваги дитячі п'єси та спеціально складені сценарії, які могли використовувати вчителі для проведення позакласних заходів. Регулярними на сторінках двотижневика були рубрики "Веселий кутик" (публікували жарти та смішинки), "Золоті зернятка" (друкували корисні поради). Величезною популярністю серед дітей користувалися кросворди та ребуси. "Дзвінок" видавав також додаток для дітей дошкільного віку[53]. Редакція постійно підтримувала листування зі своїми юними читачами, отримуючи численні схвальні відгуки на те, що публікувалося, побажання дітей якнайчастіше бачити нові номери журналу у своєму домі. Юні дописувачі надсилали загадки, кросворди, смішинки, щоб їх надрукували у "Дзвінку"; розповідали, як вони збирають гроші на потреби УПТ під час Різдвяних свят та купують різні атрибути товариства, таким чином допомагаючи йому[54].

Загалом літературний та естетичний рівень "Дзвінка" був високим. Редактори зуміли підібрати цікавий і змістовний матеріал і доступно подати його молоді. Особливої уваги заслуговують ілюстрації "Дзвінка", що досить вдало доповнювали надруковане в журналі. Щодо перших років виходу у світ цього видання, то важко високо оцінити професійний рівень часопису, але поступово його видавці зуміли виправити стан справ на краще і зробити дитячий журнал, який повністю відповідав потребам дітей та молоді[55]. Перший український просвітньо-економічний конгрес у своєму рішенні стосовно видавничої діяльності, опублікованому у 1910 р., рекомендував передрукувати найкращі поезії, оповідання, п'єси для дітей, що друкувалися на сторінках "Дзвінка", й видати окремими книжечками[56].

Незважаючи на це, "Дзвінок" не міг похвалитися великою кількістю передплатників, адже у 1897 р. їх налічувалося 91, а в наступному ця цифра зменшилася до 85. У 1903 р. їх було вже 120, в 1905 р. – 500, у 1913 р. – 514. "Дзвінок" мав своїх

читачів і серед українців Буковини: 1913 р. його одержували 18 приватних осіб і 28 шкіл. 36 примірників у згаданому році УПТ надіслало до навчальних та виховних закладів безкоштовно[57]. Спроба розповсюджувати часопис у Східній Україні була невдалою, бо російський уряд не дав на це згоди[58].

Цілком закономірно, що з такою кількістю передплатників видання журналу було збитковим, але УПТ не відмовлялося його фінансувати, враховуючи важливість такого часопису. Витрати покривалися за рахунок щорічних дотацій від Галицького сейму в розмірі 100 ринських та добродійних пожертв для товариства[59].

Таким чином, завдяки зусиллям українських педагогічних товариств у Галичині вдалося видати ряд змістовних освітянських часописів, що намагалися обговорити на своїх сторінках найважливіші проблеми українського шкільництва, економічні та політичні негаразди вчительства, ознайомити педагогів із найновішими досягненнями в різних галузях знань; сформувати світогляд дітей молодшого шкільного віку. Завдяки тому, що на сторінках педагогічних часописів відверто обговорювалися гострі проблеми, вони швидко ставали відомими для широких кіл громадськості, що сприяло їх вирішенню. Разом із тим не все заплановане вдалося здійснити. Брак коштів та байдужість із боку українців, відсутність належної допомоги від державних органів влади негативно впливали на видання та розповсюдження часописів. Однак, незважаючи на це, педагогічні видання зробили вагомий внесок у справу формування світогляду українського вчительства, сприяючи розвитку національного шкільництва.

1 Малицька К. Видавництва для дітей і молоді // Перший Український просвітньо-економічний конгрес улажений Товариством "Просвіта" в сорокалітє заснування у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. – Львів, 1910. – С.125–152; Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати наші людові видавництва // Зібрання творів у 50-ти томах. – 1986. – Т.45. – С.187–203.

2 Кошелєва Н. Українські періодичні видання як джерело вивчення історії шкільництва в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 1999. – Вип.2. – С.85–90; Монолатій І. Українські періодичні та книжкові видання як джерело до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (сер. XIX – початок XX ст.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 24–26 жовтня 2002 р. – Львів, 2003. – С.231–237; Рега О. Видавнича діяльність Українського Педагогічного Товариства "Рідна школа" // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 1988. – Вип.1. – С.81–89; Романюк М. Преса Північної Буковини (1870–1918 рр.). – Львів, 1998. – 197 с.

3 Шкільний часопис. – 1880. – Ч.1.

4 Шкільний часопис. – 1882. – 1 червня.

5 Шкільний часопис. – 1899. – 16 травня.

6 Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881–1939. – Львів, 1939. – С.86.

7 Там само. – С.90.

8 Учитель. – 1895. – 5 лютого.

9 Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881–1939. – Львів, 1939. – С.87.

10 Учитель. – 1899. – 5 лютого.

11 Там само. – 20 серпня.

12 Там само. – 1911. – 20 червня.

13 Там само. – 1907. – 20 березня.

14 Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881–1939. – Львів, 1939. – С.89.

15 Промінь. – 1904. – 1 серпня.

16 Романюк М. Преса Північної Буковини (1870–1918 рр.). – Львів, 1998. – С.148.

17 Промінь. – 1905. – 5 липня.

18 Інститут української літератури ім. Т.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф.64, спр.203. Товариство "Промінь" у Вашківцях. Листівка до видавничої спілки. 1906 р. – Арк.1.

19 Промінь. – 1904. – 1 липня.

20 Там само. – 15 червня.

21 Там само. – 1 травня.

22 Там само. – 1 грудня.

23 Там само. – 1 вересня; Інститут української літератури ім. Т.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф.64, спр.251. Ющишин І. Лист до "Видавничої спілки". – Арк.2.

24 Товариство Взаємна поміч українського вчительства 1905–1930. – Львів, 1932. – С.52.

25 Промінь. – 1907. – 15 серпня.

26 Товариство Взаємна поміч українського вчительства 1905–1930. – Львів, 1932. – С.52.

27 Наше слово. – 1907. – 15 листопада.

28 Луна. – 1907. – 15 листопада.

29 Там само. – 12 квітня.

30 Там само. – 12 жовтня.

31 Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881–1939. – Львів, 1939. – С.92.

32 Там само. – С.54.

33 Прапор. – 1909. – 27 серпня.

34 Там само. – 12 жовтня.

35 Там само. – 19 жовтня.

36 Український учитель. – 1911. – 11 липня.

37 Там само. – 1 серпня.

38 Рідна школа. – 1911. – 10 липня.

39 Учительське слово. – 1912. – 15 вересня.

40 Там само. – 1914. – 1 квітня.

41 Там само. – 1912. – 1 листопада.

42 Діло. – 1910. – 16 грудня.

43 Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф.313, оп.1, спр.2351. Лист до добродія Івана Кревецького, редактора журналу "Наша школа". – Арк.17.

44 Грушевський М. Наша школа // Наша школа. – 1909. – Кн.1–2. – С.1.

45 ЦДІА України у Львові. – Ф.401, оп.1, спр.52. Статті та рецензії Дорошенка В. 1908 – 1911 рр. – 53 арк.

46 З історії державної середньої школи в Галичині // Наша школа. – 1910. – Кн.1–2. – С.7.

47 Наша школа. – 1913. – Кн.5.

48 Учитель. – 1890. – 27 січня.

49 Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.11, спр.53. "Дзвінок" редакція журналу. Листи до Мелітона Осиповича Бучинського. 1890, 1891 рр. – 2 арк.

50 Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881–1939. – Львів, 1939. – С.92.

51 Там само. – С.94.

52 Інститут української літератури ім. Т.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів та текстології. – Ф.64, спр.16. Глібов І.Я. Лист до редакції для журналу "Дзвінок", 8 листопада 1891 р. – Арк.2.

53 ЦДІА України у Львові. – Ф.313, оп.1, спр.2. Загадки, ребуси, кросворди, надіслані до редакції для публікації 1912 – 1914 рр. – Арк.8.

54 ЦДІА України у Львові. – Ф.313, оп.1, спр.1. Листи, надіслані дітьми в редакцію з відгуками про надруковані в журналах вірші, оповідання, статті про навчання в школі та збір пожертвувань для товариства "Рідна школа". 1912 – 1914 рр. – Арк.8.

55 Дзвонокъ. Письмо ілюстроване для дітей и молодежи. – Львів, 1890 – 1914.

56 Малицька К. Видавництва для дітей і молоді // Перший Український просвітньо-економічний конгрес улажений Товариством "Просвіта" в сорокалітє заснування у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. – Львів, 1910. – С.150.

57 Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881 – 1939. – Львів, 1939. – С.92.

58 ЦДІА України у Львові. – Ф.486, оп.1, спр.31. Повідомлення старшого цензора С.-Петербурзького поштамту про дозвіл передати журнал "Дзвінок" поштовими бандеролями на територію Росії. – 1890 р. – Арк.1.

59 Звіт з діяльності Руского Товариства Педагогічного за рік 1909. – Львів, 1910. – С.51.

The article analyses the Ukrainian pedagogical periodicals within the period from the eighties of the 19th century to the beginning of the 20th century. The author pays attention to causes calling forth the edition of educational periodicals, sources of their financing, their contents and contribution to forming the world view of the Ukrainians inhabiting the area.

***Key words:** Galychyna, pedagogical periodical, magazine.*

УДК: 94 (477) "XIX – XX"
ББК: 63.3 (4 Укр) 52
Ігор ГУРАК

РУРП (УРП) ТА УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО (1890 – 1914 рр.)

У статті досліджується співпраця українських студентів та представників радикального руху протягом 1890–1914 рр. Основну увагу автор зосереджує на висвітленні ролі студентства у процесі заснування і формування ідеологічної основи Русько-української радикальної партії. Проаналізовано також взаємовідносини між студентською молоддю та Українською радикальною партією на початку XX ст.

Ключові слова: *радикальний рух, студентська молодь, Русько-українська радикальна партія, Східна Галичина, Українська радикальна партія.*

У кінці XIX ст. розпочався третій політичний етап національного відродження галицьких українців, у ході якого відбувалося формування партійно-політичної системи. Першою українською партією у Східній Галичині, як і загалом на всіх територіях, заселених українцями чи то в Австро-Угорській, чи Російській імперіях, була Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП). З часу створення і до Першої світової війни вона, поряд з Українською соціал-демократичною партією (далі – УСДП), репрезентувала політичні сили "лівого" спрямування у партійній структурі й користувалася значною популярністю серед різноманітних прошарків галицького суспільства. Важливе місце у житті РУРП традиційно займала студентська молодь.

Дослідники історії галицького студентства В.Благий, Р.Ковалюк та В.Леник підготували низку робіт[1], що комплексно показують діяльність молоді або присвячені її громадсько-політичній активності. Однак вищеокреслена проблема не отримала у них належного висвітлення та оцінки. Окремо можна виділити статтю Я.Грицака "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини"[2], в якій через призму діяльності "молодих" подається участь студентів у формуванні та перших кроках РУРП.

Зазначені обставини обумовили появу даної розвідки, метою якої є усесторонній аналіз взаємодії та взаємовпливів українського студентства й радикальної партії впродовж 1890–1914 рр. У статті зроблена спроба висвітлити місце студентства у процесі творення ідейних засад РУРП, простежити вплив радикальних ідей на студентське середовище, показати контакти між студентами та партією напередодні Першої світової війни.

Радикальні ідеї завжди були близькі українській студентській молоді Східної Галичини. Не випадково, починаючи від зародження радикального руху, представники студентства відігравали у ньому важливу роль. Зокрема, саме з діяльністю студентів І.Франка, М.Павлика, І.Мандичевського та їх товаришів пов'язана поява у другій половині 1870-х рр. у політичному спектрі Галичини радикальної течії[3]. Також чільне місце у діяльності радикалів займали студенти впродовж 1880-х рр.: вони були задіяні у робітничому та селянському рухах[4], займалися видавництвом радикальних періодичних видань[5] тощо. Крім того, з кінця 1887 р. студенти, що сповідували радикальні погляди, в організаційному відношенні стали найвпливовішою групою серед українських слухачів вищих навчальних закладів Галичини[6].

Новий етап у житті радикальної течії розпочався на рубежі 1880 – 1890-х рр. Для нього характерним було зростання організованості політичного руху, що у кінцевому підсумку привело до формування РУРП. Зазначимо, що перші кроки у плані об'єднання представників радикального напрямку були здійснені членами студентських товариств "Академічне братство" та "Братня поміч слухачів політехніки". У 1888 р. вони розпочали видавництво періодичних видань під назвами "Наукова бібліотека" та "Товариш" і в обох випадках до роботи у редакціях часописів запрошували І.Франка та М.Павлика. І хоча через фінансові труднощі та непорозуміння між молоддю і старшими діячами часописи довго не проіснували й було видано тільки два номери "Наукової бібліотеки" та один "Товариша"[7], ці спроби творення єдиного центру дали свої позитивні результати.

Починаючи із січня 1890 р., після попередніх переговорів між представником так званого "Коломийського гуртка" С.Даниловичем та І.Франком і М.Павликом, згадані особи почали видавати журнал "Народ". Одразу ж до співпраці з ним були залучені представники студентської молоді: В.Охримович, Є.Левицький та М.Ганкевич[8]. Існування періодичного органу, який об'єднував представників кількох розрізнених груп, що практично становили основу радикальної течії (на думку сучасного американського дослідника Дж.-П.Химки, до 1890 р. радикальний рух можна уособлювати з діяльністю трьох груп: початківцями соціалістичної течії І.Франком і М.Павликом, представниками "Коломийського гуртка" С.Даниловичем, Т.Окуневським та І.Герасимовичем, а також численною групою радикально налаштованих студентів[9]), був підготовчим кроком до створення політичної партії. Зазначимо, що появі РУРП передували студентські збори у липні 1890 р., на яких В.Будзиновським була висунута пропозиція розпочати організаційну роботу щодо заснування партії. Додамо, що збори відбулися на квартирі І.Франка, який підтримав ідею створення партії[10]. 4 – 6 жовтня того ж року був скликаний Перший з'їзд радикалів, на котрому створено РУРП та прийнято її програму[11].

Представники студентської молоді: В.Будзиновський, В.Охримович, Є.Левицький, Ю.Бачинський, М.Ганкевич, О.Колесса, І.Гриневецький, Є.Вацик та деякі інші особи становили так зване "молоде" крило партії. На відміну від "старших" (І.Франка, М.Павлика), котрі сповідували "народницький" соціалізм, студенти надавали перевагу марксизму[12]. При цьому марксистські переконання "молодих" поєднувалися з акцентом на націоналістичному аспекті[13], чого дотримувався навіть такий ортодоксальний соціаліст марксистського відтінку, як М.Ганкевич[14]. З одного боку, це було викликано тим, що студенти помилково вважали К.Маркса та Ф.Енгельса прихильниками відновлення української держави в етнографічних кордонах[15], а з іншого, – на їх поглядах позначився вплив національних рухів інших пригноблених народів Австро-Угорщини та контакти "молодих" із представниками слов'янських держав[16].

Ці відмінності яскраво проявилися вже на Першому з'їзді радикалів. У зв'язку з цим, програма РУРП була формально поділена на "максимальну" й "мінімальну" частини, перша з яких у більшій мірі відображала погляди "молодих", друга – "старших"[17]. Загалом, останні, хоч і значно поступалися "молодим" у кількісному відношенні, проте завдяки своєму авторитету та організаційній перевазі змогли домогтися того, що погляди студентів навіть у максимальній частині програми були задекларовані незначною мірою. Зокрема, тут зазначалося, що в "... справах суспільно-

економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно із здобутками наукового соціалізму"[18], що на практиці ні до чого конкретного членів партії не зобов'язувало. Крім того, не були враховані прагнення "молодих" у національному питанні. Їхня позиція, щоб у максимальній частині задекларувати прагнення до утворення власної держави, а у мінімальній зазначити, що РУРП буде домагатися поділу на східну (українську) та західну (польську) частини, була піддана критиці з боку І.Франка, М.Павлика та С.Даниловича.

Останній, зокрема, виступаючи з марксистських позицій, зазначив, що радикальна партія повинна виступати за солідарність пролетаріату всіх країн, а розподіл коронного краю може зашкодити цій солідарності. М.Павлик доводив недоцільність ідей В.Будзиновського цілком у дусі драгоманівських ідей: стверджував, що правильним завданням є не утворення української держави, а встановлення федерації вільних громад. І.Франко, який мав найбільший вплив у новій партії, виходив із точки зору народницького соціалізму. Він указував, що польські селяни повинні об'єднатися з українськими для боротьби з галицькою шляхтою, а поділ може призвести до втрати цінного союзника[19]. У кінцевому підсумку, "молоді" змогли домогтися тільки внесення до максимальної частини тези, що члени партії "...хочуть ... надання кожному народові можливості якнайповнішого розвитку культурного"[20].

Таким чином, програмні засади РУРП лише частково враховували погляди "молодих", які становили значний відсоток членів партії[21] (їхню кількісну перевагу засвідчило, зокрема, листування М.Драгоманова та засновників радикального руху восени 1891 р. Так, М.Драгоманов звернувся до "старших" і закликав їх не приймати до партії студентів, оскільки, на його думку, вони знаходяться у залежному становищі. У відповідь І.Франко зазначив, що, "коли б ми стали на сій думці, то, очевидно, прийшлось би в тій же хвилі сказати, що партії нема, а утворення її відкладається на неозначений час"[22]). Як наслідок, програма РУРП слугувала джерелом протиріч між студентами, які домагалися її ревізії, та "старшими", котрі прагнули не допустити цього.

Практично вся перша половина 1890-х рр. означена цією боротьбою. "Молоді", насамперед члени віденського студентського товариства "Січ", головний наголос робили на національному чинникові. Вони розгорнули жваву діяльність, у ході якої організовували численні віче, друкували у львівських часописах матеріали, що мали на меті популяризацію так званого "державного права руського народу" та відповідно внесення його до програми РУРП[23]. Така діяльність і низка робіт економічного плану, в яких характеризувалося становище аграрної, малорозвиненої у промисловому плані Східної Галичини[24], зумовили у 1893 р. написання, а через два роки публікацію праці "Україна irredenta"[25]. У ній студент Львівського університету Ю.Бачинський уперше з економічної точки зору обґрунтував постулат самостійності українських земель[26]. У кінцевому підсумку вищеозначена позиція молодих та вплив, що справила на суспільство праця Ю.Бачинського, стали вагомими чинниками, котрі дозволили на Четвертому з'їзді РУРП (29 грудня 1895 р.) внести постулат політичної незалежності галицьких та буковинських українців (наскільки це було можливим у рамках законодавства Австро-Угорщини) до програми партії[27].

Зауважимо, що гострі протиріччя між "молодими" і "старшими" існували також у питанні визначення основного "класового" противника радикальної партії. Після активного обговорення у галицькій пресі проблеми реформування Греко-католицької

церкви (йшлося, насамперед, про запровадження целібату) "старші" намагалися спрямувати основні зусилля радикалів на боротьбу зі священиками, прагнучи звести до мінімуму їхній вплив на селян. "Молоді" ж наполягали на тому, що слід основну увагу зосередити на боротьбі з дідичами. При цьому вони наголошували, що останні визискують селян кожного дня, тоді як священики тільки під час здійснення окремих обрядів кілька разів на рік[28].

Українсько-польські переговори наприкінці 1880-х рр. і так звана "нова ера", проголошена Ю.Романчуком у листопаді 1890 р., прискорили процес створення РУРП. Крім того, кілька років боротьба радикалів проти "нової ери" слугувала для них потужним консолідуючим чинником[29]. Щоправда, після того, як народовці відійшли від цієї політики, між ними та "старшими" радикалами почали налагоджуватися контакти[30]. "Молоді" ж своєю чергою виступили з різкою критикою подібних кроків "старших", що стало ще одним каменем спотикання між групами[31].

Таким чином, діяльність "молодих", їхні ідейні переконання спричинилися до еволюції ідеологічних засад радикальної партії. Більше того, ця діяльність підготувала базу для виділення з радикального руху представників соціал-демократичного та націонал-демократичного політичних напрямків.

У другій половині 1890-х – у перші кілька років XX ст. студентська молодь відігравала досить скромну роль у радикальному русі. Причин такої ситуації було декілька. Насамперед, навчання у вищих навчальних закладах закінчили "молоді", які ввійшли до політичної еліти нації завдяки тому, що вони стояли біля витоків українського радикалізму та спричинилися до появи першої української політичної партії. З іншого боку, у другій половині 1890-х рр. студенти більше уваги приділяли науковій діяльності[32].

Безперечно, студенти й особливо члени "Академічної громади" – найчисельнішого українського студентського товариства Східної Галичини (товариство об'єднувало станом на кінець 1900 р. 228 студентів Львівського університету, або 66 % усіх українських слухачів світських факультетів[33]) продовжували підтримувати тісні стосунки з представниками радикальної партії. Так, у червні 1897 р. на прохання В.Будзиновського вони допомогли скликати збори керівництва радикальної партії, а у вересні 1897 р. брали участь у організації її з'їзду[34]. До того ж у другій половині 1890-х рр. українські студенти підтримували тісні стосунки з М.Павликом, О.Терлецьким[35] і особливо з І.Франком. Наприкінці 1897 р. представники "Академічної громади" на власні кошти видали збірку його поезій "Мій ізмарагд", а 31 жовтня наступного року організували та провели ювілейний вечір на честь 25-ліття творчої діяльності І.Франка[36].

Поряд із тим, значною популярністю у другій половині 1890-х рр. користувалася народовська ідеологія, а на рубежі XIX – XX ст. – політичні ідеали соціал-демократів[37]. На початку XX ст. навіть відбулося кілька незначних ексцесів між керівництвом УРП та загалом студентства, особливо редакцією студентського часопису "Молода Україна". Зокрема, видавці "Молодої України" та дописувачі органу УРП – "Громадський голос" надрукували на своїх шпальтах кілька статей, у яких кожна із сторін критикувала своїх опонентів[38]. До того ж один із "ветеранів" радикального руху М.Павлик ще у 1901 р. назвав вчинену студентами сецесію* помилкою, яка

---

* Масове переведення українців із львівського в інші вузи Австро-Угорщини.

була більш вигідна полякам, ніж українцям. Інший лідер радикалів К.Трильовський дорікав студентам, що своїми "соціалістичними вибриками" на сторінках "Молодої України" вони погано впливають на свідомість молоді[39].

Кілька років більшість українських студентів перебувала під впливом соціал-демократії. Однак поступово в умовах загострення відносин між українцями й поляками серед молоді все більшою популярністю почали користуватися націоналістичні гасла[40].

За таких умов у другій половині першого десятиліття XX ст. серед студентства зріс авторитет радикальних та націонал-демократичних ідей. Однак студенти націонал-демократи попри відчутну перевагу серед галицьких українців їхніх старших наставників не змогли утвердитися як провідна політична сила серед молоді. На заваді цьому стояло кілька чинників. По-перше, навіть після запровадження загального голосування на виборах у австрійський парламент українці практично не мали впливу на політичні процеси в державі. Спроби ж через угодовські дії домогтися якихось поступок не давали серйозних результатів. Варто зауважити, що такий стан речей у суспільній свідомості пов'язувався з діяльністю націонал-демократів, які на початку XX ст. становили більшість серед українських послів до Державної ради. Водночас нові національні та соціальні гасла, пропаговані радикалами, масові акції, які вони проводили серед народу, могли якщо не привести до реального покращення умов життя галицьких українців, то, принаймні, дати на це надію[41]. По-друге, пріоритету серед студентської молоді націонал-демократичних ідеалів заважало те, що ряди студентства систематично поповнювали молоді люди, які виховувалися у "Січах" і знаходилися під впливом діячів радикальної партії[42]. Крім того, ймовірно, ще одним вагомим чинником, котрий відштовхував студентів від Націонал-демократичної партії (далі – НДП), були порівняно тісні контакти її представників із духовенством[43].

У зв'язку з цим студенти, зокрема представники "Академічної громади", досить тісно співпрацювали з УРП. Так, керівництво "Академічної громади" дозволило членам радикальної партії провести 3 – 4 грудня 1905 р. у залі товариства таємні збори. Тут же 22 та 23 грудня 1906 р. УРП провела свої віче. Свідченням прихильності членів товариства до радикальних ідей може слугувати факт, що дозвіл на проведення віче на власний розсуд надав його голова. Пізніше в дирекції поліції він обґрунтував свій крок тим, що знав, як виділ "Академічної громади" відреагує на прохання УРП[44]. Своєю чергою, керівники УРП виступали перед студентами-радикалами з доповідями[45], брали участь у їхніх зборах[46].

Упродовж декількох років напередодні Першої світової війни студенти-радикали спільно з молоддю соціал-демократичного спрямування (зауважимо, що соціал-демократи перед Першою світовою війною були недостатньо численними для того, щоб творити окрему політичну течію серед студентів. Саме тому у цей час вони гуртувалися з ідеологічно близькими до них радикалами[47]), принаймні в організаційному відношенні, переважали своїх опонентів. Цю перевагу підтверджує низка факторів. Так, у загальностудентському часописі "Шляхи" серед матеріалів переважали статті, у котрих давалася позитивна оцінка радикальних ідей та критикувався консерватизм націонал-демократів[48]. Підтверджують цю тезу також критичні зауваження, вміщені в часописі "Діло". У них йшлося про те, що журнал "Шляхи" обслуговує тільки радикально-соціал-демократичну течію серед студентів[49].

Про перевагу радикально-соціалістичної течії свідчать також й інші обставини. Так, під час проведення Другого всеукраїнського студентського з'їзду у липні 1913 р., незважаючи на опір націонал-демократичної течії, більшість присутніх висловилася на підтримку резолюції, запропонованої В.Даниловичем. У ній, зокрема, йшлося про негативний вплив церкви на школу[50]. Організаційну перевагу студентів-радикалів засвідчив також з'їзд радикального студентства у жовтні 1913 р., який був першим партійним з'їздом української молоді[51]. При цьому показовим є те, що на ньому, поряд із студентськими та загальнонаціональними справами, розглядалися питання діяльності УРП, її подальшої тактики і стратегії, а участь у дискусії брали провідні діячі партії: С.Данилович, М.Лагодинський, В.Стефаник, Л.Бачинський і навіть престарілий М.Павлик[52].

Таким чином, можна стверджувати, що українські студенти Східної Галичини, які ще у кінці 1880-х рр. намагалися об'єднати навколо організованих ними періодичних видань діячів радикального руху, а влітку 1890 р. виступили з ініціативою створити політичну партію, відіграли важливу роль у формуванні РУРП. Чітка позиція студентської молоді у питанні політичної самостійності українських земель зумовила внесення відповідного постулату до програми радикальної партії.

На рубежі XIX – XX ст. намітився певний спад у відносинах між студентством та представниками РУРП. Це було викликано перевагою серед молоді спочатку націонал-демократичної, а згодом соціал-демократичної ідеологій та суперечками між окремими лідерами радикального руху та загалом студентства. Однак, починаючи з другої половини першого десятиліття XX ст. і завершуючи передвоєнними місяцями, із загостренням українсько-польських відносин радикальні ідеї стали більш популярними серед студентів. Відповідна ситуація супроводжувалася поглибленням контактів між РУРП та представниками студентської молоді. До того ж спостерігалося посилення ролі українського студентства у радикальному русі.

[1] Благий В. Відносини між українським та польським студентством Львова на початку XX ст. // Українсько-польські відносини в Галичині в XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.98–102; Студенти-медики Львівського університету на початку XX ст. (1900 – 1914 рр.) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць. – Т.3 / За ред. М.Мудрого (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – Львів, 1999. – С.409–420; Його ж. Українська студентська преса Галичини (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): історико-бібліографічний огляд // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.Романюка. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.421–453; Ковалюк Р. Національний рух студентів Львівської політехніки (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – Львів, 2002; Його ж. Національно-патріотичний рух студентської молоді Галичини в 1900 – 1914 рр. // Галичина: науково-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2002. – №6. – С.35–46; Його ж. Український студентський рух на західних землях XIX – XX ст. – Львів, 2001; Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Мюнхен–Львів, 1994.

[2] Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.222. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С.71–110.

[3] Калинович В.І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів, 1967. – С.84–85; Химка Дж-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860–1890). – К., 2002. – С.89.

[4] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф.663, оп.2, спр.84, арк.22; Химка Дж-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С.176–177, 196–197.

[5] До М.П.Драгоманова (близько 24 травня 1887 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.111–113; Животко А. Історія української преси. – Мюнхен,

1989–90. – С.134; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX – XX ст. – Львів, 2001. – С.17–18.

[6] До М.П.Драгоманова (близько 24 травня 1887 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.113; До М.П.Драгоманова (19 жовтня 1887 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.126.

[7] До М.П.Драгоманова (близько 24 травня 1887 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.111–113; До Ф.К.Вовка (16 квітня 1888 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.155; Будзиновський В. Як чоловік зійшов на пана. Автобіографія автора. – Львів, 1937. – С.12; Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989-90. – С.134; Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С.199–200.

[8] Кравець М.М. До питання про Русько-українську радикальну партію у Східній Галичині у 90-х роках XIX ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип.3. – С.130; Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С.202.

[9] Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С.184, 202.

[10] Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С.203.

[11] Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – К., 2000. – С.33.

[12] Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.74; Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: історія / Кер. авт. кол. О.Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С.49–50.

[13] ЦДІАУ у Львові. – Ф.372, оп.1, спр.38, арк.34.

[14] Темницький В. Микола Ганкевич // Головацький І. Володимир Темницький і його рід. – Львів, 2002. – С.169.

[15] ЦДІАУ у Львові. – Ф.372, оп.1, спр.38, арк.30; Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нарис історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – С.190.

[16] Будзиновський В. Ексгумація і нові похорони // Діло. – 1912. – 13 н. ст.квітня (31 ст. ст. березня); Будзиновський В. Ішли діди на муки. – Львів, 1995. – С.28–29.

[17] Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – К., 2000. – С.33.

[18] Програма Русько-української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали: В 3 т. – Т.1. 1983. – С.9.

[19] Будзиновський В. Ексгумація і нові похорони // Діло. – 1912. – 13 н. ст. квітня (31 ст. ст. березня); Будзиновський В. Смішне в поважнім // Нові шляхи. – 1930. – №10. – С.64.

[20] Програма Русько-української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали: В 3 т. – Т.1. 1983. – С.9.

[21] Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – К., 2000. – С.33.

[22] До М.П.Драгоманова (29 – 31 серпня 1891 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.292.

[23] Будзиновський В. Ішли діди на муки. – Львів, 1995. – С.29–31; Лаврівський В. Народовці проти народовців // Народ. – 1891. – Ч.4. – С.26–27; Руське державне право і народна справа // Народ. – 1891. – Ч.1. – С.8–10; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890 – 1894 рр. – Львів, 2000. – С.195.

[24] Левицький Е. Політика краєва і загранична // Народ. – 1892. – Ч.15–18. – С.139–141; Охримович В. Жолудкові ідеї // Народ. – 1892. – Ч.9. – С.119–121; Охримович В. Жолудкові ідеї // Народ. – 1892. – Ч.10. – С.134–135; Охримович В. Про смертність в Галичині і сї причини або чому русини так чисельно на тамтой світ емігрують // Народ. – 1893. – №3. – С.29–31.

[25] Бачинський Ю. Україна irredenta // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали: В 3 т. – Т.1. 1983. – С.26–33; Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001. – С.20–21.

[26] Бачинський Ю. Україна irredenta // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали: В 3 т. – Т.1. 1983. – С.26–33.

[27] Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001. – С.25.

[28] ЦДІАУ у Львові. – Ф.663, оп.2, спр.72, арк.111–113(зв).

[29] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С.81; Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму у Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С.202.

[30] Будзиновський В. Похорони "нової ери" // Народ. – 1893. – №1. – С.8–9; Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. Листи (1886 – 1894). – К., 1986. – С.739.

[31] ЦДІАУ у Львові. – Ф.683, оп.1, спр.12, арк.113–113(зв).

[32] Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. В. р.). – Ф.119, спр.1, арк.71(зв), 248; Спр.2, арк.2(зв), 59, 113(зв), 267(зв); Спр.3а, арк.44(зв), 60, 68(зв), 69, 70, 81.

[33] Загальні збори Товариства "Академічна Громада" // Молода Україна. – 1900. – Ч.3–5. – С.424.

[34] ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. В. р. – Ф.119, спр.2, арк.231(зв), 296(зв).

[35] ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. В. р. – Ф.119, спр.2, арк.296(зв); Мочульский М. Из последних десятилетий жизни Ивана Франко // Иван Франко в воспоминаниях современников. – М., 1966. – С.198.

[36] ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. В. р. – Ф.119, спр.2, арк.216, 317-зв; Спр.3, арк.243, З протоколу загальних зборів Товариства "Академічна громада" у Львові... // Володимир Гнатюк. Документи і матеріали 1871 – 1989. – Львів, 1998. – С.42; Мочульский М. Из последних десятилетий жизни Ивана Франко // Иван Франко в воспоминаниях современников. – М., 1966. – С.196–197.

[37] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.296, оп.1, спр.6, арк.12, 15; ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. В. р. – Ф.119, спр.1, арк.373, 411; Спр.2, арк.46 (зв), 52 (зв), 446 (зв); Спр.3, арк.51, 120 (зв); Спр.3 а, арк.8 (зв).

[38] Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – К., 2000. – С.34.

[39] Trylowski W. Nacyonalny ruch Rusinyw a Sicze. – Krakyw, 1905. – S.20.

[40] Благий В. Українська студентська преса Галичини (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): історико-бібліографічний огляд // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.Романюка. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.434.

[41] О.М. Суспільно-політичний світогляд сучасного українського студентства // Шляхи. – 1914. – Ч.12–13. – С.180.

[42] Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині (1900 – 1914 рр.) (організаційна структура та кількісний вимір) // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – №3. – С.17; Доценко А. Українські громадсько-патріотичні об'єднання "Січ" і "Сокіл" // Українсько-польські відносини в Галичині в XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.126; Трильовський К. Дещо про вагу січового руху // Календар Українського Народного Союзу на 1929 р. – С.96.

[43] О.М. Суспільно-політичний світогляд сучасного українського студентства // Шляхи. – 1914. – Ч.12–13. – С.182.

[44] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.293, оп.1, спр.24, арк.4; Ф.350, оп.1, спр.2939. арк.31.

[45] ЦДІАУ у Львові. – Ф.400, оп.1, спр.21, арк.5.

[46] Заклинський Р. На шляху партійної дифференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.11. – С.150.

[47] О.М. Суспільно-політичний світогляд сучасного українського студентства // Шляхи. – 1914. – Ч.12–13. – С.181–182.

[48] Заклинський Р. На ту саму тему // Шляхи. – 1913. – Ч.3–5. – С.56–57; Заклинський Р. На шляху партійної дифференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.8–9. – С.101–105; Заклинський Р. На шляху партійної дифференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.10. – С.128–130; З товариства української радикальної молодіжи "Драгоманівська Громада" у Львові // Шляхи. – 1914. – Ч.11. – С.165–166; Лозинський М. До дискусії на студентськім з'їзді // Шляхи. – 1913. – Ч.7. – С.86–88; Ю.О. З II Секції ім. М.Драгоманова у Львові // Шляхи. – 1913. – Ч.8–9.

[49] Студентський конгрес // Діло. – 1913. – 8 н. ст. липня (25 ст. ст. червня). – С.2.

[50] Наш з'їзд. Резолюції // Шляхи. – 1913. – Ч.7. – С.82.

[51] Заклинський Р. На шляху партійної діфференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.11. – С.149.

[52] Заклинський Р. На шляху партійної діфференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.8–9. – С.103–104; Заклинський Р. На шляху партійної діфференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.10. – С.128–130; Заклинський Р. На шляху партійної діфференціації українського студентства (І. радикальний студентський з'їзд) // Шляхи. – 1913. – Ч.11. – С.149–150.

In the article collaboration of the Ukrainian students and representatives of the radical movement during the 1890 – 1914-es was investigated. The author concentrates his attention on the elucidating of the student's role in the process of founding and forming of ideological base of the Rus-Ukrainian radical party. The relations between the student's youth and the Ukrainian radical party in the beginning of the XX th century have been analyzed in this article too.

Key words: *radical movement, student's youth, the Rus-Ukrainian radical party, Eastern Halychyna, the Ukrainian radical party.*

УДК 94 (477.83/86)
ББК 63.3 (4Укр) 614

Олег ПАВЛИШИН

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 1918–1919 рр.: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ*

Єврейське населення Східної Галичини обрало нейтральну позицію в українсько-польському конфлікті 1918–1919 рр., однак співпрацювало з владою ЗУНР в органах адміністрації, самоврядування й торгівельній сфері. Унаслідок негараздів воєнного часу єврейська спільнота краю перебувала у важкому соціальному становищі. Антиєврейські акції (погроми) на території ЗУНР мали поодинокий характер.

Ключові слова: *Східна Галичина, Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), міжнаціональні стосунки, єврейське населення, соціальне становище.*

Доля єврейського населення Східної Галичини викликає зацікавлення в істориків Першої світової війни та національних революцій. Крім того, що ця територія була одним із ключових театрів бойових дій, після закінчення війни на неї претендували Друга Річ Посполита та Західно-Українська Народна Республіка. Під час військового конфлікту між цими новоутвореними державами, що тривав із листопада 1918 р. по червень 1919 р., серед двох вогнів опинилися євреї, які становили значну частину населення краю. Політична та військова діяльність єврейського населення в Східній Галичині у 1918–1919 рр. була темою ряду спеціальних публікацій[1]. У даній статті на підставі використання ширшого джерельного матеріалу спробуємо виокремити соціальні аспекти цієї проблеми. Розглянемо також специфіку українсько-єврейських взаємин на центральному та повітовому рівнях.

У перші дні листопада 1918 р. українці без пролиття крові встановили владу у Львові та у 50-ти повітах Східної Галичини. Незважаючи на те, що армія та уряд ЗУНР 21 листопада того ж року були змушені залишити Львів, українська влада продовжувала розбудовувати національні державні структури на більшості території краю[2].

Галицькі євреї відразу прореагували на революційні події. На початку листопада 1918 р. на стінах львівських мурів з'явилося друковане на івриті повідомлення про перехід влади на території Східної Галичини до рук Української Національної Ради (далі – УНРади)[3]. Для центрального та повітового керівництва західноукраїнської держави взаємовідносини з єврейською спільнотою були особливо важливі – в деяких містах євреї становили значну частину населення: у Станиславові та Коломиї – близько 50%, у Стрию – 40%, у Золочеві та Чорткові – 30%[4]. Євреї були потенційними союзниками українців у їх боротьбі з Польщею. З іншого боку, від національної політики українського керівництва безпосередньо залежали внутрішня стабільність та міжнародний авторитет новоутвореної держави.

В ухвалі УНРади від 19 жовтня 1918 р. були задекларовані визнання євреїв як нації і гарантія їх національно-персональної автономії[5]. 1 листопада 1918 р. тимчасовий законодавчий орган підтвердив рівноправність національних спільнот

* У сучасному українському науковому дискурсі вживається назва "євреї". У Східній Галичині XIX – першої половини XX ст. в україномовних текстах українці та євреї майже виключно використовували назву "жиди", тому у цитатах та в іменуваннях інституцій залишаємо автентичні назви.

української держави, закликав їх організуватися в окремі публічно-правові групи та направити до УНРади своїх представників[6].

В інструкції українським повітовим комісарам, що їх видала УНРада у Львові у перші дні свого правління, наголошувалося: "Обовязком Українських Комісарів поучити народ, щоби прихильно відносив ся до Жидів і німецьких Кольоністів та не допускав до погромів, бо викликанє безладдя лежить в інтересі ворогів"[7]. Відтак у своїх перших зверненнях до населення комісари Дрогобицького та Жовківського повітів гарантували проживаючим тут полякам, євреям та німцям повну безпеку життя і майна, цілковиту громадянську, національну та віросповідну рівноправність[8]. 18 листопада УНРада на пропозицію Ради Державних Секретарів (далі – РДС) ухвалила утворити при уряді три секретаріати: польський, єврейський та німецький, які мали очолити представники національних меншин краю[9]. Однак після відходу українських властей зі Львова це рішення так і не було реалізоване.

Зі свого боку, єврейське населення Галичини мало особливі підстави позитивно поставитися до української влади, що офіційно надала йому національні права. Тим паче, що Польська Ліквідаційна Комісія, яка намагалася перебрати крайову владу у свої руки, у спеціальному зверненні до євреїв, оголосивши про гарантію надання їм рівноправного громадянського становища, оминула питання визнання єврейської спільноти як нації[10]. Конференція представників сіоністської партії у Львові схвально оцінила постанову УНРади у Львові[11].

Місію оприлюднити ставлення 70-тисячної єврейської громади Львова до українсько-польського конфлікту взяв на себе утворений репрезентантами різних політичних сил єврейський "Комітет безпеки". У своєму зверненні до єврейських мешканців міста ця організація задекларувала, зокрема, таке: "Комітет публічної безпеки взяв на себе важкий обов'язок гарантування спокою і порядку в жидівській дільниці, охорони життя та власности всього жидівського населення Львова. Жидівський Комітет громадської безпеки здійснив у тім напрямку всі необхідні заходи і одночасно закликає усіх львівських Жидів, підпорядкуватися його наказам, зберігати спокій, порядок і найсуворішу нейтральність, щоб не дали себе втягнути якій небуть зі сторін у вир боротьби, ані не вірити поширюваним пліткам та вістям"[12]. 14 листопада 1918 р. "Комітет безпеки" офіційною телеграмою повідомив про свою нейтральну позицію Копенгагенське сіоністичне бюро, американського президента Вудро Вільсона та світову спільноту[13]. З цього приводу єврейський історик Рубен Фан (Фагн) відзначив, що проголошення єврейськими лідерами нейтралітету було єдиним такого роду випадком у міжнародному праві, коли група мешканців країни визнавала себе нейтральними у війні, тобто байдужими до нападу ворога[14].

Оголошений єврейськими лідерами принцип нейтральності не означав відмову від співпраці з українською владою. 12 листопада 1918 р. керівники "Комітету безпеки" капітан Айзлер та д-р Ізраель Вальдман звернулися до УНРади з пропозицією відступити право розподілу продовольства для населення III дільниці міста єврейській міліції та одночасно просили українську владу кредит у сумі 100 000 корон[15]. Український Харчовий Уряд у Львові за поданням УНРади наступного дня офіційно погодився на таку форму співробітництва[16]. Про прихильне ставлення до євреїв Львова свідчить також лист бюро УНРади до адміністрації Личаківського цвинтаря. У ньому, зокрема, говорилося: "З огляду на воєнні події, які не дозваляють на погребанье померлих Ізраєлітів на жидівськім кладовищу на Яновськім, заявляє ся конечним щоб померлі Ізраєліти могли бути провізорично погребані на Личаківськім кладовищу"[17].

Загалом позитивно поставилися до встановлення української влади у краю євреї на місцях. Про це можемо судити зі звітів, які надсилали повітові комісари до львівської УНРади – Бучач: "Населення жидівське відноситься до української влади льояльно"[18]; Рудки: "Жиди йдуть з Українцями"[19]. Комарно: "Жиди відносяться прихильно до перевороту і беруть участь в громадському життю"[20]. Лояльно сприйняло встановлення української влади єврейське населення Рава-Руської[21]. Проголосили себе громадянами української держави євреї Долини[22]. Польська газета повідомляла, що в районі Олеська "селянський радикальний рух підтримують жиди"[23]. Вдячні українцям проповіді були оголошувані у синагогах краю[24]. Однак вирази лояльності на місцях не означали відмови від нейтралітету. У цей же час оголосили про свою нейтральність єврейські громади Бережан[25], Перемишля[26] та Станиславова[27].

Єврейська спільнота Східної Галичини в умовах української революції виявила стійкі прагнення політичної самоорганізації. Ще в кінці жовтня 1918 р. посол до австрійського парламенту Гайнріх Райцес на підставі цісарського маніфесту реорганізував виконавчий комітет Національної партії в Жидівську Національну Раду (далі – ЖНРада) "в цілі привернення прав та бережeня інтересів жидівського народу Східної Галичини"[28]. Однак одинока партія не могла представляти всю місцеву єврейську спільноту. Тому 20 листопада 1918 р. організувалася міжпартійна "Тимчасова жидівська національна Рада у Львові". До неї увійшли представники таких єврейських партій Галичини: сіоністської, соціал-демократичної, федерації "Мізрахі", "Полале Ціон". Як міжпартійний орган Тимчасова ЖНРада була організована з представників сіоністської партії, єврейської[29]. У своєму зверненні до УНРади цей представницький орган офіційно заявив: "Тимчасова Жидівська Національна Рада скличе в найблизшім часі Конституанту на найширших демократичних основах. Жидівська Національна Рада стверджує, що по думці самоозначення народів, є виключно управнена до заступовання інтересів жидівського народу, що отсим нотифікуємо"[30].

Окрім крайової ЖНРади, утвореної у Львові, єврейські місцеві організації у листопаді–грудні 1918 р. були утворені у цілому ряді міст краю: Бориславі, Борщеві, Бурштині, Бучачі, Гвіздці, Городенці, Гусятині, Дрогобичі, Жидачеві, Заліщиках, Калуші, Коломиї, Копичинцях, Надвірній, Отинії, Підгайцях, Снятині, Станиславові, Стрию, Тернополі, Товмачі та Чорткові[31]. У Перемишлі, в перші дні листопада 1918 р., в умовах загострення українсько-польського конфлікту євреї організували військову й цивільну Ради[32]. Проте остання носила назву не "Національна", а "Народна" ("Ludowa")[33]. У відозві Перемишльської Народної Ради, зокрема, говорилося: "В тій великій хвилі і нарід жидівській мусить стеречи своїх животних інтересів і перемінити давно вже неістнуючу ізраелїцьку віросповідну громаду на правдиву демократичну народну жидівську громаду"[34].

18–20 грудня 1918 р. представники 22-х ЖНРад* із контрольованої українцями території провели в тимчасовій столиці ЗУНР Станиславові свій з'їзд. Його результатом стало утворення крайової ЖНРади, яку очолив д-р Карл Гальперн[35]. Невдовзі українська влада визнала Східно-Галицьку ЖНРаду з осідком у Станиславові де-

* Всі вищеназвані ЖНРади, крім Перемишльської.

факто як представництво єврейської спільноти в ЗУНР[36]. Максим Гон та Ірина Погребинська стверджують, що з грудня 1918 р. у Східній Галичині паралельно діяли дві крайові ЖНРади: одна – в Станиславові, інша – у Львові[37]. Однак навряд чи львівська ЖНРада могла легально функціонувати – в грудні 1918 р. польська військова влада арештувала єврейських активістів: М.Ґабля, А.Гавсмана, Л.Райха, М.Рінґеля і М.Тененблята й разом із кількома діячами УНРади на деякий час інтернувала їх у таборі в Баранові (Західна Галичина, повіт Тарнобжег)[38].

Розгортання українсько-польської війни безпосередньо загрожувало єврейському населенню міст. Тому у Львові на початку листопада 1918 р. були створені відділи єврейської міліції[39]. Їх завданням було утримання ладу й захисту мешканців у єврейських кварталах міста. Такі міліцейські підрозділи були утворені також у Бориславі[40], Калуші[41], Перемишлі[42], Станиславові[43] та Щирці[44]. У Коломиї єврейська міліція, організована з мотивів самооборони, суттєво допомогла українській владі встановлювати правопорядок у місті[45]. За свідченням Никифора Гірняка, виявивши повну лояльність до української влади, єврейська громада Тернополя утворила сотню міліції, забезпечивши її платню[46]. У деяких містечках, зокрема у Перемишлі, єврейська міліція була організована на базі солдат-євреїв запасних військових частин колишньої Австро-Угорщини[47]. У Підволочиську єврейська міліція утворювалася з демобілізованих солдат-євреїв[48]. Та частина євреїв Львова, що визнавала себе за поляків мойсейового визнання, зайняла відверто негативну позицію у плані організації міліції. Від імені таких євреїв ректор Львівського університету д-р Адольф Бек і д-р Шенкер опротестували перед Польським Національним Комітетом відозву про утворення єврейської міліції[49].

ЖНРади загалом досить конструктивно співпрацювали з владою ЗУНР, особливо щодо надання чи позички коштів молодій державі. Коломийський часопис "Новини" повідомляв, що ЖНРада Городенки працює в порозумінню з українськими властями[50]. Газета сусіднього повіту інформувала, що ЖНРада в Косові дарувала для українського війська 140 штук комплектів білизни[51]. Згідно з інформацією іншого польського часопису євреї Борислава передали на українські державні потреби 3 мільйони корон[52]. Разом із тим відомі факти, коли єврейські підприємці не відмовляли у коштах й польському підпіллю. Зокрема, у Бережанах власник млина Льобель Мойжеш передав місцевій польській організації 100000 австрійських корон, купець Лейб Розенберґ – 40000, Ізраїль Сейферт 10000 корон. Таку ж суму без жодної квитанції спонсорували Ґерстлєр Ігнаци та Барух Старк[53].

Утримавшись від запропонованої участі в УНРаді у Львові, єврейські діячі були представлені в окремих повітових органах самоврядування ЗУНР. Єврей увійшов до складу повітового комітету в Підгайцях (крім нього – 5 українців та поляк)[54]. Власник ресторану Фельдман був членом прибічної Ради при Державному комісаріаті Борщівського повіту[55]. Єврейське населення було представлене у прибічній Раді Самбора[56], а також повітовій Раді Жовкви. З приводу останньої місцевий часопис зауважив: "Вже зі складу сеї Повітової Української Ради ясно виходить, що український нарід не хоче сам верховодити в краю, зглядно в Українській державі, але радо лишає місце в управі Полякам і Жидам відповідно до числа населення і справедливої засади: Каждому признати те, що йому належить"[57].

У ряді випадків українська влада продовжила повноваження колишніх міських Рад, у яких досить вагомо було представлене єврейське населення. У Станиславові було збережено автономію управи міста (під наглядом українця професора Чайківського)[58]. Новопризначений комісар міста Чорткова дозволив працювати в дотеперішньому складі Раді міста. Членам цієї Ради було залишено право ухвалювати рішення у присутності комісара та надано дорадчий статус[59]. Євреї входили до міської Ради Борислава[60]. Дозволено урядувати колишній громадській Раді у містечку Рудки[61]. Магістрат у складі поляків та євреїв діяв у Золочеві[62]. У цьому місті єврей був комісаром ЗУНР[63], а у Бродах цю посаду зайняв громадянин єврейської національності на прізвище Ріттель[64]. Комісар Стрийського повіту Антін Гарасимів, призначивши міським комісаром українського адвоката Єроніма Калитовського, одночасно затвердив склад дорадчих так званих прибічних Тіснійшої та Ширшої ради міста, які мали міжнаціональний характер. У Тіснійшій раді єврейське населення представляли д-р Генрик Бик та Леон Екерт, у Ширшій – д-р Абрагам Візенберґ, д-р Саламон Гольдберг, Галперн Мозес та Самуель Фрайліх[65].

У плані співпраці євреїв з українською владою на адміністративному полі становище в ЗУНР кардинально відрізнялося від ситуації у Наддніпрянщині, де єврейство загалом бойкотувало український рух. Не було євреїв, за невеликими винятками, в українській армії, як і в адміністративному апараті. На заклик єврейських партій і організацій коопеpуватися з українцями єврейське населення здебільшого не відгукнулося[66].

Натомість значна частина єврейської інтелігенції та службовців Східної Галичини погодилися працювати в державних установах ЗУНР, виконавши при цьому необхідну й важливу умову – вони склали присягу на вірність українській державі. Зокрема, Маєр Бін та Альтер Фішгрінд працювали службовцями в українському уряді. У центрі судового повіту Мельниці суддя Таданієр очолив повітовий суд, тобто залишився працювати на своїй попередній посаді[67]. У Борщеві колишній повітовий лікар єврейської національності погодився працювати в українському комісаріаті[68]. В умовах дефіциту національних кадрів єврейські спеціалісти були вкрай потрібні молодій українській державі. Вони були представлені й на Загальному українському з'їзді інженерів і техніків, який відбувся у Станиславові 4–5 травня 1919 р.[69].

Польське населення Східної Галичини, зокрема жителі міст, які в більшості саботували українську владу, досить ревно оцінювали таку лояльність євреїв. Богдан Левицький наводить приклад із Дрогобича, де три євреї – службовці місцевого суду – працювали під владою ЗУНР: "Місцеві судді поляки не брали участи, а коли один з них робив викиди жидам, що вони зголосилися до служби, один з них відповів латинською приповідкою: "Ми нейтральні, часи зміняються і ми з ними"[70].

Соціальне становище євреїв у державі було досить складним. Економічна стагнація у ЗУНР, спричинена війною та зовнішньою ізоляцією, паралізувала, крім іншого, ті сфери економіки, де традиційно були задіяні євреї[71]. Оцінюючи тогочасне соціальне становище східногалицьких євреїв, відомий діяч Наддніпрянщини, член Української Центральної Ради Соломон Гольдельман відзначив: "В цілому, загально кажучи, жидівське населення страшно бідує. Таких голодних і обідраних масово людей у нас там не зустрінеш, навіть після погромів. З'ясовується це бідністю Галичини в порівнянню з Великою Україною..."[72].

У плані співпраці з адміністрацією чи не найважливішим для євреїв була їхня заангажованість в інституціях, які вирішували питання забезпечення населення продуктами харчування. Український Харчовий Уряд розпорядився організувати в

кожному політичному повіті на основі філій господарського товариства “Сільський Господар” місцеві Харчові Управи й залучити до їх складу представників національних меншин пропорційно до кількості населення[73]. Достеменно відомо, що міжнаціональний Харчовий Уряд був створений у Заліщиках[74]. Харчова Рада на такій основі (7 українців, 3 поляки, 1 єврей) була організована в Жовкві[75]. Єврей очолював Харчову Управу в Жидачеві (д-р Лейзор Варзабер) та в Печеніжині (Аваер Міфаас Гессель, керуючий справами)[76]. Проте інструкція центрального Харчового Уряду щодо включення до місцевих відділень представників національних меншин не всюди була виконана. З цієї причини, маючи апровізаційний апарат у своїх руках, українці не завжди дбали про справедливий розподіл продуктів харчування між усіма місцевими мешканцями.

Про це яскраво свідчить опублікований нижче в додатку лист до РДС Жидівських Національних Рад Копичинців і Гусятина. Тут треба вказати, що Гусятин був у роки Першої світової війни цілковито зруйнований російськими військами[77]. За свідченнями Гершона Левіна: “Росіяни зруйнували в Гусятині кожний будинок, пощадили лише будову костьолу, вигнали все єврейське населення, включно до останнього каліки”[78]. Відтак названі Єврейські інституції прохали від українського уряду матеріальної допомоги голодуючому населенню цих повітів, вимагали участі своїх представників в апровізаційному уряді для гарантій забезпечення місцевого єврейського населення повітів продовольством[79]. Разом із тим, із тексту листа випливає цілком лояльне ставлення місцевих ЖНРад до процесу розбудови ЗУНР.

Як українська влада задовольнила прохання єврейських громад Гусятина та Копичинців нам невідомо. Натомість протоколи засідань РДС засвідчують, що 5 квітня 1919 р. уряд направив 300000 корон для допомоги голодуючому населенню Станиславова[80], значну частину якого складали євреї.

До суттєвих здобутків українсько-єврейської співпраці слід віднести вирішення ряду культурно-освітніх домагань еврейства. Зокрема, в Станиславові за час існування ЗУНР єврейська громада видавала в різний час шість єврейських пресових видань[81]. За даними Олександра Малицького, єврейські часописи у цей період виходили друком також у Золочеві (три видання), Стрию (два видання) й по одному у Коломиї та Чорткові[82]. При Східно-Галицькій ЖНРаді у Станиславові було утворене Жидівське пресове бюро[83].

Серйозний прогрес зауважуємо в національній освітній сфері. У грудні 1918 р. у Товмачі за дозволом уряду було відкрито 6-класову школу з єврейською мовою викладання[84]. У Станиславові, Тернополі, Коломиї та Стрию було відкрито єврейські гімназії[85]. 9 січня 1919 р. Президія Східно-Галицької Жидівської Національної Ради у Станиславові звернулася до Державного секретаря освіти та віросповідань Агенора Артимовича зі спеціальним Меморандумом, де виклала ряд вимог стосовно розвитку єврейської національної освіти. Йшлося про запровадження у навчальних закладах вивчення єврейської мови[86]. З такими ж вимогами Рада зверталася до окремих шкіл. Зокрема, 22 січня 1919 р. був направлений лист до дирекції реальної школи в Станиславові з проханням про введення у цій школі для учнів єврейської національності обов’язкового вивчення єврейської мови в якнайбільшому обсязі. На вчительській конференції школи, 25 січня того ж року, було ухвалено таке рішення: “Конференція годиться принціпіяльно на введення науки єврейської мови як обов’язкової для мучеників жидівської народности і пропонує вести її в 2 курсах пополудневих по 4 г[один]. Тижнево, а остаточне рішення сеї справи передає Держ[авному] Секретаріятови Освіти і В[іросповідань]”[87].

Протоколи вчительської конференції засвідчують цікавий факт. На конференції 10 травня 1919 р. педагогічний колектив Другої державної гімназії в Станиславові звільнив ряд учнів від оплати за навчання у другому півріччі 1919 р. За нашими підрахунками, з 69 бідніших учнів, яким дозволено безплатно вчитися, 62 були дітьми єврейської національності[88].

Найдинамічніше українсько-єврейські відносини розвивалися у фінансово-торговельній сфері. Заможніші єврейські підприємці брали активну участь у торговельній діяльності уряду ЗУНР. Член УЦР Соломон Гольдельман, відзначивши брак досвіду українських урядовців у торгівлі, так охарактеризував діяльність єврейських купців у ЗУНР: “Кожний з них має “свого” попа, або посла (член Національної Ради), або команданта чи комісара, словом, – людину, що має певний вплив і може одержати дозвіл на вивіз вагону свічок чи нафти, чи може привезти цукор, з України або Відня і Праги потрібні для армії речі. Відповідний дозвіл одержує цей підставний “гой”, а дальшу операцію проводить жидівський підприємець. Робить Хведька з “половини”. Але дрібним крамарям і посередникам ця система вилазить боком, бо вони не мають змоги заарендувати для свого маленького гандлю такого впливового “Хведьку” і мусять обмежитись дрібною спекуляцією, користуючись масовою корупцією урядового апарату”[89].

Однак економічна діяльність євреїв під українською владою нерідко мала ще й нелегітимний характер. На Борщівщині, яка межувала з підросійською територією, ще у період Першої світової війни євреї організували й продовжували за часів української влади контрабандну (т. зв. пачкарську) торгівлю. Контрабандисти переправляли за Збруч нафту, свічки, сіль та сірники, звідти привозили борошно, цукор, шкіри й тютюн[90].

Якщо корумповані українські урядовці були взаємно зацікавлені у співпраці з євреями, то більшість населення оцінювала таку діяльність євреїв критично. Не принесло їм конкретних вигод і нейтральне становище в українсько-польському конфлікті. Наприклад, український часопис, що друкувався у Золочеві, дорікаючи євреям за нейтральну позицію, у передовій статті відзначав: “В такій хвилі варта би не тільки почути про і так вже сповинені до певної міри жаданя жидівского народу, але й також вже тепер про офіціяльне признанє Жидами нашої Державности. Побачити діла співділаня в будові тої так льояльної супроти них держави, щоб спільними силами здобути, утвердити ці права і свободу. Коли не можуть оружєм, то є богато інших способів, як допомога в справах фінансових і торговельних і ин.”[91]. С.Гольдельман відзначав, що “шкідливі наслідки нейтралітету майже не піддаються обрахунку. Вони замітні в усіх сферах життя, при всіх стосунках Українців з Жидами, вони виявляються в можливости обгрунтувати антисемітську агітацію серед вояків [...]. Навіть державна влада поставила себе не так уважно до інтересів жидівського населення, а в своїй господарській політиці навіть негативно, що напевно не було би, як з жидівського боку проведена була політика одностайности боротьби цілого населення проти спільного національного ворога, яким безперечно була і є польська шляхта для українців і Жидів. Адміністративна практика української влади заховала відносно Жидів польські звичаї: трактує Жидів инакше і гірше, ніж инших громадян”[92].

Такі зловживання української влади спостерігаємо в експропріаційних акціях. Перш за все це стосувалося фінансової сфери. У квітні 1919 р. унаслідок фінансової кризи уряд ЗУНР впровадив у обіг грошову одиницю Наддніпрянської України – гривню. Курс гривні до корони відразу став нищим від номінального. З огляду на те, що не було в наявності купюр, дрібніших від 100 гривень, населення не хотіло їх приймати, щоб при розміні не втрачати коштів. Влада не знайшла іншого виходу як примусово забирати в населення корони й видавати в обмін гривні. Причому найбільше в цьому випадку страждали євреї. Періодично до єврейських міських громад приходили накази виміняти по кілька десятків тисяч гривень на корони[93].

У результаті Президент Східно-Галицької ЖНРади К.Гальперн у листі до РДС, 9 травня 1919 р., висловив свій протест проти таких незаконних грошових експропріацій. Голова українського уряду Сидір Голубович у своїй резолюції на скаргу єврейського лідера, датованій 20 травня того ж року, відзначив: "Зробити відбитки і вислати з поученьєм, що описані в меморіалі способи виміни шкодять нашій Державі і обезцінюють гривню. Тому взиває ся всі Власти, аби поступали справедливо і не допускали ся жадних самовільних надужить, бо в противнім разі будуть потягнені до відвічальности. Рівночасно взиває ся, аби на наведені в меморіалі факта, предложили дотичні Власті виясненя евент[уально] оправданя"[94].

А.Чайковський згадував, що окружний командант сотник Мельник із метою здобути гроші інтернував найбагатших поляків та євреїв Самбірщини і пригрозив не випустити допоки вони не виплатять певної суми контрибуції. Інтерновані платити відмовилися, й за втручанням повітового комісара їх було відпущено на волю[95]. Відомий факт про інші матеріальні збитки євреїв. На містечко Поморяни, яке відмовилося давати рекрутів у Галицьку Армію, українське військове командування наклало грошову контрибуцію. Так, набільшу частину штрафу виплатили місцеві євреї[96]. Випадки стягування з євреїв контрибуцій чи примусової мобілізації до Галицької Армії були непоодинокими[97]. Андрій Чайковський згадував ще такий факт: українська військова команда Самбора змушувала місцевих євреїв, у тому числі й самого рабина, д-ра філософії, чистити вулицю. Тільки втручання повітового комісара запобігло кривді[98].

Назагал уряд ЗУНР у своїх повідомленнях виразно виявляв лояльне ставлення до євреїв. Станиславівський часопис відзначив, що РДС виділила на допомогу жертвам погрому 10000 корон, крім того, з власних фондів 500 корон пожертвував євреям галицький митрополит Української греко-католицької церкви граф Андрей Шептицький[99]. У розріз з офіційним дискурсом міжнаціональних стосунків виступали переважно ліворадикальні сили. Антиєврейські настрої виявляв опозиційний УНРаді Селянсько-Робітничий Союз[100]. Інший приклад – у часописі, який видавало на Покутті ліве угрупування Української Радикальної Партії, була опублікована відозва "Х Національних Заповідей". У рядках цього тексту зауважуємо виразні ознаки розпалювання міжнаціональної ворожнечі: "Усі люди твої браття, але Москалі, Ляхи, Румуни та Жиди – це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас"[101]. Антиєврейські настрої зростали навесні 1919 р., коли ЗУНР зазнавала поразки від наступаючого польського війська. Народне віче, зібране в Коломиї переважно з військових, поставило перед владою домагання: "Виключення з громадських урядів Жидів і Поляків"[102]. Факти антиєврейської агітації, невирішеність соціальних проблем викликали незадоволення євреїв на місцях. Напевно, такі настрої зауважив

барон Капрі, який навесні 1919 р. інформував Юзефа Пілсудського: "Жиди тепер не є по боці українців. Більшість з тугою очікують маршу польських військ, бо їх руйнують у рафінований спосіб"[103].

Серйозне місце в історіографії революційних подій у Центральній та Східній Європі присвячене єврейським погромам. Чи не найбільше їх було у 1917–1920 рр. на території Росії та Наддніпрянської України[104]. У листопаді–грудні 1918 р. хвиля погромів єврейського населення пройшла на територіях колишньої Австро-Угорської імперії: у Буковині[105], Угорщині[106] та Чехословаччині[107]. Світового розголосу набув погром у єврейській дільниці Львова. Польські війська жорстоко покарали євреїв Львова за діяльність їх міліції, нейтральне становище й гуманітарну співпрацю з владою ЗУНР. Після відходу з міста українських військ польські солдати разом зі злочинними бандитськими угрупованнями увірвалися у єврейську дільницю Львова, де спричинили масові фізичні насильства, грабунки та руйнації житлових і торгових приміщень. За даними Йозефа Танненбавма, було вбито 72 євреїв, понад чотириста поранено та у 25 тисяч мешканців міста зруйновано оселі[108]. У Львівському центральному державному історичному архіві знаходяться поіменні списки 37 цивільних осіб, убитих або померлих від ран 22–24 листопада 1919 р. Згідно з цим переліком, 22 листопада загинули 18 осіб (з них – 12 євреїв), 23 листопада – 17 львів'ян (з них – 15 євреїв)[109]. 24 листопада були вбиті двоє євреїв: Якоб Герман Шафер (20 років, торговець, мешкав на вул. Цибульній, 1/1, постріл у грудну клітку) та Берль Тортен (60 років, учитель, мешкав на вул. Режніцькій, 1/11, постріл у шию)[110]. Більшість загиблих 22–24 листопада були вбиті під час грабунків, із загальної кількості 14 померлих були застрелені в голову[111]. Широкий міжнародний резонанс львівського погрому примусив місцеві власті до матеріальних відшкодувань єврейській громаді. Грошову допомогу надали також харитативні організації з-за кордону[112]. За словами Максима Гона, львівський погром яскраво засвідчив ту небезпеку, що крилася за лаштунками українсько-єврейської взаємодії[113].

Чи мали місце факти єврейських погромів на території ЗУНР? Зі свідчення польського інформатора, дізнаємося про погроми в Тернополі на початку січня 1919 р. Причому 3 січня єврейська міліція вчинила збройний опір грабіжникам. Надужиття стосовно євреїв мали місце також у Косові, Скалаті, Стрию, Ходорові та Чорткові[114]. Діяч УНРади Теофіль Окуневський згадував у своїй біографії про грабунки єврейських купців у Городенці: "Жовніри наші гуцули волочилися по місті вмісто іти на фронт, обдирали жидівські склепи"[115].

Джерела засвідчують, що грабунки євреїв у період ЗУНР мали побутовий характер і оперативно розслідувалися владою. Про це можемо судити на підставі документів, що висвітлюють такі факти на локальному рівні. Зокрема, 27–28 січня 1919 р. підрозділи українського війська, що переходили через Рудки, пограбували тутешні шинки, власниками яких були євреї. Постраждали, зокрема, Шайндля Вайзенгрін, Нухім Штайхел, Йосиф Тайхер, Самуїл Ферн, Байла Цінс, Райзля Кох, Хаскель Мусінгер. 4 лютого того року солдати пограбували[116]. З заяв постраждалих дізнаємося, що солдати шукали насамперед спиртне, а також продукти харчування, хоча при цьому незаконно привласнили побутові предмети та гроші. Грабунку зазнали не тільки єврейські підприємці, також був пограбований шинок поляка Францішка Негещанського, в якого було забрано м'ясні вироби на загальну суму 3390 корон[117]. Потерпілі, детально описавши у своїх заявах заподіяну матеріальну

шкоду, домоглися від місцевої української влади матеріального відшкодування чи скасування відповідних податків. Крім того, військова та цивільна влада провела з цього приводу розслідування з метою з'ясування всіх обставин грабунку[118].

Р.Фан, котрий був одним із секретарів ЖНРади у Станиславові й постійно контактував з українськими урядовими колами, оприлюднивши факти грабунків євреїв у Тернополі, Бережанах та Станиславові, відзначив при цьому енергійні заходи української центральної влади, що оперативно провела розслідування та покарала винних[119]. Інший єврейський діяч С.Гольдельман пояснював ці факти шкідливими наслідками нейтралітету, оголошеного єврейським політичним керівництвом: "Вони спричинились поруч з иншими обставинами (вплив наднiпрянських частин до деяких ексцесів і грабунків, які тут бучно зовуть погромами! (Тернопіль напр.), але які – дрібниця в порівнянню з наднiпрянським чи польським погромним масштабом"[120].

Василь Кучабський на основі офіційного повідомлення відзначив, що ініціаторами злочинів були наддніпрянські українці та поляки. У фактах оперативного реагування західноукраїнської влади на випадок погрому євреїв (злочинців покарали смертною карою) В.Кучабський побачив причину позитивного характеру українсько-єврейських взаємин: "Цією енергійністю пояснюється, чому східно-галицькі жиди в виду погромів у всіх сусідніх країнах були в тому часі сторонниками західних українців у противенстві до наддніпрянського жидівства, яке ставилось вороже до України"[121].

Незважаючи на усвідомлення єврейським населенням факту, що титульна нація на відміну від поляків не домагається асиміляції євреїв, протягом листопада 1918 – зими 1919 рр. українсько-єврейська співпраця в ЗУНР у політичному плані не набула сталих форм[122].

Однак український уряд намагався всіляко підкреслювати свою толерантність до проблем єврейського населення. РДС на засіданні 5 квітня 1919 р. на вимогу ЖНРади ухвалила рішення встановити посаду уповноваженого (децернента) для єврейських справ, що мав бути призначений за поданням останньої[123].

Унаслідок наступу польських військ, наприкінці травня 1919 р. український уряд та військо відійшли зі Східної Галичини за річку Збруч. Загальна лояльність галицьких євреїв до ЗУНР виявилась у тому, що до української армії на добровільних засадах зголосилася частина старшин і рядових єврейської національності колишньої австрійської армії. У грудні 1918 р. із числа студентської молоді Тернополя під командуванням сотника Лейзора Маркуса розпочалося формування єврейського військового підрозділу ("І Жидівський курінь") Галицької Армії (ГА). Курінь був приділений до дивізії Івана Сіяка й разом із 1-им корпусом ГА перейшов за Збруч у Наддніпрянщину[124]. Ярослав Тинченко стверджує, що масове зголошення євреїв до війська було викликане проектом проголошення на території ЗУНР Жидівської Народної Республіки на правах національно-персональної автономії[125].

За співпрацю з українською владою євреї масово постраждали після захоплення Східної Галичини Польщею. Зокрема, командир передового загону польського війська, який захопив Збараж, "поручник Міхал" наказав арештувати й розстріляти трьох місцевих євреїв за звинуваченням у співпраці з "окупаційними" режимами[126]. Найбільше відомо про знущання над єврейським населенням у Станиславові[127]. У Дрогобичі та Самборі польська влада звільнила з праці всіх службовців-євреїв[128].

Таким чином, поразка ЗУНР в українсько-польській війні мала негативні наслідки й для євреїв Східної Галичини.

Обравши в українсько-польському конфлікті 1918–1919 рр. нейтральну позицію, єврейське населення Східної Галичини в цілому зайняло досить лояльне становище щодо української влади. Політична самоорганізація й діяльність єврейських партійних структур насамперед були спрямовані на національну консолідацію, захист прав та задоволення найактуальніших соціальних потреб місцевого населення іудейського віросповідання. Євреї досить успішно співпрацювали з українцями на макро- та мікрорівнях: були задіяні в органах адміністрації та інших державних установах ЗУНР, а також у легальних та нелегальних фінансово-торговельних операціях. Однак нейтральність, вибрана єврейським населенням, не вберегла їх від соціальних негараздів, які український режим Східної Галичини успадкував після Першої світової війни. Унаслідок виваженої національної політики центрального керівництва ЗУНР антиєврейські акції на її території були мінімалізовані, в цьому плані вирізняють післявоєнну ситуацію у Східній Галичині на фоні сусідніх територій у позитивному сенсі.

ДОДАТОК

(Звернення Жидівської Національної Ради Станиславівського повіту до місцевого населення)

Відозва.

До мешканців м. Станиславова і станисл. повіту!

Всі партії і групи зарібкові жидівского народа станиславівського повіту утворили "Тимчасову Жидівску Раду Національну" станиславівского повіту.

Аж до покликання Жидівської Національної Ради на основі загального, пропорціонального права голосованя "Тимчасова Національна Рада" становить єдину і найвисшу інстанцію жидівского народа ві всіх національно-політичних справах.

Тимчасова Рада Національна з одної сторони стереже прав політичних, культуральних економічних і безпеченьства житя і майна загалу жидівського народа і заступає его у властий і напротив політичних організаций нашого народу польського і украінского, є она виключно покликана до складання заяв в его імени в справах прилюдних і до руководства всіми вспільними виступленями жидівського загалу.

"Тимчасова Жидівська Рада" рішила основи програми загально-національної політики жидівської, яка буде предложена сьвітовій мирній конференції.

На полі політики внутренної бажаємо для Жидів автономії персональної в справах культурально-національних і курії національної при виборах у всі законодавчі тіла.

В спорі обох сих народів участи не беремо і придержуємося совершенної невтральности.

Нашим одиноким бажанєм щоби той нещасний Край, який з причин війни, так много страдав зайшов в кінци спокій щоби ми спільними силами вилічили рани війною йому нанесені.

В нашій праці руководити буде нами основна гадка відродженє нашого народа під взглядом національним, політичним, фізичним і моральним.

Стремимо до того, щоби наш нарід станув в черзї цивілізованих і по великій війні сподіваємо ся відроджених народів як рівнорядний союзник в борбі о великі ідеї науки, культури і етики.

Всії Жидів взиваємо, щоби кріпко станули під нашим прапором а всїх людей доброї волї просимо о поміч в сїй працї для добра жидівского народа а тим самим для добра всего чоловічества.

Станиславів, 4 падолиста 1918.

Комітет виконавчий "Тимчасової Жидівської Національної Ради станиславівского повіту"

ЦДІА України у Львові, колекція листівок, № 4911. Оригінальний плакат.

Друк Е. Вайденфельда в Станиславові.

[1] Вежбенец В. Євреї та польсько-український конфлікт у Східній Галичині після Першої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.140–147; Гон М. Діяльність єврейських політичних партій Західної України в контексті українсько-єврейських взаємин: Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 1998; Його ж. Євреї в ЗУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. – С.202–204; Гон М., Погребинська І. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці. (До проблеми українсько-єврейських взаємин). – К., 1997; Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины. Гражданская война // Єгупець. – К., 2003. – №12. – С.259–275; Хонигсман Я. Евреи в Западноукраинской Народной Республике // Евреи Украины (Краткий очерк истории) / Под ред. Ф.Я.Горовского: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.2. – С.23–35; Pawlyszyn O. Żydzi wschodniogalicyjscy w okresie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (XI. 1918 – VI. 1919) // Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wchodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku / Praca zbiorowa pod red. K.Jasiewicza. – Warszawa, 2004. – S.227–243.

[2] Детальніше про встановлення української влади у Східній Галичині див.: Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2–3. – С.132–193.

[3] Фотокопію документа див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Відп. ред. Д.Пельтц. – Львів–Київ, 2001. – С.408.

[4] Малицький О. Жидівська преса в Західньо-Українській Народній Республіці // Сучасність. – Мюнхен, 1987. – Ч.5. – С.69–70.

[5] Гон М. Імператив державотворення й українсько-єврейські взаємини в Східній Галичині 1918–1939 рр. // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – Ч.II: XX століття. – С.325; Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року // Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С.93.

[6] Діло. – Львів, 1918. – 2 падолиста.

[7] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф.581, оп.1, спр.93, арк.12 зв.

[8] Дрогобицький листок. – Дрогобич, 1918. – 12 падолиста.

[9] Діло. – 1918. – 21 падолиста.

[10] Pobudka. – Lwów, 1918. – 9 listopada.

[11] Гон М. Імператив державотворення й українсько-єврейські взаємини... – С.325.

[12] Insler A. Legendy i fakty. – Lwów, 1937. – S.79 (переклад з польської наш).

[13] Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSh. – Skrz. 23, XXIV -1 / 1460.XII. 2. – K., 261–262.

[14] Див.: Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. – Скрентон, 1960. – Т.IV. – С.122.

[15] Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSh. – Skrz. 23, XXIV-1 / 1460. XII. 2. – K.258.

[16] Ibid. – K.259.

[17] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.257, оп.1, спр.34, арк.3 зв.–4 (транслітерація з латинського алфавіту наша).

[18] Матеріяли і документи. Перші дні листопада у Східній Галичині. 2. Звіт Повітового Комісаря з Бучача // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч.3. – С.21.

[19] Українське слово. – Львів, 1918. – 13 падолиста.

[20] Матеріяли і документи... Звіт з Комарна (пов. Рудки) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. Ч.VII–VIII. – С.31.

[21] ДАЛО. – Ф.257, оп.2, спр.1066, арк.16.

[22] Станіславівський Голос. – Станиславів, 1918. – 12 падолиста.

[23] Gazeta poranna. – Lwów, 1919. – 2 lutego (тут і далі переклад цитат з польської наш).

[24] Orski St. W. W zahodniej "Republice" Ukraińskiej od 1. Listopada 1918 do 22. Maja 1919. – Lwów, 1919. – S.16.

[25] Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie Ukraińsko-Polskiej 1918–1919. – Lwów 1935. – S.111.

[26] ЦДІА України у Львові, колекція листівок. – № 4924.

[27] Там само. – № 4911 (див.: Додаток).

[28] Свобода. – Львів, 1918. – 2 падолиста.

[29] Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSh. – Skrz. 23, XXIV -1 / 1460.XII. 2. – K. 264 v.-265.

[30] Звернення від імені Ради підписали: за партію сіоністичну: д-р Леон Рейх і д-р Михайл Рінгель; за соціал-демократичну партію: д-р Карло Айнайглер та Сара Швебер; за "Мізрахі": Хірш Нагельберг; за Поале-Ціон: Саломон Герц та Абрам Фрайнд (Ibid). Більшість названих осіб були членами "Комітету безпеки".

[31] Chwila. – Lwów, 1919. – 10 stycznia.

[32] Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка: аналіз польської історіографії // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / Pod redakcją Romana Drozda. – Slupsk–Warszawa 2000. – T.I. – S.19.

[33] Arhiwum Panstwowe w Przemyslu. Polska Rada Narodowa. – Sygn. 28. – S.1, 4, 5.

[34] Там само.

[35] Представництво від окремих Рад мало такий вигляд: шість депутатів зі Станиславова, по два – з Коломиї, Стрия та Снятина, з решти місцевостей по одному представнику (Ibid).

[36] Малицький О. Жидівська преса в Західньо-Українській Народній Республіці... – С.67.

[37] Гон М., Погребинська І. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці... – С.39, 49.

[38] ЦДІА України у Львові. – Ф 360, оп.1, спр.11, арк.150 зв, 151; Ф.362, оп.1, спр.12, арк.14.

[39] Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины... – С.262–265.

[40] Gazeta Poranna. – Lwów, 1919. - 6 kwietnia.

[41] Лучаковський Б. Калуш і Калущина у Листопадові дні 1918 року // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріяли до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. – Вінніпеґ, 1966. – Т.III. – С.162.

[42] ЦДІА України у Львові, колекція листівок. – № 4924.

[43] Діло. – 1918. – 10 листопада.

[44] ДАЛО. – Ф.257, оп.1, спр.23, арк.48.

[45] Воробець В. Перші дні української державности в Коломиї // Український Скиталець. – Ліберець, 1921. – Ч.5. – С.10.

[46] Гірняк. Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія, 1960. – С.190.

[47] Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины... – С.262.

[48] Там само.

[49] Klimecki M. Próba opanowania Lwowa przez Ukraińców w listopadzie 1918 roku // Studia i materyały do historii wojskowości. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1995. – S.242.

[50] Новини. – Коломия, 1919. – 19 марта.

[51] Українські Вісти Косівського повіту. – Косів, 1919. – 15 лютого.

[52] Gazeta Poranna. – Lwów, 1919. – 6 kwietnia.

[53] Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej... – S.80–81.

[54] Матеріяли і документи.... 8. Звіт з Підгаєць // Літопис Червоної Калини. – Львів,1930. – Ч.VII–VIII. – С.29.

[55] Романюк І. Спогади про Мельниччину та Борщівщину // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. – Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974. – С.525.
[56] Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Його ж. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т.1. – С.250.
[57] Україна. – Жовква, 1918. – 6 листопада.
[58] ДАЛО. – Ф.257, оп.1, спр.23, арк.44.
[59] Т. К. З листопадових днів в Чорткові // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.1. – С.16.
[60] Gazeta Poranna. – Lwów, 1919. – 6 kwietnia.
[61] Карпинець І. Історія 8. галицької бригади (давнішої "Групи Рудки" або "Групи Гофмана") // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.7–8. – С.14.
[62] Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSh. – Skrz. 25, XXIV-18 (ОВК Золочів. Odezwa).
[63] Андрусяк М. З минулого Золочівщини // Золочівщина. Її минуле і сучасне. – Нью-Йорк–Торонто; Канберра, 1982. – С.77.
[64] Онищук Я. Брідщина на початку XX століття // Брідщина. – Броди, 1993. – №1. – С.5.
[65] ДАЛО. – Ф.1059, оп.1, спр.1, арк.1–1 зв.
[66] Кедровський В. Погроми на Україні (уривок з праці "1919 рік") // Вістник. – Львів, 1933. – С.542, 545.
[67] Романюк І. Спогади про Мельниччину та Борщівщину... – С.526.
[68] Там само. – С.525.
[69] ЦДІА України у Львові. – Ф.309, оп.2, спр.231, арк.1–10.
[70] Левицький Б. Спомин про перебрання влади в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью Йорк–Париж–Сидней–Торонто, 1978. – С.135.
[71] Гольдельман С. В справі українсько-жидівських відносин. Лист пятий. Українсько-жидівські відносини у Галичині // Воля. – Відень, 1920. – Т.4. – Ч.7/8. – С.351.
[72] Там само.
[73] Діло. – 1918. – 31 жовтня.
[74] ДАЛО. – Ф.257, оп.1, спр.23, арк.52 зв.
[75] Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSh. – Skrz. 26 / XXIV-27. – K.19.
[76] Ibid. – K.19, 20 v.
[77] Гон М., Погребинська І. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці... – С.25.
[78] Там само. – С.28.
[79] ДАЛО. – Ф.257, оп.1, спр.188, арк.5, 5 зв., 6.
[80] ДАЛО. – Ф.257, оп.1, спр.183, арк.18.
[81] Малицький. О. Жидівська преса в Західньо-Українській Народній Республіці... – С.67.
[82] Там само. – С.69.
[83] Макух І. На народній службі. Спогади. – К., 2001. – С.218.
[84] Нове життя. – 1918. – 22 грудня.
[85] Тищик Б., Вівчаренко О. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия, 1993. – С.81.
[86] ЦДІА України у Львові. – Ф.667, оп.1, спр.85, арк.1–5.
[87] Там само. – Спр.86, арк.1–1 зв.
[88] Там само. – Арк.13–20.
[89] Гольдельман С. В справі українсько-жидівських відносин... – С.351.
[90] Романюк І. Спогади про Мельниччину та Борщівщину... – С.529.
[91] Золочівське Слово. – 1918. – 28 грудня.
[92] Гольдельман С. В справі українсько-жидівських відносин... – С.350.
[93] W "Republice Zahodnio-Ukraińskiej" // Tygodnik Illustrowany. – Warszawa, 1919. – 2 Sierpnia. – №31. – S.484.
[94] Цит. за: Павлишин О. Фінансова система та грошовий обіг у Західно-Українській Народній Республіці (листопад 1918) // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: Минуле та сучасність. – Львів, 2005. – С.354.
[95] Чайковський А. Чорні рядки... – С.257.
[96] Жуковський А. Поморяни та найближчі околиці: "Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник. – Торонто–Нью-Йорк–Париж–Сидней, 1985. – С.357.

[97] Гон М. Діяльність єврейських політичних партій Західної України... – С.12–13.
[98] Чайковський А. Чорні рядки... – С.250.
[99] Нове життя. – 1918. – 28 грудня.
[100] Гон М. Діяльність єврейських політичних партій Західної України... – С.12–13.
[101] Січовий Голос. – Коломия, 1919. – 1 лютого.
[102] Воля. – 1919. – Т.1. – Ч.1. – С.41.
[103] Нагаєвський І. Історія Української Держави... – С.466.
[104] Про соціальні чинники єврейських погромів в Наддніпрянській Україні див.: Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Rewolutionary Times, 1917–1920. – Cambridge, Mass, 1999. – S.109–140.
[105] ЦДІА України у Львові. – Ф.211, оп.1, спр.447, арк.1.
[106] Там само. – Спр.448, арк.1–4.
[107] Там само. – Спр.449, арк.1–8.
[108] Див.: Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – Рим, 1989. – С.201.
[109] ЦДІА України у Львові. – Ф.212, оп.1, спр.33, арк.8–10.
[110] Там само. – Арк.10.
[111] Там само – Арк.9–10.
[112] ЦДІА України у Львові. – Ф.211, оп.1, спр.444, арк.1–10.
[113] Гон М. Діяльність єврейських політичних партій Західної України... – С.12.
[114] Львівська національна бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф.КНО, спр.5, арк.44.
[115] ЦДІА України у Львові. – Ф.328, оп.1, спр.103, арк.125.
[116] ДАЛО. – Ф.1259, оп.1, спр.49, арк.1, 3, 5 зв., 7, 9, 11, 15,17, 18–19 зв., 20, 22, 24.
[117] Там само. – Арк.18.
[118] Там само. – Арк.18–19 зв.
[119] Про це див.: *Чепига І.* Станиславів — столиця З.О.У.Н. Р. і У.Н.Р. в рр. 1918 – 1920 // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.10. – С.9.
[120] Гольдельман С. В справі українсько-жидівських відносин... – С.350.
[121] Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Европи на переломі 1918–1919-ого р. // Дзвони. – Львів, 1932. – Ч.2. – С.113.
[122] Гон М. Діяльність єврейських політичних партій Західної України... – С.12.
[123] Республика. – 1919. – 8 квітня.
[124] Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Poludniowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej... – S.111–112.
[125] Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины... – С.266.
[126] Чернявський В. Наш Збараж // Збаражчина. Збірник споминів статтей і матеріялів. – Торонто [Б. д.]. – С.512.
[127] Миколаєнко В. Галичина під польською інвазією // Воля. – 1919. – 16 серпня. – Т.2. – Ч.3. – С.114–115.
[128] Гон М., Погребинська І. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці... – С.63.

Jews population of the Eastern Galicia took the neutral position in the ukrainian-polish konflikt in 1918-1919, though jews collaboration this Western Ukrainian People's Republic (WUPR, also known as ZUNR) in the local administration, self-government and trade. Hardships of the war-time causet their difficult social situation. Isolated anti-semitic action [pogroms] happened rarely on the ZUNR territory.

Key words: *Eastern Galicia, Western Ukrainian People's Republic (WUPR, also known as ZUNR), interethnic relations, jews population, social situation.*

УДК 94 (477. 83/86) + 329
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Олег ЄГРЕШІЙ

СУПЕРЕЧНОСТІ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ КАТОЛИЦЬКИМ СОЮЗОМ ТА УКРАЇНСЬКОЮ КАТОЛИЦЬКОЮ НАРОДНОЮ ПАРТІЄЮ У 1930-х рр.: ГЕНЕЗИС, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ

У статті розкриваються суперечності між релігійними організаціями – Українським католицьким союзом і Українською католицькою народною партією, що мали місце впродовж 1930-х рр. Ці організації знаходилися під патронатом, відповідно, митрополита А.Шептицького і єпископа Г.Хомишина. Взаємовідносини між священнослужителями в цей час були напруженими.

Ключові слова: *Український католицький союз, Українська католицька народна партія, Українська християнська організація, митрополит А.Шептицький, єпископ Г.Хомишин.*

Попри здобуття Україною державної незалежності, подолання етнічної роз'єднаності, поступове утвердження демократичних цінностей у церковно-релігійній сфері на сучасному етапі залишається низка невирішених питань. Одне з них – оздоровлення міжконфесійних взаємин шляхом зближення, а згодом, імовірно, й об'єднання трьох православних конфесій в одну помісну Українську православну церкву, унормування відносин православних громад із греко-католицькими. Певну роботу в цьому напрямку мали б проводити не лише відповідні державні інституції, а й релігійні, громадсько-культурні організації, що представляють інтереси названих вище конфесій. На наш погляд, оздоровлення "церковно-релігійного клімату" в державі сприятиме вирішенню не менш нагального завдання сьогодення – утвердження християнських цінностей в українському суспільстві.

У цьому плані досить актуальними, на нашу думку, видаються екскурси в історичне минуле українського народу з метою наукового вивчення окремих фрагментів церковної історії України, розкриття діяльності клерикальних інституцій, що ставили своїм завданням зберегти та утвердити в тогочасному суспільстві християнські ідеали. Зауважимо, що мова йтиме про малосприятливий у суспільно-політичному вимірі історичний відрізок, коли українці не здобули ще національної державності, зазнавали утисків з боку польської адміністрації.

Обране питання являє собою наукове зацікавлення і через те, що ініціаторами створення та лідерами вказаних клерикальних інституцій були відомі та дієві ієрархи Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) ХХ ст. – митрополит Андрей Шептицький та єпископ Григорій Хомишин. Відомо, що між названими релігійними діячами існували розходження різного характеру – від обрядово-церковного до суспільно-політичного. Уважаємо, що наукове вивчення даної проблеми допоможе глибше пізнати природу цих непорозумінь.

Зазначимо, що дане питання якоюсь мірою вже опинялося в центрі уваги, передусім, вітчизняних дослідників. Так, М.Москалюк, розкриваючи християнсько-суспільний рух у Галичині впродовж 1920–1930-х рр., змалював діяльність клерикальних інституцій у широкому конкретно-історичному контексті[1]. Утім, науковець проводив політологічний аналіз діяльності УКС та УКНП, не з'ясував, так би мовити, персоналістичний складник проблеми і не розглядав дане питання крізь призму взаємин А.Шептицького та Г.Хомишина. Цінні узагальнення про суперечності в середовищі ГКЦ 1920–1930-х рр. зробив київський історик В.Перевезій. Він дійшов важливого висновку, що "прохомишинські" організації культурно-просвітницького спрямування уже наприкінці 1920-х рр. були готовими розірвати стосунки зі світськими установами[2]. На думку клерикалів, світські організації досить індиферентно ставилися до ворожих церкві сил, що проникли в їхнє середовище. Івано-франківський учений І.Пилипів нагромадив важливий фактичний матеріал про участь греко-католицького духовенства Станиславівщини в роботі тогочасних просвітницьких товариств. Він торкнувся й проблеми взаємин клерикальних та світських організацій. Утім, у напрацюваннях І.Пилипіва йдеться в основному про пізніший період – середину та другу половину 1930-х рр.[3]. Випуклого, зі з'ясуванням історичних витоків, умов, ключового змісту та наслідків, дослідження взаємин Українського католицького союзу та Української католицької народної партії на початку 1930-х рр. досі не проведено.

Ставимо за мету на тлі суспільно-політичних та церковно-релігійних процесів тієї конкретно-історичної доби з'ясувати основні причини і зміст суперечностей, що виникли між Українським католицьким союзом та Українською католицькою народною партією на початку 1930-х рр.

Перша світова війна завдала українській нації не лише істотні людські втрати, а й викликала глибоку суспільну депресію, значною мірою ускладнила морально-психологічний клімат серед галицько-української громадськості. Мала місце своєрідна переоцінка суспільних вартостей, що виявилася у зміцненні позицій атеїзму, релігійного індиферентизму та протестантизму. Водночас у досліджувану пору посилилися крайнощі в суспільстві. Додали, зокрема, в популярності політичні угруповання правого (Організація Українських Націоналістів) та лівого (Комуністична партія Західної України) спрямувань, зростала ксенофобія. Дедалі несприятливішою ставала міжнародна атмосфера в Західній Європі, ширилися мілітаристські, реваншистські настрої.

У цих умовах перед Греко-католицькою церквою, що й на далі залишалася чи не найвпливовішою інституцією у краї, постало завдання убезпечити галицько-українську громадськість від ворожих тенденцій, оптимізувати ситуацію. Звідси не варто дивуватися появі численних громадських, просвітницьких чи політичних організацій клерикального типу.

Так, у липні 1930 р. на спеціальній конференції за участю владик ГКЦ Григорія Хомишина, Івана Лятишевського, перемишльського єпископа Йосафата Коциловського, низки відомих світських діячів, зокрема Осипа Назарука, було вирішено створити нову клерикальну організацію. Курс на створення окремої католицької партії взято через те, що політика жодної української партії, на думку клерикалів, не була вповні співзвучна з католицькою ідеологією[4]. Нову організацію з промовистою назвою Українська католицька народна партія засновано 24 вересня 1930 р. у Львові[5]. Програмні засади УКНП ґрунтувалися на ідеях О.Назарука, викладених у праці "Ідеологічні основи Української Католицької Народної партії", та певною мірою державотворчій концепції С.Томашівського, яка мала за основу дуумвірат монархічної влади й Греко-католицької церкви. На думку останнього, греко-католицизм, на відміну від зрусифікованого православ'я, максимально зберіг український дух і забезпечив міцний зв'язок Галичини зі західною цивілізацією[6]. Зауважимо, що відомий український історик також стояв біля витоків УКНП, однак його передчасна смерть завадила ймовірній тісній співпраці з клерикалами.

У жовтні 1930 р. була обнародувана програма нової партії, що визначалася широкою автономією Галичини у складі польської держави. У ній говорилося: "Нашу політичну діяльність розтягаємо на всі історично і племінно українсько-руські землі, прилучені до Польської держави. Згадані висше землі творять окрему геополітичну і суспільно-господарську цілість зі своєрідною традицією і власним національно-культурним обличчям, отже, вони мають повне право до самоозначення і самоорудування... Відповідно будемо поборювати легальними способами всі ті установи, що мають... удержати чи скріпити централістичний режим"[7]. Разом з тим у програмі підкреслювалася пріоритетна роль католицької церкви.

Водночас у жовтні 1930 р. уже митрополит А.Шептицький звернувся до українського народу із заявою, у якій наголошувалося на створенні ще однієї клерикальної організації – Українського католицького союзу (УКС). Його друкованим органом став часопис "Мета". У цій газеті 15 березня 1931 р. було вміщено статут Українського католицького союзу, що був покликаний консолідувати українську громадськість, представників різних партій у християнсько-католицькому дусі[8]. Нова клерикальна структура не претендувала на статус політичної організації і дозволяла своїм членам належати до різних за ідеологією партій. Зауважимо, що найбільшої популярності згодом УКС досягнув у Рогатинському, Калуському та Надвірнянському повітах[9].

Практично одночасна поява згаданих клерикальних інституцій викликала помітний резонанс серед галицько-українського політикуму та громадськості. Вважалося, що ці установи не взаємодоповнюватимуться, а найпевніше будуть доволі жорсткими конкурентами та суперниками. Так, друкований орган Української соціалістичної радикальної партії часопис "Громадський голос" 1931 року писав, що створення УКС на чолі з митрополитом – це удар по УКНП, яка патронувалася Г.Хомишиним. Це було пов'язано з тим, що Католицький союз підтримував найвпливовішу галицько-українську партію – Українське Національне Демократичне Об'єднання (УНДО), збільшуючи її авторитет серед українців-католиків, тоді як популярність УКНП, відповідно, зменшувалася[10]. Відомо, що наприкінці 1920-х років між УНДО та організаціями, патронованими Г.Хомишиним, виник конфлікт. Station Станіславівський ієрарх, зокрема, звинуватив націонал-демократів у релігійному індиферентизмі. Утім, грунтовніше торкнемося цього питання нижче.

Подібні настрої панували й серед прихильників позиції Г.Хомишина. Так, один із лідерів Української католицької народної партії О.Назарук у листі до єпископа заявляв: "УКС був як залежне спеціальне поставлення УНДО, як напівполітичне, напіврелігійне... щоб ми не могли проти нього виставляти своїх засад, бо він вже виступив у костюмі релігійнім"[11]. Далі наголошував, що з УКС неможливо вести боротьбу через великий авторитет митрополита Андрея.

Відзначимо, що взаємини між митрополитом А.Шептицьким і єпископом Г.Хомишиним у цю пору також були неоднозначними. Так, у листі до першого від 21 листопада 1930 р. станиславівський ієрарх вимагав пояснення, чому А.Шептицький у червні того року на святковій зустрічі священиків усіх дієцезій сказав: "Між Львівською архієпархією і Станиславівською єпархією повстала риса, яка щораз побільшується". І, що найголовніше, звинуватив у цьому станиславівське духовенство. 24 листопада 1930 р. митрополит відписав Г.Хомишину, наголосивши, що він нічого подібного про "станиславівців" не говорив[12]. Те, що між владиками були непорозуміння, підтверджує лист єпископа до митрополита від 15 грудня того ж року, у якому Г.Хомишин висловився, що не може сприймати лист графа Андрея через різкий тон та різні закиди[13].

Додамо, що контроверсійність існувала й між друкованими органами УКС та УКНП часописами "Мета" й "Нова зоря". У грудні 1931 р. у редакції першого пройшла конференція, лейтмотивом якої було ймовірне злиття названих видань, а також газет "Неділя" та "Правда" (релігійний тижневик) в один друкований орган. Але єпископ, застерігаючи від домінуючого впливу львівського напряму в цьому проекті та посилаючись на нібито "ліберальний дух" їх газет, заборонив редакторові "Нової зорі" О.Назаруку брати участь у конференції. Владика писав: "Я ніяк не годен зрозуміти, як можуть люди ліберального духа редагувати католицькі часописи. Вони грають тільки комедію. Тим людям так ходить о католицизм як о торішній сніг... Нас не мішайте до напрямку "Мети" і цілого курсу львівського"[14].

Утім, аби глибше пізнати специфіку взаємовідносин між УКНП та УКС на початку 1930-х рр., варто коротко простежити взаємини між А.Шептицьким і Г.Хомишиним та патронованими ними організаціями в історичній ретроспективі.

Так, ще 1907 року станиславівський владика прагнув створити окреме культурно-просвітницьке товариство в Галичині, яке би було під опікою церкви[15]. Однак ця ідея станиславівського владики не знайшла підтримки в більшості галицьких українців. Друковані органи найвпливовішої у краї Української національно-демократичної партії часописи "Діло" та "Свобода" різко засудили ініціативу ієрарха. Націонал-демократи вважали, що нове культурно-просвітницьке товариство "розіб'є нашу національну організацію" ("Просвіту"), викличе багато непорозумінь, суперечок, які будуть на руку москвофілам. Прихильники Руської народної партії, на їхню думку, неодмінно скористаються розпорошеністю національних сил і активізують антиукраїнську кампанію[16].

Кількома роками пізніше Г.Хомишин виступив з ідеєю запровадження примусової безшлюбності (целібату) для священиків Станиславівської єпархії[17]. Тим самим єпископ намагався зосередити увагу священиків на душпастирській діяльності, вважав, що неодружені священнослужителі зможуть ревніше виконувати свої безпосередні обов'язки, зменшити контакти церкви зі світськими інституціями. Утім, цей проект вийшов за межі лише церковно-релігійної проблеми, отримав досить широкий, щоправда переважно критичний громадський резонанс. Вважалося, що латинізаційні наміри єпископа призведуть до поступової полонізації ГКЦ. Якщо раніше львівський релігійний журнал "Нива" захищав владику від критики москвофільської, радикальної й націонал-демократичної преси, то після "целібатних проектів" ставлення до його особи дещо змінилося. Фактично "Нива" на своїх шпальтах почала ігнорувати діяльність Г.Хомишина. Відповідно, назвавши станиславівського єпископа "запроданцем Польщі", засудили позицію владики й українські націонал-демократи[18]. До того ж активісти цієї партії були невдоволеними тісною співпрацею станиславівського єпископа з Християнською Суспільною партією, що виникла 1911 р. Незадоволення пов'язувалося значною мірою тією обставиною, що християнські суспільники пропагували доволі неоднозначну ідею "взаємовигідного співробітництва українців та поляків", домагалися рівноправ'я обох народів у Галичині. До речі, не володіємо інформацією, що А.Шептицький також підтримував погляди християнських демократів. Проте достеменно відомо, що митрополит не

поділяв поглядів Г.Хомишина щодо впровадження целібату на території Станиславівської єпархії.

Зауважимо, що справа впровадження целібату отримала продовження уже за інших суспільно-політичних умов – у першій половині 1920-х рр. Причому станиславівський владика Г.Хомишин та єпископ Перемишля Й.Коциловський попри значний спротив галицько-української громадськості та частини греко-католицького духовенства не відкликали своїх підписів під розпорядженням впровадити целібат на території своїх єпархій[19]. Водночас митрополит А.Шептицький, який спершу також солідаризувався з владиками, не наважився впровадити целібат на території Львівської архієпархії. Відомо, що впровадження цієї реформи викликало великий резонанс у Галичині. Практично внаслідок обрядової дискусії у ГКЦ виділилося дві релігійні течії – орієнтальна, що виступала за збереження традицій Східної церкви і з якою цілком справедливо асоціюють митрополита А.Шептицького, та окцидентальна, яку репрезентував Г.Хомишин[20].

До того ж у 1920-х роках у ГКЦ виділилося дві позиції у ставленні до українських національно-патріотичних інституцій. Г.Хомишин виступив "ідейним натхненником" консервативнішого напряму. З огляду на неприйняття українськими націонал-демократами (партією УНДО) окцидентальних релігійних та ультрамонтанських поглядів єпископа (у Г.Хомишина інтереси віри та церкви переважали над інтересами нації), станиславівський владика взяв курс на створення окремої клерикальної організації, яка отримала назву Українська Християнська Організація (УХО). Наприкінці 1920-х років відбулася політизація УХО, яка спочатку була просвітницькою, аполітичною установою. Крім того, в цю пору отримали продовження суперечності Г.Хомишина зі світськими культурно-просвітницькими товариствами, що зумовлювалися посиленням впливу на ці установи радянофільських, прокомуністичних ідей унаслідок успішного проведення політики українізації у Радянській Україні.

Водночас, митрополит А.Шептицький та більшість духовенства галицької митрополії підтримували політику УНДО, діяльність світських культурно-просвітницьких інституцій. Це фактично спричинило ідейний розкол у ГКЦ, виділення у ній двох ідеологічних течій. Власне, вже у другій половині 1920-х років стало очевидно, що дві течії у ГКЦ мали не тільки релігійно-обрядовий, а й суспільно-політичний та культурно-просвітницький характер[21].

Увесь вищенаведений фактичний матеріал ілюструє, що ідейні розбіжності між Українською католицькою народною партією та Українським католицьким союзом слід розглядати в тісному зв'язку взаємовідносин митрополита А.Шептицького та єпископа Г.Хомишина в історичній ретроспективі. До того ж ідейні розходження між УКС та УКНП початку 1930-х рр. – це лише ланка своєрідного "ланцюга розбіжностей", що зародився ще в австрійський період і тривав до Другої світової війни. В умовах Другої Речі Посполитої ці суперечності, як бачимо, особливо загострилися.

Зауважимо, що непорозуміння між А.Шептицьким та Г.Хомишиним упродовж 1930-х рр. не вичерпуються лише ідейними розходженнями між УКС та УКНП. Розбіжності отримали продовження, наприклад, у площині реалізації Католицької акції в Галичині – масового руху в християнському світі, започаткованого у 1880-х рр. папою Левом XII і продовженого папою Пієм XI у міжвоєнний період. Метою акції було залучити вірних, особливо молодь, до світського апостольства – поширення християнської віри та дотримання норм християнської моралі в повсякденному житті. У зверненнях понтифіка та повідомленнях урядового папського органу "Osservatore romano" проголошувалося, що діяльність, яка лежить в основі Католицької акції, є політикою "вищого роду", оскільки служить не партійним інтересам, а моральним і релігійним цілям[22].

21–29 жовтня 1929 р. у Римі тривала конференція греко-католицького єпископату, у якій, зокрема, взяли участь митрополит А.Шептицький, єпископи Г.Хомишин і Й.Коциловський. Було вирішено, що українські ієрархи візьмуть під протекцію розвиток Католицької акції у своїх єпархіях. На засіданні обговорювалося питання організації відповідного центрального органу, який мав би координувати розвиток акції у Галичині[23].

Згодом, у 1933 р., у різдвяному зверненні до народів світу папа Римський Пій XI оголосив з нагоди 1900-ліття Христових мук "Святий Рік", що мав тривати з 2 квітня 1933 р. по 2 квітня 1934 р. Як реакція на це, 1 березня 1933 р. три галицькі владики разом з єпископами-помічниками видали спільну відозву з приводу проведення 6 і 7 травня того року свята "Українська Молодь – Христові" (УМХ). Ієрархи закликали галицьких українців підтримати релігійний захід[24]. Зауважимо, що на свято УМХ до Львова у визначений термін прибуло близько 50 тисяч чоловік із різних населених пунктів Галичини[25].

Однак єпископ Г.Хомишин не був на урочистостях із цього приводу. О.Назарук писав до священика Т.Галущинського у листі від 20 травня 1933 р., що станиславівців відштовхнула від свята політизація акції УМХ митрополитом А.Шептицьким. О.Назарук відзначав: "Митрополит мав намір підняти престиж УНДО, а не Господа Бога"[26].

На урочистому зібранні у львівському театрі, приуроченому акції УМХ, голова католицького студентського товариства "Обнова" студент-теолог Р.Монцібович виголосив промову. О.Назарук вважав, що доповідач мав на меті скомпрометувати станиславівського єпископа в очах присутніх[27]. Цей факт, на нашу думку, ще більше віддалив Г.Хомишина від львівських релігійних та культурно-просвітницьких інституцій і піддав сумніву подальшу тісну співпрацю з ними в місійній та просвітницькій площині.

Діяльність галицько-українських клерикалів припала на дуже складний у суспільно-політичному вимірі період. Активізували її політичні партії, частина з яких мала ультрарадикальне спрямування, обстоювала тактику взаємної непримиренності, екстремізму. Після падіння ЗУНР українсько-польське протиборство у Галичині внаслідок невирішеності українського питання і шовіністичної політики польських урядів набуло особливої гостроти. Водночас на схід від польського кордону був створений Радянський Союз – держава з партійно-тоталітарним ладом, яка не визнавала примату релігійних цінностей у суспільстві. До того ж у першій половині XX ст. відбулися значні зміни в соціальній структурі галицько-українського руху. Духовенство, що на самому початку було майже виключно провідником національного відродження, на зламі століть поступилося цією роллю світській інтелігенції, яка, своєю чергою, нерідко обстоювала антиклерикальні настрої.

У цих умовах не варто дивуватися пожвавленню діяльності галицько-українських клерикалів зазначеного конкретно-історичного відрізку. Безумовно, створю-

ючи низку організацій просвітницького та політичного характеру, митрополит А.Шептицький та єпископ Г.Хомишин мали намір оптимізувати громадське життя краю, наповнити його релігійним змістом. Утім, попри схожі стратегічні цілі, тактика досягнення цього завдання в обох ієрархів різнилася. Якщо митрополит, визнаючи помітний вплив антирелігійних елементів на світські установи, продовжував співпрацю з ними, вважав, що загострення взаємин у цю пору деконсолідує національний рух, то станиславівський єпископ відкидав таку співпрацю. Лише окремі, підпорядковані церкві, організації спроможні, на думку Г.Хомишина, оптимізувати ситуацію. До того ж, станиславівський владика пропагував непопулярну серед галицько-українського політикуму ідею автономії Галичини у складі Польщі. Митрополит, як відомо, підтримував державницькі гасла. Можемо говорити про те, що Греко-католицька церква в особі двох її ієрархів дала різні відповіді на запити безумовно складного в суспільно-політичному вимірі міжвоєнного періоду.

На наш погляд, така негнучкість Г.Хомишина й справді могла стати на заваді консолідуючим настроям у галицько-українському суспільстві тієї доби, розірвати історичну традицію співпраці клерикальних та світських організацій. Зрештою, так і трапилося 1937 року, коли станиславівський владика видав указ про заборону духовенству єпархії належати до світських організацій. Наважимося на припущення: якщо б владика подав утворення вищенаведених організацій як доповнення до світських товариств, а не альтернативу їм, то громадський резонанс був би набагато сприятливішим. Вірогідно, владика не до кінця зрозумів та оцінив специфіку суспільно-політичної ситуації у регіоні, виявився, на наш погляд, не зовсім успішним прогнозистом, не зумів передбачити й проаналізувати умови та наслідки створення клерикальних установ.

Тільки в такому контексті, цілісно враховуючи тогочасні суспільно-політичні умови, й належить, очевидно, розглядати діяльність організацій, що знаходилися під патронатом А.Шептицького та Г.Хомишина, вивчати їхні взаємостосунки. Український католицький союз та Українська католицька народна партія не становлять винятку в цьому ключі.

Зауважимо також, що дана проблема є лише невеликим штрихом до картини ідейних розходжень у середовищі Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. У перспективі варто здійснити науковий аналіз розбіжностей між клерикальними організаціями в питанні українсько-польського порозуміння 1930-х рр., дати оцінку суперечностям, що виникли між ними в просвітницькій та громадській площині.

[1] Див.: Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.221–224; Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст. – К.: Стилос, 1998. – 56 с. та ін.

[2] Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві у 20–30-х роках XX ст. // Розбудова держави. – 1998. – №11–12. – С.120–125.

[3] Пилипів І. Участь греко-католицького духовенства в діяльності культурно-просвітницьких організацій Станіславщини в 30-ті рр. XX ст. // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2003. – С.171–177.

[4] Нова зоря. – 1930. – 17 липня. – Ч.53.

[5] Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.221.

[6] Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.) // Галичина. – 2000. – №4. – С.98, 99.

[7] Програмова заява Української католицької партії. – Львів, 1930. – С.1.

[8] Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ). – Ф.2, оп.1, спр.937, арк.1.

[9] Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф.2, оп.1, спр.779, арк.1–217; Ф.68, оп.2, спр.387, арк.8.

[10] Громадський голос. – 1931. – 4 квітня. – Ч.13.

[11] ЦДІАУЛ. – Ф.359, оп.1. спр.208, арк.167.

[12] Там само. – Спр.163, арк.174.

[13] Там само. – Арк. 181.

[14] Там само. – Спр.379, арк.11.

[15] Вістник Станиславівскої Епархії. - 1907. – Травень. – Ч.5.

[16] Свобода. – 1907. – 4 червня. – Ч.27.

[17] Галичанинь. – 1910. – 23 июня. – Ч.139.

[18] Діло. – 1911. – 11 січня. – Ч.7.

[19] ЦДІАУЛ. – Ф.201, оп.4в. спр.503, арк.1–8.

[20] Див.: Москалюк М. Проблема целібату в християнсько-суспільному житті Галичини 20–30 рр. XX ст. // Галичина. – 1997. – №1. – С.58–62.

[21] Див.: Єгрешій О.І. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003. – С.17.

[22] Нова зоря. – 1928. – 24 травня. – Ч.38.

[23] ЦДІАУЛ. – Ф.201, оп.4в, спр.503, арк.1–8.

[24] Нива. – 1933. – Березень. – №3.

[25] Державний архів Львівської області (ДАЛО). - Ф.110, оп.1, спр.1112, арк.14.

[26] ЦДІАУЛ. – Ф.359, оп.1. спр.197, арк.16.

[27] Там само. – Арк.17.

The article deals with the contradictions between the Ukrainian religious organizations, i.e. the Ukrainian Catholic Union and the Ukrainian Catholic National Party, during the 1930s. These organizations were under the patronage of Metropolitan A. Sheptyts'ky and Bishop H.Khomyshyn. The relations between the religious figures were strained at that time.

Key words: *Ukrainian Catholic Union, Ukrainian Catholik National Party, Ukrainian religious organizations, Metropolit A.Septyts'ky, Bishop H.Khomyshyn.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Ігор СОЛЯР

"СЕЛЬРОБ": ВІД СТВОРЕННЯ ДО РОЗКОЛУ (1926–1927 рр.)

У статті аналізується перший період діяльності "Сельробу" – спільного проекту Комінтерну КП(б)У й уряду УСРР. Охарактеризовано процес створення партії, внутрішньопартійні протиріччя і суперечності, що призвели до її розколу.

Ключові слова: *"Сельроб", політичне життя, Сельсоюз, Народна воля, Західна Україна.*

Західна Україна 1920–1930-х рр. виділялася (у порівнянні з іншими українськими землями цього періоду) широким спектром політичних партій, які конкурували між собою в рамках політичної системи Другої Речі Посполитої. Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ), перебуваючи на нелегальному становищі, була достатньо вагомим фактором політичного життя краю лише у середині 1920-х рр. Кілька її політичних проектів: перехід Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП) на комуністичну платформу (1923 р.), створення відповідних фракцій у польському парламенті, утворення "Сельсоюзу" і "Народної волі" у 1924 р. та їх об'єднання в "Сельроб" у 1926 р. мали широкий резонанс у західноукраїнському суспільстві.

Метою дослідження є аналіз процесу створення "Сельробу" та першого етапу його діяльності до розколу 1927 р.

Дана проблема малодосліджена. У низці праць вітчизняних науковців 1940–1980-х рр. перебільшувалася роль КПЗУ як "авангарду трудящих краю" в боротьбі за радянську владу й возз'єднання з УСРР[1]. Найбільший внесок у дослідження проблеми зробила Г.Сизоненко у монографії "Сельроб" у боротьбі за возз'єднання". Загалом вона вірно охарактеризувала "Сельроб" як легальну прибудову КПЗУ, важливу ланку зв'язку КПЗУ з "широкими масами народу"[2]. Однак перший етап діяльності "Сельробу" залишився недостатньо дослідженим.

Джерельною базою статті є, передусім, документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), зокрема фонду "Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України", Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), відділу рукописів Національної бібліотеки ім. В.Стефаника, а також матеріали тогочасної преси.

Утворення "Сельробу" в 1926 р. було далеко не наслідком зростання авторитету КПЗУ серед селянських мас, створення партійних осередків у селах, впливу на масові організації (читальні "Просвіти", кооперативи, спортивні та інші товариства)[3].

Після утворення Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО) (1925 р.) і Української соціалістичної радикальної партії (далі – УСРП) (1926 р.), а також заборони УСДП (1924 р.) істотно змінилася політична кон'юнктура в українському політичному житті не на користь лівих сил. Об'єднавчі зусилля національно-демократичних сил загалом були позитивно сприйняті західноукраїнським суспільством.

Виконком Комуністичного Інтернаціоналу (далі – Комінтерну), Комуністичної партії більшовиків України (далі – КП(б)У) з урядом УСРР уважно стежили за розвитком подій в Західній Україні. Саме від них пішли рекомендації КПЗУ щодо об'єднання комуністичних сил у краї, які знайшли відображення в постановах II з'їзду.

Процес утворення "Сельробу" був набагато складнішим, ніж його описано у вітчизняній історіографії. Г.Сизоненко у своїй монографії стверджує, що на засіданні Центрального комітету (далі – ЦК) партії "Народна воля" за участю представників ЦК "Селянського Союзу" й КПЗУ 12 вересня 1926 р. злиття двох партій було визнане доцільним[4]. Проте насправді доцільність злиття двох партій була визначена набагато раніше.

Ініціатива об'єднання "Селянського Союзу" й "Народної волі" виходила не від цих партій чи їх керівних органів. Посередницьку роль між Виконкомом Комінтерну, урядом УСРР, з одного боку, й КПЗУ, "Сельсоюзом" і "Народною волею" з другого, – відігравав радник Повноважного представництва СРСР у Варшаві М.М.Лебединець. Він кілька разів у місяць у 1925–1928 рр. інформував О.Г.Шліхтера – Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ (далі – НКЗС) СРСР в УСРР (копії листів висилалися до заступника Уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР К.А.Максимовича, першого секретаря Повноважного представництва УРСР у Празі Н.М.Калюжного, а також у НКЗС СРСР і П.Л.Войкову – Повноважному представнику СРСР у Варшаві) про політичну ситуацію в Західній Україні та хід об'єднавчих процесів у комуністичному таборі.

7–11 липня 1926 р. відбулися наради М.Лебединця з представниками ЦК КПЗУ, "Сельсоюзу" й "Народної волі" у справі об'єднання "Селянського союзу" й "Волі народу"[5]. Саме на них представники обох партій прийняли назву майбутньої об'єднаної партії: Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання. На нараді вирішено, що майбутній ЦК об'єднаної партії повинен складатися з дев'яти або одинадцяти членів на засаді рівної кількості представників обох партій (по три або чотири), а також двох представників КПЗУ, які мали пройти по одному від кожної партії як її члени, та одного представника молоді. Воленародовці погодилися на вхід до ЦК двох згаданих "замаскованих товаришів" від КПЗУ. Сельсоюзники остаточної відповіді не дали. Проте М.Лебединець, який найтісніше контактував із лідерами "Сельсоюзу", мав останніх схилити до цього рішення, зазначивши, що КПЗУ ставить це передумовою злиття обох партій, без прийняття якої партійне об'єднання не могло відбутись: "Я особисто переконаний, що проти цього плану Сельсоюзники довго сперечатись не будуть і на нього погодяться"[6].

На голову ЦК майбутньої об'єднаної партії було вирішено висунути С.Маківку ("Сельсоюз"), його заступником – К.Вальницького ("Народна воля"), а секретарем мав стати один із двох представників КПЗУ. Місцем осідку ЦК мав стати Львів. Персонально до складу об'єднаного ЦК від сельсоюзників мали ввійти С.Маківка, М.Чучмай, С.Козицький. Коли ЦК буде складатися з дев'яти осіб та А.Братуня, тоді склад ЦК складався би з одинадцяти осіб. З боку воленародовців до складу ЦК мали ввійти К.Вальницький, К.Пелехатий, М.Заяць (при ЦК із 9 осіб) і "ще хтось" (при ЦК з 11 осіб).

Друковані органи "Сельсоюзу" й "Волі народу" – "Наше життя" й "Воля народу" мали бути ліквідовані, а замість них планувалося видавати дві газети – одну у Львові, другу – у Холмі. Львівська газета (назва тоді ще не була усталена) мала виходити два-три тижні як тижневик, потім якийсь період – двічі на тиждень і поступово перетворитися на щоденну. Цей поетапний перехід мав бути зроблений з огляду на те, щоб в урядових колах і опозиційній пресі не почало дискутуватися питання про джерело фінансування щоденної газети. Газета в Холмі мала стати тижневиком.

У редакційну колегію львівської газети мали ввійти члени ЦК: від "Сельсоюзу", від "Народної волі" і представник КПЗУ. Персонально від народовольців рекомендувався К.Пелехатий. За тим самим принципом мала були створена редакційна

колегія Холмського тижневика. Від сельсоюзників туди мав увійти С.Маківка. До об'єднання обох партій друковані органи повинні були належно підготувати своїх партійців і прихильників, обґрунтувавши всю "необхідність та користь для робітничо-селянських мас об'єднання обох партій"[7].

Перший термін злиття партій був попередньо установлений на 25 серпня 1926 р. Однак на вимогу М.Лебединця вирішено пришвидшити цей процес. Він пояснював це передусім технічними причинами: 1) наприкінці липня польський сейм ішов на парламентські канікули й посли "Сельсоюзу" мали би час для політичної роботи в краї; 2) подальше існування обох партій було не бажаним з огляду на неліквідовані суперечності (правда, дрібного, не принципового характеру); 3) помилки в діяльності фракції "Сельсоюзу" в сеймі викликали незадоволення з боку КПЗУ. Тому вирішено було визначити 31 липня 1926 р. як день об'єднання обох партій. Також у липні 1926 р. мала відбутися ще одна міжпартійна нарада для визначення складу спільного ЦК, редколегії. Після цього ніяких перешкод не повинно було бути з оголошенням декларації про злиття двох партій. Звичайно, що сельсоюзники мусили припинити переговори з УСРП. М.Лебединець переконував, "що з радикалами, як з цілою партією, розмови зайві і до нічого не доведуть, що потрібно спочатку викристалізування їхньої лівиці, з якою тільки і можна ці переговори про злиття, ген однак вести"[8].

Однак цей план об'єднання "Сельсоюзу" й "Народної волі" був змінений і саме утворення нової партії було відкладене на осінь 1926 р. Причиною цього стали серйозні політичні розбіжності та особиста недовіра між керівниками партій. Лише після спільних нарад між представниками ЦК партій "Народна воля", "Селянський союз" і КПЗУ 12 й 13 вересня 1926 р. у Львові, 26 вересня –у Гданську, 3 жовтня – у Варшаві (за участю депутатів сейму – прихильників об'єднання) було визначено дату проведення об'єднавчого з'їзду – 10 жовтня 1926 р. Для підготовки з'їзду був обраний комітет із восьми осіб – представників обох партій, який працював у тісному контакті з М.Лебединцем і ЦК КПЗУ. Від "Сельсоюзу" до нього ввійшли А.Братунь, С.Козицький, С.Маківка, М.Чучмай, а від "Народної волі" – К.Вальницький, М.Голінатий, К.Пелехатий і М.Заяць.

Хід об'єднавчого з'їзду об'єктивно описаний Г.Сизоненко[9]. Проте варто зaакцентувати лише на окремих його результатах: 1) об'єднавчий з'їзд вирішив, в основному, лише частину організаційних питань: а) формально проголосовано про об'єднання двох партій в Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання – "Сельроб"; б) створено тимчасовий ЦК, в який увійшли С.Козицький, М.Чучмай, С.Маківка, К.Вальницький, М.Заяць, К.Пелехатий з правом кооптування до складу ЦК одного селянина й одного робітника від кожної партії (представників КПЗУ. – *І.С.*) та одного представника від спілки молоді; 2) політичні питання, а також прийняття програми й статуту нової партії не були вирішені на з'їзді; 3) якщо представники "Народної волі" одноголосно підтримали ідею об'єднання, то в середовищі "Сельсоюзу" на з'їзді виділилась опозиція на чолі з депутатами сейму С.Назаруком і П.Васильчуком, яка голосувала проти об'єднання, вважала його шкідливим.

Ухвалена на з'їзді спільна відозва до селян і робітників уникала гострих політичних проблем, а підкреслювала лише окремі соціалістичні гасла: "Наша об'єднана партія, партія сельробів, ставить собі за ціль боротись за соціалізм, за устрій працюючого люду, де була б соціальна, політична і національна рівність всіх людей…"[10].

Якщо статут "Сельробу" було прийнято на засіданні ЦК 26 листопада 1926 р. без особливих дискусій, то ухвалення програми було триваліщим процесом. 21 жовтня 1926 р. на засіданні ЦК вирішено її підготовку доручити М.Чучмаю і К.Вальницькому. Однак на узгоджений проект програми одразу вийти не вдалося. На засіданні ЦК "Сельробу" від 12 січня 1927 р., на пропозицію К.Пелехатого, було заслухано два проекти програми. Першим обговорювався проект М.Чучмая, другим – К.Вальницького. Після дискусії, за пропозицією М.Чучмая, було вирішено виробити єдиний, третій текст програми. Лише 16 лютого 1927 р. на засіданні ЦК цей проект був прийнятий. Проте голосування ЦК виявило вже розбіжності: за узгоджений проект програми голосувало п'ять членів ЦК, проти – два й один утримався.

"Сельроб" після об'єднання відчував необхідність додаткових коштів на організаційні справи. М.Лебединець прохав: "Ці кошти треба дати і то негайно, бо з організацією нової партії (секретаріати, помешкання, газета) стримуватись не можна, що підірвало б їхню роботу на самому початку і поставило б нас в неможливість нести за неї відповідальність"[11]. Тому він прохав кошти у розмірі 1500 $ (у крайньому разі – 1000 $) у місяць: по 300 $ на кожну газету, 600 $ – на секретаріати і 300 $ – на ЦК і його секретаріат. Недоцільним і недоречним, на думку М.Лебединця, був сам порядок фінансування: "Наше житіє одержує і досі гроші від нас (уряду УРСР – *І.С.*), а "Воля народу" – від партії. Треба, щоб вони отримували їх з одного джерела – чи від партії, чи від мене – це вже вирішіть Ви самі як краще"[12]. За словами М.Лебединця, краще було б, коли гроші отримував секретар ЦК "Сельробу" від партії і то відразу на обидві газети.

Однак кошти затримувались, і вже 23 листопада 1926 р. М.Лебединець прохав надіслати наступною поштою ці кошти: "Не гублю надії, що хоч "частину коштів одержу від нас може завтра з диппоштою, коли ж ні – не знаю як і крутитись будемо"[13].

На нараді 23 листопада 1926 р. було стверджено, що справа "органічного зліплення з бувшого "Сельсоюзу" та "Волі народу" одної партії буде процесом досить затяжним та повільним. Існують ще досить сильні упередження керівників обох колишніх груп в стосунку одне до одного, дійсний пульс партійного життя б'ється ще не в спільному ЦК, а навколо "Нашого життя" і "Волі народу", оновлення редакцій цих органів чи навіть обміну матеріалів між ними немає…"[14]. На ній же було вироблено ряд практичних заходів для поліпшення діяльності "Сельробу": 1) ввести до складу ЦК "Сельробу" В.Сороневича й А.Братуня; 2) негайно урухомити генеральний секретаріат "Сельробу", для чого добитися передачі 600 $, потрібних для організаційних завдань; 3) при секретаріаті відкрити партійну (для широких мас) юридичну консультацію (для цієї роботи рекомендувався Заєць); 4) генсекретареві взяти негайно до своїх рук напрямок контролю партійної роботи, нав'язати безпосередній зв'язок із місцевими парторганізаціями (секретаріатами), одержувати від них звіти; 5) узяти лінію на ліквідацію осередків, що підтримували партійний дуалізм, себто "Нашого життя" і насамперед "Волі народу"; 6) з 1 січня 1927 р. почати видавати нову сельробівську газету з редакцією при Головному секретаріатові партії; 7) на початку березня 1927 р. припинити вихід "Волі народу"; 8) газету "Наше життя" залишити надалі як єдиний сельробівський орган на північно-західних українських землях, але вирвати її з-під гегемонії колишніх керівників "Сельсоюзу", давши від КПЗУ відповідного робітника до редакції. Залучити до співробітництва в ній Генеральний секретаріат "Сельробу" та представників "Волі народу"; 9) з 1 груд-

ня 1926 р. сконцентрувати партійні кошти і їх розподіл виключно в руках Генерального секретаріату "Сельробу"; 10) сконцентрувати політичну роботу, керівництво фракцією в сеймі у руках ЦК "Сельробу"; 11) добитися в прискореному порядкові збільшення фінансування для роботи "Сельробу".

На засіданні ЦК "Сельробу" 27–28 листопада 1927 р. цей план дещо змінився і доповнився. Рекомендовано перетворити "Волю народу" в головний партійний орган. Після засідання почав працювати Генеральний секретаріат "Сельробу", який розмістився у приміщенні редакції "Воля народу". У котрий вже раз М.Лебединець із жалем констатував: "Дуже там тісно і невигідно; та нічого вдіяти не могли, бо грошей на найми помешкання я їм дати не можу, бо їх ще до Вас не одержав. Це буде шкідливо одбиватися на роботі генсекретаріату, та іншого виходу не було. Товариші штурмують мене з грішми, я Вам про це в кожному листі надокучаю, а "воз і нині там"[15]. ЦК "Сельробу" мав розробити календарний план віч і перша серія (шість віч) мала відбутися 12–13 грудня 1926 р. У справі сеймової фракції "Сельробу" ЦК ухвалив постанову, щоб посли утримували у своїх руках за всяку ціну президію в Українському клубі, навіть коли б для цього довелося сельробівцям вступити в блок із безпартійними проти урядовців на перевиборах президії. У випадку, коли це не вдасться, сельробівські посли повинні залишитися в Українському клубі й вести гостру опозиційну тактику проти бундівського проводу. Також ЦК прийняв лінію поведінки для сельробівців (колишніх народовольців), які входили до москвофільського "Общества имени Качковського". Їм пропонувалося вийти з цього товариства, взяти участь у загальних зборах "Общества" у грудні 1927 р., щоб "здемаскувати там чорносотенну русофільщину, викликати бурю і грюкнути в останнє двермі"[16]. Таку нагоду передбачили або при обговоренні пропозиції про перехід "Общества имени Качковського" на фонетичний правопис, або при дискусії щодо уніфікації "Общества" з "Просвітами". Саме тоді сельробівці мали скласти відповідну декларацію і "назавжди отряхнуть москвофільську пилюку з своїх нових сельробівських чобіт"[17].

На думку Г.Сизоненко, внутрішньопартійна криза в Комуністичній партії Польщі (далі – КПП) і КПЗУ важко відбилася на діяльності "Сельробу" й призвела до його розколу[18]. Як з однією з причин розколу можна погодитись із цим твердженням. Однак, на нашу думку, утворення "Сельробу" в тих організаційних рамках, що відбулося, було передчасним та штучним, оскільки передумов для об'єднання двох партій не було. Можна лише припустити, що уряд УСРР, КП(б)У, виконком Комінтерну поспішали з метою продемонструвати реальні радянофільські настрої, прихильність до УРСР у Західній Україні на майбутніх виборах до законодавчих органів Другої Речі Посполитої, з одного боку, а з іншого, – не допустити переважаючих впливів у краї УНДО й УСРП. Ще 9 листопада 1926 р. М.Лебединець писав про необхідну підготовку виборчої кампанії до сейму: "Як все тут піде нормально, то вибори ці будуть переведені в осени 27 року, та готуватись до них потроху треба вже й тепер, а на весну ми мусимо розпоряджати вже значними коштами, щоб поставити справу підготовки до виборів як слід". Але, по-перше, вони не враховували серйозних розбіжностей між "Селянським союзом" і "Народною волею", які продовжували існувати після об'єднавчого з'їзду 10 жовтня 1926 р. Реально "Сельроб" не був об'єднанням, а лише механічною злукою двох ідеологічно й організаційно різних політичних партій. Саме в цьому, вважаємо, крилася головна

причина розколу "Сельробу". Якщо програма "Народної волі" була побудована на засадах революційного марксизму, то програма "Сельсоюзу" заперечувала їх, а підкреслювала осібну "суспільну селянську клясу", яка мала стати вирішальною політичною силою на своїх землях". По-друге, представники КПЗУ на засіданнях ЦК "Сельробу" (П.Крайківський, А.Братунь) виступали на боці "Сельсоюзу", що змушувало "Народну волю" постійно наголошувати про порушення кількісного паритету у складі ЦК[19]. Особиста недовіра між окремими членами ЦК провокувала непорозуміння при розгляді найважливіших питань діяльності новоствореної партії.

По-третє, фінансування "Сельробу" з боку радянських чинників було недостатнім. Слід додати, що навіть після утворення "Сельробу" представники колишнього "Сельсоюзу" й "Народної волі" фінансувалися з різних джерел, що породжувало недовіру один до одного.

Таким чином, утворення "Сельробу" в 1926 р. було спільним проектом виконкому Комінтерну, уряду УСРР із КП(б)У й КПЗУ. Об'єднання двох різних за рівнем організаційного розвитку та ідеологією політичних партій – "Селянського союзу" й "Народної волі" не могло бути стійким. Перший період діяльності "Сельробу" характеризувався лише з'ясуванням ідеологічних та організаційних розбіжностей, які були подолані тільки на початку 1928 р. Розкол "Сельробу", 1927 р., яскраво виявив ці розбіжності, що, в кінцевому рахунку, не дало можливості досягти відповідних результатів на виборах 1928 р. до польського сейму й сенату.

[1] Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / Редкол. Ю.Ю.Сливка (кер.) та ін.; Упоряд. Ю.Сливка. – Львів, 1989; Галушко Є.М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. – Львів, 1965; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К., 1982; Панчук М.І. "Білі плями" героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. Серія: "Компартія України: сторінки історії". – К., 1989; Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985 та ін.

[2] Сизоненко Г. "Сельроб" у боротьбі за возз'єднання. – Львів, 1971.

[3] Там само. – С.24.

[4] Там само. – С.45.

[5] ЦДАГОУ. – Ф.6, оп.1, спр.225, арк.14.

[6] Там само.

[7] Там само. – Арк.15.

[8] Там само. – Арк.16.

[9] Сизоненко Г. Назв. праця. – С.46–50.

[10] Там само. – С.49–50.

[11] ЦДАГОУ. – Ф.6, оп.1, спр.225, арк.27.

[12] Там само. – Арк.51.

[13] Там само. – Арк.63.

[14] Там само. – Арк.65.

[15] Там само. – Арк.79–80.

[16] Там само. – Арк.80.

[17] Там само.

[18] Сизоненко Г. Назв. праця. – С.91.

[19] ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів, О/Н 1916, арк.7–9.

The article deals with the first period of the activities of the Selrob, a common project by the Comintern of the Communist Party of Ukraine and the government of the USSR. The process of party creation and internal contradictions that caused a split in the party are analyzed by the author.

***Key words:** Selrob, political life, Selsojus, Narodna Volia, Western Ukraine.*

УДК 94. (477)
ББК 63.3 (Укр)

Любов ШЕПТИЦЬКА

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАРАНА (1928–1930 рр.)

У статті аналізуються напрямки парламентської діяльності у польському сеймі відомого українського посла, члена УНДО Степана Барана. Розкрито його роботу в комісіях сейму, виступи на пленарних засіданнях сейму і вічах у Західній Україні.

Ключові слова: *діяльність, сейм, віче, посол.*

Степан Баран належить до найвизначніших українських діячів першої половини XX ст. Його громадсько-політична діяльність припала на час розвитку національного руху початку XX ст., період Першої світової війни та Української революції 1917–1920 рр., а також на міжвоєнний період, коли західноукраїнські землі перебували у складі Другої Речі Посполитої . С.Баран займався громадсько-політичною діяльністю в умовах Другої світової війни та післявоєнної еміграції. Як політичний діяч, публіцист, юрист він був непересічною особистістю. На нашу думку, визначальною була саме громадсько-політична діяльність С.Барана, зокрема, його діяльність у польському сеймі. Він належав до плеяди українських послів, які працювали в усіх каденціях сейму, у виборах якого брало участь Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО).

Метою даної статті є аналіз парламентської діяльності С.Барана у 1928–1930 рр.

В українській (а тим більше в зарубіжній) історичній науці відсутні наукові дослідження, присвячені громадсько-політичній діяльності С.Барана у першій половині XX ст. Ця постать епізодично згадувалася в узагальнюючих дослідженнях чи працях довідкового характеру А.Бельціковської, Т. і К.Ржепецьких, М.Рудницької, О.Зайцева, М.Кугутяка, І.Соляра[1] та ін.

Джерельною основою статті є документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), стенографічні звіти засідань сейму, а також матеріали тогочасної преси.

Напередодні парламентських виборів 1928 р. найвпливовіша українська газета "Діло" підкреслювала: "Кожні вибори, тимбільше загальні вибори, є всенароднім плєбісцитом. Вони не лише мають виявити політичне й соціальне обличчя громадянства, але й засвідчити національний характер даної території... Загальною участю у виборах і вибором якнайчисельнішого українського представництва ми маємо засвідчити, що польська статистика з 1921 року є фальшивою, що польські твердження про "мішану окраїнну" територію не відповідають дійсности, що то є українська територія, на якій господарем повинен бути український нарід"[2].

На початку січня 1928 р. президія УНДО за підписами Д.Левицького й Л.Макарушки опублікувала весь список кандидатур УНДО на послів сейму йсенату. У 54 виборчій окрузі (Тернопіль) визначено такі кандидатури: 1) Л.Куницький; 2) С.Баран; 3) І.Заваликут (кандидат адвокатури, Гусятин, повіт Копичинці); 4) Кунько Андрій (господар, Чернилів руський); 5) Яворський Олекса (правник, Підгайці)[3].

У своїй адвокатській канцелярії С.Баран дозволив працювати окружному виборчому штабу УНДО, що розташовувався у будинку Українського кооперативного банку.

Вибори до сейму відбулися 4, а до сенату – 11 березня 1928 р. Вони не були повністю вільними й демократичними. Не лише українські, але й польські дослідники відзначають факти тиску на виборців, фальсифікацій та інших зловживань під час виборчої кампанії.

У 54 виборчій окрузі виборчий список № 18 (Блок національних меншин у Польщі) отримав перше місце (1333910 членів), що дало можливість націонал-демократам отримати чотири мандати: С.Баран, Л.Куницький, І.Заваликут, А.Кунько)[4].

С.Баран надіявся, що після виборів до сейму й сенату пропаде "виборча гарячка, що в часі виборчої агітації задурманювала голову не одному з діячів наших лівих партій". Він надіявся, що всі представники українського народу у польському парламенті створять спільний український клуб для успішного захисту прав інтересів українського народу в межах Польщі й за кордоном. Передусім він вважав, що до цього повинна прилучитися УСРП, яка, маючи у сеймі сім, а в сенаті одного представника, не могла відігравати самостійної ролі. Український національний інтерес наказував соціалістам-радикалам утворити спільну українську парламентську репрезентацію з УНДО. Він висловлював жаль, що УСРП керують молоді, недосвідчені діячі, які не вміють або не хочуть піднятися понад вузькопартійний "загумінок"[5].

Однак представники соціалістів-радикалів створили суто технічний блок з УНДО для проведення виборів до президії сейму йсеймових комісій.

Ставлення Українського клубу до польського уряду від УПР висловив 30 березня 1928 р. Степан Баран. Навівши приклади антиукраїнської політики адміністрації Пілсудського, він підкреслив, що українці не можуть мати до неї іншого ставлення, крім негативного, й голосуватимуть проти урядового бюджету[6].

Цей уряд у внутрішній політиці до українців ставиться так само негативно, як ставились уряди перед травневим 1926 р. переворотом. На його думку, у політичній ділянці польський уряд переступив свої повноваження, ліквідуючи протизаконно Тимчасовий самоврядний виділ у Львові, який був останньою ознакою самоврядування в Галичині, переніс усю владу минулого самоврядування на воєвод і старост Громадських рад, обраних на виборах 1927 р. Проти життєвих інтересів українського народу, за словами С.Барана, звернені декрети про пресу, про організацію і компетенцію адміністративної влади. На думку українського посла, вибори до сейму проведено з порушеннями виборчого закону, ліквідовувалися рештки українського шкільництва, закрито "Просвіту" на Волині[7].

У господарській сфері уряд проводив колонізацію й осадництво, не даючи допомоги українському населенню в господарській відбудові, а також не даючи ніякої допомоги українським господарським установам. Про політику польського уряду С.Баран сказав одним словом: "обвинувачую!".

В останній декаді квітня 1928 р. розглядався бюджет Міністерства земельних реформ у бюджетній комісії. У дискусії виступив С.Баран, який гостро розкритикував польську колонізаційну політику. Він зазначив, що при реалізації земельних реформ у Польщі на перше місце висувався національний фактор замість економічного. З поділу землі мало користати українське й білоруське населення в далеко більшій мірі, ніж польське. Він вважав Міністерство земельних реформ воюючим міністерством, проведення приватної парцеляції на користь польських поселенців назвав

насильством над українським селянином, який лише за велику ціну може придбати землю. Промовець довів односторонність у проведенні земельної реформи, що перемінилося в осадництво, подібне до прусської колонізаційної політики. Наприкінці промови С.Баран вимагав викреслення з бюджету 200000 зол. на безповоротну допомогу для військових осадників і викреслення півторамільйонного кредиту для них. Однак цю пропозицію С.Барана підтримали лише українські посли[8].

Промова С.Барана викликала серед польських членів комісії велике невдоволення. Вони захищали колонізаційну політику на Сході, а міністр земельних реформ Станевич відкрито заявив: "Тепер Польща виконує лише свою історичну місію на Сході і не думає її переривати!"[9].

С.Баран подав у промові 25 квітня 1928 р. коротку історію польського земельного законодавства. 10 липня 1919 р., у період польсько-української війни, у сеймі ухвалено основи земельної реформи, на основі якої пізніше було ухвалено окремі земельні закони. За його словами, це був час, коли внаслідок воєнних подій великі простори панської землі у Східній Галичині, Волині, Холмщині, Поліссі й Підляшшю "лежали облогом і коли ціла господарка дідичів на тих землях не була ще відновлена"[10]. Була можливість, що великі землевласники, не маючи капіталу для відновлення своєї господарки, були б змушені позбутися своєї землі на користь місцевих селян. Однак, щоб цього не допустити, Рада міністрів 21 вересня 1919 р. видала розпорядок про "упривильнення" обороту більшої земельної власності, обмеживши його в Східній Галичині з метою недопущення переходу землі в руки українського селянина.

Ухвалений сеймом 17 грудня 1920 р. закон про військову колонізацію, за словами С.Барана, був незнаним у жодній європейській державі. Останні проводили свої земельні реформи в дусі демократизації, тобто ліквідації великої земельної власності. У польській земельній політиці С.Баран виділив два періоди: перший – від 1920 р. до 1923 р., другий – від початку 1924 р. по 1928 р. У першому періоді переважала колонізаційна система українських і білоруських земель, зокрема Холмщини, Волині і Східної Галичини. Тоді український селянин майже не мав змоги здобути землю навіть за "добрі гроші". Весь земельний запас призначався виключно для поляків. На одному із судових процесів у Тернополі у 1923 р., на якому адвокатом виступав С.Баран, один із земельних комісарів розповів про зміст таємної інструкції для місцевих земельних урядів, у якій було підкреслено, що дозвіл на набуття землі може здобути тільки поляк, а український селянин може набути найбільше 4%. С.Баран підкреслив, що в цьому періоді польський елемент отримав біля 96%, а українське селянство на Холмщині, Волині й у Східній Галичині в найліпшому випадку – 4%. Тому український народ вважав усі земельні уряди й Міністерство земельних реформ урядом польського воюючого націоналізму. Наслідком цієї політики стала пролетаризація українського села. Український посол навів дані з дослідження Ю.Павликовського про те, що до кінця 1923 р. розпарцельовано у Східній Галичині між польським населенням 200000 га землі, а на північних українських землях – 367000 га землі.

У другому періоді (від 1924 р.) український селянин міг набути землю від приватних парцелянтів за високою ціною. Природний приріст населення загострив земельне питання. Сезонна еміграція до Німеччини і Франції не розв'язувала проблеми голоду і пролетаризації села[11].

20 травня 1928 р. С.Баран виступив у бюджетній комісії при розгляді бюджету Міністерства праці й соціальної опіки. Він розкритикував реферат міністра за недокладність і зупинився на окремих проблемах. На його думку, польська держава цікавиться тільки долею міського пролетаріату й допомагає безробітним у місті та фабричних осередках, забувши про сільських безробітних. "Відносини праці і заробітку на селі по війні значно погіршилися і нині на селі проживають не сотки тисячів, але міліони безробітних, охочих до праці, що стало примирають з голоду, бо заробітку у себе не можуть знайти, в місті і в фабриках праці не знайдуть також, а виїзд за границю на заробітки дуже тяжкий і обмежений та в додатку дуже дорогий", – констатував український посол[12].

С.Баран не погодився з твердженням міністра про те, що селом і його соціальною та екологічною долею має цікавитися Міністерство земельних реформ. Він запропонував провести повний реєстр безробітних у селі; допомогою безробітним селянам повинно займатися Міністерство праці й соціальної опіки.

Також у промові С.Баран розкритикував польський еміграційний закон, що у формі декрету Президента держави вийшов 11 жовтня 1927 р. Цей декрет передав еміграцію в руки державних чинників, зокрема в руки еміграційного уряду, допускаючи до співпраці громадський чинник у дуже обмеженій формі.

Державну еміграційну політику відчуло, передусім, найбільше українське населення. Указавши на окремі хиби цього закону, С.Баран запропонував звільнити робітника-еміґранта від оплат за різноманітні довідки для отримання дозволу на еміграцію; ширше допустити громадський чинник до еміграційної діяльності держави. Він вважав, що держава не повинна ставити ніяких перепон у діяльності Товариства опіки над українськими емігрантами у Львові, яке займалося опікою над емігрантами на всіх стадіях (від виїзду до місця праці).

5 червня 1928 р. С.Баран виступив у польському сеймі в дискусії над бюджетом Міністерства внутрішніх справ. На його думку, пробним каменем ставлення державних чинників до громадян є Міністерство внутрішніх справ, дискусія над бюджетом якого завжди мала політичний характер.

Час післятравневого (1926 р.) правління, за його словами, вилікував частину польського громадянства від самообману, бо вона швидко переконалася, що змінилися тільки особи, а система залишилася та сама. "З великої хмари упав малий маєвий дощ, що не оживив політичного і суспільного грунту у Польщі"[13].

С.Баран зупинився передусім на політичній діяльності Міністерства внутрішніх справ у центрі й на місцях. У матеріалах, підготовлених урядом, підкреслено, що метою реорганізації політичної державної адміністрації є притягнення і співпраця з громадським чинником на терені діяльності старостинських і воєводських урядів. Проте на практиці, за словами українського посла, виглядало по-іншому. На його думку, розпорядження президента держави від 19 січня 1928 р. про організацію і коло повноважень адміністраційної влади надало воєводам і старостам такі широкі повноваження, що вони були майже диктаторами. Кожний постерунковий (дільничий. – *Л.Ш.*) державної поліції за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 21 травня 1926 р. і Президента держави від 27 вересня 1927 р. став, по суті, малим диктатором.

Якщо польський посол Радзівіл назвав систему тодішнього правління системою освіченого демократизму, то С.Баран назвав її системою поліційного демокра-

тизму, а Міністерство внутрішніх справ – Міністерством поліції, яке здійснило ідею демократизму так, що наділило диктаторською владою навіть звичайного постерункового державної поліції.

С.Баран підкреслив, що праця Міністерства внутрішніх справ і його органів завжди "мала характер нагінки супроти національного життя українського народу". Усі прояви національного українського життя було піддано під нагляд поліції, почавши від освітніх і спортивних товариств до кооперації, не говорячи вже про політичні партії.

За словами українського посла, найкращими знавцями українських справ були поліцейський комісаріат і постерунок, які інформували про всі справи старостю й вищу владу, і їхня думка завжди була вирішальна. Хоч формально було ліквідовано політичну поліцію як окремий уряд і її обов'язки передано звичайній кримінальній поліції, все ж на практиці вона дальше існувала у старостах і воєводських урядах у формі референтів та урядовців із повноваженнями колишньої політичної поліції. Існувала величезна поліційна армія, складена з 31695 чоловік: 900 офіцерів і 30795 рядових, не рахуючи 400 поліційних урядовців і 573 нижчих функціонерів. Усю свою енергію державна поліція звертала на поборювання українського національного руху, вбачаючи у кожному українці, який був членом читальні, кооперативу, драматичного гуртка, "небезпечного ворохобника".

У зв'язку з цим, на переконання С.Барана, спостерігалося велике напруження між українським громадянством і постерунками поліції. Проаналізувавши судові засідання, він згадав про биття арештантів, тортури за всілякі дрібниці. Погодився з іронічним висловленням українського посла Шекерика-Доникова, про те, що швидше ведмедиця у Карпатах знайде охорону у державної поліції, ніж український селянин.

На думку С.Барана, гніт політичної державної влади найболючіше відчувала незалежна українська преса. Існуючі дві цензури: прокураторська й поліційна намагалися знищити українські часописи, передусім "Діло" і "Свободу". Міське староство конфісковувало навіть промови українських послів.

Говорячи про самоврядування, С.Баран зауважив, що воно було віддане під нагляд і владу державної політичної адміністрації, яка у Східній Галичині його знищила. Ліквідовано громадські ради, місцеву владу віддано в руки наказних громадських комісарів, які зовсім не дбали про добро та інтерес громади. Ця безконтрольна і грабіжна господарка громадським добром тривала до 1927 р. і зруйнувала тисячі громад. Вибори 1927 р. до громадських рад, у яких взяли участь українці, пройшли з багатьма порушеннями виборчого закону.

У зв'язку з виборчими зловживаннями опротестовано ці вибори майже в усіх громадах, але безрезультатно. У громадах, у котрих затверджено результати виборів, громадська рада не може уконституюватися через позицію польської меншості. Тому в багатьох громадах і дальше правили комісари[14].

За словами С.Барана, навіть воєводське місто Тернопіль не мало досі вибраної міської ради й магістрату, бо вибрану у липні 1927 р. на основі компромісу трьох націй міську раду воєводський уряд розв'язав без ніякої фактичної потреби. Проте в місті урядував комісар Новаковський.

На думку С.Барана, знищення самоврядування відбувалося в Галичині виключно з мотивів національної екстермінаційної політики. Цим в краї знищено у значній мірі економічний і культурний доробок цілих десятиліть і цілих поколінь.

У своїй промові С.Баран також охарактеризував сеймові й сенатські вибори у березні 1928 р.: "Ці вибори не є славною картою діяльності теперішнього уряду. Діялися такі надужиття, була така самоволя урядових чинників, від найвище поставлених до простих посторункових, що ці надужиття остануть історичною плямою на теперішньому уряді"[15].

З виборчих зловживань він назвав найхарактерніші: 1) затвердження виборчих списків; 2) поділ на дільничні виборчі комісії відбувався тенденційно, особливо на Волині, Холмщині, Поліссі й Підляшші; 3) недопущення українських агітаторів із Галичини на північно-західні землі; 4) виборча кампанія супроводжувалася масовими арештами священиків, світських інтелігентів, селян і робітників, навіть кандидатів на послів – О.Яворського й о. В.Пелліха.

У заключній частині промови С.Баран ствердив, що до особи міністра внутрішніх справ Складковського немає ніяких ілюзій: "Є він виконавцем системи і виконує її з цілим запалом і посвятою. За ціль свого урядування поставив він зробити порядок в Польщі, жаль тільки що порядок цей робить він тільки на полі фізичної санації"[16]. Український посол вважав, що міністр зовсім забув про санацію моральну й політичну. Міністр внутрішніх справ, за його словами, мав би частіше контролювати адміністраційні політичні уряди й постерунки поліції, вчити своїх підвладних шанобливого ставлення до закону, об'єктивності, строгого виконання постанов.

У першій декаді березня 1929 р. С.Баран виступив у комісії земельних реформ з приводу проекту закону, запропонованого польськими лівими партіями про виконання земельної реформи. На пропозицію міністра Станевича вирішено відкласти цю справу аж до часу, коли у травні 1929 р. уряд внесе на розгляд у сейм свій проект. Крім цього, він промовляв у справі урядового законопроекту про "управильнення" іпотечного стану нерухомості, купленої при парцеляції. У Галичині було багато випадків коли селянин набув землю при парцеляції у 1920–1926 рр., але не став власником куплених ґрунтів, оскільки колишні власники не хотіли віддати власність. Урядовий проект, на думку С.Барана, був в інтересі селянського населення і мав якнайшвидше ввійти в життя"[17].

13 листопада 1928 р. С.Баран вніс дві інтерпеляції до міністра внутрішніх справ: 1) у справі розв'язання міської ради в Тернополі й нерозписання виборів до неї; 2) у справі безправила заборони роботи читальні-будинку в Промові Тернопільського повіту через місцевого коменданта постерунку поліції[18].

6 грудня 1928 р. С.Баран виступив на засіданні бюджетної комісії сейму при обговоренні бюджету Міністерства земельних реформ. Він піддав критиці діяльність Державного банку рільничого. Ствердивши послаблення колонізаційної політики банку, він підкреслив, що перше місце у його діяльності зайняла приватна парцеляція, яку банк фінансував своїми грошовими засобами.

У подальшій частині промови посол звернув увагу на те, що Міністерство земельних реформ зовсім не дбало про усунення нездорових земельних відносин у Карпатах – центральних і східних – де високогірні (карпатські) господарства займають біля 100 тис. га полонин, а в західних Карпатах – 10 тис. га. Власність полонин знаходилася у незначній мірі в руках місцевого бойківського чи гуцульського населення (біля 30%), а найбільша кількість – у руках трудового й неселянського елемента, в основному, євреїв.

Міністерство земельних реформ, на його думку, зовсім забуло про обов'язок, який наклав на нього Ризький договір 1921 р. Цілий ряд громад втратив унаслідок нових кордонів свої землі, що залишилися на радянській стороні, й польська держава зобов'язана була їм їх відшкодувати або дати нові земельні наділи. Однак до 1928 р. селяни цих громад не отримали ні відшкодування, ні землі. С.Баран навів приклад громади с. Шидлівці Копичинецького повіту, де селяни втратили на радянському боці свою землю площею 665 моргів і держава їм нічого не відшкодувала.

Поряд із виступами українських послів і сенаторів на парламентській арені важливою була їх діяльність на місцях – у містах і селах Західної України. Для неї використовувалися численні віча, право скликати які надавав парламентський мандат.

16 липня 1928 р. у будинку Народного Дому в Борщеві відбулося віче за участю С.Барана, о. Л.Куницького, А.Кунька, І.Заваликута й сенаторів – В.Бараника, М.Струтинського. С.Баран охарактеризував діяльність Українських сеймового й сенаторського клубів, сенатор В.Бараник – правно-державну заяву, А.Кунько – податкові справи, І.Заваликут – шкільні й господарські справи. Віче схвалило тактику українських клубів та висловило їм довір'я[19].

У середині березня 1930 р. у сеймі загострилися протиріччя між урядом і парламентськими фракціями. У зв'язку з цим сеймові засідання припинились, але тривала робота у комісіях. У земельній комісії польські посли намагалися внести на розгляд проекти військових колонізаційних законів. У знак протесту українські посли – члени комісії покидали двічі її засідання, домагаючись відкладення розгляду проектів цих законів. Крім О.Луцького, виступали С.Баран й І.Заваликут. С.Баран також виступив проти грабіжницької лісової господарки в Карпатах і східних воєводствах[20].

Таким чином, 1928–1930 роки були часом найбільшої активності парламентської діяльності С.Барана. Парламентське представництво УНДО стало провідним політичним центром української політики в польській державі. Згадуючи діяльність С.Барана в означений період, М.Рудницька підкреслювала його велику працездатність: "Д-р Баран вже в понеділок пополудні мусить виїхати з Тернополя, щоб встигнути вчас до Варшави, вертається звідтіля аж у суботу перед полуднем. А в неділю треба бути в Тернополі, де чекає його безліч справ, треба бути в своїй виборчій окрузі або у Львові, де призначена політична чи інша важна нарада і так тиждень за тижнем, рік за роком"[21].

Отже, парламентська діяльність С.Барана у 1928–1930 рр. була підпорядкована проблемі розв'язання українського питання. На пленарних засіданнях сейму, нарадах його комісій, посольських справоздавчих вічах захищав політичні, соціально-економічні та культурно-освітні інтереси українства.

[1] Belcikowska A. Stronnictwa i zwiazki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925; Rzepeccy T. i K. Sejm i Senat 1928 – 1933. – Warszawa, 1930; Рудницька М. Степан Баран на тлі своєї доби // Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. – Львів, 1998. – С.336–346; Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) // Укр. істор. журн. – 1993. – №1. – С.72–84; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т.1. – Івано-Франківськ, 2002; Соляр І.Я. Українське націонал-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Львів, 1995 та ін.

[2] Діло. – 1928. – 6 січня.

[3] Свобода. – 1928. – 12 лютого.

[4] Rzepeccy T. i K. Sejm i Senat 1928 – 1933. – Warszawa, 1930. – S.58.

[5] Свобода. – 1928. – 15 квітня.

[6] Sprawozdanie stenograficznie Sejmu. Okres II. 1928. – l. 26.

[7] Ibid. – l.28–29.

[8] Свобода. – 1928. – 6 травня.

[9] Там само.

[10] Там само. – 15 травня.

[11] Там само. – 20 травня.

[12] Там само. – 27 травня.

[13] ЦДІАУЛ. – Ф. 392, оп.1, спр.54, арк.4.

[14] Свобода. – 1928. – 8 липня.

[15] Там само. – 15 липня.

[16] Там само.

[17] ЦДІАУЛ. – Ф.392, оп.1, спр.56, арк.5.

[18] Подільський голос. – 1928. – 1 грудня.

[19] Свобода. – 1928. – 12 серпня.

[20] Свобода. – 1930. – 23 березня.

[21] Рудницька М. Назв. праця. – С.344.

The author analyzes main aspects of parliamentary activities of Stepan Baran, a well-known ambassador of the Polish Sejm (Diet) and a member of the Ukrainian National Democratic Union (UNDO). The article explores his work in the Seim commissions, his speeches delivered at the seim plenary session as well as at mass meetings in Western Ukraine.

Key words: *activity, Seim, mass meetings, ambassador*

УДК 39:638.1:639. 1/2 (477.8=112.2) – 054.57 "1919/1939"
ББК 63.3 (4 Укр)
Петро СІРЕДЖУК

ДОПОМІЖНІ ПРОМИСЛИ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Дослідник на основі багатої бази першоджерел уперше у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі досліджує проблему допоміжних промислів німецької меншини Західної України в міжвоєнному періоді. Автор наголо шує, що незважаючи на те, що пасічництво, мисливство й рибальство в господарському житті німецької меншини відігравали допоміжну роль, вони сприяли економічному розвиткові краю у зазначених хронологічних рамках.

Ключові слова: *німці, німецька меншина, пасічництво, мисливство, мисливське товариство, рибальство.*

Проблема розвитку допоміжних промислів німецької меншини західноукраїнського регіону у міжвоєнному часі ще ніким не піднімалася ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії.

Метою даної розвідки є на основі першоджерел державних вітчизняних архівів показати стан розвитку допоміжних промислів німців краю у міжвоєнному періоді: пасічництва, мисливства й рибальства.

Практичне значення розвідки в тому, що її фактичний матеріал можна буде використати при написанні краєзнавчих праць з історії сіл і міст Західної України та узагальнюючих монографій з етнології Західної України зокрема й України взагалі.

Пасічництво. Крім рільництва і тваринництва, німці Західної України в міжвоєнному часі також займалися й допоміжними промислами. Найбільш помітну роль у їхньому господарському житті відігравали мисливство та пасічництво.

Пасічництвом німецькі колоністи на західноукраїнських теренах стали займатися на рубежі XVIII і XIX століть, коли одна за одною виникали німецькі колонії. У 1811 році ця галузь господарки німецької меншини краю стала предметом зацікавлень С.Бредетцького. Він зазначає, що німці-колоністи досліджуваного регіону почали займатися пасічництвом, але успіхів поки що не мали[1] .

Через відсутність відповідних джерел можна дати лише загальну характеристику пасічництва німецької спільноти західноукраїнського регіону в міжвоєнному періоді, яка далека від реального стану речей на місцях і не дає всієї повної картини. У 1927 році в Горохолині на Богородчанщині Конрад Бібер мав 2, Олекса Бургардт – 5, Ян Бургардт – 10 вуликів. В Аннаберзі на Сколівщині та в Константинівці на Коломийщині нараховувалося по 3, у Йосипа Ельснера з Богородчан на Покутті – 5, у Карлсдорфі – 15, Феліцієнталі на Сколівщині – 25 та Ляндестреу на Калущині – 41 вулик. У Ляндестреу найдосвідченішим пасічником вважали Яна Штраусса. У подальших роках у колонії Ляндестреу пасічництво розвивалося з невеликою тенденцією росту кількості слов'янських вуликів. У 1934 тут налічувалося 15 пасік, у яких було 56 вуликів, з яких 46 – слов'янські[2] . Пасічництво найкраще розвивалося у малих німецьких колоніях Золочівщини Тернопільського воєводства: Ангелівці, Броніславівці й Казимирівці[3] .

Бджільництвом займалися не тільки ті німці, що мешкали в колоніях, але й ті, які жили розпорошено в українських селах і малих містах. На Богородчанщині Якоб Кендель із Хмелівки 1927 року мав 1, Адольф Лянґ із Грабівця – 5, Мальвіна Графф з Іваниківки – 10, Едвард Фогельманн із Лисця – 4, а його співвітчизник Домінік Кобец – 20 вуликів. У 1930 році 12 пнів бджолосімей мав Кароль Гульдон із Прухнища Коломийського повіту. Взірцеву пасіку тримав у Рожнятові Роман Ланґнер, яка в тому ж році складалася із 40 вуликів[4] .

За даними сільських війтів, за жовтень 1941 року пасічництвом у Бринцях Загірних на Бібрщині займався Володимир Кельнер; у Ступниці на Самбірщині – Володимир Шнайдер; у Тухлі на Сколівщині – Людвік Дорнгофнер; Михайло Вернер з Отиневичів і Петро Вайсберґер із Тейсарова – на Стрийщині; Осип Гесс – у Молодинчому на Ходорівщині. Крім В.Кельнера, який мав два вулики, всі вищеназвані пасічники доглядали за трьома бджолосім'ями. Зі звіту крайового товариства "Сільський господар" за липень 1943 року довідуємося, що бджільництвом також займалися німці приміських львівських сіл: Зимна Вода та Давидів. Так, у Зимній Воді поблизу Львова Франц Ассман мав 5, а його односельчанин Михайло Роберт – 4 бджолосім'ї. У селі Давидові Карл Флюжек доглядав за 4, а Йоганн Поліца аж за 30 бджолосім'ями[5] .

Вихід продуктів пасічництва був невисокий. У Карлсдорфі на Сколівщині, наприклад, 1927 року пасічники зібрали 50 кг меду та 4 кг воску, а в Ляндестреу на Калущині, відповідно, 51 і 24 кг, у Ізидорівці на Жидачівщині зібрали з 20 вуликів 260 кг. Дещо кращі показники мали бджолярі Феліцієнталя Сколівського повіту. Вони отримали 70 кг меду та 11 кг воску. Такий же малий вихід меду мали німці-пасічники розпорошеного сільського розселення. Пасічник Адольф Лянґ зі села Грабовець на Богородчанщині Станіславського воєводства в 1927 році з п'яти вуликів узяв 20 кілограмів меду[6] .

У великих німецьких колоніях Західної України було, як правило, декілька, а в малих один-два пасічники. Пасічниками були самовіддані господарі, які вибраному фаху присвячували все життя. Вони, переважно, мали великі пасіки, з кількох десятків вуликів. Так, у невеликій німецькій колонії Ангелівці Золочівського повіту Тернопільського воєводства в міжвоєнному часі жив пасічник Йосип Зельнер. Він мав пасіку зі 45 вуликів, біля якої весь час працював. Його співвітчизник 85-річний Андрій Брікс, який сьогодні проживає у селі Ожидові на Бусьчині Львівської області, твердить, що він настільки був відданий бджолам, що не залишав їх навіть на кілька хвилин. Рідні постійно носили йому їсти на пасіку. Взимку, коли на пасіці затишшя, він столярував, вів літопис подій села в найменших дрібницях. Так, А.Брікс твердить, що, будучи його помічником, він під час відсутності пасічника літньої пори заснув. Тим часом, із вуликів вилетіло шість роїв. Після пробудження він зауважив на дереві один із них і повернув назад до вулика. Про інші не знав, що вони вилетіли й десь далеко осіли. Господарю доповів про один рій. Потім випадково в щоденнику пасічника прочитав такий запис: "Дата (не пам'ятає). По терміновій справі був в Буську. Доглядати за пасікою доручив помічнику Андрію Бріксу; вилетіло п'ять роїв. Висновок: "Не довіряй нікому, а сам доглядай"[7] .

На промисловій основі ніхто з німців західноукраїнського регіону в міжвоєнному часі бджільництвом не займався. Щоправда, така спроба німецькими колоністами була зроблена ще на початку XIX ст., але, як зазначається у додатку до "Gazety Lwowkiej"[*] у травні 1811 року, вона закінчилася невдачею[8] .

[*] "Газета Львівська".

Мисливство. Допоміжною галуззю у господарстві західноукраїнських німців було мисливство, яке зародилося у них наприкінці XVIII ст. Спочатку кожен німець-мисливець полював на свій страх і риск, по суті браконьєрував. Пізніше вони почали об'єднуватися у мисливські товариства.

Німецькі мисливці в лісах досліджуваного регіону полювали на оленів, козуль, диких кабанів, вовків, лисиць, зайців, ведмедів і птахів: фазанів, куріпок і качок, а також на птахів-шкідників: яструбів, ворон, сорок. Мисливці відстрілювали й бездомних котів і псів[9].

Більш багату інформацію про мисливські товариства німців Західної України маємо з матеріалів міжвоєнного часу з Львівського повіту Львівського воєводства. Найдавніші відомості, що дійшли до нас про мисливські товариства Львівського повіту, припадають на 1921 рік і стосуються мисливського господарства колонії Фалькенштайна. У цьому році мисливці Фалькенштайна дістали від крайової влади дозвіл на полювання терміном на п'ять років, який закінчувався 21 вересня 1925 року.

Другим мисливським товариством, що діяло у Львівському повіті, очевидно, було Айнзідельське. Відомості про його діяльність у колонії Айнзідель простежуються у різних документах із 7 вересня 1923 року. Пізніші мисливські товариства виникли у Вайнбергені (1924), Дорнфельді (1925), Райхенбасі (1928), Новому Хоросно (1934). Усі вони підпорядковувалися крайовому мисливському товариству у Львові[10].

За кожним мисливським товариством закріплювалася певна територія мисливських угідь, які могли охоплювати територію і українських сіл. Так, Айнзідельське мисливське товариство у своєму розпорядженні мало 371 га, Дорнфельдське – 1470 га і 23 ари, а Новохоросньське – 279 га і 40 арів. Мисливці Вайнбергзького мисливського товариства ще полювали на теренах колонії Унтербергена, українських поселень Винники, Міклашів і Підберезці[11]. Своїх єгерів у Львівському повіті Львівського воєводства мали тільки Дорнфельдське та Фалькенштайнське мисливські товариства. Так, у 1937 році єгерем у Дорнфельдському мисливському товаристві був Іван Угрин, а у Фалькенштайнському – Рудольф Бахман[12].

За користування мисливськими угіддями товариства платили державний податок, який залежав від величини мисливського господарства. Дорнфельдське мисливське товариство в 1928 році заплатило державі 250 злотих. У середньому мисливець за мисливський промисел щорічно платив польській державі 50 злотих[13].

Матеріалів про результати полювання мисливських товариств протягом полювальних сезонів окремих років майже не збереглося. З тих даних, які вдалося віднайти, довідуємося, що вони були не дуже успішними. Так, зі звіту цього товариства довідуємося, що у мисливських угіддях Дорнфельда Львівського повіту Львівського воєводства 1937 року, за офіційними даними, було вполювано 9 селезнів, 12 куріпок, 17 качок, 52 зайці, 4 яструби, 7 сорок і 12 ворон. Ловці відстрілили 1 бродячого собаку й двох котів[14].

Як свідчать архівні матеріали, ловецькі товариства Львівського воєводства користувалися авторитетом у мешканців німецьких колоній, а тому чисельність мисливців із року в рік зростала через вступ до них нових членів. Дорнфельдське мисливське товариство станом на 15 березня 1925 року налічувало 109, а влітку 1932-го аж 151 особу. Мисливське товариство в Райхенбасі зросло з 34 (1928 р.) до 76 членів у 1934 році[15].

Робота мисливських товариств німецької меншини Західної України в міжвоєнному періоді будувалася на демократичних принципах, як і в економічних та культурно-освітніх осередках. Щорічно управа того чи іншого мисливського товариства німців Львівського повіту Львівського воєводства звітувала перед членами за проведену роботу, а на звітних зборах обиралася нова. У Фалькенштайні, наприклад, 1921 року до складу управління мисливського товариства входили Йоганн Фоїзе, Йоганн Бізанц, Михайло Павлюк, Рудольф Штоффер та Йоганн Ґубер. На звітних зборах 22 квітня 1922 року був обраний новий склад: Генріх Бахманн, Якоб Бізанц, Йоганн Бізанц, Йоганн Кьоглі й Філіп Брайтманн. Очолив фалькенштайнських мисливців Генріх Бахманн. У Дорнфельді 19 липня 1924 року на звітно-виборних зборах управою місцевого мисливського товариства довірено керувати Георгу Бехтлоффу, Яну Гарлфінґеру, Карлу Рауху, Філіпу Шреуеру і Якобу Гарлфінґеру, а з 9 жовтня 1932 року – Ґеоргу Бехтлоффу, Якобу Ґеоргу, Карлу Манцу, Якобу Бекеру й Едмунду Гарлфінґеру. У Райхенбасі 3 березня 1937 року члени місцевого мисливського товариства обрали до управи Михайла Швенка, Якуба Бека й Філіпа Ґьоттеля[16].

У кожному мисливському товаристві були свої кращі мисливці. Наприклад, в Айнзіделі Львівського повіту Львівського воєводства ними були Йоганн Бізанц, Якоб Месснер, Йоганн Губер, Йосип Зазуля, Рудольф Месснер, Йоганн Шмідт; у Вайнберзі – Кароль Акерман, Андрій Білий, Кароль Бреди, Мечислав Вайсс, Густав Гартман, Максим Сойтер, Йоганн Фукс та Кароль Штайн.

У Райхенбасі цього ж повіту й воєводства добра слава належала Михайлу Дауму, Філіпу Дауму, Василю Івасику, Миколі Кауту та Францу Кремеру; в Новому Хоросні – Філіпу Ґаузу, Леопольду Кюгуеру, Рудольфу Кюгуеру, Якобу Кремеру, Каролю Штроеґу[17].

Поодинокі мешканці німецьких колоній Львівського воєводства займалися браконьєрством. Голова мисливського товариства Райхенбаха Філіп Даум 15 січня 1930 року поскаржився польській поліції на свого співвітчизника односельця Еміля Штауффера, що той займається незаконним полюванням. У процесі розгляду цієї заяви поліцейські з'ясували, що причиною скарги стала відмова Еміля Штауффера віддати Філіпу Дауму вполюваного лиса[18].

Мисливські товариства були в німецьких колоніях Станіславського та Тернопільського воєводств. На Станіславщині нам відомо лише про два з них: у Ляндестреу та Уґартсталю на Калущині. Перше зареєстровано польською владою 27 березня 1930, а друге – 11 березня 1932 року. Головою першого був Фрідріх Баумунґ, а другого – Вільгельм Вірт. Площа Ляндестреуського мисливського угіддя становила – 820 га й 520 кв. м, а Уґарстальського – 518 га й 81 кв. м[19].

На Тернопіллі збереглися відомості тільки про один осередок мисливців Броніславівки Золочівського повіту, що вперше згадується 1922 року. Він складався з мисливців Броніславівки та Казимирівки. Товариство мисливців мало свою печатку, відтиск якої дійшов до наших днів, і було дуже діяльним: до заняття мисливством зацікавлювало доросле населення обох колоній шляхом проведення у громадах мисливського свята[20].

У сільській місцевості Західної України мисливством займалися не тільки жителі німецьких колоній, але й деякі з тих німців, які проживали в українських селах. Більше того, окремі з них були членами українських товариств і навіть очолювали сільські мисливські товариства українців.

Зокрема, в 1931 році членом мисливського товариства в с. Зимна Вода поблизу Львова був Йосип Вадерман.[21] У селі Мединя на Калущині місцевим мисливським товариством із 10 лютого 1928 року управляв Павло Менцел. У Середньому Угринові Калуського повіту мисливським товариством із 25 травня 1930 року опікувався Ізидор Каудер. Засноване 7 березня 1932 року в селі Довге Калуське того ж повіту місцеве мисливське товариство очолював Якоб Вірт, а 13 грудня 1932 року мисливським товариством у селі Підгірки поблизу Калуша керував Генріх Альда. У 1934 році в селі Завій на Калущині мисливським товариством управляв Едвард Веселий, а в с. Велика Тур'я Долинського повіту Станіславського воєводства – Генріх Прек[22].

З числа осіб німецької національності мисливцями в міжвоєнному періоді були не тільки мешканці сільської місцевості. Городяни також бували членами мисливських товариств, які діяли в містах. Так, станом на 2 листопада 1927 року в мисливському товаристві Стрия найбільш активними членами були Владислав Бак, Герман Боднар, Едвард Венк, Рудольф Венк, Володимир Лаутер, Мечислав Райх, Адольф Цінтель та Зігмунд Цінтель. У Калуші 1934 року зафіксовано діяльність осередку німецького мисливського товариства імені Губерта.[23]. За даними від 28 лютого 1933 року, членами в мисливському товаристві Львова вважаються Едвард Ґутетер, Людвік Еберман, Ян Судгофф та ін.[24].

Більше того, деякі з міщан на законних підставах полювали в мисливських угіддях сільської місцевості своїх співвітчизників. Так, Ян (Йоганн) Зех зі Львова уклав 1 березня 1931 року договір із мисливським товариством Айнзіделя Львівського повіту Львівського воєводства. В угоді зазначалося, що він буде протягом шести років полювати в мисливських угіддях колонії, за що зобов'язується йому щорічно сплачувати до 1 березня 70 злотих[25].

Завзятими мисливцями були також німці не тільки великих, але й малих міських громад. Відомо, що 1922 року Фердінад Отто був обраний до складу управи мисливського товариства в Надвірній Станіславського воєводства. У самому Станіславі того року у склад управи мисливського товариства, яке налічувало 59 членів, із числа німців входив Адольф Екгардт[26].

За кількістю мисливців мисливські товариства були малими. Відомості про їх чисельність збереглися тільки про одне – Айнзідельське, яке станом на 3 червня 1931 року у своїх рядах налічувало 30 мисливців[27].

Рибальство. Крім пасічництва та мисливства, німці займалися рибальством. Рибу вони ловили як у річках, так і у власних ставках. Ставковим господарством займалися переважно ті німці, котрі мешкали в українських селах. Найбільш розвинуте ставкове рибне господарство було в навколишніх зі Львовом селах. Зокрема, у 1937 році в Зимній Воді Йосип Вакерманн мав став розміром 1 морг і 288 квадратних метрів, а в Рудному німцям належало два ставки: один – Едварду Вакерманну, а другий – Генріку Фрісеру. Розмір першого становив 1 морг і 250 квадратних метрів, а другого – 35 моргів і 480 квадратних метрів. Обидва були зарибнені коропом[28]. В Угерцях Незабитовських на Городоччині став Едварда Вайсмана в 1923 році займав 11 моргів[29].

Великі розміри ставків дають підстави твердити, що ставкові господарства згаданих власників німецького походження були зорієнтовані насамперед на міські ринки Львова і, не виключено, що й на інші міста польської держави й за кордоном.

Щоправда, деякі дисперсні німці мали й невеликі ставки. Так, Якоб Які в с. Дев'ятир Городоцького повіту володів ставом у 200 квадратних метрів. У с. Гряді Львівського повіту Львівського воєводства в Зігмунда Рюкера ставок мав площу 14 арів і 14 квадратних метрів. Дещо більший ставок був у Яна (Йогана) Лема, який становив 43 ари й 17 квадратних метрів. У Винниках Кароль Раух у 1937 році мав ставок розміром 57 арів і 55 квадратних метрів, зарибнений коропом і линол. У 1938 році у Великому Голоську поблизу Львова Леопольд Дреґер тримав став величиною 89 арів та 95 квадратних метрів[30].

У ставках німці розводили білих линів, коропів, карасів, линів, слижів, щук. Наприклад, у 1923 році Едвард Вайсманн в Угерцях Незабитовських на Городоччині розводив у своєму ставку слижів і коропів, а Станіслав Прек у с. Комарів на Сокальщині – коропів. Їх співвітчизник Леон Дреслер свій став зарибнив линами, карасями, коропами й щуками[31].

У ставкових господарствах рибу, щоб вона скоріше росла й набирала товарної ваги, власники підгодовували в основному зерном та хлібом, а іноді й кров'янкою[32].

Рибальством у міжвоєнному періоді також займалися німці Станіславського воєводства. Щоправда, інформації про це збереглося вкрай мало. Відомо, що в 1934 році ставковим рибним господарством займалися Стефан Кірхмауер із Завадки та Філіп Ляйхт із Копанок на Калущині. Перший мав ставки на площі розміром 30 га, а другий – 1 га і 16 арів. Ще в Копанках невеликі стави мали Філіп Ляйхт та Йосип Месс. У першого був ставок у 16, а в другого – 25 арів[33].

Деякі німці займалися риболовлею на промисловій основі. Для цього вони в держави брали довгострокову ліцензію на вилов риби в ріках краю, які були поділені на рибацькі округи. Так, Ян Рупп із Росохача Коломийського повіту Станіславського воєводства з 1 січня 1923 по 31 грудня 1932 року орендував 13-й рибальський округ, який охоплював 14 населених пунктів Покуття у басейні річки Чернява. У цей час на Калущині 44-й рибальський округ орендував купець Адольф Корн[34].

Вилов орендарями риби в ріках Західної України протягом року був досить високим. Наприклад, брати Альберт, Бернард та Герман Ґроедлі на Сколівщині протягом літа 1931 року виловили в ріках Сколівщини 251 кілограм щуки. Того ж року Йосип Геллер у Дністрі виловив 910, а Францішек Яґерман аж 950 кілограмів риби[35].

Однак ставкове господарство німцям давало значно більше риби, ніж її вилов у ріках. Так, у 1923 році Едвард Вайсманн з Угерців Незабитовських на Городоччині зі ставка виловив 1300 кілограмів коропа. У Черлянах зі ставка взято 4500 кілограмів білого лина й щуки[36].

Окремі німці рибальством займалися заради приємного відпочинку на природі в колі друзів. Такі рибалки входили до складу рибальських товариств, які на той час були у великих містах. Так, у червні 1931 року до складу Львівського рибальського товариства, яке складалося з 89 членів, входило 15 осіб німецького походження різних фахів та соціального становища у львівській міській громаді: токар Владислав Бляйм, друкарі Адам Вайт, Йосип Поль, слюсарі Ян Вробель, Роман Вайсс, Владислав Гісс, Юлій Лорх, власник дому Зіґмунд Каннер, промисловці Якоб Зайдел, Францішек Зайст, Станіслав Штангрет, радник магістрату Ян Судгофф, пенсіонери Антоній Венклер та Карл Шнайдер[37]. Ще п'ять німців були членами спортивного клубу рибалок у Львові: Олександр Ґросс, лікар Ян Гоцер, промисловець Георгій Скотт, професори Рудольф Вайґль і Здіслав Стойсінґ[38]. Того року у Перемишлі членами спортивно-рибальського товариства були слюсарі Людвіґ Бахманн, Кароль

Вілк, Ян Краузе, Владислав Штеуер, власник гуртівні Степан Мюллер, офіцери польської армії Михайло Блайхер і Леопольд Ґайс та ряд інших, а в аналогічному клубі Самбора – Густав Вайнерт, Едвард Екерт, Антоній Ґлодт, Францішек, Мюллер, Броніслав Шефнер та Людвіг Шьоффер. У Сокалі членами риболовецького товариства стали вчителі Йосип Веніґер, Тадей Полер, купці Рудольф Ґолас, Фердінанд Тойєр, заступник старости Йосип Бауер та ін.[39].

Любителі-рибалки з німецьких поселень Долинщини ловили в гірських ріках форель, клен, плотицю, щуку. Як згадує Рудольф Вастель з Енґельсберга Долинського повіту Станіславського воєводства, для власних потреб німці ловили рибу в річках і ставках вудкою, а для продажу на місцевих ринках – вершами та сітями. Упійману для себе рибу варили та засушували на зиму, а для продажу – збували на місцевих ринках. Найчастіше німці з німецьких колоній Долинського повіту в міжвоєнному часі продавали рибу на міських ринках Долини й Калуша. Основними їх покупцями були міські євреї, яких жило дуже багато в обох згаданих містах[40].

Як харчовий м'ясний продукт риба в німців Західної України була дуже в пошані. Найчастіше її вживали смаженою. І.Паньків твердить, що страва зі смаженої риби в обов'язковому порядку мала бути на різдвяному столі, як символ достатку. У різдвяному побажанні кожному німецькому господареві говорилося: "Ми бажаємо господареві чотирикутного стола, на всіх чотирьох кутах – смаженої риби…"[41].

Узагальнивши сказане, можна твердити, що пасічництво, мисливство та рибальство в господарській діяльності німецької меншини відігравало допоміжну роль. Що стосується пасічництва, то західноукраїнські німці ним не займалися повсюдно. У колоніях німецької меншини краю бджільництво було любительською справою, тобто ним займалися тільки ті поодинокі німці-колоністи, які були закохані у бджільництво. Їхні невеликі пасіки були розраховані на споживання у родинному колі й не орієнтувалися на потреби місцевих ринків.

Мисливство спершу мало нелегальний характер, а потім набрало організованої форми через мисливські господарства мисливських товариств. Траплялися й окремі випадки браконьєрства з боку поодиноких осіб німецької спільноти Західної України. У цілому, мисливство мало любительський характер, і не було окремим видом діяльності німецької спільноти.

Що стосується рибальства, то воно в основному також було справою любителів. Щоправда, окремі з німців займалися ставковим господарством, орієнтованим на місцеві ринки як малих, так і великих міст краю. Це дає підстави твердити, що ставкове рибальство мало риси товарного виробництва й було одним із видів підприємницької діяльності окремих осіб німецької національності на західноукраїнських теренах.

[1] Dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1811. – 14 maja. – S.324.

[2] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.2, оп.1, спр.1054, арк.40.

[3] ДАІФО. – Ф.2, оп.9, спр.75, арк.3, 5 зв., 34; Ф.26, оп.1, спр.230, арк.22; Sokalski B. Rys geograficzno-statystyczny Złoczówskiego okręgu szkolnego. – Złoczów, 1883. – S.62; Prószyński M. Powiat Lwowski. Ludnoćś i instytucje. – Lwów, 1912 (додаток без зазначення сторінки).

[4] ДАІФО. – Ф.2, оп.9, спр.271, арк.15; Ф.43, оп.1, спр.341, арк.59 зв.

[5] Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.302, оп.1, спр.483, арк.36; ДАІФО. – Ф.26, оп.1, спр.230, арк.26, 28, 41, 43, 47; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.2042, оп.1, спр.266, арк.8, 13, 19, 33, 59, 68, 75, 77.

[6] ДАІФО. – Ф.2, оп.9, спр.75, арк.5 зв., 8 зв., 34; Ф.26, оп.1, спр.230, арк.47.

[7] Інформація респондента А.Брікса. Записано 8 грудня 2002 року.

[8] Dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1811. – 14 maja. – S.324.

[9] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.7, оп.1, спр.2301, арк.30.

[10] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.560, арк.5; Спр.933, арк.13; Спр.938, арк.3.

[11] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.1547, арк.55, 64; Спр.1687, арк.33 зв.

[12] Там само. – Спр.2299, арк.35.

[13] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.560, арк.5; Спр.933, арк.13; Спр.938, арк.3.

[14] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.2301, арк.30.

[15] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.560, арк.9, 41; Спр.938, арк.3, 41 зв.

[16] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.10, арк.46; Спр.47, арк.11, 14; Спр.938, арк.61.

[17] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.938, арк.9; Спр.1384, арк.2, 3; Спр.1547, арк.57.

[18] ДАЛО. – Ф.7, оп.1, спр.938, арк.7.

[19] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.1054, арк.44, 45.

[20] Heimat Galizien im Bild. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1983. – S.148.

[21] ДАЛО. – Ф.7, оп.1, спр.1236, арк.10 зв.

[22] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.1054, арк.45, 46.

[23] Там само. – Ф.2, оп.1, спр.1054, арк.44; Оп.3, спр.986, арк.215 зв.

[24] ДАЛО. – Ф.7, оп.1, спр.1687, арк.100.

[25] Там само. – Ф.7, оп.1, спр.1384, арк.3.

[26] ДАІФО. – Ф.2, оп.9, спр.10, арк.37 зв., 77.

[27] ДАЛО. – Ф.7, оп.1, спр.1384, арк.19.

[28] Там само. – Спр.2297, арк.36.

[29] Там само. – Арк.1.

[30] Там само. – Ф.1, оп.10, спр.102, арк.26; Ф.7, оп.1, спр.1384, арк.19, 35.

[31] Там само. – Ф.1, оп.10, спр.102, арк.11, 22, 31.

[32] ДАЛО. – Ф.7, оп.1, спр.2297, арк.36.

[33] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.1054, арк.53.

[34] Там само. – Ф.1, оп.10, спр.500, арк.25, 46 зв.

[35] Там само. – Спр.500, арк.66, 73.

[36] ДАЛО. – Ф.7, оп.1, спр.102, арк.11, 31.

[37] Там само. – Оп. 1, спр.832, арк.22 зв.–23 зв.

[38] Там само. – Спр.832, арк.24 зв.

[39] Там само. – Арк.32–35, 43–45, 47–48 зв.

[40] ДАІФО. – Ф.2, оп.9, спр.14, арк.31; Інформація респондента Р.Вастеля. Записано 20 січня 2001 року.

[41] Паньків І. Матеріальна культура німецьких поселенців на Покутті (друга половина XIX – 30 роки XX століття) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2005. – Т.2 (20). – С.142–143.

There on the analysis of the profound sources of the home and foreign literature, the researcher presents the problem of the German minority supplementary crafts in the Western regions of Ukraine in the Interwar period. In spite of the fact that bee-keeping, hunting and fishing had only supplementary function in the house-hold life of the German minority, the author expresses confidence that they stimulated the economic development of the region in the mentioned chronological frames.

***Key words:** Germans, German minority, bee-keeping, hunting, hunting community, fishing.*

УДК 94 (477) : 332. 025. 26
ББК 63.3 (4 УКР) 622 + 623

Ярослав МАНДРИК

НАВЧАННЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПРОВЕДЕННЯ МАСОВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

У статті аналізується система освіти керівних кадрів сільського господарства радянської України 1930-х рр.

Вивчено роботу сільськогосподарських ВНЗ і технікумів, особливо різних курсів і шкіл. Показано систему закріплення цих кадрів у селах.

Ключові слова: *політика радянської держави, система освіти кадрів, керівні кадри, спеціалісти сільського господарства, культура.*

Наприкінці 20-х років у нашій історії розпочався період, пов'язаний з великими втратами, грубими помилками, страшними жертвами. Відбулася масова колективізація, яка супроводжувалася небаченою ломкою селянських господарств, традицій сільського життя, ліквідацією сільського господаря. На зміну індивідуальному господарству й кооперації приходить колгосп, який фактично стає державною організацією.

Процеси колективізації в Україні в 1930-х рр. є проблемою, яка активно вивчається сучасними українськими науковцями. Сюди належать дослідження С.Кульчицького, В.Марочко, Г.Єфименко, Л.Гриневич, Я.Верменич, Л.Новохатька та ін. Однак питання підготовки кадрів для села в ті роки не знайшли в них глибокого аналізу. Тому, опираючись на неопубліковані архівні джерела, автор поставив за мету розкрити цю проблему, особливо наголошуючи на негативному впливі тоталітарної сталінської системи та його трагічних наслідках.

Колективізація, будучи значним кроком назад у порівнянні з кооперацією, все-таки відкривала можливість перед сільськогосподарським виробництвом ширше використовувати машинну техніку, полегшити працю селянина, що могло вплинути на культуру села.

Запровадження машинної техніки вимагало збільшення кількості трактористів, комбайнерів, шоферів, слюсарів та інших спеціалістів масових професій. Так, у 1930 році на селі в Україні комбайнів налічувались одиниці, а в 1932 році їх уже було 1800[1], тому треба було готувати комбайнерів, механіків комбайнів тощо.

Звичайно, що велике сільськогосподарськс виробництво не могло обійтися без керівних кадрів, спеціалістів сільського господарства, кадрів середньої ланки: бригадирів тракторних і польових бригад, спеціалістів тваринницьких ферм. Основною формою обслуговування сільського господарства в 1926–1927 роках були агрономічні ділянки. На одну з них припадала територія радіусом 35 км, на яких знаходилися в середньому понад 82 поселення і понад 4000 селянських господарств. На одного агронома приходилося в середньому 25–30 колгоспів і приблизно стільки ж більш простіших сільськогосподарських об'єднань, які володіли 20,6 тис. десятин землі. У 1928 році було обстежено 18 колгоспів і товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів) Лубенського, Зінов'ївського, Мелітопольського округів. У жодному господарстві не було агронома. Не вистачало спеціалістів з обліку. З перевірених господарств вони були виявлені тільки в чотирьох. Про якихось інших спеціалістів не могло бути й мови[2].

Так були забезпечені кадрами господарства, створені ще в першій половині 1920-х років. У багатьох із них голови колгоспів і ТСОЗів працювали на громадських засадах, не розуміли фінансової справи[3].

Усього в 1928 році в республіці працювало 604 районні агрономи, 260 осіб окружного агроперсоналу, 200 райколективізаторів, 330 спеціалістів із полеводства, 230 спеціалістів із тваринництва, 240 спеціалістів з інтенсивного вирощування, 102 агротехніки[4]. Майже 40% агрономів за своїм соціальним походженням належали до дворян, духовенства, заможних селян. Тільки 7,5% агрономів, 12,2% землевпорядників були вихідцями з робітників і бідних селян. Усі вони мали низький рівень підготовки.

Дуже великою була потреба в організаторах "великого соціалістичного сільського господарства". Усі вони обслуговували індивідуальні господарства й не були ознайомлені з роботою колективних господарств. Навіть у радгоспах, один спеціаліст сільського господарства припадав на 10 господарств[5]. За даними наркомату земельних справ (НКЗС) УСРР на 1928 рік, тільки 25–35% голів колгоспів відповідали своєму призначенню, решту необхідно було замінити на кваліфікованих спеціалістів. (Все-таки цей показник був значно вищим від показників по СРСР у цілому, де тільки 18–20% голів колгоспів мали спеціальну освіту. – *Я.М.*)[6]. Низьким був рівень підготовки й серед агрономів. У 1928 році з вищою освітою було 32,9% від їх загальної кількості, із середньою і незакінченою вищою – 44,3%, з початковою освітою і взагалі без освіти – 22,8%[7].

Такою була реальна картина забезпеченості сільського господарства спеціалістами. У період підготовки плану першої п'ятирічки рівень їх професіоналізму й культури навіть не був відомим.

Після ряду запитів у Вищу раду народного господарства (ВРНГ), в інші наркомати наркомат освіти (НКО) УСРР республіки отримав, нарешті, орієнтовні дані про потребу сільського господарства в спеціалістах із вищою освітою – 14648 осіб. Щодо профілів вони були розподілені так: агрономів потрібно 2817 осіб, агрономів-полеводів – 2112 осіб, зоотехніків – 1436 осіб, "інтенсивників" – 1018 осіб, культуртехніків – 232 особи тощо[8].

Коли цей план проаналізували в ЦК КП(б)У, то виявилося, що він був дуже далекий від реальної дійсності. Були занижені потреби в механізаторах, насіннєвиках, узагалі були відсутні плани підготовки галузевих агрономів, агрономів сировинних культур тощо. Тому на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 року) ЦК партії навів дані в потребах спеціалістів сільського господарства України, які відрізнялися від розробок НКО республіки. Було визначено необхідність у спеціалістах із вищою освітою в 39 тис. осіб, а зі спеціальною освітою – 68 тис. Вузи УСРР могли покрити ці потреби на 1/2, а технікуми – на 62–68%[9]. Переглянувши план НКО України, ЦК КП(б)У його ліквідував і в 1931 р. були введені нові плани ЦК партії.

Якщо повернутися до нової економічної політики (далі – НЕП), проблема кадрів для села вирішувалася двома шляхами: або залучати старих спеціалістів, або ж готувати нових із робітників і селян. Головним у 20-ті роки був перший шлях.

З початком масової колективізації, який співпадав із періодом першої п'ятирічки, такий спосіб забезпечення сільського господарства спеціалістами був уже застарілим, їх не вистачало.

Партійне та радянське керівництво приступило до вирішення проблеми сільськогосподарських кадрів тими ж методами, які використовували і при проведенні масової колективізації. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято спеціальну резолюцію “Про сільське господарство України і про роботу на селі”. У ній говорилося: “Для підготовки кадрів керівних працівників для колгоспів і радгоспів необхідно розширити у цьому році існуючі курси, із залученням на ці курси активу з промислових робітників колгоспів і сільськогосподарських робітників. Необхідно також посилити висування та підготовку організаторів і працівників для колективів радгоспів керівників тракторних загонів, завідувачів машинними прокатними пунктами. Щодо підготовки агротехнічного персоналу, ЦК КП(б)У повинен так перебудувати роботу сільськогосподарських вузів і технікумів України, щоб готувати в них спеціалістів, які здатні будувати “велике громадське сільськогосподарське виробництво”[10].

За постановою ЦК у 1929 році на навчання було мобілізовано 1100 робітників-комуністів, з яких майже 1/5 частину було послано в сільськогосподарські вузи[11]. Цього ж року ЦВК СРСР приймає рішення про збільшення коштів на вищу освіту, в інститутах стипендіями забезпечувалися 70% студентів, у технікумах – 50%. Підвищено зарплату професорсько-викладацькому складу цих вузів[12].

Однак молодь була не готова до вступу в вузи. У 1929 році до Харківського сільськогосподарського інституту на 240 місць було подано тільки 173 заяви, до зоотехнічного інституту на 120 вакансій – всього 28 заяв[13].

Дещо поліпшили ситуацію у сільськогосподарських вузах УСРР робітничі факультети (робітфаки) з підготовки до вступу в інститут. Так, при наборі 200 осіб у Київський гідромеліоративний інститут у 1933 році було прийнято 166 робфаківців, із них – 46 колгоспників. За допомогою робітфаку в Київський агроінженерний інститут цукрової промисловості в 1932 році з 200 осіб було зараховано 96 колгоспників [14] тощо.

За роки першої п’ятирічки значно розширилася мережа сільськогосподарських вузів і технікумів. Якщо в 1929 році в Україні було 8 таких інститутів, 17 технікумів, у яких разом навчалися 8,8 тис. студентів, то на початок 1933 року вже був 21 інститут, де навчалися 17,6 тис. студентів і 208 технікумів – 30 тис. студентів[15].

Прийом учнів у сільськогосподарські інститути за цей час зріс майже в 3 рази, контингент студентів у них – більше ніж у 2 рази. Змінюється соціальний склад студентів вузів і учнів технікумів. Так, якщо у 1929 році діти селян складали у вузах 27,7%, у технікумах – 32,7%, то в 1938 році діти робітників і колгоспників уже становили у вузах понад 40%[16]. Ці 40% – загальний показник. Ним прикриті наступні процеси. Із завершенням масової колективізації сільські жителі були перетворені в новітніх кріпаків. У другій половині 1930-х рр. вирватись із села було дуже складно (відсутність паспортів). Тільки деяким батькам вдавалося влаштувати своїх дітей на навчання у місто, тоді вони могли врятуватися від колгоспів, отримавши паспорти. Тому на кінець 1930-х років серед студентів вузів із цих 40% більшість становили діти робітників, кількість селян скоротилася, порівняно з кінцем 20-х років[17]. Щоб приховати цю тенденцію, офіційна статистика подає кількість студентів, вихідців із селян і робітників, у сукупності.

Зростання мережі сільськогосподарських вузів і технікумів не означало поліпшення їх обладнання, умов навчання студентів. У 1929/30 н. р. гуртожитками

було забезпечено всього 42% студентів. Деякі приміщення не були пристосовані під гуртожитки. Наприклад, у Києві студенти проживали у бараках колишніх військовополонених, у пожежних бараках. Важкі умови проживання, погане харчування посилили незадоволення серед студентів. Зростає їх агресивність, збільшується потік скарг, зокрема, в Київський міськвиконком. Студенти розпочинають саботаж занять, влаштовують скандали з керівництвом вузів і факультетів. Так, масові виступи студентів мали місце в серпні–вересні 1930 року в Харківському ветеринарному інституті[18].

Такий розвиток подій змусив ЦК КП(б)У створити спеціальну комісію стосовно перевірки навчальної бази вузів України. Комісія прийшла до висновку, що багато з них є дуже слабкими й маломіцними. Були виявлені факти, коли лабораторія вузу розміщувалася в колишньому курнику, а гуртожиток – у колишній лазні[19].

Матеріали комісії були розглянуті в НКО республіки, який у вересні 1929 року приймає постанову “Про вищу і середню сільськогосподарську освіту”. Було відмічено той факт, що ні в кількісному, ні в якісному відношенні підготовка кадрів вищої кваліфікації не відповідає перспективам розгортання та реконструкції народного господарства. Особлива увага зверталася на посилення підготовки спеціалістів для великих механізованих господарств. Були ліквідовані всі факультети організації дрібного селянського господарства, замість них організовувалися факультети великих усуспільнених радянських господарств[20].

У листопаді 1931 року в НКЗС України відбулася нарада з питань підготовки сільськогосподарських кадрів у технікумах. На ній було відмічено, що основна частина сільськогосподарських технікумів не забезпечена навчальними програмами, а якщо і є програми, то тільки з основних дисциплін. Жодних навчальних програм не було в Черкаському технікумі ветеринарії, Криворізькому технікумі великої рогатої худоби, Зінов’ївському, Звенигородському сільськогосподарських технікумах тощо. Слабко була поставлена методична робота. Дуже болюче питання – забезпечення підручниками. На цій нараді вперше в країні було вирішено оцінювати знання студентів за п’ятибальною системою. Піднято роль викладача як персонального керівника підготовки студентів[21].

Важливі зміни відбувалися у ці роки в системі сільськогосподарської освіти України. У СРСР у той час наростала посилена централізація всього життя народу, в тому числі освіти. Це відбилось і на сільськогосподарській освіті. Ще липневий (1928 рік) пленум ЦК ВКП(б) запропонував “приступити з 1928/29 н. р. до уніфікації системи технічної освіти в СРСР”. 11 вересня 1930 року ЦВК і РНК[22] СРСР приймають відповідну постанову. У країні вводилася єдина система індустріально-технічної освіти, єдині типи навчальних закладів. У 1933 році для керівництва вищою технічною освітою в СРСР був створений Комітет із вищої технічної школи при ЦВК, а в 1936 році – Всесоюзний комітет із вищої школи при РНК СРСР. На нього покладалося керівництво всіма вищими навчальними закладами незалежно від їх відомчої належності (за винятком художніх і військових).

Однак вузи й технікуми України не справлялися з підготовкою керівних кадрів для села. Потреби за заявками господарств у спеціалістах сільського господарства в 1929 році складали 10865 осіб. Вузи могли випустити тільки чотири тисячі дев’ятсот шістдесят спеціалістів (46%) від необхідної кількості. Спеціалістів середньої ланки потрібно було 18000 осіб, технікуми могли випустити 14781 спеціаліста (82%)[23].

Одна з основних причин недобору кадрів була в тому, що в 1929 році, не закінчивши навчання, вибували із сільгоспінститутів із 100 осіб – 26, така ж картина була і в технікумах. Вчасно навчання закінчували в сільгоспінститутах тільки 23% студентів. Обстановка з випуском спеціалістів сільського господарства не змінилася до кінця першої п'ятирічки. У 1933 р. план випуску кадрів вищої кваліфікації було виконано на 3,5% (план був 1095 осіб, а випущено – 35)[24]. Відсоток відсіву, як свідчить статистика, був величезним. НКО УСРР вважав нормальним явищем у ті роки відсів студентів за час навчання понад 70% до загального їх числа[25]. Причина такого явища була у важкому матеріальному становищі більшості студентів України.

Крім того, у вузах і технікумах у роки першої п'ятирічки дуже активно попрацювала сталінська репресивна машина. 1929 року, виступаючи на Першій Всесоюзній нараді працівників вищої школи, В.Молотов наголосив: "В 1929 р. питання про вищу освіту стало перед нами як одне із важливих політичних завдань. Тоді виявилось з особливою силою, яка ще слабка радянська країна технічними кадрами, як ще живучий буржуазний вплив, як розгорнута робота іноземної агентури серед старих спеціалістів і студентів…"[26].

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. пройшли масові чистки викладацького і студентського складів Київського зоотехнічного інституту, Київського сільськогосподарського інституту та інших вузів. Наприклад, суть злочину репресованих у Київському сільськогосподарському інституті викладачів К.Веселовського та М.Войгана полягала в тому, що вони при викладанні дисциплін ігнорували рішення партії стосовно колективізації, зовсім не готували студентів до її проведення. У цьому інституті був репресований ректор В.Мазуркевич, інші викладачі.

У 1932 р. НКЗС УСРР розробляє спеціальну інструкцію "Виробничий профіль техніка", в якій як обов'язкові були вказані такі вимоги до спеціалістів: "…викривати та рішуче боротися з правими і лівими опортуністами, контрреволюційними троцькістами, гнилими лібералами, боротися з капіталістичними, ідеалістичними та всіма ін. ворожими марксизму-ленінізму теоріями. Викривати та рішуче боротися зі шкідливими теоріями М.Кондратьєва, О.Чаянова, М.Макарова". (Відомі вчені-економісти, прихильники кооперативного руху. – *Я.М.*)[27]. Слово в слово ці вимоги були повторені в інструкції стосовно підготовки інженерів[28], яка була розроблена НКЗС УСРР того ж таки року.

У ці роки в Україні йшла боротьба проти послідовників О.Чаянова: М.Філіповського, В.Бухановського та інших. З Одеського сільськогосподарського інституту було вигнано професора М.Балашова. У Харківському сільськогосподарському інституті був заарештований професор Х.Левицький, у Київському кооперативному інституті – професор М.Пажитков тощо. Була знищена не лише школа О.Чаянова, а й група Л.Кріцмана, яка займала протилежні їй позиції, їх називали "Аграрними марксистами"[29]. Усього було репресовано понад 120 осіб[30].

Масова ідеологічна обробка студентів приносила результати. Зокрема, основна маса студентів сільськогосподарських вузів України підтримала вирок під час процесу над СВУ Були серед них і такі, які вважали ці рішення надто м'якими, вимагали вищої міри покарання[31]. Однак тотальна політизація навчального процесу над Спілкою визволення України (СВУ) в сільсько-господарських вузах, винищення найбільш прогресивних і обдарованих викладачів негативно відбилася на рівні підготовки спеціалістів. Посилено відбувалася "радянізація" нових кадрів вищої кваліфікації. Усе це проходило за рахунок зниження їх професіоналізму, загальнокультурної підготовки. Для радянського керівництва головним у підготовці сільськогосподарських спеціалістів була не їх професійна готовність, а ідеологічне, політичне загартування.

У руслі загальної боротьби проти "куркульства" розпочинається масове виключення студентів із сільськогосподарських вузів. У 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У приймає спеціальну постанову "Про дітей куркулів у початковій, середній і вищій школі", у якій сказано: "Дітей куркулів до вищої школи не приймати. Всіх, хто приховав своє походження, виключати"[32].

Одночасно в вузах діяла інструкція, згідно з якою всі вступники були розділені на 4 категорії: робітники, селяни, службовці та кустарники. Для членів ВКП(б) та кандидатів у члени партії, дітей робітників, наймитів, сільської бідноти робився виняток при прийомі до вузу: їх дозволялось зарахувати на навчання при нездачі 1–2 не основних для даного вузу предметів, коли загальна академічна підготовка гарантувала нормальне навчання цього абітурієнта. Крім того, члени й кандидати у члени партії приймались у вузи поза нормою, установленою для кожної соціальної групи, а членам ВЛКСМ надавали перевагу в межах даної соціальної групи.

Були встановлені такі норми набору в сільськогосподарські вузи: робітників – 29% від загальної кількості зарахованих, селян – 60%, службовців – 9%; до сільськогосподарських технікумів, відповідно, 20%, 70%, 8%[33].

Запроваджувалася плата за складання екзаменів у таких розмірах: робітники від заробітку 60–100 крб. – 1 крб., службовці – 3 крб., кустарники – 5 крб.; від заробітку 100–150 крб. – відповідно 2 крб., 5 крб., 10 крб. Для селян, які сплачували податки в обсязі 15–50 крб., установлювався розмір оплати 1 крб.; від 50 до 100 крб. – 2 крб.; 100–300 крб. – 5 крб.; 300 і більше – 10 крб.[34].

Наприкінці 1920-их – на початку 1930-их рр. у республіці важлива роль відводилася підготовці кадрів для національних районів із місцевого населення. На закінчення першої п'ятирічки в Україні нараховувалося 18 сільськогосподарських технікумів для національних меншин, де навчалися 1430 студентів, серед них: німецьких технікумів – 5 (360 студентів), єврейських – 5 (320 осіб), 3 польських (230 осіб), 2 російських (127 осіб), 1 єврейський, 1 молдавський сільськогосподарські інститути по 140 студентів кожний. Працювали 6 єврейських відділів при загальних сільськогосподарських технікумах[35].

Однак уже у другій половині 1930-х рр. національні професійні заклади, в тому числі сільськогосподарські, були оголошені осередками розповсюдження націоналізму і закриті.

Для поліпшення підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для сільського господарства певне значення мало рішення від 21 вересня 1932 р. про реорганізацію комуністичних вузів у вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ВКСГШ). Ці школи приймали комуністів і безпартійних, які мали певний стаж керівної роботи. ВКСГШ мали завдання готувати кваліфікованих керівних працівників для колгоспів, МТС, радгоспів і районних партійно-радянських організацій, які мали би поруч із широким політичним розвитком достатні сільськогосподарські знання. 30% випускників цих шкіл направлялися на роботу в колгоспи, а 70% – у МТС і радгоспи. За роки першої п'ятирічки ВКСГШ підготували 417 керівних спеціалістів сільського господарства. Але це була дуже обмежена кількість, причому в колгоспи з них потрапила (і то чи потрапила?) всього третина.

Безпосередньо для колгоспів готували керівні кадри (голів колгоспів, бригадирів тощо) вищі колгоспні школи (ВКШ), створені в 1930 р. Строк навчання у них був один рік. В Україні 1931 р. їх працювало 7, а в наступному – вже 19. Як правило, ВКШ розміщувались у містах і райцентрах, де для них була матеріальна база. Наприклад, Київська ВКШ проводила заняття із спеціальних предметів у лабораторіях і кабінетах сільськогосподарського інституту, залучаючи до навчального процесу працівників цього вузу. ВКШ готували для колгоспного виробництва спеціалістів середньої кваліфікації. Так, Червоногородська школа готувала організаторів-тваринників для колгоспів, Кам'янець-Подільська – організаторів-птахівників тощо.

У 1931/1932 н. р. ВКШ України мали склад слухачів, у яких переважав сільський актив. Серед слухачів було багато голів колгоспів, які підвищували тут свою кваліфікацію, переважали члени КП(б)У та комсомольці.

Навчальні плани ВКШ передбачали 1258 год., з яких 68% відводилося на спеціалізацію, вивчення однієї з галузей колгоспного виробництва і планування, а також на виробничу практику. Один із початківців колгоспного будівництва в Україні Ф.Дубковецький писав: "Школа дала мені багато. Я систематизував свої поспіхом напхані знання з агрономії, зоотехніки, підкувався політично"[36]. ВКШ закінчили багато організаторів колгоспів республіки 1930-х рр. – Я.Дробот, М.Чуєнко та ін.

У 1931 р. почали створюватися районні колгоспні школи (РКШ), де готували в основному голів колгоспів і рахівників. Строк навчання у них був 3–4 місяці. Для підготовки завідувачів колгоспних тваринницьких ферм створюються міжрайонні колгоспні школи (МКШ), аналогічні РКШ. У 1933 р. вони були ліквідовані, а строк навчання РКШ збільшено до 6 місяців, потім до 1 року. З 1933 р. у них стали готувати й завідуючих фермами, а з 1934 р. – бригадирів. Давали ці школи як спеціальні, так і загальноосвітні знання. Невдовзі сітка РКШ розширюється. Так, у Вінницькій області за планом на 1932–1933 рр. передбачалося створити 15 шкіл із контингентом у 900 осіб, у 1933–1934 рр. тут працювали вже 48 РКШ, які випустили 5130 слухачів, у тому числі: бригадирів-полеводів у 1933 р. – 1200 осіб, у 1934 р. – 17231 особу; бригадирів-тваринників, відповідно, 750 і 1451 особу[37].

Серйозну школу перевірки своїх ділових і моральних якостей, як керівників колгоспів і радгоспів, пройшли випускники цих шкіл у страшні 1932–1933 рр. У с. Великий Хутір на Черкащині в колгоспі, де головував Я.Дробот, голоду практично не було. Як селяни ухитрялися ховати хліб, досі невідомо. Колгосп виділяв кожній дитині хліб, молоко. Підгодовували тих, хто приходив із сусідніх сіл. У цьому ж селі жив бригадир колгоспу І.Козоріз. Він ходив по селах і допомагав людям, узяв на утримання чужих одинадцять дітей, хоч у хаті було шість своїх. Про цей подвиг знали люди, але мовчали. Я.Дробот пережив 1937 р. Тільки в 1941 р. німці його знищили. До цих пір жителі села свято бережуть пам'ять про цих людей[38].

У с. Михайлівка Сумської області голова колгоспу М.Чуєнко зібрав селян і заявив, що не буде віддавати зерно без згоди тих, хто його виростив. За такий бунт М.Чуєнко був розстріляний, 67 осіб було арештовано. Офіційна преса стала нарікати на колгоспи, які "розподіляють все зерно, весь урожай серед місцевого населення"[39]. Наприклад, у Харківській області багато колгоспів приховували справжню врожайність із метою роздати голодним селянам. Так, у колгоспі "Серп і молот" Балакліївського району управління колгоспу показало зменшену врожайність. Те саме зробили в колгоспах "Червоний січень" цього району, "Переможець" Сахновищанського району тощо[40]. Усього спеціальна колегія обкому Компартії (більшовиків) України виявила в липні 1933 р. таких 7 господарств, де голови правлінь були розстріляні.

Були спроби з боку НКЗС республіки з 1930 р. розгорнути курси прискореного готування спеціалістів сільського господарства вищої та середньої кваліфікації при вузах і технікумах. Особи зараховувалися на навчання згідно з направленням сільськогосподарських організацій, а тому після його закінчення поверталися назад. Навчання було розраховане на 6–7 місяців теоретичної підготовки і 5 місяців – практичної. Через 1,5 року після закінчення курсів із місця роботи курсанта подавалася характеристика, на підставі якої (і рекомендації господарства) спеціальна комісія вузу, при якому працювали курси, присвоювала кваліфікацію і видавала постійне кваліфікаційне свідоцтво. До мережі закладів прискореної підготовки було віднесено 17 технікумів і 21 інститут.

Перші практичні заходи щодо реалізації плану підготовки спеціалістів показали нездатність сільськогосподарських організацій до комплектування курсантів та їх фінансування. Плани набору курсантів були зірвані. Станом на 1 грудня 1932 р. у системі Укрколгоспцентру було виконано план відрядження курсантів до середніх сільськогосподарських навчальних закладів на 2,5% (замість 11850 осіб направлено 227), до інститутів – на 20% (відповідно 1095 – 25 осіб). По трестах план цей був виконаний, відповідно, на 11,8% і на 19,3%[41].

У липні 1934 р. в УСРР було 26434 колгоспи. Тобто тільки одних голів колгоспів необхідно було підготувати декілька тисяч чоловік. Була потреба також в десятках тисяч їх заступників, інших спеціалістів.

Тому для підготовки цих кадрів вводилася найбільш швидкоплинна система курсова. У кінці 1929 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У приймає рішення про створення в округах не менше 50 курсів із двомісячним терміном навчання для підготовки 35 тис. голів колгоспів.

Для підготовки керівних колгоспних кадрів у ряді міст республіки – Одесі, Новомосковську, Каховці, Довганівці та інших – були створені колгоспні університети (так називалися курси з ускладненою програмою). Крім того, при робітничих університетах у Кіровограді, Проскурові, Вінниці, Полтаві працювали колгоспні факультети. Одеський університет, сільськогосподарський факультет Кіровоградського університету повинні були готувати впродовж 2-х років керівників і організаторів колгоспного виробництва. Полтавський, Каховський факультети впродовж 3–6 місяців готували працівників середньої ланки для колгоспів. На початку 1932 р. в Україні вже діяв 41 колгоспний університет, в яких навчалися 11700 осіб.

Курсова система дозволяла швидко готувати спеціалістів, але якість їх підготовки при цьому надзвичайно погіршувалася. На жаль, саме ця система була головною у підготовці кадрів для сільського господарства в довоєнний період.

Вищеназвані цифрові розрахунки показують, що колективізація абсолютно не була підготовлена не тільки матеріально, а й кадрово. Це призводило до того, що розпочалася швидкоплинна й поверхнева їх підготовка. Як засвідчують джерела, вона не давала ні глибоких професійних знань, ні загальноосвітньої та культурної підготовки. Такі керівні кадри в селі довго не затримувались. Постійно відбувалося їх переміщення, гострою була плинність. Звичайно, що від керівників колгоспів багато в чому залежав розвиток культури села, а вони дуже мало впливали на неї. Тільки в 1970-ті рр. почали розширювати підготовку керівних колгоспних кадрів у вузах і технікумах, і ці спеціалісти стали переважаючими на селі.

[1] Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. – К., 1961. – С.304.
[2] Борисов Ю.С. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства в реконструктивный период. – М., 1960. – С. 13.
[3] Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління (далі – ЦДАОДВОДУ). – Ф.166 (Наркомат освіти України), оп.4, спр.127, арк.45.
[4] ЦДАОДВОДУ. – Ф.2623 (Наркомат праці УРСР), оп.1, спр.128, арк.15.
[5] Кадры на селе // Сельскохозяйственная жизнь. – 1928. – №14. – С.19.
[6] ЦДАОДВОДУ. – Ф.2623 (Наркомат праці УРСР), оп.1, спр.17, арк.1.
[7] ЦДАОДВОДУ. – Ф.166 (Наркомат освіти України), спр.5, оп.129, арк.18.
[8] XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – Харків, 1930. – С.302.
[9] Там само. – С.303.
[10] Правда. – 1929. – 3 ноября.
[11] Розвиток української культури за роки Радянської влади. – Харків, 1930 – С.137.
[12] Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР за 1929 г. – Харків, 1930. – С.137.
[13] Сербин В. Навчається нова зміна // Комуніст. – 1929. – 28 серпня.
[14] Працює робфак // За кадри. – 1932. – 16 червня.
[15] Державний архів Київської області. – Ф.5 (Засідання Київського обласного комітету КП(б)У), оп.20, спр.40, арк.30.
[16] УРСР в цифрах. Статистичний довідник. – К., 1936. – С.578.
[17] Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959. – С.71.
[18] Там само. – С.49.
[19] Стан перевірки вузів // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 87.
[20] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.1 (ЦК КП(б)У) оп.20, спр 99, арк.66.
[21] ЦДАОДВОДУ. – Ф.2 (РНК УРСР), оп.1, спр.1628, арк.19.
[22] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. – К., 1978. – Т.4. – С.108.
[23] ЦДАОДВОДУ. – Ф.2623 (Наркомат праці УРСР), оп.1, спр.99, арк.2.
[24] Там само. – Оп.1, спр.656, арк.9.
[25] Там само. – Спр.99, арк.70.
[26] Молотов В. За передову науку. – К., 1939. – С.70.
[27] Комуніст. – 1929. – 10 січня.
[28] Там само. – 14 січня.
[29] ЦДАОДВОДУ. – Ф.5 (Наркомат внутрішніх справ УРСР), оп.1, спр.1612, арк.34.
[30] ЦДАГО. – Ф.1 (ЦК КП(б)У), оп.20, спр.3192, арк.90.
[31] Там само. – Спр.3194, арк.98.
[32] Там само. – Спр.3195, арк.10.
[33] Там само. – Ф.1 (ЦК КП(б)У), оп.328, спр.3199, арк.71.
[34] Там само. – Оп.1034, спр. 3198, арк.74.
[35] Скрипник М. Перебудовними шляхами // Український історичний журнал. – 1989. – №12. – С.131.
[36] Дубковецкий Ф. На путях к коммунизму. – М., 1949. – С.37.
[37] ЦДАОДВОДУ. – Ф.166 (Наркомат освіти України), оп.17, спр.247, арк.24.
[38] Збережемо пам'ять // Молодь України. – 1993. – 24 липня.
[39] Злочин проти влади // Вісті. – 1932. – 1 жовтня.
[40] Приховують врожай // Комуніст. – 1933. – 3 січня.
[41] Небезпечні факти // Комуніст. – 1933. – 6 червня.

In the article there has been analyzed the system of administrative personnel education for rural economy in Soviet Ukraine within 1930-tieth. It has been studied the work of agricultural higher educational establishments and vocational schools; great attention has been paid to the investigation of different courses and schools. The assignment system of the above-mentioned personnel in villages has been shown.

***Key words:** policy of the Soviet State, system of personnel education, administrative personnel, agricultural specialists, culture.*

УДК 94(477.8)
ББК 63.3 (4 УКР 2) 625. 626

Олег МАЛЯРЧУК

ГАЛИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КЕТМАН: СЕЛО В ІДЕОЛОГІЧНІЙ ВІЙНІ З ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРИЗМОМ

У статті на основі архівних матеріалів розкривається механізм ідеологічного впливу партійно-радянського тоталітаризму на західноукраїнське село. Автор доводить неефективність радянської пропаганди, оскільки народ залишався прихильником національної ідеї та ігнорував вимоги влади.

***Ключові слова:** кетман, партійно-радянський тоталітаризм, західноукраїнське село, визвольна боротьба, національна свідомість.*

Розбудова незалежної держави вимагає вивчення і критичного осмислення суспільно-політичного розвитку України в минулому. У нових історичних умовах стає актуальним об'єктивне дослідження процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях у повоєнних десятиріччях. Незважаючи на широке коло праць суспільствознавців із проблем села західних областей України[1], поза увагою дослідників залишилося поняття кетман. Національний кетман – спосіб індивідуальної і суспільної поведінки, що виражається у приховуванні власних переконань, введенні в оману супротивника з метою виступу проти нього. У 1953 р. Ч.Мілош (пізніше нобелівський лауреат) у книзі "Поневолений розум" широко осмислив поняття кетман. Сам поет знайшов йому пояснення у дослідженні Гобіно "Релігія і філософія в Центральній Азії" і зіставив із політичною ситуацією, що склалася у Східній Європі після приєднання її до "соціалістичного табору"[2]. Кетман, на його думку, це – зневага до всього чужого.

Політична ситуація у західних областях України і, зокрема, в Галичині в умовах Другої світової війни була складною. З одного боку, Й.Сталін возз'єднав українські землі в кордонах однієї держави, але з іншого, – "ціна", яку було сплачено українцями за цю соборність, була надмірно високою. Однак сама ідея соборності, ймовірно, не входила в геополітичні плани СРСР. Становище для радянських органів влади ускладнювалося малою кількістю прихильників комуністичної ідеології, гострою нестачею кадрів, запеклим опором розгалуженої мережі ОУН, діяльністю УПА. Завдання партійно-радянських органів полягало в тому, щоб продовжити й завершити розпочатий у 1939–1941 рр. процес так званої "соціалістичної перебудови" західноукраїнського регіону. Ідеологічна та масово-агітаційна робота мала стати найважливішим засобом мобілізації жителів краю на виконання господарсько-політичних планів Москви. При цьому враховувалися місцеві відмінності, особливості економічного укладу, ступінь "підготовленості" населення.

Партійно-радянський тоталітаризм розгорнув ідеологічну війну на таких головних напрямах: здійснення масово-політичної роботи; виховання радянського активу; збройна боротьба з "класовими ворогами" силами місцевого населення (винищувальні загони та групи самооборони) у тісній взаємодії з органами держбезпеки та військом; дискредитація греко-католицького кліру й церкви.

У кампанії ліквідації Української греко-католицької церкви компартійна влада застосовувала перевірені методи: протиунійну наклепницьку пропаганду, репресії

проти духовенства і їх родин, насильницьке навернення до московського православ'я. Вирішальна роль відводилася інсценізованому Львівському псевдособору 1946 р., який започаткував катакомбний період в історії УГКЦ[3].

Велике значення надавалося боротьбі з українською національною ідеєю та монопольному насадженню політики комуністичної партії й радянської держави. Програма політико-виховної роботи серед населення регіону окреслювалася в постанові ЦК ВКП(б) "Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР" від 27 вересня 1944 р., яка вимагала посилення протидії ідеології українського націоналізму, розгортання політичної роботи в масах, особливо на селі. У постанові наголошувалося, що в умовах західних областей України, де місцеве населення десятиліттями виховувалося у "дусі буржуазної ідеології", неприпустимо недооцінювати значення ідейно-політичної боротьби проти "агентів німецьких загарбників – українсько-німецьких націоналістів"[4].

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій були визначені заходи, спрямовані на виконання вищезгаданого документа центру. Згодом була прийнята постанова ЦК ВКП(б) "Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи" та проведена третя республіканська нарада з пропаганди й агітації при ЦК КП(б) України (лютий 1945 р.). Органи влади провели також обласні наради селян (10–11 листопада 1944 р.), інтелігенції (30 листопада 1944 р.), жінок-активісток Львівщини (28 грудня 1944 р.), з'їзд селянської молоді Станіславщини (19–20 грудня 1944 р.) та ін[5]. На них приймалися відповідні звернення, які закликали населення до активної участі у відбудові господарства, а також до боротьби проти "буржуазно-націоналістичної ідеології". 24 листопада 1944 р. було ухвалено звернення ЦК КП(б)У, президії Верховної Ради й Ради Народних Комісарів УРСР до населення західних областей республіки, яке зачитувалося представниками партійних та радянських організацій на зборах і мітингах сільських жителів у всіх населених пунктах краю[6]. 19 травня 1945 р. радянська адміністрація видала нове звернення до населення західних областей, в якому закликалося до "рішучої боротьби з націоналістичним бандитизмом", це звернення було віддруковане в газетах у вигляді плакатів та листівок тиражем 500 тисяч примірників[7]. Про масштаби розгорнутої ідеологічної кампанії свідчить і той факт, що дані відозви мали бути доведені до кожного мешканця села[8]. У книзі М.Андрусяка читаємо: "Листівками з текстовим зверненням більшовики закидали всі села. Безперервно над лісами гуркотіли літаки. З їх нутрощів розліталися по усіх усюдах листівки"[1].

Такими ідеологічними акціями розпочиналася підготовка до насадження політики тоталітаризму в регіоні. Створювалася багатогалузева ідеологічна структура, що була покликана забезпечити реалізацію політичного курсу режиму.

Активізації ідеологічної роботи в республіці сприяло створення видавництв. У 1944 р. в Україні вже працювало п'ять видавництв: Укрдержвидав, "Радянська школа", Сільгоспвидав, Академія наук УРСР, Спілка радянських письменників України. Цими видавництвами впродовж 1944 р. видано 696 книг та брошур загальним тиражем 16 мільйонів 677 тисяч примірників, значна частина з яких призначалася саме для західних областей УРСР[9]. Лише Українське державне видавництво за три місяці 1944–1945 рр. (листопад, грудень, січень) випустило для західноукраїнського регіону 29 брошур загальним тиражем 655 тисяч примірників.

Серед них праці М.Калініна "Ленін і захист соціалістичної Вітчизни", Є.Ярославського "Партія Леніна-Сталіна – організатор боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками", А.Вишинського "Радянська держава у Вітчизняній війні", Д.Мануїльського "Народ-герой, народ-воїн", М.Петровського "Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі", Ф.Толбухіна "Битва за звільнення Радянської України" та ін[10].

Якщо агітаційна література видавалася мільйонними тиражами, забезпечення шкіл регіону навчальними підручниками залишалося у критичному стані. Так, у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У №813 від 24 травня 1945 р. ішлося про незадовільний стан видання підручників, навчальних планувань, програм для шкіл УРСР на 1945/46 н. р. Постанова ЦК КП(б)У "Про друкування підручників для шкіл УРСР" від 7 лютого 1945 р. фактично не була виконана. Управління у справах поліграфії та видавництва при РНК УРСР із переданих йому видавництвом "Радянська школа" 28 назв підручників (загальним тиражем 3 мільйони 985 тисяч примірників) надрукувало лише 6 назв (тиражем 310 тисяч примірників)[11].

З перших років утвердження радянської влади в Україні ключового значення набули органи цензури. За постановою РНК УСРР від 11 серпня 1922 р. виникло Центральне управління у справах преси, що працювало при Народному комісаріаті освіти. У липні 1946 р. створено Головне управління у справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР або Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль преси, радіомовлення. У СРСР з'явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання "шкідливих" і "ворожих" видань. Саме туди потрапила основна частина так званої "політично шкідливої" і "трофейної" літератури. Вилучалися книги емігрантів, репресованих, "буржуазних космополітів", "ворогів народу", "перероджениців" і т. д.

В ідеологічній роботі партійними організаціями широко використовувалася преса. Спеціально для західноукраїнського регіону ЦК КП(б)У в квітні 1945 р. організував випуск газети "Радянський селянин". Двічі на тиждень на спеціально відведених сторінках газети "Радянська Україна", "Правда Украины", журналу "Перець" друкували матеріали, присвячені суспільно-політичному життю краю.

Протягом літа–осені 1947 р. у всіх селах Станіславської області йшло обговорення листа "Від колгоспників, селян-одноосібників і всіх працівників сільського господарства Станіславської області Української РСР Великому вождю і вчителю товаришеві Сталіну Йосифу Віссаріоновичу"[12]. Обкоми партії організували потік листів від імені селян особисто Й.Сталіну, а також відомим маршалам та генералам. Сотні колгоспів і радгоспів "удостоювалися" їхніх прізвищ. Селян примушували відбувати колгоспну панщину й у рапортах, написаних насправді партійними функціонерами, систематично возвеличувати "батька народів"[13].

Маніпулювати суспільною думкою та стати центром політичної роботи в масах була покликана преса. Згідно з рішеннями XIII пленуму ЦК КП(б)У, обласні газети зобов'язали друкувати дві публікації на тиждень пропагандистського характеру. Протягом року редакції обласних газет випускали біля півтори сотні статей пропагандистського спрямування. В основному це зводилося до "розповідей про нове щасливе радянське життя"; "викриття зрадницької і антинародної політики українсько-німецьких націоналістів, церкви" та ін.

Своєю чергою вояки УПА та діячі ОУН забороняли листоношам доставляти газети в села, намагаючись у такий спосіб протидіяти масовому засиллю "совітської" літератури[14]. Представники українського національного підпілля розповсюджували повстанські листівки, летючки, брошури, газети, у яких підкреслювалося, що "у своїх писаннях більшовики стараються перекручувати, фальсифікувати правду, ведуть брехливу пропаганду"[15]. Населення краю опинилося під перехресним вогнем із боку радянської пропаганди та націоналістичної ідеології, яка мала також досить сильні позиції.

Директиви підпілля з ідеологічних питань базувалися на програмних завданнях, схвалених третім надзвичайним Великим Збором ОУН, що відбувся 21–25 серпня 1943 р. "Організація Українських Націоналістів, – відзначалося на зібранні, – бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... Проти посиленого шовіністичного курсу більшовицької політики, спрямованої на русифікацію місцевого населення"[16]. У галузі сільського господарства – "за знищення більшовицьких колгоспів, наділення селян землею без викупу, право вільної господарської діяльності"[17].

Пропагандистська діяльність ОУН і УПА гальмувала політвиховну роботу партійних і комсомольських організацій серед західноукраїнського населення. Деякі радянські, партійні працівники та місцеві активісти отримували від "бандерівців" надіслані поштою листівки з погрозами та ставали "поміркованішими" або покидали регіон[18].

Сталінська тоталітарна система доклала чимало зусиль, аби розколоти західноукраїнське село й за допомогою місцевих жителів поборювати національно-визвольний рух. З цією метою у селах створювалися так звані винищувальні загони ("яструбки", "стрибки") та групи сприяння їм із сільського активу. Упродовж 1944–1945 рр. винищувальними загонами й місцевим активом (агентами, таємними інформаторами, резидентами) було ліквідовано 1273 організаційні структури ОУН та УПА[19].

Для того, щоб "згуртувати навколо себе революційні сили" та "розгорнути боротьбу проти класових ворогів", під час весняного посіву 1946 р. у західноукраїнському регіоні спеціально було створено 252 агіткультбригади. Радянська влада намагалася викоренити зі свідомості західноукраїнського селянина християнську мораль, любов до свого народу, зруйнувати традиційні засади господарювання на землі. Нівелювання багатогранності національного життя, примусова переорієнтація на атеїстичне, колективістське виховання здійснювалися методами психологічного терору. Так, у Станіславській області в липні того ж року працювало 47 агіткультбригад, що налічували 815 осіб. Вони протягом місяця відвідали 191 село області, де дали 273 концерти, на яких були присутні 32465 осіб. Крім того, бригади допомогли у випуску 105 стінгазет, 264 "полівок" та написали 317 заміток і плакатів. Одночасно в села області було направлено 121 пересувну бібліотеку, де прочитано 226 лекцій, при сільських клубах працювало 357 політгуртків. Особлива увага зверталася на так звані "політично відсталі села"[20].

Культурно-історичний, господарський досвід селянина, сформований на засадах індивідуальності, суперечив гіперболізованим колективним формам і методам впливу на особистість. Надіслані владою кадри та поодинокі місцеві активісти ставали провідниками політики партії на селі та штатними працівниками пропагандистського апарату. З метою виховання слухняних, покірних системі громадян учительство краю у примусовому порядку залучалося до проведення бесід серед

селян на заздалегідь підготовлені партійними працівниками теми. На вчительство краю покладалося завдання "піддавати критиці ворожі буржуазно-націоналістичні перекручення "школи" М.Грушевського історії українського народу, доводити перевагу колгоспного ладу над одноосібними господарствами"[21]. Додамо, що ідеологічна робота на селі не припинялася навіть у голодну зиму 1946–1947 рр., коли померло близько мільйона жителів України.

Великого значення партійні організації надавали роботі серед жіноцтва західноукраїнського регіону. Владні структури враховували традиційно високу роль жінки у суспільному житті краю та вихованні підростаючого покоління. В обласних, районних комітетах партії, на підприємствах і в різноманітних установах створювалися відповідні структури, до яких активно залучали саме жінок. Головним завданням партійних організацій та органів радянської влади залишалося подолання опору "класово ворожих елементів". За умов жорстокої ідеологічної боротьби, що охопила переважно сільські райони, ефективним засобом стало залучення на свій бік "жінок-активісток". Лише у Станіславській області 615 жінок (таких у народі називали "сексотами") безпосередньо були пов'язані з органами НКВС, брали участь у викритті "націоналістичних бандитів"[22].

Агітаційно-пропагандистські лекції, різнорідні демагогічні обіцянки заможного і щасливого життя не переконували селян краю відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Лише грубе адміністрування, погрози, побиття, арешти змушували їх вступати в колективні господарства. Таємний указ президії Верховної Ради СРСР "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя" від 21 лютого 1948 р. передбачав скликання загальних зборів колгоспників, на яких ухвалювалися "громадські вироки" заздалегідь визначеному колу осіб. Жертвами свавілля влади нерідко були хворі, вдови з дітьми, особи похилого віку. Ініціатором цього указу був Перший секретар ЦК компартії України М.Хрущов. На основі доповідної записки М.Хрущова був підготовлений проект указу президії Верховної Ради СРСР. У його розробці взяли участь Г.Маленков, А.Жданов, Л.Берія, М.Суслов, а також міністр: внутрішніх справ – С.Круглов та держбезпеки – В.Абакумов. Ознайомившись із цим проектом, Перший секретар ЦК ВКП(б) поставив резолюцію: "Не для преси. Й.Сталін"[23].

Зауважимо, що партійно-радянські організації, пропагуючи необхідність і вигідність для селянства переходу до колективного господарства, поступово залучали до цієї справи й робітництво регіону. Шефство робітників промислових підприємств над селянами мало завуальовувати поглиблення суперечностей між містом і селом. Швидке зростання робітничого класу краю відбувалося в основному за рахунок сільського населення. Якщо у 1945 р. кількість робітників у промисловості становила 86 тисяч, то у 1948 р. уже 214 тисяч. Протягом четвертої п'ятирічки на постійну роботу в західні області України з великих промислових центрів СРСР прибуло близько 20 тисяч робітників[24]. Таким чином, "вчорашні селяни", відряджені в села у новостворені колгоспи, мали проводити ідеологічну роботу в масах, допомагати вести боротьбу з "куркульством", "бандами буржуазних націоналістів" та сприяти подоланню пережитків "дрібновласницької психології".

Особливе значення у насадженні соціалістичного способу виробництва та боротьбі з "класовими ворогами" мали місцеві Ради депутатів трудящих. Питання

соціалістичної перебудови сільського життя постійно обговорювалося сільськими, районними та обласними Радами. В умовах жорстокої боротьби підпільної мережі ОУН, вояків УПА з органами МВС, МДБ, винищувальними загонами та групами самооборони сіл, місцеві активісти становили значну зацікавленість для обох сторін. Траплялися непоодинокі випадки, коли в сільських Радах працювали люди, пов'язані з ОУН і УПА. Так, у селі Ямниця Тисменицького району Станіславської області чекісти заарештували секретаря сільради М.Долчука за підозру у зв'язках із підпіллям, оскільки вірних радянському режиму працівників сільських Рад довколишніх сіл було знищено націоналістами. Сам М.Долчук пізніше згадував: "Ми дійсно були зв'язані з партизанами (УПА. – *Авт.*), бо панувало двовладдя: вночі керували наші, а вдень – більшовики"[25]. На наш погляд, збройне протистояння у регіоні породило своєрідний "дуалізм" місцевої влади, що дозволяло певною мірою нівелювати політику режиму.

Важлива роль в ідеологічному забезпеченні радянської політики на селі відводилася екскурсіям колгоспників та селян-одноосібників у колгоспи східних областей України, республік СРСР та країн "соціалістичного табору". ЦК КП(б)У систематично організовував такі екскурсії до колгоспів і радгоспів Київської, Харківської, Сталінської, Полтавської, Дніпропетровської, Одеської та інших областей, науково-дослідних інститутів, на заводи сільськогосподарського машинобудування республіки[26] тощо.

За умов жорстокої ідеологічної боротьби, яка охопила всі сторони суспільно-політичного життя західних областей України, запроваджувалися політвідділи в машинно-тракторних станціях (МТС). На них покладалися функції виховання колгоспників у дусі вірності соціалістичному устрою.

Аналіз наказів політсектора Міністерства сільського господарства Української РСР та документів політсекторів обласних управлінь сільського господарства[27] засвідчує, що партійно-радянський апарат намагався контролювати суспільне життя на селі. Це здійснювалося завдяки суворій регламентації життя колгоспників, мобілізації усіх людських і матеріальних ресурсів. Однак робота політорганів здебільшого носила формальний характер. Джерелом додаткових ресурсів виступали "недільники", "суботники" та "місячники". Вважалося, що неоплачена праця працівників МТС і колгоспників мала будувати господарську систему без товарно-ринкових відносин.

Доцільно відзначити, що для надання практичної допомоги партійно-радянським органам у становленні колгоспів відряджалися групи відповідальних працівників з інших областей України. Так, навесні 1950 р. у Станіславську область прибула група з 345 осіб, у тому числі з Харківської області – 145 осіб, Сумської – 124 особи й Миколаївської – 76 осіб[28]. Вивчивши ситуацію на місцях, комісія зробила ряд важливих висновків: по-перше, районні парторганізації не мали зв'язків із місцевим населенням, не створили активу з бідняцько-середняцьких мас для дієвої опори під час проведення суцільної колективізації. Вони недостатньою мірою викривали націоналістичну агітацію, а при створенні господарств допускали адміністративні порушення, не дотримувалися принципу добровільності. По-друге, місцеві органи держбезпеки провели недостатню роботу з ліквідації куркульства й "залишків бандитських елементів", не зуміли убезпечити партійно-радянський актив на місцях від націоналістичного терору, а колгоспи – від диверсій. Групи самооборони колгоспів у плані організаційного забезпечення залишалися у незадовільному стані, не викликали довіри. По-третє, рівень керівництва колгоспами в районах був дуже низький, оскільки частина партійного активу "втратила смак до масово-виховної і політичної роботи, погано працювала над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня"[29].

У системі інтенсифікації праці в колгоспах особливе місце відводилося розгортанню так званого соціалістичного змагання серед бригад, ланок та окремих колгоспників. Для піднняття сільського господарства регіону обкоми й райкоми партії проводили пленуми та приймали різноманітні постанови ідеологічного характеру. "Мобілізація" комуністів, запрошення на ці пленуми голів колгоспів, бригадирів, спеціалістів, активу району були покликані "на основі соціалістичного змагання вирішити головні завдання в області сільського господарства"[30]. Такими перевіреними на практиці засобами ідеологічного впливу мала формуватися "нова щаслива людина", "герой праці".

Рівень життя західноукраїнських селян чітко ілюструють архівні дані. Видатки колгоспника, головним чином, йшли на: продукти харчування – 46,1%, промислові товари – 23,6%, оплату обов'язкових державних поставок м'яса, податки та облігації займу – 14,3%, закупівлю худоби й птиці – 5,9%, особисті потреби – 2,8%, в тому числі на культурні – відвідування театрів і кіно – 0,4%[31]. Важке матеріальне становище не дозволяло західноукраїнським селянам-колгоспникам повною мірою скористатися можливостями, які могла надати їм радянська освіта й культура, наприклад навчати дітей у семирічних чи середніх школах, які залишалися платними. Добиратися з віддалених чи гірських сіл у райцентри, де зосереджувалося навчання, через відсутність транспорту учні не мали змоги. Молодь прагнула залишити село, стаючи дешевою робочою силою на численних новобудовах, лісозаготівлях, наповнюючи ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання.

Слід наголосити, що ідеологічні фактори, незважаючи на масштабність та фінансові витрати, не стимулювали до трудової активності. Могутнім засобом переконання залишався реальний стан життя у колективізованому селі. Таким чином, незважаючи на ідеологічний прес партійних та комсомольських органів у плані соціалістичного виховання галичан, результати цієї діяльності були мізерними. Аж до середини 1950-х років ОУН, УПА чинили опір насильницьким діям партійних і державних органів. "Більшовицькі гнобителі, – вказувалося в одному з документів підпілля, – засуджують колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, більшовицькі експлуататори цілком грабують колгоспників із продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудодень, вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди й страждань"[32]. Голова революційної Організації українських націоналістів Я.Стецько, характеризуючи комуністичну ідеологію початку 50-х років, писав: "...іманентний зміст цієї ідеології – це колгосп економічний, духовний і моральний"[33].

Як бачимо, національні почуття українського народу опинилися в полоні комуністичної ідеології, яка поряд із силовими методами державних структур забезпечила розорення села. У гірських, пригірських районах, на відміну від низинних, окрім пасивного спротиву селянства, був наявний більш організований опір із боку підпілля ОУН та повстанців УПА. "У багатьох гірських селах повстанці досить вільно почувалися аж до п'ятдесятих років. Ходили вдень, особливо не криючись, квартирували у селах. У польових районах про таке вже й думати не сміли. Більшо-

вики осідлали рівнинні райони міцно", – писав М.Андрусяк у книзі "Брати грому"[34]. Домінуюча кількість колективних господарств функціонувала для звітності, а не для реального економічного виробництва, при цьому оплата праці у них була нижчою. Жителі цих регіонів, особливо горяни (гуцули), наголос робили на народні промисли і, як правило, нелегальний збут у курортних місцях та обласних центрах.

"Успіхи" в ідеологічній роботі вирішальною мірою залежали від діяльності органів держбезпеки, військових частин (внутрішніх і прикордонних військ) та подолання збройного опору з боку теренової сітки ОУН, куренів та сотень УПА. Ціною величезних зусиль і численних жертв партійні організації й органи державної влади на початку 1950-х років нав'язали галицькому селу "соціалістичні перетворення". Сталінський тоталітарний режим частково розправився з тими, хто чинив опір або був потенційним противником його політики в регіоні. "Особливо цікавила їх легальна сітка. Бо майже всіх офіційних підпільників енкаведисти знали: псевдо, прізвища, навіть світлини мали. Більшовицька агентура хліб даремно не їла. А ось легали, тобто люди, які працювали собі спокійно в державних установах, але були оунівцями, до їхніх рук майже не втрапляли. Чекістів неймовірно лютило, що поруч з офіційною сіткою ОУН ефективно діяла повсякчас неофіційна"[35].

Марксистсько-ленінсько-сталінська ідеологія стала монопольною і насаджувалася всіма засобами. Політику партії на селі забезпечували заідеологізовані література, мистецтво, преса, кіно, радіомовлення. Важливу роль у цьому процесі відігравали політвідділи МТС, які разом із партійними організаціями "виховували" селянство у соціалістичному дусі. Державні органи наштовхнулися на опір усього селянства в цілому, яке підтримувало всі верстви населення краю. Гасла українського націоналізму знайшли широкий відгук серед населення західних областей України.

В умовах війни проти ОУН і УПА ("партизанки", "бандерівців", "хлопців з лісу", "степанових хлопців") примусовий характер колективізації став ще більш жорстоким. Радянська влада переносила ці методи боротьби на сільське населення, яке було тилом революційно-визвольного руху. Партійно-радянська влада розуміла, що українська самостійницька ідея стала тут всенародною і замовчувати її вже не вдасться. З метою зберегти єдність імперії борців за незалежність України таврували клеймом "вірних псів і помічників німців у поневоленні свого народу". Компартійний пропагандистський апарат цілеспрямовано формував негативний образ "західняків-бандерівців" як "нацистських головорізів". Одночасно агітаційно-пропагандистська референтура оунівського підпілля чинила відчайдушний опір і справила певний вплив на суспільні настрої. Залишалася надія на військовий конфлікт між "світом капіталізму і соціалізму", й тоді УПА та ОУН мали сказати своє вирішальне слово.

Тоталітаризм безкомпромісно насаджував західним українцям свою владу. Завдання, напрями, шляхи й форми агітаційно-пропагандистської роботи серед населення регіону розроблялися вищим партійно-радянським керівництвом. Її метою було відволікання народних мас від думки про те, що важкі умови життя створені для них штучно. Сталінський режим використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Розгортання ідеологічної війни проводилося шляхом мітингів, нарад, конференцій, з'їздів, екскурсій, виборних кампаній і т. п. Однак селяни у своїй більшості залишалися прихильниками української національної ідеї та традиційних устоїв господарювання.

Загалом партійно-радянська влада вороже ставилася до місцевого західноукраїнського населення, і "западєнци-бандєровци", у свою чергу, чинили опір насиллю тоталітаризму. Галичани ігнорували тоталітарну владу, поширювали антидержавні чутки, дотримувалися народних звичаїв і релігійних обрядів. У духовній площині визвольний рух у західних областях України не був подоланий, а трансформувався у галицький національний кетман.

[1] Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки XX ст.). – К., 1994. – 350 с.; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – 176 с.; Ленартович О.Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – 22 с.; Ткачук В.П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1998. – 17 с.; Когут П.В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2000. – 25 с.; Андрусяк М. Брати грому. Художньо-документальна повість. – Коломия, 2001. – 800 с.; Сеньків М.В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. – Львів, 2002. – 292 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с.; Його ж Історія України 1945–1953 рр. – Львів, 2005. – 184 с.; Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – К., 2004. – 272 с.

[2] Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип.7. – С.7.

[3] Марчук В.В. УГКЦ під проводом Й.Сліпого у 40–80-х рр. XX ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип.VI. – С.135–148.

[4] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Т.6. 1941–1954. – К., 1980. – С.127.

[5] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1, оп.30, спр.18, арк.2–7.

[6] ЦДАГО України. – Ф.1, оп.75, спр.4, арк.19.

[7] Там само. – Арк.36.

[8] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.П–5001, оп.2, спр.187, спр.18, арк.1.

[9] ЦДАГО України. – Ф.1, оп.30, спр.18, арк.15.

[10] Там само. – Арк.8.

[11] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166, оп.15, спр.54, арк.114.

[12] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.П–1, оп.1, спр.645, арк.152.

[13] ДАЛО. – Ф.П–5001, оп.12, спр.195, арк.118.

[14] ЦДАГО України. – Ф.1, оп.23, спр.929, арк.109.

[15] Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. 1944–1945 / За ред. П.Потічного, Є.Тендера. – Львів, 1992. – Кн.1. – С.164.

[16] ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С.107, 152.

[17] Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С.50.

[18] Державний архів Тернопільської області. – Ф.1, оп.1, спр.130, арк.164.

[19] Чередниченко В. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К., 1978. – С.204.

[20] ЦДАГО України. – Ф.1, оп.75, спр.111, арк.58.

[21] ЦДАВО України. – Ф.166, оп.15, спр.194, арк.56.

[22] ЦДАГО України. – Ф.1, оп.75, спр.83, арк.110–111.

[23] Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – 2-е изд., исправ. и дополн. – Новосибирск, 2001. – С.17.

[24] Сила інтернаціоналістського гарту / Авт. колектив: Л.П.Нагорна, П.Л.Варгатюк, В.К.Василенко та ін. – К., 1983. – С.214.

[25] Дейчаківський І. Ямниця. Історія села. Долі людей. – Львів, 1994. – С.163.

[26] ЦДАВО України. – Ф.Р–27, оп.17, спр.6665, арк.112.

[27] Державний архів Закарпатської області. – Ф.Р–179, оп.1, спр.1817, арк.120–122.

[28] ДАІФО. – Ф.П–1, оп.1, спр.1155, арк.1.

[29] Там само. – Арк.87.

[30] ДАЛО. – Ф.П–3, оп.4, спр.234, арк.19.

[31] ЦДАВО України. – Ф.Р–582, оп.24, спр.87, арк.38.

[32] Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С.435.

[33] Стецько Я. Українська визвольна концепція. Твори. – Ч.1. – Мюнхен, 1987. – С.292.

[34] Андрусяк М. Брати грому. – Коломия, 2001. – С.478.

[35] Там само. – С.499.

The article is based on the archive materials and analyses the nature of the Soviet party totalitarism and its influence on Western Ukrainian village. The author proves inefficiency of the Soviet propaganda, since Ukrainian people still supported the idea of national sovereignty and ignored the demands of Soviet authority.

***Key words:** ketman, Soviet party totalitarism, Western Ukrainian village, national war of liberation, political awareness.*

УДК 327.2
ББК 63.3(2)73

Василь ДЕБЕНКО, Ірина ОВЧАР

ІМПЕРСЬКІ ТРАДИЦІЇ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ СРСР У 80-х РОКАХ XX ст.

У даній статті досліджується проблема формування та розвитку імперської ідеї у Російській державі. Головний акцент спрямований на вивчення подій, які визначали політичну ситуацію у країні у 80-х рр. XX ст. Указано на те, що у зазначений період при збереженні традиційних методів управління імперською державою були змінені теоретичні підходи до їх визначення. Тобто імперську ідею замінили комуністичною ідеологією, яка під впливом політики генсеків еволюціонувала то в бік демократичних перетворень, то, навпаки, створювала базу для формування авторитарних принципів правління у СРСР.

***Ключові слова:** імперія, імперська ідея, ідеологія, тоталітаризм, демократія, авторитаризм.*

Проблема вивчення історії формування та розвитку держав імперського типу набуває особливої значущості в період, коли настає черговий етап змін міжнародного масштабу, а точніше – занепад “Імперії”. XX ст. в історичному масштабі поглинуло всі держави імперського типу. Останнім цей шлях проходив Радянський Союз. Щоправда, сформовані на його основі держави, а особливо Російська Федерація, намагаються зберегти й реалізувати в сучасному світі риси імперського правління. Не випадково ми сьогодні звертаємо увагу на особливості та закономірності імперських традицій у політиці російських правителів. Адже саме тепер минає двадцять років із початку перебудови в СРСР – події, яка підвела риску під існуванням “Великої Російської Імперії” зі своїми традиціями та корінням.

Президент Російської Федерації В.В.Путін негативно оцінює крах СРСР і називає його “трагедією геополітичного масштабу”. Натомість дух величі й гегемонії Росії сьогодні не поділяє жодна європейська держава.

Детальним дослідженням украй суперечливих позицій та вивченням дискусійних питань займаються науковці. Серед провідних учених слід назвати А.Авторханова[1], М.Геллєра[2], Ю.Ігрицького[3], Р.Кіся[4], А.Буровського[5], Е.Морена[6], Б.Ананьїча[7] та інших. Спробою осмислення еволюції змін та деформації імперської політики на пострадянському геополітичному просторі є дана стаття.

Історія виникнення та розвитку імперської ідеї не має чітко визначених хронологічних і географічних меж. Сьогодні, проводячи ретроспективний огляд історичних подій, ми знаходимо риси імперського правління практично в усіх державах світу в різний хронологічний період. Країни імперського типу були завжди, оскільки народи розвивалися з різною швидкістю, а тому співвідношення домінування та підлеглості існувало ще в давньосхідному суспільстві. Однією і, мабуть, найважливішою ознакою появи “Імперії” є нерівномірність розвитку того чи іншого народу. Оскільки предметом нашого дослідження є вивчення імперських традицій у російській (радянській) політиці у 80-х рр. XX ст., то спробуємо простежити ключові моменти їх появи та визначити ступінь їх ідентичності у зазначений хронологічний період.

Прабатьківщиною сучасних росіян, зрештою, як і українців та білорусів, є Київська Русь. Держава, яка утворилася у IX ст., володіла значними територіями, на

яких проживало різноетнічне населення. Отож, Київська Русь – типова імперія: багатонаціональна держава, в якій один народ панує над іншим[8]. Тому вже у IX ст. можна визначити щонайменше чотири ознаки, притаманні державним утворенням імперського типу:

1) наявність великої території;
2) приєднання територій шляхом завоювань;
3) підконтрольність усієї території єдиному центру;
4) наявність багатонаціонального складу населення.

Значну роль в успадкуванні імперських традицій Києво-Руської держави відіграли великороси. Територія їх дислокації знаходилася у межиріччі Оки й Волги. До XV ст. вони були підпорядковані Володимиро-Суздальському й Ростовському князівствам. А надалі функції гегемона перебрала на себе міцніюча Московія. Процес її розвитку й постійного територіального розширення привів до появи на карті світу могутньої держави – Російської імперії* .

У середині XV ст. Російська держава займала площу 2800 тис. кв. км. Починаючи з XVI ст., територіальні володіння Росії почали розширюватися за рахунок проведення завойовницької зовнішньої політики та поступового приєднання Закавказзя, Середньої Азії, Прибалтики, Сибіру й Далекого Сходу. У велику імперію, яка займала значну частину Європи й Азії, ввійшло більше ста національностей, які сповідували близько десяти релігій[10].

У цілому, імперська політика стала не лише офіційною догмою регулювання державних справ у Росії, а й її візитною карткою на міжнародній арені. Такий статус їй вдалося зберегти до 1917 р. Саме в цей період у Росії виникає криза влади, що призводить до революційних потрясінь, чергових спроб відновити свою імперську велич.

У 20-х роках XX ст. на території колишньої Російської імперії сформувалася нова держава імперського типу – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Але в цей момент дещо порушилися територіальні кордони: Фінляндія й Польща не ввійшли у склад СРСР, натомість були вдруге завойовані Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Вірменія, Молдова[11]. Демаркаційні та демілітаційні кордони СРСР фактично були збережені до 1991 р. Проте внутрішньополітичний курс його розвитку неодноразово еволюціонував у бік відхилення від жорсткої імперської політики для поступового забезпечення переходу до демократичних засад.

Перш ніж охарактеризувати подальший розвиток та визначити зміни імперських традицій, подамо характеристику тієї термінології, яка, власне, й забезпечила укорінення теоретичних здобутків минулого у практику життєдіяльності російського суспільства у XX ст. По суті, відбувся перехід від імперської ідеї до ідеології тоталітаризму, яка поступово еволюціонувала в режим так званої "керованої демократії".

1. Імперська ідея – це ідеологічне обґрунтування територіальних зазіхань. Вона була сформована для того, щоб виправдати зміст загарбницької політики та охарактеризувати риси правління, яке сучасні політологи називають авторитарним. Тенденції її формування помічаються вже в IX ст., у XVI–XX ст. вони були підсилені реформаційними та революційними перетвореннями, а в підсумку набули ознак

*22 жовтня (2 листопада) 1721 р. цар Петро І прийняв титул імператора Всеросійського у Троїцькому соборі Санкт-Петербурга[9].

еволюційного характеру й закономірних змін самої історії. Зазначені хронологічні рамки є умовними, але можуть визначати межу утворення, розвитку, піднесення та занепаду держави імперського типу, що об'єднала європейські й азіатські народи під спільним коренем* .

2. Термін "ідеологія" був введений у науковий обіг французьким мислителем Дєсто де Трасі в 1796 р. У своїй основі вона містила вчення про ідею. Ідеологія характеризується силою впливу на людей, останні, у свою чергу, визначають ступінь її ефективності. Цей ступінь має бути досить високим, щоб ідеологія набула рис актуально функціонуючого соціального явища. Загалом, її завдання зводиться до стандартизації людей, для яких вона створена[14].

3. Тоталітаризм – це форма правління, що характеризується всеосяжним (тотальним) втручанням держави в усі сфери суспільного життя. Виявляється у забороні демократичних організацій, ліквідації конституційних прав і свобод[15].

4. Демократія – влада народу, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм[16].

5. Режим "керованої демократії", який виразно почав проявлятися в СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст. і є основою сучасного суспільного розвитку Російської Федерації, поєднав у собі риси авторитаризму[17], представленого центральним управлінням, єдино керуючою партією при наявності багатьох, зміцненою президентською владою. Остання, по суті, перебрала на себе всі функції генсека в період існування СРСР. Поруч з авторитарними тенденціями популярними залишаються демократичні ознаки, введені змінами перебудовного процесу та закріплені в 1993 р. Конституцією Російської Федерації[18].

У цих визначеннях прослідковується певна закономірність формування суспільного устрою з чітко вираженим тяжінням до принципів диктаторства та тотального контролю. Так, імперська ідея поступово еволюціонувала у зміст комуністичної ідеології. Під час еволюції вона збагатила функції самореалізації: тепер її апологетами були не тільки служителі церкви, а й філософи й науковці. Ідеологія, відмежовуючи альтернативні шляхи розвитку суспільства, опиралася на вкорінені в російській ментальності принципи гегемона. Паралельно з цим західні держави пропонували для наслідування демократичні та ліберальні постулати правління. Елементом поєднання корінних традицій та зарубіжних альтернатив стало формування політичного режиму, який відображав авторитарну модель правління, оскільки вона є традиційним компонентом розвитку російського (радянського) простору.

У 80-х р. XX ст. була спроба втілити теоретичні поєднання західної та радянської моделі розвитку суспільства у практичний курс реформування суспільства. При цьому процес переходу від одного режиму до іншого відбувався при збереженні сталої ідеології. Він був підготовлений незначними спробами демократизації суспільства у попередні роки.

Сталінська диктаторська політика була замінена на ліберально-поміркований курс М.С.Хрущова (1954 – 1964 рр.). Цей період характеризують три важливі, на наш погляд, події: 1) передання Криму Україні 19 лютого 1954 року[19]; 2) заява

* Детальніше проблема імперської ідеї в Московській державі висвітлена в однойменній монографії А.Крюкова, В.Дебенка[12]. Аналіз формування, розвитку, піднесення та занепаду імперій, причини, суть та наслідки цих подій наведені у дослідженні А.Тойнбі[13].

керівника Ради Міністрів Г.М.Маленкова щодо вирішення внутрішньої ситуації у Німеччині, а саме – заклики до її об'єднання шляхом вільних виборів[20]; проведення XX з'їзду КПРС 25 лютого 1956 р., на якому був підданий критиці репресивний характер діяльності Сталіна та в цілому стиль і методи його керівництва державою[21].

Такі події порушують чи не основні принципи імперської політики, а саме: питання територіальної цілісності Росії; появу вільних виборів для об'єднання Німеччини, яка, маючи базу для проведення імперського управління, могла претендувати вже вкотре на роль гегемона у світі, а також появу власне критики, яка створювала умови для вільнодумства та ще й дозволяла критикувати першу особу держави – Й.Сталіна.

Період хрущовської відлиги був замінений дещо централізованим курсом правління Л.І.Брежнєва (1964 – 1982 рр.). З одного боку, у листопаді 1964 р. на Пленумі ЦК КПРС він прийняв рішення повернутися до принципу побудови партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничою ознакою і відновити в областях та краях, де вони були поділені на промислові й сільські, єдині обласні, крайові партійні організації, що об'єднують усіх комуністів, а також відновити райкоми на території усіх районів[22]. З іншого, – прийняв постанову про демократизацію економіки[23]. Це означає, що не лише почастішало вживання самого терміна "демократизація", а й розширюється самостійність підприємств і зростає матеріальне стимулювання виробництва за рахунок таких інструментів, як прибуток, премії, кредит.

Політика наступних генсеків – Ю.В.Андропова (1983 – 1984 рр.) і К.У.Черненка (1984 – 1985 рр.) – не містила фактів реформування системи, проте і не відзначалася відступом від попередньо прийнятих ознак демократизації режиму. Весь масштаб змін як політичного, так і соціально-економічного характеру прослідковується у період правління останнього генсека ЦК КПРС М.С.Горбачова (1985 – 1991 рр.).

У наступний період ознакою імперських традицій стало збереження монополії КПРС та авторитету влади Генерального секретаря. Окрім того, рішенням сесії Верховної Ради СРСР від 1 жовтня 1988 р. М.С.Горбачов був обраний Головою Президії Верховної Ради СРСР[24].

На першому З'їзді народних депутатів СРСР, який проходив 25 травня – 9 червня 1989 р., М.С.Горбачов був обраний Головою Верховної Ради СРСР[25]. Своє стратегічне рішення прийняв також третій З'їзд народних депутатів 14 березня 1990 р., на якому М.С.Горбачов був обраний Президентом СРСР[26].

У підсумку, практично всі ключові посади були зосереджені в руках однієї людини – М.С.Горбачова. Коментуючи такий стан речей, сам лідер перебудови зауважив: "Історія вибирає того, хто їй потрібен в даний момент"[27].

Загалом, одна з найважливіших ключових позицій імперської ідеї, а саме – концентрація влади в руках однієї особи, чітке її регламентування, була дотримана в політичному курсі М.С.Горбачова. Проведені порівняння засвідчують, що традиції увіковічнені в практиці російської дійсності і не підпорядковуються поодиноким спробам демократизувати режим. Цей факт переконливо довів і сам процес перебудови з усіма змінами та перехідними положеннями, що випливають із нього. Адже у своїй основі вона, тобто перебудова, мала забезпечити всі можливі умови для реформування існуючої системи – "для переходу від надмірної централізованої командної системи управління до демократичних, заснованих на принципах демократичного поєднання централізму і самоуправління"[28].

Зрозуміло, що оголошені М.С.Горбачовим демократичні принципи перебудови суперечать режиму авторитарного управління країною й, у цілому, традиціям минулого. Науковці, зокрема Карл Террі Лінн та Шміттер Філіп* , висловлюють своє бачення такої ситуації: "Перейти до демократії від тоталітаризму буде набагато складніше, ніж від чистого авторитаризму"[29]. Був прийнятий компромісний варіант: поєднати імперські принципи та засади демократичного суспільства в режимі "керованої демократії", який вміщує практично всі політичні маневри для досягнення компромісу між владою та народом.

Важливою складовою, яка визначає зміст терміна "Імперія", є велич і цілісність території. Причому остання досягається завдяки завоюванням та військовому прикордонному і внутрішньому контролю. Підхід до формування військової політики не зазнав значних змін і в період перебудови (1985 – 1991 рр.). Однак політичні перетворення, що проходили в даний період, зумовили процес територіального дроблення та визначили дещо інше підпорядкування новим центрам, які поступово ставали суб'єктами територіальної цілісності й самостійного управління.

Немаловажну роль у цих процесах зіграв імперський принцип – багатонаціональний склад населення. Проте цього разу не на користь цілого СРСР, а на користь тих республік, які протягом багатьох років були його складовою. На першому З'їзді народних депутатів СРСР (25 травня – 9 червня 1989 р.) депутати Естонії, Литви й Латвії заявили про незаконність їх насильного приєднання до СРСР у 1940 р.[30].

Навесні 1990 р. відбулися вибори до республіканських і місцевих рад. У Литві, Латвії, Естонії, Азербайджані, Вірменії і Грузії на виборах перемогу здобули ті політичні сили, головним гаслом яких була національна незалежність. Тим самим народи цих республік фактично проголосували за вихід із СРСР – розпад імперії вступив у відкриту фазу[31].

До середини 1991 р. було остаточно визначено, що республіки стають самостійними суб'єктами діяльності на своїх територіях. Формуються власні війська, політична, економічна, культурна сфери. Проте формуються вони за старим принципом регламентованого чіткого підпорядкування центру – кожен народ своїй столиці. Залишається вживаною давно відома термінологія системи управління:

– при наявності кількох партій перевага, а відповідно й важелі управління, залишаються на боці однієї, інші ж стають або дотичними у процесі управління, або створюють базу для опозиції, хоч дуже рідко самі стають опозицією;

– в економічній сфері виникає проблема поділу нажитих багатств, прослідковується залежність республік, проте не від центру колишнього управління, а від тих територій, де, власне, зосереджені самі об'єкти управління;

– галузь культури теж зазнала певних труднощів, перш за все пов'язаних із мовним та релігійним аспектами. Але, вочевидь, знайти компроміс було не так важко, тому ці питання залишилися для вирішення у середині кожної республіки й не стали предметом міжнародної дискусії.

---

* Карл Террі Лінн – професор Європейського і Стенфордського університетів; Шміттер Філіп – професор Європейського університету у Флоренції.

Отже, залишався один правитель, формувався представницький орган у центрі, а далі й на місцях. Відносно незмінною залишалася й ідеологічна база, яка й надалі будувалася за принципом співвідношення "правитель – народ". Держава досить часто використовувала церкву в політичних процесах як засіб впливу на народ. Представники сфери культури також безпосередньо брали участь у політичних процесах, підтримуючи владу й критикуючи опозицію.

Зауважимо, що в багатьох країнах колишнього СРСР ці компоненти стали основою державної політики. Наприклад, поява Співдружності Незалежних Держав (СНД) не забезпечила відходу пострадянських країн від звичної для них схеми управління суспільством. Дослідник Т.Батенко пропонує такий поділ країн СНД за їх приналежністю до певного політичного режиму: авторитаризм з елементами тоталітаризму став майже доконаним фактором у Туркменистані, Білорусі, Азербайджані, Узбекистані та Казахстані. Скоріш схиляються до м'якої форми авторитаризму, аніж ліберальної форми демократії політичні режими Російської Федерації, Таджикистану, Киргизії. Радше на роздоріжжі демократії та авторитаризму, аніж стійкого прямування до одного з указаних політичних режимів, перебувають Україна, Молдова, Грузія та Вірменія[32].

Проте такий стан речей має своє логічне пояснення. Росія протягом століть виступала в ролі "старшого брата" щодо народів, які були нею завойовані. Одночасно вона перебувала на позиціях "доганяючого соціуму", тобто "молодшого брата" стосовно Європи[33]. Оскільки запропонований Заходом демократичний напрям правління не сумісний з традиціями російської ментальності й культури, тому ми нині можемо бути свідками того, як Росії доводиться вирівнювати свій політичний курс згідно із зовнішніми потребами або ж залишається змиритися з роллю держави, яка не визначає векторів зовнішніх відносин і не впливає на зміст і форми ведення міжнародної політики.

Окрім цього, Російська Федерація втрачає підтримку з боку колись підневільних їй народів, які роблять спроби реабілітувати помилки минулого і стати повноправними партнерами міжнародної спільноти. Прямим підтвердженням цього є зміна влади в Грузії, Україні, проведення масових акцій протесту в Білорусі, Казахстані тощо.

Мабуть, слушною є фраза, що імперії створюються для того, щоб розпастися. Що стосується Росії, то "особливість останньої у XX ст. імперії в тому, що з перших днів свого народження вона представляла собою модель взаємовиключаючих протиріч"[34]. Власне такі принципи розвитку притаманні в значній мірі й сучасній Російській Федерації.

Усе в історії повторюється з певними часовими особливостями та термінологічними, процесуальними змінами[35]. Механізми прогресу рано чи пізно призводять до кризових ситуацій, до чергових спроб здійснити насильне захоплення влади та її довготривале утримання, а регрес створює сприятливі умови для повернення до того, що було хорошим у минулому, забезпечувало очевидну стабільність та можливість безпосереднього керівництва.

Таким чином, міцно вкорінені у свідомість російської історії імперські традиції не втратили своєї значущості й до сьогодні. Певні політичні маневри, зумовлені, як правило, дією зовнішніх чинників, укотре підтвердили їхню силу та забезпечили їх життєздатність як у великому просторі, так і у вакуумному середовищі.

Основну увагу ми зосередили на тих подіях, які відбувалися у 80-х роках XX ст. Це зумовлено тим, що саме вони привели суспільство до значних змін, перш за все територіального характеру. Був порушений головний фактор існування "Імперії" – територіальний. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. поступово одна за одною про свій вихід із СРСР заявляли колишні республіки. У 1991 р. на геополітичній карті світу з'явилися нові самостійні держави (за рахунок процесу відновлення державотворчих традицій), з притаманними їм особливостями внутрішньо- й зовнішньополітичного розвитку. Та, поміж тим, це не змінило імперських засад управління та не привело до нівелювання традицій минулих століть, що, власне, й було предметом нашого дослідження і створило умови для його проведення.

[1] Авторханов А. Империя Кремля. – Минск–Москва: Полифакт-Дружба народов, 1989. – 112 с.

[2] Геллер М., Некрич А. История России. 1917 – 1995: В 4-х т. – М.: МИК, 1996. – Т.1. – Кн.1. Утопия у власти. 1917 – 1945. Социализм в одной стране. – 500 с.; Т.2. – Кн.2. Утопия у власти. 1945 – 1985. Мировая империя. – 432 с.; Геллер М. – Т.3. Седьмой секретарь: Блеск и нищита М.С.Горбачева. – 480 с.; Т.4. Глазами историка: Россия на распутье. 1990 – 1995. – 496 с.; Российские заметки, 1980 – 1990. – М.: МИК, 2001. – 723 с.

[3] Игрицкий Ю. Меняющаяся Россия как предмет концептуального анализа // Отечественная история. – 1998. – №1. – С.3–23.

[4] Кісь Р. Фінал третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 742 с.

[5] Буровский А.М. Крах империи. Курс неизвестной истории. – М.: ООО "Издательство АСТ", Красноярск ООО КИ "Издательские проекты", 2004. – 464 с.

[6] Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя: Пер. с фр. А.В.Карловаи, М.А.Чешкова. – М.: Наука для общества РГГУ, 1995. – 220 с.

[7] Власть и реформы: От самодержавной к советской России: Под ред. Б.В.Ананьича и др. – С.-Пб.: РАН Институт Российской истории, Санкт-Петербургский филиал, 1996. – 801 с.

[8] Буровский А.М. Указ. соч. – С.3.

[9] Шефов Н.А. Тысячелетие русской истории. Хроника истории российской с кратким описанием знаменательних событий. – М.: Вече, 2001. – С.178.

[10] Чжао Чанцин. Распад Советского Союза под национальным углом зрения // Новая и новейшая история. – 2004. – №3. – С.87.

[11] Буровский А.М. Указ. соч. – С.9.

[12] Крюков А., Дебенко В. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV–XVI століть: Ідеологія, політика, практика. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 74 с.

[13] Тойнбі А. Дослідження історії. – Т.1: Пер. з англ. В.Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.

[14] Зиновьев А.А. Идеология партии будущего. – М.: Изд-во "Эксмо", 2003. – С.23–24, 53–54.

[15] Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. – Т.3. – С.410.

[16] Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С.92.

[17] Там само. – С.8.

[18] Конституция Российской Федерации: Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 62 с.

[19] Шефов Н.А. Указ. соч. – С.501.

[20] Там само. – С.499.

[21] Жуковский С.Т., Жуковская И.Г. Россия в истории мировой цивилизации. IX – XX вв. – М.: Школьная пресса, 2000. – С.389–390.

[22] Брежнев Л.І. Короткий біографічний нарис. – К.: Політвидав України, 1982. – С.130–131.

[23] Брежнев Л.И. Материалы к биографии / Сост. Ю.В.Аксютин. – М.: Политиздат, 1991. – С.93–96.

[24] Данцев А.А. Правители России. XX век. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С.171.

[25] Там само. – С.176–177.

[26] Там само. – С.180–183.

[27] Цитата за матеріалами документального фільму Ігоря Бєляєва "Наш Горбачев сегодня, десять лет спустя", 2001 рік.
[28] Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав України, 1988. – С.29.
[29] Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышление по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Политологические исследования. – 2004. – №4. – С.7.
[30] Жуковский С.Т., Жуковская И.Г. Указ. соч. – С.402.
[31] Там само. – С.403.
[32] Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.
[33] Игрицкий Ю. Указ. соч. – С.19.
[34] Геллер М. Указ. соч. – Т.4. – С.18.
[35] Кваша Г., Аккуратова Ж. Поиски империи. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – 512 с.

In article laws and features of development of imperial idea in Russia are investigated. The main accent is made on research of those events which have defined a political situation in country in 80th years of XX century. At preservation of traditional methods of management, theoretical approaches to their understanding have been changed. That is, the imperial idea under influence of time has turned to communistic ideology, and last has provided all conditions for formation of an authoritative complex on the post Soviet space.
***Key words:** empire, imperial idea, ideology, totalitarianism, democracy, authoritarianism.*

УДК 94 (477):572.9
ББК 63.3 (4 Укр)

Микола КУГУТЯК

КАМІНЬ ДОВБУША В ЗАВОЄЛАХ

У статті йдеться про виявлене автором у 2006 році неолітичне святилище в селі Космач, зроблено його опис і наукову інтерпретацію.
***Ключові слова:** святилище, культова символіка, кам'яна скульптура, божество землі.*

На мапі стародавніх культових пам'яток Покутсько-Буковинських Карпат село Космач та його 32 присілки займають особливе місце. З усіх гірських районів Івано-Франківщини в Космачі й сусідніх із ним селах – Прокурава, Люча, Шепіт – виявлено їх найбільшу концентрацію, завдяки чому Космач постає своєрідним сакральним осередком (terra sacra), зосередженням стародавньої мегалітичної культури.

Село знаходиться за 34 км від Косова в мальовничій долині, помереженій численними потоками й оточеній горами, найвищими з яких є Ґреґіт (1471 м), Лисина (1464 м). Центральну частину Космача огинає річка Пістинька, права притока Прута.

В околицях Космача чимало соленосних джерел, які використовувалися з доісторичних часів (присілки Баня, Ведмежий, потоки Космач, Багнєць). Тут виявлено поклади залізної руди, нафти, гіпсу. Кварцево-вапнякові відклади в долині річки Ставник здавна використовувалися для виготовлення кам'яних кругів-жорен[1].

Випадкові знахідки й археологічні дослідження 70–90-х років XX ст. дають уяву про початок заселення цього краю, яке сягає палеолітичної доби. У Космачі виявлено стоянку, якій більше 20 тисяч років. Прикарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства НАН України знайшла в Космачі мезолітичну стоянку, крем'яні нуклеуси, мікропластини, скребки. Подібні знахідки виявлено в селах Шешори, Акрешори, Люча. Стоянку мисливців, рибалок, збирачів львівський археолог Л.Мацкевий датував VIII–VI тис. до н. е.[2].

У мідно-кам'яному віці (IV–III тис. до н. е.) Косівщину населяли племена трипільської культури, про що свідчить знайдена в с. Пістинь мідна сокира клиноподібної форми. Кам'яна сокира такої ж форми була виявлена в с. Уторопи[3].

В епоху середньої й пізньої бронзи (II – поч. I тис. до н. е.) басейн річки Пістиньки освоїли племена комарівської культури, яку Б.Рибаков, І.Свєшников та інші вважають етнокультурним субстратом праслов'янських племен. У середині II тис. до н. е. сюди через перевали проникають із півдня племена культури Ноа, носії якої мали добре розвинуту бронзоливарну індустрію, досконалі знаряддя праці з бронзи, зброю, предмети побуту, прикрас. Карпатський регіон став одним із найважливіших осередків видобутку руди й постачання виробів із бронзи в Південно-Східній Європі. Для племен культури Ноа були характерні нові форми побудови поселень у вигляді наземних каркасних споруд. Не відомим досі був також поховальний обряд у вигляді скорченого тілопокладання[4].

Важливе місце в системі економічних відносин відводилося виробництву солі, яке в Покутсько-Буковинських Карпатах мало безперервну традицію. Від племен культури Ноа вона переходить у гальштатську добу. Носії культури фракійського гальштату (XII–VI ст. до н. е.), що сформувалися на ґрунті ряду племен Карпато-

Дунайського басейну, займались інтенсивним видобутком солі для торгівлі із сусідніми племенами. У 1994 р. солеварні цього періоду було виявлено на присілку Ведмежий у с. Космач. На думку відомого археолога Л.Крушельницької, солеварні центри в Болехові, Лоєві, Космачі, Текучі, Сучаві були одними з найпотужніших у Центрально-Східній Європі й відігравали важливу роль у торгово-обмінних операціях[5].

На початку нашої ери Косівщина входила до найближчої периферії Римської імперії. З III ст. нашої ери тут поширюється культура карпатських курганів, яку вчені відносять до північнофракійського етносу. Разом із тим археологічні дослідження засвідчують присутність у культурі карпатських курганів слов'янського етносу[6]. У V–VII ст. завершується процес етнічного становлення слов'ян, формуються територіально-племінні об'єднання. Косівщина в VIII–IX ст. входить до Хорватського племінного князівства, яке в X ст. увійшло до Київської Русі, згодом до Галицько-Волинського князівства, а після його падіння – до Речі Посполитої.

У XVIII ст. село Космач стало потужним осередком руху опришків. У 1745 р. тут загинув їх легендарний ватажок Олекса Довбуш, ім'я якого народ увіковічнив у назвах гір, печер, гігантських каменів. Власне, останні часто виступали стародавніми унікальними пам'ятками. Однак, незважаючи на доступність, вони, як не дивно, досі не виявлені й не інтерпретовані як такі. Однією з найцікавіших серед них є Камінь Довбуша в Завоєлах.

Присілок Завоєли – один із найвіддаленіших від центральної частини Космача. Він знаходиться на північному заході в долині річки Ставник, що є лівою притокою Пістиньки.

За 2 км від присілка в північно-західному напрямку на схилі пагорба (790 м за GPS) знаходиться відомий своїми дивними формами Камінь Довбуша. Власне кажучи, всіх кам'яних брил світло-сірого ямненського пісковика більше 20. Займають вони площу 2150 кв. м і знаходяться на пасовищі В.Юр'яка, що прилягає до польової дороги. З північної сторони до пам'ятки підступає глибокий яр, зарослий лісом.

З Каменем Довбуша пов'язана давня ритуально-культова традиція, яка збереглася до сьогодні. До пам'ятки веде Хресна дорога. Кожного року 27 вересня на свято Воздвиження Хреста Господнього до Каменя Довбуша відбувається Хресна хода жителів села й Богослужіння. З чотирьох сторін пам'ятки, а також на найвищому камені встановлено хрести. За словами жительки присілка Завоєли А.Варцаб'юк, хата якої знаходиться за 20 м від Каменя Довбуша, на Зелені свята, Івана Купала тут збирається місцева молодь, палить вогні, співає пісень, танцює.

Культове призначення Камінь Довбуша мав і в стародавні часи, на що вказують як загальний характер пам'ятки, так і гігантські за розмірами зооморфні зображення, висічені з каменю. Найбільший камінь, заввишки до 8 м, зображений у вигляді змія, дракона. Завдяки величезним сколам його голова піднята високо вгору, до сонця. Вона зорієнтована у південно-східному напрямку. Глибоким рельєфом виділено ліве око. Верхня частина голови дракона, зокрема його паща, покрита видовбаними рівчаками у вигляді "луски". Голову вінчає хвиляста "корона", що свідчить про особливий статус змія (рис.1). На передній частині його привідкритої пащі заглибленим пунктиром висічено символ ромбовидної форми. На лівому боці пащі дракона вгадується голова бика, виділена чорною фарбою.

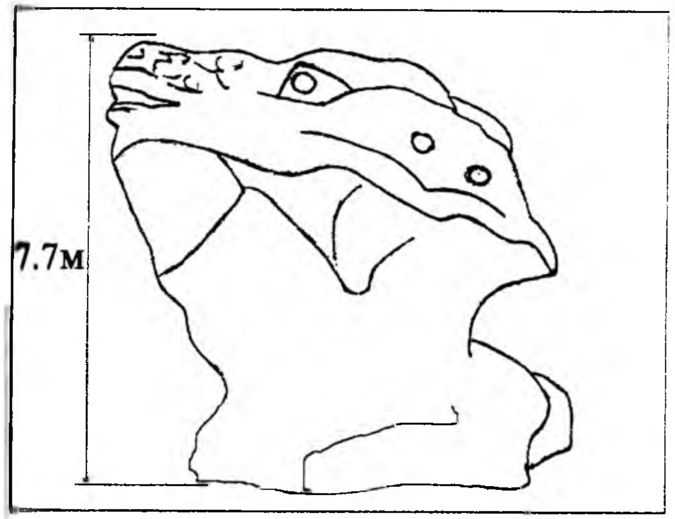

Рис. 1. *Дракон із піднятою головою*

Голова дракона має другу сторону – личину, вона більше стилізована й зорієнтована на південний захід. Як і в першому варіанті, верхня частина його голови покрита "лускою" (рис.2). На так звану "лускатість" при зображенні драконів звертає увагу ряд дослідників. На виявлених нами у 2006 р. семи зображеннях драконів голови чотирьох покриті "лускою".

На північному боці голови змія висічено зображення пари очей у вигляді округлих серповидних темних заглиблень, що свідчать про їхній зв'язок із місяцем (сонцем ночі). Через праве око проходить чорна смуга зверху донизу. На двоїстий характер символів змія, зв'язаного із сонцем і місяцем, указує відомий український дослідник стародавньої космогонії В.Даниленко. Він звертає особливу увагу на зображення у трипільських пам'ятках "облич-очей", інколи тільки очей драконів, з яких одне може бути червоним (сонячне), друге – чорним (місячне)[7].

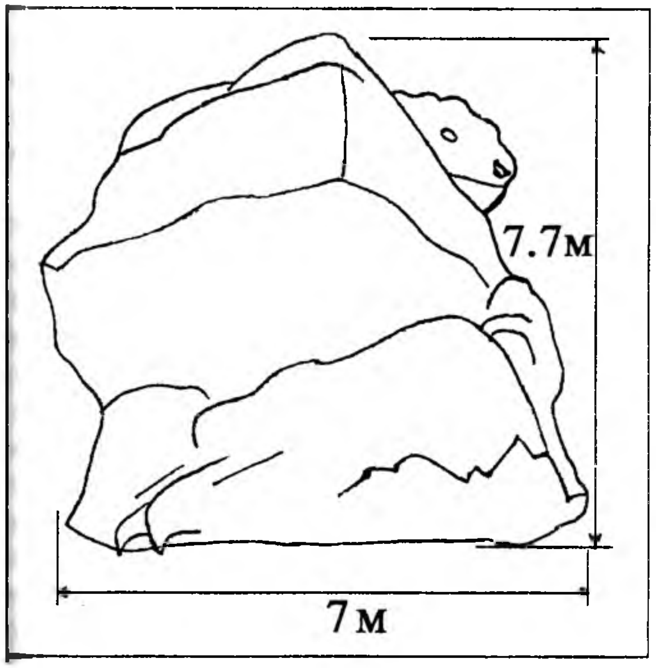

Рис. 2. *Дракон із повернутою на південний захід головою*

Гігантська голова дракона звужується до шиї, яка переходить у масивне тіло, що в основі сягає 7 м і видовжене в західному напрямку. Фактичним його продовженням із прогалиною в 1 м є величезний продовгуватий камінь завдовжки 7,5 м. Він висічений у формі змія, що спускається зверху вниз у західному напрямку. Його продовгувате гнучке тіло спирається на дві опори, між якими є двометрова виїмка, а виділена й заокруглена голова заввишки 2,5 м, лежить на землі. Привідкрита паща переходить у повздовжній рівчак. Від ока ящера до середини тіла вибито зигзагоподібну лінію. Кілька кутових знаків висічено нижче рівчака (рис.3).

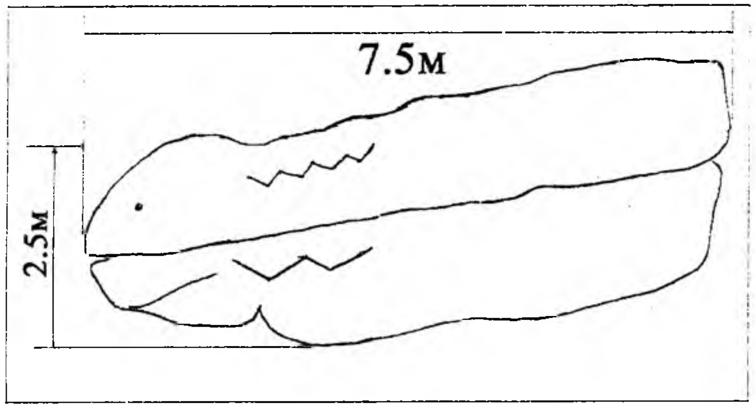

Рис. 3. *Змій, що опускається з неба на землю*

Отже, перед нами два величезних змія, що становлять єдине композиційне ціле. Перший зорієнтований до сонця, другий виразно демонструє свою хтонічну земноводну сутність. Вживання термінів змій, ящір, дракон потребує уточнення. Українська традиція виділяє земноводного змія-ящера (зміеподібного) і змія-дракона з крилами й колючкою на хвості.

Драматизму й максимальної виразності обрядово-культовому сюжету святилища в Завоєлах надає ще один персонаж, що знаходиться безпосередньо перед пащею дракона. У протилежному до нього північному напрямку лежить висічене з каменю теля, яке в міфології завжди асоціювалось із жертвоприношенням, виступало ідеальною жертвою. Нахилене вперед, поставлене на коліна й завалене на лівий бік тіло тварини сягає 5 м довжини й 2,3 м висоти. Виразно окреслені нахилена до землі голова теляти, його широке праве вухо, очі, морда. Сцена жертвоприношення теляти драконові композиційно є центральною в обрядово-культовому сюжеті святилища (рис.4).

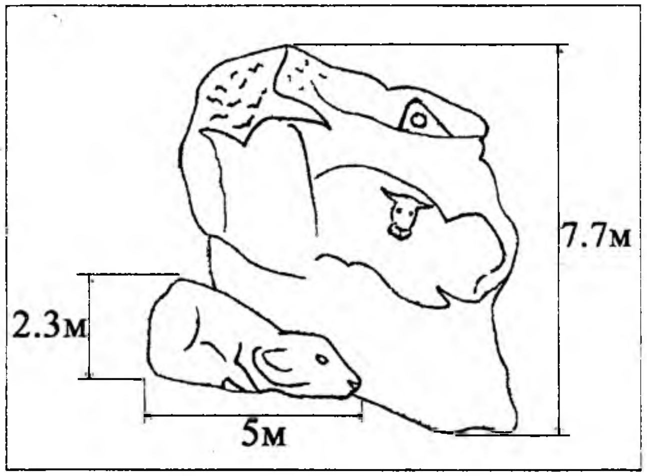

Рис. 4. *Дракон і жертовне теля*

На південній стороні від ящерів, на кам'яному узвишші, висотою біля 3 м, виділена з моноліту величезна (4х5 м) горизонтальна з нахилом чотирикутна плита заввишки більше двох метрів. Кожній її стороні надано зооморфну форму у вигляді пащі змія, його голови. Північно-західна сторона плити має мінливе зображення – з одного боку великої змії, з другого – черепахи. Поверхня плити в ряді місць покрита "лускою". На верхній її частині виявлено продовгувату чашоподібну виїмку, від якої розходяться широкі рівчаки. Ймовірно, плита була вівтарною частиною святилища.

Такою ж полізооморфністю відзначається гігантський камінь на північно-західній стороні від ящерів. Його довжина 7 м, висота 2,5 м. З південного боку він висічений у вигляді голови собаки. На його видовженій привідкритій морді виділено ніс, цілий ряд зубів, язик, що звисає донизу. У міфології образ собаки суперечливий. Для стародавніх єгиптян собака – священна тварина. Вона виступала провідником і охоронцем потойбічного світу. Анубіс, бог-покровитель померлих, зображався з головою собаки. Подібний символізм був притаманний греко-римській традиції. Харон, перевізник у країну мертвих, зображався у вигляді собаки. Міфологічна традиція трактувала собак як представників потойбічного світу, наділяла їх езотеричним досвідом і даром віщування. Її часто приносили в жертву божеству (рис.5).

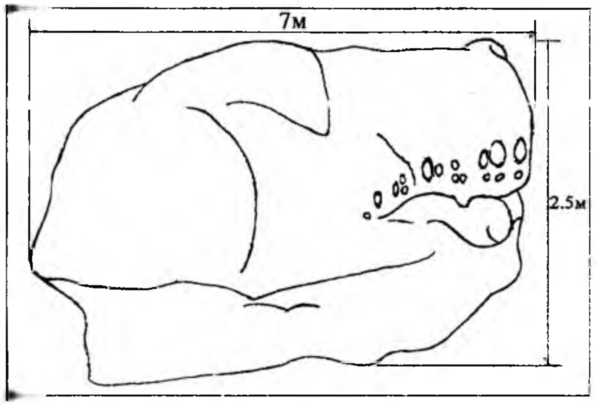

Рис. 5. *Голова собаки*

Із західного боку камінь-собака покритий "лускою", на північно-західному боці видовбано ящероподібну голову, на якій продряпано Х-подібні хрести, ромби, зигзагоподібну лінію (рис.6).

У північно-східному напрямку зорієнтована голова ще одного ящера, що знаходиться на схилі пагорба в північно-західній частині святилища. Його голова з привідкритою пащею й круглими очима піднята на висоту 5,5 м. Вона звужується донизу й має в основі більше двох метрів (рис.7). За ним на вершині пагорба із землі на 1,5 метра виступає голова іншого ящера, повернута також на північний схід. Уздовж його пащі вибито кутову стрічку (рис.8).

У різних частинах святилища є ще з десяток менших каменів. Один із них знаходиться між драконом і вівтарною плитою. Він має один метр довжини й виступає із землі на 30 см. Посередині його овальної поверхні вибито круглу чашоподібну виїмку діаметром 10 см, глибиною 6 см. На схилі каменя є ще одне продовгувате заглиблення завдовжки 15 см, глибиною 5 см.

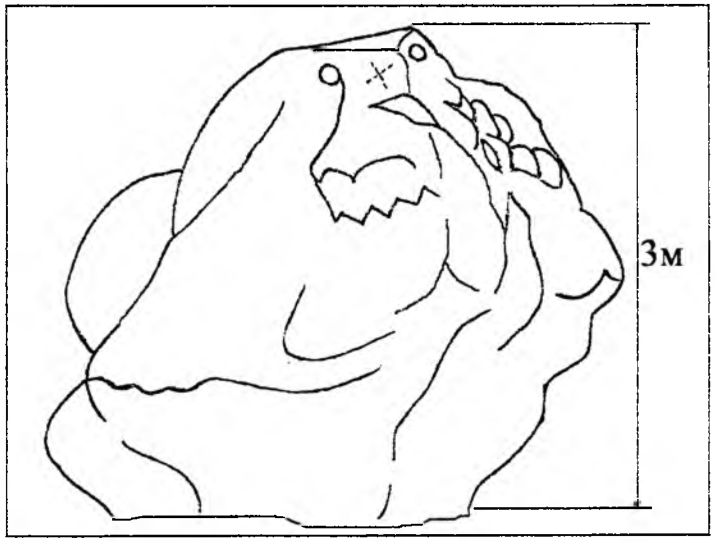

Рис. 6. *Голова змія, повернута на північний захід*

Біля дороги знаходиться великий камінь трикутної форми заввишки 1,5 м, праворуч – менший, посередині якого місцеві жителі встановили великий кам'яний хрест. На більшості каменів вирізьблено різно-

манітні петрогліфи у вигляді хрестів, ромбів, трикутників, кутових композицій, продовгуватих округлих прорізів тощо. Обстеження біля двох десятків каменів і зображень, висічених на них, їх змістова й композиційна сутність свідчать про наявність у Завоєлах стародавнього святилища. З трьох зооморфних образів (змій, теля, собака) явно переважають ящери, дракони. Їх схематичні й повноформатні зображення висічені на 6 каменях і зорієнтовані на всі чотири сторони світу. Найбільший змій-дракон зв'язаний з комплексом неба–сонця, інші мають явно хтонічне земноводне призначення. Усі персонажі становлять сюжетно-композиційне ціле релігійно-міфологічного характеру.

На думку таких відомих дослідників міфології, як А.Голана, В.Даниленка та інших, образи змія, ящера, дракона були поширені вже в епоху неоліту й стали одними з найважливіших персонажів космогонічної системи стародавніх мисливців, землеробів і скотарів[8].

Змій, ящер, дракон універсальний і найбільш складний з усіх зооморфних символів, який водночас був одним із найпоширеніших. У більшості міфів змій мав двоїсту природу. Він часто виступає символом відродження, життя і смерті, сонячного й місячного начал, добра й зла, мудрості й сліпої пристрасті, зцілення і яду, охоронця і вбивці.

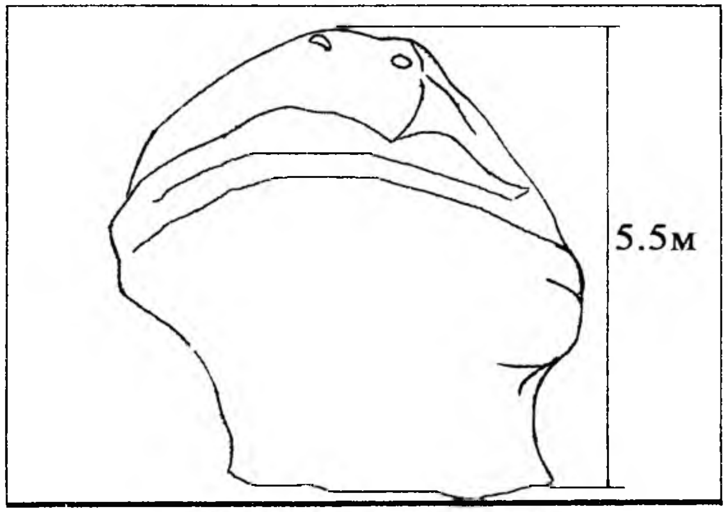

Рис. 7. *Піднята голова ящера*

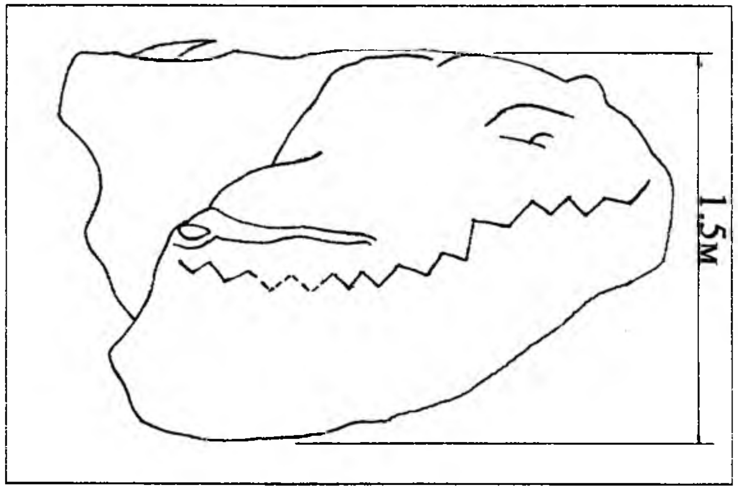

Рис. 8. *Голова хтонічного ящера з ламаною лінією на пащі*

План святилища в Завоєлах

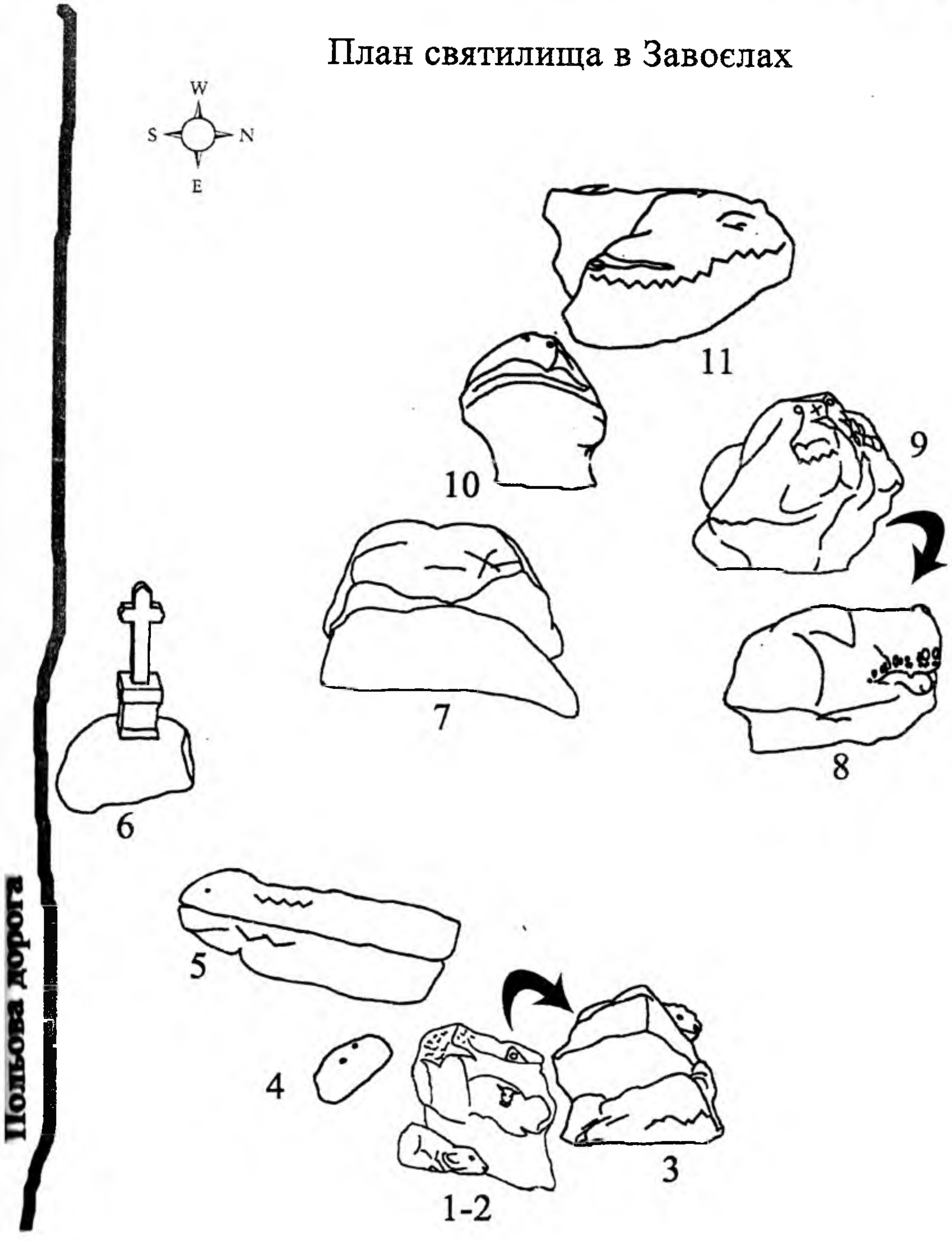

1–2. Жертовне теля і голова дракона.
3. Дракон із повернутою головою (зворотна сторона 1–2).
4. Чашний камінь.
5. Хтонічний змій.
6. Придорожній хрест.
7. Жертовник.
8. Голова собаки.
9. Голова дракона (зворотна сторона 8).
10. Піднята голова змія.
11. Голова ящера.

Двоїстість ящера викликала страх і поклоніння. Розмаїття символіки змія пояснюється тим, що він перебував у постійному контакті зі силами землі, води, темряви й потойбічного світу. Форма його тіла нагадує хвилю, річку, коріння дерева, веретено, райдугу, блискавку. Віра в те, що змії знають таємниці землі, наділяла їх мудрістю і даром пророцтва. "Будьте мудрі, як змії, і прості, як голуби", – сказав Христос своїм учням (Матвія 10:16). Змії – головні персонажі греко-римських і семітських культів плодючості. Згорнута кільцями змія уособлювала коловоротність часу і явищ Змія, що кусає свій хвіст (Оуробор), виступала символом вічності[9].

Міфологічні уявлення про змія побутували в цілому світі. В Індії – це міфологічний змій Нага – володар підземного світу й земних вод, у Китаї – п'ять драконів: Тянь-лун (небесний дракон), Фу Цан-лун (підземний дракон), Ці-лун (земний дракон), Шень-лун (дощовий дракон), а править ними Лун-ван (дракон води). У доколумбовій Америці пернатий змій Кукумац – творець світу й води. Одночасно він, як і в Стародавньому Єгипті, був зв'язаний із сонцем[10]. У кельтській традиції культ змія був настільки важливий, що вожді мали почесний титул "змія". Кельтські жерці-друїди називали себе "зміями" – "adder". Образ змія пронизує європейське й азійське мистецтво епохи неоліту, енеоліту, бронзи, раннього заліза.

Однак ряд авторів відзначають, що образ змія функціонально пов'язаний із землею і нижніми водами, сформувався у європейсько-передньоазійському регіоні. Даниленко, відзначаючи поширення цього образу у Великому Середземномор'ї і Передній Азії, іде ще далі й наголошує на тому, що дракон "усе ж являє собою явище, в основі, європейське", обмежене на заході Італією, на сході – Подніпров'ям, а на півдні – Західною Анатолією[11]. Ймовірно, що Карпато-Балканський регіон був його головним осередком.

Ящір, хоч і суперечливий, але важливий персонаж у міфології землеробських культур, що населяли Україну. Учені відзначають стійку повторюваність образу змія в багатьох археологічних культурах IV–III тис. до н. е., зокрема в буго-дністровській, трипільській та інших (рис. 9). З давніх часів його шанували й слов'яни. Учені виявили святилище, присвячене хтонічному підземному божеству у вигляді ящера. Академік Б.Рибаков вважає, що святилище в урочищі Перуна біля Новгорода (Росія) присвячене ящеру[12]. Релігійно-міфологічна традиція образу змія, що символізував божество землі, води, родючості, передавалася з покоління в покоління. Його зображення поширені на фібулах VI–VIII ст., на численних оберегах-змійовиках X–XIII ст. У с. Крилос Галицького району в стіні внутрішньої сторони Успенської церкви вмуровано камінь, на якому висічено зображення крилатого вогненного дракона. У свій час цей камінь було взято з Успенського собору, побудованого в стародавньому Галичі в XII ст. Середньовічні графіті на східній стороні церкви Святого Пантелеймона передають зображення хреста зі зміями. Цей символ є гербом сучасного міста Галича. Під впливом християнства образ змія набуває негативного значення як уособлення язичництва. Загальнопоширеними є ікони, на яких Святий Юрій на коні списом чи мечем убиває змія-дракона, перемагає язичництво.

Однак відгомін культу змія продовжує побутувати на Гуцульщині в сучасній обрядовій практиці. Перед Свят-вечором, коли господар виходить закликати до святої вечері духів, він промовляє:

"На Свят-вечір родився, на Свят-вечір хрестився!
Пречиста Діва на золотій крижмі мя держала,
у Змієвім озері мя купала!"

Вода магічного Зміїного озера вважалася цілющою, животворною і зміцнювальною. Деякі дослідники вважають, що реальне гірське озеро Несамовите на Гуцульщині і є магічне Зміїне озеро[13].

Зміїна символіка широко застосовується в декоративно-прикладному мистецтві Гуцульщини. У Космачі й навколишніх селах у народній вишивці використовують кілька зміїних орнаментів: "гадинчистий", "летячий", "лумеровий" (вісімкоподібний) та інші. Багатоголових ящерів-драконів або їх графеми зображають на гуцульських кептарях[14].

Орнаментальна розмаїтість образу змія свідчить про те, що народне бачення його було позитивне. Відома дослідниця української вишивки С.Китова звертає увагу на те, що немає жодного її варіанта, де б змій мав загрозливий вигляд. Народна вишивка несе інформацію про основну функцію змія – захист людини від лиха, забезпечення здоров'я, плодючої сили. Про це свідчать численні зображення змія у вигляді волют і спіралей[15]. Шанований гуцулами вуж виступає символом багатства й добробуту.

Гуцульський фольклор багатий переказами про так званих зміїв-жертв – охоронців скарбів, зміїв-готиць – сестер драконів, зміїв-смоків, Ґаргона – дракона, прикутого залізними ланцами до скелі, якого охороняє Дід Первовічний. У гуцульській топоніміці є чимало назв гір, урочищ, плаїв, полонин і потоків, пов'язаних зі зміями[16].

У давнину було два "зміїних свята": переддень Благовіщення (6 квітня), коли змії прокидаються. У цей день не рекомендувалося ходити до лісу. Друге "зміїне свято" припадало на Воздвиження Хреста Господнього (27 вересня), коли вони засинають на зиму[17]. Хресна хода в цей день до Каменя Довбуша в Завоєлах сама по собі є унікальним і багатозначущим фактом.

Простежуючи традицію образу змія, дракона в культурі багатьох народів світу протягом тисячоліть, постає закономірне питання щодо причин такого стійкого феномену. Чому важливим міфологічним образом став саме змій? Які об'єктивні умови, природні чи суспільні, могли привести до того, що в різних епохах і культурах світу виник образ змія?

У стародавніх міфах побутувало уявлення про трирівневу будову світу. Верхній рівень уособлювали небо, сонце, місяць, до нижнього відносилися земля, вода. Основою світу уявлялося Світове дерево, яке корінням входило в землю, а гіллям – у небо. До верхнього світу належали птахи, до середнього – коні, бики, корови, олені, лосі, кози, вівці, а до нижнього, підземного – змії, ящірки, черепахи, риби, миші, які живуть у землі й воді. Змій виступав в образі володаря, божества нижнього світу. Він жив у корінні Світового дерева й охороняв його.

Оскільки земля була функціональною сферою міфічного змія, то в його володінні було все, що живе й росте на землі й під нею, а також нижні води. Асоціативний зв'язок "змія–вода" був поширений у міфології багатьох народів. Їх графеми зображались у вигляді хвилястих ліній. Дві переплетені змії утворювали вісімкоподібний орнамент у народній вишивці, що символізувало воду й змію одночасно. На Прикарпатті дослідниками записано чимало легенд, переказів про змія, що жив у печері чи під горою й замикав або випивав воду, тому його називали смоком.

Дракон виступав символом зв'язку трьох світів – верхнього, середнього й нижнього. Він часто зображався в поєднанні з биком. Їх об'єднувало чоловіче начало. У матеріалах археологічної пам'ятки Луки-Врублівецької чимало композицій із зображенням лабрисів – крилатих драконів із головами рогатих биків. Подібні образи зустрічаються в пам'ятках Трипілля, Гумельниці, Мінойського Кріту, що вказує на зв'язок дракона з сонцем[18].

Уособлюючи хтонічне божество, з ящером пов'язували також культ родючості землі, плодючості худоби, чоловічої сили. У слов'ян таким божеством був Велес. Змій часто асоціювався з фалічними символами, виступав чоловіком Богині Землі, покровителем женихів. У багатьох легендах, казках змій викрадав красивих дівчат, що свідчить про його чоловіче єство. Стародавні перекази наголошують на його підвищеній еротичності.

Як носій чоловічого начала дракон виступав у ролі посередника між небом і землею, небесною вологою, що у вигляді дощу запліднює Велику Матір-Землю. Змій був символом мудрості, безсмертя, життєвої й цілющої сили, володарем і охоронцем підземних скарбів. Цілющими властивостями наділялися також земля і вода.

Як хтонічну істоту змія пов'язували також із потойбічним світом, культом предків, мертвих, яких віддавали землі. У багатьох міфах, легендах, переказах змій виступає також як зловісна сила, чудовисько, втілення первинного хаосу, тьми, що хоче проковтнути сонце. У Карпатах до наших днів збереглося табуювання назви змії, гадюки. За повір'ям, вживати її вважається поганою ознакою. Батьки рекомендують дітям називати її "пані", "софія".

Ряд дослідників вважають, що повір'я ґрунтуються не на логіці чи раціоналістичному прагматизмі, а на ірраціональних релігійно-міфологічних уявленнях, на страху й сліпій традиції, інакше кажучи, стародавні мисливці, землероби й скотарі поклонялися змію тому, що боялися божества, яке він уособлював. Ці уявлення були успадковані від неоліту, а в епоху бронзи й заліза поклоніння ящеру, дракону відбувалось уже в силу стародавньої традиції[19].

Інша точка зору на причини хтонічної зооморфності головних міфологічних образів пов'язана з так званими об'єктивними факторами, загальним еволюційно-стадійним розвитком культури, землеробсько-скотарським способом життя стародавніх людей, для яких змій, дракон, був уособленням божества родючості землі, плодючості худоби, багатства, сили й безсмертя. Характер і особливості світоглядно-міфологічних уявлень узалежнювалися способом життя, ступенем розвитку господарської діяльності.

На нашу думку, важливими є обидва фактори. Ірраціональні у своїй основі релігійно-міфологічні уявлення стародавніх мисливців, землеробів, скотарів підтверджувалися щоденною практикою їх життя, пов'язаною з циклічно-коловоротним архетипом часу, господарською діяльністю, залежною від календарно-сезонного відродження природи. Людське життя асоціювалося з природою, землею, яка відроджується, розквітає і помирає. Незрозуміла, всеохоплююча космічна дія сил природи викликала в людини захоплення, здивування, повагу, страх. Асоціативна свідомість шукала зрозумілого пояснення суті складних речей. Якщо людське життя залежало від періодичного оновлення світу, відродження землі, то мало бути й божество, яке уособлювало би ці космічні сили. Утіленням цього божества став ящір, який завжди викликав страх, змій, що жив у загадковому й таємничому підземному світі. За своїми хтонічними характеристиками змій найбільше підходив на одну з центральних ролей міфологічного сюжету.

Отже, характер міфологічних образів святилища в Завоєлах свідчить про поклоніння стародавнього населення краю божеству, яке уособлювало могутні сили природи, коловоротність часу, оновлення землі. Від нього залежали життя і смерть усього сущого на ній. Утіленням цього божества землі виступав ящір. Він жив під землею, на горі або в печері, засинав на зиму, а прокинувшись навесні, піднімався вгору, до сонця, виступаючи посередником землі й неба, щоб у вигляді гарячих сонячних променів, небесної вологи, дощу впасти на землю, запліднити нове життя. Саме йому принесено жертву у вигляді теляти.

Ящеру, грізному божеству землі й води, в жертву приносили тварин, які, як уявлялось, є його уособленням, перебувають у зв'язку з ним: оленів, коней, биків, телят, кіз, овець, собак, котів. В античному світі широко застосовувався обряд тавроболії: принесення биків у жертву богам. Традиція приносити в жертву биків, телят була й у слов'ян. У стародавні часи й у середні віки в Європі, Азії й Америці при закладанні міст, поселень, фортець, святилищ поширеним було принесення в жертву людини, частіше дитини, яку закопували в землю живцем. Не випадково одна з центральних частин фортеці називалася дитинцем, на означення сакрального місця жертвоприношення. Так звана "будівельна жертва" мала задобрити божество землі, на якій закладалася споруда, зробити його прихильним до людей[20].

Таким всемогутнім володарем землі, води й підземного світу на святилищі в Завоєлах виступав змій, що піднімався до неба на південному сході й опускався на землю на заході. Власне, другий його прототип зорієнтований зверху вниз і спрямований на захід. Разом зі сценою жертвоприношення – це центральна частина містерії. Мікрокосм святилища уподібнювався до макрокосму.

Ящер, що спускається на землю, одночасно уособлював верхні й нижні води. Підтвердженням цьому є хвиляста лінія, вибита на його верхній і нижній частинах, розділених повздовжнім рівчаком.

Ящери космацького святилища виступають володарями чотирьох сторін світу. Однак значна їх частина зорієнтована на захід, що вказує на їх тісний зв'язок із підземним потойбічним світом, культом предків. Західна сторона світу в єгипетській, греко-римській та індо-іранській традиціях є царством духів.

Зауважено, що камені, яким надано зооморфний вигляд, мають різновекторну просторову орієнтацію. Зокрема, голова собаки (№8) чітко зорієнтована на схід, а хтонічний продовгуватий ящір (№5) спрямований на захід. Їх розміщення дає змогу фіксувати дні весняного і осіннього рівнодення. Дракон із піднятою до неба головою (№1) дивиться на південний схід. У день зимового сонцестояння звідти сходить сонце. Друга голова дракона (№3) спрямована на південний захід, тобто в напрямку, де сонце в цей день заходить. Камінь у вигляді змія з піднятою головою (№10) зорієнтовано на північний схід, де, як відомо, сходить сонце в день літнього сонцестояння, а голова дракона, що на камені-"собаці" (№9), дивиться на північний захід. Усе це давало змогу жерцям фіксувати ключові точки руху сонця впродовж року, формувати календар, визначати свята. Ймовірно фіксувались і фази місяця.

Відповідні просторові орієнтації було надано й алеям, прокладеним між мегалітами. Зокрема, одна з них, що проходить між хтонічним змієм і жертовником, спрямована з південного сходу на північний захід. У день зимового сонцестояння

в цьому напрямку сходить сонце. Звертає увагу й та обставина, що кам'яні стіни алеї завдовжки 20 метрів на висоті 2,5 м від землі акуратно вирівняні.

Друга алея зорієнтована по лінії схід–захід, до того ж вона спрямована на камінь, що знаходиться на відстані 30 метрів від мегалітів. З-під каменя витікало джерело питної води. У цьому напрямку сходить сонце в день весняного й осіннього рівнодення. Просторово-орієнтаційні, астрономічні аспекти святилища потребують подальшого вивчення.

Не менш ґрунтовних досліджень потребують петрогліфи святилища. На кам'яних головах і тілах ящерів чимало висічених або продряпаних ідеограм у вигляді ромбів, Х-подібних хрестів, кутових і хвилястих композицій, трикутників і рунічних знаків. Деякі із цих символів виступають графемами божества землі, води й підземного світу. Однак еволюція його образу протягом великих історичних періодів не до кінця з'ясована. Найновіші дослідження ряду відомих учених дали змогу сформувати достатньо аргументовану концепцію трансформації стародавніх культів упродовж тривалої історичної ретроспективи, еволюції великих богів, пов'язаної зі зміною етнополітичної обстановки. Протиборство богів виступало відображенням боротьби етносів, які стояли за відповідними богами. У "Рігведі" верховний бог Індра вступив у битву з демонами посухи, які мали назви різних племен і народів, що їх зустрічали арії у Південно-Західній Індії[21]. В епоху так званої "неолітичної революції" ранньоземлеробських культур Передньої Азії і Південно-Східної Європи сформувалася нова релігійна система[22]. Замість палеолітично-мезолітичної Великої богині в середовищі перших землеробських племен утверджується культ чоловічого божества землі, а колишня Велика богиня стає його дружиною – богинею неба.

Функціональною сферою неолітичного (VI–IV тис. до н. е.) бога була земля, вода й підземний світ. Найбільш поширеною персоніфікацією великого бога землі став змій, а також бик, кінь, собака, кіт, вовк, кабан, ведмідь, гора, скеля, камінь, дуб, джерело, зерно. Його символом був фалос, атрибутом – вогонь, стороною світу – захід. Символом богині неба став круг, коло (часто з крапкою, ямкою, колом у центрі).

Неолітичний великий бог землі й води уособлював силу, здоров'я, плодючість людей і худоби, родючість землі, був покровителем чоловіків. Періодично піднімаючись до неба, він творив грозу, бив громом і блискавкою, орошував небесною життєдайною вологою. Бог землі був уособленням кохання, веселощів, разом із тим виступав покровителем війни, померлих. Йому приносили рослинну, тваринну й людську жертви.

На думку А.Голина, у III – на початку II тис. до н. е. у європейсько-передньоазійському регіоні змінилася культова символіка, що було зв'язано з масштабною експансією протоіндоєвропейців, а згодом індоєвропейців. У результаті була знищена культура неолітичних ранньоземлеробських племен, на зміну кам'яному віку прийшов мідний/бронзовий, сформувалися нові народи, мови, змінилися вірування, а колишня культова символіка була пристосована до інших релігійних уявлень[23].

Індоєвропейські світлоносні боги епохи бронзи взяли чимало від своїх попередників. Колишній бог землі розділився на світлого – небесного бога й чорного – бога підземного світу, які стали антагоністами. Уособленням великого бога стало небо, сонце, а його дружиною тепер була богиня землі. Бог неба-сонця став богом грому, весни, він перебрав функцію подателя небесної вологи, а старий неолітичний бог землі виступав уособленням змія, що випиває, закриває воду, затримує дощ.

Однією з основних функцій бога неба стає боротьба зі змієм. З ним бореться Перун, Індра, Гор, Святий Юрій, народні герої. У цей час народжується мотив вершника на коні, що вбиває чудовисько, яке пожирало людей, закривало воду тощо. Символом бога неба стає орел, графемами – хрест, круг, диск, коло (солярна символіка).

Подальша еволюція великих богів відбувалась у напрямку утвердження єдиного великого бога неба, сонця, а володар підземного світу перетворювався в демона, "князя тьми". Релігійні уявлення набувають аксіологічно-ціннісного значення.

З часом міфологічні системи ускладнювалися, нашаровувалися. До нашого часу дійшли не цілісні релігійні системи, а обривки накладених один на одного культових образів, сюжетів різних історичних епох. Це притаманно і слов'янській міфології, де бог грому Перун протистоїть Велесу (змію), іноді вони були поруч, обидва жили на горі, один і другий могли перевтілюватися тощо. Очевидно, що обидва міфологічні персонажі походять від колишнього бога землі. На певному історичному етапі відбулося розщеплення останнього на Перуна, що став богом неба (атрибути – гора, грім, символи – дуб, камінь, сокира) й Велеса, що опікувався худобою, урожаєм, померлими (символи – змій, бик, вовк, ведмідь, фалос)[24].

Змістове нашарування стосується й культових знаків, символів та образів. Одні й ті ж графеми в різні епохи мали різне семантичне навантаження й належали різним богам.

За таких обставин перспективними видаються символологічний, епіграфічний, етнографічний, петрогліфічний аналізи культових знаків і образів, оскільки археологічні дослідження стародавніх гірських святилищ у більшості випадків не дають очікуваних результатів.

Отже, семантичний аналіз міфологічних образів, символів і знаків у вигляді змія на святилищі в Завоєлах, виявлені йому ознаки поклоніння у вигляді жертвоприношення, зафіксовані в кам'яній монументальній скульптурі, дають підставу вважати, що предметом поклоніння стародавнього населення краю виступав неолітичний бог землі, одним з найпоширеніших образів якого був змій. Дослідники зазначають, що саме в неоліті у Карпатсько-Балканському регіоні появляються перші спеціально побудовані мегалітичні ритуальні центри й гробниці[25].

Виявлене святилище ящера в Завоєлах знаходиться на початковому етапі вивчення й дана публікація є першою спробою його опису й наукової інтерпретації. Безперечно те, що стародавнє святилище в Космачі є унікальною пам'яткою вітчизняної історії й культури.

[1] Gasiorowski H. Przewodnik po Beskidach Wschodnich. – Lwów–Warszawa, 1932. – T.II. – S.246, 249.
[2] Старожитності Косівщини. – Івано-Франківськ, 1997. – С.3, 50.
[3] Там само. – С.65.
[4] Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С.135.
[5] Старожитності Косівщини. – Івано-Франківськ, 1997. – С.67.
[6] Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С.262.
[7] Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – М., 1999. – С.14, 16.
[8] Голан Ариэль. Миф и символ. – Иерусалим–М., 1994. – С.78; Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – М., 1999. – С.18.
[9] Полная энциклопедия символов. – М.– С.-Пб., 2006. – С.468–472.
[10] Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М., 2005. – С.143.
[11] Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – М., 1999. – С.13, 32.
[12] Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С.253–257.

[13] Бердник Громовиця. Знаки карпатської магії. – К., 2006. – С.182–183.
[14] Народна творчість та етнографія. – 2004. – №6. – С.64–65.
[15] Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. – Черкаси, 2003. – С.153.
[16] Городенко Михайло. Чарівний край Черемоша й Прута. – Косів, 1999. – С.116–117.
[17] Бердник Громовиця. Знаки карпатської магії. – К., 2006. – С.186.
[18] Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – М., 1999. – С.14, 15.
[19] Голан Ариэль. Миф и символ. – Иерусалим–М., 1994. – С.78.
[20] Там само. – С.106; Українська міфологія. – К., 2002. – С.148.
[21] Нариси історії Стародавнього Сходу. – К., 1957. – С.198.
[22] Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – М., 1999; Голан Ариэль. Миф и символ. – Иерусалим–М., 1994.
[23] Голан Ариэль. Миф и символ. – Иерусалим–М., 1994. – С.10.
[24] Там само. – С.234.
[25] История Европы. Т.1. Древняя Европа. – М., 1988. – С.81, 85.

This article describes the heathen sanctuary revealed by the author in 2006 in Kosmach provides its description and the scientific interpretation.

Key words: *church, cult symbolism, stone skulpture, deity of earth.*

УДК 94(477)+ 94 (438)
ББК 63.3 (4 Укр)

Богдан ГУДЬ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИН УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КОНФЛІКТІВ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У статті узагальнено причини міжетнічних конфліктів на прикладі українсько-польських відносин і проаналізовано основні чинники, які впливали на загострення стосунків між Україною та Республікою Польща. Сформульована авторська концепція, на основі котрої розглянуто важливість партнерських стосунків для реалізації національних інтересів обох держав.

Ключові слова: *конфлікти, зовнішня політика України, зовнішня політика Республіки Польща, національний інтерес, українсько-польські стосунки.*

Проблема співіснування різних народів, зокрема тих, яким випало жити поруч один з одним, була й залишається чи не найпекучішою у світовій історії кількох останніх століть. Німці та французи, українці й поляки, турки та вірмени, серби й хорвати, білі американські поселенці й індіанці, євреї й палестинці, індуси та пакистанці, мавританці й сенегальці, гуту й тутсі... На жаль, навіть цей перелік народів-антагоністів є далеко не повним і його продовження потребуватиме ще досить багато місця. Постає, однак, логічне запитання, чи є у цьому потреба? Гадаємо, що продовжити розпочатий перелік зможе будь-який історик, а нам доречніше буде обмежитися двома загальними зауваженнями. По-перше, релігійно-етнічні конфлікти як поміж згаданими, так і іншими конфліктуючими "парами" точилися здебільшого не роками, а десятиліттями, нерідко – навіть століттями. По-друге, у багатьох регіонах світу вони збирають своє криваве жниво й сьогодні.

Цифри, що дають уявлення про трагічні наслідки міжетнічних конфліктів, є вражаючими. Так, у Бірмі внаслідок міжетнічних воєн лише протягом чотирьох років (від 1948 р. до 1952 р.) загинуло майже сто тисяч представників каренської народності. Індо-пакистанський конфлікт, який розгорівся ще під час поділу Індостанського субконтиненту і триває й досі, забрав уже більше мільйона життів. Жертвами етнічних чисток 1994 р. у Руанді стали понад 800 тисяч осіб народності тутсі. Близько двохсот тисяч загиблих, сотні тисяч поранених, майже мільйон біженців – такий результат міжетнічних конфліктів на території колишньої Югославії 90-х рр. минулого століття etc[1]. Тож, констатують польські дослідники Збігнєв Рудніцький і Ґжеґож Бабінський, етнічні проблеми з їхніми різноманітними наслідками впродовж століть не лише "...збурювали мир у всьому світі.., виступали безпосередньою та опосередкованою причиною локальних і загальних воєн"[2], але й надалі залишаються визначальним чинником "значної частини конфліктів у сучасному світі"[3]. Сукупно, на нашу думку, все сказане вище дає досить інформації для того, щоб усвідомити значущість і масштабність порушуваної проблеми, а також аби вкотре вже переконатись у незмінній, на жаль, актуальності відомої сентенції "залізного канцлера" Отто фон Бісмарка, що народи-сусіди рідко бувають добрими приятелями[4].

Обтічність формулювання, яким цей відомий політик охарактеризував суть тогочасних німецько-польських відносин, свідчить, між іншим, про те, що в XIX столітті державний діяч високого рангу, крім усього іншого, мусив бути неабияким дипломатом. Проте наступне, більш прагматичне XX століття внесло значні корективи до згаданого правила. Так, невдовзі після Бісмарка хтось із чільних діячів

Української Центральної Ради (правдоподібно, її голова – Михайло Грушевський) висловився на цю "вічну" тему (*цим разом – українсько-польських стосунків*) без жодної дипломатії. Коментуючи на сторінках київської преси причини кривавих сутичок між українськими селянами та польськими "легіонерами" на Поділлі у березні–квітні 1918 р., він категорично заявив: "... Історична Немезіда покарала нас поляками"[5]. Заради справедливості треба нагадати, що й представники польського національного руху, зокрема його правого крила – національної демократії (популярно – ендеції), у висловлюваннях на адресу своїх найближчих сусідів зі Сходу теж не "грішили" надмірною тактовністю. Услід за Генріком Сєнкевичем вони називали їх не інакше, як "нащадками Ґонти і Залізняка", "гайдамаками-різунами", "українською диччю", у кращому разі – етнографічною, національно несвідомою масою, приреченою в більшості своїй на асиміляцію поляками або росіянами. А український національний рух, який у перші десятиліття ХХ століття набирав сили та розмаху, ендеки подавали виключно як ворожу полякам австро-німецьку інтригу, що мала на меті не допустити відновлення ягеллонської Речі Посполитої "двох народів" у кордонах 1772 р.[6].

Таким чином, предметом нашого дослідження у широкому розумінні буде українсько-польський конфлікт, у вужчому – його етносоціальне підґрунтя. Однак перш ніж зосередити увагу читача на вказаній проблематиці зупинимося на кількох аспектах, що мають загальнотеоретичний характер і допоможуть нам зрозуміти мотивацію вибору предмета дослідження. Насамперед зауважимо, що дефініція "конфлікт" залежно від галузі науки (психологія, соціологія тощо) має певні відмінності у трактуванні. У психології, зокрема, конфліктом називають ситуацію, коли виникають два чи більше мотиви, які не можуть бути задоволеними одночасно. Для порівняння у соціології, оскільки саме її трактування дефініції конфлікту є для нас визначальним, суспільним конфліктом називають стосунки між групами (класами), які виникають із невідповідності їхніх життєвих інтересів[7]. Виходячи з останнього, зазначимо, що системні рамки досліджуваного нами конфлікту визначаються двома суспільними групами, що складали основну масу поліетнічного населення Правобережної України. З одного боку, це була кількамільйонна верства автохтонної української людності, що переважно належала до селянського стану і православної або греко-католицької церкви. З іншого, – значно менша чисельно, однак дуже впливова група великих землевласників, які здебільшого були елементом прийшлим (*польським за походженням*) або ж місцевим сполонізованим і ототожнювали себе з латинською культурою й римо-католицькою релігією. Різниці суспільного становища й етнічного походження двох провідних груп населення Правобережної України від самого початку створювали передумови для виникнення й функціонування тут кількох видів суспільних конфліктів, передусім – етносоціального та дещо пізніше етнополітичного. Важливим моментом є й те, що в періоди двох останніх піків українсько-польського конфлікту суперечності між його головними діючими силами вийшли поза межі невідповідності їхніх класових інтересів, спричиняючись у результаті до поляризації усієї суспільної системи. А це, у свою чергу, мало для неї катастрофічні наслідки в цілому.

Просторові кордони досліджуваного нами конфлікту визначаються територією не всієї України, а, як уже вказувалося, тією її частиною, що знаходиться на правому березі Дніпра, крім степового Північного Причорномор'я. Історично – це заселені

мішаним українсько-польським населенням терени Київщини, Волині, Поділля і Східної Галичини. Українсько-польський конфлікт тривав понад триста років – від останньої чверті XVI ст. до закінчення Другої світової війни й перших повоєнних років. Тоді він, урешті, припинився внаслідок як часткового знищення, так і часткового виходу з конфлікту (*шляхом переселення*) представників двох конфліктуючих сторін. А також завдяки втручанню третьої сторони, зусиллями якої етнічно мішане населення Східної Галичини, Західної Волині й так званого Закерзоння було розміщене за національною ознакою по різні боки державного радянсько-польського кордону. З більш ніж трьохсотрічної історії українсько-польського протистояння нас передусім цікавитиме період XIX – першої половини ХХ століття. Це майже сто п'ятдесят років, протягом яких згаданий конфлікт трансформується із суто етносоціального в етнополітичний, сягає кількох своїх проміжних апогеїв (1863–1864, 1905–1907, 1917–1920, 1942–1947 рр.) і, нарешті, отримує остаточне розв'язання[8].

Продовжуючи тему, ще раз наголосимо, що протягом понад трьохсотлітньої історії свого існування конфлікт між українською людністю Правобережжя та його суспільною елітою, що мала переважно польське коріння, пройшов довгий шлях розвитку і зміни характеру. Немає сумніву, що в перші десятиліття вирішальний вплив на його формування мали чинники неетнічного характеру, позаяк, на думку низки фахівців, на певних (*переважно початкових*) етапах свого розвитку міжетнічні конфлікти виступають лише як один із різновидів конфліктів суспільних. Тому відповідь на запитання, коли суспільний конфлікт можна трактувати як конфлікт етнічний, часто створює певні труднощі навіть для спеціалістів. Це, зокрема, викликане тим, що об'єктами значної кількості інтеракцій, трактованих окремими науковцями як міжетнічні конфлікти, виступають, за висловом авторитетного польського дослідника Юзефа Мухи, "... спільні цінності, що початково мають позаетнічний характер". Назагал більшість учених вважає, що причини виникнення міжетнічних конфліктів переважно пов'язані з певними суспільними цінностями, яких, на думку конфліктуючих сторін, справедливо розділити не можна[9]. До найпоширеніших їх прикладів відносять територію (*читай: землю*), економічні ніші, доступ до праці, влади тощо[10]. Ще однією особливістю міжетнічних конфліктів є те, що досить рідко певна нація (народ, етнос) як єдине ціле перебуває у конфлікті з іншою. Така досить виняткова ситуація може скластися хіба що під час воєн між моноетнічними державами. Згадана особливість є характерною і для українсько-польського конфлікту. У XIX–XX століттях він практично не виходив поза межі соціальних суперечностей українського селянства й польських землевласників на Правобережній Україні (крім короткого періоду війни між Українською Народною Республікою та ІІ Річчю Посполитою 1918–1919 рр.), а на заключному етапі (1921–1947 рр.) локалізувався на теренах сучасної Західної України – у Східній Галичині й Західній Волині.

Керуючись теорією конфлікту, вчені, котрі досліджують період історії українсько-польських взаємин другої половини XVI – кінця XVIII століття (*за винятком років так званої Хмельниччини й Руїни; дещо пізніше – теренів Лівобережної України*), повинні звертати увагу перш за все на антагонізми соціального й релігійного характеру, які існували між селянсько-козацькими низами і шляхтою та православними й римо-католиками. Кваліфікувати ці антагонізми як прояви кон-

флікту, що на той час мав би вже виразні риси міжетнічного, було би, на нашу думку, передчасно[11]. Виразні культурні, мовні й релігійні відмінності між суспільною елітою і низами на Правобережній Україні стають очевидними тільки у XVIII столітті після її повторного приєднання до Речі Посполитої (1714 р.). До того часу еліти Правобережжя не були однорідними. Наприкінці XVI–XVII ст. частина русько-литовської шляхти й боярських родів досить швидко латинізувалася, стала прихильницею католицької церкви; інша частина вперто трималася віри предків або ж шукала виходу із ситуації, що склалася з православ'ям, у протестантських ученнях. Багато її представників (близько 4 тисяч осіб) перейшли на бік козацько-селянських мас України під час повстання під проводом Богдана Хмельницького[12]. Ситуація на Правобережжі змінюється допіру після закінчення Хмельниччини. Роки Руїни, які можна охарактеризувати як період перманентних внутрішніх воєн і турецько-татарських набігів, допровадили до цілковитого спустошення його теренів. Часткова колонізація південної Київщини і Брацлавщини починається лише з кінця XVII століття і триває після 1714 р. Протягом кількох наступних десятиліть величезні площі родючих земель на теренах Київщини й Поділля зосередилися у руках польських магнатських родів Потоцьких, Браницьких, Чарторийських, Любомирських, Сангушків та інших, а також численної малоземельної шляхти. Шляхом надання "пільгових років" і різних "свобод" вони спровадили до своїх маєтностей сотні тисяч українських селян із західної Волині, Полісся, Галичини й навіть Лівобережжя. Прибували сюди й польські селяни (так звані "мазури"), які, втім, швидко асимільовувалися у середовищі "руського" селянства. Однак і тоді, коли, образно кажучи, різниця національних фізіономій суспільних еліт і суспільних низів була вже достатньо виразною, говорити про прояви міжетнічного конфлікту на Правобережній Україні стосовно кінця XVIII–XIX століть, на нашу думку, є справою передчасною. Річ у тому, що в переважній більшості сіл Правобережжя аж до початку XX століття включно актуальним залишився стан наречей, суть якого передав у своїх спогадах польський землевласник Леон Сапега. "Національна проблема, – підкреслював він, – для селян не має жодного значення. Вони не сприймають слова "поляк" і "русин" інакше, як такі, що означають різницю визнань; що поляк ходить до костелу, а русин – до церкви"[13].

Зі сказаного, відтак, постають проблеми термінологічного характеру. Беручи до уваги, що як у ранньому, так і в пізньому середньовіччі модерні нації ще не сформувалися (*а в Україні, в тому числі Правобережній, процеси націєтворення затягнулись аж до революційних подій 1917–1921 рр.*), використання щодо зазначеного періоду термінів "українці" та "поляки" або ж "нація" та "національний" у тому значенні, в якому вони використовуються у сучасній науковій літературі, не є до кінця коректним. Можна погодитися з Едвардом Кінаном, що не варто обговорювати питання "нації" та "етнічності" на прикладі передмодерного суспільства, де "перше поняття майже нічого не означало, а друге важило куди менше, ніж інші типи "належності" – родинний, соціальний... тощо"[14]. Через це присутність у текстах сучасних авторів, зокрема в тих їх частинах, які стосуються кінця XVIII – початку XX століть, модерної історично-політологічної термінології має, підкреслимо, значною мірою умовний характер.

Водночас не викликає сумніву той факт, що в суспільній структурі українських земель як пізнього середньовіччя, так і нового й новітнього часів соціальні та релігійні поділи практично перекривалися з етнічними. Як уже згадувалось, у зв'язку із запізнілим формуванням станової структури та національної самосвідомості українства в Наддніпрянській Україні чинники соціального й релігійного характеру залишалися тут головними "каталізаторами" напруження у стосунках між українськими за своїм етнічним складом селами та переважно польськими поміщицькими маєтками протягом усього XIX століття до 1917–1918 рр. включно[15]. А на деяких спільно заселених українцями та поляками територіях (Східна Галичина, Західна Волинь та ін.) вони зберегли своє значення на рівні з національно-політичними аж до закінчення Другої світової війни. На думку польського вченого-історика Романа Вапінського, "виразне і тривале збурення клімату свійськості, який раніше домінував у сільських суспільностях, дало про себе знати лише тоді, коли їхні члени відчули себе частинками двох різних уявних спільнот[16]. Частково – через стихійне зростання їхньої участі в публічному житті, що було природним наслідком суспільно-господарських і системних змін; головно ж, як видається, завдяки зрослому впливу польських і українських політичних середовищ. Пропагуючи гасла, які сприяли поширенню почуття національної єдності, вони, часто мимоволі, спричинялися до посилення відчуженості щодо тих, хто розмовляв іншою мовою або ж сповідував іншу віру. "Чужий свій" раптово ставав "чужим чужим"[17].

Таким чином, соціальні та релігійні суперечності ввійшли в тісну взаємодію із суперечностями національно-політичними тільки на заключному етапі українсько-польського конфлікту. Усе це надало його кульмінаційній фазі (1943–1947 рр.) рис виняткової запеклості й жорстокості. За своїми масштабами та характером події останнього піку багатовікового українсько-польського протистояння можна порівняти хіба що з хорватсько-сербською різнею, яка практично в ті самі роки охопила значну частину Балканського півострова[18]. Саме тому вона стала об'єктом підвищеної уваги з боку не лише професійних істориків, але й численних публіцистів, журналістів, політиків.

Не важко, проте, зауважити, що навіть за такої, здавалося б, сприятливої наукової ситуації у суспільній свідомості сучасних України та Польщі одна з найкривавіших сторінок не лише регіональної, але і європейської та навіть світової історії "зависає", образно кажучи, ніби над порожнечею. На нашу думку, причини такого становища доволі очевидні. Аналіз опублікованих праць (як україно-, так і польськомовних) дає підстави ствердити, що переважна більшість авторів, котрі писали або ж пишуть на тему "волинської різні" 1943–1944 рр. чи дещо пізніших подій на так званому Закерзонні, зводять усе до спрощеного висновку. Згідно з ним маємо переважно констатацію факту, що "цивілізоване" XX століття вписало в історію українсько-польських стосунків сторінки не менш трагічні, ніж "варварське" середньовіччя (*маються на увазі події часів Хмельниччини та гайдамаччини, зокрема Коліївщини*). Водночас практично ніхто з українських чи польських учених так і не вказав на глибинні корені того, що відбувалося на західних українських землях у роки Другої світової війни. Більшість дослідників обмежується уже традиційними звинуваченнями на адресу модерних націоналістичних учень (*передусім ендецької ідеології й теорії інтегрального націоналізму Дмитра Донцова*) та організацій, що їх сповідували. Варто, однак, нагадати, що націоналізм як політична теорія остаточно оформився лише на початку 1920-х рр., тоді як гострі українсько-польські суперечності, насамперед етносоціального характеру, спостерігаються значно раніше. Та навіть цей доволі очевидний факт донедавна, на жаль, залишався поза увагою як українських, так і польських істориків, публіцистів і літераторів[19].

Чи не тому багато хто в Україні та Польщі й далі задумується над питаннями, що за своєю суттю є концептуальними: в чиїй свідомості мальовничі села на правому березі Дніпра XIX – початку XX століть асоціювалися з образом легендарної "медово-молочної" Аркадії, а хто, як, наприклад, Тарас Шевченко, не був схильний називати їх раєм; яким було співвідношення соціальних і національних фобій у погромницькому русі українського селянства 1917–1918 рр., завдяки якому практично повністю було ліквідовано "польський стан посідання" на Київщині, Поділлі та Волині; чому селянство Правобережної України, яке здебільшого ненавиділо більшовиків, у квітні–травні 1920 р. практично не підтримало спільної воєнної акції УНР та Польщі (*так званої Київської виправи*) проти Радянської Росії; звідки взялися нерозв'язні проблеми міжнаціональних відносин на теренах південно-східних воєводств відродженої Речі Посполитої міжвоєнного періоду й ті страшні, часом просто патологічні вияви взаємної ненависті українців і поляків[20] у період Другої світової війни та перші роки після неї?

Поставлені вище запитання є надзвичайно складними для виважених об'єктивних відповідей, які би задовольнили обидві сторони досліджуваного нами конфлікту, й водночас надто важливими як для українського, так і для польського суспільства, аби можна було зволікати з цими відповідями й далі. На нашу думку, відповіді на поставлені питання слід шукати, починаючи щонайменше від поділів Речі Посполитої і застосовуючи щодо періоду XIX – початку XX століть методи передусім соціальної історії. На думку французького історика Даніеля Бовуа, лише на їх основі можна дати відповідь на питання, чому в першій половині XX століття дійшло до таких масштабних трагічних подій в українсько-польських стосунках. Власне тоді українські й польські науковці отримають шанс бодай частково "розрахуватися" з важким, часто кривавим минулим у наших взаєминах. А це, без сумніву, є найкращою нагородою для кожного дослідника.

[1] Див.: Żelazny W. Etnicznosć. Ład – konflikt – sprawiedliwosć. – Poznań, 2004. – S.47–49; Його ж. Gwałt w wojnach etnicznych // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. – 2002. – Zesz. 21. – S.244; Іжнін І. Особливості африканських конфліктів 90-х рр. XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – Львів, 2004. – Вип.14. – С.29–33; Talaga A. Cień ludobójstwa // Nowe Państwo. – 2004. – №5. – S.30–31; Buch H.C. Nie zostawiajcie nas samych! // Forum. – 2004. – №23. – S.18–21; Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. – К., 2003. – С.114–176. Ширше про історичний контекст і сучасний стан конфліктів на етнічному грунті у світі загалом і на європейському континенті зокрема див., наприклад: Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995. – С.797–798; Wituch T. Terytoria sporne w Europie po roku 1815. – Pułtusk, 2001; Kuczyński M. Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000. Tło historyczne i stan obecny. – Warszawa, 2001; Перепелиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К., 2003.

[2] Історія свідчить, що причиною більшості серйозних міжетнічних конфліктів був чинник т. зв. "зовнішнього ворога", за допомогою якого зацікавлені національні лідери прагнули вирішити ті чи інші проблеми своєї держави. Водночас, на думку авторитетного польського дослідника Генрика Пєтшака, коли бракувало зовнішніх об'єктів, то такі об'єкти шукали всередині власного краю. Найчастіше серед представників інших віровизнань або національностей. Це стосується не лише "класичних" прикладів численних єврейських погромів, які мали місце у більшості європейських країн, або винищення турками своїх же співгромадян вірменського походження на початку Першої світової війни тощо. Слід пам'ятати і про події, на яких, зазвичай, не прийнято акцентувати увагу. Так, свого часу в Сполучених Штатах, де зовнішня загроза була мінімальною, силу зброї скерували проти внутрішніх "ворогів" – тобто проти індіанців. Унаслідок сутичок із білими американцями протягом XIX століття їхня чисельність різко "скоротилася" з 850 до менш ніж 400 тисяч осіб (див.: Pietrzak H. Agresja, konflikt, społeczeństwo. – Tyczyn, 2000. – S.59).

[3] Див.: Rudnicki Z. Konflikt etniczny a stosunki miedzynarodowe // Ad Meritum. Póerocznik Fundacji Miedzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji. – 1997. – №5. – S.7, 13; Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etnicznosć, zróżnicowanie religijne, tożsamosć. – Kraków, 1997. – S.21.

[4] Див.: Feldman J. Bismark a Polska. – Warszawa, 1980. – S.472.

[5] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.1063, оп.1, спр.9., арк. 35 зв. Схожі нарікання на адресу Бога, який "нагородив" нас такими сусідами, як поляки та росіяни, висловлював й інший відомий український учений – професор Володимир Кубійович (див.: Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – Львів, 1996. – С.83). Однак національні міфи про захланних сусідів як про "кару Господню" знаходимо не лише в українців. І нині в Хорватії доволі популярний анекдот про те, як Господь, віддавши прапращурові сучасних хорватів, котрий запізнився на розподіл територій поміж народами, останній, воістину райський куточок землі з чудовим кліматом, мальовничим рельєфом, незрівнянним морем (*прибережений Богом, так би мовити, для себе*), водночас *покарав* його за це запізнення *найгіршими* у світі сусідами.

[6] Див.: Figura M. Konflikt polsko-ukraiński w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1923. – Poznań, 2001. – S.40, 42, 49. "Хрещеним батьком" концепції "австро-німецького" первня в українському національному русі був Юзеф Ігнаци Крашевський – землевласник і письменник. Саме йому належить твердження, що "русинську проблему" в Галичині створив австрійський уряд як інтригу, скеровану проти життєвих польських інтересів (див.: Jagiełło M. Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych. – Warszawa, 2000. – S.271). Про ідеологічні постулати ендеції у стосунку до українського національного руху детальніше див.: Wapiński R. Narodowa Demokracja. 1893–1939. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. – S.86; Kawalec K. Roman Dmowski. – Warszawa, 1996. – S.218; Roman Dmowski. 1864–1939. Życiorys – Wspomnienia – Zbiór fotografij. – Poznań, 1939. – S.13; Roman Dmowski. Wybór pism. Wybrał, wstępem opatrzył i opracował Roman Wapiński. – Warszawa, 1990. – S.237; Maj E. Mniejszości narodowe w myśli politycznej narodowej demokracji (1918–1939) // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. Pod redakcją Jana Jachymka. – Lublin, 1992. – S.39–41.

[7] Див.: The New Encyclopaedia Britannica. – Volume 3. – 15th edition. – Chicago, 1993. – P.529; Mała Encyklopedia Powszechna PWN. – Warszawa, 1970. – S.327.

[8] Про структурні характеристики конфліктів див.: Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология. Анализ и менеджмент. – М., 2005. – С.78–80.

[9] Див.: Mucha J. Konflikt etniczny jako typ konfliktu społecznego // Kabzińska-Stawarz I., Szynkiewicz S. (red.). Konflikty etniczne. Źródła – Typy – Sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1995. – S.31; Malikowski M. Świadomosć historyczna jako źródło współczesnych konfliktów polsko-ukraińskich // Konflikty społeczne w Polsce w okresie zmian systemowych. Studia, komunikaty, eseje / Pod redakcją Malikowskiego M., Seręgi Z. – Rzeszów, 2000. – T.2. – S.344–353; Цит. за: Kapralska Ł. Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębnosć regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939. – Kraków, 2000. – S.53.

[10] Типовим прикладом того, як проблема землі може перерости в міжетнічний конфлікт, є події 1919 р. на Закавказзі. Тоді уряд так званої "дашнацької" Вірменії відмовився надати землю під пасовища селянам-азербайджанцям. Наслідком цього фатального рішення стала кривава різня вірменів в Азербайджані й азербайджанців у Вірменії. Такого роду конфлікти, пов'язані з браком непридатної для вжитку землі, мали місце й у Туркестані, й на інших територіях колишньої Російської імперії з етнічно неоднорідним населенням (див.: Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. – М., 2005. – С.72; Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997). Детальніше про цю проблему див.: Habrat A. Konflikty narodowosciowe (wybrane aspekty) // Konflikt i walka. Redakcja Anna Żuk. – Lublin, 1996. – S.45–59.

[11] Як пише Володимир Литвин, "... польсько-український конфлікт (*наприкінці XVI – на початку XVII століть.* – Б.Г.), що за кілька років розвинувся в могутню Українську революцію (*повстання Б.Хмельницького.* – Б.Г.), не мав національного забарвлення... Це була боротьба за землю і волю" (див.: Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С.18). До цього слід додати, що це була боротьба між православ'ям і католицизмом. Докладніше про співвідношення релігійних і етнічних чинників у конфліктах між різними народами див.: Żelazny W. Etnicznosć... – S.125–131; Його ж. Religia jako istotny komponent etniczności // Przegląd Religioznawczy. – 2002. – №4 (206). – S.95–105, зокрема підрозділ "Religia jako zastępczy konflikt etniczny" (S.97–98).

[12] Див.: Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації // Наше минуле. – К., 1993. – Ч.1. – С.184–189.

[13] Див.: Sapieha L. Wspomnienia (Z lat od 1803 do 1863 r.). Z przedmową S. hr. Tarnowskiego. Wyd., wstępem i wyjątkami z korespondencji zaopatrzył B.Pawłowski. – Lwów, b. r. w. – S.256. Водночас, на думку Пйотра Ебергардта, вже наприкінці XIX – на початку XX століття “з’явилися нові суспільно-національні явища на східних кресах історичної Речі Посполитої. Почалося національне відродження... Представники тих нових національних рухів репрезентували щораз більш сепаратистські погляди, ворожі концепції відродження Речі Посполитої в її історичних кордонах...” (див.: Eberhardt P. Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, otwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa – London, 1999. – S.31). Порівнюючи ці два твердження, які дещо суперечать одне одному, слід пам’ятати справедливе зауваження Марека Пшеньосла, що дослідження взаємних стосунків між певними суспільними (зокрема, етнічними) групами не є завданням із категорії легких. Специфіка тематики, уточнює він, спричинилася до факту, що отримані дослідниками результати часто є неоднозначними, а часом залишаються радше у сфері припущень, аніж конкретних і точних з’ясувань (див.: Przenioslo M. Chłopi i ziemianie Królewstwa Polskiego w latach I wojny światowej – stosunki wzajemne // Dzieje najnowsze. Rocznik XXXIII. – 2001. – №4. – S.3).

[14] Кінан Е. Російські історичні міфи / Переклад Віктора Шовкуна. – К., 2001. – С.69 (цит. за: Ричка В. Історіографія Київської Русі в модерній схемі української історіографії // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С.367–368).

[15] Див.: Potocki R. Idea restytucji Ukraicskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – S.36–37.

[16] У цьому місці Р.Вапінський, правдоподібно, поділяє концепцію західного дослідника Бенедикта Андерсона. Її суть можна звести до твердження, що нації не є кінцевим продуктом конкретних обставин соціологічного характеру, як-от: мова, раса чи релігія. Як у Європі, так і в усьому світі, вважає Б.Андерсон, вони стали об’єктивною реальністю лише завдяки “колективній уяві” певних індивідуумів (див.: Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London, 1983, а також: Чаттержи П. Воображаемые сообщества: кто их воображает? // Нации и национализм / Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Хрох и др. – М., 2002. – С.283–296).

[17] Див.: Wapiński R. Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku. – Gdańsk, 2002. – S.53.

[18] Про масштаби згаданої трагедії на Балканах див.: Kuczycski M. Krwawiąca Europa... – S.160–161. М.Кучинський наголошує, що лише на території Боснії хорватські та боснійські націоналісти знищили від 200 до 250 тисяч сербів, євреїв і циганів (Там само. – С.161).

[19] Обмеженість такого підходу не залишилася поза увагою західних науковців. Зокрема, австрієць Алоїс Вольдан підкреслює, що в польській історичній літературі “дуже рідко досліджується підґрунтя українського незадоволення та шукаються причини того націоналізму, які лежать однаковою мірою у сферах як суспільній і політичній, так і в національній та культурній” (див.: Woldan A. Mit Austrii w literaturze polskiej. – Kraków, 2002. – S.157).

[20] Автор поділяє погляди тих нечисленних польських істориків і публіцистів, котрі, на відміну від більшості своїх колег, що затято обстоюють концепцію однобічного спрямування українсько-польського конфлікту на Волині й у Галичині періоду Другої світової війни (*тобто виключне мордування поляків українцями*), визнають взаємність насильства та жорстокості з боку українців і поляків. Тим більше, що цей факт підтверджують і тогочасні польські документи, в т. ч. урядові (див.: Sprawa ukraińska // Zeszyty Historyczne. – 1985. – Zesz. 71. – S.121–153; Jastrzębowski J. Rozmowy o braciach (z prof. Romanem Szporlukiem, prof. Piotrem Wandyczem i prof. Frankiem Sysynem) // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Zesz. 88. – S.3–33; Darski J. Towarzysze broni // Stosunki polsko-ukraińskie. 1917–1947. Od tragedii do współpracy. – Warszawa, 1990. – S.28; Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – С.240–241; Sowa A.-L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. – Kraków, 1998. – S.215–216).

In the article generalized reasons of mizhetnichnikh conflicts on the example of ukrainsko-pol'skikh relations and basic factors which influenced on sharpening of relations between Ukraine and Republic Poland are analysed. Author conception on the basis of which importance of partner relations is considered for realization of national interests both held is formulated.

Key words: *conflict, foreign policy of Ukraine, foreign policy of the Republic of Poland, national interest, cooperation, Ukrainian-Polish relations.*

УДК 39(477.85/.87)”1914-1918”
ББК 66.3

Петро КОСТЮЧОК

ГУЦУЛЬЩИНА В РОКИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі використання широкого кола архівних джерел проаналізована сутність етнополітичних і національно-культурних процесів на Гуцульщині в 1914–1918 рр. Показано особливості функціонування та практичні дії австрійської влади й російської окупаційної адміністрації в роки війни в усіх сферах життєдіяльності населення етнографічного масиву.

Ключові слова: *Гуцульський історико-етнографічний масив, етнокультурна та етнополітична сфери, етносоціальне становище, військові дії, окупація, реквізиції.*

На зламі XIX – XX ст. міжнародні відносини значно загострилися. Європа розділилася на два військово-політичні блоки – Антанту та Троїстий союз, які прагнули реалізації своїх зовнішньополітичних доктрин силовими методами. 28 червня 1914 р. було вбито австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда. Держави Троїстого союзу використали це як привід до розгортання воєнного конфлікту світового масштабу, в який були втягнуті країни Антанти – Росія, Франція та Великобританія. На початку серпня 1914 р. конфлікт переріс у війну, яка набула планетарного розмаху.

Держави обох таборів прагнули реалізації своїх територіальних претензій. У їх планах особливе місце займали українські землі. Однак сфера нашого дослідження охоплює лише Гуцульський історико-етнографічний масив як складову частину української етнографічної території. Протягом війни Гуцульщина двічі перебувала під російською окупацією, її населення найбільше постраждало від окупаційної політики. З огляду на це, постановка проблеми в такому зрізі видається досить актуальною. Аналіз праць та публікацій показує, що проблеми, підняті в дослідженні, розглядалися в узагальнюючих працях Д.Дорошенка, В.Заполовського, М.Кугутяка, І.Компанійця, Г.Піддубного, С.Попика та інших істориків. Щоправда, в них соціально-економічні та суспільно-політичні процеси проаналізовано лише в загальноукраїнському контексті або ж висвітлено задане питання досить поверхнево[1]. Побіжно становище єврейської та німецької груп краю висвітлено в роботах І.Монолатія та В.Хітерера[2]. Це, природно, спонукало нас звернутися до опрацювання джерельної бази й відповідних фондів у Центральному державному історичному архіві України в Києві, Державних архівах Івано-Франківської та Чернівецької областей. Робота в архівах дозволила ввести в науковий обіг нові інформаційні матеріали, які дозволяють із позицій історичної об’єктивності та неупередженості висвітлити ті чи інші сторони суспільно-політичної, господарсько-економічної та соціокультурної життєдіяльності гуцульської етнографічної групи.

Відомо, що територія Гуцульщини під час Першої світової війни стала ареною військових дій на Східному фронті. У жовтні 1914 р. російські війська окупували Буковинську й Галицьку Гуцульщину, а в лютому–березні 1915 р. захопили Карпатський хребет. Утім, уже у травні 1915 р. австро-німецькі війська перекинули на Східний фронт великі збройні формування та розпочали наступ у Карпатах. Прорвавши російський фронт, вони повернули під свою владу втрачені території в Східній Галичині та Буковині. У кінці 1915 р. війна набрала позиційного характеру. Між тим, у червні 1916 р. російські війська розпочали новий наступ, прорвали австро-

німецьку лінію укріплень і в серпні 1916 р. повторно окупували Буковинську та більшу частину Галицької Гуцульщини. Російська окупація Гуцульщини тривала до липня 1917 р.

Зауважимо, що територія Буковини та південної Галичини – Буковинської й Галицької Гуцульщини, на початку війни стала предметом дипломатичних переговорів між Росією і Румунією, які претендували на включення цих земель до складу своїх держав.

Росія, сповідуючи ідею панславізму, прагнула включити до своїх меж території Галичини та Буковини. Вона вважала, що населення цих земель є однією з гілок великоруської народності, яке в силу історичних причин перебувало під владою Австро-Угорщини й зазнавало національної дискримінації. Тому історична місія Росії полягала у звільненні та приєднанні південно-західних "іскониих руських" земель до матері-Росії і закінченні тим самим справи І.Калити[3].

Своєю чергою румунські суспільно-політичні кола, розвиваючи ідею "Великої Румунії" та опираючись на теорію рутенізації, були певні того, що територія по р. Прут є давньою румунською землею. У XIV ст. на цих теренах оселилися слов'яни, які асимілювали автохтонне населення, що з історичним плином забуло своє національне коріння. З огляду на це зрутенізоване населення потрібно повернути в румунське лоно[4].

1 жовтня 1914 р. між Росією та Румунією було підписано угоду про визнання за останньою права приєднувати до себе ті місцевості Габсбурзької монархії, які населяли румуни. Основу територіального розмежування між обома державами мав складати принцип більшості населення[5]. Дипломатична боротьба навколо приєднання Румунського королівства до Антанти відобразилася і на вирішенні спірних російсько-румунських питань щодо українських територій. У квітні 1915 р. Румунія висунула умовою приєднання до англо-франко-російського союзу надання їй земель, зокрема, по р. Прут та по р. Тиса. Тобто значна частина Гуцульщини мала опинитися в складі Румунського королівства[6]. Росія на умови румунської сторони зреагувала негативно. Але зважаючи на геополітичне розташування Румунського королівства, західні держави здійснили прямий тиск на Росію, в результаті чого вона погодилася на висунені умови румунської сторони. Хоч, на нашу думку, це був лише дипломатичний маневр із боку Росії для втягнення Румунії у війну на боці Антанти.

Дипломатичні переговори стосовно українських територій відбувалися паралельно з окупацією Галицької і Буковинської Гуцульщини, яка ввійшла до складу Чернівецької губернії. Повіти як адміністративно-територіальні одиниці були збережені в тому стані, в якому вони знаходилися за австро-угорської влади[7]. Тобто територія Гуцульщини обмежувалася Вижницьким, Косівським, частково Печеніжинським та Радауцівським повітами, які входили до складу новоствореної губернії. На початку 1917 р. відбулося укрупнення повітів, у результаті чого до складу Коломийського та Вижницького повітів було включено території Печеніжинського й Вашківецького відповідно[8].

Згідно зі статистичними даними російської адміністрації (вересень–жовтень 1916 р.), по Вижницькому, Косівському, Печеніжинському та Радауцівському повітах Чернівецької губернії в гуцульських громадах проживало 174273 особи, з них українці становили 142693 особи (81,89%), поляки – 4178 осіб (2,40%), євреї – 22793 особи (13,08%), румуни – 1612 осіб (0,93%), німці – 2527 осіб (1,45%), інші національності – 441 особа (0,25%)[9]. Таким чином, статистичні дані засвідчують український національний характер Гуцульського історико-етнографічного району.

На всі важливі посади краю окупаційна влада призначала російських представників, які, на думку Д.Дорошенка, були урядовцями "найгіршого сорту": хабарниками, злодюгами, п'яницями[10]. Виховане на принципах законності гуцульське населення не сприймало посадовців, які зловживали своїм становищем і повсюдно чинили беззаконня. Попри звернення громад або окремих осіб стосовно неправомірності тих чи інших дій призначених урядовців російська окупаційна адміністрація дивилася на це крізь пальці. Так, упродовж жовтня – листопада 1916 р. начальник Вижницького повіту та його підлеглі здійснювали афери щодо реквізицій худоби, яка належала місцевим жителям, що втекли разом з австрійськими військовими частинами[11]. У священика с.Сторонець-Путилова того ж повіту окупаційні власті реквізували бочку та кілька пляшок церковного вина, яке випили, а посуд наповнили "якимось розчином і додали, що для ситності досипали тютюну і перцю"[12]. Священик поскаржився губернатору, який розпочав слідство. У результаті розслідування виявилося, що начальник повіту разом зі своїми підлеглими займалися крадіжками, мародерством, грабунком гробниць[13]. Невдовзі чернівецький губернатор звільнив із посади начальника Вижницького повіту[14].

В етнополітичній сфері російські власті на окупованих територіях розпочали активне переслідування всього українського й боротьбу з "непевними" й "неблагонадійними" елементами. Розпочалися масові арешти, репресії і виселення до Росії "підозрілих" осіб, звинувачених в австрофільстві, жваві пошуки австрійських шпигунів[15]. На думку окупантів, до цієї категорії передусім належали австрійські службовці[16]. Зауважимо, що на Гуцульщині державними службовцями переважно були лісники. Уже 19 серпня 1916 р. генерал-губернаторство видало розпорядження №7247, згідно з яким усіх службовців, які зберегли посади, необхідно було виселити[17]. 18 вересня 1916 р. чернівецький губернатор дублював розпорядження про арешт лісників, яким інкримінувалося шпигунство на користь Австро-Угорщини[18]. Наприкінці 1916 р. було заарештовано 27 лісників із Руської Молдавиці, Іспаса, Міліє, Виженки, Сергіїв, а на початку 1917 р. – відповідно ще 60 осіб з інших сіл Буковинської Гуцульщини[19]. Так, серед арештованих лісників 11 осіб були задіяні в лісовому фонді барона М.Василька[20]. У Галицькій Гуцульщині було заарештовано 12 лісників із Пістинської та 5 осіб з Яворівської дільниць[21]. Стосовно діяльності лісників були проведені відповідні розслідування, в результаті яких 35 осіб було вислано вглиб Росії за неблагонадійність[22]. Широкомасштабні рейди щодо виявлення ворожих елементів призвели до страждань значної кількості осіб – австрійських підданих[23]. На думку Д.Дорошенка, "лише 1% серед усіх обвинувачених і арештованих по підозрінню в шпіонажі можна вважати за людей справді причасних до шпигунської праці. Решта ж була жертвами неясних підозрінь, фальшивих доносів, непорозумінь і часто-густо особистих порахунків"[24]. Звинувачених осіб у шпигунській, антиросійській та підривній діяльності було відправлено переважно в Іркутську губернію, Тургайську та Якутську області. Лише 5 лютого 1917 р. з'явилося нове розпорядження про припинення відправок арештованих до Росії. Станом на квітень 1917 р. додому повернулося лише 10 лісників[25]. Доля інших залишилася невідомою.

Російське військове командування на зайнятих територіях проводило масштабні роботи військового характеру, залучаючи при цьому місцеве населення. Однак через низьку плату воно не бажало виконувати військові повинності, тому російські власті змушені були досить часто вдаватися до примусових заходів. Зусиллями населення Гуцульського історико-етнографічного масиву російське військове коман-

дування проводило дорожні ремонтні роботи у важкодоступних гірських місцевостях Вижницького та Радауцівського повітів. Так, було відновлено сполучення на ділянках Устьє-Путилів – Ропочель – Руська – Шипот – Фундуль Молдава – Селетин, на яких були задіяні жителі гуцульських сіл Розтоки, Петраші та Мариничі Вижницького повіту в кількості 98 чоловік[26]. За рахунок місцевого населення було відремонтовано значну кількість мостів, споруджені для військових цілей колодязі, окопи, відновлені інші об'єкти. Через зайнятість місцевого населення на оборонних роботах своєчасно не проводився збір урожаю: було зібрано сіно та значну кількість картоплі[27]. Таким чином, російські власті використовували місцеву людність зі своєю корисливою військовою метою, ігноруючи при цьому питання оплати праці, яка й без того була мізерною.

Військові дії призвели до ще більшої злиденності населення Східної Галичини та Буковини. 1916 р. ознаменувався неврожаєм, який спричинив масовий голод у західноукраїнському регіоні. Особливо у важкому становищі перебувала Гуцульщина. Населення через військові дії не мало можливості займатися господарством, а тим більше десь працевлаштуватися. До війни все населення краю переважно займалося скотарством, промислами або ж перебувало на сезонних роботах. Станом на осінь 1916 р., повітові управління оцінювали економічне становище сільського населення як крайню скруту, а становище інтелігенції – як відчайдушне[28]. Зокрема, у Вижницькому повіті в скрутному становищі перебувало 10 гуцульських сіл. У Косівському повіті 1/20 частина населення на вересень 1916 р. уже не мала жодних продовольчих запасів[29]. Найбільшого розмаху голод набув на Путильщині. Російські чиновники сповіщали, що населення Усть-Путильської дільниці гостро потребує продуктів харчування[30]. Аби якось вижити, прогодувати сім'ї та обігріти домівки, місцеве населення змушене було йти навіть на протиправні дії: крадіжки речей, лісу, худоби[31]. Володіємо інформацією, що селяни крали також зброю і військове спорядження[32].

Масовий голод серед населення Гуцульщини стурбував російські власті. Щоби якось виправити становище, вони змушені були вжити деяких заходів для поліпшення ситуації. Так, окупаційна адміністрація виділила на Косівський повіт 1,8 тисячі крб., які були витрачені на закупівлю хліба для населення[33]. Для порівняння, на потреби Богородчанського повіту було витрачено 2,64 тисячі крб.[34]. Однак для стабілізації ситуації виділених коштів було вкрай мало. Продукти харчування для потреб місцевого населення закуповували в Росії та Румунії. У переважній більшості вони привозилися з Бессарабської губернії та транспортувалися з Одеси до станції Вижниця[35]. Однак кардинально це не зняло проблему продовольчого дефіциту серед гуцульського населення.

Економічне становище гуцульських повітів було вкрай важким. Продовольча скрута спостерігалася скрізь, особливо у віддалених гірських поселеннях. Вижницька повітова влада повідомляла, що населення потребує 15 вагонів кукурудзяної, 8 – житньої, 4 – пшеничної муки, один вагон солі та один вагон керосину[36]. Це породило серед властей побоювання, що населення гірських дільниць, яке найбільше потерпало від голоду, на зимовий період розпочне рух у долини. Вижницький староста, зокрема, доповідав, що староство може розмістити в долинах лише 2,5 тисячі осіб[37]. Узагалі Косівський повіт на вересень 1916 р. потребував 36 тис. пудів кукурудзяної муки та 0,9 тис. пудів житньої муки, а на кінець року – 20107 пудів житньої муки, 40 тис. пудів кукурудзяної муки, 31640 пудів картоплі, 1820 пудів солі. Фактично в населення залишалося лише 620 пудів житньої муки (3,1% від загальної потреби), 6050 пудів кукурудзяної муки (15,1%), 4500 пудів картоплі (14,2%)[38].

З-поміж інших гуцульських повітів, зайнятих російськими військами, на думку печеніжинських повітових властей, становище продовольчої справи в цій місцевості було посереднім. Якщо на вересень 1916 р. потребувало допомоги 20% населення, то на кінець 1916 р. ця цифра становила вже 47,2%[39]. Зокрема, в Лючі та Уторопах швидкої матеріальної допомоги потребувало 366 селян, яким в обов'язковому порядку потрібно було поставити 1430 пудів кукурудзяної муки й по 370 пудів житньої та пшеничної муки[40]. Отже, становище інших повітів, заселених гуцулами, було ще гіршим. Загалом допомоги потребувало близько 65 тис. населення Південної Галичини, зокрема Гуцульщини[41].

Основною причиною важкого економічного становища населення на Гуцульщині були реквізиції, здійснювані російськими військами, які розпочалися одразу ж після окупації ними регіону. На кінець 1916 – в першій половині 1917 рр. вони набрали масового характеру. Косівський староста, зокрема, зазначав, що реквізиції призвели до повного зникнення продуктів харчування у місцевого населення[42]. Він указував, що "забрано все", тому "селяни незадоволені"[43]. Нерідко реквізиції проводилися без погодження з місцевими властями й носили грабіжницький характер[44]. Подекуди вони навіть перетворювалися у збройні напади російських солдатів[45]. Так, були проведені реквізиції худоби та фуражу у Вижницькому, Косівському й Печеніжинському повітах, у результаті чого населення повністю залишилося без фуражу[46]. Наприклад, у Печеніжинському повіті, незважаючи на скруту серед населення, на кінець 1916 р. було реквізовано 19274 пуди картоплі, 100 пудів капусти, 400 пудів буряків, 708 голів худоби, 169 тис. пудів вівса, 43665 пудів сіна[47]. Попри те, що російські власті фіксували гранично обмежену кількість худоби та фуражу, реквізиційні акції продовжувалися[48]. У лютому 1917 р. російська адміністрація для потреб 32 піхотної дивізії провела реквізиції худоби та фуражу в шести населених пунктах Чернівецької губернії, у тому числі й у Кутах[49]. Реквізувалися худоба, продовольство та деякі речі в тих господарствах, власники яких втекли з австрійськими військами[50]. У переважній більшості це були євреї.

5 листопада 1916 р. російською адміністрацією було розповсюджено постанову про реквізиції, за якою у Буковинських Карпатах у румунського та "русинського" населення дозволялося реквізовувати худобу в розмірі до 50%, а в інших частинах Буковини й Галичини відповідно 5 – 20%. Запаси сіна і ярової соломи реквізовували у великих кількостях, а овес – цілком[51]. Згідно з циркуляром №168 від 14 листопада 1916 р., російські власті зобов'язували селян давати підписки, що вони згодні продавати певну кількість продуктів харчування за ціною, установленою відповідною постановою. Це ж стосувалося і продажу худоби[52]. Однак вартість компенсації за реквізовані продукти й худобу була в кілька разів нижчою від її ринкової вартості. Тобто російська адміністрація такими заходами обкрадала напівголодне населення гуцульського краю. Узагалі, продукти харчування і фуражу в покинутих маєтках росіяни використовували виключно з військовою метою[53].

Сільські громади розпочали боротьбу з реквізиційним безправ'ям. На адресу повітових та губернських властей від їх імені надходили "прошенія", в яких викладалася суть свавільництва й пограбування селянства з боку реквізиторів. Громади звинувачували російських солдатів у мародерстві, шахрайстві, здирництві, побитті та інших протиправних діях стосовно місцевого гуцульського населення[54]. Резуль-

татом активного відстоювання власних позицій громадами стало їх звільнення від реквізицій. На Гуцульщині першим населеним пунктом, звільненим від поборів, були Кобаки.

Економіка Гуцульщини була в стані занепаду. Переважна більшість промислових підприємств, за даними російської адміністрації, не функціонувала взагалі або ж тимчасово не працювала. В основному промисловими підприємствами в регіоні були лісопильні. Лише восени 1916 р., згідно з планом відновлення лісопильних заводів у Буковині та Галичині, на Гуцульщині запрацювали чотири лісопильні, на яких заготовлялися матеріали для потреб військ і тилу[55].

Проведення військових дій на території Гуцульщини та складне соціальне становище негативно відбилися на охороні здоров'я місцевого населення. Відсутність належної лікарської допомоги та медикаментів, примітивний стан гігієни сприяли тому, що гуцульське населення значною мірою було заражене сифілісом. На Косівщині, наприклад, майже все населення потерпало від цієї хвороби[56]. Люди нерідко страждали від інфекційних захворювань, які часто носили епідеміологічний характер[57]. Зокрема, восени 1916 р. на Гуцульщині лютувала епідемія сипного тифу, яка повторилася наступного року[58].

Отже, будучи добре обізнаними зі соціально-економічними проблемами Гуцульського історико-етнографічного масиву, усвідомлюючи весь трагізм ситуації, окупаційні власті для військових та внутрішньодержавних потреб проводили реквізиції худоби, запасів продовольства, фуражу, шерсті та інших матеріалів і речей, використовували гуцульське населення на роботах військового характеру, не забезпечували основні соціальні права.

Етнокультурна життєдіяльність гуцулів у роки війни залежала від соціополітичної ситуації. Культурно-освітні та господарсько-економічні товариства не функціонували. Освіта перебувала в стані занепаду. Значна кількість шкіл була зруйнована або напівзруйнована, більшість учителів, будучи законослухняними громадянами Габсбурзької монархії, змушена була відступити разом з австро-угорськими військами. Тому впродовж кінця 1914 – першої половини 1916 рр. школи на Гуцульщині не функціонували.

Російські власті розуміли, що відкриття шкіл буде сприяти позитивному ставленню місцевого населення до них, адже гуцули переважно негативно сприймали окупацію через непродумані кроки російської адміністрації в суспільно-політичній та соціально-економічній сферах. Тому 20 серпня 1916 р. чернівецький губернатор видав циркуляр №20, в якому йшлося про відкриття шкіл у повітах губернії. У документі зазначалося, що "шкільне життя не повинне залишатися без потрібного контролю і нагляду"[59]. Разом із тим у школах заборонялися німецька та єврейська мови, до навчального процесу не допускалися підручники антиросійського спрямування[60]. 14 жовтня 1916 р. генерал-губернатор видав "Тимчасове положення про організацію навчальної частини в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни", в якому мовою відносин школи з державними установами визначалася "руська" мова[61]. Отже, російські власті деякими поступками в освітньому питанні намагалися наблизити до себе місцеве населення.

Певна лібералізація окупаційної влади в освітній галузі спричинила громадський рух за відкриття шкіл у гуцульських місцевостях. Восени 1916 – навесні 1917 рр. у більшості населених пунктів Гуцульщини було проведено зібрання громад, які одностайно підтримали відкриття в них навчальних закладів. Особливо активно освітній рух проявився в гуцульській частині Печеніжинського повіту. Так, якщо до війни в повіті діяло 14 шкіл, то на початку 1917 р. місцеві громади домоглися відкриття ще 7 шкіл[62]. Порівняно незначна кількість навчальних закладів пояснювалася їхньою руйнацією в час військових дій, а також тим, що багато шкільних приміщень використовувалися не за призначенням. Наприклад, підросійські військові установи, казарми, конюшні, лікарні. Серйозною проблемою була також відсутність кваліфікованих учительських кадрів[63]. Щодо останніх, то в циркулярі вказувалося, що у кваліфікованих сільських школах функції вчителів може виконувати місцева інтелігенція[64].

Зазначимо, що в питанні відкриття шкіл повітові власті вимагали від місцевих органів подання статистичних даних кількості дітей, їх національної та релігійної приналежності, мови викладання, змісту навчальних програм. За даними місцевих властей, абсолютна кількість дітей були русинами або малорусами, лише подекуди освіту здобувало кілька поляків[65]. Відповідно за віросповіданням більшість дітей були греко-католиками. Утім, навчання проводилося українською ("русинською") мовою[66]. У гуцульських селах Печеніжинського повіту нараховувалося 3397 дітей шкільного віку, з них навчальним процесом було охоплено лише 11,3% дітей, при цьому третина дітей не мала можливості відвідувати школу через матеріальні нестатки. Так, у 6 школах Косівського повіту з 1929 дітей школу відвідувало лише 52,3%[67]. До того ж, у школах катастрофічно бракувало навчальної літератури та шкільного приладдя[68].

Значною мірою через об'єктивні причини навчальні заняття у школах розпочалися лише наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. У Вижницькому повіті, зокрема, було відкрито 3 школи, Косівському – 6, однак планувалося відкрити ще 10. Утім, у гуцульських місцевостях Радауцького повіту не функціонувало жодної школи[69]. Отже, відкриття та діяльність шкіл з українською ("русинською") мовою викладання сприяло значному піднесенню національної свідомості гуцульської етнографічної групи.

Чи не єдиною дієвою інституцією в роки Першої світової війни залишалася церква, яка слугувала національним орієнтиром для місцевого населення. Хоч назагал церковне життя на Гуцульщині в роки війни також було пригальмоване. Це пов'язувалося з тим, що стосовно українського духовенства було вчинено низку компрометивних кроків. Греко-католицькі і православні священики звинувачувалися в австрофільстві та москвофільстві. Греко-католицький клір, за словами графа Тіси, "темні сили…хотіли представити як касту російських агентів-зрадників"[70]. Однак більшість священиків Гуцульщини все ж залишилися на своїх парафіях. З австро-угорськими військами[71] відступила лише незначна частина греко-католицького і православного духовенства. Відтак переважна більшість парафій залишилися діючими. Щоправда, у Вижницькому повіті не діяли 8 греко-католицьких церков, у Косівському – 5, Печеніжинському – 2[72]. Відповідно діючими залишилися у Вижницькому повіті 2 уніатські церкви, Печеніжинському – 10, а в Косівському повіті функціонувало 35 церков[73].

На вільні парафії окупаційні власті призначали православних священиків або, в крайньому разі, місцевих священиків-русофілів, яким надавалася матеріальна підтримка[74]. Особливого поширення такі дії російської влади набули в Буковинській Гуцульщині. На Галицькій Гуцульщині, зокрема в Косівському повіті, цього не спостерігалося[75].

Таким чином, Гуцульщина в роки російської окупації перебувала в дуже важкому соціально-економічному та етнокультурному становищі. Окупаційна політика

загалом та масові реквізиційні акції зокрема посилювали соціальну напруженість, що стало передумовою радикалізації гуцульського населення. Однак попри все національний поступ Гуцульщини не припинявся. Гуцульські громади домоглися певних успіхів в освітній сфері. Прагнення властей запровадити російське православ'я в краї закінчилося невдачею. Збереження українських релігійних осередків сприяло етнізації та консолідації українського населення Гуцульщини.

[1] Буковина. Її минуле і сучасне / За ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. – Париж - Філадельфія – Детройт, 1956; Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 рр. Написав Іван Петрович. – Накладом видавництва "Політична бібліотека", 1915; Заполовський В. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук (спеціальність – 07.00.02). – Чернівці, 2001; Іванюк М., Черкач Н. Освіта Буковинської Гуцульщини // Гуцульщина. – Львів, 2001. – Т.5. – С.236–242; Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. – К., 1960; Кордуба М. Історія Буковини в 1914–1918 рр. // Енциклопедія Українознавства. – Т.3. – С.679; Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. – Харків, 1928; Попик С. Українці в Австрії. 1914-1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.: Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.; Скульський Р., Ступарик Б., Максим'юк Б., Курищук В., Калініченко Н., Каськів О. Освіта Галицької Гуцульщини // Гуцульщина. – Львів, 2001. – Т.5. – С.226–235.

[2] Монолатій І. Галицькі німці в роки Великої війни (1914–1918 рр.): етнонаціональний та етноконфесійний виміри // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип.IX. – С.89–115; Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны // Євреї на Україні: Історія, культура, традиції. – К., 1997. – С.78–90.

[3] Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Т.1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.6; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С.124.

[4] Добржанський О. Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.39.

[5] Дневник МИД за 1915–1916 гг. // Красный Архив. – 1928. – Т.VI (31). – С.10.

[6] Дневник МИД за 1915–1916 гг. // Красный Архив. – 1929. – Т.I (32). – С.10.

[7] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.12, оп.1, спр.21, арк.95; Ф.605, оп.1, спр.9, арк.21 – 23, 51, 65, 66, 78, 83; Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.881, оп.1, спр.40, арк.1, 2; Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.361, оп.1, спр.1864, арк.1 – 5.

[8] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1864, арк.1 – 5.

[9] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.21, арк.95; Ф.605, оп.1, спр.9, арк.21 – 23, 51, 65, 66, 78, 83; ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.40, арк.1, 2; ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1864, арк.1.

[10] Дорошенко Д. Назв. праця. – С.7.

[11] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1873, арк.2.

[12] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1873, арк.2.

[13] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1873, арк.2–5.

[14] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.23, арк.108, 109; ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1873, арк.4, 5, 15.

[15] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.409, арк.88.

[16] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.411, арк.253.

[17] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.23, арк.5.

[18] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.411, арк.204, 253; Ф.881, оп.1, спр.12, арк.49, 50, 55.

[19] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.12, арк.54.

[20] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.12, арк.55.

[21] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.23, арк.7, 24.

[22] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.411, арк.157, 213; Ф.881, оп.1, спр.11, арк.1 – 4.

[23] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.71, арк.75.

[24] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920). – Мюнхен, 1969. – С.69.

[25] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.23, арк.81.

[26] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.11, арк.19.

[27] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.173, арк.25, 26.

[28] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.173, арк.25, 26.

[29] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.37, арк.94.

[30] ЦДІАУК. – Ф.363, оп.1, спр.221, арк.1–11; Спр.221а, арк.1–11; Спр.237, арк.1–10; Спр.262; Спр.294.

[31] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.58, арк.26, 46, 75; ЦДІАУК. – Ф.363, оп.1, спр.241; Спр.243.

[32] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.58, арк.27; ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1926, арк.1.

[33] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1926, арк.2.

[34] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1266, арк.1.

[35] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.37, арк.99.

[36] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.37, арк.175.

[37] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.173, арк.115.

[38] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.173, арк.26, 133 – 135; ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1266, арк.7, 9.

[39] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.135, арк.26.

[40] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.15, арк.6.

[41] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.173, арк.115.

[42] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.11, арк.26,29.

[43] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.61, арк.4, 5.

[44] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.1, арк.30, 31, 37, 38, 51–53, 58.

[45] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.58, арк.43, 77, 78, 80; Спр.71, арк.6, 88–90.

[46] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.173, арк.136.

[47] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1908, арк.3.

[48] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1908, арк.1.

[49] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1892, арк.1; Спр.1901, арк.2.

[50] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.135, арк.14.

[51] ДАЧО. – Ф.923, оп.1, спр.17, арк.12; Спр.18, арк.13.

[52] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.15, арк.41; ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.135, арк.47.

[53] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1892, арк.1, 2.

[54] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.138, арк.47; Ф.604, оп.1, спр.10, арк.6, 31, 36–42, 55.

[55] ЦДІАУК. – Ф.361, оп.1, спр.1216, арк.1; Спр.1308, арк.1.

[56] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.224, арк.43.

[57] ДАЧО. – Ф.881, оп.1, спр.11, арк.12,13, 63.

[58] ДАЧО. – Ф.882, оп.1, спр.48, арк.51.

[59] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.28, арк.1; ДАЧО. – Ф.973, оп.1, спр.7, арк.1.

[60] ДАЧО. – Ф.973, оп.1, спр.7, арк.2, 9 – 13, 30а, 31а, 37, 45, 55а, 77.

[61] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.31, арк.5.

[62] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.31, арк.23; ДАЧО. – Ф.973, оп.1, спр.1, арк.7, 8; Скульський Р. та інші. Назв. праця. – С.229.

[63] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.31, арк.19, 23; Ф.12, оп.1, спр.28, арк.1; ДАЧО. – Ф.882, оп.1, спр.48, арк.51.

[64] ДАЧО. – Ф.973, оп.1, спр.1, арк.2, 30а, 31а.

[65] ДАЧО. – Ф.973, оп.1, спр.1, арк.2.

[66] ДАЧО. – Ф.973, оп.1, спр.1, арк.2, 7 – 13, 30а, 31а, 45, 55а, 56а.

[67] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.28, арк.7, 8; ДАЧО. – Ф.973, Сп.1, спр.1, арк.77, 79, 93.

[68] ДАЧО. – Ф.882, оп.1, спр.48, арк.32 – 49.

[69] ДАІФО. – Ф.12, оп.1, спр.28, арк.4 – 12; ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.217, арк.2, 54, 55; Ф.973, оп.1, спр.6.

[70] Діло. – 1914. – 7 падолиста.

[71] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.217, арк.2, 27, 28, 55.

[72] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.217, арк.18, 20, 21, 27, 28.

[73] ДАЧО. – Ф.283, оп.1, спр.217, арк.53.

[74] ДАІФО. – Ф.604, оп.1, спр.34, арк.18.

[75] ЦДІАУК. – Ф.722, оп.3, спр.8, арк.12 – 17.

Involning a great number of archieves sources in the article. There have been analysed the sensibility of ethnic-political and nation-cultural processes in Hutsulschyna in 1914-1918. There have been described the perculiarities of functioning and real actions of Austrian and Russian occupational authority in all spheres of activity of ethnographic local people at war time.

Key words: *Hutsul's historic-ethnographical territory, ethnic-cultural and ethnic-political spheres, ethnic-social situation, war operations, occupation, requisition.*

УДК 392
ББК 63.59 (4 Укр)

Ігор ПАНЬКІВ

РОДИННІ ОБРЯДИ І ЗВИЧАЇ ВІРМЕНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОКУТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-х РОКАХ XX ст.

У статті зроблена спроба зробити безпосередній аналіз родинних обрядів звичаїв, внутрісімейних відносин вірменських поселенців та їх взаємозв'язки й взаємовпливи з місцевими українськими в другій половині XIX –30-х рр. XX століття.

Ключові слова: *національні меншини, духовна культура, родинні обряди й звичаї, міжнаціональні взаємини та взаємовпливи.*

Знаходячись на перехресті європейських торгових шляхів, Україна була привабливою для проживання багатьох етносів. Не обминув цей процес і Покуття, яке постійно притягувало представників інших народів, таких як німці, євреї, поляки, караїми й вірмени, котрі почали тут селитись у XIII ст. Вірменські поселенці були добрими ремісниками й торговцями, чим і заслужили в місцевого населення повагу. Завдяки їм укріпилися торговельні зв'язки з багатьма країнами Сходу, Півдня, а хутряні та шкіряні вироби були відомі майже в усіх західноєвропейських країнах. Цікаві вірмени також своєю оригінальною матеріальною й духовною культурою, родинними обрядами й побутом. Тому дослідження особливостей вірменської культури, її взаємодії з українською сприяє зближенню наших народів, глибшому розумінню їхніх трансформаційних процесів. У цьому й полягає актуальність нашого дослідження.

В історико-етнографічній літературі проблему культури й побуту вірменських поселенців на Прикарпатті висвітлювали С.Баронч[1], В.Грабовецький[2], Я.Дашкевич[3], І.Крип'якевич[4], С.Копчак[5], П.Сіреджук[6] та інші. Проте, розкриваючи в основному проблему поселення вірмен, вони лише поверхнево описали їхні родинні взаємовідносини. Лише О.Кольберг[7], Б.Грабовецький і В.Грабовецький[8] коротко описали весільні й похоронні звичаї вірменських поселенців. Тому на основі вищевказаної літератури та польових матеріалів хоч би частково розкриємо родинні обряди й звичаї цієї національної меншини в другій половині XIX –30-х рр. XX століття.

Об'єктом дослідження є вірменські поселенці, що проживали на Покутті. Предметом дослідження є родинні обряди та звичаї вірменів у вищеназваний період. Метою дослідження є безпосередній аналіз родинних обрядів, звичаїв, внутрісімейних відносин вірменських поселенців та їх взаємозв'язки й взаємовпливи з місцевими українськими. Таким чином, поданий матеріал має відповідну практичну значущість, оскільки може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з етнології, історії, а також посібників, довідників тощо. Крім того, матеріал статті можна використати в культурно-науковому обміні між Прикарпаттям і Вірменією.

Складовою духовної культури вірменських поселенців є родинні обряди та звичаї. Перш за все до них відносяться родильні обряди та виховання дітей. Кількість дітей у вірменській родині найчастіше залежала від соціального стану та матеріального становища. У родинах дідичів, їхніх економів, фільваркової обслуги кількість дітей не перевищувала 2–3. Так, у родині дідича Томаша Абрагамовича в с. Торговиця Городенківського повіту було 2 дітей[9]. Двоє дітей було в родині економа в с. Вербівці цього ж повіту[10]. А вже в родинах тисменицьких і кутських ремісників, дрібних службовців, крамарів переважно налічувалося 3–4, а то й більше дітей[11].

Вірменські родини бажали, щоб першою дитиною був хлопець. Так, уже на весіллі молодій гості бажали народити першого сина. І якщо народжувався хлопець, то повага до молодої матері значно зростала, а батька поздоровляли: "Один хай перетвориться в сім". На честь новонародженого хлопчика влаштовувалися великі родинні врочистості з багатими стравами. Якщо народилася дочка, то рідні заспокоювали молоду маму, що у неї ще буде син, і бажали їй здоров'я. Бажаною дочка була лише у тій родині, де вже були сини[12]. Народження первістка мало й соціально-економічне значення, адже він ставав спадкоємцем у родині, був першим помічником у батька, зазвичай перейнявши в нього професію. Саме вірменське слово "трабертон" (народження дитини) складається з двох слів і буквально перекладається "народження хлопчика". Таке відношення щодо статі народженої дитини спостерігається в більшості кавказьких народів, а також характерне, правда в меншій мірі, для ураїнців та поляків.

У родильній обрядовості вірменських поселенців зустрічаємо обряди загальні як для слов'янських, тюркських, так і кавказьких народів. Роди, як правило, приймала повивальна бабка вірменської національності. Зразу після народження дитини бабка розсипала на її спині трохи солі, перемішаної з пахучими травами, промовляючи при цьому відповідну молитву. Вірмени вірили, що сіль очищає кров, а злий дух не почує запаху поту дитини й тим самим не вчинить їй нічого злого[13].

Такий самий звичай існував у гагаузів, де після родів повивальна бабка купала дитину в посоленій воді та у відварах різних трав. А.В.Шабашов указує про аналогічне використання солі у мордвинів, що є результатом дуже давніх взаємовпливів із тюркськими та угро-фінськими народами, а також у турків[14].

Якщо роди затягувалися, то застосовували різні магічні прийоми, ставили під подушку шматки заліза, розплітали коси та розв'язували всі вузли, які були в кімнаті, відкривали вікна й двері та ін.[15], що також характерно не лише полякам і українцям, але й тим же угро-фінським та тюркським народам[16].

Сорок днів після родів породілля вважалася "нечистою" й повинна була дотримуватися окремих заборон: не виходити за межі садиби, не готувати їжу, заборонялося виконувати подружні обов'язки тощо. Аналогічні вірування побутували в причорноморських та балканських народів[17]. Через 40 днів після родів породілля йшла до костелу на виводи[18].

Дитину хрестили в костелі протягом одного – восьми днів після народження в залежності від її здоров'я. Хрестити дитину несли до костелу хресний батько й хресна мати. Перед хрещенням дитину обплутували довгим шнурком, який під час здійснення обряду розпутував хресний батько. Під час обряду хрещення дитину три рази опускали в воду, після того немовля зав'язували в білу й червону тканину. Як зазначає респодентка А.Лазарович, ці кольори символізують кров і воду розп'ятого Ісуса Христа[19]. Первістки одержували імена діда або баби – родичів батька, народжені другими – імена родичів мами[20]. Давалося дитині і друге ім'я, яке було в той час найпопулярнішим. У 20–30-ті роки такими були переважно польські чоловічі імена: Джеган, Каєтан, Захаріуш, Міхал, Юзеф, Ян, Якуб, Антоній, Богдан, Криштоф, Еміль; жіночі: Марія, Анна, Анеля, Емілія та ін. Вірмени часто скорочували імена: Якоб – Кубуш, Розалія – Ружа, Анна – Нуся, Антоній – Тосьо й т. д.[21].

Хоч вірмени дуже любили своїх дітей, але в той же час були вимогливі й строгі до них. Перш за все звертались увага на їх трудове виховання, яке починалося

з 4–6 років: хлопчика привчали допомагати батькові в господарських роботах, а дівчинку – мамі в домашньому господарстві. З дитинства її вчили ткати й вишивати. Наступним за значимістю у вихованні дітей було прищеплення поваги до старших. Прийшовши до своєї бабусі чи дідуся, дитина повинна була обов'язково поцілувати їх в руку й розповісти, як вона себе поводить, чи слухняна, які роботи виконує. Причому старші слідкували, щоб дитина не брехала, не приписувала собі не виконані нею роботи або якісь інші заслуги. Прищеплювалася дітям велика повага до хресних батьків, які, в свою чергу, постійно цікавилися справами своїх хресних, а останні піклувалися про них у старості. Матері-вірменки відзначалися скромністю й ніколи не хвалили своїх дітей, а, навпаки, розповідали правду про їхню поведінку[22].

Поряд із досконалим знанням традиційних норм взаємовідносин між старшими й молодшими родичами підлітки повинні були засвоїти правила поведінки в громадських місцях. Вони мали пам'ятати, що кожний дорослий член вірменської громади (й не тільки вірменської, але й іншої національності), може попросити їх про якусь послугу й вони мусили її виконати. Їм потрібно було першими привітатись із дорослим, проте підлітки не повинні першими звернутися до них, а чемно відповісти на їх запитання. Не можна було переходити дорогу старшим. Якщо два підлітки йшли з дорослим вулицею, то з правого боку від дорослого йшов старший за віком підліток, а молодший – з лівого. Під час розмови зі старшими підлітки повинні стояти. Хлопцеві треба було знати всі знаки поваги, які виявляє чоловік до жінки і, навпаки, дівчині – щодо чоловіка.

Сімейне й навіть сімейно-фамільне виховання доповнювалося громадським. Жоден із дорослих членів вірменської громади не повинен був залишатися байдужим до порушень правил поведінки будь-якої дитини і в залежності від ступеня вини він робив зауваження порушникові сам або повідомляв родичів. Оскільки життя дитини, особливо підлітка, проходило не лише вдома, але й поза його межами, то роль громади й громадської думки в формуванні поведінки підростаючого покоління відповідно до етикету була дуже помітною[23]. Аналогічні правила родинної та громадської поведінки існували в той час і в українців. Разом із тим усвідомлення проживання не на батьківщині завжди відчувалось у більшості вірменських поселенців на противагу іншим етнічним меншинам на Покутті.

Оскар Кольбер навів магічний обряд вірменських дітей, пов'язаний з випаданням молочних зубів. Такий зуб дитина викидала на горище зі словами: "Мишко, мишко, прийми дарунок, дай мені зуб залізний, а собі візьми кістяний! (Муги, муги, з вибудуги, дур індзі оргите єс кезі оскери)" [24]. Подібний забобон поширений був серед місцевих дітей на Покутті.

Дітям завжди намагалися дати найкращу освіту, іноді навіть не залежно від статків. Заможні члени вірменської громади в Кутах завжди опікувалися шкільною освітою дітей. Так, Богдан Ржегорж Лукашевич (1849–1906) був фундатором дошкільного закладу (захоронки) для вірменських дітей. Бургомістр містечка Кути Ржегорж Якуб Якубович (1873–1928) тривалий час очолював шкільну раду. Родини Богосевичів, Юзефовичів, Доцієвичів, Абрагамовичів та інші, займаючись благодійністю, фондували певні суми грошей на школу[25]. Оплата за навчання була мінімальною, батьки платили грішми й натурою. Бідні звільнялися від оплати. Талановитих учнів посилали продовжувати навчання до Чернівців або Станіслава й навіть на університетські студії до Будапешта чи Відня. Як зазначає Володимир

Грабовецький, у школі вчитель-вірменин (вербет) щоденно протягом 4 годин викладав такі предмети: вірменську мову, географію з історією, рахунки, церковний спів, відомості з торгівлі й господарства. Релігії навчав вірменський священик, який одночасно був і директором школи. Вірменську мову учні вчили з богослужбових книг, які вони приносили з дому[26].

Так, кутська вірменська школа проіснувала півтора століття й припинила свою діяльність лише в 60-х роках XIX ст., тобто з моменту оголошення австрійського закону про шкільний перепис, у результаті чого школа перестала функціонувати. Але навіть після її закриття дітей продовжував учити вірменської мови священик Богдан Давидович. Ці курси з вивчення вірменської мови проіснували до 30-х років XX століття. Про існування шкіл у вірменських поселеннях засвідчують актові вірменські книги Станіслава, Снятина, Тисмениці й Кут[27].

Таким чином, родильна обрядовість та виховання дітей у вірменських поселенців, з одного боку, зберегли багато своїх звичаїв та обрядів[28], а з іншого боку, набули багато елементів традиційної культури тих народів, серед яких їм прийшлося проживати (тюркських, угро-фінських, молдавських), й особливо українських, оскільки понад три століття вони проживали на Покутті, а також польських у результаті асиміляційних процесів після унії вірменської церкви з католицькою.

Весільні обряди. Вірменські дівчата виходили заміж досить рано, – в 15 – 19 років, тобто після набуття основних навиків з ведення домашнього господарства. У ремісничих, купецьких, чиновницьких та інших родинах матеріальне забезпечення сім'ї припадало на чоловіків. Тому чоловікові потрібно було не лише здобути спеціальність, але й придбати для майбутньої сім'ї певну власність, що значно збільшувало їх шлюбний вік (понад 25 років). У виборі нареченої брав участь не тільки дорослий син, але і його мати, яка прискіпливо придивлялася до господарських умінь дівчини[29], а також слідкувала, щоб дівчина була вихованою, роботящою, з доброї, бажано заможної родини. Аж потім бралася до уваги її врода[30]. Ці вимоги формувалися в тих вірменських родинах, котрі століттями проживали в еміграції. Адже майбутня дружина повинна була народити, виростити й виховати особу, що буде перебувати в іншоетнічному оточенні. Одружувалися вірменські поселенці переважно лише між собою.

На противагу в самій Вірменії ще у 20–30-х роках XX століття шлюбний вік починався з 11 років. Так, А.Є.Тер-Саркисянц подала такі дані щодо шлюбного віку того часу: у с. Мргаван 8% жінок 1905 року народження і 10% жінок 1906–1915 років народження виходили заміж у 11–14 років, а в с. Бджні в цьому віці вийшло заміж: 22% жінок 1905 року народження й 21% 1906–1915 років народження. Чоловіки одружувалися у віці від 25 до 30 років. Починаючи з 40-х років XX століття вік наречених збільшився до 17–20 років[31]. Крім того, автор зазначає, що у вірменських селах у той час ще існував звичай "колискових заручин" (ороцаказ) [32].

Вірменське весілля описав Оскар Кольберг. Сватання розпочинали 2 поважні свати (химанік), які за дорученням хлопця відправлялися без нього до родичів дівчини. При згоді на одруження вони вирішували й майнові справи[33]. Обряд заручин відбувався в будинку нареченої, під час нього священик посвячував шлюбні обручки[34]. Після цього виголошувались у костелі заповіді. За два дні до вінчання наречений (р-гесан) через дружбу (одепвирак) із цілою процесією посилав нареченій на підносі весільний подарунок, який складався з хустки, рукавичок, панчіх, гребеня

й квітів. Наречена (гарс) натомість передавала своєму майбутньому чоловікові хустку, сорочку та рушник[35]. Два останні подарунки (сорочка й рушник) з'явилися під впливом українського весільного обряду.

Цікавим був обряд гоління в молодого. Увечері, за день до вінчання, у нареченого збирались його родичі та друзі. Під звуки веселої музики голер (перукар) голив і підстригав усіх чоловіків за рахунок господаря. А коли приступав до голови нареченого, двоє юнаків ставали обабіч нього із запаленими свічками. Зголювалася лише борода й обов'язково залишалися вуса[36].

Про аналогічний обряд у турків згадує Мері Серебрякова. Лише він відбувався в четвер перед шлюбною ніччю. Після миття нареченого в лазні запрошували до нього перукаря для спільного гоління молодого разом із приятелями. Причому, зазначає дослідниця, обрядове гоління нареченого та купання нареченого й нареченої в лазні спостерігаються й у весільному ритуалі цілого роду в середньоазіатських народів[37]. Відбувався цей обряд й у Вірменії[38].

Тим часом у нареченої збиралися запрошені жінки й дівчата на "букет". Дівчата виготовляли гостям букети, а хрещена мати, вона ж і "весільна матка", з мірти виплітала вінок до корони та робила букет для молодого. Десь після опівночі наречений разом із друзями приходив за букетами. Там їх пригощали, а потім вони танцювали[39].

Уранці перед вінчанням до нареченого приходив священик (держал) разом із костельним братством і святив його водою, а потім усі відправлялися з музикою до нареченої. Їх зустрічали вином і солодощами. Тим часом завершувалось одягання молодої.

Посередині кімнати наречена сідала на стілець накритий подушкою. Подруги та жінки одягали її, а голову прикрашали короною. Наречена вставала й бажала подругам, які одна за одною сідали на подушку, такого ж щастя в найближчий час. Священик знову кропив наречених свяченою водою, а батьки біля порога благословляли їх калачем. Потім усі їхали до костелу на вінчання. При виїзді до шлюбу (п-гесак) фіакром або саньми близькі родичі обсипали наречену цукерками, родзинками й мигдалем, що називалося "дороси".

Під час шлюбу над головами молодих тримали віночки (бисаги). Обряд вінчання проходив вірменською мовою. Молодих і гостей після вінчання зустрічала мати нареченої й вітала одружених, а дівчатам і хлопцям бажала найшвидшого одруження (дароси колкуп). Гості танцювали, поки накривали столи, а потім усі обідали. Обід розпочинався із супу "ганджабуру" (вірм. гананз – зелений і абур – суп, підлива), приготовленого з різних зелених приправ, м'ясного бульйону та м'ясних вушок. Одне найкраще й найбільше вушко – "долват", тобто "щастя", подавали молодому. Потім подавався рис із родзинками (піляв), а за ним – м'ясні голубці (долма) й т. д. На обіді обов'язково повинен бути присутній священик. Після обіду розносили до запрошених гостей весільні страви (дарос), щоб і решта з родин запрошених пригостилися весільним обідом.

Після обіду аж до півночі тривала весільна забава. Опівночі старостина (гингар) разом із жінками знімала з молодої вінок, який освячував священик, і одягала його дівчатам, бажаючи успішного одруження, а на молоду одягала чіпець. До шлюбного одягу молодій додавали шовкові стрічки, якими обвивали шию. Через три дні після вінчання священик із молитвою зціляв молодих і закликав до стриманості в житті.

На другий день після вінчання молоді йшли до церкви на виводи (ортнивел), де священик після меси прочитував над ними молитву й освячував водою. Через

кілька днів молоді наносили візити своїм кровним, від яких отримували презенти (дун миділ), що складались із грошей, одягу та білизни.

У буковинських вірменів у другій половині XIX ст. молодим заміжнім жінкам дозволялося відвідувати церкву лише на Новий рік і Христове Воскресіння, щоб не дати приводу для пліток, неначе молодиця виставляє себе на огляд чоловікам. Молодий у день шлюбу постійно носив меч, щоб показати абсолютну владу над своєю дружиною. Цей меч також означав, що молодий протягом трьох днів вважався "королем", що відповідало вірменській приказці: "Три дні король, а 40 років двірник"[40]. Подібних обрядів серед покутських вірменів ми не зафіксували.

Розлучень серед вірменів майже не було, оскільки на них існувала релігійна заборона; розлучення строго засуджувалися й вірменськими общинами. Узагалі, як зазначав польський дослідник вірменських поселенців Домінік Кіровський, у родинних відносинах збереглося багато патріархальних рис запозиченого зі Сходу зводу родинного права, так званого Табастагіра[41].

Порівнюючи вірменське весілля на Покутті з весільними обрядами безпосередньо у самій Вірменії, можна зауважити, що багато з обрядів, які побутували або побутують на їхній батьківщині, були втрачені покутськими вірменами. Наприклад, носить спрощений ритуал приготування весільного м'яса, для якого різали бика; пригощання та веселощі на другий день весілля, коли гості почергово відвідують батьків молодих; частування молодої родичами й сусідами вздовж дороги від неї до молодого; жартівлива боротьба родичів молодого між собою, коли невістка приходить на подвір'я свого чоловіка; перекидання через голови молодим лаваша; проведення третього дня весілля (хаша); обряд миття голови невістки; обряд "хнаманач", коли брат молодої повинен поцілувати яку-небудь дівчину з боку молодого, що колись символізувало потенційне право чоловіків одного роду на всіх жінок іншого роду; прикрашання "дерева життя" квітами, фруктами та солодощами; повернення невістки додому через деякий час на 15–20 днів; "обряд дарна"; тривалість весілля у Вірменії ще в 20 роки XX століття 5–8 днів, на Покутті – 2 дні та багато ін.[42]. У свою чергу частину весільних обрядів вірменські поселенці запозичили в українців та поляків: підвищення шлюбного віку молодих, особливо нареченої, дарування молодому сорочки, а також рушника – суто український весільний символ. На весіллі поряд із вірменськими виконувались українські та польські пісні й танці, адже весільними музикантами в основному були місцеві жителі.

Таким чином, весільний обряд вірменських поселенців, з одного боку, незважаючи на багатовікову відірваність від своєї землі, в основному зберіг свої національні особливості, а з іншого, – увібрав у себе немало інонаціональних обрядових елементів тих народів, серед яких прийшлося жити цій національній меншині, зокрема українського. Особливо їхня кількість почала збільшуватися за рахунок польського весілля у зв'язку з активною асиміляцією цієї етноменшини поляками. Польові матеріали та джерела свідчать, що найбільш стійкою щодо асиміляції була кутська вірменська громада, але й вона напередодні Другої світової війни також полонізувалася, а в 1945–1946 роках більшість нащадків етнічних вірменів переселилися до Польщі як поляки. На початку XXI століття нами виявлено в Тисмениці, Кутах та в селі Пшеничники Тисменицького району Івано-Франківської області лише одиноких літніх людей, що дотримуються вірменських обрядів та визнають себе вірменами.

Отже, дослідження родинної обрядовості вірменських поселенців на Покутті дає можливість, з одного боку, прослідкувати за тими глобальними змінами в

народних звичаях та обрядах, що відбувалися в цій меншині майже за тисячолітню історію, а з іншого, – виявити цілий ряд національних реліктів, які дбайливо збереглися в ній.

Зміни культури й побуту тої чи іншої національної меншини, особливо у сфері найбільш консервативної родинної обрядовості, є досить довгим процесом, різноманітним та самостійним для кожної меншини. Проживаючи в оточенні місцевого етносу та постійно перебуваючи під безпосереднім впливом із всього комплексу політичних, соціально-економічних і культурних перетворень, внутрішні родинні стосунки й обряди вірменських поселенців у той же час довго зберігали свої національні ознаки. Проте активна польська асиміляційна політика у 20–30-х роках різко зменшила як саму кількість вірменських поселенців на Покутті, так і сприяла втраті національно-культурних особливостей.

Найбільш стійкою щодо асиміляції виявилася кутська вірменська меншина, зберігши свої самобутні риси майже до кінця 30-х рр. ХХ ст. Проте після Другої світової війни більшість вірмен виїхала до Польщі (Вроцлавське воєводство).

Американський дослідник вірменських поселенців у Польщі Томаш Мозель влітку 1970 року перебував у Вроцлаві й цікавився долею "польських вірменів" (так у Галичині називали вірменських поселенців), але нікого з них не міг знайти. Нічого не дізнався про них і в місцевих властей. Напевне, вони повністю асимілювалися[43].

Ті вірмени, які залишалися на Покутті, одружилися з українцями або росіянами. Вони офіційно визнають себе українцями, хоч фактично пам'ятають своє походження й обряди та звичаї предків. Зберігають пам'ять про своє генетичне коріння і їхні діти та внуки. Таким чином, у тій чи іншій мірі в національних звичаях та обрядах вірменських поселенців проявляється ще й бережливе ставлення саме вірменів до своїх національних цінностей упродовж багатьох віків та передача їх із покоління в покоління.

[1] Barącz S. Pamiętniki dziejów polskich. – Lwów, 1855; Barącz S. Rys dzejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869.

[2] Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Вірменські поселення XIII–XVIII ст. – Т.5. – Івано-Франківськ, 1994; Грабовецкий В. Армянские поселения на западноукраинских землях // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (далі – ИСД). – Ереван, 1961. – Вып.1. – С.92–110; Грабовецкий В. Армянская колония в Снятине // ИСД. – К., 1965. – Вып.2 – С.76-84.

[3] Дашкевич Я.В. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX в. – Ереван, 1962; Дашкевич Я.В. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.І. – С.150–182.

[4] Крипякевич И.П. Садок Баронч – историк армян бывшей Галиции // ИСД. – Ереван, 1961. – Вып.1. – С.38-47.

[5] Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття. – Львів, 1974.

[6] Сіреджук П. Народонаселення Снятинщини колись і тепер // Наукові записки. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип.7–8. – С.47–64.

[7] Kolberg O. Dzieła wszystkie. Pokucie. – T.29. Część I. – Wrocław – Poznań, 1962. – S.353–356.

[8] Грабовецький Б., Грабовецький В., Вірмени на Прикарпатті. З історії етнічних груп Галичини. – Івано-Франківськ–Торонто, 2000.

[9] Метрикальна книга. Спись належащихъ до громади и прыходу русского и селъ Вербовцехъ сочиненъ Сильвестром Драгомирецкимъ, 1871. – 252 с. Бібліотека церкви архистратига Михаїла в с. Вербівці Городенківського району.

[10] Матеріали до історії села Торговиця. Рукопис. – 888 с. Зібрав у 1982 – 1983 роках Липчук Василь Федорович, 1922 р. н. у с. Торговиця Городенківського району, освіта середня, пенсіонер, працював завідуючим літературно-меморіальним музеєм Леся Мартовича в с. Торговиця.

[11] Гаврилюк Степан Васильович, 1928 р. н. у м. Тисмениця, освіта вища, працював директором [...]ду шкіл Тисменицького району, завідуючий музеєм історії м. Тисмениця. Записано в 2002 р.

[12] Підвербецька Ольга Миколаївна, 1921 р. н. у м. Городенка, пенсіонерка, працювала вчителем [іс]торії в с. Гвіздець Коломийського району, старшим науковим працівником Івано-Франківського [кра]єзнавчого музею. Записано в 1997 р.

[13] Die Osterreichisch – ungarische Monarchchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S.323–324.

[14] Шабашов А.В. Гагаузы. – Одеса, 2002. – С.131.

[15] Лазарович Антоніна Богданівна, 1929 р. н. у с. Кути Косівського району, освіта середня [спец]іальна, пенсіонерка, працювала продавцем, бібліотекарем та на інших роботах, батько – вірменин, [ма]ти – українка. Записано в 2001 р.

[16] Шабашов А.В. Назв. праця. – С.636–637.

[17] Шабашов А.В. Назв. праця. – С.637; Бромлей Ю.В., Кашуба М.С. Брак и семья народов [Ю]гославии. – Москва, 1982. – С.196; Серебрякова М.А. Семья и семейная обрядность в турецкой [дер]евне. – М., 1979. – С.133.

[18] Лазарович А.Б. Записано у 2001 р.; Вуянко М., Томенчук Б. Археологія середньовічного Івано-[Фра]нківська (Станіслава). – Івано-Франківськ, 2002.

[19] Лазарович А.Б. Записано у 2001 р.

[20] Грабовецький Б., Грабовецький В. Назв. праця. – С.108.

[21] Мандугевич Анна Михайлівна, 1927 р. н. у с. Кути Косівського району, освіта середня, [пе]нсіонерка. Записано в 2001 р.

[22] Лазарович А.Б. Записано в 2001 р.

[23] Лазарович А.Б. Записано в 2001 р.

[24] Kolberg O. Op. cit. – S.354.

[25] Лазарович А.Б. Записано в 2001 р.

[26] Грабовецький В. Назв. праця. – С.144–145.

[27] Грабовецький В. Назв. праця. – С.145.

[28] Тер-Саркисянц А.Е. Современная семья у армян. По материалам сельских районов Армянской [С]ССР. – М., 1972.

[29] Лазарович А.Б. Записано в 2001 р.

[30] Die Osterreichisch .... – S.324.

[31] Тер-Саркисянц А.Е. Назв. праця. – С.109.

[32] Там само. – С.109.

[33] Kolberg O. Op. cit. – S.355.

[34] Грабовецький Б., Грабовецький В. Назв. праця. – С.108.

[35] Kolberg O. Op. cit. – S.355.

[36] Грабовецький Б., Грабовецький В. Назв. праця. – С.108.

[37] Серебрякова М.А. Назв. праця. – С.124.

[38] Тер-Саркисянц А.Е. Назв. праця. – С.132.

[39] Kolberg O. Op. cit. – S.355–356; Грабовецький Б., Грабовецький В. Назв. праця. – С.108–109.

[40] Die Osterreichisches .... – S.324.

[41] Chirowski D. Dzieje miasta Tysmenicy. – Lwów, 1938. – S.30.

[42] Мандугевич А.М. Записано в 2001 р.

[43] Monsell T. Ormianie w Polsce // Biuletyn Ormianskiego Towarzystwa Kulturalnego. – 1998. – ą14. – [.]27.

There is article made a try to analize family customs and traditions, infamily relations of the [Ar]menian habitants and their community and influences with basic ukrainian people during the period [o]f the second part of nineteenth century to 30-th years of XX century.

Key words: *national minorities, spiritual culture, family customs and traditions, international [re]lations and influences.*

УДК 94(477):314.743
ББК 63.3(4 Укр)62

Микола ҐЕНИК

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ*

Проблема польсько-українського примирення була однією з основних аспектів відносин еміграційних урядів УНР і Польщі у період біполярності. Найбільшу складність у процесі порозуміння складало питання кордонів. Польсько-українські міжурядові переговори 1947–1948 рр. завершилися безрезультатно. Після цього ініціатива порозуміння перейшла до громадських і суспільних організацій і примирення було досягнуте методом народної дипломатії. Польсько-українська декларація 1979 р. проголошувала прагнення до співпраці й не вирішувала основних проблем двосторонніх відносин. Еміграційні концепції уможливили апріорне визнання Польщею української незалежності в пост-біполярний період та піднесення двосторонніх відносин до рівня стратегічного партнерства.

***Ключові слова:** польсько-українські відносини, народна дипломатія, біполярність, еміграційний уряд.*

Остання спроба розв'язання проблеми кордону шляхом двосторонніх переговорів була зроблена вже після завершення військових дій у Європі. Улітку 1945 р. у Римі за посередництвом єпископа І.Бучка делегація УГВР у складі С.Ленкавського та О.Сокола шукала контактів із польським урядом через charge d'affaires С.Яніковського. За погодженням із командуванням II корпусу Війська Польського С.Яніковський призначив Я.Жабу вести переговори з українськими представниками. Призначення на таку місію особи з відносно невисоким офіційним статусом, напевно, мотивувалося тим, що польська сторона прагнула прозондувати українську позицію, однак не хотіла занадто ангажуватися в розмови із суб'єктом, що не мав міжнародного визнання, і не схильна була до укладення з ним важливих угод. С.Яніковський у рапорті до міністра закордонних справ А.Тарновського зазначав, що "формальну трудність у разі продовження переговорів становить факт, що УГВР має характер політичного комітету, який не є аналогом і не може бути суб'єктом для польського уряду"[2].

Представники УГВР привезли із собою копію договору від 8 березня 1944 р. і виразили прагнення продовжити польсько-український діалог, "приймаючи за вихідну точку результати, досягнені в краєвих розмовах (…). Крім цього, вважають дуже бажаним, навіть необхідним, досягнення порозуміння у питанні польсько-українського кордону, прагнуть поза сформулюванням ст.Х згаданого протоколу, і так у певному сенсі порушуючим принцип недоторканості кордонів з 1939 р., впровадження принципу визначення приналежності даної території за етнографічним критерієм. Підкреслюють, що не можуть бути гіршими від більшовиків у справі соборності". Резюмуючи результати розмов, Я.Жаба досить оптимістично оцінював шанси угоди. "Переконаний, що можна з ними досягнути порозуміння, очевидно більш обмеженого, без попереднього вирішення справи кордонів"[3].

Пізніше І.Кедрин згадував, що саме непоступливість польської сторони в справі кордонів стала причиною зриву переговорів у Римі. "Наприкінці третьої наради (…) п. Яніковський відмовився підписати короткий спільний протокол, в якому було б стверджено, що для добра українського і польського народів треба їхньої співпраці на фронті проти Москви та комунізму і що остаточні кордони Польщі й України устійнять уряди суверенних держав у Варшаві й Києві"[4]. Спомини І.Кедрина мають деякі розбіжності з донесеннями Я.Жаби. Можливо, що восени 1945 р. обидві делегації було доповнено, зокрема, С.Яніковським та І.Кедриним, який мав уже повноваження не від УГВР, а від президента УНР А.Лівицького. Тобто, згідно зі свідченнями І.Кедрина, переговори отримали рівень міжурядових. Однак до оприлюднення нових матеріалів ці питання слід вважати відкритими.

Після війни робилися спроби українського підпілля досягнути порозуміння з польським, які вичерпно описані Г.Мотикою і Р.Внуком. У своїх спогадах останній делегат уряду С.Корбонський згадував про встановлення зв'язків у Томашівському повіті між ВіН та "представниками підпільного українського уряду, який просив про санітарну допомогу і уможливлення контактів з Лондоном". З тону нотатки випливає слабка поінформованість С.Корбонського у польсько-українських переговорах чи недооцінка їхнього значення керівництвом польського підпілля[5].

Усвідомлення необхідності двостороннього порозуміння існувало також у середовищі частини польської й української політичної еміграції. Є.Стемповський у листах до редактора паризької "Kultury" Є.Гедройця припускав, що "якщо Америка і Англія будуть змушені до війни з СРСР, елементарна передбачливість не дозволить їм ввійти на радянську територію без української програми, інакше опиняться в такій же ситуації, як німецька армія в 1942 р. (...) В цій перспективі українська справа стає ключем до перемоги і ніхто її обійти чи промовчати не зможе. (...) Краще з польсько-українськими розмовами не чекати (...), бо буде пізно, та й предмету розмов вже не буде"[6].

Започаткуванню двостороннього діалогу сприяли також вимушені інтенсивні контакти польських і українських політичних діячів, які після завершення війни опинилися в однаковому статусі DP (displaced persons – переміщених осіб) та перебували у спільних таборах для біженців. Слідураховувати, що в результаті війни зник предмет більшості попередніх розбіжностей, а українські й польські політики опинилися по одну сторону барикади на боці західних демократій, покладаючи надії на визволення своїх народів у результаті наступного американсько-радянського конфлікту. Крім цього, польський еміграційний уряд у Лондоні, втративши міжнародне визнання, старався зміцнити своє зовнішньополітичне становище шляхом інтенсифікації контактів з іншими державними осередками в екзилі, причому в цих розрахунках український партнер природно займав пріоритетне місце.

Виходячи з таких передумов, польський уряд шукав контактів з українським. У перші повоєнні роки міжурядові польсько-українські контакти утримувалися у Парижі В.Гжибовським через О.Шульгіна та у Лондоні безпосередньо екзильним урядом Речіпосполитої через В.Соловія. Причому О.Шульгін і В.Соловій фактично були представниками особисто президента А.Лівицького, а не уряду УНР, якого ще не існувало. Після консолідаційної акції української політичної еміграції, скликання Української Національної Ради та призначення виконавчого органу польський уряд посилив спроби досягнення двостороннього порозуміння. Прихильниками цього зарекомендували себе міністр закордонних справ А.Тарновський, С.Папроцький, Т.Гвяздовський (Т.Гросстерн), Я.Стажевський, генерал В.Андерс та інші впливові урядовці, дипломати й військові. С.Папроцький від імені МЗС опрацював інструкцію щодо переговорів, паралельно принципи порозуміння обговорювалися в Генеральному штабі В.Андерса. Вести переговори з українськими представниками було уповноважено майора Є.Понікевського, який одночасно був видавцем польсь-

* Закінчення. Початок статті див.: Галичина. – 2005. – №11. – С.209–218.

комовної "Kroniki" у Франкфурті-на-Майні. Синхронно з міжурядовими переговорами було інспіровано польсько-українську дискусію у пресі, в котрій з польської сторони взяли участь згадана "Kronika", "Orzel Bialy" (Лондон) та "DP-Express" (Мюнхен), який з січня 1948 р. виходив під титулом "Displaced Persons' Newspaper Express", а з березня 1948 р. – "Tygodnik Express". З української сторони в дискусії взяли участь "Час", "Неділя", "Наше Життя" і "Українська Трибуна".

Найбільшими стереотипами у польсько-українських відносинах, які належало подолати, були оцінка Варшавського договору 1920 р. та двосторонні взаємини періоду Другої світової війни. Основною умовою участі в консолідаційній акції західноукраїнські представники, зокрема УНДО та ОУН, вимагали засудження та денонсації Варшавської угоди саме президентом УНР А.Лівицьким як одним із її сигнаторів. Польська сторона досить болісно реагувала на ці тенденції. Зокрема, К.Грабик, порівнюючи результати пронімецької і пропольської орієнтації українців, стверджував, що Німеччина їх зрадила у період найбільшої могутності, а Польща – у період найбільшої загрози. Він висловлював надію, що українське суспільство "не допустить демонстрації, яка була б суперечна з українським інтересом", оскільки мала б важкі наслідки для польсько-українських відносин та для майбутнього Центрально-Східної Європи. Такий крок "Москва могла б визнати за свій потужний політичний тріумф"[7].

Незважаючи на польські застереження, президент А.Лівицький 16 липня 1948 р. в Аугсбурзі на першій сесії УНРади змушений був визнати, що "негативні наслідки Варшавської угоди полягали насамперед в тому, що вона сприяла розбиттю наших національних сил і викликала полеміку, яка не затихла до останнього часу". Згадавши, що договір не був ратифікований жодною зі сторін і після зірвання його Польщею був уневажнений українською стороною, А.Лівицький резюмував: "Варшавська угода є документом минулого часу, вигаслим протягом року по його підписанню, не зобов'язуючим і нині не існуючим"[8].

Незважаючи на відсутність антипольських акцентів у промові А.Лівицького, це питання стало одним із першочергових предметів обговорення з представником польського уряду Є.Понікєвським 20 серпня 1948 р. Польський дипломат зазначив, що "дезавуалювання Варшавської угоди на інаутураційному засіданні Ради не могло пройти поза увагою польського суспільства й цей факт, не входячи в мериторичну оцінку самої угоди, – мусить бути сприйнятий польським суспільством як ознака кристалізації української позиції, з чого польська сторона мусить зробити висновки". В обширній відповіді А.Лівицький пояснив обставини денонсації та ствердив, що "основний акцент його промови був покладений на необхідність нав'язання сусідських стосунків, при чому мав тут на думці передусім Польщу"[9].

Важливим здобутком дискусії 1947–1948 рр. було однозначне ствердження необхідності для польської держави існування української держави, що створить противагу російському імперіалізмові, гарантуватиме безпеку та стабільність регіону Центрально-Східної Європи. Аналогічно, на міжурядових переговорах у серпні-вересні 1948 р. українська сторона із задоволенням сприйняла заяву Є.Понікєвського, що "польський уряд ніколи не ставив під сумнів права українського народу на незалежність" та що він "стоїть на позиції незалежності України". Є.Понікєвський вважав, що "міжнародна ситуація вимагає можливо швидкого визначення якихось спільних позицій зацікавлених народів стосовно майбутньої організації регіону Центрально-Східної Європи. Узгодження польсько-українських поглядів на цю справу слід вважати особливо важливим".

Особливою складністю у польсько-українських стосунках відзначалося питання кордонів. Як відомо, переговори представників Делегатури Уряду й УГВР 8 березня 1944 р. у Львові зафіксували досить нестабільний компроміс. Стаття X "Протоколу" передбачала, що "справу остаточного розв'язання кордонів між Україною і Польщею вирішать уряди двох суверенних держав, – української і польської". При цьому українська сторона наполягала на негайному "розмежуванні сфер впливів і дій у період боротьби за незалежність до моменту вирішення граничних проблем згідно зі ст.X". Наявні розходження поглядів польської і української делегацій було зафіксовано у різному формулюванні ст.XII і XVII згаданого "Протоколу"[10]. С.Яніковський у рапорті до польського уряду вважав, що польсько-українські переговори у Львові привели "до не занадто фортунного сформулювання територіальних справ, яке містить implicite згоду польської сторони на ревізію кордону після війни"[11].

Польський уряд хитався між легітимістським і компромісним напрямками стосовно розв'язання проблеми кордону, що засвідчує його позиція на польсько-українських переговорах. Зокрема, на переговорах у Римі представники УГВР виразили прагнення продовжувати польсько-український діалог, "приймаючи за вихідну точку результати, досягнені в краєвих розмовах (...). Представники УГВР прагнуть відновлення краєвих розмов, підримуючи зайняті в них позиції. Крім цього, вважають дуже бажаним, навіть необхідним, досягнення порозуміння у питанні польсько-українського кордону, прагнуть поза сформулюванням ст.X згаданого протоколу, і так у певному сенсі порушуючим принцип недоторканості кордонів з 1939 р., впровадження принципу визначення приналежності даної території за етнографічним критерієм. Підкреслюють, що не можуть бути гіршими від більшовиків у справі соборності". Схоже на те, що Я.Жаба, призначений командуванням II корпусу Війська Польського за погодженням з charge d'affaires С.Яніковським до ведення переговорів із представниками УГВР, не мав значних повноважень і розглядав свою функцію як зондаж української позиції. У своєму звіті він зазначав, що "свою роль обмежив, крім обміну поглядами і думками, готовністю передати думки і погляди УГВР представникові Уряду Речіпосполитої". Резюмуючи результати розмов, Я.Жаба досить оптимістично оцінював шанси угоди. "Переконаний, що можна з ними досягнути порозуміння, очевидно більш обмеженого, без попереднього вирішення справи кордонів"[12].

Проблема кордонів була піднята й на польсько-українських переговорах 1948 р. Є.Понікєвський виступив за усунення проблеми кордону з тем переговорів на майбутнє. "Дотеперішній досвід і гострота, притаманна справі сусідських відносин та їх територіального розмежування вимагають кваліфікувати цю справу як дуже важку. Не слід вважати, що було б вдалою річчю розпочинати розмови від цієї найбільш болючої точки, щодо якої обидві сторони демонструють взаємну непоступливість. Це могло б завести розмови одразу до мертвої точки, особливо, зважаючи, що розв'язання на цю тему мусило б мати – в теперішніх фактичних умовах – у значній мірі теоретичний характер. Тому, здається, що не виключаючи цієї теми, не слід надавати їй характеру передумови". З такою постановкою проблеми погоджувалися президент А.Лівицький та прем'єр І.Мазепа, а В.Мудрий був прихильником першочергового розв'язання питання кордонів[13].

Після отримання рапортів про перші контакти Є.Понікєвського з офіційними особами Державного Центру УНР в екзилі С.Папроцький опрацював меморіал про польсько-українські відносини, призначений, очевидно, для членів уряду з метою

обґрунтування необхідності продовження розмов[14]. На особливу увагу заслуговують "Висновки в справі польсько-українських відносин", які, мабуть, одночасно служили інструкцією Є.Понікєвському стосовно ведення переговорів. Констатуючи появу можливості досягнення польсько-українського порозуміння, С.Папроцький вважав, що рухатися в цьому напрямку слід поетапно. На першому вступному етапі, тобто у період боротьби за незалежність, програма порозуміння передбачала узгодження політичних виступів на міжнародній арені, пропаганду ідеї визволення з-під радянського поневолення, співпрацю в рамках федералістського руху Центрально-Східної Європи, уникання в пресі публікацій, які б зашкодили ідеї зближення, та активізацію суспільних і культурних контактів. С.Папроцький виключав проблему кордону з кола предметів переговорів вступного етапу порозуміння. "Розв'язання цієї проблеми тепер не є можливе. Не існує такого принципу, який був би достовірним для розв'язань у цій галузі. Напевно, ним не є етнографічний принцип. Якщо б при цьому опертися на принцип компромісу, то всі отримані користі для українського народу мали б тепер тільки теоретичний характер, могли б бути успішно використані третьою стороною"[15]. Подібні ідеї С.Папроцький висловив 27 травня 1949 р. на лекції "Українське питання" в Інституті Близького й Середнього Сходу "Reduta"[16].

Після деяких успіхів 1947–1948 рр. настало затухання польсько-української дискусії та переговорів. Є.Понікєвський стверджував, що відсутність результатів диктувалася тим, що "українська сторона в останній момент відмовилася від попередніх домовленостей" і це співпало з політичною кризою в лондонському таборі, який "прагнув позбутися хитких розмов, а в будь-якому випадку не хотів втягуватися в більш непересічні дії"[17]. Політична криза в польському осередку спричинила відставку уряду Т.Бура-Коморовського та заміну А.Тарновського на посаді міністра закордонних справ М.Соколовським, який неприхильно поставився до проблеми польсько-українського порозуміння[18]. Не слід випускати з поля зору також міжнародного контексту. Створення Радянським Союзом атомної зброї схиляло Захід до відмови від концепції "liberation" ("визволення") на користь довготривалої "containment" ("стримування"). Проблема визволення народів Центрально-Східної Європи відсувалася на дальшу перспективу, відповідно послабла зовнішня інспірація польсько-українського порозуміння.

Схоже на те, що А.Лівицький деякий час старався підтримувати неофіційні контакти з Є.Понікєвським за посередництвом свого сина – віце-голови Комісії закордонних справ УНРади та діяча Українського національно-державного союзу М.Лівицького[19]. Останні переговори Є.Понікєвський провів у січні–лютому 1950 р. з А.Лівицьким та на початку березня з І.Мазепою. Сконстатувавши наявність значних перешкод у справі порозуміння, Є.Понікєвський у кінці березня 1950 р. прозвітував у Лондоні про проведені розмови, що фактично означало припинення його місії. Зустріч В.Андерса з П.Шандруком восени 1950 р. носила виключно інформативний характер і не змінила домінуючих тенденцій у двосторонніх відносинах.

Більш категоричним в оцінках виявився Б.Осадчук, який з перспективи кількох років вважав, що польсько-українська дискусія "розвивалася неорганічно, прагнучи одразу розв'язати ключові та ієрархічно найвищі проблеми (наприклад форм федерації), залишаючи багато основоположних справ і суперечностей. Здається, що такий раптовий стрибок на вершину піраміди складних і напластованих взаємними психічними образами і травмами польсько-українських проблем був невірним методом, який вже з початку дискусії прирік її на безплідність". Б.Осадчук висловлював надію, що наступна фаза польсько-української дискусії "сконцентрується спочатку на копіткому подоланні упереджень і образ, на з'ясуванні принципових справ, нав'язанні постійного контакту для обміну думками і поглядами, щоб таким чином досягнути вершин наших спільних справ і будувати довготривалий компроміс"[20]. Реакцією на статтю Б.Осадчука був лист К.Грабика до редактора паризької "Kultury" Є.Гедройця та лист Є.Понікєвського до кореспондента цього місячника в Берліні Є.Прондзинського[21]. Розкриваючи закулісний бік дискусій і переговорів, Є.Понікєвський просив адресата не друкувати листа. Можна припускати, що Є.Прондзинський переслав його редакторові "Kultury" у Мазон-Ляфіт і лист був здепонований в архіві Літературного Інституту в Парижі.

Незважаючи на візуальну відсутність результатів польсько-українських переговорів і дискусій 1947–1948 рр., методологічно вони носили перехідний характер у процесі досягнення міжнаціонального примирення. Одночасно пошуками порозуміння займалися як офіційні чинники, так і еміграційна громадськість. Уперше проблема двосторонніх відносин стала дискутуватися шляхом діалогу між польським і українським суспільствами, а не діалогу всередині кожного з них, коли до голосу й аргументів опонентів не дослухалися[22]. Емпірично було доведено, що на відміну від Західної Європи процеси міжнаціонального примирення у Центрально-Східній Європі – в умовах відсутності цілковитої легітимізації влади в еміграційного й маріонеткового урядів – вимагають залучення широких суспільних верств, тобто застосування методу народної дипломатії. Певна непослідовність і неорганічність дискусії детерміновані зовнішньою інспірацією та неуникненим наслідком закономірного етапу постановки проблеми, ґрунтовний розгляд якої у наступні десятиліття привів до польсько-українського порозуміння та піднесення двосторонніх відносин до рівня стратегічного партнерства.

У кінці 1940-х років польська еміграція розкололася на три політичні табори: президента А.Залеського й Національну Раду, Політичну Раду та осередок С.Міколайчика. До Національної Ради входили: Ліга Незалежності Польщі, Незалежна Суспільна Група, Селянська партія "Вольносць", Партія праці та Союз польських соціалістів. Політичну Раду створили ППС, Національна партія (ендеки), Народна партія (людовці), "Незалежність і Демократія". Розкол польського політикуму не сприяв виробленню сконсолідованого підходу до українського питання, однак деякі спільні риси спостерігалися у всіх таборів. Насамперед це торкалося проблеми кордонів, де висувалася програма політичного максималізму. Усі табори декларували боротьбу за незалежність Польщі у кордонах Ризького трактату на сході та лінії Одра – Ниса на заході. Рішення польського екзильного парламенту про намір кооптації до свого складу представників національних меншин свідчило про трактування Національною Радою українців як громадян Польщі. Деякий відхід від офіційної лінії демонтрував С.Міколайчик, який не висував вимоги зміни польського східного кордону. Відмінність його позиції, на думку української преси, диктувалася, з одного боку, його короткотривалою участю у варшавському уряді, коли він погодився з ревізією східних кордонів Польщі. З іншого боку, він порівняно краще знав становище і настрої у Польщі та вважав, що вимога ревізії кордонів зашкодить польській визвольній боротьбі[23].

Зовнішньополітичні питання стали предметом дискусії у Тимчасовій Раді Національної Єдності – альтернативній урядовій структурі до уряду президента А.Залеського. Звіт керівника відділу закордонних справ Я.Страшевича засвідчував максималістську позицію ТРНЄ у справі східних кордонів. Аналізуючи згадані дебати,

Ю.К.Лопушанський у статті "Загальники, фрази і недостача програми" стверджував: "Послуговуючися мертвими схемами, існуючими тільки в нашій безплідній уяві, ми нікого не всилі обманути крім себе самих". Критично оцінивши позицію ТРНЄ, Ю.К.Лопушанський пояснював, що вимога повернення ризького кордону ставить Польщу у стан війни з українцями, білорусами й литовцями та заперечує можливість співпраці країн Центрально-Східної Європи. Автор наводив історичний приклад поділу Польщі у XVIII ст. та боротьби кількох поколінь поляків за відновлення Речіпосполитої, однак коли настав момент отримання незалежності, вимога кордонів 1772 р. була абсолютно нереальною. За 150 років світ змінився і поляки мусили зробити з цього висновки. Ю.К.Лопушанський вважав, що цей приклад слід екстраполювати на сучасну йому ситуацію. Заперечуючи польсько-радянський чи польсько-російський характер суперечки стосовно кордону, передумовою досягнення порозуміння у справі кордонів Ю.К.Лопушанський вважав ліквідацію радянського поневолення. "Якщо заздалегідь не усунути російської потуги з-над Дніпра, Буга і Німана, то Поляки, Українці, Білорусини й Литовці навіть не могтимуть полагоджувати практично роз'єднуючих спорів". Ю.К.Лопушанський виступав прихильником порозуміння поляків з українцями, литовцями й білорусами. До моменту отримання незалежності завдання примирення мала виконувати політична еміграція. Основною метою на цьому етапі повинно стати досягнення порозуміння про незастосування сили у розв'язанні міжнаціональних суперечностей. "Аж до того часу еміграції чотирьох народів єдино управнені забирати голос у своїх власних справах, могтимуть і повинні приготувати грунт під взаємне порозуміння в майбутньому, щоб уникнути повторення збройних конфліктів, які постали були по перший світовій війні. Коли як коли, але тепер саме пора на прочищення атмосфери, на зобов'язання поладнати евентуальні спори мирним шляхом – не застосовуючи збройної сили". Передумовою початку переговорів Ю.К.Лопушанський вважав взаємне визнання себе як повноважних партнерів[24].

Поразка антитоталітарних виступів у країнах Центрально-Східної Європи періоду хрущовської "відлиги" сприяла утвердженню переконання у необхідності координації визвольних рухів. У промові президента УНР С.Витвицького на IV сесії Української Національної Ради у 1957 р. особлива увага зверталася на події у Польщі та Угорщині. "Революційний рух у Польщі і в Угорщині був спрямований проти двох чинників: проти національного поневолення і проти комунізму як доктрини та побудованого на ній режиму. В результаті польської та угорської революції лінія антибольшевицького фронту не тільки скріпилась по цей бік залізної заслони, але вона теж морально з'єдналася з лінією, що проходить під совєтською територією". Одночасно президент звертав увагу на певні перешкоди у наладнанні двосторонніх відносин, основною з яких була проблема кордонів. Тому активно розвивалася співпраця з поневоленими народами СРСР, але існували проблеми у відносинах з екзильними центрами країн східного блоку. Таким чином, Державний Центр УНР став одним з ініціаторів заснування Ліги Визволення підсовєтських народів або так званого Паризького Бльоку. Однак спроби вступу ДЦ УНР до Асамблеї поневолених народів у Нью-Йорку у середині 1950-х років натикалися на її політичну платформу щодо непорушності кордонів 1939 р.[25].

Питання кордонів у польсько-українських відносинах на цьому етапі посилювалося внаслідок суб'єктивного фактора – приходом до політичного керівництва обох еміграційних центрів діячів – вихідців із Галичини, для яких ця проблема була завжди значно гострішою: С.Витвицького та С.Островського. Зокрема, міжурядові польсько-українські відносини 1970-х років ускладнювалися позицією президента Станіслава Островського, уродженця Львова й останнього президента міста Львова. Навіть у своєму заповіті він стверджував, що "сила незалежної України не залежить від володіння такою дорогою нам віками спільною землею на захід від Збруча" й не втрачав надії, що Львів був і буде польським[26].

Певні корективи в еміграційну політику було внесено новим президентом К.Саббатом. Характеризуючи погляди К.Саббата, дослідник проблеми А.Фрішке визначав, що "його заслугою було пом'якшення незломності еміграції у питанні ризького кордону, що уможливило нав'язання діалогу з українським урядом у вигнанні. Крім констатації, що проблему кордону необхідно залишити майбутнім урядам незалежної Польщі та її східних сусідів, Саббат не хотів далі просуватися, будучи свідомий того, які величезні емоції ця справа викликає у деяких колах воєнної еміграції"[27]. Відкладення проблеми кордонів на остаточне вирішення у період після отримання незалежності було платформою, на якій погоджувалися еміграційні уряди УНР і Польщі. Зокрема, такої домовленості було досягнуто на зустрічі прем'єра Т.Леонтія з президентом С.Островським та прем'єром А.Урбанським 3 квітня 1976 р. у Лондоні. Пізніше прем'єр К.Саббат пояснював, що відмова від східних земель була неможливою для польського уряду і практично нічого українцям не давала, оскільки в тих умовах це була б відмова на користь Росії, а не України. Усвідомлення спільності інтересів обох народів та взаємної залежності їхньої суверенності було зафіксовано у Польсько-українській декларації, підписаній у Лондоні 28 листопада 1979 р. президентами та прем'єрами в екзилі: Едвардом Рачинським, Казімєжом Саббатом, Миколою Лівицьким та Теофілом Леонтієм. "У життєвому інтересі польського і українського народу, віковічних сусідів, позбавлених тепер свободи і незалежного існування, лежить виборення і тривале забезпечення державного існування незалежних Польщі і України. Обидва уряди вважають бажаним утримання взаємних контактів для зміцнення співпраці".

Польсько-українські міжурядові стосунки в еміграції відображали загальні тенденції міжнародних відносин Центрально-Східної Європи періоду біполярності, продовжуючи традиції союзу Пілсудський–Петлюра. Основним змістом двосторонніх відносин стали пошуки порозуміння з метою визволення з-під радянського поневолення та подолання тоталітаризму. Незважаючи на перехід ініціативи міжнаціонального примирення до громадських організацій, еміграційні уряди виконали покладені на них функції збереження континуальності державницької традиції та конструювання нової конфігурації безпеки регіону. Еміграційні концепції уможливили апріорне визнання Польщею української незалежності в пост-біполярний період та піднесення двосторонніх відносин до рівня стратегічного партнерства.

[1] Archives of Polish Underground Movement Study Trust in London (next: APUMSTL). – Pełczyński Tadeusz Walenty. – Sygn. 13/61. – Janikowski St. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie. Ściśle tajne. – Rzym, 26 czerwca 1945 r.

[2] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn. 13/61. – Żaba J. Rozmowy z przedstawicielami Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwolenia. – Rzym, 26 czerwca 1945 r. – S.1–2.

[3] Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP).– 1972. – Vol.2; Кедрин І. Чи можливий польсько-український діялог // Свобода. – Джерсі–Сіті, 1972. – №164. – 7 вересня. – С.3.

[4] Korboński S. W imieniu Kremla. – Paryż: Instytut Literacki, 1956. – S.245;

AILP. – CP. – 1956. – Vol.2. – P.213; Ситуація в післявоєнній Польщі // Сучасна Україна. – 1956. – №9, – 6 травня. – С.7.

[5] Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski. Listy 1946–1969 / Wybrał, wstępem i przypisami opatrzył A.S.Kowalczyk. – Warszawa: Czytelnik, 1998. – Cz.1. – S.57, 257.

[6] Hrabyk K. Idea Symona Petlury // Kronika. – Frankfurt, 1948. – №21. – 23 maja. – S.3.

[7] Промова Президента УНР Достойного Андрія Лівицького / Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993. – С.143.

[8] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn.13/61. – Sprawy ukraińskie. – S.1.

[9] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn.13/61. – Protokuł z konferencji odbytych pomiędzy stronami A i B. – S.1–3.

[10] Ibidem. – Janikowski St. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie. Ścisle tajne. – Rzym, 26 czerwca 1945 r.

[11] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn. 13/61. – Żaba J. Rozmowy z przedstawicielami Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwolenia. – Rzym, 26 czerwca 1945 r. – S.1–2.

[12] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn.13/61. – Sprawy ukraińskie. – S.2–3.

[13] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn.13/61. – Paprocki S.J. Stosunki polsko-ukraińskie. Ścisle tajne. – Londyn, w październiku 1948 r. – 12 s.

[14] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn.13/61. – Wnioski w sprawie stosunków polsko-ukraińskich. Ścisle tajne. – Londyn, w październiku 1948 r. – S.1–2.

[15] Paprocki S. Kwestia ukraińska / Kurs spraw wschodnich. Seria III. – Zeszyt 8. – Londyn: Instytut Bliskiego i Środkowego Wschodu "Reduta", 1949. – S.32–33.

[16] AILP. – La Corespondance Ukrainienne (CU). – List J.Ponikiewskiego do J.Prądzynskiego. – Berlin, 15 lipca 1952 r. – S.1–3.

[17] Friszke A. Życie polityczne emigracji. – Warszawa, 1999. – S.106.

[18] APUMSTL. – Pełczyński T.W. – Sygn. 13/61. – Wyciąg ze sprawozdania z dnia 5 marca 1949 r. Majora J.Ponikiewskiego (Niemcy) z rozmowy z Redaktorem M.Liwickim. Poufne. – S.1–2; Hrabyk K. Bilans dyskusji polsko-ukraińskiej // Kronika. – 1948. – №41. – 12 pazdziernika. – S.1.

[19] BEO. Bilans dyskusji 1947–1948 // Kultura. – Paryz, 1952. – №6. – S.89; Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті. – К., 2001. – С.47–48.

[20] Hrabyk K. List do Redakcji // Kultura. – 1952. – №9. – S.153–155; AILP. – CU. – List J.Ponikiewskiego do J.Prądzyńskiego. – Berlin, 15 lipca 1952 r. – S.1–3.

[21] AILP. – Les coupures de presse. – 1975. – Vol.1; Цимбалістий Б. В полоні минулого. До питання українсько-польських взаємин // Сучасність. – 1975. – №1. – С.86.

[22] Екзильні поляки об'єднуються. Неприязне ставлення польської еміграції до соборності України залишається незмінним // Українські вісті. – 1953. – Ч.34 (188). – С.2.

[23] Lopuszański J.K. Ogólniki, frazesy i brak programu // Związkowiec (Toronto). – №5. – 5.02.1956; AILP. – CP. – 1956. – Vol.1. Рахманний Р. Чи українсько-польська розмова можлива? // Наша Мета. – 1956. – №8 (283). – 18 лютого.

[24] Промова Президента УНР в екзилі Достойного д-ра Степана Витвицького / Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – С.160–161.

[25] Testament Prezydenta. "W imię Boga Wszechmogącego" // Biuletyn Informacyjny. – Warszawa: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział Stołeczny. – №28. – Styczeń–marzec 2003. – S.8.

[26] Friszke A. Życie polityczne emigracji. – Warszawa: Biblioteka Więzi, 1999. – S.406, 410; Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. – S.269; Українсько-польська декларація // Українське Слово (Париж). – Ч.1992. – 27.1.1980. – С.3.

[27] AILP. – CP. – 1992. – Vol.3. – K.428; Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszłość i perspektywy // Tygodnik Powszechny. – №28. – 12.07.1992. – S.4.

The problem of Polish-Ukrainian reconciliation was one of main aspects of relations of Polish and UPR's emigrational governments during the bipolar period. The biggest complication in the process of reconciliation made the question of borders. Polish-Ukrainian intergovernmental negotiations in 1947–1948 finished without result. After that the initiative of reconciliation moved to social and public organizations and was achieved by the method of people's diplomacy. Polish-Ukrainian declaration in 1979 proclaimed the aspiration for a cooperation but didn't decide main problems of bilateral relations. The emigrational conceptions made the a priori recognition of Ukrainian independence by Poland in post-bipolar period and a rise of bilateral relations to the level of a strategic partnership possible.

Key words: *Polish-Ukrainian relations, people's diplomacy, bipolarity, emigrational government, strategic partnership.*

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

Володимир ВАСИЛЬЧУК

УКРАЇНСЬКІ НІМЦІ (50–80-ті РОКИ XX ст.)

У статті зроблена спроба розглянути один із періодів українсько-німецької історії, життя етнічних німців в Україні. 50–80-ті рр. XX століття стали в історії німців періодом боротьби за свої політичні й національні права. Це вилилось у масовий рух, який мав у своєму розвитку спади та піднесення й об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень тоталітарної держави.

Ключові слова: *німці, Україна, політичні і національні права.*

Вагомим внеском у розвиток господарсько-економічних традицій, духовної культури є життєдіяльність німців в Україні. Довготривалі взаємини між обома народами дають немало прикладів не тільки співробітництва, взаємодії та позитивного взаємовпливу, а й непорозумінь, трагічних випробувань, етнічного відчуження й протистоянь. Доля цих працьовитих і талановитих людей нерідко кардинально й круто змінювалася, мала чимало трагічних моментів.

Актуальність обраної теми обумовлена ще й тим, що історія етносів України у вітчизняній історіографії є малодослідженою. Також вона посилюється можливістю врахування дослідження в сучасній українській етнополітиці та практиці державотворення.

Мета публікації полягає у з'ясуванні на основі всебічного аналізу, узагальнення та критичного осмислення доступних джерел і наукових досліджень життя етнічних німців України XX століття.

В останні роки одним із пріоритетних напрямків української історіографії стали етнічні, міжетнічні відносини в минулому й у роки незалежності України. Розв'язанню цієї проблеми певною мірою сприяла праця істориків І.Кулинича та Н.Кривець під назвою "Нариси з історії німецьких колоній в Україні". У ній на ґрунтовних джерелах та широкому літературному матеріалі багатоаспектно розкривається проблема заселення українських земель німецькими колоністами, їх економічне, громадсько-політичне, духовне життя[1].

Наслідки державної політики депортації розкриті в публікації М.Бугая та ін.[2]. У науковому виданні автора В.Наулко йдеться про історію формування на терені України різних етнічних спільнот, особливості їхнього соціального розвитку[3]. Надзвичайно важливою є монографія О.Рафальського "Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис". На широкому фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин[4].

Позитивною рисою є те, що в цих працях, крім раніше опублікованих матеріалів, використані джерела державних архівів як центральних, так і регіональних, поточних архівів організаційних самоврядних структур, особисті архіви громадських діячів, спогади очевидців тощо.

З перших днів після завершення Другої світової війни й відбудови переважна частина німців мала статус спецпереселенців, що істотно відрізняло їх від решти громадян СРСР. Постанова Ради Народних Комісарів від 8 січня 1945 р. "Про правове становище спецпереселенців" вимагала від них: займатися суспільно корисною працею; не порушувати трудової дисципліни; без дозволу коменданта спецко-

мендатури НКВС не полишати межі району розселення (самовільне відлучення або втеча каралися в кримінальному порядку); суворо дотримуватись установленого режиму й громадського порядку в місцях поселень та неухильно виконувати всі розпорядження спецкомендатури НКВС[5].

В Україні питання про умови життя німецьких депортантів офіційно не піднімалося. Місцеве партійно-державне керівництво патологічно боячись звинувачень у "націоналізмі", за який Москва безжалісно карала, не торкалося цієї проблеми.

На кінець 40-х рр., через жахливі умови проживання та безробіття, масового характеру набувають втечі депортованих із спецпоселень. У відповідь на це 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла секретний Указ "Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, висланих у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни". У ньому підкреслювалося, що проведене переселення є довічним, без права повернення на колишні місця проживання, і встановлювалася міра покарання: втікачам зі спецпоселень – 20 років каторжних робіт, а тим, хто приховував факт утечі, – п'ять років ув'язнення[6].

Радянські тоталітарні методи регулювання життя національних меншин викликали занепокоєння світової громадськості, зокрема, у ФРН. Її уряд через дипломатичні служби намагався якимось чином вплинути на державне керівництво СРСР і покращити долю радянських німців. Самі ж депортовані не мали можливості відверто заявити про свої проблеми, крім того, навчені попереднім досвідом, просто не наважувалися на такі кроки.

Коли радянське керівництво очолив М.Хрущов, почала проводитися більш відкрита зовнішня політика. Це сприяло, зокрема, встановленню дипломатичних відносин між СРСР і Федеративною Республікою Німеччина, що створило можливість для обговорення проблем радянських німців на найвищому державному рівні. Важливою віхою на цьому шляху став візит до Москви канцлера ФРН К.Аденауера у вересні 1955 р. Німецька делегація порушила питання про долю німців-спецпереселенців та ув'язнених, висловила занепокоєння з приводу неможливості їхнього спілкування з родичами у Німеччині й навіть заявила про готовність прийняти в себе всіх тих, хто виявить бажання переселитися до ФРН. Радянська сторона поставилася до цих пропозицій з явною настороженістю, розуміючи ідеологічні наслідки таких акцій для СРСР[7]. Німецька ж спільнота сприйняла факт переговорів з оптимізмом. Уперше за багато десятиліть німці відчули підтримку з боку своєї історичної батьківщини, що додало їм віри в майбутнє й активізувало їхній рух за громадсько-політичне й національне рівноправ'я.

Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень у правовому становищі з німців і членів їхніх сімей, що знаходяться на спецпоселеннях" від 13 грудня 1955 р. депортанти знімалися з обліку спецпоселень і звільнялися з-під адміністративного нагляду органів МВС. Але при цьому, як свідчив п.2 Указу, для них не передбачалося відшкодування конфіскованого при виселенні майна, а також права повернення на попереднє місце проживання. Даний документ переслідував не стільки практичні, скільки політичні цілі. Певною мірою він дозволяв переміщення спецпоселенців, але тільки туди, куди було вигідно державі. Повернення на Волгу, на землі колишньої республіки німців, заборонялося. Тому депортантам з України

доводилося переселятися до Казахстану, інших республік Середньої Азії. Кінець 50-х – початок 60-х років став для радянських німців періодом хаотичних поневірянь різними регіонами СРСР, де була потрібна робоча сила. Влада не мала ніякої програми "укорінення" німецького населення й не уявляла, де розташувати цю "ідеологічно невигідну" етнічну спільноту.

До позитивних набутків даного періоду слід віднести вихід у світ газети "Арбайт". У повоєнні роки вона стала першим друкованим органом, адресованим німецькому читачеві. (Для порівняння зауважимо, що до початку Другої світової війни в СРСР виходило кілька десятків періодичних видань німецькою мовою). Газета друкувалася в Алтайському краї Російської Федерації, та через жорстку цензуру й ідеологічний тиск не могла об'єктивно висвітлювати життя й проблеми радянських німців. Російськомовні центральні засоби масової інформації для більшості з них залишалися малодоступними.

У повоєнні роки відбулися певні зміни в соціальній структурі німецького населення. Зайняте раніше переважно в сільському господарстві, воно поступово призвичаювалося до промислової праці й поповнювало ряди робітництва. З'явився вільний доступ до адміністративної, радянської і партійної роботи.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років відбувається значне пожвавлення релігійного життя. Помітний вплив на цей процес справила постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди"[8]. Хоча постанова не змінила загальної стратегії держави щодо церкви, але все-таки наступ тоталітаризму на релігійну свідомість мас дещо уповільнився.

У цей період з'явилися передумови для активізації творчості німецьких письменників, зросла їхня роль у громадському житті етносу. Твори художньої літератури стали вагомим елементом відродження національної самосвідомості. Серед німців було чимало талановитих письменників: Віктор Клейн, Йоганнес Варкентін, Зепп Естеррейхер, Фрідріх Больгер, Олександер Реймген, Андреас Крамер[9]. Їхні твори в різні роки були відзначені комісією Союзу письменників СРСР як кращі серед розрахованих на німецького читача. Але слід зауважити, що німецьким авторам доводилося працювати в умовах постійного ідеологічного диктату й намагань спрямувати їхню творчість у певне русло. Не випадково тематика німецьких творів у повоєнні роки кардинально змінилася: лейтмотивом більшості була пропаганда інтернаціоналізму, радянського патріотизму, уславлення держави й партії. Через це чимало письменників свідомо почали уникати публіцистики, переорієнтовувалися на інші жанри – лірику, дитячу літературу тощо.

Однак німецькі літератори намагалися не стояти осторонь потреб свого народу. Найпоширенішою формою прояву їхньої громадянської позиції стали творчі вечори. Саме на них й обговорювалися проблеми, що заважали гідному облаштуванню життя німецької спільноти, передавалася неофіційна інформація тощо.

Разом із тим, навіть в умовах "відлиги", німцям не вдавалося позбутися того морально-психологічного тиску, який створювали державні ідеологічні інституції. Проблема загострювалась і через те, що державні рішення 50–60-х років не містили чітких юридично-правових формулювань і не давали відповіді на питання: реабілітуються чи амністуються радянські німці. Відтак залишалося незрозумілим, чи з них знімаються висунуті сталінським режимом несправедливі звинувачення, чи вони визнаються як такі, що вчинили державний злочин і тепер їм вибачили.

До ідеї відновлення німецької автономії радянські державно-партійні органи ставилися байдуже, старалися її не помічати, що заганяло проблему в глухий кут. У 1964 р. німці чітко поставили свої вимоги перед керівництвом СРСР: повністю урівняти їх у правах з іншими народами Союзу; скасувати всі державні рішення, що кваліфікували їх як зрадників, шпигунів і т. п.; відновити німецьку республіку.

У серпні 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ "Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 року "Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя". Фактично це був черговий захід, який не розв'язував проблеми. У документі говорилося, зокрема, що в Указі від 28 серпня 1941 р. "по відношенню до великої групи німців – радянських громадян були висунуті звинувачення в активній допомозі і співпраці з німецько-фашистськими загарбниками. Життя показало, що ці огульні звинувачення були необгрунтовані й були виявом свавілля в умовах культу особи Сталіна. У дійсності в роки Великої Вітчизняної війни переважна більшість німецького населення разом з усім радянським народом своєю працею сприяли перемозі Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, а в повоєнні роки брали активну участь у комуністичному будівництві"[10].

Таким чином, держава офіційно визнавала невинуватість більшості німців і високо оцінювала їхній внесок у державне будівництво та перемогу. Але, з іншого боку, в Указі наголошувалося, що "німецьке населення міцно вкоренилося на нових місцях проживання й користується правами громадян СРСР..., сумлінно працює на підприємствах, у радгоспах, колгоспах, закладах, бере активну участь у громадському й політичному житті..."[11].

Указ ліквідовував лише частину положень акта 1941 р. Його приписи, що передбачали прикріплення депортованих німців до нових, визначених державою місць проживання, залишилися непорушними. Документ не був опублікований у центральних засобах масової інформації, а тому не став надбанням не тільки широкого загалу, а й багатьох із тих, кого безпосередньо стосувався й кому був конче необхідний.

У кінці 60-х років німці не полишали спроб "переконати" владу в необхідності задовольнити їхні прагнення. Для цього використовувалися різні форми: делегування представників до Москви, виступи в засобах масової інформації, прийняття відповідних резолюцій і рішень громадських організацій тощо. Не втрачаючи віри в те, що партія й уряд прислухаються до їхніх вимог, німці намагались активізувати своє національне й громадсько-політичне життя. У цей період їм вдалося заручитися гарантією влади, що на виборах до вищих та місцевих органів німцям буде відведена певна квота. У результаті розширилось їхнє представництво в радах усіх рівнів, у тому числі Верховній Раді СРСР. Подекуди вони займали й відповідальні партійні посади. Здебільшого такими обранцями ставали передовики промислового й сільськогосподарського виробництва, частково – представники інтелігенції. У ці ж роки діяльність ініціативних груп із питань відродження німецького національного життя поступово набувала рис громадсько-політичного руху, який з часом оформився у всесоюзне товариство "Wiedergeburt" – "Відергебурт" ("Відродження").

Важливою історичною подією для німців, депортованих з України, став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. "Про зняття обмежень при виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян". Крім того, що він скасовував попередній Указ 1955 р.[12], Указ дозволив депортантам повернутися на колишні місця проживання, в тому числі в Україну.

Повернення німців в Україну розпочалося ще в другій половині 60-х років. Кілька тисяч депортантів німецької національності, порушуючи чинне законодавство, нелегально перебралися й оселилися в різних регіонах республіки. Чимало їх знайшли притулок у колишніх односельців-українців. На початку 70-х років в Україні вже налічувалося близько 30 тис. німців[13]. Указ 1972 р. легалізував їхнє становище та стимулював подальший переселенський процес.

У кінці 70-х років тоталітарна держава значно звузила можливості національного розвитку німців, більш жорсткою стала політика русифікації, посилились атеїстичні утиски, що не могло не викликати відповідного опору.

У середині 80-х років радянські німці були розпорошені по всьому Союзу. Дані про чисельність етносу, місце проживання і т. п. до офіційної статистики не потрапляли. Перепис населення 1959 р. про існування німців у СРСР не повідомляв. Уперше в історії всесоюзних переписів про них згадувалося лише в 1979 р. Та й тоді інформація була вкрай скупою: вказувалася лише загальна кількість, частково зайнятість, але про розселення мови не було. З партійних документів відомо, що на кінець 70-х рр. 46% (900 тис.) радянських німців проживали в Казахстані. З них 15% – це нащадки тих, хто переїхав сюди під час Столипінської реформи або в перші десятиліття радянської влади з Поволжя, України та Північного Кавказу. Решта – жителі ліквідованої Республіки Поволжя, депортанти, виселені під час Другої світової війни; репатріанти з числа тих, хто мав німецьке підданство ("фольксдойче")[14]. Значну частину їх становили вихідці з українських земель.

В Україні протягом 70–80-х років чисельність німців зросла майже на вісім тисяч і становила на 1989 р. 37859 осіб[15]. Ці дані не є повними, оскільки перепис 1989 р. не фіксував наявність німецького населення на Волині, Буковині та в Галичині. У цих регіонах їх мешкало близько 10 тис. осіб, а в цілому в СРСР налічувалося майже 2 млн. німців. Поселенська структура німецького населення мала свою специфіку, яка зумовлювалася процесом урбанізації, еміграцією до Німеччини та іншими чинниками. Чисельність німців на селі за 1979–1989 рр. зросла з 10742 до 11003 чол., але їх міський прошарок зростав значно швидше. У сфері сімейно-шлюбних відносин німці виявляли консервативність. Серед них був найменший відсоток змішаних шлюбів та міжнаціональних сімей.

Рівень зайнятості в матеріальному виробництві був досить високим порівняно навіть із такими етносами України, як болгари, молдовани, греки. Переважала зайнятість фізичною працею, що зумовлювалося, головним чином, обмеженими можливостями в отриманні освіти, проживанням здебільшого в сільській місцевості та недостатнім забезпеченням джерелами інформації. Незначною була їх частка серед управлінців і керівників, проте ці обставини не можуть слугувати підставою для приниження участі німців у суспільному виробництві та соціальних перетвореннях в Україні.

Політика перебудови, ініційована 1985 р. М.Горбачовим, сприяла активізації національного руху німців. Вище партійно-державне керівництво здійснювало кроки щодо оздоровлення суспільно-економічного й політичного життя, намагалося усунути найбільш кричущі вияви соціальної несправедливості, найганебніші наслідки політики минулих десятиліть. Розпочалося звільнення політв'язнів, розгортався правозахисний рух.

Атмосфера перебудови та активні дії широких мас викликали необхідність змін в існуючій системі національно-державних відносин. В Україні, як і в інших респуб-

ліках Союзу. розгорнувся національно-визвольний рух, який став ґрунтом для піднесення етнічної самосвідомості німців. Процеси гласності дозволили відкрити багато "білих плям" в історії як українців, так і інших народів, що населяли республіку, сприяли відкритому доступу до джерел інформації.

У 1988–1989 рр. делегації німців кілька разів зустрічалися з високими державними посадовцями: Головою Ради Національностей Президії Верховної Ради СРСР, представниками ідеологічної комісії ЦК КПРС. У липні 1989 р. при Раді Національностей Верховної Ради СРСР була створена Комісія з проблем радянських німців. Її очолив народний депутат Г.Кисельов. До складу комісії увійшли представники німецької громадськості – Г.Гроут, Б.Раушенбах, Г.Штойк. Перед комісією стояло завдання вивчити весь комплекс проблем, породжених прийнятим у серпні 1941 р. актом про виселення радянських німців із місць проживання, у першу чергу з районів Поволжя, коли фактично була ліквідована німецька автономна республіка, та виробити рекомендації щодо їх вирішення[16]. Ці рекомендації були схвалені постановою Верховної Ради СРСР "Про висновки і пропозиції комісій з проблем радянських німців і кримськотатарського народу" від 28 листопада 1989 р.

Слід зауважити, що саме в цей час центр розв'язання національних проблем перемістився з керівних партійних інстанцій до вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради СРСР. Саме цей орган в умовах перебудови прийняв Декларацію "Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їхніх прав"[17]. Цим документом було дано політичну, правову й моральну оцінку політики тоталітарної держави щодо радянських німців. 21 грудня 1989 р. Рада Міністрів СРСР утворила Комісію з організації виконання постанови Верховної Ради СРСР "Про висновки і пропозиції комісій з проблем радянських німців і кримськотатарського народу". Вона дала доручення урядам республік, де проживали названі етноси, організувати відповідні комісії для відновлення прав цих народів. Ставилося також завдання розгорнути цілеспрямовану роботу з формування в районах переселення німців сприятливої суспільної атмосфери, яка би сприяла створенню нормальних умов для спільного проживання громадян різних національностей та виключала конфліктні ситуації[18].

Для координації діяльності республіканських органів 29 січня 1990 р. була сформована Державна комісія з проблем радянських німців. Але практичні результати її діяльності були обмеженими, жодного разу не розглядалося питання про виконання доручень цього органу.

Таким чином, у 50–80-ті рр. XX століття стали в історії німців періодом боротьби за свої політичні й національні права. Вона вилилась у масовий рух, який мав у своєму розвитку спади та піднесення й об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень тоталітарної держави. Були створені органи етнополітичної самоорганізації, проте вони діяли неузгоджено, лідерам була властива надмірна амбіційність, боротьба за владу, максималізм, нездатність консолідуватися навколо головної мети – відродження автономії.

[1] Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.13.

[2] Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал – 1990. – №10. – С.36.

[3] Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.

[4] Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.

[5] Кичихин А. Трагедия советских немцев в документах // Neues leben. – 1991. – №33. – 14 августа.

[6] История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / Составители В.А.Ауман, В.Г.Чеботарёва. – М.: РАУ – Корпорация, 1993. – С.176.

[7] Переговоры между правительственными делегациями Союза Советских Социалистических Республик и Германской Федеративной Республики // Правда. – 1955. – 10 сентября.

[8] Україна: друга половина XX століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С.202.

[9] Бауер В., Илларионова Т. Российские немцы: право на надежду. – М.: Республика, 1995. – С.31.

[10] Немцы в России и в СНГ. 1763–1993. Совет по культуре российских немцев. – Stuttgart, 1993. – С.67.

[11] Там само. – С.67.

[12] История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – С.179.

[13] Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – №9–10. – С.66.

[14] Там само. – С.200.

[15] Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К., 1990. – С.21.

[16] История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). – С.273–275.

[17] Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1989. – №23. – С.449.

[18] История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – С.281–282.

An attempt to depict one of the periods in Ukrainian-German history, the life of the Germans in Ukraine has been made in the article. 1950–1980s have become the years of the German's struggle for their political and national rights. It developed into the movement which united the Germans with the aim to reject the accusation of totalitarism.

***Key words:** Germans, Ukraine, political and national rights.*

УДК 94(436)+329.14
ББК 63.3(4А)5

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ

ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ XX ст. (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ)

У статті розглядаються різноманітні аспекти організаційного становлення Польської партії соціал-демократичної Галичини й Сілезії як складової частини австрійської соціал-демократії кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *польська соціал-демократія, Галичина, організація, партія.*

Упродовж останнього десятиліття XIX – перших років XX ст. у Галицькому коронному краї Австро-Угорщини виникло одразу півтора десятка політичних партій новітнього взірця. Усі вони, втім, перебували на різних стадіях організаційного розвитку. З погляду розбудови й функціонування позавиборчих і позапарламентських структур найбільш поступовими, поряд з українськими та польськими ендеками й людовцями, були польські соціал-демократи як масова партія з чітко визначеною соціальною орієнтацією[1].

Ідейно-організаційні витоки та еволюція галицько-польської соціал-демократії кінця XIX – початку XX ст. досліджувалися в працях Ю.Бушка, В.Найдус, І.-П.Химки та ін.[2]. Завданням даної статті стало висвітлення низки вузлових проблем становлення політичної партії масового типу в Галичині на прикладі польської соціал-демократії в період 1899–1904 рр.

Під кінець XIX ст. унаслідок аграрних реформ, прискореної індустріалізації та урбанізації в Королівстві Польському польська шляхетська нація, за характеристикою А.Каппелера, поступово перетворилася в націю сучасну, яка мала тенденцію до охоплення всіх соціальних верств, виникли новітні національні партії, серед яких найважливішими були соціалістична й націонал-демократична. У Польській партії соціалістичній (ППС) Ю.Пілсудський та його послідовники зробили спробу поєднати соціальні завдання з національними. Опираючись на шляхетсько-романтичну традицію боротьби за відновлення Польщі шляхом збройних повстань та використовуючи її інтегруючий потенціал, партія зуміла змобілізувати чимало робітників навколо гасла "через незалежність – до соціалізму"[3]. У перших роках XX ст. ППС змінила свій характер: з організації активістів-конспіраторів перетворилася на масову партію[4].

У Галичині ідейно-політичне та організаційне становлення союзниці ППС – Польської партії соціал-демократичної (ППСД) на зламі XIX–XX ст. збіглося в часі з поглибленням партійно-політичної диференціації суспільства, виникненням і становленням інших польських, українських, єврейських партій, тому ускладнювалося конкурентною боротьбою з ними, а також потребою чіткого визначення свого місця в суттєво оновленому політичному спектрі.

Новий етап у розвитку соціал-демократичного руху в австрійській частині двоєдиної Австро-Угорської монархії (Цислейтанії) був започаткований наприкінці XIX – на початку XX ст. принциповими змінами в його структурі та ідеології. У 1897 р. єдина, багатонаціональна Соціал-демократична робітнича партія Австрії остаточно перетворилася на федерацію шести автономних національних секцій. ППСД Галичини й Сілезії стала польською секцією цього австрійського "малого Інтернаціоналу". 1899 р. в окрему секцію виділились українські, а з 1905 р. – єврейські соціал-демократи Галичини й Буковини. 1901 р. із прийняттям нової, так званої Віденської програми завершилась еволюція австрійської соціал-демократії до реформізму й парламентаризму, виключно легальних методів та форм діяльності.

Попри те, що ППСД була лідером галицького робітничого й соціалістичного руху, реальне становище польської національної секції СДРПА в 1899–1904 рр. було вкрай складним. Відчутної шкоди партії завдало введення надзвичайного стану в Галичині в 1898–1899 рр. Влада використовувала й інші засоби для боротьби з опозиційною силою. Так, в одній з найактивніших парторганізацій – перемишльській – навесні 1900 р., фактично незадовго перед початком нової виборчої кампанії до парламенту, відразу біля 40 соціал-демократів були призвані на військову службу, в тому числі й один із лідерів партії (на той час хворий туберкульозом) Вітольд Регер[5].

Усе це позначилося на внутріпартійному житті в ППСД серйозними проблемами в організації, тактиці, матеріальному забезпеченні діяльності. Зокрема, вже на грудневій 1899 р. крайовій партконференції в Перемишлі делегати К.Желяшкевич і Л.Місьолек скаржилися на застій у львівській організації ППСД[6]. Свідченням повільного й загалом слабкого розвитку партії на терені Сілезії став підтриманий конференцією заклик Т.Регера до пролетаріату цього регіону творити окрему від чеських та німецьких робітників організацію[7]. Ураховуючи вірогідний розпуск Державної ради в найближчий час і старт нової передвиборної кампанії, конференція ухвалила скликати агітаційні збори, на яких на прикладі фінансової, соціальної і політичної діяльності галицького сейму доводити шкідливість існуючої виборчої системи, активізувати агітацію за загальне право голосування до сейму й парламенту[8].

Легальна політична сила, яка претендувала на реальний, вагомий вплив у громадсько-політичному житті Галичини початку XX ст., повинна була мати щоденну газету, навіть ціною значного дефіциту її бюджету. Тому в умовах підготовки до нових парламентських виборів із квітня 1900 р. головний друкований орган ППСД краківський "Naprzód" почав видаватися щодня. Він став першою в історії польською щоденною соціалістичною газетою. Однак утримання щоденної газети в перших роках XX ст. явно перевищувало організаційний і фінансовий потенціали партії. Уже на червневій 1900 р. конференції ППСД матеріальний стан видання був охарактеризований як "плачевний"[9]. У березні 1901 р. борги часопису сягали 20 тис. крон[10]. Щоб не бути збитковим, "Naprzód" мав би реалізовуватися хоча б у 3,5 тис. прим., тимчасом у нього було лише 2,3 тис. передплатників* і відповідний тираж[11]. До осені 1904 р. його наклад упав на третину[12] й тільки наприкінці 1904 – на початку 1905 рр. вдалося досягти бажаного обсягу видання – 3,5 тис. прим. ("Діло" виходило тоді в 2,6 тис. прим., орган радикалів "Новий громадський голос" – 0,5 тис.)[13]. Утримати видання вдалося й завдяки допомозі від інших партій із-за кордону, зокрема німецьких соціал-демократів. Так, лише в 1902/3 рр. газета одержала від СДПН понад 1,7 тис. марок[14].

---

* Для порівняння: "Діло" тоді виходило накладом 1,8 тис. прим., "Галичанинъ" – 1,3 тис., "Руслан" – 2 тис. (ЦДІАУЛ. – Ф.146, оп.8, спр.89, арк.32).

Характерно, що головний рупор ППСД не мав монопольного становища навіть у власній партії. Крім нього в цей період виходили ще газета для сільського пролетаріату "Prawo Ludu", орган польських соціал-демократів на терені Сілезії "Równość" (з 1904 р. – "Robotnik Śląski") та інші, щомісячне брошурне видання "Latarnia" ("Ліхтар"), а також преса фахових об'єднань. Специфіка роботи в Східній Галичині, непорозуміння з центральним краківським керівництвом зумовили прагнення львівських діячів мати власне періодичне видання (хоча б тижневе), відверто висловлене на крайовій конференції в березні 1901 р.[15]. Згодом таким виданням став "Głos Robotniczy" (у 1907 – 1913 рр. – щоденний "Głos"), що виходив у Львові з 1904 р., редагований упродовж тривалого часу М.Ганкевичем.

За відсутності селянської програми, більше того, хоча б ясної позиції в селянському питанні в умовах аграрного регіону важко було розраховувати на перемоги під час парламентських і сеймових виборів. Проте навіть після сільськогосподарського страйку 1902 р. доповідач з аграрного питання на VIII з'їзді ППСД (січень 1903 р.) лідер партії І.Дашинський не зміг запропонувати якогось конкретного плану акції партії серед селянства[16]. Усе це в комплексі з традиційними для тодішньої Галичини зловживаннями й терором із боку влади, куріальною виборчою системою, провалом тактики антишляхетської та антиклерикальної коаліції й іншими причинами зумовило втрату ППСД значної кількості голосів на парламентських виборах 1900 р. та невдачу на сеймових 1901 р.[17].

Зокрема, під час парламентських виборів у грудні 1900 р. партією було висунуто кандидатів у 6 з 15 виборчих округів краю по V курії та 4 по III (міській). У Львові кандидатові ППСД Ю.Гудецу протистояв відомий публіцист, опозиціонер-популіст Е.Брейтер. У ході гострої полеміки в пресі та у вигляді обміну листівками ("відкритими листами", адресованими супернику) прихильники Брейтера закидали соціал-демократичним діячам свідому експлуатацію робітників із власною користоливою метою, прямо вказуючи на отримання ними матеріальних винагород із робітничих кас, тоді як на допомогу робітникам нерідко "бракує грошей"[18]. У підсумку виборів соціал-демократи здобули лише один мандат (І.Дашинського у Кракові), і то значною мірою за рахунок концентрації на ньому досить скромних на той час партійних ресурсів, у тому числі й грошової допомоги від польських соціалістів із Російської імперії та СДПН. Останнє послужило навіть приводом для офіційного звернення краківської дирекції поліції до німецького консульства у Львові[19]. Активна ж участь ППСД у сеймових виборах 1901 р., що відбувалися за застарілою ступеневою системою та практично під контролем місцевих властей, була із самого початку безперспективною. У результаті протягом 1900 – 1907 рр. партія мала тільки одного посла – депутата віденського рейхсрату І.Дашинського. Він продовжував очолювати парламентську фракцію СДРПА (Соціал-демократичний клуб), яка, порівняно з попередньою каденцією, зменшилася з п'ятнадцяти до десяти депутатів*.

Першою ініціативою фракції в парламенті в лютому 1901 р. стали внесені нею проекти введення загального виборчого права та реформи народного шкільництва[20]. І.Дашинський, як і інші члени фракції (австрійці Е.Пернерсторфер і Ф.Шумейєр, чех Е.Рігер), зосередив свою увагу на критиці феодальних пережитків ("шляхетчини"), мілітаризму й клерикалізму, виступав за повну рівноправність усіх народів Австрії, викривав зловживання галицьких властей, особливо під час виборчих кампаній, коли синонімом крайової політичної системи ставали, за його словами, "шнапс і ковбаса (підкуп і обман виборців. – *О.Ж.*)", а також відверте насильство, яке нерідко завершувалося пролиттям крові селян і робітників[21]. При цьому він наводив конкретні факти зловживань, називав прізвища винних у них впливових польських магнатів і урядовців, вносив численні, гострі інтерпеляції.

* Польське коло отримало в результаті виборів 61 мандат, людовці – 9, молодочехи – 53, різні німецькі національні партії разом – понад півтори сотні мандатів (Naprzód. – 1901. – 20 stycz.)

Безсумнівний і загальновизнаний ораторський хист, непересічна енергія і сміливість лідера галицько-польських соціал-демократів висунули його на роль по суті головного народного трибуна в австрійському парламенті та одного з провідних діячів СДРПА. Однак, попри всю гостроту й дошкульність для панівних класів, виступи І.Дашинського в цей період практично не мали й не могли мати серйозних правових наслідків через нечисленність соціал-демократичного клубу, строкатість і розпорошеність опозиційних сил, міжнаціональні протиріччя. Порівняно більший потенціал та практичний ефект його парламентські промови мали як цілком легальний засіб агітації друкованим словом, тиражовані у вигляді брошур масовими накладами та відтворювані повністю в партійних друкованих органах ППСД і УСДП. При цьому соціал-демократами активно використовувалась одна з лазівок в австрійському законодавстві: опубліковані дослівно в офіційних стенограмах парламентських сесій ці виступи при передруці в пресі або у формі брошур уже не підлягали цензурі.

Невдачі на парламентських і сеймових виборах до певної міри компенсувалися успіхами в кампаніях місцевого рівня. У 1900 р. львівські соціал-демократи перемогли на виборах членів промислових судів. З цього приводу москвофільський "Галичанинъ" писав, що більшість львівських робітників стоїть при будь-яких виборах на боці соціал-демократичної партії. Цитуючи польську пресу, газета відзначала, що соціалісти вже "оволоділи касою хворих та бюро праці, де розпоряджаються самовільно і безконтрольно"[22]. У 1903 р. соціал-демократи перемогли й у жорстокій (троє робітників смертельно поранені жандармами) боротьбі за касу хворих у Станіславі[23]. Героїзм станіславських робітників привітав IX з'їзд австрійської соціал-демократії в окремій резолюції, внесеній делегатами ППСД і УСДП[24].

Оволодіння керівництвом різних робітничих установ давало ППСД можливість забезпечувати партійних функціонерів оплачуваними посадами. Наприклад, активні діячі й організатори партії Ю.Гудец, В.Регер, А.Людвіг працювали урядниками кас хворих відповідно у Львові, Перемишлі, Станіславі; С.Куровський (з 1899 р. – голова партійного комітету ППСД у Кракові) одночасно очолював крайову організацію профспілок Галичини, а згодом став функціонером каси хворих у Кракові[25].

Разом із тим, акцент на творенні фахових та оволодінні іншими робітничими організаціями призвів до відставання в розвитку партійно-політичних структур. На черговій конференції ППСД 17 червня 1900 р. у Кракові, де зібралися представники партосередків Львова, Перемишля, Нового Сонча, Бялої, Подгужа й Кракова, І.Дашинський констатував ріст профспілок унаслідок запровадження звільненої посади крайового фахового секретаря, через що вже "організація професійна є сильнішою за політичну"[26]. Конференція поставила завдання створити Політичний секретаріат партії, засновувати політичні товариства, які полегшили б справу політичної агітації, поширити на весь край інститут "мужів довір'я", для обрання яких окружним

агітаційним комітетам у Кракові, Львові, Перемишлі, Станіславі й Бялій було доручено провести збори в усіх населених пунктах їх територій, а також запровадити партійний податок на агітаційні цілі з усіх членів фахових організацій[27].

На з'їздах і конференціях ППСД початку XX ст. регулярно піднімалася проблема партійних функціонерів ("службовців партії"), які, займаючи одночасно оплачувані посади в різноманітних робітничих установах, через свою зайнятість там занедбували суто партійну, політичну роботу. Так, недостатня участь партбюрократії в партійних справах, внутріпартійному житті була піддана критиці на крайовій конференції 24–25 березня 1901 р. у Львові, де зібралися представники партійних осередків із 14 галицьких міст[28].

Невдоволення інертністю й пасивністю партбюрократії досягло крайніх меж на IX з'їзді ППСД, що проходив 30 жовтня – 1 листопада 1904 р. у Кракові за участі 100 делегатів від 102 партійних організацій і об'єднань та 150 гостей, у тому числі представників польських соціалістичних партій у Росії та Пруссії. Доповідач із питання оргроботи І.Дашинський, указавши на ріст егоїзму, брак ініціативи, самопожертви й відданості в партійних лавах, заявив, що партія не буде богадільнею для своїх достойників. Ухвалена з'їздом резолюція наголошувала на праві й обов'язку партії вимагати інтенсивної роботи від усіх службовців, що отримали посади завдяки їй[29].

Дедалі виразнішим ставав розрив між партійними верхами та низами, посилювалися елементи вождізму й авторитарності в управлінні партією з боку її лідерів і особисто І.Дашинського. З погляду внутріпартійної демократії показовим був той факт, що зміни в програмі СДРПА готувалися й ухвалювалися без участі партійних низів ППСД. Бажання керівництва уникнути дискусій із дражливих питань, пов'язаних із ревізіонізмом, виливалося в крайнощі. Так, у звітній доповіді ЕК VIII з'їздові (1903 р.) узагалі не згадувалося про те, що за час, який минув із попереднього крайового з'їзду, СДРПА прийняла нову програму(!). За це доповідь була піддана критиці делегатами[30]. За рік на IX з'їзді під час полеміки навколо ставлення до інших польських соціалістичних партій І.Дашинський "посадив на місце" делегатів зі Станіслава, бо, мовляв, "окружна організація малого провінційного міста" не може бути компетентною в такій справі, а прибічникам відокремлення єврейської соціал-демократії заявив, що вони занадто молоді, щоб суперечити керівництву партії[31].

На відміну від правоконсервативних, провладних сил, які формували своє парламентське й сеймове представництво значною мірою за рахунок використання адмінресурсу, ППСД, позбавлена підтримки місцевих владних структур і суспільної верхівки, головний акцент у політичній діяльності робила на організаційно-масову роботу, зокрема скликання зборів із приводу злободенних політичних та економічних питань, заснування різноманітних робітничих товариств. Так, за статистичними даними поліції, з усіх зборів, проведених у Кракові різними політичними силами в перші роки XX ст., у середньому третина була організована соціал-демократами[32]. У цілому, наприклад, за 1899 – середину 1901 рр. ППСД провела в усій Галичині близько 300 мітингів та понад 1 тис. закритих зборів[33].

Крім того, есдеки брали активну участь у різних фахових заходах, виступали на них, вносили резолюції. Наприклад, лише у квітні – червні 1901 р. соціал-демократи у Львові взяли участь у зборах залізничників, крайовій конференції промисловців, ремісників і робітників та інших масових акціях[34]. У Західній Галичині станом на 1905 р. "Proletariat" був одним із трьох існуючих політичних товариств (поряд із Консервативним клубом та Товариством демократичним), а робітничі об'єднання загалом у 1904 – 1905 рр. перебували на третьому місці за чисельністю членів серед усіх типів товариств (після науково-освітніх і виховних)[35].

Єдині фахові робітничі товариства нерідко створювалися соціал-демократами для пролетаріату не тільки Галичини, але й Буковини та Сілезії, що значно полегшувало їх діяльність*. Такими були товариства пекарських робітників, працівників кондитерського виробництва та ін.[36].

VII партз'їзд (1901 р.) завершив організаційне оформлення польської національної секції СДРПА, затвердивши статут ППСД, який базувався на основних організаційних принципах австрійської соціал-демократії. Згідно зі статутом, члени партії були зобов'язані належати до політичного товариства й водночас до професійної спілки. У кожному населеному пункті чи місцевості партійці об'єднувалися в місцеві (територіальні, а не фахові, як це переважно практикувалося досі) партійні організації, на щорічних зборах обирали "мужів довір'я", з котрих складався місцевий партійний комітет. Таким чином, інститут "мужів довір'я", хоч і зберіг стару назву, змінив свою якість: колишні вповноважені партії стали членами постійно діючого партійного комітету.

Усі місцеві організації округу об'єднувалися в окружну організацію, посилали по одному делегату на окружну конференцію, що мала скликатися також щорічно, обирати окружний комітет**. Найвищим керівним органом ППСД був крайовий з'їзд. Він відбувався один раз на два роки (у разі потреби міг бути скликаний позачергово), кожна місцева організація й кожен комітет обирали на нього по одному делегату, плюс кожен окружний комітет додатково направляв по два делегати[37].

З'їзд визначав місцезнаходження партійного правління й обирав виконавчий орган ("Заряд") партії. Він складався з Виконавчого комітету ("Екзекутиви") з 5 чол., що мали здійснювати керівництво поточними справами й мешкати в місцеперебуванні Заряду, та представників (по одному) від окружних організацій ("Партійний контроль"). До Заряду могли також входити парламентські й сеймові посли від партії та редактори друкованих органів. Фінанси партії мали б формуватися із членських внесків ("партійного податку"), добровільних пожертв і доходів від партійних "підприємств", тобто видавництв і організації культурно-масових заходів[38]. Таким чином, принаймні формально було завершено організаційне становлення ППСД як масової партії новітнього типу.

Проте станом на середину 1904 р. у галицько-польському соціал-демократичному русі, як і в діяльності УСДП, спостерігався спад. Він позначився і на активності внутріпартійного життя, місцевих організацій, і на ефективності політичної роботи. Уже на VIII з'їзді ППСД, який відбувся 5 – 6 січня 1903 р. у Перемишлі за участі 73 делегатів із Галичини й Сілезії, у звіті партійного правління відверто зазначалося: "... Ні великих надзвичайних перемог назвати не можемо, вказати нам, також, важко на великий розвиток робітничого класу за той час...". Єдиним політичним здобутком можна було вважати введення І.Дашинського та Ю.Гудеца до міських рад відповідно Кракова й Львова[39].

---

* Громадські об'єднання, що діяли на терені кількох коронних країв, підпадали під юрисдикцію порівняно ліберальнішої центральної віденської, а не місцевої влади.

** З 1897 р. у структурі ППСД було чотири окружні комітети: львівський, краківський, перемишльський та сілезький, у 1903 р. утворено п'ятий – станіславський.

У доповіді Е.Гекера IX з'їздові (1904 р.) було визнано, що не принесла особливих дивідендів партії й боротьба за реформу виборчої системи, котра розглядалась як головне політичне завдання. У виступах делегатів указувалося на диспропорції в практичній роботі: багато уваги приділялося розвитку економічних організацій робітників і значно менше – актуальним політичним питанням, унаслідок чого партія втрачала авторитет[40]. Це ж підтвердили й традиційні збори представників робітничих товариств м. Краків 14 серпня 1904 р., на які прийшло втричі менше учасників, ніж на аналогічні заходи раніше. У промовах було констатовано зменшення кількості членів партії та інтересу до неї з боку робітників[41].

Лише восени 1904 р. з'явилися ознаки початку нового піднесення соціал-демократичного руху. 30 жовтня в Кракові відбулася відкрита конференція ППСД Галичини й Сілезії з порядком денним "Політичні права робітників", участь у якій, за оцінками поліції, узяло біля 2 тис. осіб. Головували складач Л.Місьолек та кандидат в адвокати М.Виростек, виступили делегати зі Львова, Ярослава, Бродів, Борислава, від сілезької організації та ін.[42]. З початком 1905 р. звістки про революційні заворушення в Росії дали поштовх до значної активізації робітничого руху та прискорення процесів становлення соціал-демократії у Галичині й на Буковині.

Отже, 1899–1904 рр. стали періодом організаційної перебудови галицько-польської соціал-демократії. Проблеми внутріпартійного життя були пов'язані з необхідністю посилення політичної організації, утриманням щоденного друкованого партійного органу, підвищенням ролі партійних функціонерів тощо. Хоча партія діяла фактично вже понад десятиліття (з 1890 р.), лише з остаточною федералізацією СДРПА в 1897 р. та виокремленням українських соціал-демократів Галичини й Буковини (1899 р.) склалися умови для завершення процесу становлення ППСД як автономної національної секції австрійської соціал-демократії. У подальшому відокремлення від ППСД єврейської соціал-демократії та активізація суспільного руху під впливом революційних подій у Російській імперії 1905–1907 рр. стали каталізаторами завершення цього процесу.

1 Див.: Біндер Г. Перспективи дослідження історії партій в австрійській Галичині // Україна модерна. – К. – Львів, 2003. – Ч.8. – С.150–153.

2 Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). – К., 2002; Buszko J. Dzieje ruchu robotniczego w Galicji Zachodniej (1848–1918). – Kraków, 1986; Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890–1919. – Warszawa, 1983 *та ін.*

3 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. – Львів, 2005. – С.170.

4 Stefanowski R. PPS, 1892 – 1992. – Warszawa, 1992. – S.34.

5 Галичанинъ. – 1900. – 9 (22) апр.

6 Naprzód. – 1899. – 14 grud.

7 Галичанинъ. – 1899. – 2 (14) дек.

8 Там само.

9 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАУЛ). – Ф.146, оп.8, спр.7, арк.17; Спр.146, арк.17.

10 Там само. – Спр.69, арк.2.

11 Там само. – Спр.67, арк.4.

12 Там само. – Спр.305, арк.41.

13 Там само. – Спр.317, арк.13, 18; Спр.462, арк.1; Спр.586, арк.5.

14 Лозинський М. Три з'їзди (До найновішої історії соціальної демократії) // Літературно-науковий вістник. – 1904. – Т.26. – С.80.

15 ЦДІАУЛ, ф.146, оп.8, Спр.69, арк.1–2.

16 Див. його доповідь: Daszyński I. Teksty / Wybral, opr. oraz wstępem popr. J.Myśliński. – Warszawa, 1986. – S.105–112; Strajki rolne // Naprzód. – 1903. – 9 stycz. – S.2; Proletaryat. – 1902. – №11. – S.19.

17 Proletaryat. – 1902. – №11. – S.18; 1903. – №11. – S.13 – 15.

18 Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, відділ рукописів, ф.44, Спр.10/II, арк.101.

19 ЦДІАУЛ, ф.146, оп.8, Спр.8, арк.36–37.

20 Воля. – 1901. – №3-4. – С.11.

21 Там само. – 1 берез. – С.1–3; 1 трав. – С.3–5; 1 черв. – С.3; 1 лип. – С.6; 15 листоп. – С.8–10; 1 груд. С.1–3; 15 груд. – С.6–7; 1902. – 15 черв. – С.11–13; Naprzód. – 1901. – 22 lut., 16 maja, 1 list.

22 Галичанинъ. – 1900. – 22 янв. (3 февр.).

23 Воля. – 1903. – 1 листоп.

24 Там само. – 15 листоп.

25 ЦДІАУЛ, ф.146, оп.8, Спр.147, арк.33, 36, 59; Спр.306, арк.51; Державний архів Івано-Франківської області, ф.225, оп.1, спр.73, арк.9.

26 ЦДІАУЛ, ф.146, оп.8, спр.7, арк.16.

27 Там само. – Арк.16–17.

28 Там само. – Спр.69, арк.1–3.

29 Там само. – Спр.305, арк.36, 39, 40 – 41.

30 Proletariat. – 1902. – №11. – S.18.

31 Лозинський М. З сучасного робітницького руху // Літературно-науковий вістник. – 1904. – Т.28. Кн.12. – С.189, 194.

32 ЦДІАУЛ, ф.146, оп.8, спр.65, арк.6, 7, 10.

33 Там само. – Спр.67, арк.3.

34 Там само. – Спр.75, арк.4–7, 9–10, 12–13, 15–17.

35 Там само. – Спр.598, арк.26, 32.

36 Там само. – Арк.28, 29.

37 Там само. – Спр.67, арк.7–10; ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів, ф.44, спр.10/V, арк.46 – 46 зв.; Naprzód. – 1901. – 2 lip.

38 ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів, ф.44, спр.10/V, арк.47.

39 Proletaryat. – 1902. – №11. – S.17–18.

40 ЦДІАУЛ. – Ф.146, оп.8, спр.305, арк.42.

41 Там само. – Спр.304, арк.92.

42 Там само. – Спр.305, арк.32–33.

The article deals with the various aspects of organizational structure forming of Polish social-democratic party of Halychyna and Silezia as component part of Austrian social democracy at the end of the 19th – beginning of the 20-th century.

Key words: *Polish social democracy, Halychyna, organization, party.*

УДК 94 (477) "1920–1930"
ББК 63.3 (4 Укр)6

Тетяна ХОДАК

ДЕРЖАВОТВОРЧІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ 20–30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на обширному документальному матеріалі висвітлено еволюцію державотворчих концепцій українських християнських суспільників міжвоєнного періоду. Розкрито суть і основні засади консервативно-клерикальної державно-політичної думки окциденталістів і орієнталістів.

Ключові слова: *християнські суспільники, державотворчі концепції, окциденталісти, орієнталісти, консерватизм, клерикалізм.*

Консерватизм як ідейно-політична течія сформувався в Галичині наприкінці XIX століття. Його носіями виступили представники греко-католицької церковної ієрархії та світської інтелігенції.

Організаційне оформлення консервативного руху відбулося у 1896 р. На базі поміркованого крила народовців на чолі з О.Барвінським, Н.Вахняниним, В.Коцовським, К.Студинським (новоерівці-новокурсники) з нагоди 300-ліття Берестейської унії було засновано Католицький русько-народний союз (КРНС), який з 1897 р. видавав газету "Руслан"[1]. Опираючись на підтримку австрійських властей і місцевої польської адміністрації, консерватори домоглися репрезентації в парламенті й галицькому сеймі. Проте галицькі консерватори не зуміли здобути значного політичного впливу в українському суспільстві, розвитися у масовий рух. У кінці XIX – на початку XX століття вони залишилися нечисленною групою світської інтелігенції і греко-католицьких священиків без вагомих матеріальних і політичних передумов впливати на суспільні процеси.

У силу цього їх політична думка ґрунтувалася на підтримці габсбурзької династії, мирному співжитті українського й польського народів у Галичині на засадах взаємної поваги й рівності прав. Лідери КРНС вважали ідею державно-політичного суверенітету України утопією, а вимогу національно-територіальної автономії українських земель у Австро-Угорщині передчасною.

Порівняно із західноєвропейським класичним консерватизмом, який виступав за збереження традиційних засад державного ладу, політичних інститутів та суспільних відносин, галицький консерватизм мав свої особливості, що виявлялися у відмові вимог політичного характеру, перенесенні політичних проблем "аж на останній план"[2]. У своїх програмних документах, зокрема "Проекті організації народної роботи" О.Барвінського, основний акцент було зроблено на створення культурно-освітніх, виховних та господарських інституцій для роботи серед українського населення.

Запровадження 27 січня 1907 р. загального виборчого права при виборах до австрійського парламенту і проведені у травні цього ж року парламентські вибори ще більше звузили можливості галицьких консерваторів для політичного маневрування між австрійськими властями й польською адміністрацією. Занепад консервативного руху спонукав його провідних діячів до утворення у грудні 1911 р. із колишнього КРНС Християнсько-суспільної партії (ХСП), яка все більше еволюціонувала в бік національно-державницького табору. Християнські суспільники попри деякі застереження у цілому підтримали вимоги українських

націонал-демократів про поділ Галичини на польську й українську частини і створення на цій основі національно-територіальної автономії, відкриття українського університету, запровадження виборчої реформи при виборах до галицького сейму, а також консолідацію національних сил в умовах загрози війни[3]. Проте ХСП й надалі залишалась організаційно й політично слабким і нечисленним угрупованням української інтелігенції й греко-католицького духовенства.

У роки національно-визвольних змагань ХСП зайняла українську державницьку позицію, при цьому вона не висувала будь-яких проектів державного устрою. Її провідні діячі входили до складу парламенту ЗУНР – Української Національної Ради (УНРади) (О.Барвінський, Б.Барвінський, Я.Гординський, Ю.Дзерович, С.Каркут, К.Студинський)[4]. У першому уряді ЗУНР – Державному Секретаріаті, затвердженому УНРадою 9 листопада 1918 р., О.Барвінський виконував обов'язки Державного секретаря віросповідань і просвіти[5].

Втрата урядом ЗО УНР державно-політичного суверенітету над західноукраїнськими землями в результаті окупації їх польськими військами у липні 1919 р. спонукала екзильний уряд на чолі з Є.Петрушевичем у Відні та крайові політичні сили до національної консолідації, розгортання боротьби проти польської окупації, за державну самостійність Галицької Республіки.

Для згуртування сил державницького табору в єдиний національний фронт у 1920 р. було створено Міжпартійну раду, до якої входила й ХСП. Християнські суспільники активно підтримали державотворчу платформу уряду ЗУНР, основними засадами якої було невизнання легітимності польської держави на українських землях, боротьба за ліквідацію окупаційного режиму, відновлення західноукраїнської державності. Єдиним законним державно-правовим органом визнавалась Українська Національна Рада та її представництво в особі екзильного уряду ЗУНР. Представники ХСП входили також до складу крайової УНРади.

Провідні діячі ХСП О.Барвінський, Б.Барвінський, Я.Гординський, о. В.Лициняк на першому Міжпартійному з'їзді у Львові, що відбувся 3–4 червня 1921 р., взяли активну участь у підготовці програми діяльності для всього національно-державницького табору, виступили на підтримку уряду Є.Петрушевича, висловилися за єдиний національний фронт західноукраїнських політичних сил з метою активізації боротьби за незалежність Галицької Республіки[6].

На другому Міжпартійному з'їзді 3 вересня 1921 р. ХСП підтримала ідею усамостійнення українського громадського й політичного життя в умовах окупаційного режиму, відродження українських громадсько-державних інститутів у середині польської держави, створення приватного українського університету у Львові[7].

Християнські суспільники зайняли також послідовну позицію стосовно виборів до польського сейму та сенату. 27 серпня 1921 р. на засіданні Міжпартійної ради вони проголосували за резолюцію про бойкот виборів[8].

Галицькі консерватори солідаризувалися з вимогами Є.Петрушевича стосовно переобрання проводу Міжпартійної ради, зокрема В.Бачинського, який відстоював ідею нормалізації відносин із Польщею на засадах автономії українських земель у складі польської держави. З цього приводу управа Української християнсько-суспільної партії заявила про припинення своєї діяльності у Міжпартійній раді до того часу, поки її очолюватиме В.Бачинський. Політика єдиного національного фронту опини-

лася під загрозою. Лише після відставки В.Бачинського ХСП відновила свою участь у Міжпартійній раді[9].

З метою урегулювання конфлікту Міжпартійна конференція 10 березня 1923 р. з участю ХСП, УНТП та УРП ще раз підтвердила, що єдиним повноправним державно-політичним представником краю є уряд Є.Петрушевича. Конференція вимагала від держав Антанти “визнати самостійність і незалежність Східної Галичини”, скликати “представників місцевого населення для вислухання їхніх інформацій та бажань”, застерігала від можливого “потоптання права самовизначення народів”[10].

Рішення Ради послів Антанти про приєднання Галичини до Польщі викликало глибоку кризу в українському національно-державницькому таборі. Галицькі партії вирішили не підпорядковуватися більше закордонному проводові, політика якого завершилася крахом. Українська радикальна партія заявила про розрив стосунків із ХСП та УНТП. За таких обставин Міжпартійна рада розпалася. Діяльність УНРади припинилась[11]. Активний державотворчий період діяльності галицьких консерваторів, у ході якого вони послідовно відстоювали національно-державницьку платформу, завершився.

Після 1923 р. ХСП остаточно занепала. Частина її діячів влилася в Українську народно-трудову партію, а згодом до УНДО, інша замкнулася на релігійно-церковних проблемах. Традиційний консервативний християнсько-суспільний рух охопила глибока криза. Одночасно вона характеризувалась ідейною та суспільно-політичною активізацією клерикальних кіл, які виступали за створення нової консервативної громадсько-політичної організації. Ініціативна група на чолі з о. Т.Галущинським, ученим-істориком С.Томашівським та відомим політичним діячем, журналістом і письменником О.Назаруком ставила собі за мету згуртувати українські консервативні кола на засадах католицького клерикалізму, активної боротьби проти комунізму й атеїзму. Вони виступали також за посилення курсу на латинізацію греко-католицької церкви, запровадження целібату тощо. У цьому їх активно підтримували станіславський єпископ Г.Хомишин та перемишльський єпископ Й.Коциловський.

У середовищі греко-католицьких священиків, як і в ширших верствах українського суспільства, такі починання викликали негативну реакцію, оскільки основна маса української світської і духовної інтелігенції була перейнята національно-демократичними настроями, виступала проти латинізації греко-католицької церкви, запровадження целібату. В українському суспільстві греко-католицька церква сприймалась як інституційна складова українського національно-визвольного руху. У зв’язку з цим важливо було зберегти в ній певні східнохристиянські впливи, які зближали б українських католиків і православних. Таку позицію відстоював і митрополит А.Шептицький та його оточення.

Гострі дискусії і протиборство на релігійному та церковно-обрядовому ґрунті викристалізували дві консервативно-клерикальні течії: окцидентальну (латинську) та орієнтальну (візантійську).

Поряд із контроверсійними підходами у розв’язанні церковно-релігійних проблем у представників обох течій були також різні візії вирішення державно-політичних питань, оцінки правового статусу Галичини. Якщо клерикали-окциденталісти відстоювали ідею польсько-українського порозуміння і вимагали автономії українських земель у складі Польщі, то переважна більшість української інтелігенції, як і українського суспільства загалом, підтримували платформу українських націонал-

демократів, які виступали за продовження боротьби проти польського окупаційного режиму легально-демократичними методами, за здобуття державної незалежності України. Державотворча концепція поміркованого крила українських консерваторів і націонал-демократів ґрунтувалася на ідеї соборності українських земель, а також опори на власні сили у боротьбі за державний суверенітет. Важливе місце відводилося захисту законних громадянських, національно-культурних та господарських прав українського населення.

Окреслені в загальних рисах державно-політичні підходи прихильників обох течій у галицькому консервативно-клерикальному таборі потребують детального розгляду.

Державотворчі концепції радикально настроєного крила клерикалів-окциденталістів відзначалися високим рівнем теоретичного обґрунтування. Значний вплив на їх формування мали консервативні ідеї В.Липинського й С.Томашівського, меншою мірою В.Кучабського. Основний їх вектор спрямований на пошук шляхів і форм побудови української держави.

Як справедливо зазначає В.Потульницький, їх об’єднували три спільні ідеї: “1) критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу; 2) визнання домінуючої ролі держави в суспільно-економічному житті; 3) пошуки нових методів організації державного ладу й суспільних відносин”[12].

У теорії державного будівництва В.Липинського галицьким консерваторам найбільше імпонувала ідея про визначальну роль в українському державотворенні релігії, церкви й віри. Формування національно-державницького світогляду українського народу, на думку В.Липинського, мало ґрунтуватися на ідеалістичному світогляді. Близькими були погляди В.Липинського про збереження приватної власності на землю, роль української інтелігенції та селянства в будівництві української держави, а також заперечення соціальної і державотворчої цінності демократії, громадянського суспільства.

Погляди В.Кучабського, незважаючи на окремі епізоди його співпраці з С.Томашівським, не мали помітного впливу на формування державотворчих концепцій провідників галицьких консервативно-клерикальних партій. Точкою дотику могли бути хіба що ідеї В.Кучабського про ту “щасливу випадковість”, яка “відділила принаймні частину недержавного українського народу з надзвичайно ще кволим почуттям національної індивідуальности від безпосередного нівелюючого впливу большевизму”. “Польонізація не в силі знищити українську націю, вона може лиш внести корективи в українсько-польське етнографічне межування. – Але “українізуючий” большевизм нищить самопочуття індивідуальности української нації, заміщуючи його почуттям інтернаціональної солідарности”[13].

Прохолодне ставлення галицьких клерикалів до В.Кучабського пояснювалось його негативною оцінкою західних впливів на політичну історію України. До того ж у листі до О.Назарука за 17 лютого 1928 р. В.Кучабський заявив, що не стоїть на “католицькому становиську”, оскільки український народ “належить своєю духовою структурою до східно-християнського світа”[14].

Важливе значення на формування державотворчих концепцій галицьких консервативно-клерикальних кіл мали погляди С.Томашівського. У ряді праць, зокрема, “Українська історія”, “Під колесами історії”, “Десять літ українського питання в Польщі”, “За автономію українських земель при Польщі”, “Русько-католицька

Церква між Сходом і Заходом" та інших, він виклав свою теорію українського державного будівництва.

Витоки української державності Томашівський виводив із Галицько-Волинського князівства. "Історичне значення Романа, "самодержця і царя всеї Руси, – зазначав учений у своїй "Українській історії", – величезне. Він був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина… Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей"[15].

На думку С.Томашівського, значення Галицько-Волинської держави полягало в тому, що вона захистила Україну від "передчасного поневолення і асиміляції з боку Польщі", розірвала династичні й церковно-політичні зв'язки з Московщиною і тим самим дала змогу "українським племенам виробляти власну національно-політичну і культурну індивідуальність", забезпечила доступ західноєвропейської культури на українські землі. "Одним словом, – підсумовував С.Томашівський, – без української державности XIII і XIV в. годі подумати собі сучасну нам національно-політичну і культурну, вчасти язикову самостійність України серед Словян"[16].

Усі ці ідеї лягли в основу сучасного йому бачення перспектив відродження української державності. Воно зводилося до двох основних засад: 1) тривале формування української нації на основі західної культури, католицизму й консерватизму; 2) національно-територіальна автономія як етап відбудови суверенної української держави, в якій ключова роль відводилася Галичині і Греко-католицькій церкві.

Розглядаючи державу як "дуже складний, віками, або хоч поколіннями, вироблюваний соціально-господарський і культурний організм", Томашівський вважав, що для українського політичного руху, зважаючи на його слабкість і хиби, виявлені в роки національно-визвольних змагань, передчасним є відстоювання ідеї повної державної незалежності України. Неготовність українського суспільства до державотворчої роботи, вважав Томашівський, мала би спонукати українських провідників до висунення, у першу чергу, національного ідеалу, реалізація якого дала би змогу сформувати політично, культурно, економічно й соціально свідому своїх державотворчих завдань націю. "Державність, – писав він, – то тільки форма, в якій національні сили найкраще можуть розвинутися; колиж ся форма недосяжна, то треба звернути всі зусилля не в напрямі погоні за недосяжним, тільки на творення реальних вартостей економічних, культурних, соціальних, моральних, які позволили б нам, коли прийде слушний час, здати інакше іспит національно-політичної зрілости, ніж сим разом. А сей момент не буде ні завтра, ні позавтра… Ми до держави не підготовані культурно, соціяльно й економічно. Виходить, що нам потрібно чогось іншого ніж "державного ідеалу", а се – підготування до нього. Тому то національна педагогія повинна б – на мою думку – викорінити передчасний гіпноз "державности". Одним словом, нам потрібно плекати тепер не державний ідеал, тільки національний і сі два поняття нетотожні. Доки ми не будемо справжньою (хоч і бездержавною) нацією, доти зайва, а навіть шкідлива, річ ганятися за державним ідеалом"[17].

Отже, всестороннє, клопітке і тривале національне виховання українського суспільства мало стати важливою передумовою майбутнього державотворення. Джерелом традиційної відсталості України дослідник вважав "візантійство", оскільки "приналежність України до візантійської церкви покладала таку тяжку перепону західним впливам, що вони заходили до нас тільки в дуже обмеженій кількости і формі… Сей факт, побіч упадку східної Церкви, був жерелом культурної відсталости українського народу до самих новіших часів"[18].

Томашівський вважав також деструктивними факторами українського політичного життя надмірну політизацію мас, ширення у суспільстві ліберально-демократичних ідей, які ведуть до анархії. Натомість, на думку вченого, в основу української національної ідеї слід покласти греко-католицький світогляд і західноєвропейську консервативну політичну культуру, засновану на авторитеті, традиції, порядку й організованості соціальних класів і верств. Стосовно державотворчого потенціалу греко-католицької церкви Томашівський писав: "Ідея унії органічно і нероздільно злучена з напрямом і духом всеї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашого народу"[19].

Важливою засадою державотворчої концепції С.Томашівського була ідея про те, що початковим етапом будівництва української держави мала стати національно-територіальна автономія Галичини, згодом поширена на всі західноукраїнські землі, що перебували у складі Польщі. Автономія покликана була забезпечити правові умови національно-культурного, духовного й соціально-економічного розвитку українського суспільства. Вона мала ґрунтуватися на монархічних традиціях Галицько-Волинської держави, Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління, впливах греко-католицької церкви, а також політичній культурі українського населення. Взірцем для організації державно-політичного ладу галицької автономії мала послужити парламентарна англійська монархія з широкими повноваженнями громад і округів, обмеженням центральної влади та розширенням компетенції місцевих властей. Стосовно виконавчої влади, то вона повинна була належати державній раді, сформованій представниками греко-католицького духовенства і громадськості. Законодавча влада зосереджувалась у палаті представників місцевих органів влади. Монарх, як символ держави, міг обиратися або членами державної ради, або володіти спадковою владою[20].

Майбутня українська держава виступала як своєрідний дуумвірат монархічної влади і греко-католицької церкви. Учений не відкидав також у віддаленій перспективі встановлення у державі республіканської форми правління, яка, однак, повинна еволюційним шляхом "вирости" з монархії[21].

Головна роль у реалізації державотворчих планів відводилася Галичині. На думку С.Томашівського, тут виробилися ідеологічні підстави української проблеми, її методи боротьби, окрема націоналістична психологія[22]. Завдяки своїй близькості до Заходу, а також впливам греко-католицької церкви Галичина зберегла "український дух". У зв'язку з цим вона покликана бути політичним взірцем для населення Східної України. При цьому С.Томашівський вважав за необхідне, щоби Галичина й Наддніпрянщина, з огляду на тодішні історичні особливості, йшли своїми окремими шляхами розвитку, штучно не зв'язуючи одна одну[23].

Як початковий варіант власного автономістського курсу Галичини С.Томашівський вважав можливим запровадження закону про воєводське самоуправління, прийнятого польським сеймом 26 вересня 1922 р. Цей закон передбачав створення у Львівському, Станіславському й Тернопільському воєводствах сеймиків як найвищих органів воєводської автономії. Вони мали складатися з польської та української курій. Євреї і німці не враховувалися. Воєвода наділявся правом припинення дії будь-якої ухвали сеймика. Закон обіцяв запровадити в школах українську мову,

створити український університет. С.Томашівський вважав, що введення його в дію зменшило б напругу польсько-українського протистояння. Однак польські власті не збиралися запроваджувати закон у життя, він мав своїм головним завданням якнайскоріше заспокоїти міжнародні чинники[24].

Клерикально-консервативні ідеї С.Томашівського лягли в основу політичної діяльності галицьких християнських суспільників окцидентального напрямку. З ініціативи ректора Львівської духовної семінарії о. Т.Галущинського та його прихильників 4 серпня 1925 р. була створена Українська християнська організація (УХО) клерикально-консервативного напрямку. На ґрунті так званої "реальної політики" УХО за час своєї діяльності з 1925 по 1930 рр. відстоювала ідею автономії Галичини у складі Польщі. Ця вимога була внесена в проект програми організації С.Томашівським і О.Назаруком, які були прийняті членами ЦК УХО. Виступаючи 30 вересня 1927 р. на засіданні ЦК, С.Томашівський відстоював ідею автономії західноукраїнських земель, при цьому піддав гострій критиці гасла соборності та незалежності України. "Кличі соборности і самостійности, – зазначав він, – є свого роду наслідком утиску Росії і Австрії, російської революції, а не наслідком дозрівання"[25].

Орган УХО, газета "Нова Зоря", головним редактором якої з 1 січня 1928 р. призначено О.Назарука, стала рупором автономізаційних планів клерикалів. У статтях із критикою опозиційної політики УНДО вказувалося, що "найпершим завданням кожної політичної акції є використання всіх тих правних можливостей, які дає кождочасний момент; що вмілість і повнота сього виповнення правних рамок є головним мірилом національно-політичної зрілости громадянства здатности його проводу"[26]. Справа автономії українських земель у Польщі була визнана найважливішим завданням того часу.

Після виборів до польського сейму й сенату в березні 1928 р. "Нова Зоря" опублікувала дві програмові статті: "За автономію українських земель при Польщі" та "Найважніша політична задача нашого сучасного покоління". У них було сформульовано подвійне завдання для українських послів від УНДО: 1) запровадження у життя закону польського сейму від 26 вересня 1922 р. про автономію трьох галицьких воєводств; 2) поширення його повноважень на інші українські землі в Польщі До складу майбутньої української автономії передбачалося включити Станіславське, Тернопільське й Волинське, а також більшу частину Львівського (по річку Сян), Поліського та частину Люблінського воєводств. Географічно, історично й культурно територія автономії мала поділятися на дві частини: південну – Галичину, північну – Володимирію. Національно-територіальна автономія повинна була мати широкі державно-правові повноваження, зокрема сейм, уряд, військо[27].

Величезну кількість статей у "Новій Зорі" друкував її редактор О.Назарук. Пройшовши складну суспільно-політичну еволюцію від народницького радикалізму М.Драгоманова до монархічного консерватизму В.Липинського, він доклав багато зусиль до пропаганди гетьмансько-монархічного устрою майбутньої української держави як найбільш органічного, дієздатного та стабілізуючого чинника, покликаного об'єднати авторитетом монарха поляризоване українське суспільство[28]. У статті "Монархія і яке її значення для українців" Назарук писав: "Для українського народу більше відповідна монархія, ніж республіка, а то з тої причини, що український народ живе розкиданий на великих просторах, що це народ числом великий і не об'єднаний. Для такого народу монархія – головна підстава, підвалина його самостійности"[29]. Найбільш доцільною формою правління мала стати не виборна, а саме спадкова монархія гетьманського типу, на яку в Україні міг претендувати рід Скоропадських.

З кінця 20-х років, особливо після розриву стосунків із В.Липинським, О.Назарук більше перебував під впливом ідей С.Томашівського, який у 1930 р. помер. Основна проблематика його статей зводилася до визнання вирішальної ролі Галичини й уніатської церкви в державотворчому, національно-культурному, суспільно-політичному й духовному житті українського народу, ширення ідеології консервативного клерикалізму, гетьманства й боротьби з "візантійством".

Загострення українсько-польських відносин 1930 р., зростаюче розмежування в українському партійно-політичному русі, а також розчарування частини вищого греко-католицького духовенства опозиційною політикою УНДО спонукали його до відкритих активних дій. У зв'язку з цим 24 вересня 1930 р. була створена Українська католицька народна партія (УКНП), перейменована в 1932 р. на Українську народну обнову (УНО). Партія відображала автономістські та окцидентально-клерикальні настрої радикально настроєного угруповання греко-католицьких священиків і світської інтелігенції. Вона перебувала під виключним впливом станіславського єпископа Г.Хомишина, у зв'язку з чим найбільшого поширення набула у Станіславському воєводстві.

Світоглядно-політичні засади УКНП були сформульовані О.Назаруком у праці "Ідеологічні основи Української католицької народної партії", в якій він наголошував на значенні консервативного світогляду для справи українського державотворення і клерикалізації політичного життя.

Більша частина програмової заяви УКНП так чи інакше стосувалася проблеми облаштування автономії західноукраїнських земель. У заяві обґрунтовувались історичні, політичні, національно-культурні й економічні передумови автономії. УКНП проголошувала своєю головною метою боротьбу "законними способами" за таку перебудову польської держави, "де уся висше означена територія, згідно з її історичними традиціями та племінними, культурними і господарськими вимогами, була перетворена в окрему державно-правову одиницю і знаряджена всіми потрібними органами прилюдної влади: законодатної, адміністративної, судитської, освітньої, господарської і військової"[30]. У зв'язку з цим УКНП домагалася: "а) ревізії адміністраційного поділу Речі Посполитої в тім напрямі, щоб національно й історично українські території були вилучені в окрему адміністраційну одиницю; б) щоби для всієї території був створений окремий краєвий сейм у Львові; в) щоб тому сеймови було віддане законодавство у всіх справах, окрім тих, що докладно будуть означені як спільні з тим застереженням, що краєва делегація у варшавський сейм має мати відповідний вплив і на ті справи; г) щоб адміністрація для краєвих справ була віддана окремому краєвому урядови, відповідальному перед сеймом"[31]. При цьому УКНП наголошувала, що буде поборювати будь-які централістичні дії польського уряду, в той же час поширюватиме на західноукраїнських землях ідеї господарсько-політичної солідарності, окремішності й самостійності. Передбачалося також, що місцеве населення, без огляду на мову й віру, буде користуватися всією повнотою політичних, культурних і економічних прав. УКНП вимагала широких повноважень для місцевого самоврядування.

На початку 1930-х рр. із рядом праць програмно-політичного характеру виступив станіславський єпископ Г.Хомишин. Свої погляди на вирішення проблеми

польсько-українських стосунків, національного державотворення він виклав найбільш повно у двох працях – "Пастирському листі про політичне положення українського народу в Польській державі" (1931 р.) та "Українській проблємі" (1933 р.). Вони були своєрідною інтерпретацією політичної платформи УКНП-УНО.

Аналізуючи причини падіння української держави, єпископ звернув увагу на слабкий державотворчий потенціал українського народу. "Тривкої української держави ми не вдержали. А чому? – запитує він. – Бо ми не були позитивно підготовані до власної держави"[32]. У зв'язку з поразкою національно-визвольних змагань і втратою власної державності Хомишин закликав західноукраїнське суспільство до визнання польської держави й лояльного, але не угодового, до неї ставлення. На його думку, це в інтересі самих українців, які повинні докласти всіх зусиль до культурного, економічного й політичного розвитку українства з тим, щоби у слушний час приступити безпосередньо до відбудови власної держави. Він вважав, що з цим завданням, у тих конкретних історичних умовах, здатна впоратися лише Галичина, духовною основою якої є греко-католицька церква. "Стараймося дороблятися і сили свої консолідувати так, – писав Хомишин, – щоб ми були приготовані на ту хвилю, коли годинник історії вибє годину народження нашої держави. Горе нам, коли нас заскочить неприготованих, бо станеться з нами ще щось гіршого, як сталося при кінці світової війни… Ми не сміємо зречися ідеї власної держави, але не смієму також її будувати тільки в фантазії, без відповідного приготування і без відповідних сил"[33].

Правові умови для всестороннього розвитку й консолідації українства покликана створити національно-територіальна автономія західноукраїнських земель у Польщі. Визнання особливої ролі Галичини у майбутньому державотворчому процесі привело Хомишина до висновку про передчасність висунення гасла соборності України. "Ми задивилися в Соборну Україну немов у фантом і через те ніякої України не уратували і всьо у себе загирили. Ратуймо перше себе, а коли самі двигнемося, то й Україні допоможемо. Зрозуміймо се добре, що наша Галичина має бути Піємонтом для України"[34]. Загалом Хомишин розглядав ідею соборності як віддалену перспективу, яка зможе реалізуватися згодом у ході національного державотворення.

Хомишин критикував польську політику в українському питанні, виступав на захист господарських, культурних і політичних прав українців. Засуджуючи пацифікаційну й колонізаційну політику властей, єпископ зазначав, що її наслідком є саботажні виступи ОУН, при цьому закликав їх поборювати, "бо вони не етичні". "Припустим, – наголошував він, – що тими саботажами чи їх подібними вчинками ослабиться чи навіть розвалиться польська держава, то чи ними збудується українську державу? "[35].

Квінтесенція реальної української політики в Польщі, на думку Хомишина, полягала в тому, що українці мають бути цілком лояльними громадянами польської держави. У свою чергу польська влада зобов'язана в повній мірі задовольнити всі законні національні, культурні й політичні права.

Виступи Г.Хомишина, О.Назарука, діяльність УКНП-УНО не знайшли широкого відгуку серед української громадськості. Основу партії складали нечисленні station станіславська та львівська групи, які нараховували 70 чоловік[36]. Переважна більшість греко-католицьких священиків відмежувалася від УКНП-УНО. Дистанціонувався від них і митрополит А.Шептицький.

Представники українських політичних партій, преса виступили з осудом автономістських концепцій діячів УКНП-УНО та латинізаційного курсу станіславського єпископа. Негативну реакцію української громадськості викликали переговори Г.Хомишина й О.Назарука 20 лютого 1933 р. у Станіславі з місцевим воєводою З.Ягодзинським та представниками польських консерваторів С.Лосем, М.Бобжинським, П.Дуніним-Борковським, які не принесли суттєвих результатів[37]. Одночасно Г.Хомишин зав'язав стосунки з гетьманом П.Скоропадським, фінансував гетьманський рух, який поляки вважали ворожим державі[38].

Активізація діяльності УНО спостерігалася з 1933 р., коли була переобрана управа партії. Її головою став адвокат зі Станіслава І.Волянський. З метою консолідації національних сил УНО підтримала ідею скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК). У передконгресових нарадах О.Назарук відстоював ідею автономії українських земель у Польщі, піддав критиці республіканську форму правління, закликав узяти за взірець державно-політичний устрій Англії, де монархія мирно уживається з демократією[39].

Процес консолідації національних сил у рамках ВНК був перекреслений нормалізаційною політикою нового керівництва УНДО, в основі якої стала вимога утворення національно-територіальної автономії західноукраїнських земель у Польщі, а також створення правових умов для всестороннього розвитку українського суспільства, припинення колонізації українських земель і обмеження прав громадської самоуправи. З усіх українських політичних партій тільки УНО підтримало автономістську платформу УНДО й виступило з останньою у спільному виборчому блоці на виборах до польського сейму та сенату у вересні 1935 р. На виборах УНО домоглось обрання одного посла (голови партії І.Волянського) й одного сенатора (о. Р.Лободича), які увійшли до Української парламентарної репрезентації. Трибуну польського парламенту вони намагалися використати для пропаганди та реалізації автономістської програми УНО[40]. Вона передбачала вирішення мінімальних і максимальних вимог. До перших було віднесено вимоги стосовно скасування обмежень у діяльності існуючих українських господарських і національно-культурних інституцій, відновлення раніше зліквідованих і створення нових. Програма максимум була спрямована на реалізацію ідеї широкої автономії українських земель у складі Польщі[41].

Однак домогтися виконання своєї програми УНО не вдалося, оскільки з вини польських властей нормалізаційна політика завершилася провалом. До того ж у силу внутрішніх суперечностей представники УНО в польському парламенті вийшли зі складу УПР. Попри те члени клерикальної Української народної обнови продовжували послідовно відстоювати ідею автономії. Вони підтримали "Декларацію у справі положення українського народу в польській державі", прийняту на засіданні ЦК УНДО 7 травня 1938 р., в основу якої було покладено автономістську ідею. На цій платформі УНО взяла участь у чергових виборах до польського парламенту в листопаді 1938 р. Послом до сейму вдруге було обрано І.Волянського[42]. З грудня 1938 р. 15 українських послів від УНДО, УНО й Волинського українського об'єднання (ВУО) подали до сейму проект конституційного закону Землі Галицько-Волинської, який передбачав запровадження автономії західноукраїнських земель. Однак більшістю сейму він був відхилений[43]. Спроба клерикалів на практиці реалізувати свою головну програмну вимогу зазнала невдачі.

Тим часом помірковані кола християнських суспільників консервативно-орієнтального напрямку після припинення діяльності ХСП не заснували власної католицької організації. Переважна їх більшість підтримувала політику українських націонал-демократів. Однак політична активізація галицьких окциденталістів з їх автономістською концепцією вирішення українського питання спонукала до власного їх політичного оформлення. 1 січня 1931 р. у Львові з ініціативи митрополита А.Шептицького було створено Український католицький союз (УКС). Його головою було обрано В.Децикевича. Навколо УКС гуртувалася світська й духовна інтелігенція. Сюди входили такі відомі в краї релігійні, культурні та громадсько-політичні діячі, як П.Ісаїв, М.Чубатий, В.Кузьмович, М.Гнатишак, Г.Костельник, З.Лукавецький та інші. Частина з них була одночасно членами УНДО.

УКС не мав детально розробленої політичної програми. У ставленні до Польщі він відстоював поміркований реалізм. Окреслюючи принципи діяльності УКС, А.Шептицький зазначав: "Стоячи на ґрунті легальности супроти держави, якої ми горожанами, будемо посвячувати наші сили, щоби на всіх ділянках народного і політичного життя законними засобами здобували для нашого народу щораз то більшу освіту, культуру, добробут та права. Всестороннє добро українського народу в християнському розумінню сего слова, се ціль, до якої в політичному життю прямуємо"[44]. А.Шептицький вважав, що католицька організація не повинна займатися безпосередньою активною політичною діяльністю.

УКС не декларував свою державотворчу програму, однак його політичні симпатії були явно на боці УНДО з її ідеями соборності, самостійності, опори на власні сили. "Не можна не признати безперечного факту, – писав орган УКС газета "Мета", – що ця політична організація і громадські установи, які є під її впливом, несуть львину часть боротьби української нації за просте її фізичне існування"[45]. У питаннях політичної тактики, а також ставлення до церковних проблем УКС розходився з УНО.

УКС вів активну видавничу діяльність. На сторінках католицьких газет і журналів обговорювалися питання теорії держави, права, зокрема їх походження, структура, мета, функції. В основу національного державотворення автори публікацій клали національний і релігійно-католицький принцип[46]. Усе це було спрямовано на формування правової і політичної культури українського населення.

Отже, український християнсько-суспільний рух у Галичині мав консервативно-клерикальний характер. На різних етапах історичного розвитку його державотворчі підходи, як і впливи, значення зазнали суттєвих змін. На початку 20-х років християнські суспільники виступили активними учасниками боротьби за відновлення західноукраїнської державності. З середини 20-х і до кінця 30-х років вони були представлені двома течіями – окциденталістів і орієнталістів. У найбільш завершеному варіанті державотворча концепція була представлена окциденталістами в особі С.Томашівського, Г.Хомишина та О.Назарука. У стратегічному плані вона передбачала здобуття правовим шляхом незалежної української держави з монархічно-гетьманським устроєм. Тривалим етапом на шляху до відбудови власної державності мала стати національно-територіальна автономія західноукраїнських земель у складі Польщі, яка покликана була забезпечити правові умови господарського, національно-культурного й духовного розвитку українського суспільства. Ключова роль у національному державотворенні відводилася Галичині і греко-като-

цькій церкві. Помірковане крило християнських суспільників в особі орієнталістів сформувало чіткої державотворчої програми. Їх політична платформа була спря-ована на досягнення консолідації нації, створення легально-правових умов для її есторонього розвитку як передумови побудови самостійної соборної української ржави.

[1] Антошевський Т. Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – на початку XX століть // Олександр Барвінський 1847 – 1927. – Львів, 2001. – С.47.

[2] Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна літична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку. – Львів, 1998. – С.64.

[3] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – ано-Франківськ, 1993. – С.117.

[4] Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918 – 1939. – Київ–Івано-Франківськ, 2004. – Т.2. – 472–476.

[5] Діло. – 1918. – 11 листопада.

[6] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.2, оп.1, спр.29, арк.4; Український стник. – 1921. – 9, 11, 15, 17, 18, 19 червня.

[7] Український вістник. – 1921. – 7, 8 вересня.

[8] Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918 – 1939. – Київ–Івано-Франківськ, 2002. – Т.1. – 165.

[9] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.139, арк.13.

[10] Стахів М. Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919 – 1923. Нарис історії. – рентон, 1961. – Т.VI. – С.150.

[11] Народний Зїзд // Діло. – 1923. – 25 травня.

[12] Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській рубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.168.

[13] Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського заходу. Національно-політичні итки. – Львів, 1925. – С.118–119.

[14] Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна літична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку. – Львів, 1998. – С.445.

[15] Стефан Томашівський як історик // Нова Зоря. – 1931. – 20 грудня.

[16] Там само.

[17] Пять листів Томашівського // Нова Зоря. – 1931. – 20 грудня.

[18] Томашівський С. Жерело відсталости України // Нова Зоря. – 1931. – 20 грудня.

[19] Томашівський як історик церкви // Нова Зоря. – 1931. – 20 грудня.

[20] Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській рубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.159.

[21] Слінченко Л.В. Особливості консервативного напряму української політичної думки першої ловини XX ст.: Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. – К., 1997. – С.20.

[22] Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. – Львів, 1929. – С.13.

[23] Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській рубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.160.

[24] Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. – Львів, 1929. – С.26; Головні станови закону з 26 вересня 1922 р. // Нова Зоря. – 1928. – 25 березня; Про воєводську автономію Діло. – 1922. – 8 вересня.

[25] Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові. – Ф.359, оп.1, спр.18, .2.

[26] Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки. – Львів, 1929. – С.38.

[27] Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління // Нова Зоря. – 1928. – 1 квітня. описець. Галицький консерватизм // Нова Зоря. – 1929. – 24 липня.

[28] Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній личині (1920 – 1939 рр.): історико-політологічний аналіз // Галичина. – 2000. – №4. – С.98.

[29] Там само. – С.99.

[30] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.899, арк.3–4.
[31] Там само.
[32] Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі // Нова Зоря. – 1931. – 23 лютого.
[33] Там само.
[34] Там само.
[35] Там само.
[36] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.899, арк.2.
[37] Там само.
[38] ЦДІА України у Львові. – Ф.359, оп.1, спр.332, арк.1.
[39] Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920 – 1939 рр.): історико-політологічний аналіз // Галичина. – 2000. – №4. – С.100.
[40] Sprawy narodowosciowe. – Warszawa, 1935. – №3–4. – S.278; Sprawozdanie z życia mniejszosci narodowych za III kwartal 1935 r. – Warszawa, 1935. – S.20–21
[41] Творіть оден клюб // Нова Зоря. – 1936. – 6 лютого.
[42] Вислід виборів до сейму // Нова Зоря. – 1938. – 10 вересня.
[43] ДАІФО. – Ф.2, оп.1, спр.2035, арк.1–19.
[44] Шептицький А. Під один прапор! // Нива. – 1930. – №10. – С.361.
[45] Вагання і вирівнювання // Мета. – 1936. – 17 квітня.
[46] Конрад М. Націоналізм і католицизм. – Львів, 1934. – С.41.

The article outlines the evolution of the state building concepts of the Christian associations during the period between the two World wars using significant historical sources and archival materials. It exposes the main principles of the conservative-clerical and state-political ideas of the occidentalists and the orientalists.

***Key words:** Christian associations, state building concepts, occidentalists, orientalists, conservatism, clericalism.*

УДК 339.924(477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Віра БУРДЯК

ПОЛІТИКА УКРАЇНИ Й ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У РУСЛІ ІНТЕГРАЦІЇ І ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

У статті проаналізовані наслідки розширення ЄС на схід. Підкреслено, що зростання впливу США посилює прагнення країн Європи до згуртування з метою проведення самостійної політики в міжнародних взаєминах і сфері безпеки окремих європейських країн. Це може змінити ситуацію і в Україні. Невизначеність політики України ускладнює прогноз: вона реально розвиватиме взаємини з ЄС чи попаде у сферу інтересів іншої могутньої сили.

***Ключові слова:** Україна, постсоціалістичні країни, Європейський Союз, євроатлантичні інтеграційні процеси, загальноєвропейська система безпеки.*

На рубежі ХХ–ХХІ ст. розпочалися широкомасштабні й водночас унікальні соціально-політичні зміни, пов'язані з трансформацією всього європейського й геополітичного простору. Україна зробила європейський вибір, проголосивши державну незалежність. Національна самоідентифікація як європейської держави була задекларована 5 грудня 1991 р. у Зверненні Верховної Ради України "До парламентів і народів світу" у зв'язку з підтвердженням на референдумі Акта проголошення незалежності України. Європейська мета отримала законодавче закріплення у схвалених 2 липня 1993 р. Верховною Радою Основних напрямах зовнішньої політики України, де зазначено, що укладання з Європейськими Співтовариствами Угоди про партнерство й співробітництво (УПС) стане першим етапом просування України до асоційованого, а згодом – до повного членства у цій організації. Тема євроінтеграції є в центрі уваги вітчизняних політологів, чиї ідеї щодо місця й ролі України у сучасній Європі склали основу Стратегії інтеграції до ЄС. Здійснений українськими вченими аналіз євроінтеграційних процесів дозволив визначити практичні кроки зі створення передумов набуття членства в ЄС, що їх викладено в Посланні Президента України Л.Кучми до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки".

Подібний курс розвитку України підтримує і чинний Президент. Так, у заяві В.Ющенка, оприлюдненій у ЗМІ 11 лютого 2007 р., підкреслено, що мета нашої держави – стати повноправною частиною загальноєвропейської системи безпеки. Сучасний статус України, разом із Білоруссю та Молдовою, зазвичай визначається за термінологією ЄС як *західні нові незалежні держави*. Ці країни являють собою регіон, який розміщений між ЄС та Росією, і поки що не входять до будь-яких з існуючих організацій безпеки. Проте, як пише німецький політик Е.Бар, автор вступу до книги спеціалістів по сучасній Росії і країнах СНД П.Шульца, Х.Тіммерманна та Е.Піли, "історичний досвід вчить, що владно-політичний вакуум може зберігатися лише обмежений час, до тих пір, поки не попаде під тяжіння більш могутньої сили. Якщо учасникам пощастить, зміна відбудеться мирним шляхом. Якщо ж діють декілька полюсів сили, це може призвести до розмежувань, як учить нас абстрактна політична наука"[1].

З цими думками вченого важко не погодитись, адже для сучасної Європи характерна бурхлива динаміка інтеграційних процесів у всіх сферах життя. Останнє,

у розширення ЄС, за яким він зріс спочатку на 10 країн (з 1.05.2004 р. повноправними членами ЄС стали і 8 постсоціалістичних країн: 3 балтійські – Латвія, Литва й Естонія, а також Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія і Чехія), а з 1.01.2007 р. ще на 2 країни – Болгарію та Румунію, підтверджує, що *владно-політичний вакуум* зберігався недовго. До цього переліку слід додати, що до ЄС ще в 1992 р. автоматично, після об'єднання німецької держави, ввійшла й колишня НДР. Навіть країни – не члени ЄС відчувають на собі значний вплив інтеграційних об'єднань. Особливо це помітно на новому етапі розвитку євроінтеграції в напрямі розбудови політичного, економічного, валютного союзу країн-членів із населенням у 350 млн. чол., що розпочався з прийняття 1 листопада 1993 р. Маастрихтського договору ЄС.

Так, уже з 1990 р., вивчаючи європейські й євроатлантичні інтеграційні процеси, нове керівництво постсоціалістичних країн Центральної, Східної та Південної Європи (за винятком окремих країн колишньої Югославії, де була інша ситуація), розпочали реформи в соціально-економічній і політичній сферах, визначили основні стратегічні цілі, зорієнтували зовнішньоекономічні зв'язки зі східноєвропейського (російсько-радянського) напряму на західний з перспективою вступу до ЄС, а зовнішньополітичні – на інтеграцію в НАТО, прагнучи стати їх членами. Цей напрям підтримували й усі наступні уряди країн ЦСЄ, хоч у залежності від політичних уподобань конкретного уряду, процеси, залишаючись стратегічно пріоритетними, прискорювались і сповільнювалися[2]. "Незважаючи на низку суттєвих відмінностей, – пише О.О.Ковальова, – спільним між державами обох груп (*нових сусідів* ЄС вчена поділяє на 2 групи: балканські – Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія і Чорногорія, Хорватія, та пострадянські – Білорусь, Молдова, Україна) є те, що спонукання до перетворень на основі цінностей, що поділяються цими країнами, заклики до реформ, виконання Копенгагенських критеріїв членства в ЄС і до адаптації союзного законодавства не розглядаються ані суспільством, ані політичними елітами як достатні для прискореного запровадження європейських політичних, економічних та соціальних стандартів. Для балканських країн основним залишається питання "коли", для Молдови і України – "так чи ні", але в тому й іншому випадках усім державам потрібні додаткові стимули для виконання вимог ЄС"[3].

Європейська інтеграція визначає ситуацію в Європі, у світі в XXI ст. З 1957 р. ЄЕС поступово перетворювалося в потужний фінансово-економічний і політичний центр, ключовий компонент новостворюваної архітектури безпеки Європи, ядро системи європейських цінностей і стандартів[4]. Для країн – не членів ЄС досягнення євроінтеграції – предмет захоплення й привабливий приклад. Майже всі вони прагнули приєднатися до ЄС і для багатьох країн повноправна участь у його діяльності стала реальністю. Тобто основної зовнішньополітичної мети було досягнуто, коли в 2004–2007 рр. ЄС розширився ще на 12 країн, а населення – до 480 млн.чол. Інтегрована Європа наблизилася до пострадянського простору. За її межами залишилися 4 держави СНД – Росія, Україна, Білорусь і Молдова та держави колишньої Югославії, за винятком Словенії.

Якщо розглядати пострадянські європейські країни – Росію, Україну, Білорусь і Молдову, то варто зазначити, що, на відміну від балтійських республік, їх взаємини з ЄС будуються цілком по-іншому. Аналіз відносин Росії з ЄС насамперед свідчить про відсутність намірів Росії стати членом ЄС. Відомо також, що на відміну від України, Білорусі й Молдови, після розширення ЄС у 2004–2007 рр. Росія не стала *новим*

сусідом ЄС, адже спільний кордон між ними існує з 1995 р. – моменту вступу до організації Фінляндії. Прикордонне співробітництво Росії з ЄС здійснюється за програмою "Північний вимір", яку в середині 1990-х рр. запропонувала Фінляндія, а Росія її підтримала. Крім того, за рішенням самміту Європейської Ради (25–26.03.2004), взаємини ЄС – Росія розвиваються за концепцією *стратегічного партнерства*, за якою передбачена участь Росії у процедурі спільного прийняття рішень ЄС щодо питань безпеки й оборони. Концепція, зокрема, базується на таких положеннях: подолання спільних загроз та врегулювання локальних конфліктів (наприклад придністровського), участь у подальшому розвитку *чотирьох просторів чи свобод* об'єднаної Європи – вільного переміщення людей, капіталів, товарів та послуг[5]. У рамках співпраці в квітні 2004 р. відбулося офіційне відкриття Постійної партнерської ради "Євросоюз–Росія". Підкреслимо, що хоч двосторонні взаємини мають ряд переваг, але партнерство й співпраця, як свідчать рішення самміту Європейської Ради, залишалися *наріжним каменем* взаємин аж до 2007 р. – до завершення дії Угоди про партнерство й співробітництво (УПС)[6]. Тож очевидно, що розробка нових чи додаткових важелів політичного впливу в межах спільної зовнішньої політики й політики безпеки ЄС спрямована саме на балканські держави та західні нові незалежні держави – Україну, Білорусь і Молдову.

Новий формат ЄС – політичне знакове явище, й реальний факт створення могутнього, зростаючого єдиного ринку, який покликаний зміцнити економічні позиції й систему безпеки Європи у світовій конкурентній боротьбі. Зростає не лише площа та населення інтеграційного угруповання при досить скромному збільшенні її сукупного ВВП. Важливіше, що об'єдналися, з одного боку, високорозвинені, але загалом не надто динамічні країни Західної Європи, з їх усталеними господарськими, соціальними й державними інститутами, які реформуються поступово, а з іншого, – здебільшого країни колишнього *радянського блоку*, які посилено трансформуються й розбудовують структури ринкової економіки. У більшості нових країн-членів – перехідна економіка. Такі ж риси мають політичні системи суспільств, а це надає їм великої динамічності, швидкого впровадження нових інститутів, пристосування до нових реалій[7].

Європейська інтеграція – не просто різновид об'єднавчих тенденцій сучасної світової політики й економіки, не своєрідний регіональний торговельний блок як Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА) чи Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), чи якесь інше регіональне міжнародне утворення, що інтернаціоналізує світогосподарські зв'язки. ЄС має унікальні риси, які якісно відрізняють його від інших глобальних утворень. "Євросоюз, по-перше, це не міждержавне об'єднання, яке базується на нормах міжнародного права, що подібне до міжнародних економічних організацій чи регіональних торговельних блоків, – пише В.Г.Шемятенков. – Система європейських інтеграційних інститутів має іншу політичну, економічну й юридичну природу. В її основі лежить принцип наднаціональності, тобто передачі національними державами частини свого суверенітету наднаціональним інтеграційним інститутам і органам. ЄС – це насамперед загальне право, загальні інститути й загальна політика. По-друге, місце й роль Європейського Союзу в сучасному світі несумірні з місцем і роллю будь-якого торговельного блоку чи міжнародної організації. Європейський Союз – це згуртована політична й економічна сила, один із головних полюсів світової політики й економіки поряд і нарівні з величезними національними державами США та Японією"[8].

Основними політичними вигодами послідовної європейської інтеграції є ріст стабільності демократичної політичної системи, її інститутів, забезпечення прозорості національного законодавства, поглиблення культури демократії, повага прав людини тощо. Європейська інтеграція і членство в Євросоюзі стали стратегічною метою багатьох європейських країн ще й тому, що це кращий спосіб реалізації національних інтересів, побудови економічно розвиненої й демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин, гарантування безпеки для своїх народів. Тож прагнення цих країн здобути чи відновити повноцінну європейську ідентичність визначається не лише прагматичними соціально-економічними й політичними факторами та міркуваннями, але й, не в останню чергу, інтересами власної безпеки.

Зазначимо, що крім ЄС на європейському континенті розгортають свою діяльність ще декілька міжнародних організацій, мета яких полягає в гарантуванні безпеки народам, що тут проживають – ООН, НАТО, Організація з Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи тощо. Якщо порівнювати дві організації – могутній ЄС (у структурі якого вже розпочалося створення Європейської безпекової та оборонної політики (ЄБОП)) і ОБСЄ, то відразу ж впадає в вічі відмінність підходів, яка закладена самою природою цих організацій: основне завдання останньої акумулюється навколо питань гарантування безпеки серед країн – членів організації, а стратегічний підхід ЄС полягає в проектуванні безпеки назовні – так звана "перша лінія оборони за кордоном"[9]. Тому в перспективі питання зміцнення ОБСЄ залежить від вибору країн – членів ЄС, які можуть позиціонувати себе в європейській безпеці поза межами ОБСЄ або чітко дотримуватися власного спільного курсу всередині цієї організації. Проте ОБСЄ – єдина регіональна організація, яка може надати легітимність операціям НАТО й ЄС, оскільки ще в 1994 р. за ч.VIII Статуту ООН отримала цей статус і "почала розглядати запобігання кризам та миротворчі операції як виконання своїх функцій"[10].

ОБСЄ та ЄС успішно співпрацюють, зміцнюючи безпеку своїх країн-членів та всього континенту. Розкриваючи засадничі особливості їх функціонування, Г.Заворітня, зокрема, підкреслює, що у більшості напрямів діяльності ці міжнародні організації можуть доповнювати одна одну. Вони мають переваги в порівнянні з іншими організаціями, які також діють на європейському континенті. Учена, посилаючись на думку неореалістів Р.Коена та Дж.Ная, стверджує, що такі переваги сприяють розвитку тіснішої співпраці між цими організаціями[11]. Звертає увагу на цю особливість в одній з публікацій Х.Солана. Він зазначає, що, дбаючи про підвищення ефективності своєї діяльності, ОБСЄ сповна використовує ті переваги, які дають спільні ініціативи країн – членів ЄС, а натомість ЄС запозичує досвід співпраці ОБСЄ з постсоціалістичними державами ЦСЄ[12]. Цікаву думку з цього приводу висловив і голова дорадчого комітету при Рамковій конвенції Ради Європи із захисту національних меншин Р.Гофманн, який вважає, що ЄС та ОБСЄ докладають спільних зусиль для вирішення проблем етнічних меншин, що створюють найгостріші виклики безпеці в політичних взаєминах між країнами сучасної Європи[13].

Водночас варто зазначити, що процес формування зовнішньої політики ЄС залишається актуальним, особливо враховуючи те, що чергове розширення ЄС викликало кардинальні зміни на політичній карті Європи й відбувалося одночасно зі структурним реформуванням самої організації. Поєднання чи одночасність прояву двох цих факторів значно послабило ЄС. Не до кінця вирішеною проблемою у згаданому контексті є становлення нового формату відносин ЄС із країнами-сусідами, які не ввійдуть до організації в найближчій перспективі. Тож разом узяті означені чинники диктують необхідність формування нових концептуальних засад зовнішньої політики ЄС та пошуку шляхів її здійснення й щодо найближчих сусідів, а також у глобальному просторі.

Крім того, на противагу економічній політиці, в якій країни – не члени ЄС змушені взаємодіяти з країнами – членами організації як з єдиною групою щодо питань, які безпосередньо торкаються їх зовнішньої безпеки й захисту, часто можна зауважити дещо протилежну позицію, за якої країни – члени ЄС зазвичай відстоюють насамперед суто національні інтереси. Таке домінування державно-національних інтересів країн – членів ЄС у зовнішній політиці над загальноєвропейськими та зовнішня політика США, спрямована на послаблення ЄС як потенційного конкурента на міжнародній арені (загострення політичних суперечностей між ЄС і США стосовно розуміння міжнародних проблем і їх оцінки; різні парадигмальні засади вирішення міжнародних конфліктів і застосування військової сили тощо), ставить у невизначене становище постсоціалістичні країни ЦСЄ, що лише стали і членами НАТО і ЄС.

Стосовно нашої держави слід підкреслити, що політична еліта України довго визначалася, на які політичні сили Європи зорієнтуватися, заявляла про багатовекторність зовнішнього політичного курсу, а тому зміни у суспільстві та політична ситуація на континенті поставили перед нею безліч складних питань, пов'язаних із формуванням нового зовнішньополітичного курсу. Ці питання торкалися нової розстановки сил у Європі й того, як їй будувати свою політику у сфері безпеки, які напрями політики вважати першочерговими й необхідними для створення сприятливих зовнішніх умов вирішення внутрішніх проблем. Українські політики багато говорять про членство нашої держави в Євросоюзі, але це поки що одностороннє бажання, оскільки самим ЄС так питання не ставиться. Останнє розширення цієї організації викликало не лише *насичення*, але й з'явилися проблеми *перенасичення*, *євровтома* від розширення.

Узагальнюючи теоретичні підходи та аналітичні оцінки змісту й перспектив загальноєвропейських інтеграційних процесів, можна дійти висновку про причини значного відставання пострадянських держав від держав ЦСЄ у зближенні з ЄС.

По-перше, цілком очевидно, що в жодній з держав, які утворилися на пострадянському просторі, не було демократичного досвіду впродовж тривалого історичного періоду й вони не могли опиратися на традиції демократичної за змістом політичної культури, яка в державах ЦСЄ з початком демократичної трансформації в 1989 р. стала основою постсоціалістичних суспільних змін[14].

По-друге, навіть при тому, що за змістом економічні стратегії, обрані ними, відрізнялись у державах на пострадянських теренах і в державах ЦСЄ – від *шокової терапії* до ліберальних реформ поступового переходу до ринку – дистанція між цими державами лише зросла, коли одні з них стали повноправними членами ЄС, а інші залишилися на невизначений період експортерами сировини до Західної Європи. Починаючи з 1993–1994 рр., держави ЦСЄ постійно демонстрували стабільне економічне зростання, а пострадянські держави й нині не в змозі вийти із затяжного кризового стану.

По-третє, налаштовані на розвиток взаємин з Європою політичні еліти України й інших пострадянських держав загальмували на самому початку трансформаційних суспільних змін, вчасно не оцінили важливість зв'язку процесу європейської та євроатлантичної інтеграції, а це значно ускладнило розвиток політичного діалогу й економічної співпраці з Євросоюзом.

По-четверте, зініційовані Росією нові органи управління у межах СНД, при її економічному та політичному домінуванні у Співдружності, відповідно, функціонували в її інтересах, оскільки система економічних взаємин була побудована таким чином, що угоди (найперше двосторонні) розвивали співробітництво між Росією й іншими учасниками СНД за обмеженості зв'язків між іншими незалежними державами.

Насамкінець, зберігається ситуація, за якої в суспільній думці України до цього часу актуальною залишається невизначеність щодо європейського чи *совкового* (міфи радянського минулого) способу мислення. Цьому сприяють відсутність консенсусу й непомірний популізм (як у позитивному, так і в негативному світлі) провідних політичних сил щодо євроінтеграції, проблеми з національною ідентичністю, певна дезорієнтація стосовно ролі України (протилежність у поглядах і пріоритетах Президента й Уряду щодо напряму зовнішньої політики) на пострадянському просторі, вияви ностальгії за минулим та його міфологізація, особливо на Сході України та в Криму, незавершеність процесів демократизації в поєднанні з *новими* й *новішими* реструктуризаціями політичних інститутів.

Водночас українським політикам і урядовцям слід пам'ятати, що жодний сусід могутнього ЄС не залишиться поза сферою його впливу. Так, Грузія, яка лежить на протилежному боці Чорного моря, заявляє, що для неї значно важливіше членство в ЄС, ніж у НАТО. Подібні думки про орієнтацію на ЄС висловлюють також Вірменія та Азербайджан. Більше того, у разі, якщо Ізраїль і Палестина мирно врегулюють конфлікт, не слід виключати сценарію, що обидві держави, як і Ліван, теж заявлять про своє прагнення стати членами ЄС. Подібних заяв варто очікувати й від держав, розташованих на півдні Середземного моря, у випадку, якщо до складу ЄС увійде Туреччина. Отже, виграє той, хто швидше прийме необхідні рішення і своєю діяльністю підтвердить реальність намірів.

Аналіз діяльності ЄС засвідчує, що організація прагне до економічної співпраці з усіма сусідніми країнами. Стосовно його відносин сусідства з Україною, Білоруссю та Молдовою то, на нашу думку, можна стверджувати, що ця стратегія ЄС базується більшою мірою на включенні й прогресивній інтеграції, ніж на питанні про можливе членство. Дослідження поточного стану взаємодії України з ЄС окремо у кожному з трьох сумарних вимірів Європейської політики сусідства – політичному, економічному та безпеки – показує, що ключовим моментом для нашої держави в межах цієї політики чітко простежується формування відносин на партнерських засадах. А тому вважаємо, що навіть за умов їх асиметрії щодо потенціалу й можливостей партнерів, Україні слід облишити критичну полеміку стосовно вад розвитку інтеграційних процесів, а використати досвід сусідніх Румунії та Болгарії і зосередитися на розробці конкретних двосторонніх програм у тих сферах Європейської політики сусідства, де можна віднайти привабливі пропозиції в короткостроковій перспективі: економіці, інфраструктурі енерготранспортних мереж, освіті та науці. Також вважаємо, що формування і пропозиція власних ініціатив стосовно взаємин з ЄС у форматі Європейської політики сусідства допоможе Україні набути

статусу самодостатнього партнера ЄС і дасть можливість конструктивно впроваджувати свою євроінтеграційну політику.

Водночас слід пам'ятати, що й розширений Євросоюз залишатиметься лише економічним союзом. Відсутність у Європі такого ж політичного співтовариства, яке б об'єднало 25–30 держав для цілеспрямованого проведення спільної політики безпеки й оборони, значно посилює шанси США на домінування на цьому континенті. Зростання впливу США посилить інтенсивність прагнень європейських країн до згуртування з метою проведення самостійної політики в міжнародних справах і сфері безпеки окремих європейських країн. У зв'язку з цим може значно змінитись і ситуація з Україною. Останні президентські вибори показали, що наша українська держава здатна першою подолати той вакуум, у якому виявилася на тлі змін міжнародної політики. Але подальші події внутрішньої політики в Україні не дають змоги однозначно стверджувати, на який період часу застрягне Україна на цій новій стадії, чи почне швидко рухатися далі, чи потрапить у сферу інтересів тієї або іншої могутньої сили (наприклад, США чи Росії). Найбільш бажаною моделлю розвитку політики безпеки була б та, за якої цілі всіх зацікавлених сторін співпадали б, тоді б вони діяли, підтримуючи стабільність у Європі, а процеси розвитку протікали мирно й під контролем. Цілком можливо, що саме така модель задовольнила б інтереси і Європейського Союзу, й України, й Росії.

[1] Piehl H., Schulze P.W., Timmermann H. Die offene Flanke der Europäischen Union: Russische Föderation, Belarus, Ukraine und Moldau. – B.: Berliner Wissenschafts Verl., 2005. – S.9.

[2] Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М.: Наука, 2002. – С.65.

[1] Ковальова О.О. Спільна зовнішня політика і політика безпеки Європейського Союзу: до і після розширення // www.file://C:\Documents% 20and%20Settings\2\Геополітика і геостратегія 01.02.2006.

[4] Європейська інтеграція: крок за кроком: Посібник для журналістів. – К.: Європа XXI, 2001. – С.14.

[5] Brussels European Council: Presidency Conclusions, 25–26 March 2004. – Brussels: Council of the European Union, 2004. – Press Release. – 26/03/2004.

[6] Ковальова О.О. Спільна зовнішня політика і політика безпеки Європейського Союзу: до і після розширення // www.file://C:\Documents% 20and%20Settings\2\Геополітика і геостратегія 01.02.2006. – С.2.

[7] Расширение ЕС на восток: Предпосылки, проблемы, последствия / ИМЭиМО. – М.: Наука, 2003. – С.3.

[8] Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М.: Международные отношения, 2003. – С.7–8.

[9] European Security Strategy. – Brussels, 12.12.2003. // www.ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/78367.pdf. – С.7.

[10] Steltemeier R. Utopie oder Realität? Die EU auf dem Weg zu einer gemeinsamen Außen-und Sicherheitspolitik. – 1. Aufl. – Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges., 1998. – S.207.

[11] Заворітня Г. Взаємовідносини організації з безпеки та співробітництва в Європі та Європейського Союзу у військово-політичній сфері // Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2006. – Т. IV. – С.216.

[12] Solana J. Die Gemeinsame Europäische Sicherheits – und Verteidigungspolitik – Das Integrationsprojekt der nachsten Dekade // Integration. – 2000. – №1. – S.6.

[13] Ковальова О.О. Спільна зовнішня політика і політика безпеки Європейського Союзу: до і після розширення // www.file://C:\Documents% 20and%20Settings\2\Геополітика і геостратегія 01.02.2006. – С.9.

[14] Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. Політична культура країн Європи у контексті інтеграційних процесів. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.

The article analyzes consequences of EU enlargement eastward. It underlines that US influence increase facilitates European countries striving to unite directed to making of independent policy in international relations and in the security sphere of some European countries. It can change the situation in Ukraine as well. Non-definite policy of Ukraine aggravates the forecast of its relations development with EU, if Ukraine can get into another powerful state's sphere of interests.

Key words: *Ukraine post-socialist countries, European Union, Euro-Atlantic integration processes, all-European security system.*

УДК 930.1 : 94(477) "XIX–XX ст."
ББК 63.3 (4Укр)52

Андрій КОРОЛЬКО

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНІЯ ПЕТРУШЕВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізована оцінка громадсько-політичної і наукової діяльності Антонія Петрушевича на першому етапі досліджень спадщини вченого (друга половина XIX – початок XX ст.). Визначено основні напрями та види досліджень, з'ясовано їхній зміст і концептуальне значення.

Ключові слова: *А.С.Петрушевич, дослідження, історіографія, русофіли (москвофіли), "язичіє".*

Важливим на сьогодні є відтворення загальної картини досліджень, які мають персоналійний або біоісторіографічний характер. Відсутність таких робіт, присвячених визначним і неординарним українським історикам, істотно ускладнює реконструкцію у всій багатогранності й суперечності реального розвитку та тенденцій історіографічних процесів і виявлення ступеня вирішення актуальних наукових проблем.

Приступаючи до розгляду наукової проблеми дослідження, слід відмітити, що Антоній Степанович Петрушевич (1821–1913 рр.) своєю невтомною працею вніс значний вклад у розвиток вітчизняної історичної науки. Безперечно, можна погодитися, що він був професійним істориком, оскільки його творчий доробок складає 245 праць із найрізноманітніших галузей історичного знання: археології, історії церкви, політичної історії, нумізматики, музеєзнавства, джерелознавства, історичної географії, генеалогії, а також із лексикографії, слов'янської філології, мовознавства. Продуктивною була діяльність і на громадській ниві. Вийшовши з когорти греко-католицького духовенства, він від самого початку українського національного відродження 1848 року залишався провідним діячем суспільно-політичного та національно-культурного руху Галичини. Тому важливо розглянути в органічному поєднанні оцінку наукової та громадсько-політичної діяльності Антонія Петрушевича.

Дослідження діяльності вченого можна поділити на п'ять етапів: 1) 60-ті роки XIX ст. – 1918 р.; 2) 1920–1930 рр.: дослідження велися як галицькими істориками-москвофілами, так і істориками, що представляли державницький напрям в українській історіографії; 3) 1945–1991 рр. – характеризується тим, що радянська історіографія майже одностайно називала А.Петрушевича українським реакційним буржуазним істориком-москвофілом; 4) вивчення громадсько-політичної та наукової діяльності припадає на 1990-ті роки – початок XXI ст.: на сучасному етапі розвитку української історичної науки посилився інтерес до досліджень призабутих істориків. У цей період виходять окремі узагальнюючі розвідки, які містять нові оцінки суспільно-політичного життя Галичини другої половини XIX ст., згадки про участь у ньому А.Петрушевича; 5) окремо слід виділити праці дослідників української діаспори, для яких характерна певна ідеалізація особи А.Петрушевича. Головною концепцією цих досліджень була спроба залагодити протиріччя і суперечності, які були характерні для громадсько-політичної та наукової діяльності вченого. Робилося все це на вузькій джерельній базі.

Нашу увагу привертають дослідження спадщини А.Петрушевича, що проводилися ще за життя вченого. На першому етапі праці дослідників, які розглядали громадсько-політичну та наукову спадщину А.Петрушевича, умовно можна поділити на дві основні групи. Перша група дослідників стояла на русофільських ("москвофільських") позиціях, що позитивно оцінювали діяльність ученого. Характерною у цьому відношенні є стаття М.Устияновича, яка вийшла на початку 60-х років XIX ст.[1]. Полемізуючи з польським дослідником П.Костецьким[2], він вважав, що речником і пропагандистом введення російської мови для галицьких українців був А.Петрушевич, а не редактор русофільської газети "Слово" Б.Дідицький. На основі ґрунтовної джерельної бази М.Устиянович доказував, що вчений вперше цю думку висловив на одному із засідань товариства Галицько-Руська Матиця у 1849 році. Проте у викладі матеріалу М.Устияновичем властива надмірна ідеалізація діяльності А.Петрушевича.

Уже в 1862 році на ранньому етапі наукової діяльності А.Петрушевича невідомий автор проаналізував і подав творчі здобутки вченого[3]. Його замітка розпочинається такими словами: "Хто з Галицьких Русинів не знає Антонія Петрушевича!"[4]. Першим великим твором дослідника є "De versione slavica Sacrae Scripture", де подано історичні відомості про переклад Святого Письма церковнослов'янською та іншими слов'янськими мовами, а також про видання першодруків біблійних книг. У кінці замітки анонімний автор подав перелік важливих праць та статей А.Петрушевича з археології (5), бібліографії (4) та історії (9)[5].

Цікаво, що прихильники наукової творчості дослідника присвячували свої розвідки ювілейним датам, зокрема, 40-річчю літературної діяльності (1847–1887 рр.)[6], 50-річчю священства (1897 р.)[7] та 80-річчю від дня народження (1901 р.)[8]. Головна концепція цих ювілейних заміток зводилася до кількох традиційних русофільських ("москвофільських") постулатів. А.Петрушевича вважали поборником "общерусскости", що виступав за єдність Галичини з Росією, високо оцінювали наукову діяльність. Так, Василь Залозецький у замітці, присвяченій 40-річчю наукової діяльності А.Петрушевича, відзначав, що "ім'я нашого вченого Антона Степановича Петрушевича відоме не лише у всіх кутках Галицької Русі, але також по цілій Слов'янщині і навіть в усій Європі. Його вченим дослідженням Галицька Русь завдячує своє теперішнє народне самоусвідомлення"[9].

Характерною рисою цих досліджень було те, що вони по гарячих слідах із певним відтінком публіцистичності, мали здебільшого популярний характер і не відзначалися ґрунтовною джерельною базою, за винятком хіба що статті М.Устияновича.

Друга група дослідників переважно стояла на народницьких позиціях, які критично розглядали наукову діяльність А.Петрушевича. Цікаво, що першими представниками даного напрямку, які зайнялися розробкою цієї проблеми, були дослідники з Наддніпрянської України – І.Лінниченко та В.Антонович. Їхні праці мали форму рецензій на наукові дослідження А.Петрушевича.

Суперечливі й водночас негативні оцінки діяльності А.Петрушевича характерні у працях І.Лінниченка. Подаючи перелік архівів і бібліотек Галичини, український історик високо оцінив приватний фонд бібліотеки А.Петрушевича, що містив у собі 15 тис. томів і декілька сотень рукописів[10]. У спеціальній брошурі, присвяченій науковій діяльності вченого, І.Лінниченко ґрунтовно охарактеризував громіздку працю А.Петрушевича під назвою "Сводная Галицко-Русская Летопись", вважаючи її неоціненним джерелом для всіх, хто вивчає історію південної Русі[11]. Однак, здійснюючи скрупульозний аналіз творів дослідника, він зауважив про відсутність

послідовності у викладі матеріалу, переповненість його цитатами й велику кількість відхилень від проблеми дослідження. На його думку, А.Петрушевич, напевне, боявся, "що не всліє поділитися з читачем усім своїм знанням, багатими виводами на різні питання і спішить передати при кожному принагідному випадку. Особливо треба це підкреслити відносно його мовознавчих дослідів. Володіючи величезним лінгвістичним матеріалом і феноменальною пам'яттю, о. Антон, розглянувши значення будь-якого окремого слова, охопив цілу низку понять, які споріднені з окремим поняттям, що він його досліджував. Так, наприклад, в одному з виданих ним творів "Лингвистично-историческія разсужденія", присвяченому дослідам тільки трьох слів: "жоупа", "Корочун-Крак" і "рокош", автор напроваджує пояснення більш ніж 1200 слів"[12].

Український історик Володимир Антонович підносив здавна вироблену репутацію А.Петрушевича як ученого, хоча й не поспішав зараховувати до істориків, одночасно додавши, що головний центр його праці – філологія і бібліографія. Більшу частину своєї праці він присвятив критичному аналізу "Сводной Галицко-Русской Летописи" А.Петрушевича[13]. У цілому В.Антонович негативно охарактеризував цей твір: "На жаль, надії, оперті на репутації автора, не зовсім оправдують видану ним книгою. Чи то наслідком браку часу, чи інших невідомих нам причин автор не тільки не заховав критичних правил, обов'язкових для видавця всякої археографічної збірки, але немов би навмисно усе залежне від нього, щоб ускладнити читачеві користуватися збіркою, позбавити змоги критичної оцінки його багатого матеріалу"[14].

Слід зауважити, що праці І.Лінниченка та В.Антоновича не дали достатньо повної і вичерпної інформації про наукову діяльність А.Петрушевича. Головним чином, вони зосередили увагу на аналізі найбільшої праці вченого – "Сводной Галицко-Русской летописи". Праці цих науковців були видані на Наддніпрянській Україні у кінці XIX ст., але вони заклали підвалини до ґрунтовного вивчення громадсько-політичної та наукової діяльності вченого Галичини на початку XX ст.

Першими українськими істориками Галичини, які спробували критично підійти до аналізу наукових досліджень А.Петрушевича, були М.Грушевський і С.Томашівський. Саме вони у 1890-х роках у "Записках Наукового Товариства імені Т.Шевченка" опублікували ряд рецензій на історичні праці вченого[15].

С.Томашівський, прорецензувавши працю А.Петрушевича, присвячену доповненням до "Сводной Галицко-Русской Летописи с 1700 по 1772 год", відзначив, що "о. Петрушевич немає ніяких систематичних наукових відомостей про те, що пише, ні про жерела, ні про літературу, збирає лише доривочні звістки та укладає їх без критики, без порядку та розуміння..."[16].

Рецензія М.Грушевського на дві праці вченого про історію міста Львова й соборну церкву св. Богородиці в місті Галичі відзначається суцільною критикою методології викладу матеріалу. Український історик передусім підкреслив важкий стиль написання праць А.Петрушевича, який "цитує силу-силенну праць з найріжнійших сфер історичних і фільольогічних наук, не раз заповнюючи по кілька сторін зряду виписками з якої небудь книжки, але при тім ся література по части перестаріла, по части припадкова, що зраджує превеликі прогалини в відомостях автора"[17].

Така негативна оцінка наукових дослідів А.Петрушевича з боку тогочасних українських істориків пов'язана не тільки зі стилем написання, формою викладу матеріалу, але й з політичними позиціями й переконаннями вченого. Адже він належав до "старорусинського" табору й писав "язичієм" – сумішшю російської, української, церковнослов'янської та польської мов. М.Грушевський навіть підмітив, що краще дослідник писав би російською мовою, аніж цим "язичієм", і знову "инакше всі "разсужденія" сеї окраси галицької тверди пропадуть для пізнійших дослідників безповоротно"[18].

У відповідь на ці критичні оцінки, зокрема рецензії М.Грушевського, свій відгук опублікував директор Руського Народного Дому Пилип Свистун[19]. Розкривши спочатку зміст рецензії М.Грушевського, він висловив свої міркування щодо праць історика. На основі цікавого й оригінального матеріалу автором зроблено спробу дати об'єктивну характеристику наукової діяльності А.Петрушевича. Концепція П.Свистуна зводилася до того, що дослідницька робота А.Петрушевича полягала, головним чином, у збиранні матеріалу, й такою повинна була вона бути, бо вчений, задумавши висвітлити історичне минуле, не мав при цьому ніяких попередніх праць із того чи іншого питання, в його матеріалах часто нема методичного розподілу. Однак, на думку П.Свистуна, не можна переконливо сказати, що у них бракувало методологічної основи[20]. Наприкінці статті на запитання, хто відіграв більш помітну роль в українській історичній науці – Михайло Грушевський чи Антон Петрушевич – П.Свистун відповів так: "Як історика М.Грушевського можна буде оцінити тільки тоді, коли закінче свою історію України-Руси. У порівнянні з о. Петрушевичем він має все-таки на даний час меншу вартість, бо результати діяльності о. Петрушевича – то величезна кількість зібраного ним наукового матеріалу, багатосторонність його досліджень, звернення уваги на всі періоди руської історії, багаті колекції історичних старожитностей і, насамкінець, його величезна бібліотека. Тому не варто професору львівського університету відзиватись так недоброзичливо і насмішливо про старого трудівника, який підготовив ґрунт для подальших праць як для самого Грушевського, так і для інших галицьких істориків"[21].

Ми не можемо погодитися з останньою думкою П.Свистуна, оскільки М.Грушевський і А.Петрушевич величини в історичній науці не співмірні. Інша справа, що А.Петрушевич працював для своєї епохи, займаючись збиранням краєзнавчого матеріалу.

Чимале значення для утвердження наукового підходу до вивчення особи А.Петрушевича і його місця у суспільно-політичному житті краю мали праці Івана Франка. У "Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р." він, аналізуючи видавничу діяльність руських національно-культурних установ, зокрема "москвофільських інституцій", багато місця приділив творчій спадщині А.Петрушевича. І.Франко з публікацій документального характеру, які вийшли у 1860 році у "Зорі Галицькій яко Альбум", найважливішою назвав "Житє Іова Княгиницького, основателя Скиту Манявського, написане Ігнатом з Любарова" А.Петрушевича[22].

Треба сказати, що Великий Каменяр неприхильно ставився до "старорусинства", яскравим ідеологом якого був А.Петрушевич. Тому не дивно, що І.Франко писав так про нього: "Злим духом "Матиці", що, може, по неволі причинився до її омертвлення, став Антін Петрушевич, який від 1853 р., протягом трьох літ загатив її своїм "Галицкім историческим сборником", а пізніше довгі літа гатив своєю "Сводною летописью" і іншими своїми "разсуждениями"[23].

І.Франко присвятив у "Літературно-науковому вістнику" окрему статтю ґрунтовному аналізу громадсько-політичної та наукової діяльності А.Петрушевича, яка була написана після святкування русофілами ("москвофілами") 80-х роковин

народження останнього[24]. Слід зауважити, що І.Франко у громадсько-політичній сфері діяльності вченого виділив два етапи. У молоді роки А.Петрушевич був захисником української мови, історії та культури. Особливо на цьому тлі виділяється його брошура "Słów kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości", де він "виступає з значним науковим арсеналом, з горячим чутєм, та при тім з дуже ясним і мотивованим почутєм, що він Малорусин, син народа, хоч посвояченого з великоруським, та все таки окремого від него. Він почуває себе до обов'язку боронити прав тої малоруської народности, викладає її історію окрему від великоруської, поклакає ся на її окреме письменство і протестуючи против польських намірів – ополячити галицьких Русинів, уживає доказів під якими й сьогодні міг би підписати ся кождий защитник українсько-руського "сепаратизму"[25]. Та вже потім, як вважав І.Франко, вчений дійшов до діаметрально протилежних висновків, ставши яскравим прихильником "москвофільського табору".

Аналізуючи наукову діяльність А.Петрушевича, І.Франко насамперед користувався даними В.Антоновича. Оцінка І.Франком дослідницької спадщини вченого оповита суцільною критикою, що носить об'єктивний характер. Негативна позиція І.Франка щодо наукової діяльності А.Петрушевича полягала в тому, що вчений притримувався русофільського світогляду. Через це "з його праць віє наскрізь ненауковий дух сліпої заїлості, сліпої на факти і на історію, і для того ми мусимо в о. Петрушевичу бачити не вченого, а політика, чоловіка партиї, репрезентанта напряму ворожого нам і цій справі, для якої ми працюємо"[26].

Видання статті І.Франка викликало чималий резонанс та хвилю невдоволення у русофільській пресі. Сам А.Петрушевич у відповідь на критичну замітку І.Франка опублікував полемічну статтю "Тщетная робота сепаратистовъ"[27].

Треба відмітити, що І.Франко цілком слушно критикував праці А.Петрушевича за їх ненауковий характер, заполітизованість, тенденційність. Однак слід зауважити, що І.Франко отримав від А.Петрушевича матеріал до написання докторської дисертації про славного полеміста-монаха Івана Вишенського з Афонського монастиря, зокрема його листи. На основі цієї розвідки він здобув звання доктора слов'янської філології, а пізніше написав відому поему "Іван Вишенський"[28].

А.Петрушевич зібрав величезну колекцію рукописних матеріалів, стародруків та рідкісних книг, які зберігались у бібліотеці та музеї Народного Дому. Тому окрема група праць українських дослідників присвячена опису цих матеріалів, що проводився на початку XX ст. Зокрема, І.Свєнціцький переглянув кириличні стародруки, грамоти, укази польських королів та вельмож, молдавських господарів, які переписувались із Ставропігійським братством, книги на церковну тематику: псалтирі, октоїхи, часослови тощо[29]. Доповнив цей опис П.Свистун, який передивився пергаментні й паперові документи XIII–XVIII ст.[30]. У поле зору О.Маркова потрапили зібрані А.Петрушевичем 209 різноманітних галицьких і буковинських пісень на руській і польській мовах, а також повісті, казки, загадки. О.Марков також оглянув епістолярну частину рукописного архіву науковця, де особливу увагу привертають листи Степана Петрушевича, Івана Могильницького, архієрейські послання митрополита Михайла Левицького[31].

Російський бібліограф, професор А.Петров обстежив рукописні матеріали, які передав Антоній Петрушевич у відділ російської мови і словесності Імператорської Академії Наук у Санкт-Петербурзі. Головним чином ці матеріали повинні були стати

основою "Этимологического словаря" або "Коренеслова". Ця праця оригінальна тим, що російський науковець спробував скрупульозно перевірити всі наявні матеріали вченого. Професор А.Петров відзначив, що це ані етимологічний словник, хоча подекуди і вписані в ньому потрібні корені, а під ними вивідні слова, ані словник усіх слов'янських діалектів чи староцерковнослов'янської мови, ані історичний словник руської або сучасної загальноросійської чи малоруської мови. Очевидно, А.Петрушевич за час своєї багаторічної та наполегливої наукової діяльності вписував на аркушах паперу ті слова, які його цікавили, й ті пояснення, які видавались йому потрібні. Іноді він дописував на тих самих або нових аркушах примітки[32].

Опис матеріалів, що виконали І.Свенцицький, П.Свистун, О.Марков та А.Петров, свідчить про те, який неоцінений багаж історичних даних залишив за собою А.Петрушевич. Хоча можна погодитися з думкою А.Петрова, що рукописні матеріали вченого розхристані. А.Петрушевич просто не ставив собі за мету їх упорядкувати. Публікації вищеназваних дослідників відзначаються практичною цінністю і є важливим доробком у просуванні вивчення наукової проблеми дослідження.

Ще за життя ім'я Антона Петрушевича було згадано на сторінках іншомовних енциклопедій, словників та бібліографічних покажчиків. Перша така згадка з'явилася у британському каталозі, де визначено, зокрема, такі його праці: "Лингвистично-историческія розсужденія", "Львовская Летопись", "Волинско-Галицкая Летопись", "Слово о полку Игореве", "Каталог церковно-словенских рукописей", "Сводная Галицко-Русская Летопись" та "Краткое историческое известіе о введеніи христіанства в Предкарпатских странах во времена св.Кирилла и Методія"[33].

В енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза й І.Єфрона вміщена стаття про життєписні дані А.Петрушевича та заголовки його праць. Тут підкреслюється, що він був заслуженим діячем у ділянці вивчення історії Галичини, автором 120 статей і книжок. Правда, в кінці додається, що багато шкодить його творам складання їх не на якійсь живій мові, а на жаргоні, що являє собою суміш церковнослов'янської мови з російською, малоросійською і польською[34].

На основі цієї звістки базується інформація у чеському словнику, виданому в 1902 році в Празі, та в додатку до нього за 1937 р., де А.Петрушевича названо українським "спісователем" (письменником)[35].

Польська енциклопедія подала біографічну довідку про А.Петрушевича та назви його п'яти найважливіших праць, а також помилкову інформацію про те, що він був каноніком варшавської капітули. Тут же зазначено, що він обстоював "єдність північної Русі з полудневою"[36].

Звістки про А.Петрушевича в різноманітних іншомовних енциклопедичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. свідчать про те, що постать ученого була дуже відомою у науковому світі. Особливо у замітках акцентувалась увага на його слов'янознавчих студіях.

Одна з найгрунтовніших оцінок суспільно-політичної та наукової діяльності історика належить Степанові Шаху[37]. За його словами, А.Петрушевич "відкрив нам нашу, оповитою туманом таємничості, старовину і врятував для нас багато пам'яток нашого славетного і печального минулого, відкрив нам очі на нашу історію і на нашу національну ідеологію…"[38].

Багатий спектр оцінок громадсько-політичної й наукової діяльності А.Петрушевича було висловлено після його смерті 1913 року. Історіографічною тенденцією

цих заміток, які вийшли у формі некрологів, була спроба об'єктивно з'ясувати творчу спадщину вченого. Майже одностайною виявилася позиція дослідників народовського й русофільського ("москвофільського") напрямків, які позитивно оцінили діяльність А.Петрушевича.

Так, видатний громадсько-культурний діяч Іларіон Свенціцький, який опублікував некролог у галицькій газеті "Діло", вважав, що "з покійним зійшов в могилу чи не послідний сьвідомий діяльний учасник "Собору учених руських"…[39]. Він високо оцінив наукову спадщину А.Петрушевича, відзначаючи, що "покійний ціле житє любив книжку і позіставив рідній країні чимале богатство книжного добра – дорогоцінного – для історії галицько-українського письменства старих діб XVI до XVIII в. і дещо для часу відродження – у рукописях та стародруках, а для загальної наукової праці чималу бібліотеку по славянознавству, археольогії і історії […]".

У громадсько-політичній сфері життя, на думку І.Свенціцького, А.Петрушевич "…дійшов був у своїх партийних переконаннях до повної негації власної патріотичної діяльності […], доказував, що нинішне національне житє самосьвідомої Руси є великим блудом і гріхом проти ідеї "єдинства всіх частин Руси" під знаменем великоруської літературної мови […]". Однак, захищаючи свої позиції та переконання, А.Петрушевич, як і Д.Зубрицький, Я.Головацький, Б.Дідицький, залишається сином України, тільки "трохи иншого складу духа". Йому належить почесне місце в українській історії, тому що він зберіг багато пам'яток краю[40].

В іншому некролозі вищезгаданий директор Руського Народного Дому П.Свистун захищає русофільські позиції А.Петрушевича. Насамперед, він зауважує, що "в могилу пішла людина, яка з 1848 року впродовж довгого часу стояла між передовими людьми Прикарпатської Русі. А.Петрушевич вважається винуватцем того напрямку в національному житті краю, який насамперед називають Святоюрщиною, пізніше старорусинством або русофільством"[41].

Однак П.Свистун надмірно й невиправдано ідеалізує постать А.Петрушевича, високо оцінюючи впровадження вченим "язичія" у галицькому діловодстві та літературі. Директор Руського Народного Дому позитивно характеризує літературну спадщину вченого, вказуючи, що в особі А.Петрушевича можливе поєднання священичої і наукової діяльності. На думку П.Свистуна, А.Петрушевич заснував бібліотеку й музей "Народного Дому" через те, що "він бачив, яку важливу роль у збереженні і зміцненні польської національної ідеї зіграв польський заклад імені Оссолінських у Львові – ось і такий руський Оссолінеум* він хотів бачити у Народному Домі"[42].

Підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної теми, вважаємо за потрібне констатувати, що за другу половину XIX – початок XX ст. у вивченні громадсько-політичної та наукової діяльності А.Петрушевича нагромаджено чимало літератури, яка торкається різних аспектів проблеми. Однак ця література не є систематичною й не охоплює проблему в цілому. Перші дослідження мали переважно популярний характер і не відзначалися ґрунтовною джерельною базою. Дослідники русофільського ("москвофільського") табору ідеалізували наукову і громадсько-політичну діяльність А.Петрушевича, вважаючи його спадщину плідною для свого часу й наступних поколінь. Звістки ж про А.Петрушевича у різноманітних іншомовних енциклопедичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. свідчать про те, що постать ученого була дуже відомою у науковому світі. З іншого боку, історики народницького напрямку критично розглядали громадсько-політичну й наукову діяльність А.Петрушевича. Негативна оцінка вченого пов'язана не тільки зі стилем написання, формою викладу матеріалу, але й з його політичними позиціями й переконаннями. Адже він належав до "старорусинського" табору й писав "язичієм".

* Львівський інститут Оссолінських (Оссолінеум) заснований у 1817 р. польським літературознавцем, істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським. У бібліотеці й музеї концентрувалися книги переважно з питань філософії, історії, літератури, географії, права, а також колекції археологічних пам'яток, монет, зброї, картин, гравюри, скульптури. Інститут мав певний вплив на поширення освіти, науки й культури не тільки в Галичині, а й на Буковині та Закарпатті.

[1] Устияновичъ М. Несколько словъ въ ответъ на статью Платона Костецкого оголошенную въ дневнику польском "Przeglad Powszechny" под загл. "Recenzjia "Zorij Gal. na god 1860" // Слово. – 1861. – №6.

[2] Kostecki P. Recenzja "Zorji Gal. na god 1860" // Przeglad Powszechny. – 1861. – №97, 99–100.

[3] Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, відділ рукописів, ф.167, оп.1, спр.1753/п.4. Біографічний словник І.О.Левицького. Замітки про А.Петрушевича за 1857–1901 рр., арк.25–26.

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] Въ 40-летіе литературной деятельности А.С.Петрушевича (1847–1887) // Червоная Русь. – Львовъ, 1887. – №30; Антоній Петрушевичъ // Календаръ Общества им. М.Качковского 1888 г. – Львовъ, 1887. – С.56–67.

[7] Галичанинъ (Львовъ). – 1897. – №112.

[8] Галичанинъ. – 1901. – №6–7, 9, 11, 14.

[9] Въ 40-летіе литературной деятельности А.С.Петрушевича (1847–1887) // Червоная Русь. – Львовъ, 1887. – №30.

[10] Линниченко И.А. Архивы въ Галиціи (Оттискъ изъ "Киевской Старины"). – Киевъ, 1888. – С.5.

[11] Линниченко И.А. А.С. Петрушевичъ. – Одесса, 1901. – С.4.

[12] Там само. – С.22.

[13] Антонович В. Критика. Сводная Галичско-русская летопись съ 1700 до конца Августа 1772 г. Составилъ А.С. Петрушевичъ // Киевская Старина. – Киевъ, 1888. – Т.XXI. – С.45–52.

[14] Там само. – С.47.

[15] Грушевський М. (Рецензія на книги А.Петрушевича "Лингвистическо-историческія изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его…" і "О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галиче…") // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1900. – Т.XXXVII. – С.10–12; Томашівський С. (Рецензія на книгу А.Петрушевича "Дополненіе ко Сводной галицко-руской лѣтописи съ 1700 по 1772 годъ, изданной въ Львове 1887 года") // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т.XXXI. – С.20–22.

[16] Томашівський С. (Рецензія на книгу А.Петрушевича "Дополненіе ко Сводной галицко-руской лѣтописи съ 1700 по 1772 годъ, изданной въ Львове 1887 года") // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т.XXXI. – С.20–22.

[17] Грушевський М. (Рецензія на книги А.Петрушевича "Лингвистическо-историческія изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его…" і "О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галиче…") // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т.XXXVII. – С.11.

[18] Там само.

[19] Свистунъ Ф. Кто большій: г. Михайло Грушевскій или о. А.Петрушевичъ? // Галичанинъ. – 1901. – №216–218.

[20] Там само. – №217.

[21] Там само. – №218.

[22] Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібр. творів у 50-ти томах. – К., 1985. – Т.41. – С.312.

[23] Там само.

[24] Франко І. о.Антін Петрушевич. Ювилейна сильветка // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1901. – Т.XIII. – С.172–193.

[25] Там само. – С.175.

[26] Там само. – С.171–172.

[27] Петрушевичъ А. Тщетная робота сепаратистовъ // Галичанинъ. – 1901. – №222.

[28] Максимчук І.О. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1967. – С.108; Франко І. Іван Вишенський // Франко І. Зібр. творів у 50-ти томах. – К., 1985. – Т.41. – С.27–52.

[29] Свенцицький І. Опис рукописів Народного Дому з колекції А.Петрушевича // Українсько-руський архів. – Львів, 1906. – Ч.1. – 105 с.; Львів, 1911. – Ч.2–3. – 140 с.

[30] Свистунъ Ф. Пергаменные документы Музея о. прал. А.С.Петрушевича // Вѣстникъ "Народного Дома". – 1908. – №1–3; Його ж: Бумажныи документы Музея о. прал. А.С.Петрушевича // Вѣстникъ "Народного Дома". – 1908. – №3–5, 7.

[31] Марков О.О. Описаніе рукописей XIX в., собранія А.С.Петрушевича (въ библіотеке "Народного Дома" въ Львове) // Вѣстникъ "Народного Дома". – 1912. – №1–3. – С.6–11, 26–32, 34–40.

[32] Петров А.Л. Рукописные материалы о. А.Петрушевича (представлено в заседании Общаго Собрания 6 февраля 1910г.) // Известия Императорской Академии Наук. – Спб.,1910. – С.494–495.

[33] The Britisch Museum Catalogue of printed books 1881–1900. – London, 1900. – Vol.42. – 800 p.; Ejusd. Supplement 1900–1905. – London, 1905. – Vol.1. – P.634.

[34] Энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгаузъ, И.А.Ефрон. – Спб., 1898. – Т.XXIII. – С.478.

[35] Ottuv slovnik naucny, illustovana encyklopedie obecnych vedomosti. – Praga, 1902. – S.714.

[36] Encyklopedja Powszechna S.Orgelbranda. Z ilustracjami i mapami. – Warszawa, 1901. – T.XI. S.421.

[37] Шах С. Памяти А.С.Петрушевича // Прикарпатская Русь (Львовъ). – 1913. – №1164–1167, 1169–1171, 1173, 1176–1177.

[38] Там само. – №1164.

[39] Свенцицький І. Антон Петрушевич. Некролог // Діло. – 1913. – №8445.

[40] Там само.

[41] Свистунъ Ф. Некрологъ А.С.Петрушевичъ // Вѣстникъ "Народного Дома". – 1913. – №7–9. – С.97–98.

[42] [Свистунъ Ф.] Некрологъ А.С.Петрушевича // Времѣнникъ Института Ставропигійского съ месяцесловомъ на годъ 1913. – Львовъ, 1913. – С.7.

The evaluation of the public, political and scientific activities of Antoniy Petrushevych at the first stage of the scientist's heritage research (the second half of the XIX – the beginning of the XX century) has been analyzed in the article. The main directions and forms research have been determined. Their main contents and conceptual meaning have been explained.

Key words: *A.S.Petrushevych, research, historiography, rusophils (moscophils), language habits.*

УДК 94 (477) "19"
ББК 63.3 (4 Укр.) 52-8

Андрій МІЩУК

ГРОМАДСЬКА Й НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА ЦЕЛЕВИЧА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано здобутки української і зарубіжної історіографії у вивченні громадської та наукової діяльності Юліана Целевича. Визначено основні етапи та види досліджень, з'ясовано їхній зміст, концептуальне й фактографічне значення.

Ключові слова: *Ю.А.Целевич, дослідження, історіографія, громадська, наукова діяльність.*

Розгляд стану наукового опрацювання досліджуваної теми засвідчує, що ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає жодної праці, яка б спеціально структурно й глибоко розглядала окреслене нами коло проблем. Немає й ґрунтовного історіографічного аналізу проблеми. Однак є чимало наукових праць, у яких більшою чи меншою мірою, прямо або побіжно висвітлюються окремі аспекти громадської та наукової діяльності Ю.Целевича[1]. Виходячи з актуальності теми та враховуючи сучасний стан її розробки українською історіографією, ми поставили собі за мету комплексно й об'єктивно проаналізувати основні етапи та види досліджень, з'ясувати їхній зміст і концептуальне значення.

За прийнятим в історіографії проблемно-хронологічним принципом виділимо такі етапи та види досліджень громадської діяльності й наукової творчості Ю.Целевича: 1) праці дослідників за життя вченого; 2) публікації про Ю.Целевича з 1892 до 1939 рр. (некрологи, спогади, статті); 3) вивчення діяльності Ю.Целевича радянською історіографією; 4) зарубіжна українська історіографія; 5) сучасна українська історіографія. Відповідно до цього поділу характеризуємо стан наукової розробки проблеми на конкретному етапі наукових досліджень громадської діяльності та творчості Ю.Целевича.

Перші спроби оцінки наукових досліджень Ю.Целевича припадають на другу половину 1880-х рр. Основна увага зосереджувалася критиками на оцінці основних і найбільш ґрунтовних праць. Так, у 1886 р. у газеті "Зоря" під заголовком "До исторіі галицкои Руси"[2] розміщена рецензія О.Калитовського на опубліковану Ю.Целевичем "Історію Скиту Манявського від його заснування аж до приступлення львівської єпархії до унії (1611–1700)". Даючи загалом схвальну оцінку, О.Калитовський висловив ряд зауважень щодо змісту й окремих трактувань подій Ю.Целевичем. Насамперед рецензент дорікав автору за те, що останній, на його думку, неправильно трактував привілеї і права, які начебто отримала українська знать після Люблінської унії (1569 р.). Позитивно оцінив О.Калитовський той факт, що Ю.Целевич уперше подав, опираючись на документальний матеріал, достовірну дату заснування монастиря.

Творча діяльність Ю.Целевича неодноразово ставала об'єктом оцінок у польській історіографії. Після видання Ю.Целевичем у 1887 р. монографії "Історія Скиту Манявського" нею зацікавилися польські дослідники. Зокрема, Л.Дзєдзіцький у науковому виданні "Kwartalnik historyczny"[3] за 1887 р. помістив на неї рецензію, в якій подав короткий історіографічний огляд праць І.Вагилевича, А.Петрушевича, що стосувалися історії Скиту й вийшли друком до публікації монографії Ю.Целевича.

Рецензент підкреслював, що автор докладно розкрив наслідки закриття монастиря й подальшу долю його майна, а також описав руїни, обґрунтував його місце в духовному житті краю, подав список ігуменів Окремо звернуто увагу на збірник грамот, листів і деяких судових документів, уміщених у монографії Ю.Целевича.

Польських істориків зацікавило і трактування Ю.Целевичем проблем опришківського руху. Про популярність розвідки Ю.Целевича "Про Олексу Довбуша та єго попередників і наступників" може свідчити те, що в 1887 р. у другому томі "Pamietniky Towarzystwa Tatrzanskiego"[4] було опубліковано її переклад польською мовою істориком Б.Шопінським, а згодом видано окремою брошурою. Проте в опублікованому перекладі Б.Шопінський упустив причини появи опришківського руху та окремі фрагменти, що суперечили концепціям польської історіографії. Згодом Ю.Целевич піддав критиці переклад Б.Шопінського та його висновки[5].

1887 р. "Kwartalnik historyczny" вмістив рецензію Ф.Бостеля[6] на перекладену Б.Шопінським розвідку Ю.Целевича "Про Олексу Довбуша та єго попередників і наступників". На думку рецензента, хоч Ю.Целевич і позбавив постать О.Довбуша поетичних і казкових рис, все ж зумів показати героя народних пісень на тлі історичного процесу, не забув розкрити позитивні риси О.Довбуша, що вирізняли його між "чередою гуцулів-розбійників"[7]. До заслуг автора Ф.Бостель зарахував і те, що він зумів з'ясувати й показати на документальній основі справжні причини й обставини загибелі О.Довбуша. Варто зауважити, що Ф.Бостель назвав розвідку Ю.Целевича першим дослідженням, у якому була подана цілісна картина історії покутського опришківства XVIII ст.

Таким чином, наведені фрагменти рецензій та фактів перекладу праць Ю.Целевича свідчать, що його творча діяльність ще за життя була помічена й високо, хоч і дещо критично, оцінена сучасниками.

Багато оцінок культурно-освітньої, громадської і наукової діяльності Ю.Целевича було дано після його смерті (1892 р.). Історіографічною тенденцією цих заміток, які вийшли у формі некрологів, була спроба об'єктивно охарактеризувати творчу спадщину вченого.

Характеризуючи громадсько-культурну діяльність історика, його сучасники одностайно висловлювали переконання, що "…Юліян Целєвич служив вірно і щиро справі народній, він ставав радо до кожної служби, до котрої єго громада покликувала чи то на старшого чи на рядового…"[8].

Оцінюючи постать Ю.Целевича в "Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р."[9], І.Франко відзначав його як "талановитого історика і педагога". Початок письменницької кар'єри Ю.Целевича І.Франко пов'язував із появою у 1868 р. розвідки "Дещо про поселенє угорської України Русинами і про унію православної церкви угорських русинів з Римом", що була опублікована в газеті "Правда". Подав І.Франко й інші праці Ю.Целевича в хронологічному порядку.

Після смерті Ю.Целевича українські вчені продовжили дослідження опришківського руху, використовуючи його творчий доробок. Оцінюючи стан вивчення опришківського руху на Прикарпатті, І.Франко стверджував, що "праці покійного Ю.Целевича про опришківство на Покутті кинули багато світла на внутрішню історію нашого краю під кінець польського володіння, розвіяли чимало фікцій, та зате вказали нам їх фактичну основу і дали можливість сконтролювати те, що народ розповідає і співає про опришків"[10].

У 1899 р. В.Гнатюк зазначав, що історичних розвідок про опришків майже немає: "Виїмок становлять тут лише цінні розвідки Ю.Целевича…"[11]. Загалом В.Гнатюк поділяв погляди Ю.Целевича про те, що австрійській владі вдалося у 30-х роках XIX ст. придушити опришківський рух[12]. Також він солідарний з Ю.Целевичем у тому, що останнього опришка було страчено в Коломиї 1877 р. і ним був М.Драгарюк.

Краєзнавець М.Білоус послуговувався матеріалами праці Ю.Целевича при написанні власної наукової розвідки про опришків[13]. Автор включив до своєї праці нові матеріали з історії опришківства XIX ст.

Дослідження Ю.Целевича з проблеми опришківства лягли в основу розвідок І.Крип'якевича "З історії Гуцульщини"[14] та І.Сосенка "Олекса Довбуш и его брат Иван"[15]. І.Сосенко, незважаючи на документальні дані, запропоновані Ю.Целевичем щодо обставин смерті О.Довбуша, стверджував, що наведені в народній творчості факти про обставини його загибелі відповідали дійсним подіям і заслуговують на визнання єдино правильного джерела висвітлення подій[16]. 1932 р. у Львові І.Крип'якевич опублікував розвідку "З історії Галицького краєзнавства"[17], в якій, зокрема, згадується і Ю.Целевич, що з молодих років разом із товаришами займався збором народної творчості.

Популяризації наукової спадщини Ю.Целевича сприяло дослідження І.Левицького "Галицко-русская библиография XIX столетия…"[18]. У ній автор систематизував творчий доробок і подав псевдоніми та крептоніми, які використовував Ю.Целевич. Розглядаючи розвиток освіти в Галичині останньої чверті XVIII ст., І.Левицький[19] дотримувався концепцій і оцінок, які були запропоновані Ю.Целевичем.

Найбільш повна й об'ємна монографія Б.Барвінського[20], присвячена науковій діяльності Ю.Целевича, з'явилася до 35-річчя з дня його смерті у м. Львові 1927 р. У ній автор коротко подав загальновідомі біографічні відомості щодо основних епізодів життя Ю.Целевича та визнав його одним із найактивніших діячів культурно-освітнього руху українців Галичини другої половини XIX ст. На переконання Б.Барвінського, цінність науково-краєзнавчих розвідок історика полягала в тому, що вони були написані народною українською мовою, з використанням надрукованих матеріалів та нових архівних документів, які вперше були знайдені й уведені в науковий обіг Ю.Целевичем.

Слід зазначити, що Б.Барвінський наукову спадщину Ю.Целевича розділив за проблемним принципом і конкретизував її значення в українській історіографії. Неодноразово в тексті зустрічаємо визначення Ю.Целевича – "історіограф Галицької України"[21], а також аргументовані обґрунтування даного твердження на основі аналізу його праць.

Того ж року в м. Перемишлі вийшла друком праця А.Копистянського "Скит Манявський"[22]. Аналіз змісту цієї праці дає нам підстави стверджувати, що її автор використав як основне джерело однойменну монографію Ю.Целевича та подав заявлені ним раніше погляди й концепції з питань виникнення, діяльності та закриття монастиря.

Висвітлення громадсько-культурної діяльності Ю.Целевича зустрічаємо й на сторінках розвідок, пов'язаних із популяризацією діяльності окремих просвітницьких товариств Галичини. Так, у 1932 р. С.Перський видав "Популярну історію товариства "Просвіта"[23], в якій розкрив її діяльність від заснування до 1930-х рр. У праці

ми зустрічаємо згадки про діяльність Ю.Целевича як члена комісії з підготовки підручників українською мовою для шкіл, члена виділу та заступника голови товариства в 1876–1877 рр., редактора книжок і календарів "Просвіти".

Діяльність Ю.Целевича в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка та "Просвіті" була частково висвітлена в працях В.Дорошенка[24], в яких автор дослідив місце і значення Ю.Целевича в діяльності цих громадських інституцій.

Оцінку наукової діяльності Ю.Целевича подав Д.Дорошенко в "Огляді української історіографії"[25] та двотомному "Нарисі історії України"[26], опублікованому у 1932–1933 рр. Досліджуючи опришківський рух у Галичині, Д.Дорошенко відзначив, що Ю.Целевичу вдалося простежити діяльність опришківських ватажків та погодився з його твердженням про розбійницький характер опришківського руху після "переходу Галичини під Австрію". Крім того, Д.Дорошенко підкреслив значення написання Ю.Целевичем "Історії Скиту Манявського", а також редагування "Наукових записок товариства ім. Шевченка"[27].

Про внесок, зроблений Ю.Целевичем в історичну науку, свідчив той факт, що в 1933 р. у третьому томі польського словника біографічного В.Ганкою[28] були подані відомості про основні віхи його життя. Підкреслювалася, зокрема, участь Ю.Целевича в діяльності українських просвітніх товариств (Просвіта, Літературне товариство ім. Т.Шевченка, Товариство педагогічне та ін.), його видавнича діяльність. У примітці відзначалося, що до найвагоміших праць Ю.Целевича належали "Історія Скиту Манявського", публікації про історію опришківського руху.

Загалом слід відзначити, що в період із 1892 до 1939 рр. більшість досліджень тою чи іншою мірою розкривали окремі аспекти громадської діяльності та висвітлювали постать Ю.Целевича в контексті діяльності культурно-освітніх товариств Галичини другої половини XIX ст. Головна увага дослідників була спрямована на аналіз та популяризацію творчої спадщини Ю.Целевича в контексті його внеску в розвиток української історіографії.

У радянській історіографії постать Ю.Целевича практично не розглядалася. У 1948 р. у Віснику Ленінградського університету з'явилася стаття О.Косачевської[29], присвячена проблемі опришківського руху. Авторка, опираючись передусім на дослідження Ю.Целевича та інші публікації, зробила спробу в загальних рисах оглянути історію галицького опришківства, пояснити його виникнення соціально-економічними передумовами.

У 1948–1955-х рр. дослідниця К.Дракохруст опублікувала статті[30], в яких розглянула відмінності опришківських виступів від інших антифеодальних рухів. Вона, солідаризуючись із Ю.Целевичем, стверджувала, що опришківство поступово набувало рис народно-визвольної боротьби. Серед упущень К.Дракохруст відзначала те, що Ю.Целевич несвідомо перекручував назви сіл, терміни тощо.

Основна увага радянської історіографії була зосереджена, як бачимо, лише на науковій спадщині Ю.Целевича, що стосувалася опришківського руху. Винятком може слугувати стаття М.Кравця, яка була опублікована 1968 р. в "Українському історичному журналі"[31]. У ній автор подав короткі відомості про Ю.Целевича, визначив його як "українського історика"[32]. Популяризація наукової діяльності Ю.Целевича щодо дослідження опришківського руху була здійснена В.Грабовецьким[33], який у 1960–70-х рр. активно займався вивченням даної проблематики.

Слід відмітити, що в "Історії міст і сіл Української РСР (Івано-Франківська область)" постать Ю.Целевича згадувалася у зв'язку з його педагогічною діяльністю у гімназії м. Станіслав та внеском у дослідження руху опришків, церковної унії[34].

Водночас радянські історики в академічному виданні "Историография истории Украинской ССР"[35] не вмістили жодного повідомлення про вклад Ю.Целевича в історичну науку. Певною мірою виправлення такої ситуації було здійснено в "Українському радянському енциклопедичному словнику"[36], де були вміщені відомості стосовно його внеску в дослідження опришківського руху та історії Скиту Манявського.

Зарубіжна українська історіографія через відсутність документальних матеріалів практично не досліджувала постать Ю.Целевича. Поодинокі згадки про його діяльність у статтях Ю.Вітошинського[37], Т.Марітчака[38], В.Стецюка[39] пов'язувалися з висвітленням історії народовських товариств ("Січ", Наукове товариство ім. Шевченка). Згадки про Ю.Целевича зустрічаємо й у дослідженнях С.Шаха[40], П.Магочі[41] та "Енциклопедії Українознавства"[42].

Окремо необхідно виділити українського вченого зі Словаччини М.Мушинку[43], який у вступі до репринтного видання розвідки Ю.Целевича про Закарпаття популяризував його діяльність. М.Мушинка зосередив увагу на висвітленні головних етапів життєдіяльності Ю.Целевича, але основний акцент зробив на його науковому доробку. Автор, оцінюючи вплив праць Ю.Целевича, зазначав, що вони сприяли пожвавленню інтересу українських учених до піднятих ним проблем.

Як бачимо, для зарубіжної, української та радянської історіографії характерними рисами є відсутність цілісного підходу до постаті Ю.Целевича. У дослідженнях, що стосувалися історика, основна увага зосереджувалася на творчій спадщині.

Інтерес до особи Ю.Целевича відновлюється з часу здобуття Україною незалежності. Сприяли цьому, передусім, статті П.Арсенича, Ю.Бабійчука, В.Качкана, І.Скрипника[44], опубліковані в періодичній пресі та наукових журналах. Автори статей наводили власні оцінки діяльності вченого й намагалися показати його місце в українській історіографії.

Найбільше наукових досліджень, у яких висвітлювалася б діяльність Ю.Целевича, з'явилося 1993 р. Серед них необхідно виділити праці В.Качкана[45], зокрема його народознавчі студії. Автор на основі матеріалів відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України коротко розкрив громадсько-культурну діяльність Ю.Целевича, детально зосередив увагу на оцінці творчої спадщини, подав деякі документальні матеріали.

Популяризація постаті Ю.Целевича відбулася завдяки проведенню в 1993 р. у Прикарпатському університеті імені В.Стефаника міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження Юліана Целевича[46]. У рамках її проведення пройшли пленарні та секційні засідання. За результатами роботи конференції були опубліковані матеріали, що вийшли окремим виданням, де вперше запропоновано хронологію науково-громадської та педагогічної діяльності Ю.Целевича. Загалом слід відзначити, що автори публікацій давали позитивну оцінку науковій, громадсько-культурній та педагогічній діяльності Ю.Целевича. Його постать, за визначенням В.Грабовецького, посідає "одне із провідних місць"[47] серед визначних дослідників історії України XIX ст. поряд із Д.Зубрицьким, І.Шараневичем, А.Петрушевичем. У матеріалах конференції були розкриті погляди Ю.Целевича на історію Закарпаття й

Галичини, релігійну проблематику, козацтво тощо. Уперше було висвітлено роль Ю.Целевича в реорганізації Товариства ім. Т.Шевченка в наукову установу. Матеріали конференції сприяли зростанню інтересу до постаті українського історика і його творчої спадщини.

Наслідком багаторічного вивчення В.Грабовецьким опришківського руху стала поява в 1994 р. монографії "Олекса Довбуш"[48], у якій автор, аналізуючи історіографію питання, висловив ряд власних оцінок щодо творчого доробку Ю.Целевича. Прогресивність поглядів Ю.Целевича виявилася, на його думку, в тому, що історик визначав головні соціальні й економічні передумови, які породили опришківський рух у середині XVIII ст., та підкреслював інші причини появи руху – вигідні географічні умови Карпат, пограниччя тощо. З поглядами Ю.Целевича щодо розбійницького характеру опришківства після О.Довбуша В.Грабовецький звісно не погодився.

Популяризувати незаслужено забуті постаті української історії була покликана розвідка В.Качкана "Українське народознавство в іменах"[49]. Автор у дослідженні подає перелік визначних літераторів, учених, громадсько-культурних та просвітніх діячів України. У цьому списку він поставив Ю.Целевича в один ряд із такими діячами, як М.Грушевський, В.Антонович, М.Костомаров та ін. Оцінюючи внесок Ю.Целевича в розвиток культурно-просвітницького руху, В.Качкан підносить його як визначного діяча, подає коротку характеристику впливу його діяльності на функціонування Наукового товариства ім. Т.Шевченка та інших громадських організацій. Загалом у дослідженні прослідковується позитивне ставлення до наукового доробку Ю.Целевича, акцентується на значенні його праць для визначення подальших векторів наукового пошуку проблем історії України.

Упродовж другої половини 1990-х рр. опубліковано ряд досліджень, у яких можна зустріти згадки про діяльність Ю.Целевича. Передусім це праці І.Пелипейка[50], В.Полєка[51], в яких більшою мірою увага зверталася на наукову спадщину й меншою – на громадсько-культурну діяльність Ю.Целевича.

Серед монографічних видань, у яких був здійснений аналіз діяльності Ю.Целевича, слід також відзначити дослідження Б.Гаврилова[52]. Найбільшу увагу він зосередив на дослідженні поглядів Ю.Целевича стосовно опришківського руху та історії Скиту Манявського. Поряд із тим Б.Гаврилів, солідаризуючись із В.Грабовецьким, не погодився з висновком Ю.Целевича, що опришківський рух після входження Галичини до складу Австрії перетворився на "звичайне розбишацтво"[53]. Оцінка окремих аспектів творчої діяльності Ю.Целевича знайшла своє відображення у праці В.Педича "Історична школа Михайла Грушевського"[54].

Визначити місце Ю.Целевича в дослідженні опришківського руху в українській історіографії вдалося Н.Сагайдачній у статті "Юліан Целевич – перший історіограф покутського опришківства у XVIII ст."[55]. Дослідниця, проаналізувавши спадщину Ю.Целевича, стверджувала, що автор був першим дослідником цього руху в українській історичній науці.

У праці "Українська журналістика в іменах" П.Баб'як[56] коротко подав відомості про культурно-освітню та наукову діяльність Ю.Целевича, однак не здійснив їх аналізу.

Визначення місця і внеску вченого в українську історіографію було здійснено у працях І.Колесник[57], К.Кондратюка[58], Я.Калакури[59]. Зокрема, Я.Калакура, оцінюючи постать Ю.Целевича, характеризує його як відомого українського історика, педагога, упорядника першого тому "Записок НТШ" та відносить до числа галицьких

істориків поряд з А.Петрушевичем, С.Шараневичем, які досліджували вузлові питання української історії на місцеву проблематику, зарахувавши його до прихильників романтизму"[60].

Внесок у вивчення постаті Ю.Целевича здійснив й автор даної статті, проаналізувавши у своїх розвідках окремі аспекти наукової діяльності історика[61] та дослідивши чинники, які впливали на формування і становлення його світоглядних позицій і культурно-освітньої діяльності[62].

Як бачимо, на сучасному етапі постать Ю.Целевича викликає зацікавлення дослідників. Зосередження в останні роки уваги дослідників на постаті історика, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Разом із тим слід зазначити, що питання ролі і значення видатного українського історика в науковому і громадсько-культурному житті України другої половини XIX ст. досі не стало предметом комплексного вивчення вітчизняною історіографією. Усе це зумовлює нагальну потребу у створенні спеціального цілісного і ґрунтовного монографічного дослідження громадської й наукової діяльності Ю.Целевича.

[1] Барвінський Б. Д-р Юліян Целевич (23.III.1843 – 24.XII.1892) і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. – Львів, 1927. – 336 с.; Історик, етнограф, педагог: Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993. – 84 с.

[2] Калитовский О. До исторіі галицкои Руси // Зоря. – 1886/7. – Ч.21. – С.359–360.

[3] Dziedzicki L. Istoria Skitu Maniawskogo … // Kwartalnik historyczny. – Rocznik 1. – Lwów, 1887. – S.621–627.

[4] Celewicz J. O Olekse Dowbuszczuku, jego popreztdnikach i nastepcach. Z Ruskiego pretlozvl B. Szopinski // Pamietnik Towarzystwa Tatrzanskiego. – 1887. – T.11. – S.1–32.

[5] Целевич Ю. Опришки // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси XVIII віці / Руська історична бібліотека. – Львів, 1897. – Т.XIX. – С.498.

[6] Bostel F. Prof. Julian Celewicz. O Oleksi Dowbuszczuku ... // Kwartalnik historyczny. – Rocznik 1. – Lwów, 1887. – S.682–684.

[7] Op. cit. – S.682.

[8] Справоздання директора ц.к. гімназії академічної у м. Львові 1893. – Львів, 1893. – С.53; Ілюстрований календар Товариства "Просвіта" на рік звичайний 1894. – Львів, 1893. – С.121.

[9] Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів: Накладом укр.-руської видавничої спілки, 1910. – С.219.

[10] Франко І. Опришок Семен Хотюк // Зоря. – 1893. – Ч.2.

[11] Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник НТШ. – 1910. – Т.XXVI. – С.3; Гнатюк В.Словацький опришок Яношік // Записки НТШ. – 1899. – Т.XXX–XXXII. – Кн.V/VI. – С.2.

[12] Гнатюк В.Словацький опришок Яношік // Записки НТШ. – 1899. – Т.XXX–XXXII. – Кн.V/VI. – С.3.

[13] Білоус М. Опришки. Историческіе изследованія. – Коломия, 1900. – 69 с.

[14] Крип'якевич І. З історії Гуцульщини // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т.LXXXI. – С.338–343; Крип'якевич І. З історії Гуцульщини. – Львів, 1929. – 38 с.

[15] Сосенко И. Олекса Довбуш и его брат Иван. – Львів, 1931. – 31 с.

[16] Там само. – С.30.

[17] Крип'якевич І. З історії Галицького краєзнавства. – Львів, 1939. – 18 с.

[18] Галицко-русская библіографія XIX-столітія дополненная русскими изданіями вышедішими в Венгріи и Буковине. – Львів, 1895. – 736 с.

[19] Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в р.р. 1772 – 1800 і розвій русько-народного шкільництва в р.р. 1801 – 1820. – Львів, 1903. – С.12.

[20] Барвінський Б. Д-р Юліян Целевич (23.III.1843 – 24.XII.1892) і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. – Львів, 1927. – 336 с.

[21] Там само. – С.16.

[22] Копистянський А. Скит Манявський. – Перемишль, 1927. – 27 с.

[23] Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта”. – Львів, 1932. – 268 с.

[24] Дорошенко В. “Просвіта”, її заснування й праця. – Львів, 1929. – 102 с.; Дорошенко В. Наукове товариство імени Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – К. – Львів, 1913. – 88 с.

[25] Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.183–184.

[26] Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.489.

[27] Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.183–184.

[28] Polski slownik Biograficzny. – Kraków: Nakladom Polskiej akademiu umiejtnosci, 1937. – T.III. – 480 s.

[29] Косачевская Е. Народные мстители галицкие опришки // Вестник ЛГУ. – 1948. – №8. – С.46–64.

[30] Дракохруст Е. Галицкое Прикарпатье XVI века и движение опришков // Вопросы истории. – 1948. – №1. – С.35–38; Дракохруст Е.Опришки (Из истории крестьянских движений в Западной Украине XVI–XIX веков) // Труды Государственного исторического музея. – М., 1955. – Вып.27. – С.31–68.

[31] Кравець М. Ю.Целевич [Український історик]. (До 125-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1968. – №3. – С.136–137.

[32] Там само. – С.136.

[33] Грабовецький В. Джерела до вивчення антифеодального руху опришків у XVI–XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1965. – №5. – С.63–68; Грабовецький В. Джерела з історії боротьби карпатських опришків під проводом О.Довбуша // Архіви України. – 1970. – №4. – С.80–84.

[34] Історія міст і сіл Української РСР (Івано-Франківська область) / Гол. редкол. О.О.Чернов. – Харків, 1971. – С.59.

[35] Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – 556 с.

[36] Целевич Юліан (23.III.1843 – 24.XII.1892) // Український радянський енциклопедичний словник: У 30 т. / Гол. ред. Ф.С.Бабичев. – К., 1987. – Т.30. – С.592.

[37] Вітошинський Ю. Взаємини Віденської “Січи” з чужинцями // Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник / За ред. О.Грицай, Т.Марітчака. – Відень, 1935. – С.115–130.

[38] Марітчак Т. Минуле Віденської “Січи”, заснування товариства // Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник / За ред. О.Грицай, Т.Марітчака. – Відень, 1935. – С.137–187.

[39] Стецюк В. У сторіччя наукового товариства ім. Шевченка // Альманах Українського народного союзу. – Нью-Йорк, 1973. – С.38–54.

[40] Шах С. Львів – місто моєї молодості. – Мюнхен, 1956. – 362 с.

[41] Magocsi P. Galicia: a historical survey and bibliographic guide. – Toronto– Buffalo–London: University of Toronto, 1983. – 300 p.

[42] Целевич Юліан (1843–1892) // Енциклопедія українознавства: У 10 т.: Словникова частина / Наук. т-во ім. Шевченка; Голов. ред. В.Кубійович. – Париж–Нью-Йорк, 1984. – Т.10. – С.3648.

[43] Мушинка М. Перша україномовна історія Закарпаття / Целевич Ю. Дещо за поселення Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом. – Пряшів, 1996. – С.I–VI.

[44] Арсенич П. Вулиці міста одержують нові назви (згадка про Целевича Ю.) // Західний кур’єр. – 1993. – 21 березня; Бабійчук Ю.Целевич – видатний історик і педагог Галичини // Поліття. – 1993. – №6–7; Качкан В. Наш Ю.Целевич // Прикарпатська правда. – 1993. – 24 березня; Скрипник І. Юліан Целевич та його “Історія Скиту Манявського” // Вперед. – 1991. – 7 вересня.

[45] Качкан В. “… І воскресне ім’я твоє”: Народознавчі студії про забутих. – К., 1993. – 128 с.; Качкан В. Українське народознавство в іменах: Навч. посібник у 2-х ч. – К., 1994. – Ч.1. – 336 с.

[46] Історик, етнограф, педагог: Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993. – 84 с.

[47] Там само. – С.6.

[48] Грабовецький В. Олекса Довбуш. – Львів, 1994. – 272 с.

[49] Качкан В. Українське народознавство в іменах: Навч. посібник у 2-х ч. – К., 1994. – Ч.1. – 336 с.

[50] Пелипейко І. Гуцульшина в літературі. – Косів, 1997. – 112 с.

[51] Полєк В. Відомі педагоги Прикарпаття: Біографічний довідник (до 1939 року). – Івано-Франківськ, 1997. – Т.І. – 204 с.

[52] Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. – Ч.1: Історичні дослідження на Прикарпатті в XIX – поч. XX ст. – Коломия, 1997. – 165 с.

[53] Там само. – С.71.

[54] Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.

[55] Сагайдачна Н. Юліан Целевич – перший історіограф покутського опришківства у XVIII ст. // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип.6. – С.186–192.

[56] Баб’як П. Целевич Юліян Андрійович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2003. – Вип.10. – С.475–477.

[57] Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початку XX століття). – К., 2000. – 256 с.

[58] Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 242 с.

[59] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.

[60] Там само. – С.204.

[61] Міщук А. Історія Закарпаття у творчій спадщині Юліана Целевича // Галичина. Науковий і культурно-освітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2003. – №9. – С.172–177; Міщук А. Юліан Целевич про політику австрійського імператора Йосифа II у Галичині // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.VI. – С.395–406; Міщук А. Юліан Целевич як дослідник історії запорізьких козаків на теренах Галичини // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2004. – Т.7. – С.158–161.

[62] Міщук А. Юліан Целевич: культурно-освітня діяльність // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип.VII. – С.139–148; Міщук А. Особливості формування і становлення світоглядних позицій Ю.Целевича // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2005. – Вип.X–XI. – С.192–201; Міщук А. Роль Юліана Целевича в процесі вдосконалення діяльності товариства “Руська бесіда” 70–80-х рр. XIX ст. // Схід. – Донецьк, 2006. – №2 (74). – Березень–квітень. – С.50–54.

In the article there are the analysed achievements of Ukrainian and foreign historiography in the study of public and scientific activity of Yulian Tselevych. Basic stages and types of researches are determined; their maintenance, conceptual and factographic value are elucidated.

Key words: *Tselevich Y.A., research, historiography, public, Scientific, activity.*

УДК 930.1: 94 (477.82) "1943"
ББК 63.3 (4Укр) 624

Олександр МАРУЩЕНКО

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ*

У статті завершуються огляд основних публікацій та аналіз новітніх тенденцій у розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, зокрема подій на Волині 1943 року. Приділена увага недостатньо з'ясованим аспектам проблеми, накреслюються напрямки можливого подальшого дослідницького пошуку.

Ключові слова: *українсько-польські відносини, Друга світова війна, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, джерела, історіографія.*

Підсумовуючи огляд і аналіз сучасних вітчизняних досліджень волинських подій, варто відзначити винятково важливу думку Я.Грицака про виникнення та становлення у новій, посткомуністичній історіографії як її найважливішого нового явища ревізіоністської течії, представники котрої прагнуть відповісти на виклики сучасної світової історіографії, подати нову версію української історії, здійснюють нелегкі й небезболісні спроби спокійнішого та об'єктивнішого трактування історії українсько-польських взаємин і волинських справ 1943 р. зокрема[1]. Принципового значення в цьому контексті набуває оцінка Я.Грицаком вітчизняної дискусії навколо волинських подій як важливого українського прецеденту й першої з часів падіння комунізму поважної дискусії в Україні на тему історичного минулого, чогось на зразок українського Historikerstreit[2], а також його думка про те, що спроможність критичного перегляду національної, історичної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою моральної сили й послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі[3].

Слід звернути увагу й на здійснення у сучасній українській історіографії порівняльної характеристики історіографії волинської трагедії та Голокосту, пріоритет у чому належить А.Заярнюку, а також на його важливий висновок про велику подібність питань, з якими стикається історіографія волинської трагедії, й тенденцій у відповідях на них до питань і тенденцій в історіографії Голокосту[4]. А.Заярнюк переконаний, що "в українсько-польському випадку не було такого контрасту у співвідношенні сили і влади, як у випадку з німцями і євреями. В українському випадку насильство виконувалося не державним апаратом, а партизанськими з'єднаннями чи парамілітарними структурами з можливим широким залученням цивільного населення", що не змінює того факту, що напади на польські поселення були не сутичками з озброєним противником, а розправами з фактично беззбройними людьми, в тому числі дітьми, жінками і старцями[5]. На думку А.Заярнюка, знайомство з історіографією Голокосту, викликаними нею дебатами й полемікою дозволить історіографії волинських подій уникнути певних глухих кутів, включитися в загальну історіографічну дискусію про масакри й геноциди[6].

Важливого значення набуває постановка А.Заярнюком таких фундаментальних проблем у дослідженні волинських подій, як співвідношення між їх макро-

* Закінчення. Початок див.: Галичина. – 2003. – №9. – С.112–126; Галичина. – 2004. – №10. С.122–134; Галичина. – 2005. – №11. – С.116–124.

факторами і причинами та конкретними діями конкретних осіб, транслювання цих причин у винищення беззахисного цивільного населення, моральна відповідальність за вбивства, характеристика їх виконавців та пояснення їх поведінки[7]. Він застерігає від уникання обговорення цих питань у зв'язку з небезпеками розчарування у своїх героях і кризи власної, ще твореної ідентичності, частиною якої мала б бути впевненість у героїчності і справедливості своєї "національно-визвольної боротьби", а також виявлення участі у винищенні польського населення ширших мас простих українців і нанесення б тій ідентичності ще гіршого удару[8]. У цьому зв'язку наведемо сумну констатацію Я.Ісаєвичем факту значної кількості жорстоких убивств, скоєних і "звичайними людьми" з обох боків, у тому числі тими, що воювали з тоталітарними режимами, але заплямували свою честь участю у розправах над цивільним населенням або їх толеруванням[9]. Однією з граней трагедії, продовжує Я.Ісаєвич, стала вина за вбивства невинних людей повстанських керівників, які виявляли справжній героїзм у боротьбі з нацистськими окупантами й більшовицьким режимом і серед яких він згадує перших командувачів волинської УПА Сонара (Василь Івахів) і Клима Савура (Дмитро Клячківський), які згодом загинули у боротьбі з більшовиками[10]. Отже, переконаний А.Заярнюк, слід з'ясувати, чому звичайні люди масово вбивали інших звичайних людей; що робить із людей добровільних убивць і катів собі подібних; якими були психологічні фактори, особистий світ, досвід і мотивації виконавців, їхні власні відчуття, виправдання й пояснення[11].

Важливим є і наступне застереження С.Біленького: "...зрозуміти світогляд українців, що брали участь ... в різанині поляків на Волині, без обвинувачення їх ... у ксенофобії не значить виправдати їхні вчинки"[12].

Таким чином, на порядок денний у вивченні волинських подій висувається гуманістично-антропологічний підхід, до якого, за словами О.Осіпяна, доцільно було б звернутися українським історикам, аби пояснити мотивацію вчинків діячів ОУН і УПА[13]. Адже дуже часто, продовжує О.Осіпян, "вони постають зі сторінок досліджень як виключно "політичні істоти", що існують у специфічних часі та просторі, живлячись лише ідеями Донцова та безмежною любов'ю до батьківщини. Натомість навіть не ставиться питання про їхнє повсякденне життя: на який кошт жили? чи мали якусь власність і сталий заробіток? чи були одружені? чи були в них діти?"[14].

Як бачимо, йдеться, за словами О.Лисенка, про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики волинських подій, про пошук повного, об'ємного розуміння і пояснення феномена масового винищення цивільної людності[15].

Для подальших об'єктивних досліджень волинських подій і поглиблення співпраці й співробітництва між українськими й польськими істориками у цій сфері, а також ураховуючи суттєві методологічні розбіжності та відмінності вихідних оціночних позицій польської й української історіографій у минулому й тепер, важливе наукове значення мають думки Л.Зашкільняка про неприпустимість психологічного тиску на істориків із боку польської та української громадськості й виокремлення волинських подій із загального ланцюга двосторонніх відносин часу війни, надання їм самостійного значення; непродуктивність прагнення кожної зі сторін – української й польської – бачити насамперед власну національно-державну "рацію стану" і свідомого чи несвідомого ігнорування або нехтування протилежної, про потребу знахо-

дження компромісу між обома "раціями стану" й переходу до спільного погляду на інтереси українського й польського народів, що з польського боку означатиме визнання права українців на створення самостійної національної державності на землях, де українці становили переважний чинник політичного життя, а з українського – визнання за польською меншиною на західноукраїнських землях права на трактування цих земель як своєї батьківщини[16].

Л.Зашкільняк слушно наголошує на доцільності та необхідності для справжнього дослідника при аналізі й оцінці українсько-польських відносин періоду Другої світової війни поставити на рівні ваги аргументацію обох сторін, обох народів; суттєво змінити вектори підходів в оцінці польських та українських національних інтересів і зробити їх односпрямованими й рівноправними; визнати мотиви будь-якого народу й залишити за собою право оцінки шляхів і засобів досягнення усвідомленої мети з позиції загальнолюдських цінностей[17]. Схожої точки зору дотримується і Я.Грицак, зауважуючи, що "кожна сторона має рацію лише почасти, бо до загальної правди можна наблизитися, лише склавши ці часткові рації докупи. Й ті дослідники, які прагнуть об'єктивного пізнання історії, мають бачити й приймати обидві рації"[18].

Для створення більш-менш реальної картини перебігу українсько-польських відносин і подій на Волині у 40-х рр. XX ст., позбавленої політичної, ідеологічної, етнонаціональної заангажованості, перебільшень та підтасувань, їх об'єктивної інтерпретації видається надзвичайно необхідним залучення всіх наявних джерел інформації, як офіційних (архівних документів, публікацій у тогочасній пресі), так і неофіційних (щоденників учасників подій, спогадів очевидців, листів)[19]. Саме "людські документи", переконана волинська дослідниця С.Кравченко, подають відносно об'єктивну картину історичних подій та глибину їхнього трагізму[20]. Вкрай актуальними й перспективними залишаються збір і наукова інтерпретація усних матеріалів, усної історії, які, за словами луцького науковця Г.Каращук, дають можливість на основі типових розповідей і оцінок скласти модель близької історії, що відображена в колективній пам'яті волинян і може усним шляхом передаватися наступним поколінням; визначити оцінки, які дають очевидці процесу його учасникам і самому процесові, а також виділити ті стереотипи поведінки, які є акцептованими[21].

У цьому зв'язку залишається актуальною пропозиція І.Ільюшина підготувати до друку збірку спогадів волинян, які в роки Другої світової війни постраждали від дій різних польських формувань та угруповань[22].

Важливого значення для подальших досліджень проблематики волинських подій та українсько-польських відносин 40-х рр. XX ст. набуває введення до наукового обігу нових, донедавна недоступних джерел, удосконалення методики їх аналізу, врахування специфіки документів і контексту їх створення[23]. Як відзначається в Ухвалі міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки" (м. Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), основними джерелами дослідження цього питання залишаються архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців[24].

Зокрема, важливим кроком до неупередженої інтерпретації українсько-польських відносин у роки Другої світової війни й волинських подій є опрацювання й оприлюднення документів і матеріалів комуністичних спецслужб, насамперед тих, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України в Києві та його регіональних структурах у Волинській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях, що становлять цінне джерело, обійти яких не може жоден серйозний дослідник і які слід зробити надбанням якнайширшого кола науковців[25]. Як зауважує Ю.Шаповал, найцікавішими є фонди, що містять документи з окремих слідчих справ на учасників українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА) і польського, їхні інформаційні матеріали, доповідні записки й аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД / НКГБ (МВД / МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння[26].

У цьому зв'язку слід вітати публікацію у 2005 році 4-го тому (у двох частинах) спільної польсько-української серії "Польща та Україна у 30 – 40-х роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб"[27], присвяченого саме цій проблематиці[28]. Поява цього солідного й необхідного видання стала важливою подією в історичній науці і значним кроком у напрямку до тверезого та об'єктивного дослідження українсько-польського конфлікту в Західній Україні в роки Другої світової війни[29]. Як зазначив його рецензент Р.Грицьків, представлені в ньому донедавна таємні документи вкотре переконали в необхідності систематично та наполегливо вивчати фонди Державного архіву СБУ[30].

Перед істориками й надалі залишається актуальним відповідальне завдання об'єктивного дослідження і відтворення історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на підставі комплексного вивчення усіх можливих і доступних джерел інформації, а також зіставлення, критики й узгодження почерпнутих звідти відповідних даних[31]. Погоджуємося з висловленою на одному з "круглих столів", присвячених досліджуваній проблемі, тезою про те, що у дослідженнях трагічних сторінок українсько-польських відносин слід оперувати не поодинокими фактами, емоційно описаними сценами, а системою фактів у їх сукупності, постійно обмінюючись правдивою інформацією із зацікавленою стороною[32].

До проблем, які потребують подальших ретельних наукових розвідок, слід, на наш погляд, віднести порівняльне дослідження українського й польського рухів опору та порівняльний аналіз їхніх ідеологій, які практично ще не проводилися[33]; програмні положення українського визвольного руху щодо Польщі, які тільки починають вивчатися[34]; розбіжності й конфлікти в середовищі керівництва й чільних діячів ОУН(б) і УПА, серед яких не було єдиної думки стосовно волинських подій, планового та систематичного підходу до вирішення польського питання[35]; прояви допомоги й підтримки українцями поляків; аналіз сприйняття конфлікту угорцями, волинським чеським населенням; ставлення церкви, української інтелігенції до українсько-польського конфлікту[36]; дослідження демографічних аспектів волинської трагедії, втрат населення з українського й польського боків; роль української та польської еліт, деморалізація і нищення яких були, на думку американського історика Т.Снайдера, ймовірно, найважливішими причинами українсько-польського конфлікту[37]; альтернативні варіанти розвитку ситуації на Волині, адже, як слушно зауважує Я.Грицак, заради повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій[38].

Завершуючи цикл статей, присвячених історіографії волинських подій 1943 року, можна констатувати, що українські науковці приступили до активного вивчення цієї ще донедавна "білої плями" вітчизняної історичної науки, перебуваючи, однак, на початковій стадії розвитку вітчизняної історіографії українсько-польського конфлікту[39]. Вони підкреслюють виняткову важливість подальшої наукової, академічної

дискусії навколо цих проблем, які повинні перебувати не у сфері емоцій, а у сфері історично-документального аналізу, опиратися на ретельне, всебічне і критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми, уникати лобових двокольорових оцінок і однозначних відповідей на вельми неоднозначні питання, потребують нових досліджень із використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки й розгляду проблем українсько-польського протистояння і співпраці в роки Другої світової війни[40].

[1] Грицак Я. Тяжке примирення // Його ж. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С.130.

[2] Там само. – С.132.

[3] Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття. К., 1996. – С.8, 9.

[4] Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С.265.

[5] Там само. – С.267.

[6] Там само. – С.266.

[7] Там само. – С.263, 264.

[8] Там само. – С.264, 285.

[9] Ісаєвич Я. Про книгу В. і Є. Сємашків // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – С.380.

[10] Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Там само. – С.38.

[11] Заярнюк А. Назв. праця. – С.266, 268, 269.

[12] Біленький С. Минуле як утеча від сучасного // Критика. – 2005. – Травень. – Ч.5 (91). – С.17.

[13] Осіпян О. Довгоочікувана реконструкція "неочікуваних націй": Tymothy Snyder. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 367 p. // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип.10. – С.165.

[14] Там само.

[15] Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Укр. іст. журн. – 2004. – №5. – С.8.

[16] Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942–1943 рр. // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки" (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк, 2003. – С.406, 407.

[17] Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – С.163, 164, 165.

[18] Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Його ж. Страсті за націоналізмом. – С.103.

[19] Кравченко С. Людські долі у вирі історичних подій (на матеріалі спогадів І.Марчака) // У пошуках правди. – С.518, 521.

[20] Там само. – С.518.

[21] Каращук Г. Волиняни про події XX століття // Там само. – С.492.

[22] Ільюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. у контексті українсько-польських взаємин // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип.10. – С.188–189.

[23] Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С.11.

[24] У пошуках правди. – С.528.

[25] Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Війни і мир, або "Українці – поляки: брати / вороги, сусіди…". – К., 2004. – С.301, 302, 315.

[26] Там само. – С.301.

[27] Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. У двох частинах. – Варшава – Київ, 2005.

[28] Шаповал Ю. Назв. праця. – С.315.

[29] Грицьків Р. На шляху до правди та порозуміння // Український визвольний рух. Збірник 6. – Львів, 2006. – С.257, 264.

[30] Там само. – С.264.

[31] Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – С.304, 305.

[32] Матеріали круглого столу "Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939 – 1947 років" (Львів, 23 травня 2003 року). – Львів, 2003. – С.62.

[33] Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С.13.

[34] В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – С.288.

[35] Стасюк О. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин // Там само. – С.179.

[36] Портнов А. Рец. на: Tygiel narodow: Stosunki spoleczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939–1953 / Praca zbiorowa pod red. K.Jasiewicza. – Warszawa–Londyn: RYTM, 2002 // Україна модерна. – Львів, 2003. – Ч.8. – С.273.

[37] Осіпян О. Назв. праця. – С.166.

[38] Грицак Я. Тези до дискусій про УПА. – С.92.

[39] Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів, 2003. – С.169.

[40] Волинь – 1943 / 1944: Невідома трагедія // Війни і мир… – С.322; Ільюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939 – 1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип.6. – С.98; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки // Україна в Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – С.167; Шаповал Ю. Назв. праця. – С.301, 302, 315.

The article contains the survey of main publications and the analysis of new tendencies in the development of modern home historiography of Ukrainian and Polish relationships during the period of World War II and the events in Volyn' region in 1943. Much attention is paid to little investigated aspects of the problem, and the directions of the possible further search are given.

Key words: *ukrainian-polish relationship, Second World War, Organization of Ukrainian nationalists, Ukrainian Rebel Army, sources, historiography.*

УДК 94(477)"XIX"
ББК 63.3(4 Укр)5

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ ЄДНОСТІ ГАЛИЧИНИ Й НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ПЛАТОНА ЛУКАШЕВИЧА

У статті розповідається про фольклорну збірку наддніпрянського етнографа і громадського діяча Платона Лукашевича "Малоруські і червоноруські народні думи і пісні" (1836 р.) в контексті розвитку українознавства під владою Російської та Австрійської імперій першої половини XIX ст. У збірці вперше було вміщено записи народного фольклору на українській етнічній території по обидва боки російсько-австрійського кордону. Як додаток подається передмова до другої частини збірки "Червоноруські (тобто галицькі. – І.Р.) думи і пісні".

Ключові слова: *національне відродження, українознавство, фольклор, збірка.*

У багатотомній "Енциклопедії українознавства", виданій в діаспорі, в узагальнюючій книзі професора Віталія Сарбея з історії України XIX століття, що вийшла в серії "Україна крізь віки", згадується про збірку, упорядковану Платоном Лукашевичем в 1836 р. У ній було вперше вміщено фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні[1]. Хотілося б більш детально розповісти про цю збірку, яка й до сьогодні мало відома фахівцям з української історії.

Збірка П.Лукашевича вийшла у світ на початковому етапі українського "національного відродження"*, що охопило наукову сферу, проявилося у зростанні інтересу до фольклору та етнографії, мови, історії. Першим осередком "національного відродження" стала Слобідська й Лівобережна Україна, землі на схід від Дніпра, що зберегли історичну традицію самоврядування – політичну й культурну автономію, яка існувала до останньої третини XVIII ст. Формування атрибутів державності в період Національно-визвольної війни середини XVII ст. сприяло появі власної освіченої верстви – козацької еліти, що відіграла провідну роль у "національному відродженні" до початку 40-х рр. XIX ст. Відомий діаспорний дослідник Іван Лисяк-Рудницький "весь літературний і культурний рух аж до виступу Шевченка та Кирило-Методіївського братства в 1840-их роках" справедливо вважав "за своєрідний продовжений епілог козацької доби"[2].

Нащадки козацької старшини після отримання статусу російських дворян (за "Жалуваною грамотою" Катерини II, що в 60–80-х рр. XVIII ст. ліквідувала напівавтономний статус Гетьманщини) швидко русифікувалися, але чимало з них пам'ятали про славні козацькі часи, не втратили національного духу. Однак у їх поглядах не було усвідомлення "української" ідентичності як цілісного явища, існували лише політичні сепаратистські сентименти серед частини знатних родин (згадаймо хоча б місію Василя Капніста до Пруссії чи "Малоросійське товариство" Василя

---

* XIX століття трактується у сучасній українській історіографії як доба "національного відродження". У науковий обіг це поняття ввели видатні представники вітчизняної історичної науки XX ст. Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич та інші, розуміючи під ним "комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців" *(Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – С.18).*

Лукашевича), залишалася живою пам'ять про автономність Гетьманщини. "Проте усе це були *фрагменти* (виділено автором. – *І.Р.*), – вважає сучасний вітчизняний вчений Георгій Касьянов, – усі ці спогади, амбіції, сентименти не були систематизованим, упорядкованим уявленням..."[3].

Наприкінці XVIII – в 40-х рр. XIX ст. козацька еліта, перш ніж остаточно зійти з історичної арени, розчинитися в російському дворянському середовищі, спалахнула справжнім феєрверком яскравих наукових і літературно-художніх творів. Інтелектуальна діяльність козацької старшини започаткувала "національне відродження", що на першому етапі (науковому або академічному – до утворення і діяльності кирило-мефодіївців у середині 1840-х рр.) виражалося у розвитку українознавства як науки, вивченні різних сторін життя народу. Серед галузей народознавства важливе значення мала історична наука, що була представлена історично-публіцистичним твором "Історія Русів" невстановленого автора, який вперше був опублікований в 1846 р. у Москві відомим ученим, вихідцем із Полтавщини Осипом Бодянським; першими узагальнюючими працями з історії України "Історія Малої Росії" Дмитра Бантиш-Каменського в 1822 р. та "Історія Малоросії" Миколи Маркевича в 1842–1843 рр. Історичні знання про минуле Русі-України сприяли утвердженню масової національної свідомості, єднали людей відчуттям спільності їхньої історичної долі, славної і водночас трагічної, викликали формування самостійницьких настроїв. Показово, що лише в умовах незалежності України, в пострадянський період вищеназвані історичні розвідки вийшли друком, стали доступними широкому читацькому загалу[4].

Водночас на початку XIX ст. у Наддніпрянській Україні набуло розвитку мовознавство, зокрема, з'явилися перші наукові описи української мови завдяки зусиллям Олексія Павловського – автора першої граматики, що вийшла друком у Петербурзі в 1818 р.; Ізмаїла Срезневського, який у 1834 р. відкрито виступив на захист української мови як окремої мови, а не "наріччя"; Михайла Максимовича, що у своїх працях обстоював окремішність української мови від російської (великоруської) і зробив спробу виробити єдиний український правопис, так звану "максимовичівку". Крім історичної науки й мовознавства, особливу роль у народознавчих дослідженнях відіграла фольклористика та етнографія. "...Українська етнографія стає, так би мовити, бойовою наукою надовго, майже на все XIX століття, – писав Михайло Грушевський. – Збирання етнографічних матеріялів, особливо фольклорних, стає панівним інтересом у сфері українознавства. Багатство народної словесности в очах українського суспільства є одним із головних моментів, який засвідчує цінність українського елементу, його права на розвиток і національну культуру"[5]. Дослідження української народної творчості, селянських звичаїв, традицій започаткували Микола Цертелєв, Михайло Максимович, Ізмаїл Срезневський, брати Осип та Федір Бодянські, Микола Костомаров та ін. Збирання фольклору в першій половині XIX ст. не було механічним переписуванням і фіксацією народних пісень, дум, балад тощо, фольклорний матеріал розглядався дослідниками і як джерело історичних знань про минуле краю, і як мовне джерело.

Деякі з тогочасних фольклорних збірок були перевидані в Україні й дають уявлення про багату народнопісенну творчість. Так, М.Максимович упорядкував і видав три збірки українських народних пісень, фотокопія першої з них – "Малоросійські пісні", виданої в Москві 1827 р., вийшла у світ 1962 р.[6]. У збірці вміщено 127

дум та пісень – історичних, гайдамацьких, чумацьких, обрядових, а також пісень літературного походження. У додатку до книги подано 5 пісень, дві з яких, зауважив учений, "поютъ въ Галиціи" (до окремих пісень у книзі міститься позначення про місцевості, де вони побутують)[7]. Передмова стала практично першою теоретичною працею, з якої починають історію української фольклористики як науки. Крім того, в незалежній Україні вийшли друком вибрані праці з українознавства М.Максимовича, який уславився як дослідник українського фольклору й етнографії, мови, історії, мав зв'язки з тогочасними галицькими діячами[8]. Брати Осип і Федір Бодянські в 1830–1850-х рр. збирали матеріали народної пісенності всіх жанрів переважно на Полтавщині, Київщині та Чернігівщині й задумували видання великої фольклорної збірки, однак здійснити свій задум їм не вдалося. До нас дійшла лише частина зібраних братами Бодянськими народних пісень, що були опубліковані в 1978 р.[9].

Свідченням інтересу в сучасній вітчизняній історіографії до першої хвилі "національного відродження" стало видання народознавчих досліджень у Галичині, маловідомих донедавна в наукових колах (Йосипа Лозинського, Григорія Ількевича, Івана Могильницького та ін.)[10]. Безперечно, найбільшу увагу дослідників привертала діяльність "Руської трійці", що була рубіжною подією в галицько-українському національному русі. Від часу виходу у світ "Русалки Дністрової" фольклорно-літературний альманах "Трійці" перевидавався декілька разів. Причому на перше перевидання книжки у Києві 1950 р., що започаткувала нову українську літературу в Галичині, пішло, за влучним висловом відомого шашкевичезнавця Михайла Шалати, "не менше зусиль, ніж їх затратила "Руська трійця" в 1836 р."[11].

Водночас чимало фольклорно-етнографічних розвідок першої половини XIX ст. (як і, зрештою, праць у галузях мовознавства та історії) чекають на своє перевидання в Україні. Їх можна розглядати як цінне джерело до вивчення українського "національного відродження" на науковому етапі, "збирання спадщини". Однією з таких збірок стало видання П.Лукашевича "Малоруські і червоноруські народні думи і пісні"[12], що побачило світ у Петербурзі в 1836 р. Упорядник цієї збірки П.Лукашевич (1809–1888) належав до плеяди наддніпрянсько-українських діячів, що були нащадками козацької старшини й з патріотичних міркувань зайнялися народознавчими дослідженнями, але не бачили майбутнього України, своє зникнення з історичної арени, асиміляцію в середовищі російського дворянства уявляли як кінець українства взагалі. Так, думку про занепад української пісенності висловлював відомий наддніпрянський письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, який писав, що на Слобожанщині пісні перероблюють на "солдатскія", слово "козак" заміняють на "гусарин" тощо. Здавалося, народні пісні, обряди, пам'ятки старовини – все це зникає, потрібно зберегти бодай рештки того, що вмирає[13].

П.Лукашевич, поряд із Михайлом Максимовичем, Осипом Бодянським та Ізмаїлом Срезневським, був одним із перших наддніпрянських діячів, який встановив стосунки з галичанами в 1830–1840-х рр. "Спасибіг вам, українцям, – писав діяч "Руської трійці" Яків Головацький П.Лукашевичу 1 (13) липня 1840 р., – що ви не цураєтеся тим паростком, відділеним від рідного кореня, приглушеного чужими бур'янами, але ще живим... Поможіте, братія, продратися до сонця, щоби цвіт у пупляшках не загиб"[14]. Я.Головацький познайомився з П.Лукашевичем, збирачем українського фольклору, в 1839 р. у Львові. Однак стосунки між ними, за висловом Кирила Студинського, "не були дуже близькими, а песимістичний настрій у листах мав навіть негативний вплив"[15]. "Коли в ті часи, – зауважив Михайло Возняк, – інші збирачі й критики вихвалювали богатство й тонку красу українських народних пісень, Лукашевич (у вступі до своєї збірки. – *І.Р.*) ... говорив про їх упадок, пророкував їх близку загибіль...". Це могло швидше "охолодити", ніж "загріти" патріотичну молодь у Галичині до народознавчої діяльності"[16]. У листі до Я.Головацького у вересні 1839 р. П.Лукашевич прямо писав: "Гей, гей, голубе мой сивый, соколе ясный, кревный Русину! Не питай мене, брате, чого мовчу? Мовчу, тугу маю – вже послѣднюю: *заходить наше сонце*..., на мене, козака сиромаху, свой лучь пускаючи: Прощай, каже, сыну, прощай, небораче, вже я тя покину...". Водночас із вдячністю відзначав, що "вы, Галичане, нашу Малу Русь и насъ козаковъ споминаете"[17]. "Заходить наше сонце", – ці слова П.Лукашевича, вважав К.Студинський, "найкраще характеризують його погляди"[18].

У передмові до першої частини збірки "Малоросійські думи і пісні" П.Лукашевич відверто писав, що це, ймовірно, останнє (після збірок І.Срезневського й М.Максимовича) видання народних пісень, узяте "прямо изъ Малороссіи, – тамъ народныя пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ; всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими, или Великороссійскими пѣснями". Видавець усе ж закликав "малоросів"-українців співати свої, національні за духом пісні: "...Если Русскія пѣсни такъ прекрасны въ устахъ лихаго солдата или ямщика, то ничего не могутъ быть онѣ ужаснѣе при пѣніи ихъ Малороссіяниномъ, съ его густымъ басомъ и медленнымъ выговоромъ словъ"[19]. Однак П.Лукашевич не вірив у збереження національної ідентичності, вважав, що самобутність колишньої Гетьманщини, козацьких часів була втрачена назавжди. "Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и въ поперекъ, – писав він, – и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни. И такъ эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшіе остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ, которая была удивленіемъ и самыхъ хулителей всего Украинскаго..."[20].

Свою збірку П.Лукашевич присвятив "предкамъ Гетьманцамъ, она имъ принадлежитъ", можливо, хоч "одинъ листочекъ изъ сего собранія упадетъ на завалившую ихъ могилу или долетитъ на высокій курганъ козацкій". Виданням призабутої народнопісенної творчості наддніпрянський діяч сподівався виконати свій борг перед батьківщиною, "исторгнувъ изъ забвенія эту Южно-Русскую народную поэзію у старцевъ"[21]. Перша частина збірки складалася з трьох частин: 1) думи ("Байда", "Самійло Кішка", "Морозенко" та ін.); 2) пісні ("Голуб і голубка", "Косильна пісня" тощо); 3) обрядові пісні (колядки, щедрівки, весільні та ін.). Очевидно, збірка П.Лукашевича зробила вагомий внесок у розвиток фольклористики як науки, збереження, попри песимістичні прогнози видавця, багатої народнопісенної творчості "малоросів"-українців на Наддніпрянській Україні.

Однак значення фольклорної збірки П.Лукашевича не обмежувалося суто науковою цінністю, книжка водночас мала вплив на формування української національної свідомості, духу соборництва. У ній вперше в рівній мірі містилися записи народних пісень, зроблені як у Наддніпрянській Україні під владою Росії ("Малороссии"), так і в Галичині у складі Австрії ("Червоной Руси"). Багатий фольклорний матеріал, уміщений у двох частинах книжки, відповідно до походження, акцентував увагу на етнічній єдності українських земель. Автор усвідомлював тотожність мови, культурної та історичної спадщини наддніпрянців і галичан, високо оцінював

пошуково-дослідницьку працю галицьких діячів, яку вважав частиною спільної роботи з вивчення народного фольклору. Разом із тим він не вживав термін "Україна", український" щодо Галичини та її населення. Збірка народних дум і пісень П.Лукашевича не давала віри в майбутнє України, а її упорядник не бачив перспективи розвитку духовної культури рідного народу, писав про неминучість утрати національної ідентичності.

Розглядаючи збірку П.Лукашевича, слід мати на увазі, що процес "національного відродження" в Галичині уявляється в сучасній історіографії не у формі єдино-правильної української національної лінії, а як результат складної і суперечливої взаємодії різних національно-політичних орієнтацій – крім власне українофільської, також австрофільської, полонофільської, русофільської (москвофільської). У галицько-українському русі (руському, за тодішньою термінологією) поступово утвердилася і перемогла незалежницько-соборницька лінія, усвідомлення національної єдності з підросійською Україною та рештою українських земель[22]. Альтернативою терміну "національне відродження", який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, є термін "націотворення", оскільки і за змістом, і за формою українське "національне відродження" було саме творенням нації, і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для "започаткування" цього процесу"[23]. Характерно, що існування потенційної небезпеки розколу двох "гілок" українського руху визнавав Михайло Грушевський у статті "Галичина і Україна", написаній у 1906 р.: "Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремленнє й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, та пустити їх іти кожду своєю дорогою, – пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна, – писав він. – І коли б так кожда пішла..., не дбаючи про се зближеннє, то за яких 20-30 літ ми мали б перед собою дві національности на одній етнографічній основі..."[24].

"... На момент ліквідації Гетьманщини (1764) і Речі Посполитої (1772) та інтеграції західно- і східноукраїнських земель у склад (відповідно) Російської імперії й Австрійської монархії питання національної ідентичності місцевого населення залишалося ... нерозв'язаним"[25], – стверджує Ярослав Грицак. Соборницькі ідеї П.Лукашевича, як і цілої когорти діячів української науки й культури, з часом перемістилися в політичну площину, були втілені в Акті злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки в січні 1919 р. і через складні випробування реалізувалися на практиці (хоч і в радянський спосіб, а не як вільне волевиявлення народу) під час Другої світової війни. Західна Україна, Буковина й Закарпаття увійшли тоді до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки – хай навіть суто формальної, але окремої державної одиниці. Розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України в 1991 р. відкрили шлях для розбудови національної соборної державності.

Читачі нашого часопису мають змогу ознайомитися з передмовою до другої частини збірки П.Лукашевича "Червоноруські думи і пісні", у якій було вміщено різні жанри народнопісенної творчості галицьких русинів: думи, "пісні опришків, або карпатських горців", коломийки ("между простолюдинами Червоной Руси въ большой славѣ находятся такъ называемыя Коломійскія пѣсни", у яких, писав автор, видно "весь насмѣшливый характеръ Малороссіянина")[26], пастуші пісні (у примітці стверджувалося, що "въ Галиціи народная пѣсенность процвѣтаетъ во всемъ блескѣ; многочисленностью своихъ пѣсней, разнообразнымъ ихъ содержаніемъ,

превосходными голосами, Червонорусцы берутъ преимущество, въ этомъ отношеніи, предъ всѣми Славянскими народами". У Львові безперервно виходять усе нові збірки "Червонорусскихъ пѣсенъ съ нотами. Честь и слава нашимъ однородцамъ!")[27], поминальні, зажнивні й весільні пісні.

З передмови П.Лукашевича до галицьких дум і пісень видно усвідомлення ним етнокультурної єдності Галичини з українськими землями під владою Росії ("Украина, Малороссія есть для нихъ (галичан. – *І.Р.*) сердца обѣтованная земля, куда стремятся всѣ ихъ помыслы и думы"[28]; "нравы и обычаи ихъ ни сколько не разнятся отъ Малороссіянъ; нарѣчіе ихъ есть также Малороссійское")[29]. Водночас П.Лукашевич не вірив у збереження власного фольклору як однієї з ознак національної ідентичності в підросійській Україні, на відміну від Галичини, де спостерігався чималий інтерес до народнопісенної творчості. Навіть простий галицький пастух, вважав він, "знаетъ гораздо болѣе думъ о герояхъ Украйны и ея исторію, нежели послѣдѣлый Малороссійскій Козакъ. Онъ гордится подвигами Малороссіянъ, какъ своими собственными"[30]. З радістю писалося про успіхи галичан у дослідженні "народного слова", фольклорної спадщини.

Однак П.Лукашевич, як і всі тогочасні наддніпрянські вчені й письменники, мав надто загальне уявлення про Галичину, не бачив перспективи національного розвитку на самостійній, національно-державницькій основі. Переломною подією в національному русі стала діяльність кирило-мефодіївців, що в середині 1840-х рр. заснували першу українську таємну політичну організацію, яка поставила вимоги незалежності України з демократичним ладом. Немає сумніву, що однією з передумов утворення Кирило-Мефодіївського товариства була наукова праця представників першої хвилі "національного відродження", серед яких особливе місце належить П.Лукашевичу.

Авторський текст П.Лукашевича подається в оригіналі, зі збереженням тогочасного правопису. Примірник книжки взято у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України.

[1] Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне відтворення видання 1955–1984 років. – Львів, 1994. – Т.4. – С.1384; Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – С.52.

[2] Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.173.

[3] Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.291.

[4] Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Кониского, Архіепископа Бѣлорускаго. – Москва, 1846. Репринтне відтворення. – К., 1991. – 320 с.; Історія русів / Укр. пер. І.Драча. – 2-е вид. – К., 2003. – 366 с.; Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – 656 с.; Маркевич М. Історія Малоросії / Відп. ред. і автор передм. Ю.С.Шемшученко. – К., 2003. – 664 с. *та ін.*

[5] Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). – 1989. – №4. – С.61, 62.

[6] Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. – К., 1962. – 343 с.

[7] Там само. – С.263, 267, 317.

[8] Максимович М. Вибрані твори. – К., 2004. – 360 с.; Його ж. Києвъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – 448 с.; Його ж. Листи / Упор. і вст. ст. В.Короткого. – К., 2004. – 312 с.

[9] Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. – К., 1978. – 328 с.

[10] Лозинський Й.І. Українське весілля / Опрацювання тексту, упорядкування і вступна стаття Р.Ф.Кирчіва. – К., 1992. – 176 с.; Галицькі приповідки і загадки / Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринтне відтворення з вид. 1841 р.; Авт. післямови Р.Кирчів. – Львів, 2003. – 144 с.; Могильницький І. Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ / Підготовка до друку, вступна стаття і примітки Василя Грещука. – Івано-Франківськ, 2003. – 132 с.; Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття; Упор. В.Пилипович. – Перемишль, 2001. – 451 с. *та ін.*

[11] Шалата М. Шашкевичезнавство сьогодні: повернені й нові імена // Шашкевичіана. – Львів – Броди–Вінніпег, 1996. – Вип.1–2. – С.12.

[12] Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни / Упор. П.Лукашевич. – С.-Пб., 1836. – 170 с.

[13] Сиповський В. Україна в російському письменстві. Част.І (1801–1850 рр.). – К., 1928. – С.22.

[14] Головацький Я. До П.Я.Лукашевича (1840) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К., 1982. – С.308.

[15] Студинський К. Причинки до історії культурного житя Галицької Руси в лїтах 1833–47 / Відбитка з XI і XII т. Збірника фільольогічної секції НТШ. – Львів, 1909. – С.LI, LII.

[16] Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в І пол. XIX в. // Неділя. – 1911. – Ч.43–44. – 5 падолиста. – С.5.

[17] Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835–49. Видав К.Студинський / Збірник фільольогічної секції НТШ. – Т.XI–XII. – Львів, 1909. – С.18.

[18] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.362 *(Студинський Кирило – академік)*, оп.1, спр.99 *(Праця "Причинки до історії життя Галицької Руси в літах 1833-47" (про зв'язки Головацького Я. з письменниками України)*, арк.1.

[19] Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни. – С.5.

[20] Там само. – С.6, 7.

[21] Там само. – С.7.

[22] Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Ч.1. – С.496.

[23] Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.295.

[24] Грушевський М. З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905–6 р. – К., 1907. – С.122, 123.

[25] Грицак Я. "Яких-то князів були столиці в Києві?..: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830 – 1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.83.

[26] Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни. – С.138.

[27] Там само. – С.145.

[28] Там само. – С.103.

[29] Там само. – С.107.

[30] Там само. – С.104.

This article is about the folk collection of an ethnographer and a public figure of Naddnipryanshchyna Platon Lukashevych "Maloruski and Chervonoruski dumas and song" (1836 p.) (the songs of Central-Eastern Ukraine and Galychyna). The collection is viewed in the context of development of the knowledge of Ukrainian cultural and historical heritage under power of the Russian and Austrian empires of the first half of the 20-th century.

The collection publishes for the first time the folk-lore records collected from the whole Ukrainian ethnic territory being under power of the Russian and Austrian empires. As an addition to the second part of the collection "Chervonoruski dumas and song" (1836 p.) (the songs of Galychyna) the foreword is provided.

***Key words:** national revival, Ukrainian studies (collection of cultural and historic heritage), folk-lore, collection.*

Передмова до збірки "Малоруські і червоноруські народні думи і пісні" (1836 р.)

Червонорусскія думы и пѣсни

Вотъ уже пять вѣковъ какъ Галиція или Червоная Русь чужда своему отечеству – остальной Россіи. Въ продолженіи этого періода, она, подобно всѣмъ завоеваннымъ землямъ, испытала приливъ иноземцевъ. Поляки, какъ господствующій народъ, сотнями тысячъ поселились въ нѣдрахъ ея; они успѣли уничтожить или обратить въ Католицизмъ древніе боярскіе роды, искоренить Православіе, ввесть на письмѣ свой языкъ, свои законы, и прибрать во власть свою всю недвижимую собственность Галичанъ, такъ что простой народъ не имѣетъ и сажени земли Русской въ своемъ владѣніи, – она вся Польская, панская. Червоноруссцы въ своей670 родинѣ какъ бы не существуютъ; живя въ Галиціи, вы никогда не услышите и даже не будете подозрѣвать, что находитесь въ Руси; въ высшихъ и среднихъ еи сословіяхъ одно только заграничное, чуждое имени Русскому; но ступите къ самому нижчому сословію Галиціи – къ поселянамъ, снискивающимъ свое существованіе въ потѣ лица на землѣ панской, – вы въ минуту перенесетесь въ Южную Россію, въ Малороссію.

Червоноруссцы, не взирая на безконечное свое иноплеменное подданство, которое переносятъ съ терпѣніемъ, – сохраняютъ по сю пору привязанность къ своему происхожденію и имени и слѣдовательно и къ Россіи; Украина, Малороссія, есть для ихъ сердца обѣтованная земля, куда стремятся всѣ ихъ помыслы и думы. Съ какою заботливостію Галичанинъ распрашиваетъ заѣзжаго изъ Россіи гостя, о судьбѣ своихъ братьевъ Украинцевъ, онъ съ радостію раздѣлитъ съ нимъ свою убогую трапезу, чтобы узнать, что новаго объ Украинскихъ Козакахъ! Кто бы повѣрилъ, что Галицкій пастухъ знаетъ гораздо болѣе думъ о герояхъ Украйны и ея исторію, нежели посѣдѣлый Малороссійскій Козакъ. Онъ гордится подвигами Малороссіянъ, какъ своими собственными. Онъ радуется ихъ счастію и успѣхамъ и тужитъ въ прекрасныхъ своихъ пѣсняхъ "о пригодѣ Козацькои". Прочитайте со вниманіемъ Галицкія пѣсни, въ нихъ – если молодой Червоноруссцъ хочетъ понравиться своимъ красавицамъ – то говоритъ, что онъ Козакъ изъ Украины и Козакъ "зъ роду"; въ одной пѣснѣ, мать описываетъ своей дочери богатства Украйны и ея Козаковъ – враговъ Полякамъ, журитъ ее, чтобы она не любила "Ляховъ", а Козаковъ; въ другой, дѣвушка умираетъ за любезнымъ ей "Козаченькомъ"; въ третьей, жена грозитъ своему мужу, что она оставитъ его и пойдетъ "на Украину съ дѣтьми на свободу"; въ четвертой, описываются похороны Козака и пр. и пр. Но важнѣйшія изъ пѣсенъ Червоноруссцовъ – это есть, безъ сомнѣнія, Малороссійскія думы; извѣстно что содержаніе ихъ есть исторія Южныхъ Русиновъ противъ угнѣтителей своихъ Поляковъ.

Въ XVII вѣкѣ, во время этой ужасной борьбы, вся Южная Россія пришла въ движеніе, болѣе 100,000 воиновъ было подъ знаменами Хмельницкаго, въ короткое время народъ истребилъ Поляковъ въ обѣихъ Украинахъ и Подолѣ; въ Бѣлоруссіи и Волынѣ также началось страшное кровопролитіе, тамъ было уже Козаки принялись за "Ляховъ и Жидовъ". Галиція ждала только избавителей; вскорѣ хоруны Хмельницкаго достигли Сборова (м.Зборова, тепер Тернопільської обл. – *І.Р.*), и жители этого Галицкаго города были явно на сторонѣ Гетьмана Малороссійскаго... Должно замѣтить, что эта война Южной Россіи не имѣла ничего общаго съ обыкновенными нынѣшними войнами; нѣтъ, она должна была рѣшить великій вопросъ: или Южная Россія должна была, *совершенно* (тут далі виділено видавцем. – *І.Р.*) освободиться отъ ига Поляковъ, подобно какъ сѣверная ея сестра отъ ига Татарскаго; или же *навсегда* остаться подъ вліяніемъ и владѣніемъ Польскаго шляхетства, какъ его исключительная собственность. Если-бы такъ рано не умеръ Хмельницкій или далъ по себѣ Руси достойнаго пріемника, – тогда бы отъ Сейма до Вислы и горъ Карпатскихъ, не осталось бы ни одного Поляка, они всѣ были бы изгнаны въ Польшу, точно такъ, какъ судьба ихъ постигла въ Малороссіи вмѣстѣ съ Уніею и Жидами... и Южная Россія воскресла бы послѣ четырехъ вѣковаго уничиженія – во всемъ своемъ величіи. Но предопредѣленія судебъ недовѣдомы, – все рушилось послѣ Хмельницкаго! Кому не извѣстно, что Кіевская и Подольская губерніи, составлявшія нѣкогда нераздѣльную часть Малороссіи, подпавъ во власть Польши, испытали надъ собою страшную месть Польской аристократіи, въ нихъ Малороссійскіе Козачьи полки, или среднее сословіе Руси, съ ея шляхетствомъ и даже Православіе, должны были исчезнуть.... Эти два сословія умирали въ пыткахъ или съ мечемъ въ рукахъ – Желѣзнякъ, Гонта, Бѣлуга, Сокорока, Бондаренко (1770–1775) суть послѣдніе ихъ мученики; Амфетеутичное право (1775), послѣдовавшее вскорѣ по уничтоженіи Запорожской сѣчи довершило торжество Польскаго шляхетства, и паденіе этой части Малороссіи – истинной "Русской земли".

Послѣ этого небольшаго вступленія, читатели вѣроятно не удивятся, найдя почти во всѣхъ Галицкихъ думахъ и "парубочихъ пѣсняхъ" всегдашнее обращеніе къ милой для нихъ Украйнѣ и Украинскимъ Козакамъ; и какъ не уважать до восторга Малороссіянъ, когда они осмѣлились вооружиться противъ Поляковъ – сихъ вѣчныхъ угнетителей и арендаторей Галичанъ. Вотъ почему Червонорусцы усвоили себѣ думы Малороссіянъ, между тѣмъ какъ послѣдніе, счастливые ихъ собратія, давно ихъ позабыли. Голоса древнихъ думъ Малороссии проницаютъ душу какимъ-то неизъяснимо томнымъ впечатлѣніемъ, онѣ соединяютъ въ себѣ и тоску по родинѣ и неукротимую месть Славянина, когда его несчастія прешли мѣру человѣческаго терпѣнія. Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходять изъ широкой груди Русина такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самые нѣжные романсы Жуковскаго или Пушкина; въ нихъ различаемъ и тихій плачъ матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ "Ляцькая кровъ" течетъ рѣками. Къ сожалѣнію ни одна изъ нашихъ думъ не переложена на ноты. Галичане и понынѣ не забываютъ голосовъ этихъ волшебныхъ эпопей, и понынѣ онѣ приводятъ въ сотрясеніе ихъ души! Справедливо Малороссійскіе бандуристы говорять, что слава не умретъ и не поляжетъ...

Я думаю пріятно будетъ узнать моимъ читателямъ, что въ Лембергѣ (во Львовѣ) и въ Перемышлѣ нѣсколько добрыхъ Уніатскихъ патеровъ, которые еще не стыдятся носить имя Русскихъ, вздумали воскресить въ Галиціи народное слово, и, въ послѣднее время, благодаря покровительству Австрійскаго правительства, показались нѣсколько сочиненій на Малороссійскомъ нарѣчіи; но къ сожалѣнію должно замѣтить, что основаніемъ ему взять Польскій языкъ и Перемышльское нарѣчіе, болѣе всѣхъ прочихъ пострадавшее отъ Полонизмовъ; къ чему бы Гг. сочинителямъ не спуститься "къ простой рѣчи" восточнаго Червонорусскаго діалекта, въ которомъ еще сохраняется чистота Кіево-Русскаго нарѣчія. Безъ сомнѣнія другія важнѣйшія причины препятствуютъ Патерамъ изъясняться съ своими прихожанами природнымъ и прекраснымъ языкомъ своихъ праотцевъ. Мы уже выше замѣтили отношеніе Червонорусцевъ къ своей собственной родинѣ, они во всякомъ случаѣ должны покоряться направленію, какое даютъ имъ ихъ повелители.

Червоной Руси въ Галиціи простирается за три милліона, многіе изъ нихъ исповѣдуютъ Римско-Католическую вѣру, другіе Унію; нравы и обычаи ихъ ни сколько не разнятся отъ Малороссіянъ; нарѣчіе ихъ есть также Малороссійское. И потому, при чтеніи Галицкихъ пѣсенъ, въ выговорѣ должно соблюдать тѣ же правила, какія я уже изъяснилъ при Малороссійскихъ пѣсняхъ.

Всѣ Галицкія пѣсни я заимствовалъ изъ собранія, вышедшаго въ Лембергѣ, въ 1833 году подъ заглавіемъ: Piesni Polskie i Ruskie ludu Galicyiskiego. Изд. Г.Вацлавомъ. Вотъ образчикъ его правописанія Галиційскихъ пѣсень:

Oj znaty, znaty, kto koho lubyt,
Blizko sidaje i priholubit.

Hrymnula szczuka rybonka na mori,
Pryplylo zoloto i serebro do berehu.

Ne chody Hryciu na weczernyciu,
Bo weczernyciu wsi czariwnyci.

Я пишу:

Ой, знати, знати, кто кого любить,
Близко сѣдае и приголубить.

Громнула щука рыбонька на морѣ,
Приплило золото и серебро до берегу.

Не ходи, Грицю, на вечерницю,
Бо въ вечерницѣ всѣ чаровници.

Недавно во Львовѣ вышло новое собраніе Червонорусскихъ пѣсней, въ которомъ весьма много Малороссійскихъ думъ; я однакожъ не могъ его достать.

УДК 2-313.1
ББК 83.3 (44пр) 5

Ганна МАРЧУК

НОВАТОРСТВО ІВАНА ФРАНКА У ЗБАГАЧЕННІ ЖАНРОВИХ ФОРМ САТИРИЧНОЇ ПРОЗИ

У статті досліджуються жанрові модифікації малої сатиричної прози Івана Франка. Розглядаються сатиричні жанри, стильові прийоми гумору, сатиричної гіперболи, фантастики гротеску, наративна форма містифікації, засоби типотворення у сатиричних творах письменника.

Ключові слова: *сатира, іронія, комізм, сатирична проза, сатиричне оповідання і новела, прозовий фейлетон і памфлет, казка й літературна пародія.*

Останнім часом у літературознавчих студіях сучасних науковців спостерігається підвищення рівня наукового аналізу творів українських письменників кінця XIX – початку XX століття, яке відбувається із залученням новаторських точок зору, підходів і методології. Цей аспект спонукає до спроби внести додатковий штрих у розв'язання питання про специфіку сатиричної прози Івана Франка, його вклад у справу духовного виховання українського громадянства, оскільки саме гумор, сатира через властивий їй спосіб художнього узагальнення найбезпосередніше впливає на формування самосвідомості нації.

Поняття іронії останнім часом усе частіше перебуває в центрі уваги тих вітчизняних та зарубіжних літературознавців і критиків, котрі намагаються окреслити феномен постмодернізму або інтерпретувати творчість авторів, у текстах яких знаходять риси постмодерності[1]. У інших авторів іронічне мислиться чимось таким, що підважує традицію, відмежовує нове від застарілого, модерне від давнього[2]. На думку Хосе Ортеги-і-Гасета, "...сучасне натхнення – незмінно іронічне... хоч би яким був зміст, мистецтво жартує саме по собі"[3]. Отже, іронічне проголошується підґрунтям мистецтва взагалі або, принаймні, специфічних, зокрема літературних, форм його існування[4].

Ми ж зробимо спробу розглянути іронію з іншого боку, як стилетворчу рису текстів, як інструментальний троп, що служить для досягнення сатиричної мети в українській художній прозі кінця XIX – початку XX ст., що характеризується перевагою малих оперативних форм: сатиричне оповідання й новела, прозовий фейлетон і памфлет, казка й літературна пародія, епіграма й парафраз тощо. Їм властиві лаконізм, новизна комічних прийомів, розмаїття способів сюжетно-композиційної будови, тонкість і легкість іронічного стилю.

З погляду ідейності, соціальної гостроти сатиру цього часу не можна назвати однорідною. Характер її залежав від тих завдань, які висувало життя і час. Публічному висміюванню піддавалося все: австро-цісарська монархія з її реакційною політикою, обіцяні нею свободи; високопоставлені представники цісарської бюрократії, сили, що підтримували існуючі порядки тощо. Рецензуючи поему О.Маковея "Ревун" (1897), І.Франко дав своє визначення сатири: "Сатира – се поетичне зображення вихненої рівноваги в житті людському і з природи своєї може бути двояка: ретроспективна або ретроградна. Ретроспективна сатира малює хиби життя, спричинені перестарілими традиціями або привичками, і змагає до їх усунення, натомість ретроградна виступає проти нових явищ у життю, породжених новими обставинами, і

виказує їх шкідливість. Як перший так і другий рід сатири вимагає дуже докладного знання життя і великого засобу творчої фантазії"[5].

Наприкінці XIX століття в українській літературі відбуваються перші зміни у ставленні до комічного й, зокрема, до іронічного, важливим стає соціально-політичний аспект комічного. Саме в цей період починається переосмислення національного питання і відхід провідних письменників доби від просвітницьких ідей.

Розглядаючи сатиричний напрям в українській літературі цього періоду, можна виділити три основних його аспекти: сміх над "українством", тобто самоіронія, сміх над власною недолугістю та слабкістю; соціально-політичний сміх; сміх над інтелігентом, над тим новим прошарком, який починає з'являтися серед українців. Усі три аспекти є досить умовними й часто взаємодіють поміж собою.

Сатиричний напрям в українській літературі цього часу визначається іменами цілої плеяди талановитих прозаїків і поетів різної ідейно-естетичної орієнтації. Серед них – Іван Франко, Михайло Павлик та їхні сучасники: Осип Маковей, Денис Лукіянович, Євгенія Ярошинська, Лесь Мартович, Михайло Яцків та ін. Закономірним, отже, видається, що об'єктом української соціальної сатири напередодні Першої світової війни стала державно-бюрократична система Австро-Угорщини й засоби боротьби з нею української національної еліти.

Серед характерних рис української гумористичної прози кінця XIX століття Ф.Білецький називає: вульгаризацію мови, використання лайливої лексики як засіб досягнення комізму; засоби народного гумору; відсутність психологізму, схематичність сюжету[6]. Досить часто елементи соціальної сатири губляться в потоці етнографічно-побутових подробиць. "Та ж елемент гумористочно-сатиричний, – писав І.Франко, – дуже багатий у нашого народа. Його острий дотеп, його сльозами пробискуючий сміх послужив за основу безсмертним творам Миколи Гоголя, сплодив знамениті Квітчині повісти "Салдацький патрет", "Конотопську відьму"[7].

У ряді сатиричних творів письменники акцентували на відірваність (у переважній своїй більшості) галицької інтелігенції від народу; їдко висміювали її безкультур'я, кар'єризм, плазування перед цісарським урядом; викривали блазенство, демагогію, вдаване народолюбство.

Іван Франко, високо розуміючи покликання письменника, не раз у критичних хвилинах "не вагався стати впоперек пануючим напрямам і ніколи не перестанн виступати проти безтямності, тупоумія та заскорузлості не лише серед суспільності, але також і, особливо, серед тих, що беруться провадити та просвічувати її"[8].

Іван Франко багато зробив для збагачення жанрових форм сатиричної прози. Його творчість є своєрідним перехідним містком між сатиричною літературою останньої третини XIX ст. і сатирою початку XX ст. Автор визначних романів і повістей І.Франко розглядав водночас свою діяльність із точки зору "мініатюриста і мікроскопіста", прагнув знаходити цілий світ у краплі води. Він урізноманітнив жанри сатири, увівши в українську літературу жанр хроніки ("Сучасна літопись"), сонета ("Тюремні сонети"), створив жанр сатиричного меморандуму ("Меморандум будяків"), притчі-пародії ("Притча о блудних отцєх"), надав новаторських ознак жанру сатиричного послання ("О.Лунатикові"), сатиричної і фантастичної казки ("Лис Микита", "Старе добро забувається").

Як зазначає В.Пропп, "у межах кожної нації різні соціальні верстви володіють різним почуттям гумору"[9]. Для української літератури означеного періоду була характерною відсутність українського "міського" гумору. Ця тенденція передусім пов'язана з відсутністю міської української літератури, зокрема гумористичної літератури про місто і для міста. Це й спричинило існування української гумористичної прози у формі різноманітних видів політичних казок, сатиричних указів, документів тощо.

Визначальною рисою розвитку української літератури кінця XIX ст. було й те, що відчуваються перші зміни у ставленні до комічного й, зокрема, до іронічного. Слід зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX століття важливим є соціально-політичний аспект комічного. Саме в цей період починається переосмислення національного питання і відхід провідних письменників доби від просвітницьких ідей. Широко культивувалися сатиричні переробки творів видатних письменників, особливо Т.Шевченка: "Садок вишневий коло хати", "Якби ви знали, паничі", "Думи мої...", "І день іде...". Часто сатиричні твори строго політичного звучання одягались у форму популярних народних пісень. Серед них: "Дума-цяця" В.Самійленка, в якій використані лексика, фразеологія, ритм народної пісні "Гандзя"; "Коли б я польським графом був", що нагадує народну пісню "Коли б я був полтавським соцьким"; "Колисанка" О.Маковея, побудована на колискових мотивах, та ін.

Першим сатиричним твором І.Франка, що розкривав українсько-польські національні відносини в умовах Австрії, був вірш "Воронізація", поміщений у 17-у числі "Зеркала" за 1882 рік. Іван Франко розвінчує колоніальну політику австрійського уряду, впроваджувану польською шляхтою. Вважаючи себе в культурі вищими від українців, ворони (поляки) вирішили змусити "насильно зараз воронізуваться" сорок українців). Жало сатири тут спрямоване проти шовінізму й політики польської шляхти з їхніми віковими претензіями на українську територію та панування над українцями.

Порушуючи життєво важливе для українського народу питання стійкості, витримки перед спробами австрійських, польських та угорських колонізаторів асимілювати український народ, перешкодити розвиткові української культури, Іван Франко в сатиричних творах піддає нищівній критиці й українську інтелігенцію-перекинчика, яка сприяла денаціоналізації корінного народу Галичини, вважаючи його мову й культуру мертвими.

Животворним джерелом для справжніх письменників була народна творчість, народна мова й волелюбний народний дух. Невдачі гумористичних журналів "Страхопуд", "Лопата", "Дуля", сатиричної збірки якогось "Крі-крі" Франко пов'язував їх беззубістю і зубоскальством, із претензією на розумний дотеп і щирий сміх. Причина та, що "наші теперішні гумористи скорше воліли брати собі за взірці товсті німецькі дотепи, як підслідкувати гумористичний настрій питомого народу, що не вміли вони серцем прочути, ні розумом збагнути духа руського люду і того пруду могального, котрий поволі але сильно обнімає майже всі верстви нашої суспільности"[10].

Сатиру, яка торкається тільки індивідуальних недоліків осіб, яка порушує лише дрібні вади й малозначні для суспільства явища, Іван Франко називає "пашквілем", отже, ставить її в розряд неповноцінної літератури. Сюди він відніс і збірку Івана Верхратського. Подібне вбачає Франко у творчості галицького письменника-москвофіла В.Хиляка, в гумористичних оповіданнях та фейлетонах якого, на його думку, не стає того поетичного такту, щоб відрізнити правдивий комізм від карикатури"[11]. Аналогічний сміх бачив Іван Франко і в І.Наумовича, який на москвофільському

возі "їхав-їхав, звернувши помалу з востоку на північ, усе шукаючи тої "старинної гостинної" Русі, аж поки не заїхав до Москви та до Петербурга; йому все здавалося, що він ще "дома", бо те "дома" зробилося рівнозначущим з гостинністю (...) Отак він їхав-їхав, то на схід, то на північ, поки не заїхав у такі дебрі, відки, говорячи словами "Одіссеї", "боги не дали йому возвороту"[12]. Характеризуючи ранні "семінарські" вірші І.Наумовича, Франко не бачить у них і натяку на вищі духові, політичні чи наукові інтереси. Наумович тут є "тільки весельчаком, паяцом і нічим більше". Його вірші можна було би вважати сатирою на тодішні семінарські порядки й духовний рівень семінаристів, але сатирою "мимовільною". Сам сатирик ніде ані одним словом, ані натяком не зраджує, щоб він стояв хоч трохи вище над рівнем тих поглядів і інтересів, які він малює в своїх віршах (...) Він сміється і жартує весело, як дитина, та й годі, жартує із таких речей, що будять сумні думки"[13].

На те ж саме хибує і збірка Верхратського "Стрижок", де гумор підмінений вульгарною карикатурою. "В декотрих його сатирах занадто ярко пробивається намірені нарушити і уколоти личність. Наведем лиш "сатиру" "Новина" (вона еще-сще устоїться яко сатира), "Велика річ", "Пан Точний" і "На спомин (Падлюці)". Той послідній кусник, визнаєм одверто, се уже не сатира. Тут автор виступає не яко безсторонній спостерігатель, не яко брат, котрий через острий жарт хоче научити, направити брата, но яко ворог, пускаючий волю своєму гнівові в стихах, яко пасквілянт"[14].

Суспільно-історичні обставини накладали відбиток на розвиток соціальних відносин і характер суспільного життя слов'янського етнічного регіону цісарської монархії, яке давало добру поживу сатиричному перу. Про це свідчить цілий ряд поетичних і прозових творів, публіцистичних статей галицьких письменників, насамперед І.Франка, М.Павлика, О.Маковея, Л.Мартовича, що справили помітний вплив на розробку різновидів малої сатиричної форми І.Франком ("Як пан собі біди шукав", "Опозиція", "Звірячий бюджет"); О.Маковеєм ("Два ставки", "Цариця світу"), Панасом Мирним ("Кумедія в голуб'ячому царстві"); Лесем Мартовичем ("Стрибожий дарунок", "Пророцтво грішника", "Жирафа і Ладо") та ін.

Про це свідчить і те, що теми окремих сатиричних казок ("Звірячий бюджет", "Казка для молодих директорів банкових", "Блощиця") Іван Франко паралельно розробляв і в інших жанрах – політичних оповіданнях, памфлетах ("Свинська конституція", "Доктор Бессервіссер"). Твори цієї жанрової модифікації – мистецькі взірці гіркої, нищівної соціально-політичної сатири, яка "із розрізнених випадків утворює живі типи, а не особисті пасквілі або химерні карикатури"[15]. Політична й сатирична спрямованість цих творів істотно трансформує жанрову модель казки.

У більшості Франкових текстів простежується тенденція до жанрового синкретизму: найчастіше риси казки поєднуються з генологічними ознаками байки та фейлетону. Таке руйнування фольклорної "чистоти" казки ознаменувало появу у творчості І.Франка й загалом у світовій літературі нового жанру – політичної сатиричної казки. І.Денисюк зауважує, що "світова література знала досі політичну поезію, але не мала політичної малої прози"[16].

Традиційними для української літератури на межі століть залишаються політичні сатири, написані в Західній Україні. Чи не найкращим зразком цього жанру можна вважати оповідання Івана Франка "Свинська конституція". Ще 1883 р. І.Франко спробував розробити подібний до "Звірячого бюджету" сюжет у віршовій формі у творі "Звірячий парламент", підзаголовок якого "уривок політичної байки" вказував на схожий жанровий різновид. Твір "Звірячий парламент" так і залишився незакінченим, проте його сюжет через чотирнадцять років відродився – вже у прозовій формі – у казці "Звірячий бюджет".

У політичному оповіданні "Свинська конституція" народний оповідач Антон Грицуняк розкриває слухачам очі на реальну чинність законів австрійської конституції. У самому визначенні "свинська конституція", "звірячий бюджет" художні означення з яскраво негативними конотаціями видаються, на перший погляд, недоречними. Назва об'єднує в собі два несумісні поняття з абсолютно різних сфер – тваринного буття ("звірячий", "свинська") і буття власне людського, громадського, суспільного (бюджет, конституція). Ця суперечність, покликана заінтригувати читача, розв'язується у сюжетних колізіях творів. Протилежні поняття об'єднуються, створюючи сатиричну художню концепцію, у якій людське опущене до рівня звірячого, "свинського" й навіть нижче від нього. Це гірка і вбивча сатира на суспільно-політичний лад, у якому навіть свиня має більше прав на життя і свободу, ніж простий чоловік – "хлоп". Однак одна й та сама тема у подібних за назвами творах розробляється різними художніми засобами.

Жанрово близькими є невеликі за обсягом прозові твори "Казка про Добробит" та "Звірячий бюджет". Вони відзначаються багатоепізодним сюжетом і гострим соціальним конфліктом: головний герой стикається з необмеженими у своїй владі сильнішими світу цього. Так, заможний, багатий Добробит із "Казки про Добробит" (персонажем виступає, як і в казці "Опозиція", персоніфіковане абстрактне поняття), що уособлює галицького селянина, потрапляє під всевладну руку австрійського урядовця Гопмана. Нерівноправність свого соціального статусу з усесильним монархом і царем Левом та його генералами-драпіжниками усвідомлюють і болюче відчувають підпорядковані їм лісові звірі ("Звірячий бюджет"). Композиція творів набуває форми діалогу, у якому виявляється протистояння і зіткнення протилежних ідей та характерів. Така архітектоніка покликана оживити у читача спогади про добро, істину, красу, які, одначе, не завжди є домінантними у фіналі твору. Реципієнт повинен задуматися як над власною долею, так і над долею соціуму в цілому.

"Казку про Добробит" Іван Франко написав під враженням жахливої звістки про різню худоби і про марево голоду, що нависло над 70 повітами Галичини, а також під враженням цілковитої бездіяльності галицької влади, яка від імені львівського намісництва і крайового виділу впевняла, що в Галичині немає ніякого голоду. "При писанні мав я на увазі і конфіскату крайових газет за подання фактичних відомостей про нещастя – нібито за те, що ширять тривожні і неправдиві чутки"[17]. І.Франко у примітці до "Казки про Добробит" писав, що "...зміст її не зовсім видуманий. Згадувані в ній конфіскати громадських шпихлірів, лісів, грошей, так званої королівщини і церковного майна, відбирання землі від місцевого населення і передавання її німецьким колоністам … – усе це факти, що, на жаль, далеко не вичерпують історії галицького "добробуту"[18].

Пишучи сатиричне оповідання "Казка про Добробит", Іван Франко не тільки схопив дійсність, а й кинув у вічі владі незаперечні факти: важко було приховати, що Галичина стала справжньою колонією, яку руйнував австрійський уряд, німецькі й польські осадники. Відверті грабунки йшли в ім'я "фатерлянду", а цим "фатерляндом" були, як саркастично зазначає автор твору, "військо, старші і я" – німець Гопман. Для того "фатерлянду" кожний хлоп повинен віддати все, що має, і то ще замало буде.

Темою для написання "Звірячого бюджету" була австро-угорська конституція 1867 р., закони якої письменник і висміяв у своєму творі: "А треба вам знати, що в звірячім царстві була вже віддавна така конституція: необмеженої власті ніхто не мав, а кождий їв тільки того, кого міг уловити, задушити і обдерти зі шкіри. Перед царем усі були рівноправні; він найсильніший і мав право кождого зловити, задушити, обдерти і з'їсти. Під його рукою були поменші губернатори, як-от медведі, вовки, а із них кождий мав таке саме право над меншими від себе"[19].

Підкреслюючи специфічність сатири, винятково велику роль у ній поетичної умовності, фантастики, Іван Франко уподібнює сатиру дзеркалу, в якому правильно відображені темні сторони життя. "Поки "Зеркала" сього не присне кришталь, най наші в нім хиби відб'ються", – пише поет, визначаючи основний напрям журналу політичної сатири, з яким пов'язаний розвиток українських сатиричних жанрів 80-90-х рр. Журнал виходив під двома назвами – "Зеркало" (1882–1883, 1886, 1889-1909) й "Нове зеркало" (1883–1885, 1910) і проіснував 28 літ. Засновником, редактором і "добрим ілюстратором" його був Корнило Устиянович, "з фаху більше маляр як поет, і в однім і другім фаху був не без таланту, та, все-таки, без того внутрішнього вироблення, що дає талантові оригінальність і свіжість. Йому не бракувало фантазії, але всі його помисли і в малярстві, і в поезії були якість театральні і шаблонові"[20]. Активними співробітниками "Зеркала" були свого часу В.Масляк (псевдоніми Вуйцьо, Влодзьо, Залуквич), Іларіон Грабович (Квасний), Кость Левицький, Євген Олесницький та ін. Іван Франко підписувався у цьому виданні як Мирон, Живий, Не-Давид. Перша публікація І.Франка у часописі – сатиричний вірш "Воронізація" – з'явилася у ч. 17 за 1882 р. Згодом, крім "инших віршованих та прозових причинків", І.Франко вів постійну рубрику "Сучасна літопись", подаючи новини тогодення у віршованій формі.

Журнал відіграв досить важливу роль у розвитку української сатири. Сатиричні виступи "Зеркала" відзначалися політичною цілеспрямованістю, чіткою громадською настановою, певністю моральних оцінок австро-цісарської політики і політиків, гостротою відтворення процесу боротьби протилежних сил. Однак "Зеркало" не витримало гонінь цензури, конфіскацій "...і трісло з натуги, досади самої"[21].

У світовій літературі висміювання споконвіку виступало загальнолюдським вираженням духу заперечення негативних суспільних явищ та індивідуальних рис. В інтерпретації К.Кестліна ("Asthetik", 1869) комічне – це невідповідність одного предмета іншому. Куно Фішер вбачає суть комічного у суперечності між обмеженням свободи і справжньою свободою. "Чим більше нам здається, що предмет обмежений у своїй свободі, – зауважує він у спеціальному дослідженні про комічне, – тим легше усвідомлюємо ми нашу зверхність над ним... тим комічніше уявляється нам предмет нашого споглядання". Суперечність вбачає в основі комічного й Жан Поль Ріхтер, який у своїй книзі "Vorschule der Asthetik" зазначає, що сміх виникає тоді, коли ми чекаємо чогось значного, але натомість виступає щось зовсім позбавлене будь-якого значення. Джерело комічного він вбачає у суб'єкті, в людському "я". Жан Поль застосовує суб'єктивістську "теорію чуття", згідно з якою гумор є рефлексією суб'єкта, здатного поставити себе на місце комічного об'єкта і прикласти до себе виміри ідеального масштабу. Отже, категорія комічного, за Жаном Полем, є винятково релятивна. "Теорію чуття" поділяє і Й.Фолькельт, на думку якого "образи мистецтва існують лише як примари нашої уяви". Щодо комічного, то Фолькельт вважає, його

нема в дійсності, "ми почуваємо, "позичаємо" його, "підставляємо" його предметові остільки, оскільки в чуттєвій формі останнього є умови для такого підставляння". Виключно суб'єктивною категорією вважає сміх і Мюллер-Фрейєнфельс: "Ми сміємося не тому, – писав він, – що дане явище об'єктивно комічне, а саме тому ми й називаємо його комічним, що воно викликало у нас сміх"[22].

Однак при всій різноманітності теорій категорії комічного конкретно-художній досвід класичної і новітньої сатири показує, що справжнім зразкам сатиричного мистецтва властиве відображення суперечностей у гранично гострій формі, що сатирик особливо тонко й чуйно реагує на все негативно-неприйнятне, відчуває і підкреслює диспропорцію між явищами потворними й естетичним ідеалом прекрасного.

Готуючи до видання збірку "Із літ моєї молодості" – своєрідний творчий підсумок майже сорокарічної діяльності, І.Франко так визначив мету свого життя – "служити інтересам мойого рідного народу, загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям", яких він ніколи й не зраджував і в яких ніколи не зневірювався. З тої причини І.Франко не утримувався назавжди "ані при галицько-руських русофілах, ані при галицько-руських народовцях, ані при галицько-руських радикалах, ані при польських демократах та поступовцях, ані при німецьких поміркованих соціалістах, ані при соціальних демократах польських, німецьких та руських, і завше виходив із їх рядів, коли побачив у них недобір чи то сумління, чи то знання, чи то почуття обов'язку"[23]. Дбаючи про об'єктивну оцінку своєї діяльності молодими критиками, уникнення легковажних безпідставних осудів, закидів і наруг, І.Франко включає у збірку 4 твори, написані в 1876–1878 рр., "із них три, сатиричного змісту, можуть видатися декому передавненими, бо натякають на відносини, давно пережиті, та на особи, що в значній части перейшли вже до історії. Проте я вважав потрібним помістити їх тут, як зразки моєї суспільно-політичної сатири з тих давніх уже літ, а також тому, що основна ідея та тенденція тих сатиричних поем у нас, мабуть, не перестаріється ніколи"[24].

Об'єднані в цикл вірші А. Діяльність, Б. Згідливість. В. Патріотизм під загальною назвою "Наші чесноти" висміюють різні сторони життя галицької інтелігенції та її заскорузлість і пасивність ("Діяльність"); безуспішні спроби об'єднання реакційних москвофілів і народовців за плечима народу ("Згідливість"), шкурницький "патріотизм", скупість, зажерливість ("Патріотизм") не зникли й сьогодні.

Ще з більшою іронією зображає абсурд функціонування та нетривкість владних механізмів Іван Франко у своєму оповіданні "Історія одної конфіскати", в якій весь сенс фабульної колізії будується на нерозумінні австрійськими чиновниками один одного, внаслідок чого складається комічна ситуація, коли наклад опозиційної газети конфісковано саме тоді, коли її, вже куплений адміністрацією, редактор розміщує в номері замовну лояльну статтю. Кожного разу, коли чиновники вищих і нижчих рангів намагаються виняснити, що ж, власне, начальство насправді хоче зробити з накладом – конфіскувати чи допустити до продажу – виникає іронічне подвійне бачення ситуації читачем: він розуміє, що система дала збій, і продовжує зверхньо стежити за її конвульсією. Кульмінативним є подвійно іронічний епізод, коли вчорашньому опозиціонеру в його вірнопідданській статті вказують на моменти "явної" крамоли. У цьому творі джерелом іронії є автор-оповідач, що, у той спосіб, напряму протиставляє свою іронічну риторику ветхій Австро-Угорській імперії. Руйнації

владної системи, котрій протистоїть іронія автора (і персонажа), може й не відбуватися взагалі. У такому випадку іронізування – це демонстрація абсурдності та сміхотворності влади.

Над українським словом завжди висів дамоклів меч цензури, незважаючи на право свободи друку, записане в австрійській конституції. Тому письменникам часто доводилося користуватись езопівською мовою, особливо у творах, у яких переважав критичний пафос існуючого ладу – сатиричних. Езопівська мова являла собою літературну манеру, тою чи іншою мірою властиву взагалі українській літературі на зламі століть. Засобом цієї мови письменники мали можливість доносити читачам політичні теми, недоступні відкритому обговоренню.

Сатира – специфічний спосіб відображення життя, для якого характерна своєрідна функція образотворчих засобів. Ще В.Жуковський у статті "Про сатиру і сатири Кантеміра" твердив, що сатира повинна "мати власну, їй одній належну форму", що сатирик "користується певними особливими способами"[25]. Сатира характеризується винятково виразною окресленістю об'єктів, проти яких спрямований викривальний пафос автора, чітко вираженими його симпатіями й антипатіями, різким емоціонально-оціночним забарвленням мови.

Виходячи з принципів реалістично-критичного зображення дійсності, Іван Франко істотно збагатив українську літературу сатиричними жанрами, стильовими прийомами гумору, сатиричної гіперболи, фантастики і гротеску, наративною формою містифікації, засобами типотворення з їх необмеженими можливостями обсервації суспільно-політичного життя. Сатира Івана Франка – це більше ніж просто "прихована насмішка", що спрямовується на створення комічних ситуацій і загалом не виходить поза вузькі рамки одиничного тропу. Світоглядна функція сатири якраз і полягає в можливості бачити в ній головний принцип світобудови, за допомогою якого можна пояснити ті процеси довколишньої дійсності, що не піддаються аналізу людського раціо.

[1] Затонский Д. Модернизм и постмодернизм. – Харьков: Фолио, М.: АСТ, 2000. – 256 с.; Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: Эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 248 с.; Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. – К.: Основи, 2000. – 196 с.; Липовецкий М. Русский постмодернизм. – М.: Интрада, 1998. – 235 с.; Hassan, Ihab. The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature. – Medison: The University of Wisconsin Press, 1982. – 272 p., /165/ Hutcheon, Linda. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. – London: Routledge, 1988. – 268 p.

[2] Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.; Гундорова Т. ПроЯвлення слова: Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів: Літопис, 1997. – 300 с.; Зборовська Н. Сміхові елементи в сучасній українській прозі // Сатира і гумор в українській літературній традиції: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (11–12 травня 1994 р.). – Чернівці, 1994. – С.165–166.

[3] Ортега-і-Гасет Х. Дегуманізація мистецтва // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С.267.

[4] Струць Р. Різновиди іронії // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська Академія". – Т.4. Філологія. – К.: Академія, 1998. – С.37–44.

[5] Франко І. Відгук на вихід "Ревуна" О.Маковея // Неділя. – Львів, 1911. – №23.

[6] Білецький Ф.М. Українська сатира кінця XIX – початку XX ст. Проблема ідейно-художньої своєрідності прози. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т, 1973. – 168 с.

[7] Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т.41. – С.318.

[8] Там само. – Т.3. – С.281.

[9] Пропп В. Проблемы комизма и смеха. – М.: Искусство, 1976. – С.30.

[10] Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т.24. – С.424.

[11] Там само. – Т.41. – С.484.

[12] Там само. – Т.31. – С.460.

[13] Там само. – Т.31. – С.468.

[14] Там само. – Т.26. – С.22.

[15] Там само. – Т.38. – С.497.

[16] Денисюк І.О. Політичне оповідання І.Франка // Денисюк І. Невичерпність атома. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – С.57–63.

[17] Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т.18. – С.147.

[18] Там само. – Т.18. – С.471–472.

[19] Там само. – Т.20. – С.28.

[20] Там само. – Т.41. – С.343.

[21] Там само. – Т.3. – С.250.

[22] Цит. за Volkelt. System der Asthetik. – 1910. – Т.II. – С.380.

[23] Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т.3. – С.282.

[24] Там само. – Т.3. – С.284.

[25] Жуковский В.А. О сатире и сатирах Кантемира // Жуковский В.А. Эстетика и критика / Вст. ст. Ф.З.Кануновой и А.С.Янушкевича. – М.: Искусство, 1985. – С.102.

The key issue of the article is the genre modification of smole satiric prose by Ivan Franco. The stylish receptions of humor, satiric hiperbola, fantastic, grotesque, narative form of the mistification, fasilties of the creative of the types in the satiric works of writer are discovered in the article.

Key words: *satira, the comic element, prosaic satirical article, pamflet, literary parody, satiric story and novel, farytale and irony.*

УДК 82.477-3
ББК 83.3 (4 Укр)

Оксана ЗАЛЕВСЬКА

РОСТИСЛАВ ЄНДИК: ШТРИХИ ДО ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ (ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО МИСЛЕННЯ)

У статті на матеріалі збірок оповідань "Регіт Арідника", "Жага" Ростислава Єндика досліджуються архетипні моделі у структурі його творів, доводиться правомірність міфологічних засад художнього мислення українського прозаїка.

Ключові слова: *міфомислення, образ-символ, мольфар, Вічна Ватра.*

Протягом останніх п'ятнадцяти років в українському літературознавстві відбувається процес відтворення повної і правдивої картини історичного та культурного минулого, здійснюється об'єктивне дослідження життя і творчості письменників, імена яких було несправедливо вилучено з літературного процесу. Серед тих, що й сьогодні залишаються не прописаними в українському письменстві XX століття, ім'я Ростислава Єндика, доробок якого не став об'єктом літературознавчого аналізу. Крім сучасної дослідниці Марти Хороб, яка вперше здійснила спробу наукового підходу до проблеми фольклорно-міфологічного мислення письменника (на матеріалі збірок оповідань "Регіт Арідника" та "Зов землі"), маємо спогади Володимира Леника (Мюнхен, Німеччина). Досліджувати творчість Ростислава Єндика спонукає те, що в центрі уваги його новел та оповідань проблеми сутності людини, її моралі, етики, смислу життя та діяльності, стосунки і взаємини з іншими людьми та суспільством.

Метою даної статті є визначення місця і значення малої прози Ростислава Єндика у літературному процесі XX століття, з'ясування стильових особливостей творчості митця, еволюції його художньої манери.

Творчість Ростислава Єндика своїм корінням сягає кращих традицій галицької новели, поєднуючи в собі трагедійне світовідчуття Василя Стефаника, сатиричний струмінь Леся Мартовича, ліричну фольклорну стихію Марка Черемшини. Однак, незважаючи на широке використання творчого досвіду своїх попередників, зауважує літературознавець Юрій Клиновий, Ростислав Єндик "має своє власне неповторне обличчя, свою власну образність, свої власні стилістичні засоби, нераз дуже несподівані й оригінальні, отже своє власне крилате слово"[1]. Протягом усього життя Р.Єндик настійливо шукав нові ідейно-естетичні барви в царині проблемно-тематичній та жанрово-стильовій. Захоплює жанрове розмаїття прози митця – від ліризованої новели ("Торонке мольфарування") до розлогого оповідання ("Пояс чеснотливости"), від діалогізованої новели ("Пішло за коня, за прекрасного...") до лірико-драматичного оповідання з незвичайною подією ("Тайна гір") та новелістичної повісті ("Чорногорські шуми" й "Камінна душа").

Основою стилю Ростислава Єндика стала оригінально трансформована народна творчість як невичерпне джерело для вислову поглядів простої людини на соціальну дійсність та певні події, адже "кожна окрема мова створює свої власні оповідні структури, через які й за допомогою яких людина налагоджує зв'язки з дійсністю"[2]. Письменницький талант Р.Єндика живився глибинними джерелами національного духу, адже лише уродженець Прикарпаття міг так досконало знати народні вірування, звичаї, побут його етнічних мешканців. Народився митець у

казковому гуцульському краю 28.04.1906 р. у с.Залуччя Коломийського району в сім'ї завуча школи. Разом зі своїм батьком, братами та сестрами він організовував культурне життя у своєму та сусідніх селах. Після скасування бойкоту проти польських вузів Р.Єндик розпочав вивчення філософії й антропології у Львівському державному університеті. У 1930 р. Ростислав Єндик здобув науковий ступінь доктора філософії. Працював у Єні, Лейпцигу, Берліні, Кракові, Відні. Після Другої світової війни Р.Єндик повернувся в Мюнхен, де був запрошений на посаду професора Українського технічного університету, а згодом (1961 р.) був обраний ректором цього навчального закладу, в якому працював до кінця життя (1974 р.).

Талант Ростислава Єндика був багатогранним. Так, у 30-х роках він розпочинає свою літературну діяльність. Новели, оповідання, вірші та есе були сповнені його власною динамікою життя. Друкувався він у різних літературних журналах, здебільшого у "Літературно-науковому віснику" за редакцією Д.Донцова. Окремими збірками вийшли "Проклін крови" (оповідання, Львів, 1934), поезії у прозі "Білі ночі" (Львів, 1936), "Регіт Арідника" (оповідання, 1937), драми "Черник" (Львів, 1938), "В кайданах раси" (новели, 1939), "Зов землі" (Краків, 1940), "В зударі з життям" (Краків, 1940), "Титан" (поеми, Німеччина, 1948), "Бенкет" (афоризми, Німеччина, 1951), "Тріолети" (вірші, Німеччина, 1953), "Жага" (новели, Мюнхен, 1957). Він автор книги "Дмитро Донцов, ідеолог українського націоналізму" (1955). Серед наукових праць Ростислава Єндика "Антропологічні прикмети українського народу" (1934), "Вступ до расової будови України" (1949).

Художнє мислення Ростислава Єндика невіддільне від історичної долі рідного гуцульського краю, тому його персонажі не цураються своєї говірки, а загальні найменування навколишніх реалій типу плай, колиба, киптар, маржина, трепета конкретизують час і простір, малюють конкретно-історичне тло, адже "взаємини людини / етносу з простором – це передусім взаємини упорядкування–членування–розміщення–розбудовування себе і своїх речей у просторі"[3]. Літературознавець М.Хороб справедливо зазначає, що Р.Єндик мислить словом, яке є носієм народної пам'яті, "образно кажучи, "зодягає" його у фольклорно-романтичний флер"[4].

В образній системі прози Ростислава Єндика особливе місце посідають архетипи первинних стихій – землі, води, повітря і вогню. Саме вони впливають із раннього дитинства на фомування внутрішньої сутності людини. Приміром, дівчата примовляють до води, щоб дала їм вроду – "Водичко, найстарша царичко, обмиваєш,/ обмиваєш гори, доли, коріння, каміння,/ обмий-обмий і мене від усякої мерзи,/ аби я стала велична як весна, красна як зоря" (Р.Єндик. "Торонке мольфарування"), а жінки просять у неї здоров'я та довголіття собі й близьким.

Майстерне вплетення у твори письменника народних приказок, повір'їв, замовлянь, ворожінь посилює поетичність сприймання й водночас підводить до з'ясування питання власної ідентичності, яке спрямовує до першооснов людського існування. В оповіданні "Торонке мольфарування" Ростислав Єндик пише: "Так, ти сильний і гарний, але є щось більше поза тобою, поза силою одного чоловіка. Це сила всіх гуцулів, що міститься в їхніх старих повір'ях"[5]. Замовляє відьма, кличе собі злих духів на допомогу (Р.Єндик. "Торонке мольфарування") тощо.

Над шумом гірських смерек і дзюрчанням гірських потоків владарює мелодійна гуцульська пісня, що зливається з настроями й почуттями персонажів. Художня трансформація тривкої пісенної традиції, характерна загалом для українського пись-

менства, спостерігається у новелах та оповіданнях Ростислава Єндика. Приміром, у творі "Регіт Арідника", що відкриває однойменну збірку "гуцульських оповідок", через пісенні рядки проектується доля простої людини – мешканця Гуцульщини:

Ой, Господи милосердний,
Ти, Боже, Божечку,
Йикас туга май велика
На моїм сердечку.

А в новелі "Торонке мольфарування" через співанку Штефан зізнається у коханні Марічці, що посилює емоційну напругу сказаного, бо так легше розкрити серце перед тією, що вийшла з таємничих лісів і задуманих скель, з очей якої "іскрилися мечі":

Калиночка білоцвітна,
Йигідки червоні,
Йик бідашку не любити,
Коли очі чорні.

В оповіданні "Чорногорські шуми" Ростислав Єндик зображує молодого легіня Іванчіка мальовничо, щедро, буйно на тлі народних вірувань і коломийок. Власне останні наче відбивають трагізм юначого серцеболю, бо, зрадивши справжнє реальне кохання до Настуні, йому за це мстить Лісна мавка, що прибрала образ дівчини. Слід зазначити, що письменник уводить у контекст творів і коломийки соціальне звучання, як-от у новелі "Мольфар", коли гуцули співають про Польщу, яка роками п'є з них кров:

Кує мені зазулиця та буде кувати,
На котюги ми мусіли позички давати.
Ой кує ми зазулиця, вилітає швидко,
Всі позички заплатили, котюги не видко.

Збірки творів Ростислава Єндика "Регіт Арідника", "Жага", "В зударі з життям" охоплюють різний час подій. Однак у всіх новелах письменники не оминають суворих реалій гуцульського краю, де горе і смерть, злидні й смуток панували у хатах, адже йдеться про час тяжкого лихоліття, коли на західноукраїнських землях владарювала Австро-Угорська монархія, потім Польща, а згодом верховинці потрапили у вир Першої світової війни. Розуміння Ростиславом Єндиком людяності передається через заглиблення письменника у психологію українців як працьовитих господарів, внутрішню красу гуцулів у єдності із землею, природою і космосом, глибоку емоційність, через повагу до традицій.

У Ростислава Єндика можна помітити особливий інтерес до незвичайних особистостей, захоплення сильними, спонтанними, романтичними гуцулами. Наскрізним образом його творів є образ мольфара – людини, наділеної демонічними властивостями і здатної впливати надприродним чином на долю інших людей. За Єндиком, призначення мольфара – це насамперед збереження традицій, "Вічної Ватри", що асоціюється з духовним стержнем гуцулів. Кредо справжнього мольфара проголошується автором у новелі "Звідки беруться мольфарі": "Кожна добра справа потребує цілого чоловіка, наше мольфарське знаття цілої душі через ціле життя. Бути мольфаром – значить горіти у мольфарських тайнах до останнього віддиху"[6]. Крок за кроком герої Єндикових творів відвойовують доступ до "великої дороги", до свого земного покликання, долаючи безліч перешкод на цьому шляху. Майстерно

вплітаючи в сюжет оповідання "Регіт Арідника" народне повір'я про цвіт папороті в ніч на Івана Купала, автор розкриває свій творчий задум, адже саме в цю ніч головний герой сподівається розгадати неясну силу, що переповнює його. Юра вірить, що "хто цвіт зірве – перед тим усі таємниці отвираються: про що пташки співають, як трава росте, в котрих місцях скарби горять"[7]. Чорти й щезники чинять на шляху парубка складні перепони, заважають йому знайти "потайну дорогу" до свого покликання – служити вірою і правдою рідному народові. Автор розвиває думку про те, що чорні сили намагаються знищити звичаї і обряди, національну самобутність українців, які повинні свою Україну шанувати.

Герой твору Р.Єндика "Звідки беруться мольфарі" також уперто шукає відповіді на численні запитання, залишає рідну домівку й на заповітній дорозі зустрічає старезного діда (автор використовує поширений мотив українських народних казок), який радить Василеві віддати душу справі, за яку берешся, спонукає юнака до дії, а в підтекстовому прочитанні – до служіння національній справі. Саме мольфарі (прообрази Мудрих Старців) є оберегами духовності, носіями національної ідеї. Вони вчать бути господарями власного життя на землі своїх прадідів, пропагують самозречення заради провідної мети – "шукати глибоких правд" і допомагати братам їх засвоїти. Знайшов і усвідомив цю правду для себе головний герой оповідання Р.Єндика "В зударі з життям", який в останні хвилини життя намагається пояснити народу, хто то є народ: "Голото! Я – дух, я з тих, що прагнуть з тебе викувати людину; я з тих твоїх синів, що люблять до загину тебе на те, щоб ти росла, великою ставала, цвіла, та врешті, щоб ти звелась на весь свій могутній ріст, пустилася в танець, в рух"[8].

Оплотом віри у Ростислава Єндика виступає Вічна Ватра як символ незнищенності та нескореності, бо, переконаний автор, "як довго Вічна Ватра горіти буде, а гуцули будуть писати писанки, так довго ніяка сила їх не зможе ані перемогти, ані зломити"[9]. Письменник розуміє, що писанка – то вічний колообіг життя рідного народу, то живильні струмені тепла людських рук, що пробиваються до світла крізь навислі над Україною хмари зневіри і страждання.

Ростислав Єндик свідомо став на службу потребам часу і своїм словом намагався розбудити національні почуття в українському суспільстві. Привертає увагу та послідовність, з якою письменник проповідує стійкість характеру, культ вольового начала, ота "державницька література", що її творили в еміграції Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Олена Теліга, Олег Ольжич, Юрій Липа та багато інших письменників і літературних критиків. Ростислав Єндик був людиною з твердими політичними переконаннями, які знайшли втілення в образах і проблематиці збірки "Жага". Герої його творів – це духовно багаті українці, озброєні фанатичною вірою у відродження нації, за яку готові вмерти. Так, в одній з новел, що ввійшла до збірки "Відступник", письменник розповідає про події 1939 р., коли селянам заборонено було купувати землю від польських дідичів, хіба змінивши обряд. Іван Загуканий не зміг займатися звичною справою – працею на землі як справжній господар, бо "проганддювавши" свою віру, став не тільки бідним, але й втратив душевний спокій. Від Івана відвернулися рідні й односельці, які у його відступництві бачили зраду давніх традицій, що несуть у собі дух минулого, здатний пробудити життєстверджуючу енергію народу.

Власне Ростислав Єндик проектує роздуми про справжнього господаря – селянина не з рабською психологією, а з вольовим ставленням до дійсності – на все

суспільне життя українства, яке повинно нести на собі відповідальність за родину, рід і землю, на якій живе. Прикметно, що архетип Землі є одним із найпродуктивніших у прозі митця (“Зов землі”, “Грудка з порога”), оскільки постає як символ дому, пошуку праоснов. Це добре розуміє навіть відступник Іван Загуканий, який, замолюючи свій гріх, звертається до Бога з такою молитвою: “Птахи мають свої гнізда, звір свої лігва, навіть слимаки носять зі собою свої хатки, щоб скритися перед холодом, негодами і небезпекою. Чи ж я згрішив, як захотів зрівнятися із звірами?”. Іван перебуває в часі великого емоційного пережиття: зрада, самовиправдання, усвідомлення страшної істини, розгубленість, жах перед скоєним. У складному психологічному стані, ув’язнений власним сумлінням, наближається до розуміння того, що навіть у рідному домі не може знайти прихистку, бо “живе у собі”, поза “життям у суспільстві”. Звільнення від душевних мук можливе для героя тільки в іншому вимірі людського буття – позабуттєвому. Перехід у цей світ повертає Іванові право вільного вибору, про що говорить змодельована автором картина смерті героя: “Іван припав до землі... Поколихавшися кілька разів, він **хрестом** простягнувся наораницю і впився нею ротом” (вид. нами. – *О.З.*). Доречними тут видаються роздуми науковця Н.Бердяєва про те, що “Божий задум про світ і про людину не може бути втілений без свободи людини, без свободи духу”[10].

Тільки у свободі, переконаний Ростислав Єндик, людина покликана змінювати саму себе, долати труднощі. А Україна повинна творити свою долю, покладаючись на власні сили, через нелегкі змагання, в ході яких українці ставатимуть національно свідомою, згуртованою нацією. Про це говорить один із персонажів оповідання “Любашне божевілля”: “Велика майбутність варта і найкращих суперечностей... Для мене в динамічному русі все добре, що тверде, гранчасте і летить в потрібному напрямі, будівничі можуть відкинути і половину, але друга половина таки лишиться”[11].

Можна з упевненістю говорити, що українське національно-культурне пробудження 1920-х років, яке віджививило фаустівський дух, творчий життєвий активізм, стало одним із факторів динамічної волі, втілилося в урочистій енергії слова письменників того часу (Павло Тичина, Микола Хвильовий, Аркадій Любченко), потужно зрезонувало й у творчості письменників-емігрантів, зокрема Ростислава Єндика. Вольові інтонації, романтизація боротьби – стильові ознаки прози письменника, який прагне пробудити народ до напруженої “борні великих пристрастей” (Д.Донцов). Ростислав Єндик вірить, що кожен з українців “носить у крови свою майбутність”, а їх може об’єднати “гострий голос провідника, скувати незримим ланцюгом в один гранітний блок”. Для цього потрібна неабияка воля і бажання вистояти й жити, здавалося б, у безвихідних, гранично напружених ситуаціях.

Оповідання “Береза Картузька” складає опис психічних переживань в’язня, для якого тюремні стіни стали жорстокою школою життя. У принизливих умовах Добровольський зберігає власну гідність, активну свободу думки, розмірковує про сенс життя: “Життя? Що ж то за життя без повноти душі?!”. Напрошується типологічне зіставлення з героєм оповідання Григорія Косинки “Фавст”. Прокіп Конюшина на стінах муравйовської в’язниці читає напис: “Ми загинули за волю свого народу... Земля українською кров’ю окроплена, діти цієї землі гниють по тюрмах слов’янських народів, бо самі вони – гній і труп... Люди без волі, без бажання навіть”. Прокіп гордий, що ці слова звернені не до нього, бо він ніколи б не зрадив свій народ, як не міг би стати юдою і Добровольський, який, промовляючи душевну молитву без пороху уст, знає, що не втратить свою людську подобу й “не дістане душу битої паршивілої собаки”, бо це було б “пониження людського та Божого”. Такі думки вливають у нього відроджуючу силу, віру в те, що зможе пережити “жахливу Березу”: “Навіть найтвердіші закони є завжди тільки сіткою, в якій заплутуються мухи, але крізь яку джмелі пролітають. І я мушу стати таким джмелем! Я буду жити! Я переможу!”[12]. Тематично оповідання “Береза Картузька” нагадує антропоцентричні романи Івана Багряного, в центрі яких сильна особистість – “найвища з усіх істот”, що “стає на прю” з тоталітарною системою, бо залишається Людиною.

Ростислав Єндик проголошує віру в українську громадську людину, її незнищенну духовну біографію, надію на національне відродження. Поєднання у його творчості реальних, соціально окреслених картин і образів, які підносяться до романтичної символіки, а також застосування народних вірувань та прикмет, дійсних спостережень передають прагнення митця до відновлення втраченої світової гармонії, глибшого осягнення сучасних проблем.

[1] Клиновий Ю. Моїм синам, моїм приятелям. Статті, есеї // Слово. – Едмонтон–Торонто, 1981. – С.556.

[2] Фізер І. Психолінгвістична теорія О.Потебні. Метакритичне дослідження. – К., 1994. – С.16.

[3] Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. – Тернопіль–Львів, 2000. – С.206.

[4] Хороб М. Мова як основа фольклорно-романтичного мислення у прозі Ростислава Єндика (на матеріалі книги “Зов землі”) // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 4. – С.112.

[5] Єндик Р. Регіт Арідника: Збірка оповідань. – Львів, 1937. – С.74.

[6] Там само. – С.98.

[7] Там само. – С.8.

[8] Єндик Р. В зударі з життям. – Краків, 1940. – С.124.

[9] Єндик Р. Регіт Арідника: Збірка оповідань. – Львів, 1937. – С.31.

[10] Бердяев Н. Философия свободного духа. – М., 1994. – С.93.

[11] Єндик Р. В зударі з життям. – Краків, 1940. – С.59.

[12] Єндик Р. Жага: Збірка новел. – Мюнхен, 1957. – С.39.

In the article "Aridnyk's laughter", "Thirst" basing on the materials from the story collection by Rostyslav Jendyk there have been examining architypica models in the structure of his stories and proving the co-existance of mythological grounds in the abstract way of thinking of the ukrainian prose maker.

Key words: *mythological thinking, image-symbol, molphar (magician), Eternal Vatra.*

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 Укр) 6

Леся ПЕТРЕНКО

ЛЮДИНА В АБСУРДНОМУ СВІТІ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (ТВОРЧІСТЬ ІВАНА БАГРЯНОГО В КОНТЕКСТІ ЕКСПРЕСІОНІЗМУ)

У статті досліджуються особливості експресіоністичної поетики в творчості Івана Багряного (на матеріалі роману "Людина біжить над прірвою" та п'єси "Морітурі"). Естетика експресіонізму сприяла розкриттю теми людського болю й нещастя в трагічній атмосфері Другої світової війни й тоталітарної системи в Україні.

Ключові слова: *експресіоністична поетика, деформація, руйнація, криза, душа.*

Вбачаючи за соціальними змінами початку ХХ століття докорінні духовні трансформації, чимало українських письменників звернулися до філософсько-естетичних засад експресіонізму, моделюючи світогляд громадянина нової епохи – епохи дисонансу й руйнації. "Кінець світу: дисгармонія піднесена до космічного рангу. А одночасно – проекція внутрішнього переживання. Експресіонізм у чистому вигляді..."[1] – ось один зі способів розуміння експресіонізму. Розвиваючи це положення, українська література витворює концепцію людини трагічного світовідчуття – особистості універсального чину, "м'ятежного генія" майбутнього, створює фіктивний світ, у якому зображення замінюється вираженням, "я" художника, витісняє предмет. Світ позначений нервовою дисгармонією, неприродністю пропорцій, деформований, гротескно-фантастичний, напружений, "зі звихреними рухами майбутніх катастроф, відчуттям переломів історії та трагічної залежності від буття. І в цей світ уміщена людина, не людина, а якийсь фантом, узагальнений образ повстанця, що кличе за собою маси і жбурляє їх в історичну круговерть"[2].

Мистецькі пошуки початку 20-х років знайшли резонанс у неповторній художній спадщині Івана Багряного (Лозов'ягіна), який звернувся до нових можливостей вираження стану душі на тлі нищення усталеної світобудови. Сучасні літературознавчі дискурси (І.Дзюба, Н.Колошук, Г.Костюк, Л.Череватенко, О.Шугай) знайомлять читачів із непересічною постаттю письменника, прочитують його творчість у контексті європейського модернізму. Наразі виникає потреба аргументовано дослідити суть та провідні тенденції розвитку експресіоністичної моделі художнього мислення в загальноукраїнському літературному процесі.

Мета даної статті полягає у з'ясуванні особливостей експресіоністичної поетики у "тюремній прозі" Івана Багряного, а також розвитку психології героя в художній концепції митця.

Зображуючи тортури плоті й духу, приниження людини, всі різновиди страху, страждань, самотності, безсилля й духовного незадоволення, Іван Багряний прагнув пробудити в людях розуміння їхньої відчуженості та провини, закликаючи до змін і перетворення. Митець усе життя послідовно боровся з тоталітаризмом, стверджував свою віру в непоборність українського народу. "Нещадний до всіх поневолювачів і катів. Ворог усякої брехні, підступництва, облуди. Ворог рабської психології і покори. Ворог продажних і ниць, юд і фарисеїв, зрадників, перевертнів і донощиків. І водночас – возвеличник відважних і сильних, чесних і незрадливих, бентежних і гордих людей – носіїв української і вселюдської правди"[3], – так написав після смерті письменника Г.Костюк.

Одинадцять місяців допитів у харківській в'язниці (1932 р.), трирічне заслання на Далекий Схід, втеча й переховування в Зеленому Клину, знову арешт у Томську, суд і втеча з Бамлагу. За доносом сусіда у 1937 році в рідній Охтирці агенти ГПУ схопили й кинули до харківської тюрми, з якої був звільнений під так звану "беріївську зворотну хвилю". Усі ці події закарбувалися в пам'яті, виплеснули згодом болем у "тюремній прозі" митця.

Наприкінці 1943 року Іван Багряний, навідавши дружину й дітей в Охтирці, пробирається до Галичини, де працює у пропагандистському апараті ОУН (пише коломийки, листівки, малює агітаційні плакати, регулярно виїздить на Волинь і в Карпати у розташування бойових загонів УПА). У Моршині на нелегальній квартирі пише роман "Тигролови". У 1947 році в емігрантському видавництві "Прометей" побачила світ драматична повість "Морітурі", а в 1948–1950 роках письменник створив романи "Людина біжить над прірвою" і "Сад Гетсиманський". У цих автобіографічних творах особливо відчутна реалізація положень експресіонізму.

Напружена основа сюжету роману "Людина біжить над прірвою", емоційна наснаженість дії сприяють відтворенню гарячого пульсу жахливої доби, яку сам автор пережив у тюрмі, засланні чи на "волі" в комуністичній системі. Основні події розгортаються під час Другої світової війни в "апокаліптичному гуркоті чорної доби відчаю, що для багатьох була напророченим біблійним кінцем світу". Напружена атмосфера страху і кризи, коли "світ зжирає сам себе й усе тепер лежить у руїнах, догори ногами, розтрощене остаточно й непоправно", відтворює правду гігантської катастрофи, яка відбувалася в житті та у людських серцях і душах. Осмислення цієї травматичної події в історії країни дозволило письменнику підняти завісу над несвідомими психічними силами, потужна енергія яких вивільнилася під час війни. Одночасно розробляється тема дегуманізованої та бюрократизованої держави (суголосно з експресіоністичним бунтом), яка вивершує "філософію жаху". Головний герой твору Максим Колот уособлює абстракційну модель людини в цілому. Перед нами постає звичайна, сіренька, "в лахміття вдягнена, заштовхана, стероризована, отака собі мізерна людина **20-го століття**. Слабенька й змучена, непоказна й нічим не опанцерована, поставлена, одначе, долею проти найбільших страхіть і почвар, які будь-коли існували під сонцем. Що проти них змії-гориничі! А серед них найбільші страхіття – страхіття ницости, масової підлоти, масової жорстокості й злоби, що стали разом гидрою мільйонноголосою, ще й опанцерованою в залізо". І от зовсім не героїчний на вигляд, адже нагадує радше зацьковану тваринку, Максим Колот протистоїть цим страхіттям, бо має гаряче серце й запалений в очах вогонь великої мрії: "Герой нашого часу! **Це, може, навіть ви**"[4]. Він проходить босоніж сотні кілометрів воєнних доріг ранньою весною, без їжі, перебуваючи у постійній небезпеці, однак автора "не цікавить переконливість описаних ним матеріальних обставин дії, а лише художня переконливість ідеї: духовно Людина здатна вивищитись над матеріальним (в тому числі і владним, суспільним) світом і перемогти його, перемогти навіть себе, власну неміч і недосконалість, якщо йде до святої мети"[5]. Максим є втіленням "Я" загальнолюдського і представляє собою естетично оформлену універсальну експресіоністичну модель особи, що передає тип світовідчуття епохи й автора. Подібне спостерігаємо й у поезії Т.Осьмачки "Казка", в якій автор створює узагальнений образ людини ХХ століття, яка "дивиться пожежами,/ диха димами,/ головою світ заступа". Для експресіоніста жодна людина "не буде індивідуумом,

зв'язаним обов'язком, моральністю, суспільством, родиною – стає вона для митця чимось більш піднесеним і водночас більш мізерним: людиною"[6].

У романі Івана Багряного, як і в багатьох експресіоністичних творах ("Громадянин Кале", "Газ I", "Газ II" Г. Кайзера, "Людина-маска", "Руйнівники машин" Е.Толлера), промовляє не людина в усій своїй суперечливості, а тип. Згідно з М.Пікардом, експресіонізм є підпорядкуванням хаосу через абстрагування і типізування. Робиться це способом виловлювання речей з хаосу та поєднання їх в опозиції, що "забезпечує тривалість, перешкоджає поверненню в хаос"[7]. Протагоністи Івана Багряного – типажі: в особі Максима живе рід його "дебелий і живучий, та все то прості люди" з невичерпною снагою душі; йому протиставляються "вони – всі ці Соломони й Зайці та подібні. Попи й хами від марксизму, "ідеалізму", матеріалізму, фашизму, гітлеризму, ленінізму… ізму… ізму… "Пророки й апостоли", вожді й виконавці, Соломони й Зайці!", які вибудували "стелю", – "І от… Людина вже не може злетіти душею вгору – вгору, до божеських висот!.."[8]. Натомість в образі Миколи знаходимо втілення філософсько-універсальних смислів "людського" в найрізноманітніших їх виявах – любов, страх, ненависть, трагедія, самотність, розгубленість тощо. Автор простежує тонкощі й динаміку внутрішніх переживань героя у найдраматичніші моменти буття. Часом Максим нагадує приреченого на загибель переслідуваного звіра з "кафкіанського" абсурдного світу. Це символ загубленої людини, яка "в моторошному царстві руїни, безнадії, краху людської душі" шукає порятунок, сенс буття, однак не йде на компроміс із цим світом.

Максиму протиставляється Соломон – "вірний, сліпий прапороносець, речник тієї нової епохи – чорної-чорної епохи насильства, відчаю, сум'яття, наруги, тьми", – в образі якого гіперболізуються всі вирішальні для соціалістичного розвитку риси й пригнічуються всі індивідуальні. Це не людина, а трафарет, тип у негативному вияві певних часових ознак.

Суттєвою рисою експресіонізму є також сповнені оптимізму перспективи всезагальної любові, що знову-таки не важко спостерегти у романі Івана Багряного "Людина біжить над прірвою" – "все минає і все проходить, але продовжується життя, джерело якого – любов" – Тому з лавини відчаю й "хаотичного лементу" проривається могутнє "Аванті!!!". Цей принцип всезагального "метабратерства" лаконічно підсумовує I. Ґолль в есе "Експресіонізм помирає" (1921р.): "Вимога. Маніфест. Заклик. Звинувачення. Заклинання. Екстаз. Боротьба. Людина кричить. Ми є. Одне для одного. Патос"[9].

Страждання людини й людства співвідносяться з євангелійською правдою про "голгофську" муку Назаретянина. "Самотній Христос у безмежній і холодній, у мертвій, кам'яній пустелі. (…) То не Бог! То тільки людина. Самотня, боса, простоволоса. В рубищі, в ганчір'ї, з натрудженими, побитими ногами, всіма забута й покинута, – поставлена над безоднею"[10]. Призначена на розп'яття душа головного героя – Максима, його втеча й трагічні скитання уподібнюються долі Христа. Тут – явне наближення до експресіоністичної інтерпретації євангелійської колізії з її одуховненням та ірраціоналізмом, вірою у справедливість і суспільну рівність.

Шлях на Голгофу проходить і Андрій Чумак (головний герой роману "Сад Гетсиманський"). Він відчуває себе сином української нації, а не сталінської "родини", тож, потрапивши у стіни "державного" чистилища, храм "пролетарського правосуддя", пройшовши через страхітливі приниження, фізичні й моральні тортури, не ламається. Новітні садистські методи слідчих (Великіна, Фрея, Сергеєва, Донця, Нечаєвої), які відображали модерну філософію та внутрішню суть більшовицької епохи, зводились до геніального перифразу: "Битіє определяет сознаніє". Однак що не допомогло "розколоти" Андрія Чумака, який у своїй несамовитій затятості, без будь-яких засобів оборони, із садизмом по відношенню до себе протиставив їм божевільне, сліпе, безмежне презирство"[11]. Натомість Андрію вдалося "розколоти" слідчого Сергеєва, зловити на страшному, найбільш затаєному й кинути в обличчя вирок: "Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимемось МИ своїми закривавленими зіницями, а в їхньому радісному лементі вчуватиметься вам наш рев, наш цей несамовитий крик… Ви чуєте??! Отак от, отак от ми все життя гнатимемо, переслідуючи вас, і світ потьмариться вам"[12].

Андрій Чумак був часткою народу (мільйонів "класових ворогів"), тому не міг зрадити його, тому "поставив на карту своє серце, свою душу, що все життя була зігнутою і мусить перемогти… Оцих хамів, оцю нікчемність, оцих тварин він мусить перемогти!"[13]. У розповіді священика Петровського про муки Христа, у стоїцизмі й безмежній вірі основоположника вчення про братерство й любов шукав моральної сили для себе. Закономірно, що роман закінчується роздумами Івана Багряного про вірність, дружбу й велику непереможну любов, глибоким переконанням автора, що "всі дороги сходимі, й всі могили зчислимі, і кожна ніч – навіть полярна ніч! – кінчається ранком"[14].

Велика ідея перемоги людського духу над матерією з надзвичайною силою втілена й у романі "Людина біжить над прірвою". Скуті жахом смерті, "опинившись за межею можливого" над прірвою зла, муки й насилля, герої йдуть вперед, до життя, не втрачаючи віри в людину, тому перемагають смерть. У творі є сцена, коли один з арештантів – колишній фронтовик – вимагає нагодувати полонених німецьких солдатів: "Дай хліб!!! Це люди!.. Ти розумієш??! Це люди!.. Люди!.. Люди!.."[15]. Чи потрібно проникливішої відповіді на питання: "А чи ти віриш у людину?.."[16].

Про послідовно експресіоністичну настанову Івана Багряного засвідчує те, що він зображує дійсність крізь свідомість персонажа, без будь-якого авторського коментаря. Свідомість героя використовується як єдина можливість споглядання за тим, що відбувається. Така суб'єктивна перспектива зору героя допомагає передати атмосферу невизначеності й багатозначності. Трактуючи емпіричну дійсність як символ і співвідносячи її зі світом ідеї, експресіоністична література підтвердила погляди про двоякість буття. Двоплановість світу – це риса, характерна для роману "Людина біжить над прірвою". Паралельно з реальним у творі зображується ірреальний світ внутрішнього "Я", другого простору, сонних марень та астральних переживань. Розвиток фабули, як можемо спостерігати, відбувається в романі нібито у двох планах, які взаємодоповнюються, розкриваючи основну лінію розвитку роману: перший – план реальний, другий (внутрішній) – своєрідне мистецьке проникнення вглиб підсвідомості героїв, у світ їхніх думок та почуттів. Таке існування другого просторового плану є реалізацією експресіоністичного положення спостереження духу й душі в реальній дійсності. Найголовнішим є те, що для експресіоністичного типу художнього мислення особливою цінністю є духовність людини, її екзистенція, відкидання усього, що гальмує експресію "оголеної душі" (С.Пшиби-

шевський). Процес творення відбувається як духовне вираження внутрішньо споглянутих істин і душевних переживань.

Світ для більшості письменників-експресіоністів є ворожим для людини, яка стала свідком драматичних подій, тяжких потрясінь початку ХХ століття. Митці пропонують власну дорогу виходу з хаосу: світ може врятувати тільки активізм, що означає боротьбу за кращий лад і досконале людство. "Я буду вмирати, та, поки мого дихання в мені, я буду змагатись і буду квапитись хапати іскри сонця, відбитого в людських очах, я буду з тугою вчитись тайни самому запалювати їх, шукаючи в тих іскрах дороги з чорної прірви в безсмертя", – пристрасно стверджує Іван Багряний[17]. Так, піднімаючись над історією, над реальним буденним світом, він звертається до універсального, вічного, космічного.

Загалом художньо-образна реалізація експресіоністичних принципів на українському ґрунті, зокрема у романах "Людина біжить над прірвою", "Сад Гетсиманський", привела до утвердження ідеї унікальності життя, в якому людина, незважаючи на соціальні катаклізми та воєнне лихоліття, – це все ж таки сповнена духовності активна одиниця, член вселюдської спільноти.

Утілення експресіоністичної поетики спостерігаємо також у яскравій, емоційно вибуховій п'єсі Івана Багряного "Морітурі", яка сюжетно нагадує роман "Сад Гетсиманський". Автор показує спосіб переживання екстремальної ситуації, поведінку приречених на смерть. Іван Багряний виділяє кілька фігур, які не мають імен та прізвищ, а тільки загальні назви. Зображені схематично, персонажі перетворюються на символи певної ідеї чи середовища з наміром відхилення від особливого до більш загального у сфері відношення і значення. Власне здеградованих під тиском комуністичної влади Командарма, Ненькала, Троцькіста-Бухаринця, Карла Маркса письменник об'єднує промовистою назвою "морітурі", оскільки вони навіть перед лицем смерті, яка уособлює тоталітарну систему, не перестають співати їй дифірамби, славлять "цезаря". Так, Ненькало проклинає головного героя Миколу Матяжа (Штурмана), який зберіг у тюремних застінках гідність, віру в національну ідею, хоч мав би виливати свою лють на справжніх катів.

Етично-моральні шукання персонажів-в'язнів – повноправні складові їхньої свідомості, рушійні сили сюжету та композиції; їх зіткнення, відштовхування та об'єднання зумовлюють розвиток характеру дійових осіб. "Експресіонізм тяжіє до всього хисткого, неврівноваженого як у духовному вираженні, так і у формі; то він допускає нарочиту грубість, то намагається оперувати витонченими нюансами переживань"[18]. Як приклад, змальований письменником дисонанс між постатями Штурмана та Слідчого знаходить неочікувану психологічно-емоційну розв'язку: "Штурман говорив, а слідчий все більше й більше приголомшений слухав. Щелепа йому тремтіла. Мав такий вираз, ніби його спіймано на найбільш інтимному, ніби розшифровано ось так його найглибшу й трагічну таємницю. А як Штурман урвав, слідчий опустив очі, повів рукою по них, по чолі і запустив пальці в волосся"[19]. Зауважмо, що ця сцена нагадує допит із "Саду Гетсиманського" слідчим Сергєєвим Андрія Чумака, якого той "розколов".

Бунт людини проти ошуканства суспільного світу, її крик став причиною появи здеформованих постатей – "приречених, мордованих, битих по обличчю орденами й партбілетами, таврованих найбруднішими іменами"[20]. У випадку масового героя,

як і в одиничних постатях, маємо справу з їх депсихізацією. Персонажі змальовані як маски – змучені обличчя, "кістляві й худі людські кінцівки", "вони були так обчухрані, що лише шматки та гнилі рубці теліпались на них, "прикриваючи" ребра й стегна"[21]. Нелюдські страждання, величезний біль і розпач породжують "людину крику", розчавлену абсурдною людиноненависницькою системою. Так Іван Багряний протестує проти бездуховності світу, зникнення етичних цінностей: "Ви розумієте? Мільйони нас, що отак кричать, захлинаючись власною кров'ю, і скавулять в муках, під хряскіт власних кісток, – це вже народ? Народ!.."[22].

Свого часу швейцарський літературознавець Вальтер Мушґ висловив тезу про невичерпність художніх ресурсів експресіоністичного напряму: "Експресіоністи, – писав він у книзі "Від Тракля до Брехта. Поети експресіонізму" (1961), – говорять з нами як сучасники, і навіть їхні слабкості та помилки приваблюють нас сильніше, ніж майстерність тих, хто не схвильований по-справжньому. Їхні твори доводять, що геніальну творчість експресіоністів неможливо подолати іншим стилем до того часу, поки існує загроза людству – та загроза, відгуком на яку й намагався бути експресіонізм"[23].

Підняття завіси над моральною катастрофою, що спричинена втратою основоположних засад людського існування – доброти й любові, відображення кризи, непевності й нестійкості часу в психології людини, тісно пов'язує світосприйняття українського автора з експресіоністичним типом художнього мислення. Увійшовши в літературу з темою людського болю та нещастя, Іван Багряний виступив із пафосом викриття і засудження війни, відчуженості та розчарування суспільством, що переслідує і нищить українську національну культуру. Звідси – зосередження уваги на колі людських екзистенційних станів розгубленості, жаху, руйнації чітких смисложиттєвих орієнтирів: "Людина – це найвеличніша з усіх істот. Людина – найнещасніша з усіх істот. Людина – найпідліша з усіх істот. Як тяжко з трьох рубрик вибрати першу для доведення"[24]. У творах Івана Багряного персонажі у гранично напружених обставинах, на межі життя і смерті мають зробити вибір: зрадити собі, власним переконанням і устремлінням чи залишитися Людьми у неймовірно важких випробуваннях, не побоятися протиставити себе й виступити проти Системи.

[1] Kwiatkowski J. Poezja Jarosława Iwaszkiewicza na tle dwudziestolecia miedzywojennego. – Warszawa, 1975. – S.129.

[2] Астаф'єв О. Лірика української еміграції: еволюція стильових систем. Монографія. – К.: Смолоскип, 1998. – С.184.

[3] Костюк Г. Відійшов у безсмертя // Іван Багряний. Публіцистика. – К.: Смолоскип, 1996. – С.837.

[4] Багряний І. Людина біжить над прірвою. Роман. – К.: Укр. письменник, 1992. – С.288.

[5] Колошук Н. Іван Багряний в контексті європейського модернізму // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород, 2002. – Вип.5. – С.113.

[6] Jakowska K. Z dziejów ekspresjonizmu w Polskie. Wokól "Soli ziemi". – Warszawa: Polska academia Nauk o Komitet Nauk o Literaturze Polskiej Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1977. – S.138.

[7] Цит. за: Kuźma E. Z problemów świadomości literackiej i artystycznej ekspresjonizmu w Polsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – S.43.

[8] Багряний І. Людина біжить над прірвою: Роман. – С.127.

[9] Цит. за: Експресіонізм. Збірник наукових праць / Упоряд. Т.Гаврилів . – Львів, 2004. – С.128.

[10] Багряний І. Людина біжить над прірвою: Роман. – С.169.

[11] Багряний І. Сад Гетсиманський: Роман. – К., 1991. – С.213.

[12] Там само. – С.229.

[13] Там само. – С.214.
[14] Там само. – С.492.
[15] Багряний І. Людина біжить над прірвою: Роман. – С.146.
[16] Там само. – С.171.
[17] Там само. – С.288.
[18] Недошвин Г. Проблема экспрессионизма // Экспрессионизм. – М.: Наука, 1966. – С.16.
[19] Багряний І. З камери смертників. Гуляй-Поле. Морітурі. – Львів: Вид-во "Сполом", 1999. – С.113.
[20] Там само. – С.73.
[21] Там само. – С.48.
[22] Там само. – С.112.
[23] Muschg W. Von Trakl bis Brecht: Dichter des Expressionismus. – München: Piper, 1961. – S.372.
[24] Багряний І. Людина біжить над прірвою: Роман. – С.225.

Tne article is devoted to the research of the main features of expressionistic poetic in Ivan Bahryanyi creative work (the novel "Man Running over the Gulf ", the play "Morituri"). The usage of the expressionistic aesthetics gave way the theme of people's pain and unhappiness caused by the tragic atmosphere of the Second World War and totalitarian system in Ukraine.

Key words: *exspressionistic poetic, deformation, destruction, crisis, soul.*

УДК 789.5
ББК 85.315.8

Богдан КІНДРАТЮК

ДЗВОНАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО КОЛОМИЙЩИНИ

Дзвони й дзвоніння Коломийщини займають важливе місце в духовній культурі. Парафіяни завжди прагнули мати комплекти цих idiофонів на дзвіниці. Серед їхнього підбору тут зустрічаємо дзвони різного часу й мистецької вартості, місць виготовлення та якості звучання. Ці унікальні й могутні музичні інструменти, які використовувалися інколи з грою на билах чи з трубінням, виконують усякі функції, мають різне застосування.

Ключові слова: *кампанологія, дзвонарське мистецтво, комплекти дзвонів, била-клепала, функції дзвонінь.*

Сьогодення української кампанології прикметне активізацією вивчення регіональних традицій дзвонарського мистецтва. Бойківські розвідує Петро Зборовський[1], гуцульські – Ігор Мацієвський[2] і Михайло Тимофіїв[3], волинські – Володимир Рожко[4]. Мої нариси церковних дзвонів і дзвонінь Станиславова–Івано-Франківська[5], його околиць[6] теж сприяють вирішенню цієї *актуальної проблеми* дзвонознавства[7]. Однак ще не зібрана інформація про особливості побутування дзвонів у всіх регіонах нашого краю. Тому *мета* статті – систематизація інформації про дзвонарство своєрідної Коломийщини (відомості про нього почав збирати ще Василь Нагірний[8]).

Про розповсюдження дзвонів у регіоні Карпат і Прикарпаття свідчать їхні мотиви й дзвіниці на гуцульських кахлях, писанках. В усній народній творчості часто згадуються дзвони і дзвоніння як ознака всезагальної радості чи смутку, а мрія вірних кожної парафії мати великі й голосні дзвони відображена в переказі "За дзвони" із с. Великий Ключів. Тут ідеться про те, що парафіяни "схотіли купити такий великий і голосний дзвін, якого не було в наших селах. Ціле село скидало гроші". Після його придбання у Києві ("бо там були найліпші"), звуки дзвонів було чути аж у Коломиї. Коли він пропав у Першу світову війну, то "один ключівський чоловік, що був на войні, казав, що пізнав той дзвін в одному місті мадярському"[9]. В іншому переказі мовиться, що в с. Воскресінці щороку на Великдень, як тільки за Прутом у селі вдарять дзвони, на місці монастиря, який у давнину провалився, відбивається гул тих дзвонів, наче з підземелля[10].

З дзвонами пов'язано чимало ворожінь, заклинань, примовок. Так, у с. Мишин на Великдень після розговіння дівчата поспішали до церкви, аби вдарити у дзвін. Вірили, що котрій з них пощастить зробити це першій, та того ж року мала б вийти заміж. Особливо старалися дзвонити у Великодні дні хлопчаки. Тим більше, як твердить повір'я, від цього святкового лункого дзвеніння ховається всяка нечиста сила. Тож били у дзвони впродовж усіх трьох днів, аж до заходу сонця.

Звучання дзвонів кожного населеного пункту мало свої особливості, воно надовго запам'ятовувалося. Про це дізнаємося з коломийки, яку співали опришки, коли їх вели на страту:

Вже нас більше не погонять зі стричком на шиї,
Вже нам більше не задзвонять дзвони Коломиї[11].

З іншої коломийки довідуємося про ратушні дзвони міста (їх нині замінено електронним пристроєм):

В Коломиї на ратуші,
Там дзвони дзвонили.
А шандарі гайдамаків,
Робити гонили[12].

Дзвони широко використовуються в похоронному обряді. Але не всіх, хто помирає, проводжають в останню дорогу звуками дзвонів. У колядці-жеканці "Ой із-за гори вітер повіяв", яку співають удовиці або батькам, чий син загинув на війні, висловлюється жаль із приводу того, що захороненому воякові "та й навіть йому не подзвонили"[13]. У жартівливій пісні, записаній Миколою Савчуком у с. Великий Ключів, жінка, кепкуючи зі свого чоловіка, з яким важко було жити, розповідає:

У гарбуз "задзвонила",
А петрушков прикропила.
А за хрінь поховала,
Бо-м таке з ним житьи мала.

У прислів'ях і приказках Коломийщини, частина з яких була опублікована ще 1841 р., теж знайшли вагоме відображення дзвони й дзвоніння. Найперше їхнє призначення – повідомлення парафіян про початок богослужіння: "Єще на тоє и великий звін не звонили". Це прислів'я могли казати тоді, коли не прийшов час для чогось важливого. У випадку, коли хтось запрошував куди-небудь, а сам уникав цього, то казали, що "Звін до церкви скликає, а сам в ній не буває". Коли все навколо ще спало, могли висловитись "Ані дзень, ані кукуріку". Дзвони були важливою складовою життя, вони спонукали до певних дій: "Труба на пса, на чоловіка звін". Тобто кожному своє отримувати чи робити. Прислів'я "Не будутся за ним дзвони розбивати", на наш погляд, метафорично передає не пряме порушення їхньої цілісності, а швидше має на увазі скупість дзвоніння. Згодом цю приповідку могли говорити тоді, коли хотіли сказати, що та чи інша людина не так добре вчинила чи жила, аби у випадку її смерті за нею довго й голосно дзвонили. В іншому народному вислові може говоритися про хворобу, яка спричинює смерть людини й кінець її життя, що завершується дзвонінням: "Як в житі кукіль, то хлібови покій, а як звонець, то' му конець"[14].

Опис відомих нині найдавніших церковних ідіофонів кінця XVI ст. із коломийських церков знаходимо в "Каталозі дзвонів" Тадеуша Шидловського. Один був заввишки (без корони) 31 см, корона мала 10 см, нижній діаметр – 40 см, важив 31 кг, прикрашений шістьма геральдичними лініями; стилізація літер нагадувала маскульні епіграфи, старанно модельовані в стилі кінця XVI ст. Другий – заввишки 44 см, у тому числі корона 10 см, нижній діаметр – 43 см, важив 42 кг, прикрашений написом дрібною антикою та подвійною геральдичною лінією[15].

За результатами митрополичих візитацій 1753 р. відомо, що, наприклад, печеніжинська церква св. Воскресіння Христового мала на дерев'яній дзвіниці вже 5 дзвонів, а церква св. Архангела Михайла – 4[16]. Їх установлювали інколи просто на стовпах. Приміром, за матеріалами візитації 1739 р. в Отинії "дзвіниця під гонтами", на ній два дзвони, біля другої церкви "на слупах два дзвони"[17].

Особливо інтенсивно формувалися комплекти дзвонів на спорудах для них наприкінці XIX ст. У коломийській газеті "Руска Рада" за 1875 р. поміщалося кілька оголошень, у яких церковним громадам пропонували ливарні послуги Георгія Гайбля з м. Калуш: "Именно же: перелитіе распуклыхъ колоколов, робленіе поодиноких колоколов кождои величины, также гармонійнии трезвины"[18]. Церковні дзвони різної величини експонувалися на Етнографічній виставці у вересні 1880 р. у Коломиї.

У всі часи дзвони дорого коштували. Наприклад, коли для церкви преподобної Параскеви в с. Великий Ключів у 1934 р. замовили в ливарні братів Фельчинських у Калуші новий дзвін, що важив 410,5 кг, і налагодили старий, вагою 290 кг, то один кілограм дзвонового сплаву коштував дуже дорого – 6 злотих. У Другу світову війну дзвони пропали. Нині на дзвіниці – 5 дзвонів, один з яких у 1991 р. замовили за 50.000 рублів і назвали "Миколою" (священик тут о. Микола Ужитчак)[19]. У с. Малий Ключів на дзвіниці є три малі дзвони й один великий, який називається "Юрій", коштує $ 3600. А в с. Марківці подарований парафіянам 250-кілограмовий дзвін, вилитий у Дніпропетровську, під час освячення назвали іменем блаженного князя Ігоря ще й тому, що ім'я того, хто офірував цей ідіофон церкві, також Ігор (колишній сільський голова Ігор Мацьків нині власник невеликої будівельної фірми в Америці)[20].

У 1922 р. коломиянка Юлія Болехівська з нинішньої вулиці Олекси Довбуша за власні кошти збудувала велику каплицю та дзвіницю, придбала дзвони. Каплиця практично була малою церквою для мешканців цієї найбільш довгої вулиці міста, зокрема для християн німецького походження, що проживали поряд (для них тут теж відправляли Службу Божу). З приходом радянської влади все з каплиці викинули, зрізали хрести, забрали дзвони. Коли в 90-х роках у місті побували туристи з Німеччини, серед яких були й колишні коломияни, що молилися в тій каплиці, то один із них – Вінкель Бауер – пожертвував 500 марок на її ремонт і придбання дзвонів. Вони символізуватимуть "братерське життя та любов усіх націй, які колись мешкали в Коломиї"[21].

Щедрі пожертви на закупівлю дзвонів знаходять своє відображення у відповідних написах. Приміром, на одному із дзвонів у с. Шепарівці, вилитому перед Другою світовою війною в ливарні братів Фельчинських, був такий: "Жертва Розалії Васильчук і парохіян села Шепаровець"[22].

Після замовлення церковною громадою дзвонів у ливарні звідти присилали запрошення на ім'я священика: "Високопреподобний Отець-Добродій Володимир Рогужинський в Ключеві-Великим. В звязку з замовленим дзвоном для тамт. церкви маємо за шану отсим повідомити, що праці нам виготовлення його суть вже на укінченню, тому просимо уклінно на день 15 березьня це є в четвер виделегувати ласкаво фірою Своїх довірників до Калуша по відбір нового дзвона. Просимо також уклінно їм взяти старий розбитий дзвін, щоби можна полагодити цілий рахунок. Остаємо з глубокою пошаною. 9/3. 1934. Ліярня дзвонів Братів Фельчинських в Калуші"[23].

Парафіяни люб'язно дякували за добрі дзвони. Приміром, із с. Лісок у Калуш (не пізніше аніж 1938 р.) надійшло повідомлення про дзвін, що важив 142 кг у тоні "Д". Ідіофон "дуже подобався всім парохіянам і сусіднім селам, бо голос його незвичайно звучний, гармонійний і милий, а виконання солідне та артистичне. Для доповнення тутейших дзвонів в акорді д-дур замовляємо у Вас єще один дзвін в тоні "А" і маємо рівнож повну надію, що і цим дзвоном будемо вповні вдоволені"[24].

Значної втрати дзвонам Коломийщини завдала Перша світова війна, адже після її початку, за одним із рішень австрійського уряду, кожен край змушений був віддати дві третини загальної ваги своїх дзвонів, а пізніше – у 1917 р. – розпочалася

повторна, ще суворіша, реквізиція (звільнялися від неї тільки дзвони, відлиті до 1600 р.)[25]. Пізніше, у 1930-ті рр. на теренах краю зусиллями церковних громад знову сформувалися комплекти дзвонів на спорудах для них. До приходу сюди радянської влади у вересні 1939 р. у всіх населених пунктах кожна громада мала не менше як три великих і один малий дзвін. Але ще більшим лихом для них була Друга світова війна й комуністична атеїстична кампанія. Приміром, у с. Княждвір на дзвіниці, до того як згоріла церква в 1982 р., висіли милозвучні дорогі дзвони, які парафіяни переховували в роки війни й таки зуміли їх зберегти. Однак після пожежі невідомі однієї ночі дзвони кудись вивезли. Це стало трагедією для односельчан[26].

Окрім богослужбових потреб, дзвони використовують у громадських цілях. Наприклад, у с. Сопів 1 липня 1914 р., коли з Коломиї прийшов посланець до сільського уряду з наказом про загальну мобілізацію, парафіяни почали відразу бити у дзвони й трубіти на сполох[27]. Дзвонами повідомляли про пожежу, зокрема членів спортивно-пожежного товариства "Січ". Це відобразила у своїй поезії Віра Лебедова:

Як ударить дзвін трівогу,
Як затліє стріха хат,
Линуть хлопці на підмогу,
Чи там ворог, чи там брат[28].

У с. Королівка 1908 р. відбулися нечесні вибори війта й після оголошення результатів той, хто програв (ним виявився Петро Ткачук), ударив у дзвін на сполох. Стривожені односельці, які позбігалися та запитали, що спонукало до скликання наглого віча, почули у відповідь: "Я видзвонив правді"[29].

Славиться дзвонами сама Коломия. У соборі св. Михайла у правій вежі висять чотири дзвони. Найбільші два вилиті 1923 р. Під круглими коронами мають однакові написи: "РИЗНИЦА" САМБОРЪ ГЕНЕРАЛЬНОЕ ЗАСТУПНИЧЕСТВО ОТЛИВАРНИ ДЗВОНОВЪ КАРЛА ШВАБЕ ВЪ БЯЛОЙ. Висота першого дзвона з короною 92,5 см, розмір нижнього діаметра 99,6 см[30] (більшого нема й у Івано-Франківську). На корпусі однаковими великими буквами (їхня h 30 мм) вилито напис "МИХАИЛЪ". З цього можна зробити висновок, що відразу після війни парафіяни замовили ці дзвони для церкви його імені. Вони нерухомо прикріплені за корону до осі, що дещо приглушує їхнє звучання. У найбільшого шнур, як і в інших, прив'язаний до важеля, але в цей дзвін можна бити, взявшись рукою за било (серце, язик). Напевно для того, щоб не поширювати тріщини, що бере початок від краю вала дзвона. Відповідно розміри решти дзвонів 73 і 80; 62,2 і 66,8; 39 і 49. Останні два вилиті 1924 р. Дзвони встановлювали тут, піднімаючи їх прямо з відкритої залізничної платформи (колія тоді ще проходила під церквою). Хрещеним батьком найбільшого дзвона був коломийський коваль Дмитро Рубич.

На Різдво, 8 січня 2006 р., у новозведеному Миколаєво-Успенському соборі, що на бульварі Лесі Українки, освятили 9 нових дзвонів (8 привезли з Києва, один – із Новгорода). Усі гарно, чисто вилиті, найбільші пишно прикрашені. У першого (83 і 78,6) на шиї напис: "БЛАГОВЕСТВУЙ ЗЕМЛЄ РАДОСТЬ ВЕЛИЮ, ХВАЛИТЕ НЕБЕСА БОЖИЮ СЛАВУ" (h букв 3,9 см); вал дзвона прикрашений іншим – "ЛИТ В ЛЄТО 2005 ОТ Р.Х. ДЛЯ НИКОЛАЄВО-УСПЕНСКОГО СОБОРА Г. КОЛОМЫЯ ПО БЛАГОСЛОВЄНИЮ НАСТОЯТЕЛЯ ПРОТОИЄРЕЯ НИКОЛАЯ НА ПОЖЕРТВОВАНИЯ БЛАГОЧЕСТИВЫХ ПРИХОЖАН" (h букв 32 мм). Посередині корпусу з протилежних боків рельєфні прикраси св. Миколая (h 19,5 см) і Успіння пресв. Богородиці (h 15 см). Розміри інших відповідно 57,5 і 59 (перед валом цей дзвін має три укріплюючі тяги); 54 і 54,5 (у всіх перших трьох ідіофонів під коронами рельєфні прикраси); 45,8 і 46,6; 38,9 і 38,6; 29 і 31,5; 29 і 29,5; 27,7 і 26; 23 і 25. У передостаннього на валу вирізьблено: "Дар собору св. Миколая м. Коломия привезений з земель Великого Новгорода родиною Настик В.П. і Л.В. 19 грудня 1994 р.". Після досконалішого розвішування всіх дзвонів у них зможе бити одна людина. При цьому, як одну з умов їхнього благотворного впливу, буде ретельно враховано уставні засади використання кожного дзвона й різних дзвонінь; матушка-дзвонарка Єфросинія спеціально цьому навчалася в київському монастирі.

Цінні пам'ятки художнього лиття має отинійська церква Різдва Богородиці. Тут на давній триярусній дерев'яній дзвіниці (квадрат в основі) нерухомо прикріплені до вигнутих осей три дзвони (51,5 і 65,3; 55 і 54,3; 45 і 49). Корпус найбільшого прикрашений Розп'яттям, на протилежному боці – Одигітрія (h обох 14 см). Внизу плаща перед валом (його h 6,5 см) укріплююча рельєфна тяга. Край вала дзвона потовщений. Ідіофон чисто вилитий. На його шиї над фризом тонкий валик-тяга, між ними цифра 75. Імовірно – це останні дві цифри дати виготовлення – 1875, оскільки за зовнішніми ознаками й співвідношенням висоти та нижнього діаметра дзвін може походити з XIX ст. Цю пам'ятку, очевидно, залишили під час реквізиції, коли решту комплекту забрали. Язик, як і в інших, внизу без дірки для шнура, підвішений на пасі, б'є у два протилежні місця, від чого одне має велике пошкодження. Корона дзвона у вигляді товстого штиря (h 8,5 см). Другий дзвін 1938 р. має в короні 6 вух, плащ прикрашений Розп'яттям (h 15 см), під ним укріплююча тяга; є вона й на валі. Під короною не чіткий фриз (h 7,5 см), серед елементів якого є повернуті один до одного дзьобами пташки, що стоять на виноградній лозі (?) без листя. На плащі вибито JAN і ще вісім слів (друге – TEN), які важко читаються, а далі: DNIA 9 LUTEGO 1938 r. Третій дзвін теж чисто вилитий, з круглою короною, під нею рік виготовлення – 1925. Низ плаща й вал прикрашені тягами, а шия – зубчатим фризом (h 4 см). У двох менших важелі, до яких прив'язані шнури, залізні.

Інший храм у м. Отинія – Введення пречистої Діви Марії – має на новій (каркас із металу), обшальованій дошками стрункій дзвіниці два дзвони. Вони вилиті разом із головним хрестом, що на церкві, наприкінці XX ст. майстрами Івано-Франківського локомотиворемонтного заводу (давні дзвони, які добре звучали, після знищення старої дзвіниці, як розповідають, "забрали в гори й продали"). Нові дзвони (56 і 54,5; 56,3 і 55,7) мають по шість вух, товсті стінки корпусів. Оскільки їх обточували, то вони без прикрас. У язиках внизу відсутні отвори. Більший дзвін через коротший язик (?) звучить дещо вище. На другому ярусі дзвіниці підвішено два однакові циліндричні пристрої-сигнатурки (15,5 і 11,1). Ще один дзвін (приблизно 30 і 30) високо повішений у правій бані церкви, його, як сказав паламар Роман Юркевич (1950 р. н.), "пожертвував один ґазда".

Дзвони Коломийщини, цінні художнім оформленням, привертали увагу багатьох дослідників. Про це свідчать матеріали Відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника. Наприклад, в одній з папок фонду Павла Жолтовського зберігається світлина барельєфа (Богоматір (?) на Земній кулі, справа внизу ангел) на дзвоні 1780 р. із с. Хлібичин Лісний (дзвін могли реквізувати в Першу світову війну, а тогочасне фото цієї прикраси збереглося, імовірно, від Кароля Бадецького)[31].

Як бачимо, у дзвонів кожної церкви цікава історія. Приміром, на початку XX ст. громада храму св. Дмитрія (с. Ковалівка) замовила у Львові два дзвони. На два інші пожертвували парафіяни Олекса Чукур (загинув у Першу світову війну) і Микола Бурдуланюк – голова молодого церковного братства. Ці дзвони освятили й підняли на дзвіницю аж у 1930 р. Під час Другої світової війни німецько-фашистські окупанти зобов'язали здати на мілітаристські потреби весь кольоровий метал. Це змусило людей піти на хитрість і замість дорогих і пам'ятних храмових речей (їх уночі зняли й закопали) роздобути три "глухих", із тріщинами дзвони й шкільний дзвінок. Через кілька років, коли при радянській владі створювали колгоспи, компартійці пішли на компроміс і дозволили повісити дзвони. У 1968 р. – пору найвищого атеїстичного мракобісся – Великодня дзвонова музика не сподобалася владі. Щоб не позбутися дзвонів, парафіяни знову їх закопали аж до 1989 р. У церкві с. Мишин найбільший дзвін (1936 р.) на ім'я Дмитрій у час війни закопати взялися члени ОУН Лесь Миронюк та Іван Павлюк. Нині, завдяки династії паламарів Дмитруків, цей ідіофон лунає і далі.

Однак у більшості сіл Коломийщини дзвони таки конфіскували в період німецької займанщини. Хоч скрізь їх закопували й ховали, але перед загрозою арешту чи й розстрілу місцеві священики, солтиси та громадські діячі віддавали німцям деякі дзвони, іноді не повідомляючи про це громаду. Усе ж не всі дзвони віднайдені, у багатьох селах вірять, що заховані ще чекають своїх шукачів-рятівників. Наприклад, на них сподіваються в с. П'ядики, де Олекса Романюк і Ярослав Ткачук закопали дзвони, як і решту церковної атрибутики, на сільських городах[32].

Прагнення людей мати дзвони спонукало ще 1948 р. місцевих умільців с. Нижній Вербіж відновити технологію унікального виробництва й вилити бронзовий (нижній діаметр 47 см) і два алюмінієвих (один подібний за розмірами до бронзового, а інший – з діаметром унизу 30,5 см) дзвони просто неба, на подвір'ї Василя Федоришина. За взірець узяли дзвін із с. Сопів[33]. Прикраса, що на корпусі найбільшого із саморобних дзвонів, і навколо неї, містить вибитий рік виготовлення дзвона й написи: "МАРКО с. Вербіж Нижній. Робила єго "Воронівка" (ідеться, як твердить паламар Андрій Данилюк, 1921 р.н., про кут цього села). Федоришин, Ковбаснюк, Ласійчук". Ці дзвони нині використовуються з чотирма іншими (один із них має діаметр 54,5 см). На цій же дзвіниці є ще один унікальний дзвін – Довбушів. Цей ідіофон тут найбільший (діаметр 74,5 см). Серед прикрас має барельєф Юрія Змієборця (h 22 см), рік виготовлення – "АΨ45" (1745 ?) і напис "ГРЙГОРЇЙ МЄЛНІКЪ" (за переказами – був у Довбуша за касира).

Важче було в 1980-ті роки. Так, у с. Кобилець за наказом влади трактором повалили дерев'яну дзвіницю, яка була в доброму стані, хоч зведена ще 1850 р. Востаннє тоді вдарив дзвін, жалібний поклик якого зібрав селян. Вони, порозганявши компартійців, ще до вечора підняли сплюндровану святиню, а вилитий 1929 р. на пожертви парафіян дзвін довго переховували, щоб його не спіткала доля двох інших, які забрали німецькі окупанти[34].

Майстерне й доречне використання дзвонів відповідно до уставних приписів, мистецьке творення дзвонової музики передусім залежать від паламарів чи спеціальних дзвонарів. Про увагу до них та їхнє значення говорить те, що серед переліку питань, якими цікавилися візитатори, були зазвичай ті, що стосувалися не тільки збереження дзвіниць, обліку дзвонів, удосконалення дзвонінь, а й вивчення матеріального становища паламарів, дзвонарів, їхньої поведінки та ставлення до них парафіян тощо. Дзвонарі мали бути, як пишуть краєзнавці, "чесними, побожними, пильними й працьовитими, а найголовніше тверезими, не п'яницями"[35].

Для того, щоб у парафіях добре розвивалося дзвонарське мистецтво, у 1930-ті роки розповсюджували письмові поради-приписи для тих дзвонарів, які хочуть творити "милу, звучну і гарну музику…: Щоби однак видзвонити і милий для уха акорд і мельодію треба дзвонити вміло. Дзвонити повинні тільки люди стало до того призначені, що знають як пускати в рух і здержувати дзвін, в якім темпі тягнути за линву (шнур), в якім порядку дзвони по собі повинні відзиватись; невідповідне дзвонення, шарпання шнуром, вішання на дзвонах, як це роблять звичайно хлопці на Великдень, спричинити може дуже легко розбиття дзвона нерідко сполучене ще й з нещасливим випадком. Невміле дзвонення не може викликати відповідної гармонії і мельодії"[36].

На сторінках преси часом висловлюється жаль із приводу втрати майстерності дзвоніння: "Шкода тільки, що немає тепер тих моцних рук, які б викрешували з їхнього нутра звуки, гідні такого празника, як Воскресіння Христове. А були ж колись майстри-паламарі ледь не в кожному селі. Ще донедавна жив собі такий одноногий дзвонар у Мишині на прізвище Максим'юк. Його музична душа дозволяла творити чудеса гармонії. Тріснута від тяжкої праці шкіра на правиці аж кровила од тугої линви. Отак – розговілий, із заплющеними очима, стоячи перед дзвіницею й запам'ятався його образ багатьом односельцям"[37]. У с. Великий Ключів є урочище Дзвонарева польниця, що свідчить про те, що в селі був добрий дзвонар. Тепер у дзвони переважно б'є паламар, а тому часом зникає з мовного вжитку саме слово дзвонар.

Особливо сприяє підготовці дзвонарів традиція використання дітьми клепачок. У кожному регіоні України є свої особливості щодо застосування бил і дзвонів. На Коломийщині Страсного тижня дзвони замовкають. У дзвіниці підвішують грубу дерев'яну дошку, й замість дзвонів дзвонар двома дерев'яними молотками "виклепує" по ній, сповіщаючи людей про богослужіння. Її можуть прикріплювати на дворі до стовпа, до неї підходять хлопчики і б'ють дерев'яними молотками. У момент виносу плащаниці діти також вистукують спеціальними ручними клепачками.

Часом замінником дзвона, як приміром, на дерев'яній дзвіниці давньої Благовіщенської церкви в Коломиї, виступає… утилізований газовий балон (їх тут було три, але зловмисники два украли, напевно, щоб здати на металобрухт). Якщо такі балони вміло обрізують, то виходить цілий набір різного розміру бил-клепал. Після освячення з їхньою допомогою, відповідно до уставних приписів, творять усякі дзвоніння.

У 1920-ті роки, коли формувався нинішній Коломийський музей народного мистецтва й гуцульських промислів імені о. Йосафата Кобринського, печеніжинський ґазда Василь Тимінський привіз сюди дерев'яний, продовгуватий з отворами (для кращої акустики) дзвоник для худоби. Як експонат він тут зберігається й досі.

Малі дзвони (так звані задзвінні) використовувалися в навчальних закладах, наприклад, у с. Великий Ключів при вході в типову давню школу, збудовану в 1926 р., досі зберігається дзвіник, який і колись скликав школярів. У м. Коломия на Площі Героїв є дзвін кінця XX ст. у пам'ятнику-комплексі.

Дзвони й дзвоніння Коломийщини знаходять нині відлуння не тільки у студіях істориків, краєзнавців, фольклористів, етномузикологів, творах майстрів красного письменства, а й малярів і композиторів. Приміром, художник Ярослав Пстрак (1878–1916), батьки якого з 1878 р. проживали в Коломиї, відомий своїми роботами на теми покутського й гуцульського побуту. Серед них "Дзвонарі", поштові листівки "Великдень (Христос Воскрес!)" (зображено підлітків на дзвіниці), "Дзвін і ангелята"[38]. У вихідця з Коломиї композитора Олександра Козаренка в циклі "Страсті Христові" в кульмінації звучить удар цього ідіофона як початок катарсисного очищення; в завершенні частини "Ми бачили світло істини" композиції "Українська кафолічна літургія" цього ж автора імітуються церковні дзвоніння. Інший коломиянин – дослідник церковної музики, теж професор, доктор мистецтвознавства Юрій Ясіновський, відповідно до своєї історико-музикознавчої концепції її вивчення, організував новітні студії українського дзвонарського мистецтва.

Вивчення дзвонів і дзвонінь Коломийщини свідчить, що вони займають важливе місце в духовній культурі людей краю. Парафіяни в усі часи прагнули мати комплекти цих ідіофонів на дзвіниці. Серед їхнього підбору тут зустрічаємо дзвони різного часу й мистецької вартості, місць виготовлення та якості звучання тощо. Ці унікальні й могутні музичні інструменти, які використовувалися інколи з грою на билах чи з трубінням, виконують усякі функції в житті, мають різну сферу застосування тощо. Дзвонова музика милує слух парафіян, приносить естетичне задоволення, є оберегом. *Перспектива досліджень* бачиться у складанні Каталога дзвонів цього самобутнього регіону України, написанні історії їхнього побутування в кожному населеному пункті, записах звучань окремих дзвонів і дзвонінь, студії їхніх регіонально-стильових особливостей. Цікаві результати принесе вивчення дзвонарської термінології, яка тут використовується.

[1] Зборовський П. Дзвонарі і дзвони Турківщини (Поновлення традиції) // Сакральне мистецтво Бойківщини. Треті наук. читан. пам'яті Михайла Драгана. – Дрогобич, 1998. – С.208–214.

[2] Мацієвський І. Християнське та етнотрадиційне в інструментальній музичній культурі народів Карпат: взаємозв'язки та антиномії // Традиційна музика Карпат: Християнські звичаї та обряди. Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ–Надвірна, 10–11 берез. 2000 р.). – Івано-Франківськ, 2000. – С.5–14.

[3] Тимофіїв М. Музичні інструменти Гуцульщини: група самозвучних // Музика Галичини. Musica Galiciana. – Львів, 1999. – Т.2. – С.209–234.

[4] Рожко В. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001.

[5] Кіндратюк Б. Церковні дзвони Станиславова–Івано-Франківська // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип.III. – С.170–180.

[6] Його ж. Церковні дзвони й дзвіниці околиць Івано-Франківська // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ, 2003. – С.126–132.

[7] Його ж. Дзвони та дзвонарське мистецтво як предмет наукових студій // Musica humana: Зб. стат. кафедри музич. україністики. – Львів, 2005. – Вип.10. – Число 2. – С.136–155 (Наукові збірки ЛДМА ім. Миколи Лисенка. – Вип.9).

[8] Нагірний В. Дзвони Коломийщини: Рукопис. – Коломия, 2004.

[9] За дзвони // Панова люлька. Легенди, найдавніші народні перекази, демонологічні оповідки, повір'я, записані в с. Великий Ключів Коломийського району Івано-Франківської області. Зібрав і впорядкував М.Савчук. – Івано-Франківськ, 1998. – С.8. Реквізовані дзвони з теренів Галичини відсилалися до численних збірних пунктів (головний знаходився в Моравській Остраві), різноманітних металевих складів, звідкіля церковні належності переправлялися до віденського арсеналу чи в Угорщину, зокрема фабрика Манфреда Вейса в Будапешті використовувала їх для виготовлення вітріолю (засіб проти шкідників) виноградарям (Лозовий Е. Реквізиція дзвонів у церквах та костьолах

хідної Галичини в роки Першої світової війни // Україна в минулому: Збір. статей. – Київ–Львів, 993. – Вип.4. – С.69).

[10] Фесюк М. У долині село лежить. – Коломия, 1999. – С.7.

[11] Український фольклор: Хрестоматія для 5 – 11 кл. / Упоряд. О.Бріцина, Г.Довженок, Н.Шумада. 2-е вид. – К., 1998. – С.264.

[12] Нагірний В. Дзвони Коломийщини. – С.1.

[13] Савчук М. Від Пилипівки до Говіння: Фольклорно-етнографічне дослідження, проведене в Великому Ключеві. – Коломия, 2003. – С.53.

[14] Галицькі приповідки і загадки. Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринт. відтвор. з вид. 1841 р. / ед. Н.Бічуя; Авт. післямови Р.Кирчів. – Львів, 2003. – С.32, 36, 4, 94, 60, 114.

[15] Szydłowski T. Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. – Kraków, 1922. – S.82, 86.

[16] Грабовецький В. Історія Печеніжина. – Коломия, 1993. – Ч.1. – С.61–62.

[17] Хавлюк М. Отинія: Історичні нариси / За ред. М.Васильчука. – Коломия, 1998. – Вип.1. – С.30–31.

[18] Цит. за: Нагірний В. Дзвони Коломийщини. – С.1.

[19] Савчук М. Історія Великого Ключева. Для школярів. – Коломия, 1992. – С.68.

[20] Карп'як Д. Ігорів дзвін // Галичина. – Івано-Франківськ. – 2002. – 10 серп. – С.7.

[21] Прошак І. Таки не всесильні комуністи // Вісник Коломиї. – 1991. – 10 верес. – С.2.

[22] Церковні дзвони: Ювілейне видання з нагоди 130 літньої річниці заложення ліярні дзвонів Б-тів ельчинських у Калуші і Л.Фельчинського і С-ки в Перемишлі. – Станиславів, 1938. – С.31.

[23] Автор висловлює щиру вдячність М.Савчуку за надану можливість скористатися поштовим овідомленням із цією інформацією.

[24] Церковні дзвони. – С.46.

[25] Поновна реквізиція церковних дзвонів: Про Лист Міністерства Віросповідань і Просвіти від .05. 1917 // Вісник перемиської єпархії. – Перемишль, 1917. – Ч. IX. – 22 черв. – С.82–84.

[26] Футулуйчук В., Рогозіна-Марусяк Г. Княждвір: Історико-краєзнавчий нарис. – Маківка, 1998. С.45.

[27] Історія села Сопова / М.Пилипів, О.Бакай. – Коломия, 1994. – С.12.

[28] Січовий Батько – Кирило Трильовський. Літопис Коломийський: Наук.-попул. вісник Музею торії міста Коломиї. – Коломия, 1992. – №1. – С.10.

[29] Миронюк М. Історія Королівки з найдавніших часів до сьогодення. – Коломия, 2000. – С.18.

[30] Тут і далі перша цифра означатиме висоту дзвона з короною в сантиметрах, а друга – розміри го нижнього діаметра.

[31] ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів, ф.228 (П.М. Жолтовський), спр.407, папка 35 олтовський П.М. "Художній метал. Дзвони. Барильєфи дзвонів" – ілюстрації до теми. [1950і–80і] [Львів] Чорно-білі фотокартки, наклеєні на аркуші картону. – Арк.15.

[32] Нагірний В. Дзвони Коломийщини. – С.1–2.

[33] Як лили дзвони // Панова люлька. – С.26.

[34] Мандрусяк В. Відроджується духовність // Вільний голос. – Коломия, 2001. – 22 верес. – С.2.

[35] Мартинюк І. Моє рідне село Ценів у Бережанщині. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 76. – С.85.

[36] Церковні дзвони. – С.16.

[37] Нагірний В. Дзвонар, моздір, цоркало… // Вільний голос. – 2003. – 13 трав. – С.3.

[38] Ковтун В., Полегенький С. Творчість Ярослава Пстрака у поштовій листівці: Альбом-каталог. – ломия, 2003. – С.47, 75.

Bells and bell-ringing of Kolomyya district have the important role they play in the spiritual lture. Parishioners always longed for having sets of those idiophones in their bell-towers. Among ir collection we can find bells from different ages and places, of various artistic value and acoustic ality, ets. These unique and powerful musical instruments which were sometimes combined with beat ying and trumpeting perform various functions in our life and are applied different spheres.

***Key words**: campanology, the art of bell-ringing, sets bells, beat-riveted, functions bell-ringing.*

УДК 7.021 (477.83/86)
ББК 85.100.2

Богдан ТИМКІВ, Роксолана ТИМКІВ

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТЦІВ ІЗ ГАЛИЧИНИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається творчість митців із Галичини, які були в Західній Європі до початку Другої світової війни, а також тих, що емігрували з України під кінець війни. Митці-емігранти повоєнного періоду були вже зрілими майстрами, що здобули художню освіту у Кракові, Варшаві, Львові тощо. Вони винесли з цих закладів різні тогочасні мистецькі напрями та стилі, що позначилося і на творчій діяльності самих митців.

Ключові слова: *сакральне мистецтво, творчість митців-емігрантів, елементи українського орнаменту, мистецькі традиції.*

Збереження і примноження мистецьких традицій в Україні значною мірою пов'язане з творчістю українських митців, які з певних причин потрапляли за межі своєї Вітчизни.

Не маючи змоги вільно й незалежно розвивати свій творчий талант в умовах поневоленої батьківщини, чимало українських митців відважилися на гіркий хліб еміграції, які інколи в дуже складних умовах вчились і творили, часто не поступаючись місцем відомим мистецьким величинам Заходу. На еміграцію прибули як уже сформовані митці, що продовжували вдосконалювати свою майстерність, так і початківці.

Говорячи про творчу діяльність українських митців у Західній Європі, слід відзначити, що існувала група художників, які були вже на Заході до початку Другої світової війни, і група, що емігрувала під кінець війни з України, затримавшись у Західній Німеччині, Австрії лише на декілька років. Пізніше вони емігрували на постійне місце проживання до США та Канади. В основному це були митці, які здобули художню освіту у Кракові, Варшаві, Празі, Львові тощо. Вони винесли з цих закладів різні тогочасні мистецькі напрямки та стилі, що позначилось і на творчій діяльності самих митців.

Загалом, період 1945–1950 рр. у Німеччині та Австрії для наших митців можна назвати "табірним", оскільки вони жили в таборах для "переміщених осіб". Тут митці організовували невеликі виставки образотворчого й ужиткового мистецтва, де експонувалися твори малярства, графіки, вишивки, різьби по дереву, кераміки тощо.

Ініціативна група українських образотворчих митців утворилася в Мюнхені у грудні 1946 року. Саме ця група організувала й оформила український відділ мистецької Виставки переміщених осіб у Мюнхені й стала засновником нової мистецької організації. Двадцять восьмого січня 1947 року в Мюнхені було скликано Перший з'їзд українських митців з американської, англійської та французької окупаційних зон. У з'їзді взяло участь 50 митців і на ньому ж було засновано УСОМ – Українську Спілку Образотворчих Митців. Вона стала свого роду продовженням львівської СУОМ, поклавши в основу суто професійні принципи й об'єднавши митців різних стилів і напрямків. На з'їзді було обрано Управу УСОМ у такому складі: Едвард Козак – голова, Северин Борачок – заступник, Михайло Дмитренко – секретар, Степан Луцик і Яків Гніздовський – члени Управи.

З'їзд ухвалив 10 пунктів резолюцій історичного значення, що відображають тодішню картину мистецьких процесів в еміграції. У першому пункті цих рішень зазначено: "На українських митців, що знаходяться в сучасну пору на еміграції, лягає важливе й відповідальне завдання: з одного боку – зберігати і продовжувати ті форми українського національного мистецтва, що сьогодні не можуть бути розвивані в Україні; з другого – репрезентувати українську культуру перед чужинцями. Українські мистці, знайшовшись силою обставин на чужині, вважають своїм обов'язком не тільки далі вивчати великі досягнення європейського мистецтва, але й вносити в те європейське мистецтво свої власні, оригінальні надбання. Це буде можливе тільки тоді, коли українські митці зберігатимуть національну суть свого мистецтва, проте в творчій практиці українське мистецтво має розмовляти тією самою образотворчою мовою, що й мистецтво світове, і українське мистецтво при всій своїй відмінності повинне формально ставити і розв'язувати ті самі образотворчі проблеми"[1].

У таборі "Єгеркасерне" в Міттенвальді (вересень 1947 р.) відбулася виставка під назвою "Рік праці в таборах" із відділами україніки, образотворчого та народного ужиткового мистецтва. У виставці взяли участь митці О.Козакевич-Дядинюк, І.Кейван, О.Повстенко та М.Тржепель-Елліс. Виставка ця пройшла з великим успіхом і про неї писала не тільки українська, але й німецька та англомовна преса.

Крім виставок, творча діяльність митців висвітлювалася на сторінках різноманітних видань – багатоілюстрованого журналу "Українське мистецтво" за редакцією С.Гординського, М.Дмитренка, Е.Козака й С.Луцика, альбому кольорових репродукцій творів українських митців, монографії С.Гординського "Крук, Павлось, Мухин", що вийшли в Мюнхені 1947 р. А в 1960 р. в Мюнхені німецькою мовою опубліковано книгу Г.Прокопчука "Українські мистці в Німеччині". Того ж року з нагоди проведення Міжнародного Євхаристійного конгресу організовано "Виставку українського релігійного мистецтва" та видано ілюстрований каталог. У цій виставці взяли участь П.Андрусів, М.Білинський, С.Борачок, Я.Гніздовський, С.Гординський, Г.Крук, І.Курах, З.Лісовська, Л.Моссора, М.Осінчук, С.Пастухів, П.Холодний, М.Черешньовський[2].

Охарактеризуємо коротко діяльність митців-галичан, які залишилися в Західній Європі і творчо працювали впродовж довгих років. Найчисленніша група митців осіла в Парижі, менша кількість – у Німеччині, Швейцарії, Відні, Люксембурзі та Празі. Більш детально розглянемо творчість митців, які займалися різьбленням по дереву, графікою (дереворити), дерев'яною скульптурою, сакральним мистецтвом.

Зокрема, в Австрії залишився скульптор і різьбяр Микола Станько (1913 р.н.), який закінчив у Яворові деревообробну школу, а згодом у Львові – мистецько-промислову школу. Брав участь митець у виставці Спілки УОМ у Львові в 1942 р. зі своїми скульптурами "Юнак" та "Голова Ганни Совачевої". М.Станько виконав у глині велетенську фігуру "Прометей", що так і не була реалізована у відливі. Загалом, у творчості цього митця переважає реалізм і декоративізм, що було характерним для мистецьких закладів Яворова та Львова.

Деякий час проживав у Німеччині Володимир Баляс (1906–1980), який народився в м. Рогатин (Івано-Франківська обл.). Він працював у галузях графіки (дереворити, книжкова та промислова), живопису й скульптури. Навчався спершу в Рогатинській гімназії ім. Володимира Великого. Після закінчення гімназії вступив до Львівського політехнічного інституту, а впродовж 1932–1937 рр. навчався у

Варшавській академії мистецтв, де студіював графіку. У 1939–1944 рр. В.Баляс викладав графіку у Львівському інституті пластичних мистецтв.

Згодом, опинившись в англійській зоні окупації (табір ім. Лисенка біля Ганновера), Володимир Баляс вів мистецьку школу з декоратором І.Кубарським, брав участь у виставці 1947 р. у Мюнхені (картина "Пейзаж з фонтаном", графічні рисунки "Смерть легеня", "В ніч Івана Купала"). Митець привертав увагу своїм суто графічним сприйняттям дійсності, глибиною, драматичністю, досконалою технікою. Серед відомих робіт є дереворит "Мрія", "Автопортрет" (живопис) та ряд інших.

Ще 1936 року, перед закінченням Варшавської академії мистецтв, В.Баляс їздив до Болгарії та Фінляндії, звідти він привіз низку цікавих рисунків і виконав цикл високомистецьких дереворитів. Саме тоді митець експонував свої роботи в Софії та Гельсінкі.

У 1947 р. Володимир Баляс переїжджає до Канади. Разом з І.Кубарським та М.Дмитренком у 1952–53 рр. виконав чудовий іконостас та розмалював катедру св. Володимира в Торонто. Баляс і Кубарський тижнями довбали тяжкі та товсті потрійні царські врата й обкурені пилом дерева, які власними руками вигладжували, надавали іконостасові певної краси. Більшість композицій розпису катедри виконано у стилі козацького бароко. Зауважимо, що після дев'ятирічного проживання в Канаді 1956 р. В.Баляс переїжджає в Лос-Анджелес (США), а згодом у Глендейлі.

Значним досягненням митця в галузі сакрального мистецтва є іконостас та запрестольна ікона в Українській католицькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці у Лос-Анджелесі, яку він виконав упродовж 1957–58 рр.

І надалі В.Баляс брав активну участь у численних виставках у Львові, Варшаві, Софії, Римі, Києві, Москві, Мюнхені, Нью-Йорку, Торонто та ін. Твори митця нині зберігаються в колекції Конгресу США (Вашингтон), Музеї мистецтва в Голлівуді та приватних збірках. В Україні велика збірка мистецьких творів В.Баляса знаходиться в його рідному місті Рогатині в гімназії ім. Володимира Великого.

У Франції творчо працював також Юрій Кульчицький (1912–1993) – відомий художник дереворитів, ліноритів, графік, кераміст. Народився він у селі Підбуж біля Дрогобича. Після закінчення середньої школи в Самборі вступив до Краківської академії мистецтв, яку закінчив 1938 р. З 1948 р. проживав у Франції. Багато працював у техніці кераміки, малював ікони для іконостасів та портрети. Широкого визнання Ю.Кульчицький дістав на третій виставці Спілки УОМ у Львові (1942 р.), де представив громадськості свої дереворізи "Погоня", "Розкуркулені" та інші.

Дереворізи митця Ю.Кульчицького, наприклад "Козак Мамай" – високодинамічні твори, виконані з неперевершеною технічною майстерністю. Незважаючи на складність матеріалу (дерево), митець віртуозно відображає за допомогою графічних засобів живий дух оточуючого середовища та природи. Значно вдосконаливши техніку дереворізу комбінуванням чітких графічних ліній з крапками і плямами, він вдало виконав цілу низку ілюстрацій до новели В.Стефаника "Ікона", оповідання "Золота грамота" Ю.Лободовського, різних видань, календарів тощо.

Широкого визнання у Франції митець здобув висохудожніми дереворізами, які експонувалися на виставках у Парижі та інших містах Західної Європи. В.Попович відмітив, що "Кульчицький удосконалює техніку дереворіту і, після кількох років наполегливої праці, він зробив великий поступ. Гравюри з періоду 1945–1950 рр. досягли технічної досконалості, чого доказом є такі твори як "Погоня" чи "На кулаки"[3].

Митець, щоправда меншою мірою, займався і малярством. Він виконав декілька ікон для іконостасів українських церков у Бельгії (м. Шарлеруа) й Бразилії, а також ряд олійних та акварельних портретів.

З 1953–1954 рр. Ю.Кульчицький почав працювати в кераміці, створюючи оригінальні декоративні композиції зі стилізованими фігурами тварин, риб, птахів. У керамічній творчості митця виділяють два періоди – перший 1953–1960 рр. (паризький) і другий – від 1960 р. (муженський). Працюючи тривалий час у цьому жанрі, він увів у французьку кераміку українські елементи, досягнув певної гармонійності у формах, лінії і кольорах. Своєю оригінальністю його керамічні твори здобули широке визнання в мистецьких колах Франції. Юрій Кульчицький, разом з Іванною Нижник-Винників та Ярославою Геруляк, належить до найбільш відомих українських керамістів за кордоном.

Знаменитий графік і гравер Мирон Білинський (1914–1984) навчався малярства і графіки в Краківській академії мистецтв. У фестивалях "Тижні української культури в Регенсбурзі і Мюнхені" (1948 р.) він експонував висококохудожні дереворізи "Гуцул", "Гуцулка", "Голова дівчини", а також архітектурні пейзажі "Церква в Галичині", "Українська церква", "Церква в Карпатах". Твори привернули увагу мистецтвознавців та громадськості досконалим композиційним вирішенням і високою технічною майстерністю. Згодом М.Білинський переїхав до США, де продовжував творити до кінця своїх днів. Саме в Америці він працював у галузі поліхромії українських церков, дотримуючись візантійського стилю. Разом із С.Гординським і Б.Макаренком митець виконав мозаїку "Хрещення Руси-України" на фронтоні церкви св. Володимира й Ольги (Чикаго, 1979 р.).

Але особливу цінність мають дереворізні ілюстрації М.Білинського на тематику українських пісень – "Тужно грала чудова скрипка", "Пісня про Нечая" та ін. До того ж М.Білинський був добрим майстром екслібрисів та ілюстратором багатьох українських видань.

Міжнародне визнання і славу здобула графічна (дереворізи) творчість Якова Гніздовського, який значну частину свого життя провів у різних країнах Європи (Франція, Італія, Західна Німеччина, Хорватія) та США. Я.Гніздовський (1915–1985) родом із с. Пилипче Борщівського району Тернопільської області. До весни 1934 р. навчався в Чортківській приватній гімназії. Він був виключений з цього навчального закладу, бо малював карикатури до "захалявної" учнівської газети.

Згодом митець продовжив навчання у Львівській школі ужиткового мистецтва. У 1936 р. Я.Гніздовський отримав велику стипендію від митрополита Андрея Шептицького на мистецькі студії в Німеччині, а через два роки отримав вищу мистецьку освіту.

У 1944 р. Яків Гніздовський закінчив Академію мистецтв у Загребі (Хорватія), навчався на відділі малярства та скульптури. Після війни митець виїхав до Німеччини, де брав участь у мистецьких виставках, відзначався своїми дереворізами – "Старість і молодість", "Убогий", "Молитва", "Скупар", "Перед спанням", "Ліс", "Кущ", "Голова", а також малярськими творами, виконаними темперою і частково олією – "Перший семестр", "Втікачі", "Старець", "Портрет дівчини", "Пієта", "Маріягільфпляц" і низкою натюрмортів[4].

Дереворізи Я.Гніздовського вирізнялися досконалим художньо-технічним виконанням – рідкісним явищем після війни. Він привернув до себе увагу вдало

виконаними дереворізами-мініатюрами із сюжетами героїчного епосу XII ст. У 1950 р. за редакцією С.Гординського видано "Слово о полку Ігоревім" (Філадельфія) з ілюстраціями Я.Гніздовського, яке на сьогодні є бібліографічним раритетом. За технікою виконання його дереворізи перегукуються з німецькими граверами доби Ренесансу – Дюрером, Гольбайном. Але свою творчу діяльність Гніздовський будував на традиціях українського граверства XVI–XVII ст. (доба Ренесансу).

Дереворізами Я.Гніздовського оформлені англомовні видання поем Джона Кітса, Самуела Тейлора Куліджа, Томаса Гарда, Роберта Фроста та ін. У 1978 р. вийшла друком ілюстрована вибраними дереворізами художника збірка поем Івана Драча в англійському перекладі за редакцією відомого американського поета С.Кунца.

Творчість Я.Гніздовського була багатогранною – поряд із графікою він займався малярством, а в щомісячнику літератури, мистецтва і критики "Арка", що виходив у Мюнхені 1946–1947 рр., був мистецьким редактором. Відзначився він також і як талановитий літературний публіцист.

У 1949 р. Я.Гніздовський емігрував до США, де почав працювати рисувальником в англомовному видавництві Бровн енд Вігелов у Сент-Полі, штат Міннесота.

Митець дуже швидко здобув визнання у США, насамперед як видатний майстер дереворізу світового значення. Твори художника експонувалися не тільки у США, а й у Токіо, країнах Близького Сходу, в Африці, Лондоні, Празі, Західному Берліні, Москві. У 1976 р. видавництво "Пелікан" у Гренті (штат Луїзіана) надрукувало монографію-каталог "Гніздовський: дереворізи 1944–1975" (219 репродукцій). Друге, доповнене видання цієї книги, що охоплює графічну творчість митця, вийшло друком у 1987 році.

Дещо менше працював митець у галузі сакрального мистецтва. Він є автором розписів та гравірувальних робіт, виконаних в українському кафедральному соборі Івана Богослова в Нью-Йорку, церкви Святої Трійці в м. Сент-Меріз-Сіті (Маріленд, США) та проекту іконостаса Греко-католицької церкви Пресвятої Трійці (Кергонксон, США).

Твори Якова Гніздовського зберігаються в колекціях Конгресової бібліотеки США, Бостонського й Філадельфійського музеїв, у фондах Вудварда, Рокфеллера й інших приватних колекціонерів у США й поза їх межами. Скажімо в Україні, в музеї ім. Андрея Шептицького, що знаходиться в мальовничому селі Дора (Івано-Франківська область) знаходиться дереворіз Я.Гніздовського "Гладіолус", датований 1964 роком.

Активну участь в організаційному житті митців-емігрантів брав і Северин Борачок (1898–1975), що був учасником численних виставок у Німеччині та Австрії. З 1924 до 1937 р. він жив і творчо працював у Парижі. Окрім малярства С.Борачок успішно працював у техніці деревориту. Найбільш відомими є його дереворити "Гуцул", "Гуцулка", "Українська церква". Тривалий час митець проживав у Мюнхені, а в 1965 році переїхав до Америки, де оселився в сестри у Річмонді (Мейн).

З 1928 року проживав у Франції Петро Омельченко (1894–1952). Митець багатогранного таланту, він був неперевершеним майстром деревориту, лінориту, цинкографії, монотипії, проектів батиків та декоративних гравюр на склі, відомим графіком. Твори П.Омельченка відзначаються декоративністю, точним рисунком і сильними, могутніми формами, що стосуються людських фігур. У багатьох творах

проявляється вплив стилізованого конструктивізму та посткубізму, в інших – монументалізму, зокрема творчості М.Бойчука[5].

У Празі жив та творив Костянтин Стаховський (1882–1959) – відомий скульптор-анімаліст. Митець працював у різних матеріалах – дереві, бронзі, гіпсі, кераміці. Напрочуд цікавими були його малі скульптури (різьби) звірят, що досить влучно передавали характеристику кожної породи. Такою, наприклад, є дерев'яна скульптура "Бика", покірна, але могутня сила якого так досконало відтворена масивним блоком, майстерно опрацьованого матеріалу. К.Стаховський також займався різьбленням портретів та працював у техніці кераміки. Він був професором Української студії пластичного мистецтва, що діяла з 1923 до 1945 р. (Прага). Серед його учнів були молоді талановиті митці: Євген Норман, який створював карикатури в пластиці (найкраща робота – портрет Крамаржа), починала свою творчу діяльність Оксана Лятуринська, авторка багатьох бюстів, актів, жанрових статуеток. Здібним скульптором був і Степан Колядинський, життя якого трагічно обірвалося в 1926 р. Окремі його скульптури з дерева, мармуру, гіпсові відливи разом із творами Є.Нормана, О.Лятуринської зберігалися у Празькому музеї визвольної боротьби України.

На еміграції, у Празі, проживав Михайло Бринський (1883–1957) – скульптор-реаліст. Народився в селі Долина Тлумацького району на Івано-Франківщині. Навчався різьбленню в художньо-промисловій школі м. Закопане (тепер – Польща). У 1905 р. приїхав до Станіслава, де працював над оздобленням фасадів будинків. Дотепер збереглися скульптурні консолі "Химери" на фасаді будинку №44 на вулиці Шевченка, які виконані М.Бринським. Упродовж 1909–1912 рр. навчався у Вищій художньо-промисловій школі у Відні, а в 1913 р. вступив до Віденської академії образотворчих мистецтв, де навчався до 1916 року.

Після розпаду Австро-Угорської монархії М.Бринський повернувся в рідне село, вступив у легіон Українських січових стрільців. У Львові він брав активну участь у розробці герба "Малий тризуб" для УНР, який був затверджений у Коростені 1918 р. Після рішення Ради країн Антанти про включення Галичини до складу Польщі митець переїхав до Чехословаччини в м. Ліберец. З 1921 до 1926 р. М.Бринський навчався у Празькій академії образотворчих мистецтв.

Зауважимо, що М.Бринський створив проект пам'ятника Т.Шевченку в Харкові. Більше того, в 1930 р. митець подав ідею спіралі – динамічний ритм рельєфів навколо постаменту завершується фігурою Кобзаря. Зі ста поданих проектів його невдовзі визнали найкращим і присудили другу премію. М.Бринський створив у дереві та мармурі низку камерних, невеликих за розмірами жіночих фігур, які відзначаються довершеністю форм, пропорцій, легким рухом людського тіла, представлених реалістично: "Молоде дівча", "Ранковий туалет", "Жінка, що сидить" та ін.

Михайло Бринський помер 15 січня 1957 р. у Празі. Згідно із заповітом, у 1960 році його скульптурні твори (48 скульптур) були перевезені в рідне село Долину та до Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею.

Відомим українським скульптором, що працював виключно в дереві, є Григорій Пецух (1923 р.н., с. Фльоринці Новосаноцького пов.). У 1946–50-х роках навчався в різьбярській школі в Закопаному, а згодом на відділі скульптури академії мистецтв у Варшаві. У 1955 році Г.Пецух став викладачем різьби в Закопанському державному ліцеї мистецтва. Його скульптури з дерева носять анімалістичний характер, зображення тварин митець виконує примітивними засобами так, ніби вони створені

самою природою. Найвідоміші з них – “Дикий кабан”, “Зубр”, “Звірятка”, “Лось”, “Орел”, “Рись” та ін. У групових композиціях (“Материнство”, “Родина”, “Учітеся, брати мої”) зображення фігур стилістично й технічно виконані грубо, наче витесані сокирою, але характери осіб передано вдало. Стиль іншої групи композицій (“Сад”, “Зоо”, “Світ”, “Весна”) можна назвати примітивним архаїзмом із виразними рисами символізму[6].

У повоєнні роки на еміграцію до Західної Німеччини виїхав Василь Орисик (1918 р.н.), син відомого лемківського різьбяра Михайла Орисика. Оселившись у м. Вергайм, він продовжував розвивати традиційне об’ємне різьблення. Це простежується і в пізніших творах В.Орисика, таких як “Святе сімейство”, “Різдво” (1980-ті рр.). У деяких скульптурах відчувається вплив західноєвропейського декоративного мистецтва ХХ ст., що особливо помітно в декоративному трактуванні обличчя, одягу (“Музикант”, “Святі” тощо). Твори митця зберігаються у приватних збірках і костелах Німеччини[7].

Міжнародного визнання досяг Григорій Крук (1911–1988) – видатний український скульптор, що проживав і творчо працював у Мюнхені. Народився він у с. Братишів біля Станиславова (тепер – Івано-Франківськ). У 1925 р. навчався в деревообробній школі Станиславова на відділені різьби в дереві, а 1926 р. у художньо-ремісничій школі у Львові. Протягом 1927 року навчався в різьбяра Андрія Коверка і скульптора Сергія Литвиненка у Львові. Пізніше Г.Крук продовжив своє навчання у Краківській академії мистецтв (1928 р.), де студіював скульптуру, а після закінчення виїхав до Берліна вивчати монументальну скульптуру в Академії мистецтв. У 1936 р. він виконав різьбу бічного вівтаря для греко-католицької церкви св. Норберта у Кракові.

Митець вирізнявся винятковою працьовитістю, завдяки чому ним створено велику кількість високохудожніх творів у різних матеріалах, у тому числі й дереві. Оригінальністю та своєрідністю відзначаються скульптури, створені протягом 1950–1968 рр. Такі твори, як “Козачок”, “Злодій”, “Війт”, “Сопілкар”, “Вартівник”, “Чатує” та ін., максимально спрощені, автентичні, передають природний, щоденний рух людини та її внутрішній світ. Григорій Крук один із небагатьох митців, який створив скульптурні композиції на тематику життя українських селян і вніс побутові сюжети нашого села у світове мистецтво.

Митець створив цілу низку портретів українських діячів – В.Липинського, патріарха Й.Сліпого та інших видатних осіб. Г.Крук виготовив проект установленого у Гмюнді (1964 р.) пам’ятника тридцятьом тисячам українських виселенців із Галичини, що загинули під час Першої світової війни в австрійських таборах. Додамо також, що твори Г.Крука неодноразово експонувалися на виставках у Мюнхені та інших містах Німеччини, а також у Лондоні, Парижі, Відні, Римі, Філадельфії, Нью-Йорку, Торонто.

Таким чином, опинившись на чужині, митці зберігали й примножували мистецькі традиції українського народу. Вони вважали своїм обов’язком не тільки вивчати значні досягнення європейського мистецтва, й вносити в нього власні оригінальні надбання. Здобутки українських митців у Західній Європі надзвичайно вагомі – як з уваги на кількість творів, так і на їх мистецьку вартість, багатство тематики, стилів і техніки виконання. Вони виразно позначені українською духовністю, хоч і створені не на українському ґрунті.

1 Кейван І. Українські мистці поза Батьківщиною. – Едмонтон–Монреаль, 1996. – С.8.
2 Попович В. Українські мистці у Західній Європі після 1945 року // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена / За ред. О.Федорука. – К.: Тріумф, 1998. – С.98.
3 Попович В. Юрій Кульчицький // Авангард. – 1975. – Ч.6 (125). – С.373.
4 Кейван І. Українські мистці поза Батьківщиною. – Едмонтон–Монреаль, 1996. – С.28.
5 Попович В. Українські мистці у Західній Європі після 1945 року // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена / За ред. О.Федорука. – К.: Тріумф, 1998. – С.108.
6 Кейван І. Українські мистці поза Батьківщиною. – Едмонтон–Монреаль, 1996. – С.172.
7 Одрехівський Р. Різьбярство Лемківщини. – Львів: Сполох, 1998. – С.204.

The maintainance and increase of artistic traditions in Ukraine to a great extent is related to creation of artists of the western Ukrainian diaspore. Creation of artists is examined from Galichina, which were in Western Europe to beginning of the second world war, and also those, that emigrated from Ukraine on an end war. The artists-emigrants of post-war period were mature masters, which got artistic education in Krakow, Warsaw, Lvov and others like that, already. They took away from these establishments different of that times artistic directions and styles, that was reflected on creative activity of artists.

Key words: *sacral art, creation of artists-emigrants, elements of the Ukrainian decorative pattern, artistic traditions.*

УДК 7.021
ББК 85.100.2

Богдан ТИМКІВ

ТВОРЧА МАНЕРА ДМИТРА СИВАКА

Розглядається життєвий і творчий шлях сучасного митця, відомого різьбяра Прикарпаття Дмитра Сивака. Аналізується його творчий доробок у різних жанрах декоративно-прикладного та сакрального мистецтва.

Ключові слова: *сакральне мистецтво, традиції, дереворізьба, ікономалярство.*

Помітною постаттю на мистецькому небосхилі Прикарпаття є Дмитро Сивак, який плідно працює в монументальному, декоративно-прикладному та сакральному мистецтві.

Народився митець 26 жовтня 1950 р. у с. Мариничі Пугильського району Чернівецької області. Мати – Ганна Дмитрівна, відома майстриня художнього ткацтва, вишивки, писанкарства. З-під її рук вийшов не один десяток килимів, писанок у традиціях буковинського народного мистецтва. Вона є членом Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Батько – Іван Миколайович, відомий на Буковині будівничий та столяр. Саме від них успадкував Дмитро любов та потяг до народного мистецтва, що й привело до вибору майбутньої професії.

У 1968 р. він вступив до Вижницького училища прикладного мистецтва за спеціальністю художня обробка дерева. Відслуживши 2 роки в армії, у 1974 р. Д.Сивак закінчив вищеназване училище. Його вчителями з фаху були відомі буковинські митці С.В.Вархола та С.В.Сахро. У 1970-х роках родина Сиваків переїхала до с. Іспас Вижницького району Чернівецької області. Після закінчення училища молодий митець отримав направлення на Одеську фабрику народних художніх промислів, де й працював технологом.

Дмитро Сивак із 1975 року проживає в Івано-Франківську, працює в художньо-виробничому комбінаті Національної спілки художників України у відділі декоративно-прикладного мистецтва та інтер'єру. Йому доводилося займатися різними жанрами та техніками, зокрема, художньою обробкою металу, дерева, а також оформленням інтер'єрів, екстер'єрів громадських споруд та приватних осель. Найбільш відомі – монументально-декоративний рельєф "Зв'язок" (1977 р., поштамт у м. Галич), монументально-декоративна решітка "Урожай" (1982 р., їдальня технікуму в м. Бурштин), монументально-декоративні композиції "Хліб" (1986 р.) і "Медицина" (1988 р.) в інтер'єрах м. Івано-Франківськ.

Куманець

Дмитро Сивак – зрілий талановитий майстер, творчій манері якого притаманна інтерпретація декоративних та художньо-композиційних засобів народного різьблення й інкрустації. Митець як художник-дизайнер працює над створенням цілісних інтер'єрів житлових та громадських споруд, гармонійно поєднуючи меблі з декоративними творами (свічники, мисники, світильники, тарелі, декоративні решітки тощо).

Його творчість сформувалась у колі талановитих митців, спільними зусиллями яких у 1970–80-их рр. утворився своєрідний стиль оформлення інтер'єрів із використанням традиційного народного мистецтва Івано-Франківщини. Цей самобутній стиль з елементами рельєфної фігуративної пластики Дмитро Іванович із колегами-художниками поширили в інших регіонах України: інтер'єр будинку для дітей-сиріт у Білгород-Дністровську (1986 р.), інтер'єр актової зали адміністративного будинку "Азовсталь" (1997 р., м. Маріуполь Донецької обл.)[1].

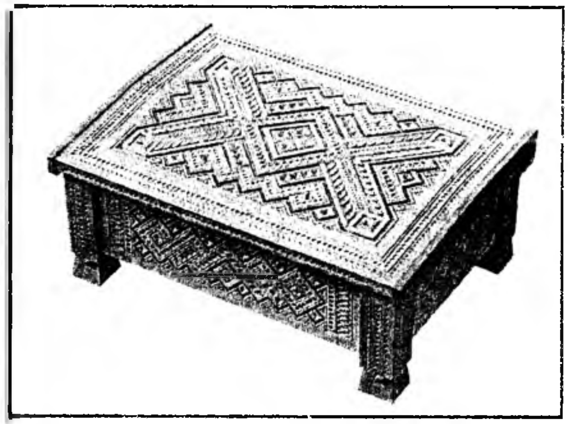

Скринька "Карпати"

Оригінальністю і довершеністю композиційних мотивів та вишуканістю форм вирізняються сувенірно-подарункові вироби майстра – скриньки, рахви, вітальні папки (книги-адрес), баклаги, куманці тощо. Творчі пошуки нових шляхів формотворення привели Дмитра Сивака до створення набору декоративних скриньок круглої форми "Великодні пасочки" (2003 р., дерево, різьблення, точіння). Відтворені в дереві, форми пасочок є природними й стилістично довершеними. Митцю вдалося гармонійно поєднати архітектоніку форми й декор.

Останнє десятиріччя у своїй мистецькій діяльності Дмитро Іванович частіше звертається до сакральної тематики. Заслуговують на увагу створені в техніці пластичного різьблення "Св. Миколай-Чудотворець" (2004 р., дерево, різьблення), "Різдво Христове" (2005 р., дерево, різьблення), які вирізняються пластичністю та витонченістю, філігранністю виконання й дотриманням давньоукраїнських іконографічних традицій[2].

Сакральні твори митця свідчать про глибоке знання іконографії, досконале володіння композиційними прийомами та засобами створення предметів літургійного й обрядового призначення. Нині Дмитро Сивак за власним проектом виконує двоярусний іконостас, у якому згідно з усталеними традиціями використана композиція монументального намісного ряду з домінуванням рельєфно-ажурних різьблених царських врат.

Пласт "Різдво Христове"

Творчість майстра в царині сакрального мистецтва є багатогранною, окрім сницарства, він захоплюється й ікономалярством. Його ікони,

виконані в тонкій манері письма темперою, олією чи аквареллю, зберігають традиції української колористики та передають надзвичайну одухотвореність образів Ісуса Христа, Богородиці, Св. Миколая тощо.

Загалом, творчість Дмитра Івановича органічно вписується в сучасну концепцію відродження, розвитку й примноження мистецьких традицій Прикарпаття. Для його високохудожніх робіт характерні тенденції новаторства та творчого переосмислення й інтерпретації усталених традиційних форм, конструкцій і орнаменту.

Дмитро Сивак є Лауреатом обласної премії ім. Я.Лукавецького в галузі образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та архітектури в номінації "Декоративно-прикладне мистецтво" (березень 2006 р.). На здобуття цієї нагороди митця висунули обласний осередок Національної Спілки майстрів народного мистецтва України та обласна організація Національної Спілки художників України, членом яких він є впродовж багатьох років.

Визнання його творчого доробку спричинене багатолітньою мистецькою діяльністю в різних жанрах мистецтва, спрямованою на поєднання давніх традицій і новітніх підходів у пластичній різьбі на дереві та ікономалярстві. Твори останніх років "Святий Миколай-Чудотворець", "Хрест", набір скриньок "Великодні пасочки", "Різдво Христове" дозволили авторові стати Лауреатом обласної премії та здобути ще більше визнання й шану від поціновувачів.

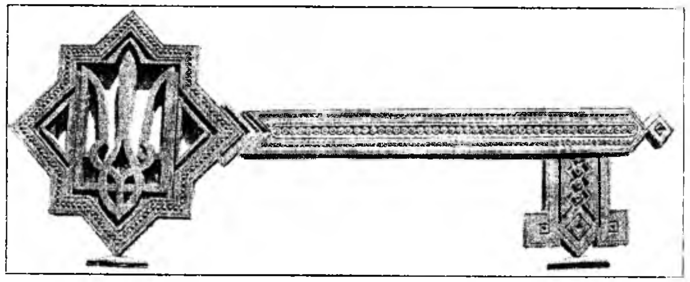

Символічний ключ "Івано-Франківськ – 333"

Його творчість знана не тільки на Прикарпатті, а й в інших регіонах України та за кордоном. Твори художника знаходяться в івано-франківських краєзнавчому та художньому музеях, Національному музеї українського народного мистецтва (м. Київ), Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини й Покуття, а також у приватних колекціях США, Канади, Німеччини, Румунії, Росії та Японії[3].

Прекрасне знання народної творчості, зокрема гуцульського художнього різьблення, висока виконавська культура вирізняють твори Д.Сивака на всеукраїнських та міжнародних вернісажах.

Дмитро Сивак є учасником не тільки численних виставок, проектів та творчих імпрез, але й частим гостем телепередач і радіомовлення. Його творча діяльність знаходиться під постійною увагою поціновувачів народного та сучасного мистецтва, журналістів, педагогів, мистецтвознавців, які досліджують його мистецькі досягнення. Майстер гідно продовжує і примножує славні традиції мистецтва нашого краю.

[1] Мельник В. Дмитро Сивак // Дмитро Сивак. Каталог. – Івано-Франківськ, 2000. – С.2.
[2] Аронець М., Тимків Б. Слово про творчість майстра // Дмитро Сивак. Каталог. – Івано-Франківськ, 2005. – С.3–4.
[3] Художники України: Творчо-біографічний альбом-довідник. – К., 2005. – Вип.3. – С.175.

The vital and creative way of modern artist known carver on a tree Precarpatia of Dmitry Syvak is examined. His creative reserve is analyzed in the different genres of the decoratively-applied and sacral art.

Key words: *sacral art, traditions, Carving, icon painting.*

УДК 7.071.1:76
ББК 85.10

Михайло ГНАТЮК

ФЕНОМЕН І ДРАМА ХУДОЖНИКА ІВАНА ПЕНИКА

Стаття знайомить із самобутнім графіком, ілюстратором творів І.Франка, Ю.Федьковича, О.Кобилянської, І.Вільде, Б.Лепкого, С.Пушика та інших. Його творчість поєднує глибокі традиції народного мистецтва й академічну школу і є маловідомою для широкого загалу.

Ключові слова: *художня графіка, ілюстрація, уява, композиція, види й жанри мистецтва, етнографія, творчий шлях, дитяча книга.*

В цьому році минає 150 років від дня народження Івана Франка – видатного письменника, автора багатьох відомих творів, перекладів, серед яких особливе місце займає байка для дітей "Фарбований лис". Творчість Каменяра приваблює багатьох митців своєю поетичністю і справжньою народністю. Зауважимо, що "Лиса Микиту" ілюстрували свого часу такі відомі художники, як Олена Кульчицька, Едвард Козак, Амброз Жуковський, Софія Караффа-Корбут, серед сучасних – Сергій Артюшенко, кожний з них по-своєму відобразив у малюнках текст художнього твору. Проте особливим підходом до ілюстрування відзначився художник Іван Пеник, шлях якого в мистецтві виявився не простим. Він чимало зробив для розвитку художньої ілюстрації в Україні, проте незаслужено залишився поза увагою мистецьких критиків.

"Худорлявий несміливий хлопчина, не за роками серйозний, із вдумливим пильним поглядом привернув тоді увагу педагогів небуденним даром рисувальника, буйною уявою. Вельми нелегко було йому приборкати уяву, що ніяк не хотіла коритися суворим правилам обов'язкових академічних завдань. І тільки під кінець навчання в Українському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова, коли довелося працювати над композицією видання, книжкового синтезу та дизайну, він відчув справжній смак і радість творчості та спілкування з літературним твором"[1]. Так почала свій нарис "Крізь призму часу" мистецтвознавець Христина Саноцька про самобутнього художника Івана Пеника, творчість якого поєднує глибокі традиції народного мистецтва й академічну школу, і є маловідомою широкому загалу.

Іван Григорович Пеник народився 1 лютого 1955 року у с. Підвербці Тлумацького району, на Покутті, де професійних митців не було[2]. Тож не мав змоги сільський хлопець, коли в нього прокинувся талант, і відчув потяг до пензля і полотна, навчитися азів мистецтва у когось із майстрів. А програма загальноосвітньої школи не могла задовільнити потреб юної душі в самореалізації. Мало що може звичайний вчитель навчити в школі за одну годину в тиждень, тоді як математики й мови у 4–5 разів більше. В образотворчому мистецтві своя мова – мова образів, створених кольором, пластикою, лініями, яка сприймається візуальним шляхом. Першими і єдиними на той час його учителями стали відповідні книги та довколишні мальовничі краєвиди, побут рідного села, етнографія краю. Село Підвербці розкинулося на стрімких горбах правого берега р. Дністер, неподалік дороги Івано-Франківськ – Городенка, оточене з кількох боків глибокими ровами Дністровського каньйону. Розглядаючи карту, зауважуємо, що в цій місцевості Покуття перетинаються головні шляхи, що ведуть із Поділля (Бучач, Золотий Потік) на Гуцульщину (через Коломию, Яблунів)

та з Опілля (Івано-Франківськ, Рогатин) на Буковину (через Городенку, Снятин). Польський дослідник Оскар Кольберг, будучи в Підвербцях у 80-х роках XIX ст., не випадково звернув увагу на давнє городище (сьогодні не збережено), подав характеристику місцевих строїв, детально описав звичаї і обряди, казки, народні танці в ближніх селах тощо[3]. Поблизу навколишніх сіл: Хотимира, Жабокрук, Ісакова, Незвиська, Раківця є численні пам'ятки, печери, куди молодий художник у дитинстві часто мандрував. Народне мистецтво цієї зони має свої відмінні й особливі художні, стилістичні ознаки в одязі, ткацтві, вишивці, пісенно-обрядовій, танцювальній культурі, які І.Пеник бачив, відчував і підсвідомо засвоював. Свого часу тамтешні природні красоти надихали на творчість таких відомих митців європейського рівня, також вихідців із Товмаччини, скульпторів: Григора Крука з Братишева, Михайла Бринського з Долини, живописця Дениса Іванцева з Делеви, графіка зі Снятинщини Василя Касіяна, котрі своїми творами залишили яскравий слід в історії українського мистецтва. Малювати, ліпити, як і майструвати й різьбити на дереві та лінолеумі, І.Пеник почав дуже рано. І хоч поперваx був самоуком, його природні задатки проявилися сповна. Односельці так і кажуть, що він художником народився. Серед сотень малюнків, які автор щороку переглядав, відбирав із тим, аби дещо з доробку й спалити, можна було побачити види Дністра з кручами, народну архітектуру, побутові сцени й портрети односельців, футболістів, пастухів, рибалок, численні декоративні композиції тощо. Творив він пристрасно і, здавалося, безперервно. Доходило до того, що займався цим навіть на уроках у школі потайки від дорослих. У Незвиській середній школі, де художник навчався, зберігається портрет Лесі Українки, виконаний на прохання вчителів, які високо оцінювали щедрий дар тоді ще юного художника. Звісно, найбільшу роль у його творчому становленні відіграли вроджені здібності до художньої справи, якесь суто особистісне замилування красою й гармонією. Дід художника був відомим на всю округу скрипалем, а батько, свого часу, столярував. Сестра Галина також здобула мистецьку освіту у Вижницькому художньому училищі, яке закінчила з відзнакою, зібрала значну колекцію покутських вишивок, провела їх наукову класифікацію. Отож, у великому роду Пеників умільців не бракувало, але пробивати собі дорогу у мистецтві доводилося самотужки.

На початку 1970-х він двічі пробував вступити до Косівського технікуму народних художніх промислів, але одного бажання виявилося замало, хоч і рівень його робіт на той час уже був достатньо високий, про що свідчить хоч би "Автопортрет, 1970 р.". Однак І.Пеник особливо не переймався тими невдачами, а невпинно працював, і невдовзі його помітили в Тлумацькій районній газеті, куди він надсилав свою графіку, вірші та кросворди і взяли на посаду художника-оформлювача. Там зав'язалися приятельські стосунки з журналістами: Іваном Ясенчуком, який вів у районному центрі літературну студію, Василем Лесівим, поціновувачем народних звичаїв та обрядів, та іншими, які й скерували здібного хлопця на навчання до Українського поліграфічного інституту імені І. Федорова на відділ книжкової графіки.

Львівське мистецьке середовище відіграло особливу роль у професійному зростанні Івана Пеника як художника. Він не тільки відвідує лекції, семінари та практики, а й не пропускає нагоди бувати на виставках, в музеях, книгарнях, працює в часописі "Жовтень", де спілкується з письменниками, і по-своєму гостро реагує на все, що відбувається довкола. У 1970-ті роки повсюдно лунали "Червона рута", "Водограй", "Два перстені" Володимира Івасюка, котрий саме у Львові творив і співав свої пісні разом із Назарієм Яремчуком, Василем Зінкевичем, Софією Ротару. Як і більшість молодих людей, І.Пеник вельми захопився тими шедеврами української естради, й вони відповідно вплинули на формування його світобачення. Учителями фахових дисциплін були Володимир Овчинніков, Іван Прийдан, в одній групі навчався з такими відомими нині художниками-графіками, як Вікторія Ковальчук, Зіновія Юськів, Микола Барановський, в кімнаті гуртожитку проживав разом з Юрієм Андруховичем – сучасним письменником, приятелював із багатьма іншими митцями. Ю.Андрухович, пригадуючи студентські роки, відзначає оригінальність Іванових малюнків, нетиповість мислення, його багатогодинні висиджування за столом вечорами при роботі над численними завданнями з композиції. Проте все це було тільки теорією, яку молодий художник міг повністю спроектувати на практичну площину лише тоді, коли наставала пора канікул і з шумного, багатого на події Львова він із головою занурювався у свою тиху творчу лабораторію у рідних Підвербцях. Малював портрети родичів, сусідів, односельців, дітей, численні пейзажі й натюрморти тощо. Чимало з цих робіт розійшлося по хатах, і донині зберігаються у родинах на руках, нагадуючи про тих із зображених на малюнках осіб, котрі вже відійшли у вічність.

За роки навчання він встиг багато чого й переосмислити з усього пережитого, вивченого, побаченого, перебуваючи в постійних творчих пошуках. До своєї дипломної роботи віднісся дуже відповідально, і вона вийшла вдалою і була оцінена екзаменаційною комісією на відмінно. Це допомогло йому як одному із кращих студентів залишитися у Львові. Працюючи після закінчення інституту у видавництві "Вища школа" Львівського університету ім. І.Франка, а невдовзі у "Каменярі", він отримав замовлення на ілюстрування казки Івана Франка "Фарбований лис", до якої підійшов по-особливому. Йому стали у пригоді не тільки вміння і навики, здобуті під час навчання, але й самостійне захоплення етнографією, історією краю, що значно збагатило ілюстрації. Він не раз вчитувався в текст твору, хоч детально знав його зі шкільних, студентських років, вивчав видані раніше книги, й на основі глибокого аналізу інформації, попереднього ескізування вибрав формат, розміщення і кількість ілюстрацій, заставки, кінцівки, обкладинку. До того ж він досконало оволодів численними художньо-графічними техніками, вивчав психологію сприйняття малюнків дітьми – все те, що необхідне художнику-графіку, адже ілюстрація – це і є живий опис, наочне зображення[4]. Обравши анімалістичний жанр, Іван Пеник наділив звірів у своїх малюнках людськими рисами й характерами, з етнографічною точністю одягнув їх у гуцульсько-покутські односторої, вдало передав колорит і екзотику лісового життя, заклавши водночас у намальоване по-народному глибокий психолого-філософський зміст. В ілюстраціях добре відбилися і спостережливість, і тонкий гумор автора, і досконалі знання основ образотворчої грамоти, народного мистецтва, фольклору та індивідуальний графічний почерк, і, як результат кількарічної праці, – у видавництві "Веселка" 1984 року 400-тисячним накладом побачив світ ілюстрований "Фарбований лис"[5]. Пошуки й мистецькі винаходи автора малюнків тоді позитивно відзначив такий авторитет книжкової графіки, як Георгій Якутович. Видання було подане на конкурс кращих книжок року, і як одне з його переможців експонувалося на відповідній республіканській виставці, звідки окремі ілюстрації були закуплені. У 1987 році кращі світлини І.Пеника до казки І.Франка опублікував

журнал "Україна", який виходив англійською мовою й розповсюджувався за кордоном.

Загалом це був неабиякий успіх. І це не випадково. Як стверджує астролог Лінда Гудмен[6], люди, народжені наприкінці січня і в лютому, наділені неабиякими творчими здібностями. Їх часто не розуміють люди приземлені, оскільки вони живуть у завтрашньому часі, інколи на багато років наперед, чим не вписуються в усталені суспільні правила. Художники ж завжди бачать і відчувають більше, гостріше й глибше за інших, їх психіка менш стійка до зовнішнього впливу, що проявилося, скажімо, в характерах М.Врубеля, М.Чюрльоніса, своєрідними "причудами" і схильністю до крайностей, непослідовністю і неврівноваженістю відзначалися П.Пікассо, Е.Дега, Д.Рівера, С.Далі. Для них творчість є додатковим компенсаторним механізмом, дію якого можна розцінювати як відновлення функцій психічного розвитку. Ван Гог в одному зі своїх листів до брата писав: "Чим більше я стаю хворим, тим більше я перетворююся в художника", а Г.Гейне зауважив: "Щоб хоч якось полегшити мої страждання, я складав вірші"[7].

Якби І.Пеник був звичайним академічним художником, то, можливо б, залишився в тіні серед багатьох інших, але оскільки він підносив національне мистецтво, то, звісно, в той час, це створювало для нього проблеми. Йому відмовили в прийомі на роботу в Івано-Франківському художньому фонді, а пізніше він так і не став членом Спілки художників, що автоматично виключало можливість мати творчу майстерню і навіть претендувати на постійне житло. Про нього чомусь не згадують у жодному із словників чи альбомів, які виходили в кінці 1980–90-х років. Хоч на перший погляд усе, здавалося, складається вдало, він, досвідчений художник із широким світоглядом, співпрацює з відомими видавництвами, бере участь у виставках. Мистецтвознавець Ярослав Кравченко у каталозі виставки молодих художників, організованої в клубі творчої молоді у Львові (1987), відзначив, що І.Пеник прагне до поглиблення та розвитку національних традицій, розкриває внутрішній світ нашого сучасника[8]. На цій виставці, де він виставив серію портретів у техніці пастелі, взяли участь відомі львівські художники В.Ковальчук, Й.Кузишин, Б.Мусієвський, Р.Романишин, В.Сколоздра, про що й повідомлялося у статті "Світ через призму графіки"[9].

Ілюстрація до книги С.Пушика "Галицька брама", 1989 р.

А тим часом І.Пеник ілюстрував оповідання Ольги Кобилянської, Ірини Вільде, "Жбан вина" Романа Федоріва, "Галицьку браму" Степана Пушика та інші відомі книги, видав збірку поезій "Ясеновий мольберт". Перші поетичні спроби Івана Пеника, надруковані в часописі "Жовтень" під назвою "Поетичний дебют", підтримав тоді Дмитро Павличко. Згодом художник ілюструє книги видавництва "Веселка": Ю.Федьковича "Бідолашко" (1987), Гунасени Вітани "Чарівна сопілка", Генри Сенкевич "Янко-музикант", Йов Крянге "П'ять хлібин", румунські та сенегальські казки (окремі у співавторстві з дружиною І.Опілат), що виходили українською мовою. Для видавництва "Червона калина" у Львові оформляє твори Б.Лепкого "Не вбивай Батурин", "Мотря", "Мазепа", оповідання А.Чайківського "Сонце заходить", до відкритої в 1990 році художньо-ремісничої школи в Галичі малює серію портретів українських художників.

Ілюстація до твору Б.Лепкого "Мотря", 1990 р.

Із здобуттям Україною незалежності йому у Львові виділили квартиру, але він категорично від неї відмовився. Врешті, вразлива натура художника не витримує, і І.Пеник покидає Галичину, виїздить у Запоріжжя і як творча особистість мов би й губиться. Проте через десять років повертається у рідне село Підвербці, де знову змальовує тамтешні краєвиди, виконує художнє оформлення вестибюлю у новозбудованій Незвиській середній школі. Перебуваючи в Івано-Франківську, Львові, Києві, виконує малюнки на замовлення: портрети, пейзажі, пам'ятки архітектури, перебиваючись певний час у майстернях колег, знайомих художників. Його метання туди-сюди часто нагадують долю Ван Гога, який постійно перебував у вирі мистецького життя; лемківського художника Никифора Дровняка з Криниці чи Ніко Піросмані з Тифлісу. Вони не мали сталого місця проживання, особливо й не піклувалися про свій творчий доробок – роботи розходилися за "хто скільки дасть". Але в їхній творчості є щирість і органічний "дитячий" наїв, особливо коли на них зображували дітей і тварин. Подібних художників об'єднує бажання зробити світ красивим, добрим і чистим. Вони не можуть існувати без своєї професії, оскільки стимулом їхньої праці є внутрішня, вроджена, безмежно сильна воля, яка спрямовує особу митця до постійного творчого пошуку[10].

Проблема творчої особистості існує здавна. Крім Івана Пеника, сьогодні потребують бодай моральної підтримки такі віддані справі митці, педагоги, як патріарх художньої освіти на Прикарпатті, вчитель образотворчого мистецтва зі п'ятдесятирічним стажем роботи Катерина Медвідь, самобутня художниця з Чернятина на Городенківщині Параска Хома, відомий різьбяр із Верхнього Березова, що на Косівщині, Микола Грепиняк та інші, які з молодих років не змінювали професії, шукаючи кращого заробітку, а працюють і сьогодні. Ми звикли, що завдання мистецтва дарувати людям радість, учити жити в гармонії зі світом і самим собою.

Також звикли, що доля митця трагічна й часто не замислюємося над трагедією його особистості. Не так багато людей нині можуть оцінити справжнє мистецтво, хоч із часом суспільство само приходить до його розуміння. Згадаймо хоча б художників "Салону відсторонених", про яких тільки після їхньої смерті заговорили як про художній напрямок, явище, що має особливі, відмінні від попередніх завдання, оскільки передає найцінніше – враження (impressio)[11], жертвуючи технікою виконання. Самобутність графіка Івана Пеника в його глибокому розумінні ролі, завдань мистецтва, його значення у вирішенні естетичних, моральних, виховних проблем у суспільстві. Творчість подібних художників – це внутрішня потреба (а часто і проблема) особистості в самореалізації, не претендуючи на винагороду, – це приклад відданого служіння власному народові і його культурі. Отож, розповідаючи про життєво-творчий шлях талановитого художника, віддаємо належне його творчості, про яку мають знати не лише наші краяни, а й широкий загал дослідників. На жаль, на даний час в Україні недостатньо підтримується державне книговидання для дітей, відчутна гостра нестача ілюстраторів дитячих книжок і підручників. Ілюстрації І.Пеника підняли б на якісно вищий рівень не лише зарубіжне видання, не кажучи вже про таку необхідну нині для української малечі національну книжку.

[1] Саноцька Х. Крізь призму часу // Жовтень. – 1988. – №12. – С.128–129.
[2] Гнатюк М. Феномен і драма художника з Підвербців // Тижневик Галичини. – 1997. – 11 вересня.
[3] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Kraków, 1982. – T.1. – S.14.
[4] Ничкало С.А. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник. – К., 1999. – С.72.
[5] Франко І. Фарбований лис: Казка. Для дошк. в. / Художник І.Г.Пеник. – К., 1984. – 23 с., іл.
[6] Гудмен Л. Солнечные знаки. – М., 2003. – С.458–505.
[7] Хайкин Р.В. Художественное творчество глазами врача // Природа. – 1989. – №4. – С.40–49.
[8] Графіка молодих художників Львова. Каталог виставки. – Львів, 1987.
[9] Кравченко Я. Світ через призму графіки // Ленінська молодь. – 1987. – 31 березня. – С.3.
[10] Кравчич Д. Феномен творчої волі у житті художника // Діалог культур: Україна у світовому контексті: мистецтвознавство і освіта: Зб. наук. праць / Упор. і відп. ред. С.О.Черепанова. – Львів, 1998. – Вип.3. – С.335–343.
[11] Ничкало С.А. Назв. праця. – С.73.

The article acquaints with the original graphiker and illustrator of works I.Franca, Y.Fedcovicha, O.Cobilyanscoi, I.Vilde, B.Lepcogo, S.Poushica and others. His creation connects deep traditions of folk art and academic school and is not popular for wide society.

Key words: *arts graphic, illustration, imagination, composition, kinds and genres of art, ethnography, creative way, child's book.*

УДК 7.071.1
ББК 85.143(2УКР)7

Володимир ЛУКАНЬ

АВТОПОРТРЕТ ДУШІ ХУДОЖНИКА МИРОСЛАВА ЯСІНСЬКОГО

У статті розглянуто творчий доробок Мирослава Ясінського. Він працює в царині малярства. З 1984 р. учасник мистецьких акцій. Живе і працює в Коломиї. Твори знаходяться в музеях і приватних збірках України, Канади, США, Німеччини, Польщі, Австрії, Італії.

Ключові слова: *мистецтво, малярство, композиція.*

У традиціях українського народного іономалярства зображувати душу у вигляді немовляти у пелюшках. Мабуть, це геніальний варіант зображення душі когось іншого. А як зобразити свою душу, як намалювати автопортрет власної душі? Коли переглядаєш малярство відомого ковалівсько-коломийського, українсько-європейського художника Мирослава Ясінського, видається, що впродовж свого творчого життя він малює автопортрет своєї душі. Є в Мирослава живописний твір "Душа його душі" (2005), який, власне, й визначив суб'єктивну тональність міркувань про творчість, здавалося б знайомого й близького та водночас незбагненного й недосяжного художника.

Творче життя митця, на жаль чи на щастя, не співпадає з біологічним. Однак, коли біологічне життя минає позначку 50, є привід спинитися на мить у стрімкому калейдоскопічному життєвому леті, щоб озирнутися назад, роздивитися довкола, подивитися в майбутнє та, скориставшись півстолітнім пагорбом, зазирнути за обрій. Народився Мирось 1956 року, позаду дитинство в мальовничій гуцульській Ковалівці, незабутні студентські роки в столиці Гуцульщини Косові та столиці Галичини Львові. Промайнули сесії, перегляди, гуртожитське життя у Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва. Його мистецький шлях проліг від академічного живопису, зорієнтованого на фундаментальний рисунок, до живопису декоративного, символічно-узагальненого, зорієнтованого на українську ікону, народне мистецтво. Позаду участь у різноманітних мистецьких акціях, групові та персональні виставки в Україні й за кордоном. Його роботи поїздили по світі, вони були в Австрії, Канаді, Італії, Польщі, Франції, Німеччині. Чимала збірка його робіт у США. Позаду складні перипетії особистого життя. Тепер довкола рідні, близькі, друзі, учні, праця викладача на факультеті дизайну Коломийського інституту та відділу образотворчого мистецтва Коломийського педагогічного коледжу, майстерня і творчість. Саме ці два останні слова, з-поміж інших, є обов'язковими в молитві художника, який, тримаючи в руці пензель, складає пальці так, як тоді, коли хрестишся, інакше автопортрет душі не зобразити.

Кажуть, душа має кілька оболонок: тіло, одяг, інтер'єр, архітектура, село-місто, країна, планета, всесвіт. Вдивляючись у всесвіти душі художника Мирослава Ясінського, у його живопис, малярство на склі, левкаси, усвідомлюєш присутність усіх цих оболонок, хоч відверто бракує спілкування й особливої атмосфери його майстерні. Це зовсім не означає, що твори митця не є самодостатніми у своїй довершеності, це інше, це – ностальгія за особливим відчуттям обраності посвяченого, хто там був, і співчуття тим, кому ще не довелося там бути й це відчути.

Твори Мирослава Ясінського мали й мають успіх. Вони виставлялися, закуповувалися, потрапляли до музейних збірок, до збірок шанувальників мистецтва в Україні та за кордоном. Малярство Мирослава завше помітне у виставкових залах, громадських інтер'єрах чи помешканнях завдяки магнетизму мови інтерпретації, високій культурі виконання, своєрідному колориту, оригінальній фактурі живописної поверхні. Йдеться не про звичну інтерпретацію свого внутрішнього світу засобами малярської техніки, а про таке його тлумачення, де загальнолюдське, дозоване нюансами авторського пережиття, що дозволяє ставитися до цього світу образів як до живої динамічної субстанції, з якої, можливо, створена й твоя душа. А тому цікаво дошукуватися у містичних глибинах його творів схожих особистих станів і переживань, порівняти матерію своєї душі з представленим до огляду автопортретом душі художника, розібратися у своїй духовній сутності та присягтися перед чимось вищим у чесності своїх життєво-поступальних намірів.

Мирослав генетично обдарований український поет малярства. Він полюбляє широкі, сміливо покладені "кольоропростороплощини", а також і лінійні прийоми схематизації живописної, часто фактурної, поверхні у визначеному ним форматі. Він домагається вібрації барв на загрунтованій площині полотна, дерева, левкасу чи скла, випромінюючи дивовижний енергетизм. Живопис майстра активний, магічний, зорганізований імпульсами експресії. Ця темпераментність його письма спричинилася до дивовижної пульсації, своєрідного чуттєвого випромінювання, виразної персоніфікації окремих композиційних плям. У творах "Маленький принц" (2002), "Зимове" (2005), "На межі дотику" (2005), "Сецесія" (2004) відчувається тяжіння до розмаїтих кольорових плям, фактур, яскравості, декоративності. У певний час до його стильового поля приходить свідоме обмеження палітри, яка зводиться до активного використання кількох фарб і їх нюансних переходів, перетікань, як, приміром, у полотнах "Коли приснилось" (2004), "Зелена злива (спогади про Ла-Манш)" (2004), "Коли складені крила" (2004), "Час бика" (2005). Аскетизм у кольорі посилив цінність кожного тону, надаючи деяким деталям вагомості й матеріальності, а деяким, навпаки, – невагомості й нематеріальності.

Мирослав Ясінський завжди щирий перед своїм внутрішнім почуттям, він мандрує станами своєї душі і, на мить зупиняючись, робить швидкі портрети цього стану. Мова його творів загадкова й відверта, завжди нова при постійній упізнаваності. Цій мові відомі асоціації й інтерпретації реальності та магічна влада над іншими вимірами, котрі надають його творам дещиці чистого смутку та легкої меланхолії: "Зі сльозою на щоці" (2005), "Час затемнення" (1999), "В обіймах білого ангела" (2005), "З'ява" (2005). Такі твори, як "Піраміда вічності" (2005), "Час відліку" (2004), "Плин" (2005) – світи, в яких зникли всі просторові та часові межі, в яких нема означених кордонів між явним і вигаданим, мріями й подіями реального життя. Його твори – світ урочистої відстороненості, що спонукає до епічного прочитання і космічного масштабу розуміння. Його твори – одухотворені. Герої його творів "Чорна парижанка" (2003), "Весляр" (2005), "Нічна царівна" (2005), "Сіяч" (2005), "Княгиня" (2000) – живуть своїм власним життям, незалежним від часу і простору. Щось є загадкове в їх мовчазному, але напруженому житті, цьому дивному медитативному стані. Перед нами ніби друга реальність, що за силою впливу не тільки не поступається реальності, а навіть сперечається з нею. Категорія часу у його творах немов уповільнюється і ми вступаємо у сферу споглядальної медитації, що у своїй глибинній основі звернена до вічності.

Достатньо побіжного погляду на малярство Мирослава Ясінського, аби збагнути, що його твори – царина вишуканого, інколи брутально-локального, інколи ніжно-нюансного, але завжди вишуканого кольору. Сплітаючи лінією, площиною, різнобарвні насичені кольором композиції, він створює неповторну живописну субстанцію, яка гранично концентрує смислову метафізичну природу запропонованого твору. Саме кольором йому вдається подолати жорсткість і статичність зображення, вносячи в нього динаміку та експресію ("Злет" (2002), "З птахом на плечі" (2005), "Срібна" (2005), "В ніч на ворожіння" (2005)). Будуючи колорит на принципі різких контрастів, він, завдяки природженому смаку й почуттю міри, ніколи не порушує його цілісності й гармонії. Художник надає перевагу визначеному діапазону кольорів та виражальних засобів, що сприяє мистецькості та витонченості колориту. Він творить наче медіум, що передає емоційні імпульси могутньої духовної сили. Природно, що частою гостею "красиво красивого" чоловіка Мирослава Ясінського є жінка. Про досконалість витончених рук, принадливих й звабливих жіночих тіл і з цим пов'язаних емоцій, він розповідає у творах "Яблуко спокуси" (2002), "Збирання яблука" (2004), "Купання коня" (2005), "Окрилена" (2000), "Акт I, II" (2005) та ін.

Йдучи за законами народного мистецтва, завдяки глибокому внутрішньому такту, митець не впадає в компілятивне стилізаторство. Фольклорна основа, постійно присутня у його творах, виражається лише у відтінках сприйняття, в характері трактування, у підтексті зображуваного, вона – їх друге, нерозгадане, втаємничене значення. Сприйняття народної культури, розуміння засад декоративізму в народному мистецтві дали можливість художнику посилити динамічність композицій та колориту живописних творів. За словами М.Ясінського, народне мистецтво у нього в крові. Олійні полотна "По той бік" (1992), "Мотиви старого хреста (Розп'яття)" (1993); левкаси "Благословення" (2005), "Вертеп" (2003), "Прадавнє" (2005), "Вічне" (2005), "Молитва" (2000) та багато інших творів Мирослава Ясінського дають відчутну спорідненість із давньою українською іконою. Він підсвідомо відчуває глибинну стихію народного мистецтва, природну монументальність зображення, що має визначену семантику. Зображене дає могутній зоровий сигнал, запрошуючи роздивитися, а потім зануритися у світ, запропонований творцем. Тяжіння до цілісності, що провокується народними коренями творчості художника, надає його стилю чіткого синкретичного характеру, який нівелює межі між гранями різних технік малярства: живописом на полотні, на дереві та левкасі, на склі тощо.

Безпосередня дійсність і лінійний простір не здатні існувати з прамовою його натхнення. Митець підпорядковує реальний простір формату владі своєї артистичної магії, розкуто оперуючи малярськими засобами. Створюється переконливе відчуття, що твори Мирослава виникають спонтанно, медитативно під час спілкування з художнім матеріалом, у процесі якого зображуване немов виступає з ліній, форм, площин і кольорів. Світ йому не являється, а виявляється. Безмежний простір твору не є самостійним об'єктом зображення, а засіб вираження, мить вихоплена в момент закритих очей, коли думалося про те, що згодом з'явиться як мистецький витвір. Образотворча мова художника неповторна, вишукана, вибіркова, лаконічна. Інколи художнику замало одного твору для вислову й він звертається до серій

з кількох творів: "Прадавнє" (2000), триптихи "Обереги" (2005), "Писанкове" (2005). Їм притаманний високий ступінь умовності, вишукана чистота контуру й символічність кольору, варіативність деталей композиційних схем. Такі роботи, як "Риба та двоє" (1990), "Втрачений птах" (1992), "Знак янгола" (2005), "Двоє" (2005), "Туга" (2005), "Розмова" (2005) – творяться за законами внутрішньої самоперспективи, що народжується і живиться прагненням індивідуального вираження. Автор свідомо відходить від видимого і явленого в ім'я чистого висловлення духовної реальності. Уже навіть назви його робіт декларують філософську поетику його української, гуцульської душі.

Зустріч із мистецтвом Мирослава Ясінського породжує відчуття повної співприсутності при трансформації світу в інші форми та категорії, коли зайвий раз усвідомлюєш, що для того, щоб це створити, потрібно набагато більше ніж для того, щоб відтворити щось реальне. Унікальна інтуїція дозволяє Мирославові видобувати зі світу нереальності перлини своєрідного особистого життєвотворчого досвіду. У силу безмежності його зацікавлень це видобування завжди несподівано парадоксальне, пов'язане з провокуючим викликом самоаналізу. Щоб краще пізнати свою душу, час від часу варто уважніше вдивитися в душу іншого. Якщо "той інший" – Мирослав Ясінський, то автопортрет душі цього непересічного художника, не залишить нікого байдужим.

The author considers creativity of Myroslav Yasinsky. He works in field of painting. The member of the artistic actions since 1984. Lives and works in Kolomiya. The works are on display at the museums and in private collections in Ukraine, Canada, the USA, Germany, Poland, Austria, Italy.

Key words: *art, painting, composition.*

Президент України Віктор Ющенко дає автограф митцю Дмитру Сиваку на Міжнародному фестивалі гуцулів (м. Яремче, 2007 р.)

МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ ДМИТРА СИВАКА

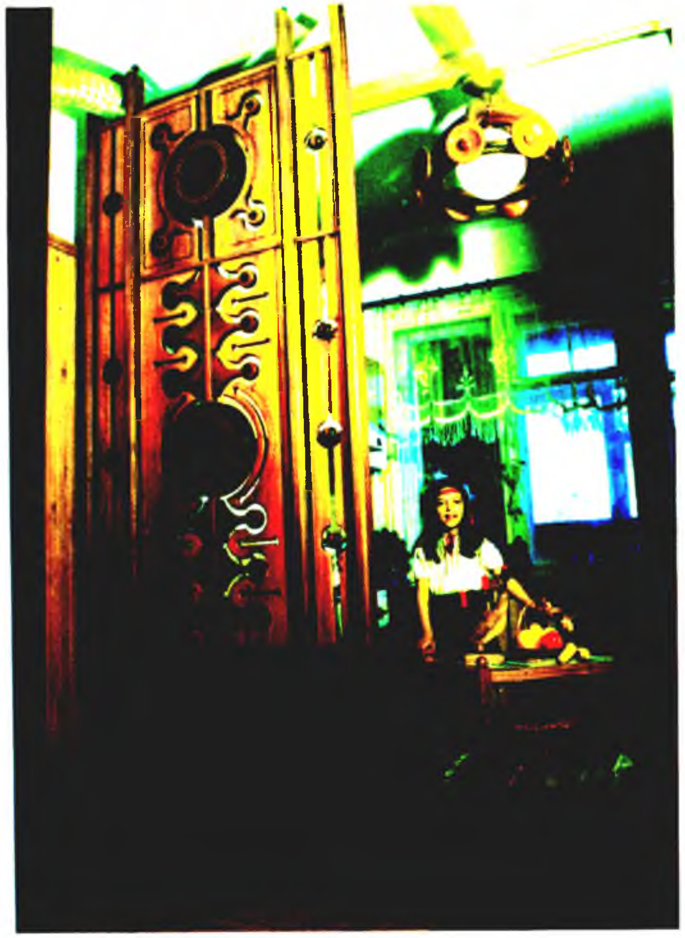

Декоративна решітка в інтер'єрі

Декоративна тарілка

Книга-адрес "Посвята Галичу"

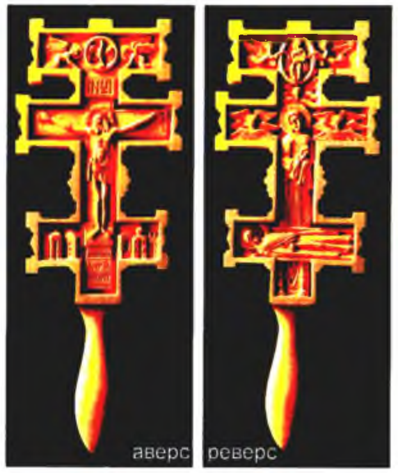

Хрест

Св. Миколай-Чудотворець

Ікона “Володимирівська” (Вишгородська)

Ікона “Покрова”

Декоративний триптих “Хліб”

Роботи Івана Пеника

“Фарбовиний Лис”

“Безконечна казочка”

“Фарбовиний Лис”

“Фарбовиний Лис”

“Бідолашко”

“Некультурна”

Світлини Богдана Кіндратюка

Прикраса на дзвоні 1780 року
із с. Хлібичин Лісний

Церковні дзвони, с. Нижній Вербіж,
зліва – один із дзвонів 1948 р.

Меморіальний
комплекс, м. Коломия

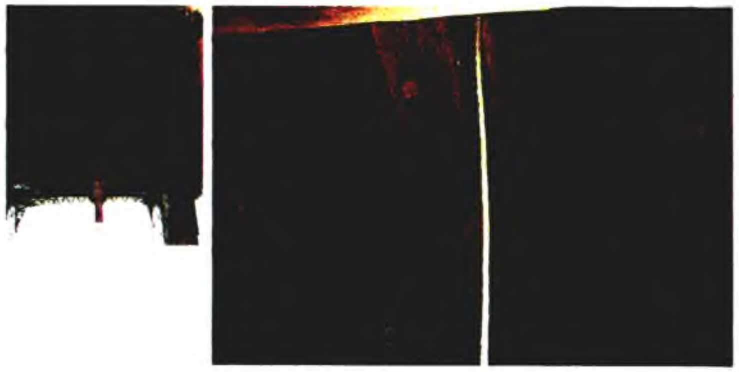

Дзвони отинійської церкви Різдва Богородиці

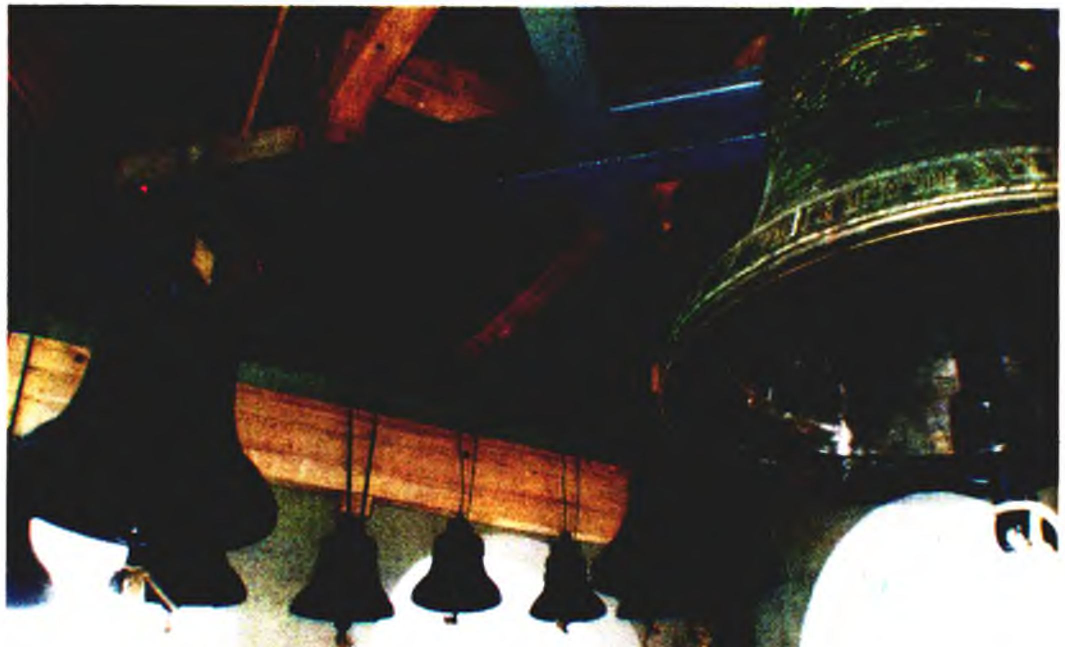

Дзвони Коломийського Миколаєво-Успенського собору. 2006

Роботи Мирослава Ясінського

Піраміда вічності
полотно, олія
60x60, 2005

Час бика
полотно, олія
70x50, 2005

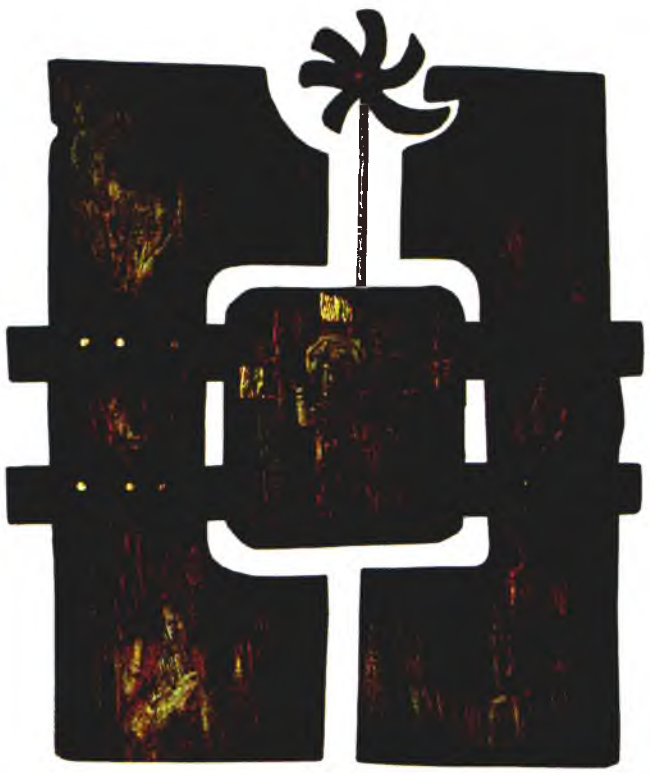

Вічне
дерево, ливкас, олія
59x51, 2005

Із серії "Прадавнє"
дерево, ливкас, олія
50x40, 2000

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Любомир ІЛИН

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ ДО ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ В 1870 р.: ПЕРЕБІГ І РЕЗУЛЬТАТИ

Історія становлення і розвитку українського парламентаризму все частіше стає об'єктом наукових пошуків. Автономія Галичини у складі Австро-Угорської імперії була фактором, що сприяв політичному розвитку українського й польського національних рухів, основним осередком взаємодії яких став Сейм та навколосеймова боротьба. У даній статті здійснюється спроба аналізу виборчої кампанії до Галицького Крайового сейму в 1870 р. Звернуто увагу на аналіз виборчого законодавства імперії Габсбургів. На основі архівних джерел і тогочасної періодики розкривається суспільно-політична боротьба в Галичині напередодні та під час виборів.

Ключові слова: *виборча кампанія, сеймове представництво, національно-політичні рухи, українці, поляки.*

Діяльність Галицького Крайового сейму є важливою складовою історії українського парламентаризму в цілому та українсько-польських стосунків зокрема. Виборча кампанія, у свою чергу, дає уявлення про рівень суспільно-політичної свідомості населення Галичини в певний період. Актуальність дослідження полягає у висвітленні малодослідженої сторінки політичної історії Галичини – виборчої кампанії до Галицького сейму 1870 р. та суспільно-політичної боротьби, що її супроводжувала. Виборча кампанія забезпечувала формування конкретних політичних програм, які, перш за все, мали забезпечити національні інтереси українців і поляків.

Мета дослідження полягає у висвітленні суспільно-політичної боротьби українців і поляків Галичини напередодні та під час виборів до Крайового сейму в 1870 р.

Зацікавленість історією політичного розвитку Галичини знайшла своє відображення у працях українських громадсько-політичних діячів та істориків на межі XIX–XX ст. К.Левицького, А.Вахнянина та ін. Попри свою фактологічну цінність ці дослідження відображають рівень політизації тогочасного галицького суспільства. У радянській історіографії, зважаючи на ідеологічні стереотипи, даній проблематиці не було приділено належної уваги. Виняток становлять дослідження В.Кульчицького, який звернув увагу на правові основи функціонування найвищого крайового органу Галичини, охарактеризував особливості та політичні аспекти виборчого законодавства. У сучасній українській історіографії проблема виборів та суспільно-політичної боротьби навколо них чимраз більше зацікавлює дослідників. Причиною цього є як малодослідженість даної проблеми, так і суспільно-політична актуальність у контексті розвитку українського парламентаризму. Серед вітчизняних науковців необхідно відзначити, передусім, львівських істориків О.Аркушу[1], М.Мудрого[2], І.Чорновола[3], які досліджували хід і наслідки виборчих кампаній, зробили аналіз засадничих принципів законодавства імперії Габсбургів у виборчій сфері.

Вибори до Галицького сейму стали темою наукових досліджень для польських істориків. Так, відомими дослідниками історії Галичини і Крайового сейму є Й.Зрада та С.Гродзіцький[4]. Характерною рисою їхніх праць є висвітлення польського політичного руху й сеймового представництва.

Джерельну базу дослідження складають неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема фонди Крайового комітету, політичного товариства "Руська Рада", Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Значний комплекс джерел почерпнуто з періодики – русофільської газети "Слово" та польських видань "Gazeta Narodowa", "Dziennik Lwowski", "Dziennik Polski", "Tygodnik niedzielny".

У даному дослідженні стосовно жителів Галичини, які на середину XIX ст. називали себе "русинами", будемо використовувати сучасний етнонім "українці".

Юридичні підстави виборчої системи були задекларовані імператорським патентом від 26 лютого 1861 р. – "Крайовим статутом і сеймовою виборчою ординацією для королівства Галичини й Володимирії з великим князівством Краківським"[5]. Для вибору послів формувалося 140 виборчих округів на основі судових повітів. З кожного округу обирали по одному депутату, за винятком Львова та Кракова, які могли представити, відповідно, чотири та три посли. Право голосу мав кожний повноправний громадянин Австрійської імперії, який досягнув 24-річного віку і проживав у громаді не менше шести місяців. Отже, право бути обраним мав кожний, хто досягнув 30-річного віку[6].

Відповідно до § 11 та 12 даного патенту, день виборів оголошував крайовий намісник, про що сповіщалося в усіх крайових газетах не пізніше як за шість тижнів до даного заходу. Варто зауважити, що процедура формування виборчої комісії і проведення виборів була досить демократичною. Комісія формувалася із самих виборців, для громад величиною 500–10000 чоловік становила п'ять членів, а в більших громадах – сім, але за взаємною згодою комісія могла бути й більшою[7]. Абсолютною більшістю голосів комісія вибирала голову. Виборці для голосування запрошувалися відповідно до списку, сформованого напередодні. Підрахунок голосів відбувався у присутності всіх виборців – голова комісії розкривав урну й по одному виймав бюлетень, надриваючи його й зачитуючи ім'я кандидата. Далі передавав бюлетень кожному члену комісії, який повинен був засвідчити його правдивість[8].

Організація виборів здійснювалася відповідно до державного закону. Сам процес голосування відбувався у повітовому центрі, який об'єднував десятки сіл, що перешкоджало виборцям виконати свій громадянський обов'язок. Для прикладу, можна розглянути виборчий округ у Станіславові. До нього входило вісім судових повітів: м. Станіслав, Галич, Богородчани, Солотвино, Тлумач, Тисмениця, Надвірна, Делятин. Виборчі комісії засідали у Станіславові, Богородчанах, Тлумачі та Надвірній[9]. Усього до цього виборчого округу входило 215 сільських громад. Селяни обирали правиборців, які, власне, й голосували за депутатів до Крайового сейму. Одного правиборця обирали в середньому 500 голосуючих, а якщо громада нараховувала 750 мешканців, то вибирали двох[10].

Основою виборчої системи був куріальний принцип, своєрідний пережиток середньовіччя. За словами польського дослідника С.Гродзіцького, вибори були оригінальною задумкою, "породженням куріальної системи"[11]. Відповідно до виборчого законодавства, населення, яке володіло правом голосу, ділилося на чотири курії, що обирали 140 депутатів із 150. Десять місць були вірильними: сім належали найвищим церковним ієрархам (з яких три львівські архієпископи, два – перемишльські, тарнавський і станіславський), також право бути сеймовим послом

отримували ректори Львівського і Краківського університетів. У 1866 р. вірильний голос отримав єпископ Краківський[12]. До першої курії – великої земельної власності – входили власники табулярних маєтків, які протягом року сплачували 200 крон податків[13]. Вони обирали 44 посли. До другої курії – торгово-промислової – входили члени торгово-промислових палат Львова, Кракова та Бродів, які делегували трьох послів. Третя – курія міст – обирала 20 послів. Тут право голосу мали 2/3 списку платників податків, складеного 1849 р.[14]. Четверта курія, яка делегувала найбільше представництво – 46% депутатів, об'єднувала решту громад. Вибори тут проходили у два етапи. Ця курія об'єднувала 90,8% громадян краю[15].

Таким чином, куріальна система із самого початку передбачала забезпечення інтересів великих землевласників. Селяни не могли розраховувати на численне сеймове представництво. З іншого боку, представникам першої курії достатньо кілька десятків голосів для вибору посла, а виборцям із четвертої курії – необхідно було декілька тисяч. Підтвердженням недосконалості виборчої системи можуть бути слова польського депутата, репрезентанта четвертої курії – Ігнатія Дашинського під час дискусії з поміщиком Войцехом Дзєдушицьким: "Граф Дзєдушицький, на мій погляд, для мене нічого не представляє, мене вибрало 20000 громадян, а пана Дзєдушицького якесь товариство з декількох шляхтичів"[16]. Отже, отримавши підтримку у двадцяти тисяч виборців, І.Дашинський володів тими ж повноваженнями, що й депутат від першої курії, якого обрало декілька десятків виборців.

Таким чином, виборче законодавство гарантувало політичне домінування в найвищому представницькому органі Галичини великим землевласникам, які балотувалися, окрім першої, в решту куріях. Така ситуація була властива для всієї імперії Габсбургів. Виборчий закон, відображаючи соціальну структуру суспільства, повністю ігнорував соціальний фактор. Гарантованими для українців були тільки три вірильні місця від церкви.

Передвиборча боротьба велася між українським та польським політичними рухами. Вони були політично різнобарвними, що характеризувалося не лише суспільно-політичними устремліннями а й віковим фактором. Відсутність внутрішньої єдності як серед польського, так і українського проводу, призвела до загострення міжнаціональних протиріч, унеможливлювала досягнення політичного компромісу. Український національно-політичний рух Галичини, на відміну від польського, мав меншу історичну традицію і на початок 1870-х рр. умовно поділявся на дві течії: русофілів та народовців. В історичній літературі нагромаджена значна кількість досліджень, які розкривають історію становлення і розвитку русофільського й народовського рухів[17].

Український політичний рух, сформувавшись у результаті національного відродження, на 1860–1870-ті рр. витворив власну програму національного розвитку. Русофіли, які на той час займали домінуючі позиції в українському політикумі, в ході протистояння "полонізації" закликали до українсько-польської політичної боротьби та відстоювали ідею "единой Руси"[18]. Вони були опонентами народовського руху, який тільки набував поширення і виступав із гаслами єдності українського народу Галичини та Наддніпрянщини. Народовці, які були представниками молодшого покоління, лояльність до імператора поєднували з гаслами міжнаціональної згоди. Виразником їхньої політики була угодова акція Ю.Лаврівського 1869–1870 рр. Закономірно, що різне бачення русофілами й народовцями питань українсько-

польської політики не могло забезпечити внутрішньої єдності. Загалом основною причиною розколу в українському русі були питання правопису та розвитку історичної свідомості, яка б підтверджувала відчуття приналежності до української національної спільноти[19]. Однак, не зважаючи на суперечності, народовці не наважувалися самостійно йти на вибори та вести власну політику[20].

Польський національний рух Галичини, розвиваючись динамічніше, володів кращою політичною організацією і був більш диференційованим. Проте, як і в українському русі, у поляків значну роль відіграв віковий фактор. Якщо молоді польські політики формально не заперечували існування в Галичині двох народів, то діячі старшого покоління вбачали в українцях одне з "plemion", "szczepów" польського народу, певний мовно-фольклорно-релігійний масив[21].

Серед польського політичного руху Галичини виділяють п'ять партій ("стронництв"). Найкраще організованими й підготовленими до виборів 1870 р. були "Львівські демократи", що зосереджувалися навколо Національно-демократичного товариства, створеного 1868 р. у Львові[22]. Лідером "Львівських демократів" був Ф.Смолька. Це була політична сила з власною політичною програмою і статутом. Їхня ідея базувалася на принципах федералізму та "рівної участі в урядуванні краєм всіх суспільних прошарків"[23].

Протилежним за політичними та ідеологічними стереотипами було "Стронництво" Ф.Земялковського, яке в серпні 1868 р. об'єдналося в Сеймі у Польський Клуб (близько 40 депутатів) і отримало назву "мамелюків"[24]. Будучи представниками східногалицької шляхти та заможної частини польської міської інтелігенції, вони виступали за розширення автономних прав Галичини[25]. У 60–70-х рр. XIX ст. сильними були позиції "східногалицьких консерваторів" ("подоляки"), що відображали інтереси великих польських землевласників Східної Галичини й у своїй програмі керувалися, за словами М.Мудрого, "подвійним соціально-економічним та національним антагонізмом"[26]. Домінуючим було гасло автономії Галичини та повного заперечення українсько-польського порозуміння, посилаючись на те, що конфлікту не існує. Варто зауважити, що осередком діяльності названих політичних рухів була Східна Галичина.

Осередком політичної діяльності ще двох польських політичних партій була Західна Галичина, з центром у Кракові. Це були так звані "старі" краківські консерватори та "станьчики". Перші відстоювали гасла потрійного лоялізму та "органічної праці"[27]. Вони відкидали можливість польсько-українського політичного порозуміння, оскільки взагалі не визнавали окремішність української нації в Галичині. Однак для забезпечення лояльності з боку українців, вони були готові йти на поступки у мовній сфері, причому межі цих поступок не були чітко визначені[28]. У 1860-х рр. у середовищі "старих" краківських консерваторів зародилася течія, що згодом отримала назву "станьчики"[29]. Вони критикували традиції шляхетської демократії і вважали, що поляки самі винні в роздрібненості країни через послаблення суспільної дисципліни[30]. Станьчики не бачили цілісної картини українсько-польського протистояння, оскільки не стикалися безпосередньо з українським елементом. Певні поступки в бік українців, на їх погляд, могли б залагодити міжнаціональне протистояння.

Таким чином, польський політичний рух Галичини був надзвичайно різнобарвним, але об'єднаним довкола спільної мети – відновлення незалежності польської держави, важливим кроком на шляху до якого стало розширення автономних

прав Галичини. Відмінністю було ставлення до українського питання: представники Західної Галичини, не стикаючись безпосередньо з українським рухом як політичною силою, не акцентували на ньому свою увагу, тоді як східногалицькі польські політичні рухи виявляли шовіністичні устремління. Незважаючи на політичну різнобарвність, поділ на фракції у Сеймі був досить умовним. Гострих суперечностей і дебатів у середині польського представництва не виникало, що було основним виразником національної консолідації. Боротьба напередодні виборів була моментом для репрезентації власної програми та ідей.

Напередодні виборів до Крайового сейму суспільно-політичне життя в Галичині активізувалося. Ідейні суперечки у переддень виборів точилися передусім на шпальтах крайових газет. Русофільська газета "Слово", починаючи з січня 1870 р., опублікувала цілий ряд статей, у яких говорилося про національні здобутки під час попередніх сеймових засідань і робилися спроби політичних прогнозів на майбутнє. Зрозуміло, що дух цих публікацій був антипольський і завжди висловлювалося бажання позитивного вирішення українського питання. Так, у новорічному привітанні 1870 р. "Слово" бажало полякам "умѣрености и справедливости..., толерации и приличія"[31]. Редакція газети нагадувала слова польського прислів'я: "Хто під ким довго копає, той сам туди впаде"[32]. Публікації польських часописів також відзначалися сарказмом, але попри це в газеті "Tygodnik niedzielny" (додатку до "Gazeta Narodowa"), публікувався ряд статей, які мали на меті схилити на свій бік українське населення під час виборів. Автори з прихильністю писали про українців, що: "Русь свята, мила мати наша, багато синів маєш"[33]. Депутатом Сейму міг бути: "...без різниці чи він Русин чи Поляк, чи хлоп чи пан..."[34], лишень би відрізнявся енергійністю, чесністю та порядністю. Лояльні висловлювання поляків щодо українців були властивими тільки напередодні виборів і здійснювалися з метою залучення на свій бік значної кількості українських виборців.

Польські політичні рухи, попри спільність дій у Крайовому сеймі щодо українського питання, вели між собою боротьбу за політичне домінування в Галичині. Найбільш гостре протистояння було між "Стронництвом" Ф.Земялковського і "львівськими демократами". Вони вели гостру полеміку на шпальтах місцевих газет. Так, "мамелюків" підтримував "Dziennik Polski", а відчасти й "Gazeta Narodowa", а демократів – "Dziennik Lwowski". "Gazeta Narodowa" у статті від 19 червня 1870 р. заявила, що виборчий рух розвивається не так активно, як того хотілося б, через скликаний напередодні у Львові з'їзд Демократичного товариства Ф.Смолки[35]. Демократи, що були просякнуті шляхетською ідеологією, виникли як явище антишляхетське й виступали за рівну участь в урядуванні краєм усіх суспільних прошарків[36]. "Мамелюки" не розділяли таких поглядів і виступали за збереження історично сформованого принципу, за яким найвища повнота влади знаходиться у шляхти. "Стронництво" Ф.Земялковського не поділяло програми "радикального федералізму" Ф.Смолки, який вони називали авантюрою та "іграми з вогнем"[37]. Особливо їх не задовольняла теза про те, що в жодному разі не можна поступатися перед Віднем у розширенні автономних прав. Демократичне товариство після з'їзду 18 червня 1870 р. оголосило відозву до виборців усього краю, в якій зазначалося: "Від вибору послів Ваших залежить, яким шляхом справа (малося на увазі програма федералізації. – **Л. І.**) та піде..."[38].

Виборчою кампанією польських політичних партій керував Центральний передвиборчий комітет, який окремо діяв у Східній і Західній Галичині[39]. Створювався він з ініціативи "Польського кола" задля забезпечення чіткого контролю над виборчим процесом. На виборах 1870 р. Центральний комітет виборчий очолював К.Грохольський[40]. Факт створення двох окремих польських передвиборчих комітетів для обох частин Галичини свідчить про існування двох різних політичних підходів. Східногалицька преса виборчому рухові в Західній Галичині приділяла не надто багато уваги. З'являлися окремі повідомлення аналітичного характеру. Так, "Gazeta Narodowa", характеризуючи "станьчиків", прийшла до висновку, що вони є лояльними до уряду й мають на меті "збереження будь-що міністерства Потоцького…"[41]. Тобто "станьчики" крайову політику вели в рамках урядової політики прем'єра А.Потоцького.

Постійно конкуруючи з поляками, українці змушені були розвиватися в напрямку до чіткої політичної організації, що дозволило б зменшити внутрішні розбіжності. Необхідно було утворення, яке б займалося організацією і проведенням виборів до Крайового сейму. Вирішення цих завдань покладалося на новостворену "Руську Раду", передумовою створення якої слугувало загострення українсько-польських стосунків і дедалі очевидніший провал угодової акції Ю.Лаврівського[42]. Газета "Слово" з цього приводу писала, що час пасивності закінчився і пора активно діяти[43], а метою товариства визначалося "защита правъ русского народа"[44]. Створення подібного політичного органу було новим етапом у розвитку українського руху в Галичині. Ініціатори називали "Руську Раду" першою "партією" українців Галичини, але слушно зауважували, що вона не була класичним зразком західноєвропейських партій[45]. Редактори русофільського часопису "Слово" з радістю повідомляли, що факт створення "Руської Ради" знайшов інформаційне відображення на сторінках німецької газети "Zukunft", яка з цього приводу зазначала, що створення політичного органу українців сильно занепокоїло поляків, які самі були в тому винні[46].

Організацією виборчого процесу українців у 1870 р. керував "Центральний комітет передвиборчий", який був виділом "Руської Ради"[47]. Напередодні виборів "Центральний Комітет" 3 (15) червня, направив звернення до кандидатів-українців, членів товариства "Руська Рада". Воно адресувалося 32 кандидатам, однак із списку були викреслені два прізвища, зокрема Юліан Красицький змушений був поступитися кандидатурою на користь Корнелія Мандичевського[48], який користувався більшою підтримкою серед населення. До кандидатів-українців ставилися високі вимоги, на думку кандидата в депутати, священика, Йосипа Яюса "...избраный зосталъ человѣкъ сталого и щирого-русского характера, который рѣзко и смѣло вступалъ – бы вѣза пригнетеными нынѣ правами народности нашей в Галиціи…"[49]. Тобто вимоги до кандидата були витримані в рамках національної і політичної програми "Руської Ради".

Таким чином, передвиборча боротьба 1870 р. ознаменувалася для українців створенням першої політичної організації, яка повинна була забезпечити національну єдність, але за умов домінування русофілів. Однак якщо завдання з організації виборів "Руська Рада" виконала, то об'єднати український рух не змогла.

Передвиборча боротьба в Галичині велася активно й цілеспрямовано. Проте варто відзначити, що на початок 1870-х рр. інтерес до крайової політики дещо ослаб. Конституційні реформи 1867 р. та часта зміна міністерств ослабили "політичний

запал" як поляків, так і українців, що відобразилося на рівні активності передвиборчої боротьби. Польський політичний рух, будучи більш організованим, переважав український, що було вагомою складовою перемоги на виборах. Домінація польського політикуму зберігалася аж до 1914 р., коли Сейм припинив свою роботу у зв'язку з початком війни.

Закон про вибори визначав час і межі агітації та інформування населення. Українці, які балотувалися до Крайового сейму, були здебільшого священиками й закономірно вели агітацію до чи після служби. Це було причиною зауважень із боку польських політиків, які звинувачували українських послів у порушенні виборчої ординації. Незаконна агітація на території церкви стала причиною відхилення мандату українця Йосипа Яюся, якому, до абсолютної більшості голосів – 93, не вистачило одного голосу. Поляки акцентували увагу на тому, що Й.Яюсь агітував біля церкви. Василь Ковальський (український депутат) з цього приводу заявив, що така ситуація була властива більшості округів і в разі визнання агітації незаконною, необхідно відмінити вибори взагалі[50]. Крім мандата Й.Яюся, Сейм із різних причин не підтвердив мандат ще двох українських депутатів – Василя Андріївського та Михайла Демківа[51]. Таким чином, перемога на виборах не гарантувала депутатського мандату, процес затвердження відбувався на перших засіданнях Сейму.

Вибори депутатів до Галицького Крайового сейму проходили в декілька етапів. Кожна курія вибирала послів у різні дні. Це було ще одним моментом недосконалості виборчого законодавства, оскільки ті, хто не був обраний у своїй курії, брали участь у виборах від решти трьох курій. Це нерідко вело до численних суперечностей. Так, у ході виборів А.Голуховський був обраний депутатом одночасно по Заліщицькому та Жовквівському округах, подібною була ситуація з вибором Ф.Землковського, якого обрали у Львові та Стрию[52]. У такій ситуації переможець відмовлявся від одного з двох мандатів, що призводило до перевиборів, які, зазвичай, відбувалися під кінець року чи протягом каденції.

Вибори від останньої курії, яка давала найчисельніше сеймове представництво, відбулися 5 липня 1870 р[53]. З огляду на пережитки куріальної системи, вибори характеризувалися численними порушеннями та фальсифікаціями, що безпосередньо відображалося на результаті. Про малоосвіченість галичан та віддаленість від крайової політики свідчить той факт, що велика кількість виборців віддавали свої голоси за імператора Франца Йосифа. Такий приклад "народного волевиявлення" засвідчує віру сільського населення Галичини, причому як українців, так і поляків, у доброго і справедливого монарха, недовіру до місцевої політичної еліти. У Сеймі під час затвердження посольських мандатів ситуація з голосами, відданими на користь імператора, була причиною гострих дебатів і спекуляцій. У виборчому окрузі Перемишль – Нізанковичі, де перемогу здобув український кандидат Григорій Шашкевич (отримав 56 голосів), за імператора Австро-Угорщини було віддано 47 голосів[54]. Варто взяти до уваги, що загальна кількість виборців у даному окрузі – 125 чоловік, а абсолютна більшість, необхідна для перемоги, – 65[55]. Дискусія, що розгорілася під час шостого засідання Крайового сейму 26 серпня 1870 р. щодо виборів по округу Перемишль – Нізанковичі, завершилася підтвердженням мандату Г.Шашкевича[56]. Заслуга в цьому належала Василю Ковальському та Миколі Зиблікевичу, які зауважили, що голоси, віддані за імператора, є недійсними й тому не можуть

ураховуватися до загальної кількості. Виходячи з цього, абсолютна більшість становить не 65, а 40 голосів, що було достатнім для перемоги Г.Шашкевича.

Отже, передвиборча боротьба в Галичині в 1870 р. характеризувалася напруженими суперечностями як між українським і польським політичними проводами, так і внутрішньою боротьбою всередині українського і польського політичних рухів. За домінування польського політикуму українці не могли розраховувати на численне сеймове представництво. Українські кандидати балотувалися у Східній Галичині, тоді як у західній частині краю боротьба велася виключно між поляками. Унаслідок виборчої кампанії 1870 р. "Руський клуб" (сеймова фракція українських послів) нараховував 32 депутати, обраних із четвертої курії, два вірильні місця і два мандати від курії міст [Дод. А.], загалом 36 членів. Більшим українське представництво було тільки під час першої каденції 1861–1866 рр. – 50 депутатів[57]. З кінця 1870-х рр. і до 1914 р. кількісний склад української сеймової фракції постійно зменшувався.

Проте результати виборів не були остаточними, причиною цього були численні фальсифікації та відмови від мандату. Значна кількість депутатів були людьми похилого віку. Вік і погане здоров'я стало причиною того, що вже на другому засіданні посол Юзеф Зайферт склав із себе повноваження[58]. Траплялися випадки, коли протягом каденції, яка тривала шість років, посол помирав, після цього відбувалися довибори. Під час додаткових виборів, як правило, обирався депутат, який мав ті ж ідейні погляди, що й покійний. Прикладом цього є додаткові вибори 1873 р., організовані після смерті Ю.Лаврівського, перемогу на яких отримав народовець Микола Антоневич[59].

Отже, самі вибори не давали остаточного результату, необхідно було пройти тривалу процедуру підтвердження мандатів, що здійснювалося під час сеймових засідань. Непідтвердження посольського статусу вело за собою підготовку до нових виборів, що, незважаючи на локальний характер, набували безкомпромісного характеру. Варто відзначити, що вибори 1870 р. пройшли досить спокійно й випадків фізичного насилля, як це було властиво для 1890-х рр., не було зафіксовано. "Gazeta Narodowa" зазначала, що ніде в імперії вибори не проходили так "ліниво", як у Галичині[60]. Це було закономірним, оскільки широкі народні маси були політично пасивними, але з іншого боку, перегрупування сил в українському та польському політичному проводі дедалі більше вело до загострення суперечностей.

Таким чином, виборча кампанія 1870 р. мала декілька важливих наслідків, насамперед, для українців. По-перше, українці після виборів вийшли з власною політичною організацією з чіткою програмою та структурою – "Руською радою". Це був важливий крок до політичної структуризації українського руху. По-друге, українці здобули досить численне представництво – близько 24% місць, що давало змогу виносити власні постанови на розгляд Сейму. По-третє, під час виборів 1870 р. остаточно розкрилися основні суперечності між русофілами й народовцями. Польський політичний рух, перевагу якому гарантувало виборче законодавство, займав домінуюче становище в найвищому представницькому органі Галичини. Попри внутрішні суперечності в середовищі польського політикуму, передвиборча боротьба була шляхом до формування спільної національно-політичної концепції відродження польської держави. Загалом, виборча кампанія 1870 р. стала черговим

етапом до становлення принципів парламентаризму в Галичині, сприяла піднесенню політичної свідомості населення, стала каталізатором українського та польського політичних рухів.

Ураховуючи всі аспекти й особливості виборчої кампанії, у додатку подаються списки депутатів, присутніх під час відкриття третьої каденції Сейму 20 серпня 1870 р.

[1] Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – 186 с.

[2] Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60–70-ті рр. XIX ст.) // Республіканець. – 1995. – №1-2. – С.35–42; Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. – Вип.3-4. – С.58–119.

[3] Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. – Львів, 2000. – 270 с.

[4] Grodziski S. W krolewstwie Galicji i Lodomerii. – Kraków, 1976. – 302 s.

[5] Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.). – Львів, 1965. – С.6.

[6] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.309. – Т.4 (Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка, м. Львів), оп.1, спр.2530 (Закон о выборах депутатов в сейм для Королевства Галичини и Володимерии с великим княжеством Краковским), арк.6.

[7] Там само. – Арк.10.

[8] Там само. – Арк.14.

[9] ЦДІАЛ, ф.196 (Політичне товариство "Руська Рада", м. Львів), оп.1, спр.25 (Протоколи виборчих округів і охоплених ними судових повітів та сільських громад), арк.83.

[10] Батенко Т. До історії формувань виборчої системи в Галичині… // Республіканець. – 1994. – №3-4. – С.37.

[11] Grodziski S. W krolewstwie Galicji i Lodomerii. – Kraków, 1976. – S.220.

[12] Батенко Т. Назв. праця. – С.36.

[13] Кульчицький В.С. Назв. праця. – С.6.

[14] Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – С.10.

[15] Кульчицький В.С. Назв. праця. – С.7.

[16] Grodziski S. Op. cit. – S.220.

[17] Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії, стан і перспективи дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2001. – Вип.9. – С.254–281; Мудрий М., Аркуша О. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.465–500; Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Там само. – С.199–214; та ін.

[18] Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60–70-ті рр. XIX ст.) // Республіканець. – 1995. – №1-2. – С.35.

[19] Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.207.

[20] Мудрий М. Назв. праця. – С.37.

[21] Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. – Вип.3–4. – С.74.

[22] Там само. – С.79.

[23] Там само. – С.79.

[24] Там само. – С.78.

[25] Там само. – С.78.

[26] Там само. – С.77.

[27] Там само. – С.75.

[28] Там само. – С.76.

[29] Там само. – С.76.

30 Дыбковская А., Жорын Н., Жорын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. - Варшава: ПВН, 1995. - С.208.

31 Новый годъ // Слово. – 1870. – Ч. 1. – 3 (15) січня. – С.1.

32 Там само. – С.1.

33 Kto jest pryjatelem ruskoho naroda? // Tygodnik niedzielny. – 1870. – №28. – 9 Lipca. – S.110.

34 Jakich wybierac poslow? // Ibid. – №23. – 4 czerwca. – S.90.

35 Ruch wyborczy // Gazeta Narodowa. – 1870. – №153. – 19 czerwca. – S.1.

36 Мудрий М. Назв. праця. – С.79.

37 Kandydatura Smolki i Ziemialkowskiego // Dziennik Polski.– 1870. – №181. – 4 lipca. – S.1.

38 Centralny Komitet wyborczy towarzystwa demokratycznego… // Dziennik Lwowski. – 1870. – №138. – 18 czerwca. – S.1.

39 Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60–70-ті рр. XIX ст.) // Республіканець. – 1995. – №1–2. – С.39.

40 Там само. – С.39.

41 Akcja polityczna // Gazeta Narodowa. – 1870. – №150. – 15 czerwca. – S.1.

42 Мельник В.І. Утворення та організаційні засади діяльності політичного товариства “Руська Рада” (1870–1871 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.VIII. – С.32.

43 Наши дѣла. Руская Рада // Слово. – 1870. – Ч. 31. – 22 квітня (4 травня). – С.1.

44 Там само. – Ч.32. – 25 квітня (7 травня). – С.1.

45 Партіи на Галицкой Руси // Там само. – Ч.43. – 3 (15) червня. – С.1.

46 Там само. – С.1.

47 Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60–70-ті рр. XIX ст.) // Республіканець. – 1995. – №1–2. – С.38.

48 ЦДІАЛ. – ф.196 (Політичне товариство “Руська Рада”, м. Львів), оп.1, спр.26 (Відомості, протоколи і інші матеріали про участь правління товариства у виборчих кампаніях в Галичині та в організації клубу українських депутатів), арк.4.

49 Там само. – арк.21.

50 Sprawozdania Stenograficzne z pierwszej sesyi trzeciego peryodu Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem w roku 1870. – S.95.

51 Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. – Львів, 2000. – С.135.

52 Sklad sejmu galicijskiego // Dziennik Lwowski. – №164–165.

53 ЦДІАЛ, ф.165 (Крайовий комітет, м. Львів), оп.1, спр.295 (Протоколи виборчих комісій про результати виборів депутатів до Крайового сейму), арк.9.

54 Sprawozdania Stenograficzne z pierwszej sesyi trzeciego peryodu Sejmu krajowego… – S.86.

55 Ibid. – S.86.

56 Ibid. – S.86.

57 Чорновол І. Назв. праця. – С.227.

58 Sprawozdania Stenograficzne z pierwszej sesyi trzeciego peryodu Sejmu krajowego… – S.8.

59 Чорновол І. Назв. праця. – С.135.

60 Uwagi nad kandydaturami poselkiemi // Gazeta Narodowa. – 1870. – №157. – 22 czerwca. – S.1.

The history of origin and development of Ukrainian parliamentary often becomes as an object of scientific investigations. Authonomic of Galychyna in the complement of Austro-Hungary was the factor of political origin of Ukrainian and Polish national movements Country Council and fight around it have become the main center of interaction of these movements.

In the article the analysis of election to Galychyna Country Council in 1870 has been given. The main analysis has been given to electoral legislation of Gabsburg's imperia. On the base of archives documents and periodic one's the social-politic fight in Galychyna before election and after it's carrying out has also been discovered.

Key words: *Election, council's representation, national-politic movements, Ukrainians, Poles.*

Додаток А.

Список послів Галицького Крайового сейму*

Вірилісти: *1. Юзеф Сембратович – архієпископ Львівський, митрополит Галицький.* 2. Фрідріх Скобель – ректор Ягелонського університету. 3. Герман Шмідт – ректор Львівського університету. 4. Григорій Шимонович – архієпископ Львівський. 5. Віехшлейскі Франціх Ксавері – архієпископ-митрополит Львівський.

І. Курія великих землевласників: 1. Еразм Волянський. 2. Генріх Водзіцький. 3. Людвіг Водзіцький. 4. Юзеф Верещинський. 5. Едвар Вейсман. 6. Францішек Тшеіческі. 7. Францішек Торосевич. 8. Еміль Торосевич. 9. Людвіг Шимоновський. 10. Station Старовірський. 11. Єверин Смарчевський. 12. Зенон Слонецький. 13. Павло Скварчинський. 14. Людвіг Зкрижинський. 15. Євстахій Рульський. 16. Станіслав Поляновський. 17. Валерян Подлевський. 18. Густав Пйотровський. 19. Октав Пєтруський. 20. Францішек Пашковський. 21. Володимир Лос. 22. Август Лос. 23. Мауриций Країнський. 24. Шчесни Козєбродський. 25. Юліан Клачко. 26. Аполінарій Яворський. 27. Мауриций Кабат. 28. Генріх Янко. 29. Цезар Галлер. 30. Петро Гросс. 31. Казимир Ґрохольський. 32. Агенор Голуховський. 33. Антоній Голеєвський. 34. Едвард Ґнєвощ. 35. Едвард Дзвонковський. 36. Єжи Чарторизький. 37. Олександр Борковський. **38. Леон Сапєга (призначений маршалком Сейму).** 39. Каєтан Агопсович. 40. Юзеф Шуйський. 41. Фрідріх Байст. 42. Ян Цалковський.

ІІ – ІІІ. Курія міст і торгово-промислова: 1. Микола Зиблікевич. 2. Флоріан Земялковський. 3. Людвіг Вольський. 4. Фердинанд Вайгель. 5. Юліан Щемеловський. 6. Францішек Стриговський. 7. Францішек Смолька. 8. Зигмунд Савчинський. 9. Адам Сапєга. 10. Климентій Рутовський. 11. Юзеф Маєр. 12. Ігнацій Камінський. 13. Натан Калір. 14. Герман Френкель. 15. Юліан Дунаєвський. 16. Вацлав Домбровський. 17. Еусебіуш Черкавський. 18. Леон Гржановський. 19. Юзеф Бреєр. 20. Криштоф Богданович. 21. Владислав Бадені. ***22. Юліан Лаврівський (віцемаршалок Сейму).***

IV. Курія малої посілості: 1. Стефан Золандж. 2. Стефан Заморський. *3. Олексій Заклинський.* 4. Микола Волянський. 5. Мацьєж Влодек. 6. Ян Вишневський. 7. Ян Терезін. 8. Юзеф Тишковський. 9. Адольф Тетмаєр. 10. Ян Тарнавський. 11. Станіслав Щурлей. 12. Владислав Шотт. 13. Іван Шептицький. *14. Григорій Шашкевич.* 15. Ян Склавінський. 16. Вільгельм Сімінський. 17. Антоній Сівіч. 18. Юзеф Зайферт. 19. Андрій Ридзовський. 20. Альфред Потоцький. 21. Михайло Попель. 22. Фелікс Погорецький. *23. Антоній Петрушевич.* 24. Еміль Пфайфер. *25. Іван Пелех. 26. Іван Озаркевич.* 27. Ян Оскард. 28. Антоній Михальський. *29. Кирило Мандичевський. 30. Павло Лісинецький. 31. Іван Левицький.* 32. Якуб Ласкоць. 33. Єджи Кузара. *34. Йосип Кульчицький. 35. Гаврило Крижанівський.* 36. Корнелій Кжешунович. 37. Михайло Кроль. *38. Йосип Красицький. 39. Михайло Козанович.* 40. Генріх Конопка. *41. Василь Ковальський. 42. Петро Коциловський. 43. Василь Коцько.* 44. Єджи Кобилаж. 45. Юліан Кіршмаєр. *46. Іван Карепин. 47. Матвій Кашевко. 48. Степан Качала. 49.* Юзеф Ясінський. *50. Амброзій Яновський. 51. Юзеф Яюсь. 52. Данило Іванішов. 53. Кирило Губар.* 54. Францішек Говард. 55. Аполлінарій Гоппен. *56. Ігнатій Галька. 57. Теодор Гайдамаха.* 58. Томаш Гавронек. 59. Петро Горбачевський. *60. Василь Фортуна.* 61. Шчесни Фірлей. *62. Ілля Фецак.* 63. Юзеф Дрозд. *64. Михайло Демків. 65. Василь Цалковський.* 66. Францішек Храпок. *67. Микола Бойчук. 68. Іван Боднар. 69. Федір Білоус.* 70. Володимир Баворовський. 71. Кароль Барточевський. 72. Юзеф Баум. 73. Томаш Городицький. 74. Юзеф Покальський.

Вірильне місце належало також єпископу Перемишльському Івану Сатурнусу Ступницькому, але на відкриття Сейму він не з'явився. Характерною особливістю виборчого законодавства було те, що протягом каденції власники вірильного мандату змінювалися. Це було закономірним фактом з огляду на часту зміну вищих церковних ієрархів та ректорів університетів. Так, замість ректора Львівського університету Германа Шмідта власником вірильного мандату в 1871 р. став доктор права Коттер – новий ректор. Ректора Ягелонського університету Фрідріха Скобеля замінив доктор світової теології професор Теліга, який, відповідно, став депутатом (Див.: Sprawozdania Stenograficzne z drugej sesyi trzeciego peryodu Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi I Lodomeryi wraz z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem w roku 1871).

* Дані подаються на основі списку депутатів, присутніх під час відкриття третьої каденції 20 серпня 1870 р. (Див. Sprawozdania Stenograficzne z pierwszej sesyi trzeciego peryodu Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem w roku 1870. – S.9–26.); Курсивом подано українських депутатів Галицького Крайового сейму, які входили до “Руського Клубу” (Див: Чорновол І. Українська фракція Галицького Крайового сейму 1861 – 1901 рр. – Львів, 2000. – 270 с.).

УДК 94 (477) "19"+9(470)"19"
ББК 63.3 (4 Укр)

Сергій ДОБРЖАНСЬКИЙ

ТОВАРИСТВО "РУСЬКА БЕСІДА" НА БУКОВИНІ Й ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ КРАЮ (1869–1940 рр.)

В статті проаналізовано діяльність товариства "Руська бесіда" щодо формування української еліти краю, залучення освічених верств до національно-просвітницької та громадянської діяльності.

Ключові слова: *Буковина, "Руська бесіда", просвітницький рух, національний рух, українська еліта.*

Період другої половини XIX – початку XX ст. був часом швидкого розвитку національного руху на Буковині, формування свідомої української інтелігенції, яка взяла на себе основний тягар громадської роботи. Головними й безпосередніми втілювачами цих ідей були активісти різних громадських об'єднань, яких виникло чимало в умовах австрійського ліберального конституційного ладу. Одним із найбільших громадських об'єднань було культурно-просвітницьке товариство "Руська бесіда", з лав якого вийшла ціла плеяда інтелігентів-патріотів. Воно і стало об'єктом нашої роботи. Предмет дослідження – різнобічна діяльність "Руської бесіди" з формування української еліти краю, згуртування української провідної верстви.

Дана проблема на сьогодні недостатньо вивчена, хоч окремих зауважень, згадок, повідомлень про діяльність "Руської бесіди", в тому числі й щодо формування української еліти є чимало. Серед написаних у часи існування товариства книг варто назвати "Ілюстровану історію "Руської бесіди" в Чернівцях" Є.Дмитріва. У цій книжці осмислені деякі аспекти історії товариства, які відбулися з 1869 до 1909 рр. Особлива увага присвячена культурно-просвітницькій діяльності. Важливою є праця С.Смаль-Стоцького "Буковинська Русь", де культурно-просвітницька діяльність товариства розглядається як складова частина українсько-румунського суперництва в краї за вплив на селянські маси. Чимало важливої інформації про перші кроки розвитку товариства містить праця О.Маковея "Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича", написана на зібраних автором епістолярних та мемуарних джерелах.

У радянський час досліджень діяльності товариства "Руська бесіда" на Буковині фактично не провадилося, на неї було накладено тавро буржуазно-націоналістичної інституції. Серед діаспорної літератури слід відзначити багатопланову працю авторського колективу під керівництвом Д.Квітковського, Т.Бриндзана та А.Жуковського "Буковина. Її минуле і сучасне", опубліковану в 1956 р. Щоправда, стосовно "Руської бесіди" вона мала переважно інформативний характер.

В умовах незалежної України про діяльність "Руської бесіди" на Буковині опубліковано цілу низку невеликих, переважно публіцистичних статей, які не претендували на наукове осмислення діяльності товариства, практично не вводили в науковий обіг нового фактичного матеріалу.

Головним джерелом написання наукової статті стали повідомлення газети "Буковина", створеної за сприяння "Руської бесіди". Використані також матеріали з газет "Слово", "Руслан", "Нова Буковина", "Народний Голос". Важливе значення для написання статті мали матеріали Державного архіву Чернівецької області (далі – ДАЧО), зокрема, фонди 3 (Буковинська крайова управа), 18 (Префектура Заставнівського повіту), 38 (Чернівецька квестура поліції) та 118 (Чернівецький повітовий трибунал).

Безперечно, культурно-просвітницьке товариство, яке проіснувало понад 70 років, виростило не одне покоління відомих діячів, які зробили великий внесок у розвиток як Буковинського краю, так і "Руської бесіди" зокрема. Для розуміння пріоритетів формування еліти краю в різні періоди варто, на наш погляд, проаналізувати, кому товариство надало звання почесного члена, а також хто з відомих діячів краю в силу різних причин такого звання не отримав, хоч, очевидно, й заслуговував. Відповідно до статутів, членство в організації було трьох видів: допоміжне, звичайне та почесне. Останнє звання мало найвищий статус, оскільки "членом почесним міг бути кожний, хто яким ділом для руского народу або товариства дуже заслужився"[1]. Але такий статус не завжди був обумовлений впливом на загально-буковинські справи. Прикладом таких рішень стало визначення в 1870-х рр. почесними членами: І.Наумовича, Б.Дідицького, В.Качковського, А.Шанковського та інших провідних діячів москвофільського руху в Галичині. Таким жестом "Бесіда", очевидно, хотіла показати приналежність до ідей панславізму й бажання втілювати їх на території Буковини. О.Кониському, Чайченкові й І.Нечуй-Левицькому надали звання почесних у 1895 р., підкреслюючи тим самим повагу до письменників. На першому етапі розвитку виділ "Руської бесіди", що стояв на москвофільських позиціях, не надавав більше почесних звань.

Найбільш яскравою особистістю, котра яскраво характеризувала тодішніх провідників краю, був перший голова товариства "Руська бесіда" Василь Продан. Його постать викликала чимало суперечок серед дослідників історії товариства. З одного боку, він фундатор товариства, яке мало на меті об'єднати українців Буковини в один цілісний організм, з іншого, – це москвофільський діяч, який намагався відкинути "усе простацьке, народне", а запровадити в українське суспільство "наукове", тобто, за його розумінням, російське. Саме за керівництва Продана товариство фінансово узалежнилося від російського консульства та "Слов'янського Благодійного товариства"[2]. Однак В.Продан був людиною свого часу й по-іншому мислити просто-напросто не міг. Будучи священиком, на перше місце він ставив церковні справи, вважав русинське населення краю частиною православного великоросійського народу. Усе ж, на наш погляд, потрібно віддати належне першому керівнику товариства "Руської бесіди" за мужність і незборимe прагнення до утвердження товариства в умовах несприятливих суспільно-політичних обставин. Більшість священиків відвернулися від "Бесіди", коли побачили, що консисторія не збирається опікатися організацією, а після смерті Гакмана й переходу влади в митрополії до румунів, узагалі для служителів церкви участь у діяльності товариства була поставлена під загрозу[3]. Усе ж В.Продану вдалося вберегти "Руську бесіду" від занепаду.

Не менш важливу роль у товаристві відігравали Л.Сахнович та Т.Дронь[4], які доклали максимум зусиль для видання перших друкованих видань "Бесіди" та розробили статут товариства. Незважаючи на невисокий рівень цих видань, вони все ж сприяли зростанню національної свідомості українського населення краю.

В актив Г.Онишкевичу потрібно віднести організацію читань провідних літературних та публіцистичних творів для малописьменного населення[5]. Своєю чергою І.Глібовицький став засновником та редактором газети "Буковинська Зоря", яка хоч і не була популярною серед населення краю через своє "язичіє", все ж стала першим періодичним друкованим виданням українців у Буковині[6].

Тривалий час товариство "Руська бесіда" не визначало почесних членів. Лише 1886 р., із нагоди 25-літнього ювілею письменницької праці, таке звання було вручено Ю.Федьковичу[7]. Його він отримав не лише завдяки своєму письменницькому таланту, а й за надану допомогу в організаційному становленні товариства. Відомо, що він був одним з ідеологів створення "Бесіди", щоправда під назвою "Покрова". Тільки через розбіжності з тогочасними керівниками "Руської бесіди" на ґрунті несприйняття Федьковичем проросійського, антинародного розвитку товариства, він відмовився від початкової участі у ньому. Додамо, що Федькович був також головним редактором газети "Буковина" та багатьох інших видань "Бесіди".

У 1887 р. "Бесіда" удостоїла відзнакою "почесний" С.Воробкевича, який був членом товариства від самого його створення, деякий час очолював виділ, брав активну участь у видавничому житті, друкуючи свої твори в усіх періодичних виданнях "Руської бесіди". С.Воробкевич також був одним із редакторів "Буковинського календаря", часто виїжджав на відкриття читалень і, як зазначили сучасники, "такого працьовитого, щирого і спосібного русина у священичій рясі не мала буковинська Русь до тих пір"[8]. Виокремимо також С.Воробкевича як письменника. Серед найвідоміших його творів варто відзначити: мелодрами "Гнат Приблуда", "Вбога Марта", історичні п'єси "Василько Ростиславич", "Петро Конашевич-Сагайдачний", "Кочубей та Мазепа" й ін.[9].

1888 р. відзначили двох членів товариства: О.Окуневського та С.Винницького. О.Окуневський вступив до товариства 1870 р. і тривалий час був виділовим, займався господарською діяльністю "Бесіди". У 1879 р., коли між москвофілами та народовцями розгорілася сильна ворожнеча, саме йому вдалося вгамувати пристрасті, зарадити розколу організації. До заслуг Окуневського потрібно віднести й організацію "Міщанської читальні", заснування "Руського Дому Народного", роботу над написанням статутів зазначених товариств. Неодноразово І.Окуневський намагався заснувати при товаристві "Бесіда" аматорський театр[10], але реалізувати цей задум йому не вдалось.

С.Винницький став членом товариства лише у 1886 р., але завдяки своїй ініціативності, лобіюванню інтересів "Бесіди" у владних структурах, швидко здобув авторитет у середовищі керівництва установи[11].

Почесне звання також отримав О.Попович, один із найвідоміших діячів товариства. Ще учнем він допомагав розвиватися "Руській бесіді", брав участь у декламаційних вечорах. Як секретар Попович редагував усі книжки й видання, був задіяний у роботі театру товариства, а надалі, після від'їзду Є.Пігуляка до Відня та переходу на заслужений відпочинок С.Смаль-Стоцького, став її головою і перебував на цій посаді аж до 1902 р. Часопис "Буковина" про О.Поповича, зокрема, писав: "1892 році в урочистій обстановці за "величезні заслуги для товариства "Руська бесіда", до котрої пристав 1877 р., а в 1878 р. увійшов до виділу, він, то як секретар, бібліотекар, як редактор і адміністратор видань "Руської бесіди" – "Бібліотеки для молодіжи", "Календаря" – то нарешті як голова працював ревно, не втомлено, безнастанно, сумлінно і безкорисно і серед глубокого зворушення аж до сліз оголосили однодушну волю цілого збору віддати цему синові Матері Руси найбільшу заплату, що загальний збір іменує його почесним членом"[12].

У 1895 р. звання почесних членів "Руської бесіди" отримали С.Смаль-Стоцький і Є.Пігуляк.

С.Смаль-Стоцький справедливо вважається одним із найбільш активних діячів національного руху на Буковині. У своїй роботі він приділяв увагу, передусім, політичним, науковим та економічним аспектам розвитку українців у краї, але, як і більшість інтелігенції Буковини, свою діяльність розпочав саме в товариства "Руська бесіда".

Є.Пігуляк став членом товариства "Руська бесіда" ще в 1878 р. і своєю діяльністю намагався переорієнтувати організації, що діяли в структурі "Бесіди" з москвофільських позицій на народовські. До того ж з 1884 р. – до 1889 р. (з невеликою перервою) був головою "Руської бесіди"[13]. Вважаємо, що Є.Пігуляка можна зарахувати до найвидатніших діячів товариства. Передусім тому, що в найскрутніший період діяльності "Руської бесіди" він зумів стабілізувати мікроклімат у товаристві, вивести цю інституцію на новий рівень розвитку. Інші три лауреати були нагороджені через свою активну письменницьку діяльність і допомогу товариству[14].

Разом з Є.Пігуляком та О.Поповичем багато зробив для переорієнтації "Руської бесіди" в бік народовства Іван Тимінський. Саме він одним із перших зрозумів хибність москвофільського шляху розвитку товариства й почав формувати на початку 1880-х рр. у товаристві народовське крило, яке, зрештою, і перемогло у 1885 р. Значну роль І.Тимінській відіграв у заснуванні газети "Буковина" й запросив до її редагування Ю.Федьковича[15]. Він був також активним дописувачем у різноманітні друковані видання "Руської бесіди", автором багатьох літературних творів.

Тривалий час членом виділу був В.Михальський. 1906 року він отримав статус почесного члена. За освітою юрист, надавав товариству консультації з правничих питань, допомагав у видавничій справі, друкував у часописах "Бесіди" наукові статті. До того ж, для зміцнення матеріальної бази товариства, він віддав у банк 5000 крон, проценти з яких ішли на розвиток "Бесіди".

1907 р. почесним членом "Руської бесіди" став М.Василько, який хоч і не був дійсним членом товариства, але завдяки своїй політичній діяльності, насамперед у віденському парламенті, "зробив з нас, що були лишень комірниками-сіромахами, господарями-ґаздами, а з незначної народности в цісарстві, сильною нацією в Австрії, яка добивається рівноправності з другими народами"[16]. Багато запитів до місцевих і центральних органів влади, які подавала "Руська бесіда", були виконані завдяки лобіюванню М.Василька.

Помітну роль у товаристві "Руська бесіда" напередодні Першої світової війни відігравали Є.Семака та О.Руснак. Перший був секретарем центрального виділу "Бесіди", а також очолював Чернівецьку міську філію. О.Руснак сприяв заснуванню сільських читалень, які підпорядковувалися "Руській бесіді"[17].

Напередодні війни звання почесного члена товариства "Руська бесіда" було присвоєно відомому літератору О.Маковею. За двадцятилітню діяльність у товаристві йому вдалося видати понад двадцять різноманітних книжок, збірок творів і поезій. Серед них, зокрема, зібрання творів О.Федьковича й С.Воробкевича[18].

До того ж Маковей був частим дописувачам газет Буковини й Галичини.

Після Першої світової війни товариство "Руська бесіда" переживало важкий період гонінь та переслідувань румунською владою. Тільки після скасування воєнного стану ситуація дещо поліпшилася. Першим почав відновлювати товариство чернівецький адвокат В.Дутчак[19], котрий тривалий час боровся з румунськими бюрократами, що не давали відновити структурні підрозділи "Руської бесіди". До того ж у перші повоєнні роки населення Буковини не виявляло особливого

зацікавлення громадською діяльністю, боялося репресій і переслідувань. На жаль, В.Дутчаку вдалося відновити усього 21 читальню "Бесіди".

Видатним діячем "Руської бесіди" у міжвоєнний період був Д.Рідуш, який ставив за мету відновити товариство на довоєнному рівні: "Перед війною мали майже всі наші громади на Буковині читальні "Української бесіди" (в післявоєнний період "Руську бесіду" часто називали "Українська бесіда". – *Авт.*). По війні румунська олігархія вбила все українське освітнє життя і з українських читалень не залишилось і сліду. Після приходу до влади національно-цараністичної партії повіяло трохи легшим духом і українські громади Буковини зачинають відновлювати свої читальні"[20]. Але навіть досить ліберальне ставлення нової румунської влади до українського населення не допомогло цілком відновити товариство. Вдалося лише частково відновити читальні у найбільших селах краю. Крім того, вже наступного року Д.Рідуша було зміщено з посади голови товариства. Беззаперечним досягненням Рідуша і його наступників – Л.Когута та В.Руснака є відновлення діяльності деяких філій "Руської бесіди"[21].

Отже, "Руська бесіда" виховала й вивела на арену суспільної боротьби та культурно-освітньої праці цілу плеяду визначних діячів, які уособлювали кращі риси тогочасної української еліти краю, сприяли усвідомленно українськими інтелігентами своєї важливої місії в розбудові національного руху та відстоюванні національних прав.

Зазначимо, що почесних членів "Руська бесіда", які були тогочасною регіональною елітою, не менше значення для розвитку товариства краю мала діяльність рядових членів та керівників філій.

Зауважимо, що на перших порах "Руська бесіда" була нечисленною організацією і кількість її членів не перевищувала сто чоловік. Щоправда, на перших установчих зборах товариства були присутні вже понад двісті чоловік[22]. Швидкий ріст кількості членів товариства продовжувався і надалі. Станом на 1909 р. "Руська бесіда" налічувала до 700 чоловік (включаючи і членів усіх філій)[23], а напередодні війни, 1914 р. – 908 осіб[24].

Після створення філій в товаристві почали з'являтися лідери місцевого рівня. Додамо, що перші філії "Руської бесіди" засновано 1904 р. у Вашківцях і Кіцмані. У 1905 р. такі філії з'явилися у Вижниці, Чернівцях, Сторожинці, Заставні й Сереті. Станом на 1914 рік кількість філій збільшилася вже до дев'яти й вони функціонували у Вашківцях, Вижниці, Сторожинці, Заставні, Сереті, Путилі, Чернівцях-місті та Чернівцях-провінції.

Одним із найвідоміших лідерів філій був М.Спинул (м. Вашківці), який досить вдало налагодив роботу сільських читалень і багато зробив для функціонування селянської позичкової каси. І.Семака, своєю чергою, створив кіцманську філію і перетворив її у найбільш чисельну й дієву в регіоні. Саме ним було розроблено книги для діловодства[25]. Відомим регіональним лідером був і Т.Драчинський, який організував заставнівську філію. Багато він зробив для будівництва "Народного Дому", а невдовзі став депутатом крайового сейму[26].

Діячі сільських читалень сприяли розвиткові освіти на селі. Письменні селяни брали щораз активну участь у суспільному житті краю. Безперечно, що читальні виростили не одного громадського діяча, але, на жаль, відомостей про таких українських патріотів обмаль. Серед відомих варто назвати І.Білецького, К.Гаврильця,

Ю.Павлюка, які змогли організувати читальні "Руської бесіди" і зробити їх дієвими просвітніми центрами.

Таким чином, товариство "Руська бесіда" за довгу історію свого існування виростило не одне покоління видатних буковинців, які своєю діяльністю зробили великий внесок у розвиток української справи на Буковині. Важливим є те, що до роботи активно підключалася не тільки інтелігенція регіонального рівня, а й повітового та селищного масштабу. Ці активісти, подвижники не дали загинути українській справі на селі. Значною мірою, саме завдяки патріотизму української національної еліти краю, вихованої в "Руській бесіді", стало можливе утворення "Буковинського віча" 3 листопада 1918 р., яке проголосило прагнення українців до соборності.

[1] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф.3, о.1, спр.4400 (Статут українського культурно-просвітнього товариства "Руська бесіда" в Чернівцях), арк.2–3.

[2] Бесіда посла Є.Пігуляка виголошена в буковинському сеймі // Буковина. – 1895. – 17 лют. – С.3.

[3] Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С.365.

[4] ДАЧО, ф.3, оп.1, спр.8552 (Установчі збори товариства "Руська бесіда" в Чернівцях), арк.21.

[5] "Руська бесіда" в роки 1876–1884 // Руслан. – 1909. – 9 січня. – С.1.

[6] Матеріали до історії Буковинської Руси // Руслан. – 1908. – 16 грудня. – С.1.

[7] Олексів О. Річниця двадцятип'ятилітної літературної деятельности Осипа Федьковича // Додаток до 13 числа газети "Буковина". – 1886. – 1 липня. – С.1.

[8] Спраздання літературного товариства "Руська Бесіда" за рік 1887 // Буковина. – 1888. – 16 січня. – С.5.

[9] Важнійші праці Ісидора Воробкевича // Руслан. – 1909. – 24 січня. – С.1.

[10] Дмитрів Є. Ілюстрована історія "Руської Бесіди" в Чернівцях (1869–1909). – Чернівці: Руська Рада, 1909. – С.98.

[11] Там само.

[12] Буковинські товариства руські // Буковина. – 1892. – 10 січня. – С.3.

[13] Єротей Пігуляк. Автобіографічний нарис // Буковина. – 1905. – 22 травня. – С.2.

[14] Дмитрів Є. Ілюстрована історія "Руської Бесіди" в Чернівцях (1869–1909). – Чернівці: Руська Рада, 1909. – С.102.

[15] Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С.368.

[16] Дмитрів Є. Ілюстрована історія "Руської Бесіди" в Чернівцях (1869–1909). – Чернівці: Руська Рада, 1909. – С.102.

[17] Семака Є., Попович О. Звіт з діяльності просвітнього товариства "Руська Бесіда" // Буковинський календар на 1912 рік. – Чернівці, 1912. – С.3.

[18] Із товариства "Руська Бесіда" в Чернівцях // Нова Буковина. – 1913. – 24 травня. – С.4.

[19] ДАЧО, ф.118, оп.3, спр.12274 (Реєстрація українського культурно-просвітнього товариства "Руська бесіда" в Чернівцях), арк.12.

[20] Просвітянський рух // Діло. – 1929. – 21 лютого. – С.2.

[21] ДАЧО, ф.118, оп.3, спр.12274 (Реєстрація українського культурно-просвітнього товариства "Руська бесіда" в Чернівцях), арк.13.

[22] Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. – Чернівці: Руська Рада, 1897. – С.239.

[23] Руський народе! // Буковина. – 1909. – 17 червня. – С.1.

[24] Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. – Париж–Філадельфія–Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С.282.

[25] Катеринюк П. Кіцманська філія // Буковинський календар на 1912 р. – Чернівці, 1912. – С.21.

[26] Головні збори "Руської Бесіди" // Нова Буковина. – 1912. – 23 січня. – С.2.

The paper canvasses "Rus'ka Besida" activities concerning the land's Ukrainian elite mold, its involving of highly-educated intelligentsia to national-educational and social activities.

***Key words:** Bukovyna, "Rus'ka Besida", educational movement, national movement, Ukrainian elite.*

УДК 930(477)
ББК 63.1(2)

Віталій ПЕРЕДЕРКО

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОМАНОВИХ НА ПОЧАТКУ XX ст. (до 1914 р.): СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті здійснена спроба проаналізувати стан дослідження проблеми історії західноукраїнських земель на початку XX ст. у контексті зовнішньої політики Романових сучасною російською історичною наукою.

***Ключові слова:** історіографія, західноукраїнські землі, "русские".*

У вітчизняній історіографії більшість робіт, присвячених вивченню зовнішньої політики Росії, опосередковано торкаються питань, пов'язаних із темою нашого дослідження. Відзначимо праці О.Аркуші, М.Мудрого, С.Макарчука, О.Сухого, котрі дають змогу з'ясувати суспільно-політичні орієнтації русинів Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни[1]. Російська історіографія зацікавилась історією західноукраїнських земель у контексті зовнішньої політики Романових із другої половини 1990-х рр. XX ст. Причому це питання перетворилося на окрему наукову проблему, стало об'єктом інтересу кількох провідних дослідників.

Наше завдання полягатиме в тому, щоб проаналізувати основні досягнення, визначити окремі прогалини та окреслити перспективи пропонованої наукової проблеми в сучасній російській історіографії.

Першим звернувся до цього питання науковий співробітник Інституту слов'янознавства Російської академії наук В.Савченко. Його роботи, в цілому, відображають етносоціальні особливості розвитку Східної Галичини напередодні приєднання до Росії, національно-політичну ситуацію в краї і політику російської адміністрації у 1914–1915 рр., а також розвиток Східної Галичини у 1916–1920 рр.[2]. Культурно-політичну течію українофілів він розглядає як засіб офіційного Відня та польських політичних кіл для відособлення русинів Галичини й Буковини від своїх одноплемінників у Росії, доводить, що термін "український" був на початку XX ст. лише фікцією, політичним міфом, який міг ототожнюватися лише з частиною русинського населення, що прихильно ставилося до Відня. Немає нібито підстав вкладати в поняття "українець" етнічну домінанту, оскільки русофіли вважали себе "русскими": "...незважаючи на етнічну спільність східнослов'янського населення Австро-Угорщини з населенням України (згідно з російськими авторами – і там і там русини-малороси), називати його на той період "українським", означало б ототожнювати все східнослов'янське населення Австро-Угорщини лише з однією із двох суспільно-політичних течій русинської громадськості в Галичині – противниками ідеї загальноруської єдності, що було б неправильно з історичної і соціально-політичної точок зору... Наявні матеріали породжують враження про відсутність у прихильників українофільського культурно-політичного руху ... широкої підтримки русинського населення. Антинародна і антиросійська політика українофільських кіл активно підтримувалася лише австро-угорськими покровителями..."[3]. У руслі накресленої схеми дослідник зауважує, що радянські українські автори помилково ототожнювали всіх русинів з українцями, "тобто підміняли національну приналежність політичною"[4]. Очевидною, на нашу думку, є навмисна підміна понять задля відповідності наперед визначеній нарративній схемі, спрямованій довести головний висновок ученого про те, що "основна маса населення Східної Галіції…зберігала проросійську орієнтацію" до й після приходу росіян у 1914 р.[5].

Відмовившись, на відміну від Н.Пашаєвої, від спекулювання терміном "русский", вчений водночас продовжує характеризувати тенденційно український національний рух. Русофільська орієнтація у нього ототожнюється з москвофільською, а звідси робиться висновок про її глибокі історичні традиції та підтримку її політичних принципів серед селянського населення краю[6]. В.Савченко вважає, що русофільська орієнтація переважала на той час в Галичині[7], а політику українофільських (українських) партій та організацій називає антинародною, що випливала виключно з вірнопідданства австро-угорській владі, яка бачила в них союзника не тільки у боротьбі проти "традиційного звернення русинів до єднання з Росією, але і в планах територіальних надбань за рахунок Росії". Розквіт українофільства, на думку В.Савченка, не випадково "припадає на час утворення німецько-австро-угорського блоку, що протистояв країнам Антанти"[8].

Пізніші статті В.Савченка свідчать про подальшу незбалансованість подачі матеріалу, що дає переконливі підстави говорити про свідоме маніпулювання дослідником фактами для підтвердження своєї концепції. Базовими її парадигмами є змалювання українського руху як штучного антинародного явища, фінансованого австрійцями та німцями, бо у Галичині проживало головно населення, яке усвідомлювало себе частиною "русской" національно-етнічної спільності". Викликає заперечення його теза, що українофілів офіційний Відень та польські політичні кола використовували з метою "відокремлення русинів Галіції і Буковини від їх одноплемінників у Росії"[9]. З одного боку, він свідчить, що "для Росії вихід до Карпат через Галіцію одночасно сприяв би найбільш повному і вдалому вирішенню і польського, і малоруського питань, як національно-територіальних проблем, у своїх інтересах"[10]. Проте головний висновок ученого полягає у тому, що "незважаючи на те, що Росія…була зацікавлена у збереженні і розвитку русофільства на прикордонних територіях Австро-Угорщини, в документах ніде не простежуються наміри правлячих кіл Росії до об'єднання "всіх русских земель" чи забезпечення торжества "русской" ідеї в австрійській Галіції[11].

Цей висновок є дискусійним хоча б тому, що викликають здивування незаперечні факти планомірного фінансування проросійських сил у регіоні урядовими й неурядовими організаціями, установами Росії, їхні мотиви у такому випадку стають незрозумілими. "У період 1910–1913 рр. у Петербурга не було (і не могло бути) планів приєднання Східної Галіції до Росії", – продовжує російський вчений. Посилаючись на матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Савченко стверджує, що Росія поки не була готова до війни з Центральними державами і не бажала загострення відносин з Віднем через Галіцію[12]. В.Савченко не заперечує матеріальної і моральної підтримки "місцевої російської культурної течії", але зауважує, що вона була "доволі обмеженою порівняно з австрійською допомогою українофілам" (учений посилається на документальні свідчення про отримання субсидій "з фондів австрійського та німецького урядів і навіть з Росії"[13]). Дослідник помилково зазначає, що ця підтримка почалася лише після відвідування краю у 1910-х рр. російськими громадсько-політичними діячами на чолі з Бобринським (як і те, що в той час у

Петербурзі було засновано "Русско-галицкое общество")[14]. Відзначимо, що у 2005 р. у збірнику "Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе" вийшла узагальнююча робота В.Савченка "Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 1920-х годов"[15].

Інша російська дослідниця цієї проблеми Н.Пашаєва у своїх спробах цілісного викладу історії "русского" руху в Галичині залишається на стереотипних оцінках радянської доби. Надмірно вузька документальна основа, нехтування дослідженнями останніх десятиріч призвели до тенденційного викладу матеріалу з публіцистичними штампами. Як відзначають у рецензії М.Кріль та О.Киричук, "Н.Пашаєва продовжує традицію російської імперської історії, в якій не було місця українській національній думці, а будь-який суспільно-політичний поступ ... розглядався тільки через призму віковічного прагнення народу до возз'єднання з Росією"[16].

Русофільський рух у Н.Пашаєвої трактується як російське національне відродження. Така схема закладена вже із самої термінології авторки, коли, перелічивши етноніми місцевого населення ("руський", "руский", "русский", "русини", "рутенці" (rutheni), вона зупиняється на терміні "русские" для зручності на позначення всієї людності, коли невірно ототожнювати поняття "руський", "руский", "русский"[17]. Принагідно зауважимо, що Пашаєва усвідомлено використовує слово "Галичина", а не Східна Галіція (традиційний для сучасної російської історіографії), адже він, на її думку, найбільш повно відображає поняття[18]. Така маніпуляція призводить до постійної плутанини й заангажованих висновків у цілому. Українофіли, наприклад, звинувачуються в агентурній діяльності на користь Відня, а головним їх завданням було підірвати російський вплив у регіоні[19]. Митрополит А.Шептицький іменується керівником українських націоналістів[20].

Український історик М.Мудрий констатує, що в цілому розвиток "русского" руху зображується Н.Пашаєвою по висхідній лінії аж до війни[21]. Російська дослідниця М.Клопова (так само як і О.Бахтуріна) звернула увагу на цей недолік колеги, вказавши у своїй рецензії, що авторка не враховує ту особливість, що поняття "русский" (у російській вимові) використовувалося на означення всього національного руху в цілому і його проросійського напряму зокрема. В результаті цього будь-який читач може скласти собі враження, що весь національний рух русинів був винятково проросійським, а в краї проживало "русское" населення, що не відповідає дійсності[22]. Тому цілком слушно брати у лапки термін "русский", вважає В.Савченко[23]. У цьому випадку термін буде сприйматися в російськомовній історіографії як "український", а не як "російський". Не спекулює на ототожненні москвофілів із "русскими", і російська дослідниця неославізму С.Фалькович: партія москвофілів "об'єднувала галіційських **українців** (виділено нами. – *Авт.*), які вважали себе гілкою російського народу, котрі тяжіли до Росії і сподівалися на її заступництво"[24].

Сферою інтересів М.Клопової є дослідження дипломатичних аспектів політики Російської імперії стосовно західноукраїнських земель. Базуючись на матеріалах Архіву зовнішньої політики Російської імперії, вона робить висновки про відмову МЗС напередодні Першої світової війни від традиційного прихильного нейтралітету й початок вироблення курсу цілеспрямованої підтримки проросійських настроїв у місцевого населення. Український рух уже не вважали штучною вигадкою австрійської влади, з'явилися підстави занепокоєння ідеєю його консолідації в австрійській і російській державах. Відтак, активна підтримка російською владою русофільського руху почалася порівняно пізно, зважаючи на небажання загострювати відносини з Віднем[25]. До 1911 р., на думку М.Клопової, діяльність москвофільських організацій фактично випадала з поля зору російської дипломатії[26]. Лише у 1911–1914 рр. при зростанні напруги в австро-російських відносинах і наближенні перспективи воєнного зіткнення відбулися зміни в концепції зовнішньої політики Росії. Регіон ставав потенційною ареною військових дій, тому на перший план вийшло завдання пошуку можливих союзників, а також протидії найбільш небезпечним ворогам[27].

Дослідниця пропонує таку періодизацію дипломатичного курсу Росії щодо західноукраїнських земель: перший етап – кін. XIX ст. – 1907 р. МЗС не звертає уваги на проросійські симпатії та настрої в Австро-Угорщині. Другий етап – 1907–1910 рр. – позиція урядовців така: український рух – це сила, що може впливати не тільки на ситуацію у Галичині, й на життя всієї монархії і на австро-російські відносини зокрема. Відтак, проросійські симпатії можна використовувати, але обережно, приховано. Третій етап – 1911–1914 рр. – російське зовнішньополітичне відомство веде пошук союзників, організовує боротьбу проти ворогів (поляків, українців), розробляє програми цілеспрямованої підтримки, в тому числі фінансової, проросійських настроїв місцевого населення.

Інша російська дослідниця О.Бахтуріна пояснює зацікавленість Росії Галичиною такими причинами: протидією сепаратистським рухам, необхідністю зміцнення імперії як національної держави, інтересом до слов'янських земель, що зростав у міру погіршення відносин з Австро-Угорщиною[28]. Вона робить висновок про "слабкість і аморфність москвофільського руху", його скромні можливості для саморозвитку[29]. Основні політичні течії серед галицької русинської інтелігенції, на думку О.Бахтуріної, сформувалися на основі ставлення до питання етнічної і мовної приналежності частини населення Галичини[30]. Підтримка русофільства мала служити створенню певної рівноваги сил у цьому регіоні, де Східна Галичина уявлялася ареною поширення небезпечного "національного вільнодумства" серед поляків і українців[31].

На наше переконання, роботи О.Бахтуріної є першими науково обґрунтованими працями, котрі позбавлені старих дореволюційних штампів, політичної заангажованості, постімперської великодержавної ідеології. Зауважимо, що російський дослідник О.Міллер відзначив, що О.Бахтуріна, В.Савченко використовували матеріали фонду 135 (Особый политический отдел) АВПРИ* для реконструкції подій, не надаючи "необхідного значення їх тенденційності"[32].

Робота О.Міллера "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)" містить досить неординарні висновки. Український націоналізм, за автором, заперечував малоруську ідентичність, яка, на думку вченого, могла мирно співіснувати із загальноруською, створював образ ідеальної Батьківщини, що стояв у конфлікті і з польським, і з російським образом. Українська ідея "відбирала" в російської не просто частину національної території ("Київ – матір міст руських"), а позбавляла її ж ідеологічного підґрунтя в конфлікті з польським рухом[33]. Визнаючи Галичину плацдармом українського національного руху, причому не без допомоги інтелектуальної та фінансової підтримки з російської України, вчений не вважає, що край міг би стати "політичним П'ємонтом", головною

---

* Архив внешней политики Российской империи МИД РФ (Москва, Російська Федерація).

рушійною силою останньої, передусім через слабкість матеріальних і інтелектуальних ресурсів. Це, до речі, не піддає сумніву Т.Полещук у своїй рецензії на роботу вченого[34]. “Роль Галичини була в цілому похідною від становища в російській частині України”, – констатує Міллер[35].

Вважаємо, що монографія О.Міллера стала спробою подолати традиційне для російських істориків бачення процесу українського національного руху з часів XIX ст. Автор відзначає відносну запізнілість процесу формування національної ідентичності галицьких русинів, адже до самої війни зберігалась альтернатива – український чи російський вибір. Відносну стійкість русофільського руху він пояснює переважно втручанням російських офіційних та неофіційних структур, які прагнули експортувати русинам загальноросійську ідентичність. Проте діяльність царської влади, на думку О.Міллера, була приречена, оскільки, по-перше, австрійська та польська адміністрації мали політичні переваги щодо впливу на свідомість населення, по-друге, розвиток українофільства в Росії та невигідний кадровий обмін не стимулювали утвердження концепції про “єдину російську націю”[36].

Російська дослідниця І.Міхутіна висловила думку, що поділ на українців і москвофілів утворився при формуванні національної самосвідомості русинів, а проблема геополітичної орієнтації поглибила напередодні війни розкол серед них[37]. Вона вважає, що русофільська течія була дуже впливовою в Галичині, допоки по ній не нанесли удару в час світової війни[38]. На нашу думку, варто не погодитися з тезою Міхутіної про те, що москвофіли підкреслювали свою аполітичність, пропагуючи лише моральне, культурне та ідейне єднання з Росією[39]. В одній зі своїх нових статей вона доходить висновку, що національна проблематика відіграла суттєву роль в ідеологічній і політичній підготовці Першої світової війни й українське питання було однією з точок, де перетнулися цілі ворогуючих сторін[40].

Ще один російський історик – Є.Сергєєв є автором статті про ставлення воєнно-політичної еліти Російської імперії до “зовнішньої загрози з Заходу” напередодні Першої світової війни. Він, зокрема, дійшов висновку, що на початку XX ст. уявлення про Захід як загрозу безпеці Росії виглядали у формі реальної небезпеки для існування традиційних соціальних (монархія і дворянство) і етноконфесійних (православ’я і слов’янська єдність) складників імперії[41]. Дослідник доводить, що загальний вектор політики Росії щодо Заходу визначали мислителі типу М.Данилевського, тому що пан- і неославістичні течії в російській суспільній думці органічно вписувалися в менталітет еліти[42]. Військова еліта Росії сприймала етноконфесійні протиріччя всередині країни, а також за її межами, через призму модернізованої версії панславізму. Але на відміну від лібералів, правлячі верхи пов’язували перспективу об’єднання слов’янських народів із виконанням трьох умов: “збереження непорушних основ самодержавства, викорінення неправославних конфесій і домінування великоросів”[43]. Однак з цією тезою не погоджується О.Стикалін, який вважає, що влада проводила помірковану зовнішню політику, й у даному контексті ідея опанування австрійською Східною Галичиною серйозно почала домінувати лише в умовах війни з південно-західним сусідом, “ставши однією із найважливіших воєнно-стратегічних цілей Росії”[44].

У рецензії на працю Є.Сергєєва та А.Улуняна “Не подлежит оглашению”. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах” Стикалін відзначає, що автори слушно відкоригували категоричне твердження про те, що “для Петербурга на передньому плані стояло виконання історичного завдання об’єднання близьких по релігії та етнічному походженню народів під скіпетром православного монарха – спадкоємця Візантійських владик”, тому що в дипломатичних колах почав домінувати прагматизм, а не політичні авантюри[45].

Однією з “ліній вододілу” між представниками російської еліти стало на початку XX ст. питання про слов’янське єднання, яке задавало певного напрямку зовнішньополітичному курсу країни. Переважаюча частина правлячих кіл виступала за те, щоб, поєднуючи різні засоби політичного, господарського, культурного характеру, залучити слов’янські народи до союзу з Росією для стримування пангерманізму. З іншого боку, деякі представники високопосадовців, наприклад Куропаткін, Волконський, Розен, висловлювали більш обережні судження про значення, а головне практичну реалізацію ідеї створення загальнослов’янської конфедерації під російським верховенством[46]. Згадуваний уже Є.Сергєєв відзначив, що аналіз поглядів М.Данилевського дозволяє зробити висновок: ціла низка тез його концепції, слов’янофільської в своїй основі, вдало кореспондувалася з рисами, іманентно притаманними традиційному менталітету воєнної еліти[47]. Концепція неославізму, взята де-факто на озброєння самодержавством, була його останнім “ідеологічним резервом” у відстоюванні самобутності Росії перед Заходом, вважає він. Відкрита антизахідна спрямованість неославізму, що викликала обґрунтовані підозри у столицях великих держав, зв’язувала руки прибічникам реалізації ідей Данилевського при підтримці союзників по Антанті[48].

Таким чином, сучасна російська історіографія відзначається неабияким спектром думок і поглядів, інколи навіть контроверсійних. З одного боку, можна спостерігати намагання деяких науковців виправдати загарбницьку політику тим, що нібито на західноукраїнських землях були наявні сильний проросійський (проруський) вплив та проросійські симпатії серед місцевого населення на основі, передусім, культурно-мовної спорідненості. Подекуди на підставі старих радянських кліше негативно і необ’єктивно висвітлюється український національний рух, а русофільство ототожнюється з москвофільством. З іншого боку, глибше ознайомлення з джерельною базою приводить до альтернативних висновків, що руйнують старі дореволюційні чи радянські міфи (наприклад, роботи О.Бахтуріної, М.Клопової). У цілому ж домінує погляд, котрий виправдовує політику Росії, формуючи образ миролюбної держави, для якої будь-яка територіальна чи економічна експансія в Європі була алогічна, протиприродна, непотрібна. Для приєднання Східної Галичини нібито не існувало жодних вагомих мотивів, відтак прикордонна австрійська провінція, населена русинами й поляками, не була *особливим* об’єктом уваги дипломатів та військових.

Подальша перспектива дослідження даної теми визначається потребою вивчення насамперед впливу суспільно-політичного життя Росії на діяльність царської дипломатії, ролі неославізму як суспільно-політичного руху, у геостратегічних розрахунках монархії Романових.

[1] Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – Вип.35–36. – С.168–206; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: ґенеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – Вип.34. – С.231–268; Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи

дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.9. – С.254–280; Його ж. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – Вип.37. – Ч.1: Статті та повідомлення. – С.465–500; Макарчук С.А. Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1990. – Вип.16. – С.101–107; Його ж. Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX століття – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Світ, 1992. – Вип.28. – С.82–98; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 226 с.; Його ж. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів: Каменяр, 1998. – 132 с.; Його ж. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). – Львів, 2003. – 496 с.

[2] Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – 1996. – №11–12. – С.95–106; Его же. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация и политика российской администрации) // Отечественная история. – 2002. – №5. – С.76–89; Его же. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). – Отечественная история. – 2004. – №2. – С.96–113; Его же. Восточная Галиция накануне Первой мировой войны (этносоциальная ситуация по данным российского Министерства иностранных дел) // Отечественная история. – 2005. – №6. С.32–41; Его же. Восточная Галиция: проблемы национально-территориального и политического размежевания (1914–1923 гг.) // Вопросы истории. – 2005. – №9. – С.95–107; Его же. Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 1920-х годов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С.132–189.

[3] Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности… – С.97; Его же. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация... – С.76.

[4] Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация… – С.83.

[5] Там само. – С.87.

[6] Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности… – С.102; Его же. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (национально-политическая ситуация... – С.76.

[7] Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности… – С.103.

[8] Там само. – С.97.

[9] Савченко В.Н. Восточная Галиция: проблемы национально-территориального размежевания… – С.96.

[10] Там само. – С.97.

[11] Савченко В.Н. Восточная Галиция накануне Первой мировой войны (этносоциальная ситуация … – С.40.

[12] Там само.

[13] Там само. – С.36.

[14] Там само. – С.39.

[15] Савченко В.Н. Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 1920-х годов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С.132–189.

[16] Кріль М., Киричук О. Рец. на: Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. / Государственная публичная историческая библиотека России. – Москва, 2001. – 201 с. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – Вип.37. – Ч.2: Документи та матеріали. Рецензії та огляди. Наукове життя. – С.231.

[17] Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. – М., 2001. – С.5–6.

[18] Там само. – С.5.

[19] Клопова М.Э. Рец. на: Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. – М., 2001 // Славяноведение. – 2002. – №1. – С.110.

[20] Пашаева Н.М. Очерки … – С.157.

[21] Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.9. – С.273.

[22] Клопова М.Э. Рец. на: Пашаева Н.М… – С.109; Бахтурина А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: АИРО-XX, 2000. – С.23–24.

[23] Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности… – С.95.

[24] Фалькович С.М. Сотрудничество русских и польских неославистов и славянские съезды начала XX в. // Славянские съезды XIX – XX вв. – М.: Інститут славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С.119.

[25] Мудрий М. Назв. праця. – С.274.

[26] Клопова М.Э. Российские дипломаты о восточнославянских землях Австро-Венгрии в конце XIX – начале XX вв. // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.1: Від найдавніших часів до початку XX ст. – Одеса – К. – Львів, 1999. – С.303.

[27] Там само. – С.304.

[28] Бахтурина А.Ю. Указ. соч. – С.226–227; Клопова М.Э. Рец. на: Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны // Славяноведение. – 2003. – №3. – С.110.

[29] Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – Вип.37. – Ч.1: Статті та повідомлення. – С.488.

[30] Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С.119.

[31] Там само. – С.123.

[32] Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С.173.

[33] Его же. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С.-Пб.: Алетейя, 2000. – С.39.

[34] Полещук Т. Рец. на: Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С.-Пб.: Алетейя, 268 с. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – Вип.37. – Ч.2: Документи та матеріали. Рецензії та огляди. Наукове життя. – С.248.

[35] Миллер А.И. "Украинский вопрос"… – С.203, 233.

[36] Мудрий М. Галицьке русофільство… – С.273; Миллер А.И. Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицких русинов // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М., 1997. – С.68–74.

[37] Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – С.182–183.

[38] Государственно-политический фактор в развитии украинской и белорусской нации (первая треть XX в.) Круглый стол // Белоруссия и Украина: история и культура: ежегодник. – М.: Наука, 2003, 2004, 2005. – С.204.

[39] Михутина И.В. Украинский вопрос… – С.184.

[40] Її ж. Западно-Украинская народная республика // Славяноведение. – 2006. – №1. – С.29.

[41] Сергеев Е.Ю. Военно-политическая элита Российской империи о "внешней угрозе с Запада" накануне Первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 2000. – №5. – С.223.

[42] Стыкалин А.С. Рец. на: Сергеев Е.Ю. "Иная земля, иное небо…" Запад и военная элита России (1900–1914 гг.). – М., 2001 // Славяноведение. – 2003. – №5. – С.85.

[43] Сергеев Е.Ю. "Иная земля, иное небо…". Запад и военная элита России (1900–1914 гг.). – М., 2001. – С.183.

[44] Стыкалин А.С. Рец. на: Сергеев Е.Ю… – С.85.

[45] Его же. Рец. на: Сергеев Е.Ю., Улунян А.А. Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах, 1900–1914 гг. – 2-е изд. – М.: Реалии-Пресс, 2003 // Новая и новейшая история. – 2005. – №3. – С.244.

[46] Сергеев Е.Ю. Военно-политическая элита ... – С.218.

[47] Его же. Иная земля, иное небо…. – С.179–180.

[48] Там само. – С.253.

In the article author has made an attempt to give analyze to the research of West Ukrainian lands history at the beginning of the XX century in the context of Romanow's foreign policy by modern Russian historiography.

***Key words:** historiography, West Ukrainian lands, "Russians".*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Олег КУДАКТІН

ВІДДІЛ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НКВС ТА ЙОГО МІСЦЕВІ ОРГАНИ (1921–1924 рр.)

У статті на основі архівних документів аналізується процес формування, організаційна структура та основні напрямки діяльності Відділу національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР у першій половині 20-х років XX століття, коли на них було покладено завдання з реалізації етнополітики компартійного режиму.

Ключові слова: *Відділ у справах національних меншин, місцева влада, етнополітика.*

Удосконалення механізмів регулювання міжетнічних взаємин та забезпечення потреб етнічних меншин у сучасній Україні вимагає критичного осмислення й застосування досвіду реалізації етнополітики на її теренах, зокрема функціонування відповідних спеціалізованих органів, що були створені компартійним режимом в УСРР на початку 20-х років XX століття. Зокрема, це стосується історії функціонування Відділу національних меншин (ВНМ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ. При цьому слід зазначити, що спеціальних досліджень, котрі б стосувалися процесу формування, організаційної структури та аналізу основних напрямків діяльності ВНМ, немає. Його функціонування висвітлювалось у працях, присвячених історії етнічних меншин у цілому або ж окремим аспектам цієї проблематики. Варто виокремити дослідження Б.Чирка, Л.Рябошапка, Л.Якубової та інших.

Завершивши підкорення території республіки, більшовицький режим в Україні розпочав пошуки оптимальної форми реалізації задекларованих принципів етнополітики. Визначальну роль у системі радянських органів регулювання національних відносин відігравали відповідні секції при Відділі агітації та пропаганди (Агітпропі) Центрального комітету партії, що було логічним виявом панівної у радянській державі парадигми взаємин між її органами та правлячою партією більшовицької імперії. Саме зі створення для керівництва агітаційно-пропагандистською роботою серед різних національних груп бюро й розпочинався процес тривалого експериментування компартійного режиму щодо вироблення оптимальних форм залучення етнічних меншин до соціально-економічних, політичних та культурних трансформацій.

Після розгляду на засіданні президії ВУЦВК у квітні 1921 року питання організації в Україні аналогічного до РСФРР органу з реалізації державної національної політики було вирішено відмовитися від ідеї створення Народного комісаріату з національних справ та обмежитись утворенням спеціалізованого Відділу національних меншин (ВНМ) у системі Народного комісаріату внутрішніх справ. На НКВС покладалося завдання провести положення через раду народних комісарів[1]. Проте доля Відділу внаслідок його ігнорування як із боку самого наркомату внутрішніх справ, так і решти державних установ, була складною. Уже під час розгляду проекту Положення на засіданні Колегії НКВС у жовтні 1921 року до нього було внесено низку змін та доповнень. Зокрема, йому було відмовлено у праві на власні друковані органи, а право завідувача Відділу з відома наркома виносити на розгляд ВУЦВК та РНК усі питання, що виходили за межі компетенції НКВС, було передане народному комісарові особисто. Якщо проект передбачав для утворення підвідділів на місцях достатнім їх затвердження Відділом, то в затвердженому положенні таке право надавалося лише Наркомату[2].

Реальної роботи Відділ не проводив і надалі. У доповідній записці на ім'я народного комісара НКВС 24 квітня 1922 року голова ВНМ констатував, що "відділ фактично не організований, як такий не існує". Причиною подібної ситуації він вважав волюнтаризм попереднього керівництва Наркомату, яке ставилося до питання про необхідність існування Відділу з власної точки зору, ігноруючи постанову ВУЦВК та ЦК КП(б)У. Однак і після затвердження колегією Народного комісаріату внутрішніх справ у березні 1922 положення про ВНМ останній виявився недієвим через відсутність нормативно-правової бази, котра б регламентувала механізм формування, права та обов'язки його місцевих органів.

Відсутність юридичного врегулювання діяльності підвідділів національних меншин при відділах управління губернських виконавчих комітетів (ВУГВК) рад блокувала взаємодію з регіонами та проведення низки необхідних заходів серед національних меншин УСРР. Саботаж Відділу з боку ВУГВК, за свідченням його керівників, виливався у пропозиції утворення на місцях ефемерних "національних столів, що фактично б не мали жодних прав, нічого б не робили і з якими ніхто не рахувався б". Аби не допустити перетворення діяльності ВНМ на фікцію, його завідувач І.Сударський вимагав або взагалі ліквідувати відділ як такий, або, нарешті, організувати на місцях повноцінну мережу місцевих підвідділів та надати структурі можливість ефективно працювати. Оскільки національні меншини складали в УСРР значну частину населення, полишення їх поза радянським впливом загрожувало, на думку Сударського, вкрай негативними наслідками[3]. Аби досягнути успіхів у роботі серед національних груп, необхідно було сформувати з представників пролетаризованої частини населення останніх успішно діючий спеціальний державний орган та забезпечити відповідні юридичні підстави його діяльності, а саме: негайно затвердити положення про підвідділи нацменшин при губернських відділах управління з наступною їх організацією у складі секцій окремих етнічних меншин, що мешкали у відповідному регіоні, та прийняти постанову про обов'язковість надання попередніх висновків ВНМ НКВС його підвідділів на місцях з усіх питань, що стосувалися нацменшин, незалежно від того, яке відомство їх вирішує[4].

Натомість діяльність Відділу не рухалася з місця. Уже організовані підвідділи при Одеському, Катеринославському та Миколаївському ВУГВК вимагали надіслати Положення, що визначало б нормативно-правову базу їхньої діяльності, інструктивні матеріали та затверджені штати[5]. Гальмування з утворенням підвідділів на місцях до певної міри було пов'язаним із відсутністю відповідних коштів у бюджеті НКВС, у зв'язку з чим Наркомат вів переговори з Наркомнацом РСФРР про переведення коштів, передбачених у його бюджеті на роботу в Україні. Оскільки Наркомнац у цьому відмовив, то проектовані штати – 162 співробітники виявилися без джерел фінансування. Вихід із такої ситуації у Відділі національних меншин вбачали у внесенні до бюджету НКВС плану витрат на підвідділи, якнайшвидшому затвердженні поданих штатів та схеми їх розподілу за регіонами[6].

25 жовтня 1922 р. ВУЦВК затвердила положення про Відділ національних меншин при НКВС, згідно з яким до його завдань належало: забезпечення "братерсь-

кого співробітництва усіх націй, що проживали на території УСРР; сприяння матеріальному розвитку національних меншин із урахуванням особливостей їхнього побуту, культури і економічного розвитку та загальний нагляд за втіленням у життя національної політики режиму. З метою реалізації зазначених завдань визначалися наступні напрямки роботи Відділу: вживання необхідних заходів до пристосування законодавства, а також розпоряджень окремих Наркоматів до потреб та особливостей побуту, культури та економіки національних меншин, що мешкають на території УСРР; розробка проектів заходів та постанов у галузі політики та внесення їх до Колегії НКВС для подальшого надсилання у визначеному порядку; нагляд за виконанням усіма установами республіки відповідних статей Конституції, декретів та постанов, що стосуються національних меншин; нагляд за діяльністю різних громадських, філантропічних, релігійних, спортивних та інших організацій національних меншин; надання попередніх висновків при реєстрації статутів цих об'єднань; скликання з'їздів представників тієї чи іншої меншини та організація спеціальної комісії для вивчення різноманітних аспектів життя меншин, що проживають на території УСРР, а також видавництво власного періодичного органу; контроль, керівництво, інструктування та спостереження за діяльністю місцевих органів національних меншин.

Усі народні комісаріати, інші центральні установи УСРР та їхні місцеві органи були зобов'язані свої постанови й розпорядження, які стосувалися нацменшин, видавати лише за погодженням із Відділом та його місцевими підвідділами[7].

На чолі ВНМ стояв завідуючий, що призначався народним комісаром внутрішніх справ. Він очолював Раду нацменшин та керував роботою останньої і Відділу в цілому. Крім того, завідувач мав виносити всі питання на засідання колегії Наркомату. До Ради входили голова (завідувач ВНМ) та завідуючі окремими центральними підвідділами. Згідно з положенням, таких було утворено три (єврейський, німецький та польський), решта могли створюватися постановою колегії НКВС за поданням Ради нацменшин. Роботою серед етнічних спільнот, що не мали своїх підвідділів, мали керувати окремі інструктори. Варто зазначити, що підвідділи та інструктори повинні були координувати всю роботу серед відповідної національної меншини[8]. Для ведення справ Відділу, обслуговування Ради, підготовки справ на обговорення Колегії утворювався секретаріат, а для збору, систематизації й опрацювання матеріалів з економічного, політичного та культурно-побутового життя нацменшин, видання газет, журналів, інформаційних та інших видань Відділу та його органів на місцях – інформаційно-статистичний підвідділ[9].

Суттєво відрізнялося положення від попереднього в частині щодо своїх місцевих органів. Так, згідно зі статтею 10 підвідділи при відділах управління губернських виконавчих комітетів (ВУГВК) мали на меті координацію роботи серед нацменшин відповідної губернії. У повітах, де проживала значна кількість етнічних меншин, за поданням завідуючого підвідділом ВУГВК могли призначатися уповноважені у справах цієї національності. Губернські підвідділи отримували й право утворювати, затверджувані Відділом, національні секції відповідно до наявних на території губернії етнічних груп[10]. Завданням губернських підвідділів ставало проведення усіх постанов і розпоряджень ВНМ НКВС та його центральних національних підвідділів, нагляд за виконанням постанов центральної влади, що стосувалися національних меншин на місцях; участь спільно з рештою радянських установ у роботі з питань, які стосувалися національних меншин, котрі мешкають у відповідній губернії. На чолі підвідділів при ВУГВК стояли завідувачі, призначувані завідувачами відділів управління. Як і в попередньому положенні було передбачено функціонування при очільниках підвідділів дорадчого органу – Наради завідуючих окремими секціями[11].

Надаючи особливої ваги успішності діяльності на місцях, добре усвідомлюючи, що, аби виконувати покладені на Відділ функції, необхідно працювати в середовищі етнічних меншин, керівництво ВНМ постійно шукало шляхів установлення контактів та отримання підтримки з боку завідуючих ВУГВК, які, за висловом І.Сударського, все ще "опиралися створенню підвідділів національних меншин, а там, де вони й були організовані, не могли працювати внаслідок пасивного ставлення з боку губернських відділів управлінь до покладених на них функцій"[12].

Певних зрушень у цій справі було досягнуто внаслідок активної участі керівника Відділу в нараді завідуючих ВУГВК, на якій по його доповіді було прийнято рішення щодо необхідності здійснення низки важливих заходів, серед яких: посилити роботу Відділу національних меншин НКВС та в найкоротший термін таки організувати при ВУГВК підвідділи з інструкторським апаратом; запропонувати Наркому ввійти з проханням до відповідних інстанцій щодо пришвидшення затвердження штатів та бюджету ВНМ[13].

На ще не сформовані остаточно місцеві органи Відділу національних меншин покладалася низка завдань, спрямованих на зміцнення режиму, популяризацію його національної політики та протидію нелояльним силам у середовищі етнічних меншин. Зокрема, вони мали переконувати останніх у тому, що існує "дійсна рівність усіх національностей УСРР", здійснювати посередництво задля ліквідації будь-яких зіткнень на економічному чи культурному ґрунті, ліквідовувати в зародку будь-які спроби "буржуазних груп" організовуватися на національній основі; особливу увагу їм слід було зосередити на роботі серед етнічних спільнот прикордонних губерній, де вони проживали компактними групами[14].

Низку показових позицій, що розкривали принципи, якими мав керуватися Відділ нацменшин при НКВС, було викладено в доповіді І.Сударського на цій нараді. Він виходив із того, що за радянської влади та диктатури більшовиків немає і не може бути національного гноблення, а відтак не може бути й національної боротьби. Будь-які дискусії про захист інтересів та прав тієї чи іншої національної спільноти, прагнення до організації мас під відповідними гаслами ним вважалися замаскованою боротьбою проти диктатури. Пролетаріат зовсім не зацікавлений у розпалюванні міжетнічних протиріч чи зміцненні окремішності, захисті "чиїхось національних інтересів, на які, – твердив Сударський, – у радянській республіці ніхто і ні у якій мірі не посягає". Метою діяльності ВНМ мало стати залучення етнічних спільнот до проектованих більшовиками культурних та економічних трансформацій[15].

Зазначимо, що для виконання надзвичайно багатокланових завдань, які ставилися перед Відділом нацменшин до Центральної штатної комісії при Наркоматі праці, було подано проект потужного місцевого апарату із 72 співробітників, згідно з яким передбачалося виділення 2–6 уповноважених у повітах. Найбільшими мали стати апарати таких губерній: Одеської – 13 осіб: 3 – завідуючі єврейською, німецькою та польською секціями; по 1 уповноваженому єврейської та німецької секцій у Тираспольському, Вознесенському, Миколаївському й Херсонському повітах та

євсекції у Єлизаветградському; Катеринославської – 12 осіб: завідуючі тими ж секціями, інструктори по роботі серед євреїв і німців, уповноважені відповідних секцій у Криворізькому, Олександрівському та Бердянському повітах; Донецької – 10 осіб: завідуючі та інструктори єврейської і німецької секцій та по 1 уповноваженому відповідних секцій у Таганрозькому й Маріупольському повітах, китайський інструктор; Волинської – 10 осіб: завідуючі єврейською, німецькою й польською секціями, єврейського й польського інструкторів та уповноважених усіх трьох секцій у Новгород-Волинському й, за винятком німецької, у Староконстантинівському; Київської – 9: завідуючі й інструктори єврейської та польської секцій, по 1 уповноваженому євсекції в Черкаському, Уманському та Бердичівському повітах, а в останніх двох ще й польських; Подільської – 8 осіб: завідуючих єврейською та польською секціями і їх уповноважених у Проскурівському, Могилів-Подільському та Кам'янець-Подільському повітах[16].

Значно меншими проектувалися штати підвідділів у лівобережних губерніях: Чернігівській, Полтавській та Харківській. У перших двох пропонувалося виділити завідувачів, інструкторів євсекції та її уповноважених у Конотопському, Глухівському (Чернігівська губернія) й Кременчуцькому (Полтавська) повітах. У столичній, Харківській пропонувалось обмежитися лише двома завідувачами секцій (єврейської та польської). Загалом проект передбачав 72 співробітники, з яких 32 єврейської секції, 15 – німецької, 19 – польської та 1 для китайців Донбасу[17].

Проте навіть ці штати не затвердили протягом усього часу існування Відділу, хоч і були в основному сформовані. Не чекаючи затвердження останніх, циркулярним листом від 8 листопада 1922 року було визначено так звані "тимчасові штати" з 22 осіб, у більшості – завідуючих секціями: єврейської у всіх губерніях, німецької у Катеринославській, Харківській, Подільській та Волинській і інструкторів із китайських (Донецька губернія) та литовських (Донецька й Одеська) справ[18].

Діяльність Відділу, що розгорнулася лише наприкінці 1922 – на початку 1924 років, наштовхувалася на подальше ігнорування з боку більшості не тільки державних установ, але й структурних підрозділів НКВС, губернських відділів управління виконавчих комітетів. Працювати його співробітникам доводилося за умов незатверджених штатів та бюджету, невизначеного до нього ставлення з боку НКВС і піднятої у другій половині 1923 року дискусії щодо зміни підпорядкування Відділу. Не вдалося виконати навіть планів мінімального забезпечення підвідділів в губерніях кадрами (станом на жовтень 1923 року було по 1 співробітнику у 7 губерніях (крім Харківської та Чернігівської, де вони були взагалі відсутні)[19].

Відтак уся діяльність Відділу зводилася до спостереження за діяльністю релігійних та інших організацій національних меншин, розгляду їх статутів і надання щодо них попередніх висновків (за І.Х.1922 – І.Х.1923 – 17). За участі ВНМ через "недоречність існування" було ліквідовано всі єврейські самооборони у прикордонних губерніях та кілька громадських організацій німців і євреїв "за недотримання статутів", проведено аналіз діяльності Спілки китайських робітників у Донбасі. Іншим напрямком роботи в цей час стало проведення низки конференцій: єврейської безпартійної в Києві; шести повітових німецьких та трьох єврейських[20].

За умов відсутності налагодженого губернського апарату широко застосовувалися відрядження співробітників Відділу з метою ознайомлення з ситуацією на місцях, зокрема станом німецького, польського та китайського населення у західних

(Волинська, Подільська) та Донецькій губерніях. Найбільших успіхів було досягнуто в роботі серед євреїв і німців, серед поляків вона була у значно гіршому стані. Зокрема, відділом було відпрацьовано проект змін постанови ВУЦВК та РНК від 29 травня 1923 року "Про єдиний сільськогосподарський податок" із метою захисту інтересів населення містечок (переважно євреїв). Системним стало підняття питання про неправильне застосування місцевою владою земельного Кодексу до німців-колоністів та євреїв-землеробів, а через судові органи розглядалися подання про повернення майна погромленим євреям. Спеціально створеною комісією, спільно з єврейським відділом Наркомнацу РСФРР було врегульовано питання щодо перебіжчиків і євреїв-виселенців, котрі прибували з Польщі до СРСР[21].

Напрямки роботи місцевих підвідділів нацменшин при ВУГВК визначалися "Приблизною схемою щомісячного звіту" завідувача відповідного підвідділу, розробленого ВНМ та виданого за підписами вищих посадових осіб НКВС 12 січня 1923 року. Важливою була наявність під ним підписів не лише заступника наркома Черлюнчакевича, але й начальника адміністративно-організаційного управління (АОУ), що мало надати "схемі" більшої ваги в очах очільників ВУГВК[22]. У звіті потрібно було відображати умови, в яких доводилося працювати підвідділу та його національним секціям, ефективність зв'язку з повітами; перелік і зміст вирішених питань, проведених заходів та виконаних розпоряджень Відділу й центральних національних підвідділів. Необхідно було надавати інформацію про ефективність взаємодії місцевих підвідділів та їх нацсекцій з рештою радянських органів щодо вирішення надісланих туди запитів, звернень, подань як національними організаціями, установами, так і приватними особами. Ставилася вимога інформувати центр про результативність вирішення зазначених питань. Завідуючі підвідділами на місцях мали повідомляти про успішність діяльності зі створення нарад та спеціальних комісій, а також участі в нарадах і комісіях решти місцевих відомств[23].

Необхідним напрямком діяльності вважалась участь регіональних органів нацменшин у розробці та контролі за дотриманням місцевого законодавства в частині, що стосувалася прав етнічних груп. Ставилося завдання уважно спостерігати та інформувати центр щодо темпів зростання культурних установ кожної окремої етнічної спільноти; визначати ступінь "ураженості" останніх націоналізмом та інформувати Відділ і центральні підвідділи чи існують серед них небажані для режиму партії або громадські організації та яким чином (у разі свого існування) вони впливають на відповідні спільноти; чи помічаються на місцях національні протиріччя й у чому знаходять свій вияв[24].

Необхідно було також з'ясовувати: чи існує серед меншин відповідної місцевості прагнення до еміграції з УСРР; чи організовані у волостях, селах, колоніях, селищах та містечках національних меншин виконавчі комітети й ради і яким є їхній склад; чи створені там комітети незаможних селян, якою є їхня кількість та соціальний склад; яким є ставлення членів КНС етнічних меншин до колективізації, участі у зборі продподатку, боротьбі з бандитизмом, посівній кампанії, діяльності радянських органів, земельних, культурно-просвітніх та подібних закладах і організаціях; чи організовані в колоніях, волостях і містечках із переважаючим населенням нацменшин Комітети взаємодопомоги (КВД), якими є темпи росту останніх та їхньої діяльності; які напрямки радянського будівництва особливо зачіпають інтереси селянства етнічних меншин: земельна реформа, адміністративно-територіальний поділ чи щось

ще. Що з них найбільше та які заходи вживаються для урегулювання означених проблем; чи помічається прагнення працюючого населення національних меншин у містечках та містах до землеробства; чи існує тенденція зростання національних землеробських та виробничих колективів і артілей, і яких саме. Які масштаби оброблюваної ними площі. Чи отримують вони від праці основне джерело доходу. Чи зустрічають колективи перешкоди у процесі свого створення та розвитку й у чому саме[25].

Як бачимо, на місцеві підвідділи при ВУГВК покладалися надзвичайно широкі та багатопланові завдання, що мали на меті створення системи тотального контролю за найрізноманітнішими аспектами життя етнічних меншин. У першу чергу тими, від яких більшою або меншою мірою залежала успішність не лише реалізації соціальних, політичних, культурних та етнонаціональних перетворень, але й, у кінцевому результаті, залежало саме існування компартійного режиму на території багатонаціональної республіки.

Варто зазначити, що ці вимоги зазвичай або взагалі не виконувалися або ж виконувалися лише частково. Так, у липні 1923 року в доповідній записці заступнику наркома НКВС Черлюнчакевичу Відділ нацменшин просив забезпечити виконання розпорядження НКВС за його ж підписом від 12 січня про обов'язкове включення у схему щомісячного звіту завідуючих ВУГВК інформаційної доповіді про роботу підвідділів нацменшин. За свідченням ВНМ, за червень 1923 інформація надійшла лише з чотирьох губерній (Катеринославської, Одеської, Полтавської та Донецької), що, в результаті, гальмувало роботу ВНМ у цілому. Циркуляри Відділу проігнорували завідувачі Подільського та Волинського ВУГВК[26].

Проте навіть накопичені, часто з колосальними труднощами, недоукомплектованими та ігнорованими в регіонах підвідділами нацменшин, окремими секціями відомості зазвичай не сприяли зростанню авторитету Відділу як такого. Зокрема, інформація про чисельність національних меншин, зібрана в низці губерній та систематизована центральними органами ВНМ, не була навіть узята до уваги при складанні етнографічної карти УСРР, що проводило адміністративно-організоване управління (АОУ) НКВС. На думку завідуючого Відділом нацменшин, останнє узагалі мало обмежитися лише технічним виконанням справи, залишивши керівну роль ВНМ. Натомість АОУ системно ігнорував Відділ нацменшин та його компетенцію, навіть не узгоджуючи з ним свої циркуляри, що стосувались етнічних меншин, або залучаючи при потребі до своїх проектів (зокрема й розробки карти) окремі підвідділи ВНМ на місцях без згоди його центральних органів[27]. На думку керівництва Відділу, подібні дії структурних підрозділів самого Народного комісаріату внутрішніх справ сприяли відсутності бажання визнавати його й у решти центральних та місцевих державних органів, що "начебто не знали про існування" ВНМ НКВС. Як приклад наводився затверджений РНК статут "Сільськогосподарської спілки голландських вихідців на Україні". Ігнорування позицій Відділу національних меншин у таких питаннях блокувало виконання ним своїх завдань та підривало його авторитет у середовищі організацій, з якими йому потім доводилося працювати[28].

У другій половині 1923 року активізувалася боротьба щодо подальшої долі Відділу національних меншин. Вона підсилювалася неврегульованістю становища його місцевих органів і насамперед невизначеністю фінансування відповідних штатів. На засіданні Штатної комісії при РНК 23 серпня 1923 року було прийнято рішення

відтермінувати утворення регіональної мережі ВНМ до нового бюджетного року. Це знову пояснювалося відсутністю фінансових надходжень від Наркомнацу РСФР, по лінії якого мала проводитися робота серед етнічних меншин в Україні. Що ж стосується 1923–1924 років, то перед управлінням Народного комісаріату фінансів ставилося завдання з'ясувати, звідки будуть фінансуватися витрати на утримання мережі Відділу на місцях, із цікавим і водночас показовим формулюванням, "оскільки організація подібного апарату в РСФР, в організованому сенсі ще не встановлена". Звикле діяти за алгоритмом, заданим найбільшою республікою СРСР, місцеве керівництво знайшло вихід у тому, що доручило НКВС надати інформацію про стан цієї справи в решті республік[29]. Спроби перетворення Відділу на підвідділ при адміністративно-організаційному управлінні (АОУ) наштовхнулися на протидію завідувача ВНМ І.Сударського. Останній посилався на те, що Відділ організований згідно з постановою ВУЦВК, а відтак і його реорганізація можлива лише за умови скасування останньої[30]. У зв'язку з цим 28 вересня 1923 року на засіданні колегії НКВС було прийнято рішення "визнати своєчасним передати відділ національних меншин до РНК або ВУЦВК та поставити відповідне питання на розгляд відповідних інстанцій"[31]. Категорично проти виступив лише заступник наркома внутрішніх справ Черлюнчакевич, котрий вважав подібні дії розпорошуванням функцій комісаріату, пояснюючи, що в НКВС усе одно залишається обов'язок інтеграції нацменшин до системи радянської влади[32].

Незважаючи на розпочатий процес "принципового вирішення питання" щодо його подальшого існування, керівництвом Відділу національних меншин при НКВС було розроблено та розпочато виконання плану на 1923–1924 оперативний рік. Ним передбачалося нарешті завершити організацію національних бюро при президіях губернських та новостворених окружних виконавчих комітетів, провести підбір відповідних співробітників і розробити для них усі необхідні інструкції. Значне місце відводилося статистичній роботі, що передбачала низку складових. Після видання декрету ВУЦВК про рівноправність мов важливим напрямком майбутньої діяльності Відділу було визначено сприяння та спостереження за чітким його виконанням на місцях[33]. Що стосується коригування, проведеного без урахування меж компактного розселення етнічних меншин адміністративного районування, то планом роботи ВНМ на 1923–1924 рік передбачалося виявлення причин розриву колишніх німецьких, польських та єврейських волостей; наскільки це впливало на міжнаціональні відносини, з'ясування чи виникають при існуючому територіальному поділі антагонізми й у чому вони знаходять свій вияв. На основі зібраних матеріалів передбачалося поставити в Центральний комітет із районування питання про перерайонування, згідно з рекомендаціями Відділу[34].

Передбачалося продовження регулювання діяльності громадських організацій етнічних меншин. Зокрема, планувалося розробити низку зразкових статутів різних товариств та об'єднань; налагодити контакти з відповідними радянськими органами щодо реєстрації останніх із метою надання попередніх висновків. Відділ національних меншин і надалі планував сприяти радянським органам у встановленні контролю за діяльністю релігійних громад і синагог, аби "не давати їм можливостей привласнювати недозволені їм функції". А також вести боротьбу (у контакті зі спеціалізованими органами) з нелегально діючими організаціями на території УСРР[35]. Зазначимо, що повноцінне виконання Відділом досить амбіційного як для

умов, у яких він розроблявся, плану виявилося неможливим через процес його реорганізації, що інтенсивно тривав узимку 1923–1924 рр. 3 січня 1924 року секретар ВНМ Гольдберг надіслав до підвідділу національних меншин Агітпропу ЦК КП(б)У проект положення про Відділ національних меншин при ВУЦВК із пропозицією внести необхідні виправлення та додатки[36].

Як бачимо, Відділ у справах національних меншин при Народному комісаріаті освіти було створено з метою забезпечення умов інтеграції іноетнічних спільнот до проектованого радянського інтернаціоналістичного суспільства, основою якого мала стати ідея "братерства усіх націй" задля побудови нового соціалістичного суспільства. Створений, як замінник російського Наркомнацу, Відділ виявився недієздатним у специфічних умовах України. Невизначеність нормативно-правової бази його функціонування, відсутність усвідомлення потреби в його функціонуванні серед керівництва місцевих відділів управління при губернських виконавчих комітетах, відсутність чітко визначених джерел фінансування, необхідного для успішної роботи місцевого апарату, блокували будь-які спроби керівництва структури ефективно виконувати свої завдання. З ліквідацією в РСФР Наркомнацу виявилося, що побудова системи органів для роботи серед етнічних меншин втратила існуючий зразок, а відтак місцеві функціонери намагались адаптувати їх до нових імпульсів, які надходили з-за меж республіки. Новою спробою консолідувати реалізацію етнополітичного курсу партії, у значно оновленій 1923 року формі "коренізації", стали утворення та діяльність Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК.

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) – Ф.5, оп.1, спр.2236, арк.83.
[2] Там само. – Спр.649, арк.10–11.
[3] Там само. – Спр.2236, арк.100–100 зв.
[4] Там само. – Арк.101–101 зв.
[5] Там само. – Арк.4.
[6] Там само.
[7] Там само. – Спр.2236, арк.1.
[8] Там само. – Арк.2.
[9] Там само.
[10] Там само.
[11] Там само. – Арк.3.
[12] Там само. – Арк.5.
[13] Там само. – Арк.6.
[14] Там само.
[15] Там само. – Арк.4.
[16] Там само. – Арк.8–9.
[17] Там само. – Арк.9 зв.
[18] Бюлетень НКВС. – 1922. – №12. – С.28.
[19] ЦДАВОВУ. – Ф.5, оп.1, спр.2236, арк.79.
[20] Там само. – Арк.78 зв.
[21] Там само. – Арк.79–79 зв.
[22] Бюлетень НКВС. – 1923. – №2. – С.4.
[23] ЦДАВОВУ. – Ф.5, оп.1, спр.2232, арк.2.
[24] Там само.
[25] Там само. – Арк.2 зв.
[26] Там само. – Спр.2236, арк.30.
[27] Там само. – Арк.54.
[28] Там само. – Арк.54 зв.

[29] Там само. – Спр.2237, арк.58.
[30] Там само. – Спр.2238, арк.42–46.
[31] Там само. – Спр.2236, арк.84.
[32] Там само. – Арк.85.
[33] Там само. – Спр.2237, арк.105–106.
[34] Там само. – Арк.106.
[35] Там само. – Арк.107.
[36] Там само. – Арк.133–136.

Based on the archival documents, the article deals with the analysis of the National Minorities Department at the People's Commissariat of Internal Affairs: the process of its formation, its organizational structure, and its main lines of work during the first half of the 1920s, when its task was to follow the ethnopolicy of the communist party regime.

Key words: *National Minorities Department, local authority, ethnopolicy*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР)

Наталя КОРОСТІЛЬ

ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ СЕЛА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)

У статті висвітлені зміни, що відбулися в економіці східногалицького села в часи Другої Речі Посполитої, проаналізовано причини міжетнічних конфліктів. Особливу увагу приділено аналізу сільської кооперації, як дієвої форми самозахисту економічних інтересів українських селян. Наголошено, що саме велика кількість хутірських (фермерських) господарств були перспективною для регіону в швидкому здійсненні аграрної реформи.

***Ключові слова:** галицьке село, українська кооперація, аграрна реформа, економічна криза, польська колонізація, фермерство.*

Соціально-економічне становище населення Східної Галичини в міжвоєнний період викликало наукову цікавість багатьох дослідників. На ньому зосереджували свою увагу історики, політологи, економісти та суспільствознавці як вітчизняні, так і зарубіжні. Закономірно, що провідні позиції зайняли західноукраїнські історики, для яких дана тематика більш злободенна. У місцевих архівах знаходиться чимало необхідних для вивчення цієї проблематики документів, залишилися в живих свідки тих подій. Роботі істориків Львова, Івано-Франківська, Тернополя сприяли багаті традиції в дослідженні Східної Галичини в попередні роки.

На особливу увагу заслуговують дослідження М.Литвина й К.Науменка[1], М.Кугутяка[2], В.Марочка[3], С.Качараби[4], В.Смолея[5], Л.Родіонової[6], Л.Алексієвець[7]. Окремі аспекти політичного й соціокультурного розвитку Галичини розглянуто в монографіях і статтях З.Баран, Б.Лановика, П.Сіреджука, В.Марчука, І.Пилипіва, Р.Лозинського, О.Малярчука та ін. У них на основі широкої джерельної бази висвітлено суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми краю. Учені використали великий фактичний матеріал, зокрема маловідомі документи архівів різних країн світу. У 90-ті роки XX – на початку XXI ст. підготовлено ряд дисертацій, автори яких досліджували окремі аспекти розвитку економіки Західної України в окреслений період. Це – кандидатські дисертації В.Чайковського[8], К.Кондратюка[9], Л.Дрогомирецької[10] та ін. Водночас ця тема не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Крім того, вона має суспільно-політичну актуальність. Метою даної статті є висвітлення особливостей розвитку ринкових відносин краю, корінних змін, які відбулися в галицькому селі в окреслений період.

Колонізаторські наміри Другої Речі Посполитої наочно проявилися в її економічній політиці як на західноукраїнських землях у цілому, так і Східної Галичини зокрема. Політика уряду ділила державу на Польщу "А" (корінні польські землі) й Польщу "Б" ("східні креси"). Подібний дискримінаційний поділ практикували й сусідні держави-окупанти України – фактично Румунія і Чехословаччина відвели аналогічну роль Буковині й Закарпаттю. З одного боку, політико-економічна слабкість Польщі на міжнародній арені, обмежені інвестиційні можливості вимагали, перш за все, пошуку надійної опори для режиму. З іншого, – великодержавницькі плани щодо населення загарбаних територій штовхали до максимального викачування ресурсів для негайної наживи й незацікавленості в подальшому економічному розвитку краю. У політиці Польщі домінувала тенденція до культивування ідеї так званої історичної відсталості українських земель і перетворення їх у свій аграрно-сировинний придаток.

Східна Галичина входила до складу Польщі як колоніальна окраїна. Польський уряд свідомо гальмував промисловий розвиток у Польщі, де було сконцентровано понад 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної промисловості, виробництва цегли, вапна, цукру[11].

Галичина на початок 20-х років XX століття залишалася аграрним краєм із незначним накопиченням капіталу, слабо розвинутою торгівлею, низьким рівнем урбанізації, надлишком робочої сили. Понад 80% населення краю змушене було займатися традиційним малопродуктивним сільськогосподарським виробництвом. Міста, крім адміністративних і культурних функцій, здійснювали фінансово-торговельні операції із селом. Оскільки євреї на той час цілком опанували на західноукраїнських землях торгівлю, то саме вони й виступали посередником між містом і селом. Євреї скуповували в селян урожай і худобу та продавали в містах. У той же час майже всі крамниці з необхідними для селянина речами були єврейськими, як і товари, вироблені в більшості випадків єврейськими ремісниками. За свої послуги єврейські купці й лихварі намагалися отримувати високі прибутки. Представники інших національностей вважали ці прибутки не лише надто великими, а й нечесними, що викликало ненависть і виступало підґрунтям антисемітизму. Проте більшість євреїв терпіла від злиднів, маючи багатодітні сім'ї й будучи дрібними ремісниками та торговцями. Лише мізерна кількість осіб становила надзвичайно багату і впливову групу, що займалася оптовою торгівлею та фінансами.

Значну частину сільського населення Східної Галичини традиційно становили євреї. Єврейська політкультурна підсистема становила особливий інтерес як із боку польських, так і українських чинників. Головними візаві в багатьох галицьких містечках для поляків і українців виступали євреї. Концепція полонізації краю розглядалася в ракурсі здобуття поляками міських анклавів двома факторами: необхідності усунення "чужої єврейської економічної диктатури" й подальшого соціокультурного впливу міста на село[12]. Незважаючи на значні зусилля Польщі, тільки на початку 1930-х років кількість поляків у Східній Галичині вперше за міжвоєнний період перевищила кількість євреїв[13].

Знаний історик євреїв у Східній Європі Ш.Редліх (народився і виріс у Бережанах на Тернопільщині) свідчить: "У Польщі мав місце економічний бойкот єврейського бізнесу. У країні відбувалися численні шовіністичні погроми, під час яких сотні євреїв було вбито чи поранено. Крім традиційного, "вродженого" польського антисемітизму, деякі верстви польського суспільства, особливо молоді націоналісти-ендеки, перебували під впливом нацистської ідеології стосовно євреїв"[14]. Однак, незважаючи на ці обставини в українсько-польському протистоянні, євреї, як правило, під прикриттям нейтралітету були на боці поляків, тобто сильніших.

Економічна політика польського уряду сприяла відродженню кооперації. Так, 29 жовтня 1920 р. сейм ухвалив досить ліберальний кооперативний закон, який дозволяв створювати національні кооперативні об'єднання, гарантував дотримання основних принципів кооперативного руху: вільне й відкрите членство, обмежені відсотки від внесених капіталів, нескладний спосіб заснування і реєстрації кооперативів. Новостворений кооператив міг розпочинати свою господарську діяльність уже в день реєстрації в суді. Закон передбачав створення при Міністерстві фінансів державної Кооперативної ради, більшість у якій гарантувалася представникам національних і кооперативних ревізійних союзів.

Діючим законодавством забезпечувався, насамперед, розвиток польської кооперації. Польські кооперативні об'єднання вкрили галицькі землі й мали вплив на

частину українського та єврейського населення. З метою розколоти економічну єдність народу вони надавали дешевий кредит неполякам і залучали їх у свої організації.

Слід наголосити, що українське село мало вирішувати свої проблеми власними силами. Українське селянство в силу історичних обставин змушене було розв'язувати свої соціально-економічні проблеми на основі принципів самоорганізації та самозахисту. Не випадково звучало гасло "Спирайся на власні сили!". Самодіяльні кооперативні об'єднання мали багатий практичний досвід, набутий ще з XIX століття. Засновниками перших кооперативів та популяризаторами кооперативних ідей були найавторитетніші провідники українського суспільства: В.Антонович, М.Драгоманов, С.Подолинський, Б.Кістяківський, О.Кониський та багато ін. Піонером західноукраїнського кооперативного руху був В.Нагірний, який протягом десяти років займався вивченням досвіду швейцарських кооперативів. У 1883 р. він організував споживчий кооператив "Народна торгівля", що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені кошти передавати селянам. В.Нагірний розпочав нелегку справу прилучення галичан до комерційної діяльності. У переломну епоху кінця XIX – початку XX ст. українські вчені розробили теоретичні концепції різноманітних форм господарювання на селі. У 1894 р. М.Левитський організував ряд землеробських кооперативів-артілей на півдні України. Народ надав йому почесне звання "артільного батька". Він популяризував серед селян запровадження різних форм виробничої та споживчої кооперації. І.Франко рекомендував їх запроваджувати на практиці й у селах Західної України[15].

Українські організатори кооперативного руху творчо використовували здобутки кооперативної думки своїх попередників і, відповідно до нових суспільно-політичних і соціально-економічних умов, доповнювали новими положеннями. Центральним кооперативним об'єднанням, організаційним і ревізійним осередком української кооперації в краю став Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), якому підпорядковувалися центральні спеціалізовані кооперативні об'єднання: "Центробанк", "Центросоюз", "Маслосоюз", "Народна торгівля".

Лідери кооперативного руху справедливо вбачали в кооперативній формі господарювання єдиний шлях до відродження всіх ланок українського суспільно-політичного життя через економічне зміцнення та зростання. Вони намагалися залучити в систему кооперації якомога більше українських селян, наголошуючи, що сила кооперативних організацій в їх масовості.

Грошова реформа 1924 р. і стабілізація польського злотого, а також помірковане законодавство щодо кооперативного руху сприяли економічній діяльності в Галичині. Кооперація допомагала відбудовувати знищені війною господарства, надавала економічну допомогу селянству, створювала нові робочі місця. Українська кооперація цього періоду служила вирішенню не тільки найболючіших соціально-економічних проблем галицького селянства, а й відігравала важливу роль у розвитку української економічної школи[16].

Усвідомлюючи роль кооперації у становленні національного життя українців, польські правлячі кола намагалися тримати його розгортання під своїм постійним контролем. Однак велика робота, проведена організаторами кооперативного руху в перші повоєнні роки, дала потужний поштовх розвитку української кооперації. З 1925 р. вона вступила у фазу ідеологічно-організаційного піднесення, названого І.Витановичем періодом "радісної творчости"[17]. Українське життя вийшло поза рамки суто кооперативного руху, ці економічні установи почали виконувати різноманітні культурно-просвітницькі функції.

Українці зуміли організувати дієву економічну самооборону створенням широкої мережі споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Вони були об'єднані в повітові і крайові товариства. Ревізійний союз українських кооперативів очолив українську кооперацію в Польщі. Завдяки наполегливій праці вдалося досягти певних успіхів у молочарській кооперації, яка змогла вийти на європейський ринок. Економічна криза, що охопила Польщу наприкінці 20-х років, не змогла зупинити організаційного розмаху кооперативного руху, хоч і спричинила занепад багатьох кооперативних організацій. Своєю діяльністю кооперативи сприяли зміні свідомості українського сільського населення, його психології, підвищенню соціальної активності, виробляли риси підприємливості. Діяльність згаданих об'єднань супроводжувалася широким діапазоном різноманітних заходів, які враховували насущні потреби сільських жителів.

Українська кооперація становила чітко налагоджену економічну систему, організувала життєздатні ланки виробництва, а також мобілізувала заощадження, створила систему кредитів. При "Центробанку" був заснований "Фонд господарської розбудови", який сприяв будівництву нових виробництв. Кооперативні українські організації зуміли пристосуватися до роботи в складних економічних і політичних умовах. Так, якщо кількість кооперативів – членів РСУК упродовж 1925–1927 рр. зросла на 71%, то польські союзи практично не розширювали своєї мережі: кількість кооперативів – членів "Сполем" збільшилася лише на 1%, а кількість кооперативів "Унії" зменшилася на 25%. Кількість осіб, які входили до кооперативів РСУК упродовж зазначеного періоду, зросла на 27% у той час, коли кількість членів обох польських ревізійних союзів зменшилася (на 7% – "Сполем" і на 33% – "Унії")[18].

Для раціонального ведення землеробства й тваринництва, а також підвищення добробуту німці Східної Галичини заснували кредитні й заготівельно-збутові кооперативи. Кредитні кооперативи мали назву "Каса Райффайзена", а заготівельно-збутові – "Спілка худоби". Авторитет кооперативів серед німецького населення постійно зростав. Кооперативи із заготівлі і збуту худоби закупляли її у своїх співвітчизників, яку збували на польських і закордонних ярмарках[19].

Зростання кооперативів, як українських, так і польських, німецьких, мало серйозні негативні фінансово-економічні наслідки для єврейської спільноти регіону. Споживчі кооперативи завдали дошкульного удару євреям – загострили невирішені національні протиріччя. Суперечності між українцями, поляками та євреями часто спонукали останніх до еміграції.

Проте селянські господарства, незважаючи на певні позитивні зміни, як самостійний сектор аграрної економіки зберігали характер натурального домашнього господарства, виробляли продукцію переважно для задоволення власних потреб. Товарним вважають господарство, що продає понад 50% виробленої сільськогосподарської продукції. Така консервативність пояснювалася тим, що за переписом 1931 р. 88% селянських господарств Львівського, 86,6% Тернопільського й 82,5% Станіславського воєводств володіли земельними наділами до 5 га. У середньому одне господарство охоплювало 2,18 га землі, що згідно з польськими законами суперечило нормам економічної самостійності господарств (4,5 га для галицьких воєводств). Відповідно лише 12–13,4% селянських господарств за рівнем земельної забезпеченості могли займатися повноцінною підприємницькою діяльністю[20].

У Польщі економічна криза проявлялася гостріше в силу залежності країни від іноземного капіталу. Аграрну кризу загострювала й митна війна з Німеччиною, що тривала з 1925 до 1935 року. Східна Галичина, в силу своєї економічної відсталості та незахищеності, була найбільш вразливою до криз, які, в першу чергу, зачіпали українське селянство. Польща дбала про захист економічних інтересів своїх землевласників і осадників. Щедро субсидовані, вони мали всебічну державну підтримку, чим і закладався черговий конфлікт на селі.

Економічна криза 1929–1933 рр. призвела до скорочення виробництва, зниження цін на продукцію і звуження ринку, внаслідок чого зазнали збитків товарні галузі сільськогосподарського виробництва. У селах і містах зросла армія безробітних, що вело до загострення політичної ситуації в краї. Криза підірвала основні галузі сільського господарства й позбавила доходів дрібних виробників села, насамперед українських та єврейських.

Політика земельної колонізації із самого початку заклала конфлікт в економічну систему. Поряд з українськими "міцними ґаздами", земельні наділи яких були на околиці села й утворювали присілки чи хутори, почали виникати польські. Розпарцельовані землі великих землевласників, компактне поселення на панських фільварках створювали економічну конкуренцію з боку польських хутірських осадників. Щодо чисельності українських хутірських дворів, то згідно з даними Міністерства сільського господарства УРСР у 1950 р. їх нараховувалося ще 46133, зокрема, у Станіславській області – 16130, Львівській – 14191, Тернопільській – 9602, Дрогобицькій – 6210[21]. Це при тому, що значно скоротилася кількість господарств унаслідок військових дій Другої світової, кілька хвиль депортацій заможних господарів ("куркулів") до Сибіру, примусової колективізації.

На кінець 1935 р. у трьох воєводствах Східної Галичини було створено майже 37 тисяч осадницьких господарств, у власніть яких перейшло близько 315,6 тисячі га землі[22]. Якщо врахувати тенденцію до подальшого зростання осадницьких господарств (при цьому діяли і зворотні переселенські процеси), то на кінець досліджуваного нами періоду співвідношення аналогічних українських і польських хутірських дворів краю було в межах "два до одного". Необхідно врахувати, що в Тернопільському воєводстві в прикордонних повітах, окрім найвищої концентрації осад, були цілі села зі своїми ґмінами. Певна частина осадників здавала свої наділи в оренду й не брала участі в господарській діяльності. З огляду на ці обставини в більшості землеробських повітів, особливо Станіславського воєводства, співвідношення українських і польських хуторів становило "три до одного", а то й більше.

Великим земельним власником у Польщі була Греко-католицька церква, якій належало 36,3% від наявності всіх земельних угідь у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах. Питання власності ГКЦ оберігав конкордат, який передбачав, що землі та інше майно католицької церкви трьох обрядів – латинської, греко-католицької і вірменської – не можуть бути вилученими з її користування без папської згоди[23].

На час захоплення східногалицьких земель польською державою у краї існувала своя землеробська культура, заснована на українських національних традиціях. На її сторожі стояли різноманітні партії та організації, Греко-католицька церква. Хутірська форма ведення сільського господарства була прообразом фермерства й залишалася для регіону однією з перспективних, оскільки найповніше відповідала історичному,

економічному досвідові українського народу. Що ж до низької продуктивності хутірських господарств, то вона зумовлювалася об'єктивними причинами іноземного поневолення українського селянина. За сприятливих умов, при застосуванні ефективних методів господарювання та підтримки держави, особиста вільна праця виробника могла привести до швидкої реалізації аграрної реформи без створення додаткової міжнаціональної напруги.

Економічна відсталість східногалицького села зумовлювалася не тільки через лихоліття війни, кризу 1929–1933 рр., польську колонізацію, влада вдалася до насильницьких політичних і адміністративних акцій, які ускладнювали ведення індивідуального селянського господарства. Ці дії, спрямовані на обмеження непольського землекористування, запровадження непосильних податків, торкнулися основної маси мешканців села, які були дрібними земельними власниками. Різноманітні заходи проводилися із застосуванням брутальних, насильницьких дій, властивих представникам польської влади у Східній Галичині.

Однією з особливостей економічного розвитку краю став розвиток українського кооперативного руху, який вступав у протиріччя з національною та економічною політикою польського уряду. Українська кооперація захищала інтереси місцевого товаровиробника, була носієм національної ідеї. Вона зберегла національну самобутність автохтонного населення. Держава робила ставку на політичний та позаекономічний примус, метою якого був курс на знищення непольського сільськогосподарського товаровиробника.

У цілому економічна політика Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду була спрямована на реформування аграрного устрою села відповідно до нових вимог часу – піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися земель Східної Галичини. Урядова політика на цих теренах не вирішила одвічної проблеми аграрного перенаселення і, головним чином, була спрямована на створення міцної опори влади через проведення осадницької колонізації, що спричинило загострення міжнаціональних відносин. Збільшення кількості польського населення у воєводствах Східної Галичини, щонайбільше на 5% (Тернопільщина з 31,3% у 1921 р. до 36,6% у 1931 р.), не могло мати суттєвого значення для зміцнення оборони країни, не беручи до уваги економічні фактори – значні кошти на їх систематичну підтримку. Така політика держави вороже настроїла мільйонні маси місцевого українського населення. Незважаючи на розуміння значною кількістю польських політиків і вчених шкідливості таких заходів для інтересів держави, протягом усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація краю була головним чинником аграрної політики.

Отже, галицьке село у своїй основі мало два типи приватного господарювання: заснованого на особистій праці виробника (фермерство) й такого, що базувалося на найманій праці (приватні підприємства). Замість підвищення конкурентоспроможності цих численних господарств краю влада вдалася до політики протекціонізму за національно-релігійною приналежністю. Соціально-економічний розвиток східногалицьких земель відбувався в напрямку зміцнення політичних позицій польського окупаційного режиму.

[1] Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.

[2] Кутутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

[3] Марочко В. Українська селянська кооперація в Україні: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.): Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1996. – 43 с.

[4] Качараба С.П. Еміграція з Західної України 1919–1939. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.

[5] Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

[6] Родіонова Л. Особливості розвитку ринкових відносин у західноукраїнському селі в 20–30-х рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип.3. – С.214–217.

[7] Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.

[8] Чайковський В. Сільськогосподарська кооперація у Західній Україні (1920–1939 роки): Автореф. дис... канд. екон. наук. – Тернопіль, 1995. – 24 с.

[9] Кондратюк К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України (1919–1939): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 27 с.

[10] Дрогомирецька Л. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

[11] Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія: Курс лекцій. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2003. – С.294.

[12] Гон М. Місто як об'єкт міжетнічної конкуренції в Західній Україні (1918–1939 рр.) // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – Вип.11. – С.203.

[13] Лозинський Р. Національний склад населення Галичини у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.216.

[14] Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Пер. з англ. – К.: Дух і література, 2002. – С.82.

[15] Франко І. А.Фаресов. Народники и марксисты. С.-Петербург, 1899 // Франко. Повн. зібр. тв. у 50 т. К.: Наукова думка, 1986. – Т.45. – С.273.

[16] Калашнікова Є. Кооперативний рух та економічна освіта в Галичині // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.109.

[17] Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.333.

[18] Дрогомирецька Л. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.): Дисертація на здобуття... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – С.57–58.

[19] Сіреджук П. Діаспора німців Покуття (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Вип.1. – С.242.

[20] Родіонова Л. Особливості розвитку ринкових відносин у західноукраїнському селі в 20–30-х рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип.3. – С.215.

[21] Центральний державний архів вищих органів влади й управління України, ф.Р–27, оп.17, спр.6713, арк.51.

[22] Історія українського селянства / Кер. автор. колект. С.В.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – С.226.

[23] Історія релігії в Україні: В 10-ти т. – Т.4. Католицизм / За ред. П.Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – С.431.

The article focuses on the changes that took place in the rural economy of the Eastern Halychyna under the rule of the Second Rech Pospolyta. It also analyses the reasons for ethnic conflicts. Special attention is paid to the analysis of agricultural cooperation viewed as an effective structure that safeguarded economic interests of Ukrainian peasantry. The article emphasizes the role of a large-scaled khutor economy (separated farm economy), which enabled a rapid implementation of agrarian reform in the region.

Key words: *Halych village, Ukrainian cooperation, agrarian reform, economic crisis, Polish colonization, farming.*

УДК 94 (477.86) "1941"
ББК 63.3 (4 УКР)

Ярослав ТОКАРУК

УТВОРЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ГЕТТО У СТАНІСЛАВІ В 1941 р.

У статті автор намагається простежити і проаналізувати антисемітську політику Націонал-Соціалістичної Німецької Робітничої Партії стосовно євреїв, простежити еволюцію політики нацистської адміністрації міста Станіслава щодо місцевих євреїв, а також показати процес створення єврейського гетто у місті.

Ключові слова: *гетто, антисемітизм, гестапо, євреї.*

Метою даної статті є спроба відобразити процес створення єврейського гетто в Станіславі 1941 року. Для її реалізації поставлено такі завдання: проаналізувати розвиток антисемітського руху в Європі (кін. XIX – сер. XX ст.); простежити формування антисемітських поглядів Адольфа Гітлера; показати антисемітську політику нацистської адміністрації Станіслава на тлі створення єврейського гетто.

Проблема створення гетто в Станіславі є малодослідженою в історичній літературі. Складність дослідження полягає у відсутності узагальнюючих праць з даної проблематики та в неоднозначності думок дослідників, які займаються дослідженням цього питання. Тому воно на сьогоднішній день залишається актуальним. Питання про становище станіславського єврейства, у період Другої світової війни, у своїх працях торкаються такі автори, як Б.Арсен, І.Андрухів, П.Кам'янський, А.Француз, а також очевидці тих подій В.Яшан та Ю.Фоєрман.

Щоб краще зрозуміти особливість проблеми євреїв, на наш погляд, слід розглянути корені походження даної проблеми, тобто почати із зародження антисемітизму й, нарешті, прослідкувати еволюцію поглядів провідника нацистського руху в Німеччині, автора найжорстокішої у Європі антисемітської пропаганди – Адольфа Гітлера.

Зауважимо, що антисемітський рух у Європі зародився ще в XIX столітті. У 1873 році Вільгельм Марр, який першим запровадив у вжиток слово "антисемітизм", опублікував книгу "Перемога єврейства над германством". У 1881 році викладач економіки й філософії Берлінського університету Євгеній Дюрінг видав нарис "Єврейське питання як питання расове, моральне і культурне". У цих творах євреї представлені не просто як зло, а як зло непоправне; джерело їхньої порочності криється не тільки в їх релігії, а закладене, мовляв, у них від народження. У 1890-х роках цю точку зору підхопив і почав пропагувати невтомний агітатор Теодор Фрітш, автор, який невдовзі опублікував "Протоколи сіонських мудреців". У численних памфлетах і періодичних виданнях, випущених видавництвом "Хаммер", Фрітш заявляв, що своїми "науковими" доказами порочності євреїв і перевагами німецької раси расисти сприяли не тільки могутньому поштовху вперед людського інтелекту, а й відкривали нову епоху в історії людства.

Нарешті, в 1899 році Х'юстон Стюарт Чемберлен, англієць за походженням, син британського адмірала, випустив у світ свій двотомний твір "Основи дев'ятнадцятого сторіччя". Завдяки красномовству автора він став своєрідною "біблією" расистського руху "Фелькіш". У цьому творі вся історія людства представлена як неминуча боротьба між духовністю, уособленням якої є "німецька раса", й матеріалізмом, що знайшов своє втілення в "єврейській расі". За

Чемберленом, тривала боротьба між цими двома єдиними чистими расами, тоді як усі інші були лише "хаосом народів". На думку англійського автора, єврейська раса впродовж століть невпинно прагнула встановити абсолютне панування над іншими народами. І якщо хоча б один раз завдати цій расі вирішальної поразки, то, вірогідно, німецька раса зможе вільно здійснювати свою, власну, Богом дану долю, тобто створювати новий, сяючий світ, пронизаний благородною духовністю, і який би таємничим чином сполучав сучасну технологію й науку зі сільським патріархальним устроєм колишніх часів[1].

У XX столітті загострення антисемітських настроїв можна зіставити з появою нового політичного утворення в Німеччині міжвоєнного періоду. Йдеться про Націонал-Соціалістичну Робітничу партію, створену 1920 року.

Відзначимо, що становлення антисемітизму у Німеччині пройшло кілька стадій і стало віддзеркаленням поглядів найреакційніших кіл. Із захопленням влади нацистами антисемітизм став офіційною ідеологією і набрав організованого характеру. Його можна розділити на декілька періодів: перший (1933–1935 рр.), коли на підставі різних ухвал і законів відбувалося витіснення євреїв із різних сфер суспільного життя; другий період (1935–1938 рр.) пов'язуємо з виданням так званих "законів" Нюрнберга, що торкалися всіх євреїв. Відповідно до цих "законів" євреї відсторонялися від державної служби. Упродовж третього періоду (1938–1941 рр.) мало місце систематичне обмеження прав євреїв у різних сферах життя на "законній" основі: їм, зокрема, заборонялося відвідувати культурні заходи, водити автомобілі, євреїв усе частіше змушували до еміграції, проти них здійснювалися погроми. Тут показовий листопадовий погром 1938 р. (так звана "Кришталева ніч"), у ході якого знищували майно, проводився арешт декількох десятків тисяч євреїв, останніх виключали з господарського життя, відправляли на примусові роботи тощо. Невдовзі ж євреям узагалі заборонили виїжджати з країни (21 жовтня 1944 року). З початком Другої світової війни акції проти євреїв мали масовий характер, проводилися в усіх окупованих вермахтом країнах. А згодом навіть почалася їх депортація до Польщі й Південної Франції. Четвертий період (1942–1945 рр.) характеризується примусовою депортацією до Польщі й на окуповану територію Радянського Союзу для винищення їх працею і голодом. У цю пору мало місце масове знищення євреїв у концентраційних таборах[2].

Одним з основних ідеологів німецького антисемітизму XX століття був Адольф Гітлер. Він мав намір ступити до Віденської Академії Мистецтв. З часу приїзду Адольфа до Відня починають формуватися його погляди стосовно євреїв. У своїй книзі "Моя боротьба" він писав: "У цей період у мене відкрились очі на дві небезпеки, які я раніше ледве знав на ім'я і всього значення яких для долі німецького народу я, звичайно, не розумів. Я маю на увазі марксизм і єврейство"[3].

На формування антисемітських поглядів Гітлера мали великий вплив умови його життя в Австрії. У першій половині XX століття, як пише Гітлер, Відень уже належав до категорії міст із значною соціальною нерівністю. З одного боку, велика розкіш, а з іншого, – відштовхуюча бідність. Вплив на антисемітські погляди, ймовірно, мала саме ця соціальна нерівність. Додамо, що в добу його приїзду до Відня в цьому місті на 2 млн. населення проживало 200 тисяч євреїв. Велика кількість німців, зокрема, працювала чорноробочими, а євреї займали високі посади: "... керівні елементи нинішніх партій на ділі суцільно складаються з євреїв. Євреї, звичайно, хочуть продовжувати в старому дусі, бо вони знають, що якщо ми їм не перешкодимо, то одного прекрасного дня їх пророцтво збудеться і вони дійсно пожеруть всю решту народів землі і стануть панами світу"[4].

У віці 14–15 років Адольф Гітлер почав натрапляти на слово "еврей" в основному в політичних бесідах. У цей період єврейське питання трактується ним виключно як релігійна проблема. Гітлер писав: "З того часу як я став займатись єврейським питанням і став до них пильно приглядатись, я побачив Відень у зовсім іншому світлі. Куди б я не пішов, я зустрічав євреїв. І чим більше я до них приглядався, тим реальніше вони відділялись у моїх очах від інших людей. Особливо центральна частина міста і північні квартали його кишіли людьми, які зовнішньо нічого спільного не мали з німцями"[5].

1919 року А.Гітлер вступив до Німецької Робітничої Партії і вже 16 жовтня того ж року виступив із своєю першою промовою перед аудиторією 111 чоловік. Спочатку він виклав своє бачення "Великої Німеччини", а потім проголосив марксистів, євреїв і інших "ворогів" Німеччини винуватцями її поразки.

20 лютого 1920 року Німецька Робітнича Партія була перейменована на Націонал-Соціалістичну Робітничу Німецьку Партію, а чотирма днями потому була затверджена програма Націонал-Соціалістичної Робітничої Партії Німеччини або, як її ще називали, програма "25 пунктів". У пункті 4, зокрема, зазначалося, що євреї не можуть бути громадянами Німеччини, а в 24 пункті, – що партія не пов'язує себе з будь-яким конкретним віросповіданням, але боротиметься з єврейським матеріалізмом[6].

У розробленій А.Гітлером програмі нацистської партії громадяни єврейської національності оголошувалися поза законом. Вони, наприклад, не могли брати участі у виборах, їм заборонялося займати державні посади, викладати в університетах, вступати в шлюб із німцями тощо. У 1933 році Гітлер був проголошений канцлером Німеччини, й антисемітизм став складовою частиною офіційної політики. З тих пір у країні відбувалися масові єврейські погроми, почалася експропріація єврейської власності. Гоніння за євреями досягли таких масштабів, що до 1939 р. понад 320 тис. євреїв були вимушені покинути Німеччину. Нацистським керівництвом був розроблений план переселення всіх європейських євреїв на Мадагаскар, який пізніше був замінений на так зване "остаточне рішення" – здійснити повне фізичне знищення євреїв[7].

Таким чином, зробивши короткий огляд еволюції антисемітизму та поглядів нацистської Німеччини стосовно євреїв, ми змогли підійти до даної проблеми й побачити її генезис. Тепер перейдемо безпосередньо до становища євреїв на території міста Станіслава.

Відомо, що 2 липня 1941 року територію міста покинули радянські війська, а вже 4–5 липня сюди вступила угорська армія – союзниця Німеччини. Таким чином, на початку липня 1941 року вся територія Прикарпаття опинилася під владою нового господаря.

Репресії проти єврейського населення почалися на початку липня. За наказом угорського військового коменданта Юденрат (єврейська рада) мала скласти списки всіх євреїв за фахом. Невдовзі єврейським питанням зайнялося гестапо (знаходилося в теперішньому будинку СБУ на вул. Сахарова) на чолі з Гансом Крюгером. 2 серпня гестапівцями був викликаний обман (голова юденрату) М.Зайбальд, якому була дана вказівка зібрати всю інтелігенцію єврейської національності й направити до будинку гестапо. Наступного дня до гестапо прийшло понад тисячу осіб, частина з яких була знищена в Пасічнянському лісі поблизу с. Пасічна (околиці м. Станіслав)[8].

Після того як німецька адміністрація перебрала до своїх рук управління містом (7 серпня 1941 року), перед нею постало питання майбутнього розміщення всіх євреїв міста. Для втілення цього плану згодом було вирішено створити єврейське гетто.

У газеті "Українське слово" містилося пояснення терміна "гетто". Зазначалося, що гетто – це відокремлене місце у містах, де євреї мешкали окремо від людей інших рас і віросповідань. Далі йшла мова про історію походження гетто: "Гетта повстали вже за біблійних часів у всіх містах Малої Азії та Північної Африки, де жиди поселились. Опісля такі самі гетта були в римській державі". Пояснювалося, що ці єврейські дільниці були створені самими євреями для того, щоб відокремитися від іншого населення. У XIX столітті під впливом націоналізму в Європі зародився антисемітський рух, єврейське питання зробилося світовою проблемою. Жиди, обороняючи свою громадянську рівноправність, почали обстоювати думку, що старинні гетто були жидами накинені, і коли жиди в них разом мешкали, то були приневолені до того". Наприкінці зазначалося, що: "Померлий перед війною сіоністичний проповідник Жаботинський писав у 1938 році, що гетто створили ми самі, жиди, добровільно, з того самого приводу, з якого европейці Шанхаю поселюються в окремій дільниці, щоб бодай тут, у найвужчім крузі, жити на свій лад". Так само вважав і єврейський історик Дубнов, який у третьому томі своєї праці "Найновіша історія жидівського народу" зазначив, що "у Нью-Йорку єврейські емігранти селились, так як і у Лондоні, в окремих дільницях і так утворили добровільне гетто"[9].

Відповідно, вперше про створення гетто в Станіславі йшлося на початку осені 1941 року. Але задум так і не був здійснений, оскільки територія, відведена під гетто, була замала для розміщення всіх євреїв міста. Потрібно було побудувати додаткові бараки. Очевидець тих подій єврей Юлій Фоєрман писав у своєму щоденнику, що євреї з Юденрату всіляко намагалися відтягнути переселення у гетто. Він зазначав: "Після вилучення інтелігенції, в місті було 27500 євреїв, які ніяк не помістяться, і було запропоновано побудувати дерев'яні бараки. Щоб виграти у часі, я сказав, що взимку займемося підготовкою матеріалу і обробкою дерева, а по весні поставимо бараки..."[10]. Але німецька адміністрація не мала наміру зволікати зі створенням гетто. Юденрат отримав нову вказівку, за якою євреї мали віддати протягом трьох днів у гестапо всі вироби із золота і срібла[11].

Василь Яшан у своїх спогадах пише: "У початках місяця жовтня 1941 р. заповіджено в окрузі візиту генерал-губернатора д-ра Франка. Тоді Гестапо почало свою питому підготовку, щоб, мовляв, знищити ті жидівські елементи, які яким-небудь способом могли б заповідженим відвідинам пошкодити. І так прийшла чорна чи кривава неділя 12 жовтня 1941 року. У ту неділю відбулися у Станиславові перші масові розстріли жидів, зігнаних з міста на жидівському цвинтарі, приготовані і проведені під проводом Крюгера, а їх жертвою впало около 6 тисяч осіб"[12].

20 грудня було закінчено створення єврейського гетто в Станіславі. Кордони гетто проходили від галицького мосту вулицею Шкільною, через її продовження вулицею П.Скарги (Василіянок), включаючи парк на вулиці Колонтая (Дністровська). Далі кордони гетто тяглися до вул. Седельмаєровської (Новгородська), Богуцького (П.Орлика) аж до вулиці Казимирівської (Мазепи). Західний кордон складала берегова лінія від моста через Бистрицю Солотвинську до єврейського кладовища[13]. Помешкання євреїв, що розташовувалися на межі гетто, були означені широкою білою смугою й мали мати постійно зачинені вікна[14]. Вулиці, що межували з гетто, були відокремлені високим дерев'яним парканом (зверху з колючим дротом), а також поліційними стояками[15].

Для в'їзду в гетто були створені три шлюзи: перший шлюз – кінець вулиці Баторія (Короля Данила) й Казимирської (Мазепи); другий – на перехресті Галицької й Колонтая (Дністровська); третій шлюз – на стику вулиць Довгої й Галицької. Вулиці Галицька й Більчевського (Р.Левицького) служили переходами для особового руху, тобто для євреїв, які працювали в місті.

Згідно з цими даними, нами була розроблена карта гетто, з якої видно, що єврейська дільниця займала приблизно одну третю території міста (рис. 1).

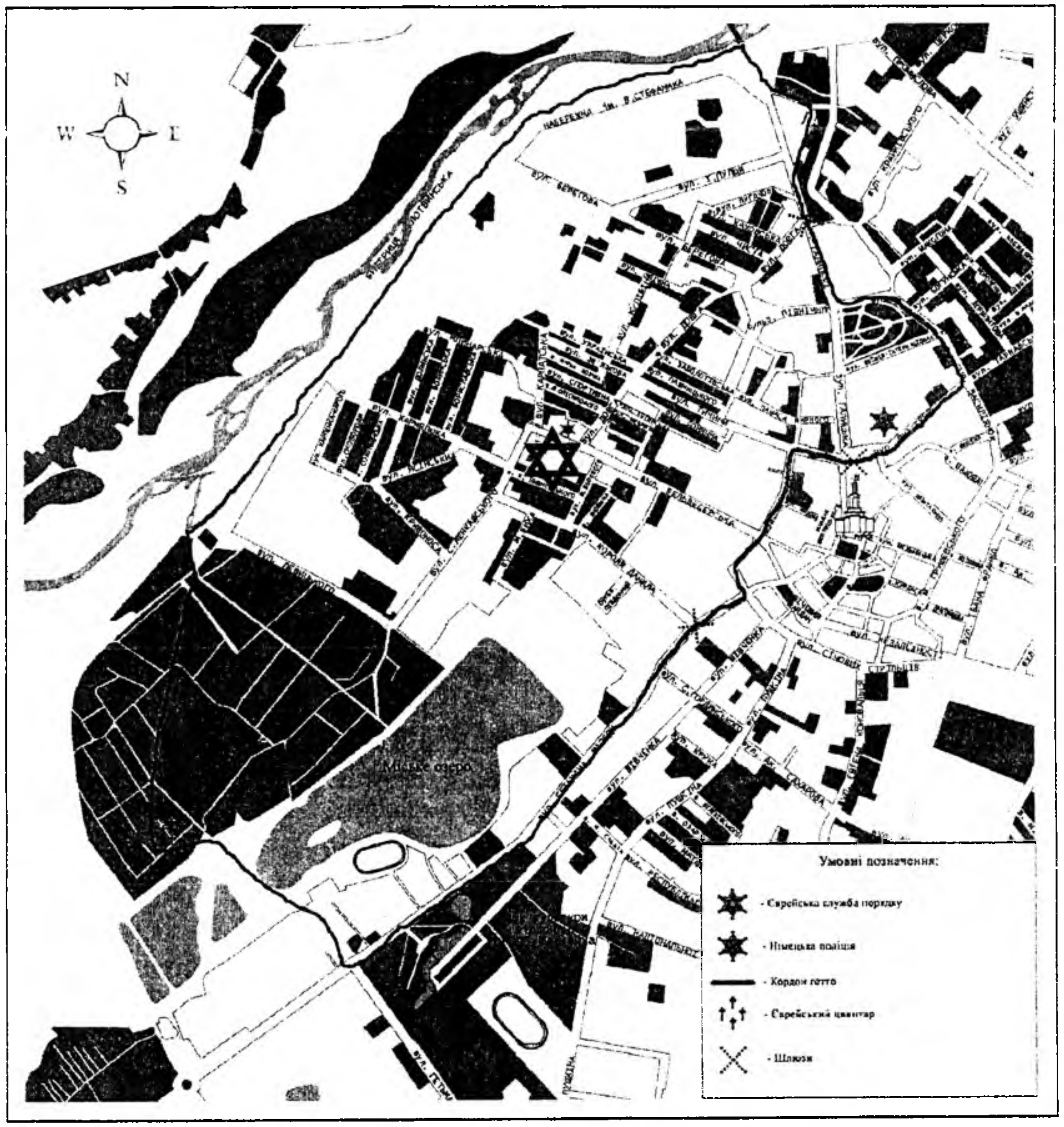

Рис. 1. **Карта єврейського гетто в Станіславі станом на 1941 рік***

*Дана карта є авторською спробою реконструкції місця існування єврейського гетто в Станіславі згідно з даними, наведеними в праці Андрухіва й Камянського "Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст.", а також у Щоденнику Юлія Фоєрмана.

Усі євреї міста мали переміститися на спеціально відведену територію, а іншим мешканцям, що проживали на території майбутнього гетто, належало її покинути й переселитися в колишні помешкання євреїв. У гетто могли мешкати тільки євреї, арійцям проживати на цій території, звісно, заборонялося. Усі промислові підприємства, котрі знаходилися в межах гетто, мали негайно отримати спеціальний дозвіл, що давав право працювати на території дільниці. Начальники підприємств, отримавши дозвіл, мали внести заяви на видачу перепусток для арійських службовців та робітників. Усім іншим особам в'їзд на територію гетто заборонявся, а євреї не мали права виходити за його межі. Якщо виникала необхідність потрапити на територію єврейської дільниці, то в такому випадку належало написати вмотивовану заяву для видачі перепустки. Це коштувало 1 злотий. Євреї, які працювали за межами гетто, також мусили виробити дозвіл на право покидати дільницю, але тільки на час роботи. Щоправда, вони не мали права перебувати за межами гетто в неробочий час. До того ж на територію гетто заборонялося вносити й виносити звідти будь-які пакунки. Для перевезення будь-якого товару потрібно було оформити дозвіл[16].

Зауважимо, що ще 28 липня 1941 року був виданий спеціальний "Приказ" мадярської Королівської Військово-Адміністраційної Команди в Станіславі, в якому, зокрема, зазначалося: "Кожний жид чи жидівка старші віком над 12 років зобов'язані на вулицях, дорогах і прилюдних місцях носити на правому ремені, на верхньому одягу, 10 см широку опаску виразної жовтої краски. Жидів, які появляться після 4 серпня 1941 року без опаски покарається примусовою роботою, а за другим разом інтернуванням в таборі праці. За чистоту опаски відповідає власник"[17]. Після переходу влади до німецької адміністрації колір пов'язки був замінений на білий із зображенням голубої зірки Давида.

На території гетто розташовувалось єврейське керівництво (Юденрат), яке виконувало роль адміністрації, що займалася і господарськими справами на території гетто. Наприклад, у місцевій газеті "Українське слово" повідомлялося, що перепис свійських тварин, господарки, землі на території гетто здійснювала єврейська рада (тобто Юденрат)[18].

Для дотримання порядку на території єврейської дільниці було створено окрему німецьку головну поліційну сторожу на вулиці Колонтая, 4, яка мала наглядати за порядком на шлюзах та по периметру гетто. Також було створено окрему "жидівську службу"[19]. Вона розміщувалася на вулиці Бельведерській, 54 й мала стежити за порядком і спокоєм на території гетто. Носити зброю "жидівським упорядникам" заборонялося, дозволялося використовувати лише палиці. До того ж "жидівські упорядники" відрізнялися за зовнішнім виглядом, носили гранатові шапки з жовтою смужкою і написом "жидівська служба порядку". Ця служба діяла тільки у гетто[20]. Додамо, що окружна лікарня в Станіславі обслуговувала тільки арійців[21]. У зв'язку з цим на території дільниці була своя лікарня. Також були свої магазини, майстерні. На 1941 рік у дистрикті було 2390 лікарів, серед яких було багато євреїв. Вони мали право працювати до тих пір, поки їх не замінять лікарі-арійці[22].

Існувало багато обмежень для євреїв у побуті та обслуговуванні. Так, 1 вересня 1941 року на мурах Станіслава з'явилося розпорядження губернатора дистрикту Галичина "Про обмеження побуту жидів у дистрикті Галичина". Згідно з цим розпорядженням, євреям, що проживали у дистрикті, заборонялося покидати своє місце проживання. Тут зазначалось, "що місцем замешкання вважається ту міську, або сільську громаду, де жид має своє місце осідку, або постійного побуту, а з браку того ж, останнє місце осідку". З 1 серпня 1941 року всі інваліди, вдівці та сироти арійського походження отримували ренти, а євреї рент не отримували й мали право лише "до підмоги зі сторони кагалу" (мається на увазі своєї громади. – *Я.Т.*)[23].

Покидати місце проживання єврей міг лише у випадку "публічного інтересу, або коли він, залишаючи своє помешкання, виконує свій законний обов'язок праці, або виключно з метою вести скуп (мається на увазі торгівля. – *Я.Т.*), якщо він займається ним за дозволом". У цьому випадку єврей мусив мати письмовий дозвіл губернатора дистрикту. За порушення постанови карали ув'язненням на три місяці і грошовим штрафом у 1000 злотих. В окремих випадках карали одним із цих покарань. Інколи відправляли у табори праці. Постанова стосовно цих екзекуцій вступала в дію 5 вересня 1941 року[24]. Так, наприклад, у Варшаві на смертну кару засудили восьмеро євреїв за те, що вони вийшли за межі місця відокремлення[25]. Аналогічна ситуація склалася і в інших населених пунктах, про що свідчило повідомлення в газеті "Українське слово", де зазначалося: "Німецькі Спеціальні Суди в Радомі, Кельцах, Ченстохові засудили останньо на кару смерти 17 жидів, за те, що безправно опустили дільницю"[26].

Крім того, в законодавстві Генерал Губернаторства існували різного роду обмеження для євреїв і осіб єврейського походження в особистих правах, маєткових, прав суспільної опіки, в галузі освіти, праці. У законодавстві містилося пояснення поняття "жид" і "жидівський мішанець", тобто особа, яка лише з однієї сторони є єврейського походження. Умови для цих двох категорій були різними. "Мішанці" не носили жовтої опаски, але не мали права перебувати у публічних установах. Зазначалося: "Жидом є той, кого признає жидом німецький закон про жидів, а саме, в кого принайменше троє дідів було жидами (цебто, наприклад, родителі батька були обидвоє жидами, а надто жидом був принайменше один із батьків – мати), або в кого родителі одного з батьків були жидами, а надто він належав до жидівської віросповідної громади після 1 липня 1936 року, або після того часу був одружений із жидом або походить із подружжя з жидом, заключеного після 1 липня 1936 року, зглядно з нешлюбних зносин із жидом, коли був народжений після 1 липня 1936 року. Для громадян Генерального Губернаторства обов'язують ці самі приписи, з тим, що особи, які походять від двох жидівських дідів, є жидами тоді, коли після вересня 1939 року належали до жидівської віросповідної громади, або коли після 1 серпня 1940 року подружилися з жидом, зглядно коли походять із нешлюбних зносин із жидом, а народилися після 31 травня 1941 року. За жидівського предка вважається такий, що належав до жидівської віросповідної громади. За мішанців вважається той німецький громадянин, зглядно громадянина Генерал Губернаторства, що походить від одного або двох повнокровних жидівських дідів (отже, коли обидвоє, або один із дідів одної сторони були жидами), оскільки він, уже згідно з попередньо згаданими приписами, не вважається за жида. Підприємство вважається за жидівське, якщо воно належить у цілості, або переважній більшості до жидів, якщо жиди мають рішаючий голос в управі, або підприємство є під жидівським наглядом. Ці самі постанови відносяться до товариств, фондацій, закладів та інших подібних установ"[27].

З установленням німецької влади, в Галичині була створена Українська Служба Батьківщині, яка мала займатися господарськими роботами (ремонт доріг і мостів,

зведення дамб на річках, висушування боліт і т. д.). Ця установа гуртувала молодь від 17 до 35 років у табори по 100–150 чоловік. На чолі табору стояв німець, який наглядав за виконанням роботи. Відмінних працівників обирали керівниками відділів. Служба тривала три місяці. Добровольці одержували житло, їду, знаряддя праці, одяг та по 50 злотих на день для кишенькових витрат. Робітників було забезпечено медичним обслуговуванням. Після закінчення робочого терміну кожному робітнику видавали посвідчення, де вказувався час, рід виконуваної роботи та оцінка його праці. Той, хто мав таке посвідчення, отримував право першості в одержанні роботи[28]. Для мешканців "арійського походження" існувало своє положення про працю, а приписи про працю для єврейського населення були унормовані іншими законами. Згідно з цими законами, євреї, на відміну від решти населення, отримували лише 80% тарифних винагород, не мали права на оплачувану відпустку. У випадку, якщо єврейський робітник хворів або з ним ставався нещасний випадок на робочому місці, йому не виплачували зарплату під час нездатності працювати через хворобу або нещасний випадок. Крім того, вони не мали права на жодні додаткові винагороди. Кожен єврей підлягав під примусову роботу, яку мав відбувати в таборах примусової праці[29].

Ремісники та промисловці, які хотіли відкрити свої майстерні або магазини, мали внести заяву до управи міста. Їм видавали довідку на право виконування промислу, за яку потрібно було заплатити від 10 до 100 карбованців: "Жидам принципово не будуть видаватися довідки на право виконування промислу" – так зазначалося в оголошенні газети "Українське слово" за 24 серпня 1941 року[30].

Євреям було заборонено займатися торгівлею споживчими товарами та товарами вжитку якого-небудь роду, а арійському населенню заборонялося купляти продукти харчування у євреїв. Порушення каралося відправленням у примусовий табір праці[31].

Таким чином, загострення єврейського питання бере свій початок ще з XIX століття, коли широкого поширення набуває антисемітизм. У цей час вийшло багато праць, присвячених даній проблемі, в яких євреї розглядаються як суцільне зло. Автори цих праць дотримувалися думки, що, винищивши євреїв у світі, зникне зло, яке не дає йому нормально розвиватися. Особливо гостро це питання постало в Австрії та Німеччині, звідки й бере свій початок нацистський рух.

Нацистська антисемітська політика була нічим іншим як продовженням антиєврейських настроїв XIX століття, але вже значно в гострішому вияві. З приходом Гітлера до влади в Німеччині почалася нова сторінка в історії антисемітського руху. Почали втілюватися в життя ті ідеї, які зародились ще до початку інформаційної епохи.

Євреї розглядалися як підривний елемент для майбутнього "Нового порядку", який потрібно було викорінити. Для здійснення цієї мети по всій Європі створювалися концентраційні табори, у містах були гетто, в які переселяли євреїв міста. Хоч, як ми бачимо з вищесказаного, деякі єврейські автори відстоювали думку, що гетто було творінням рук самих євреїв і німці лише використали ці типи поселень проти самих їх творців.

20 грудня 1941 року гетто було створено й у Станіславі. Поряд із гетто було видано ряд обмежень для єврейського населення міста, яке майже повністю відділило їх від основної маси й більше того, кількість цієї етнічної групи почала

дуже швидко знижуватися, що було наслідком політики нацистської влади. Винищення євреїв Станіслава продовжувалося ще й у наступні два роки, поступово набуло масового характеру, про що свідчать статистичні дані. Згідно з першим переписом населення німецькою адміністрацією, який був проведений у жовтні 1941 року, на території Станіслава проживало 58 тисяч населення, євреїв 26 тисяч, поляків 20 тисяч, українців 10 тисяч, німців 260 чоловік, а перепис березня 1943 року після ліквідації гетто показав зовсім інші цифри: населення 40905 чоловік, із них поляків 19851, українців 16499, фольксдойчерів 604, євреїв усього 80 осіб[32].

1 Кон Норман Благословение на геноцид. Миф о всемирном заговоре евреев и "Протоколах сионских мудрецов". – М.: Прогресс, 1990 (електронна версія).
2 Нюрнбергский процесс. Преступление против человечности. – М.: Юридическая литература, 1991. – Т.5 (електронна версія).
3 Гитлер Адольф. Моя борьба. – М.: Т-ОКО, 1992 (електронна версія).
4 Там само.
5 Там само.
6 Энциклопедия Третьего рейха. – М.: Локид – Миф, 1996 (електронна версія).
7 Там само.
8 Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст.: історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – С.74.
9 Українське Слово. – 1941. – 30 грудня.
10 Прикарпатська правда. – 1995. – 7 жовтня.
11 Там само.
12 Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944. – Торонто, 1989. – С.194.
13 Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст.: історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. - С.76.
14 Українське Слово. – 1941. – 21 грудня.
15 Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944. – Торонто, 1989. – С.194.
16 Українське Слово. – 1941. – 21 грудня.
17 Там само. – 1941. – 29 липня.
18 Там само. – 1941. – 30 грудня.
19 Там само. – 1941. – 21 грудня.
20 Там само. – 1941. – 2 грудня.
21 Там само. – 1941. – 25 листопада.
22 Там само. – 1941. – 23 грудня.
23 Там само. – 1941. – 18 грудня.
24 Там само. – 1941. – 2 грудня.
25 Там само. – 1941. – 2 грудня.
26 Там само. – 1942. – 22 березня.
27 Там само. – 1941. – 28 грудня.
28 Калуський Голос. – 1941. – 28 грудня.
29 Українське Слово. – 1942. – 6 березня.
30 Там само. – 1941. – 24 серпня.
31 Там само. – 1941. – 22 серпня.
32 Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944. – Торонто, 1989. – С.59.

In the article an author tries to trace and analyze an anti-semitic politics of National Socialistic German Working Party in relation to Jewries. To trace evolution of politics nazi administration in Stanislaw of relation to local Jewries, and show the process of creation the Jewish ghetto in our town.

Key words: *Ghetto, Anti-semitism, Gestapo, Jews.*

УДК 94(477.83/.86)
ББК 63.3(4 Укр)624

Емілія АНДРІЇВ

ПРОТИДІЯ ОУН-УПА ОКУПАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ТРУДОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ З ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується діяльність ОУН-УПА з метою запобігання вивезенню населення на примусові роботи до Райху з території Галичини в роки німецької окупації. На основі рішень конференцій та нарад ОУН(Б) показано вплив політичної ситуації в краю на вибір форм і методів протидії трудовим депортаціям. Використовуючи інформацію політичних звітів та відомостей з теренів, проілюстровано результативність пропаганди ОУН(Б).

Ключові слова: *ОУН, окупація, трудові депортації, Галичина.*

Проблематика історії Другої світової війни надзвичайно багатогранна. Однією з болючих та малодосліджених тем того часу є використання іноземних робітників в економіці Німеччини та зокрема протидія цій політиці з боку ОУН–УПА. Депортаційні акції мали широкомасштабний характер. З 2,8 млн. чол., вивезених із СРСР на працю до Райху, 2,4 млн. були з України[1]. За нашими підрахунками, на підставі даних радянських джерел, із Галичини депортували 304366 чол[2]. Це приблизно 14% від загальної кількості населення, вивезеного на примусові роботи з України до Німеччини.

За радянських часів діяльність національного руху Опору висвітлювали виключно в негативному сенсі. Після проголошення незалежності України у зв'язку з відкриттям недоступних раніше архівних матеріалів і протистоянням між ветеранами радянської армії та національного руху Опору почалось активне дослідження історії ОУН-УПА. На даний час найбільш ґрунтовними є праці В.Сергійчука[3], М.Коваля[4], І.Патриляка[5], Ю.Романишина[6], І.Андрухіва та А.Француза[7]. З доробку вчених української діаспори варто відзначити роботи В.Косика[8], Л.Шанковського[9], П.Мірчука[10], В.Субтельного[11].

Проте, не зважаючи на велику кількість досліджень з історії ОУН-УПА, поза увагою науковців залишилося питання протидії німецькій політиці трудових депортацій з території Галичини. Тому об'єктом публікації є висвітлення діяльності ОУН-УПА з метою запобігання вивезенню населення на примусові роботи до Райху. Предметом дослідження – форми та методи протидії ОУН-УПА німецькій політиці трудових депортацій з території дистрикту.

Напередодні радянсько-німецької війни український націоналістичний рух зазнав змін. У 1938 р., після вбивства лідера ОУН Є.Коновальця, в організації починається протистояння між ветеранами – членами Проводу Українських Націоналістів та молоддю. Наслідком цього став розкол ОУН, який відбувся у лютому 1940 р. Радикальна частина молоді сформувала Революційний Провід ОУН на чолі із С.Бандерою. Ветерани організації згуртувалися навколо А.Мельника. З того моменту почалось одночасне існування двох українських націоналістичних організацій: ОУН (Б) та ОУН (М).

До окупаційної влади мельниківці ставилися позитивно та висловлювали свою відданість ідеям "нової Європи"[12], а тому підтримували політику примусового вивезення на працю до Німеччини. Основною формою роботи ОУН (М) у Галичині була пропаганда. Вона проводилася шляхом поширення газет, листівок та плакатів у Тернополі, Рогатині, Зборові, Стрию, Мостиську, Бродах і Львові[13]. Провід мельниківців закликав добровільно виїздити до Райху й описував чудові умови праці, проживання та соціального захисту українських робітників у Німеччині[14]. Зокрема, в листівці "Українська молоде" за травень 1943 р. праця в Райху оголошувалась обов'язковою трудовою повинністю всього населення у віці від 18 до 21 року. При цьому зазначалося, що німецька влада не бажає спустошення України та перетворення її людей на рабів[15].

На противагу мельниківцям, ОУН (Б) на початку окупації розгорнула діяльність із метою відновлення української державності. У червні–липні 1941 р. на Західній Україні діяла розгалужена система партизанських і диверсійних груп бандерівців. Але їх боротьба була недостатньо координована Революційним Проводом та рідко підлаштовувалася під дії наступаючих німецьких військ[16]. Після опанування вермахтом того чи іншого терену діючі там партизанські групи розпускались або переходили на нелегальне становище. Німці не визнавали їх як частини союзної української армії чи допоміжної міліції. Крім того, Акт 30 червня 1941 р. створив для окупаційних властей небезпечний прецедент двовладдя, несумісний із завойовницькою політикою та ідеологією. Протягом літа 1941 р. керівники ОУН (Б) сприймали німецьку армію лише як ситуативного союзника, а не окупанта. Вважали, що німці не мають жодного права створювати в Україні політико-адміністративні структури, бо вони формуються українцями без сторонньої допомоги[17]. Наслідком цього стали масові арешти керівників Проводу та членів ОУН (Б) протягом літа й осені 1941 р. Лише після розправи з бандерівцями, 16 грудня 1941 р. Г.Франк заявив, що українці не повинні вимагати від німців визнання всередині великого Райху "якоїсь української держави"[18]. Отже, обезглавлена й наполовину розгромлена, не маючи сил до опору, ОУН (Б) змушена була восени 1941 р. перейти на нелегальне становище. Тому єдиною формою протидії на той час могла бути лише пропаганда, яка проводилася шляхом проведення роз'яснювальних бесід серед населення.

Основні завдання організації на поточний момент визначила І конференція ОУН, яка відбулась у вересні 1941 р. Виходячи з припущення, що німці одержать перемогу у війні й ОУН доведеться вести більш тривалу дипломатичну та політичну роботу з метою створення самостійної України, вирішили проводити приховану пропаганду та викривати фашистські плани щодо України[19].

З метою залучення на свій бік населення Друга конференція ОУН (квітень 1942 р.) постановила розгорнути антинімецьку пропаганду, а в основу всієї практичної діяльності покласти антирадянську боротьбу та створити союз поневолених народів СРСР[20]. Одним із методів пропаганди було проведення акції з метою протидії добровільному виїзду робочої сили. Але це викликало репресії з боку влади, яка застосовувала принцип колективної відповідальності[21]. Крім того, голод, який в цей час охопив велику територію Галичини, та безробіття змушували населення шукати порятунку шляхом виїзду на працю до Німеччини. Тому ця акція ОУН (Б) на даному етапі не мала успіху.

Тема примусових депортацій обговорювалася під час І конференції поневолених народів Східної Європи й Азії, яка відбулася 21–22 листопада 1943 р. У її відозві робітників військових заводів закликали не допомагати своєю працею знищувати братів на фронтах, а виготовлену ними зброю та амуніцію захопити, бити

нею гнобителів і передати її "національним повстанчим арміям та відділенням"[22]. Таким чином, з осені 1943 р. бандерівці починають закликати депортованих до збройного опору.

Варто зазначити, що на цей час у керівництва Проводу ОУН (Б) склалася чітка позиція стосовно німецької окупаційної політики й зокрема щодо питання набору робітників на працю в Райх. Так, І.М.Коваленко у брошурі "Цілі й методи німецької імперіялістичної політики на окупованих теренах" (1943 р.) аналізує окупаційну політику та її ідеологічні основи. Автор визначає дві причини трудових депортацій: брак робочих рук у німецькій економіці та "велику розмножувальну силу" слов'ян. Він звертає увагу на те, що в процесі вивезення населення на працю до Німеччини вирішувалися чотири проблеми: звільнялися сили для фронту, окуповані терени очищувалися від "небажаного молоднечого елементу", який за певних умов становив загрозу окупаційній владі, зменшувалася "велика розмножувальна сила" слов'ян та отримувалися дешеві робочі руки[23].

Аналіз пропагандистської діяльності ОУН (Б) буде не повним, якщо залишити поза увагою друковані органи та листівки. У них організація висловлювала своє негативне ставлення до вивезення населення на роботу в Німеччину та давала настанови галичанам. Під час окупації ОУН (Б) видавала такі часописи: "За самостійну Україну", "Ідея і Чин", "Бюлетень", "Вільна Україна", "Інформатор", Самостійник"[24]. В одному з "Бюлетнів" зазначалося, що вороже ставлення німців до акту 30 червня 1941 р. "відкрило очі навіть незрячим". Автори видання називали німців новими окупантами, що хочуть перетворити Україну на колонію, а українців на рабів[25]. "Вісник української інформаційної служби" повідомляв: "Німці вважають українське населення за робочу худобу, за тубільців-рабів. Зокрема ЗУЗ* (західноукраїнські землі – *Е.А.*) є в їх очах найближчим об'єктом планової "германізації". Для цієї мети вони використовують декрет про реприватизацію, за яким вся торгівля і промисловість в Галичині передається німцям, а українців поступово треба виселити на Схід"[26].

Організація намагалася висвітлювати причини добровільного виїзду на працю до Німеччини. Зокрема, в "Бюлетні" №4 за 1942 р. наголошувалося, що в перший рік окупації голод погнав сотні тисяч людей на роботу до Райху[27]. В одному з наказів ОУН (Б) за вересень 1942 р. зазначалося: "Повідомте народові, що сьогодні багато українців працюють у Німеччині, голодують і переносять нещасні випадки або знаходять там смерть"[28]. Тому в листівках описувались умови побуту і праці депортованих[29]. Бандерівці закликали не пристосовуватися до обставин, не бути нейтральними та лояльними до влади, шукати порятунок тільки в об'єднанні й солідарності нації[30].

Праця в Райху прирівнювалася до більшовицького заслання[31]. Її тлумачили як порятунок "потопаючого імперіаліста, який і себе не врятує і нас знищить! Ті, що поїхали в Німеччину – це наша втрата, бо живими і здоровими ніхто назад не повернеться"[32]. Друковані органи ОУН (Б) називали практику примусового вивезення населення на роботу до Райху "експериментами німецьких урядів праці, що увійдуть до історії як найбільша ганьба XX століття"[33].

Рішення та листівки бандерівців наказували не їхати на роботу до Німеччини та на організовані окупантами навчальні курси, бо їх можуть піймати й відправити до Райху, та не йти на військову службу[34]. Закликали молодь втікати й переховуватися, батьків та матерів не посилати своїх дітей на "загибель", а виконавчі органи (поліцію, шуцманів та старост) не ловити втікачів[35] та допомагати їм, готуватися до самооборони. Як приклад наводилися дії волинської і поліської поліції[36].

* Західноукраїнські землі

У результаті активної пропаганди навесні 1943 р. під час набору в "ясир" німці зустріли масовий спротив населення в Галичині[37]. Зокрема, у липні 1943 р. утекли 6 хлопців із Коломиї, які не хотіли їхати до Німеччини. Вони переховувалися в горах[38]. Про масштаби опору населення свідчить той факт, що в грудні 1943 р. окремі мужі довір'я та деякі довірені особи* закликали молодь спам'ятатись і не приєднуватися до повстанського руху[39].

Проте не всім вдавалось уникнути депортації. У нашому розпорядженні є два варіанти інструкції, яка називається "Під увагу тих, що виїжджають на роботу до Німеччини". Аналіз тексту дає підстави стверджувати, що документ, який складається з 45 пунктів, був написаний у 1943 р., а другий варіант, що нараховує 32 настанови, – на початку 1944 р. Ці інструкції мали підтримати серед робітників моральні принципи поведінки, почуття власної гідності, виховувати ненависть до окупантів та готовність до боротьби, перенести на чужину "дух" батьківщини, який би допоміг вижити. Щоб полегшити "тягарі і незгоди життя", настанови закликали гуртуватися з усіма українцями, допомагати один одному "ділитись кожним куском хліба, кожною вісткою, своїм горем і надіями", боронити один одного та не робити прикрості, бо лише так можна довести приналежність до однієї національності. Інструкції радили розмовляти українською мовою, але при цьому навчатись і чужої. Популяризували такі гасла, як "Україна для українців" та "Свобода народам і людині". Вони закликали вести антибільшовицьку пропаганду між іноземними робітниками. Серед німців рекомендували формувати думку про те, що їх невдачі полягають у неврахуванні корінних інтересів українців та що тільки сильна українська держава врятує Європу від більшовизму. Настанови заперечували союзництво України з Німеччиною. Стосовно поляків та росіян рекомендували бути обережними і спритними, не виявляти відверто своєї ненависті. Ці рекомендації закликали гуртуватися з білорусами, чехами, сербами й тими народами, які були "чи залишились поневолені Москвою"[40]. Звертали увагу на популяризацію ролі та значення України в європейській спільноті серед італійців, англійців та французів. При цьому слід було викликати у них "замилування до української пісні, зацікавити історією, побутом, красою, поширювати українські листівки". Настанови забороняли вступати до армії та бути виконавцями чужих інтересів. Кожному, хто виїжджав до Німеччини, рекомендували взяти зі собою "Історію України", "Кобзар" Т.Г.Шевченка, тризуб, молитовник, грудку рідної землі та портрет полковника Є.Коновальця[41]. На думку авторів, ці рекомендації мали допомогти депортованим вижити. Другий варіант настанов в основному повторює перший, але написаний стисло, простішим мовним стилем і чітко визначає основне завдання галичан на чужині – "вести протибільшовицьку і протинімецьку пропаганду" та "саботажну роботу", але при цьому бути обережним і розважливим[42]. Отже, завданнями пропагандистської роботи серед депортованих було: морально підтримати робітників, популяризувати культуру укра-

* Мужі довір'я та довірені особи були представниками Українського Центрального Комітету на місцях.

інського народу, організувати антибільшовицьку й антинімецьку пропаганду та саботаж.

Варто зазначити, що з 1942 р. загострюється політична ситуація в краю. Перш за все посилилося польсько-українське протистояння. На початку 1942 р. органи місцевого самоуправління в містах перейшли до рук поляків, які готували списки робітників для праці в Райху[43] . Масштаби депортаційних акцій з Галичини в цей час характеризувала постанова III конференції ОУН (Б), яка відбулась у лютому 1943 р. У ній політика примусового вивезення на роботу до Німеччини порівнювалася з депортаціями українців органами радянської влади. Не можна не погодитися з думкою учасників конференції про те, що метою залучення галичан до праці в Райху було вивезення національно свідомого населення, здатного до боротьби, та в майбутньому його знищення[44] .

Становище погіршилося, коли в 1943 р. до Галичини прибули поляки – втікачі з Волині. Вони почали підбурювати місцевих поляків проти українців. А в результаті посилився терор і систематичне знищення українського активу. У звітах із теренів зазначалося, що перш за все вбивали священиків, мужів довір'я, працівників самоврядування, кооперації та учителів. Хто не загинув від кулі, був побитий і пограбований. "Життя зробилось непевним, а всяка більш менш спокійна праця неможливою"[45] . При цьому терористична діяльність поляків проводилася так, щоб спрямувати репресії окупаційного уряду проти українського населення. Отже, в 1943 р. загострення політичної ситуації в краю досягло піку. Тому з літа 1943 р. формою протидії ОУН окупаційній політиці стає військовий спротив. Він здійснювався шляхом проведення бойових дій проти німців та поляків, організації операцій щодо звільнення в'язнів карних таборів* та створення визволених районів (повстанських республік).

До червня 1943 р. терен Галичини вважався запіллям, яке мало забезпечувати УПА кадрами, постачати боєприпасами та харчами[46] . У червні 1943 р. із лісів Сумщини в Карпати вирушило з'єднання С.Ковпака. Його завданням було створення плацдарму для розгортання радянської партизанської боротьби. По шляху свого просування ковпаківці палили збіжжя, склади, підривали нафтові свердловини та колії. Щоб не допустити підтримки радянських партизан галичанами, окупаційні власті вивозили до Німеччини з території дії з'єднання все працездатне населення[47] . На думку І.Андрухіва, з метою недопущення ковпаківців у Карпати на нараді провідників Станіславського, Стрийського й Тернопільського Округів ОУН (Б) (червень 1943 р.) вирішили сформувати 5 куренів Української Національної Самооборони (далі – УНС)[48]. Проте, аналізуючи ситуацію в краю, керівник області "Косак" визначив такі основні причини створення загонів УНС:

"1) посилення терору і грабежів з боку окупантів;

2) поява радянських партизан, які грабували, займались терористичною та диверсійною діяльністю;

3) терор поляків проти українців;

---

* Німецька окупаційна влада створила мережу карних трудових таборів по всій території Галичини. Вони були призначені для ув'язнення осіб, що втекли з праці в Райху, не повернулися з відпустки на роботу до Німеччини, відмовилися виконувати суспільні роботи чи втекли з таборів "Будівельної служби батьківщини" (Баундісту).

4) посилення діяльності "опортуністів", котрі баламутять народ вислужницькою пропагандою з окупантами і таким чином поширюють марні надії на полегшення"[49] .

Самооборону Галичини очолив поручник О.Луцький[50]. Базою її розташування були неприступні хребти Карпат. Основне завдання УНС полягало у тому, щоб із допомогою зброї захистити населення "від терору більшовицьких банд, а пізніше цілковито їх знищити. По відношенню до німців та поляків – на терор відповідати терором"[51]. Листівки УНС наказували вживати всіх засобів пасивної й активної самооборони та звільняти людей, призначених для праці в Райху під час транспортування[52]. Але її діяльність була спрямована в основному на звільнення в'язнів із карних таборів та бойові акції проти німців і поляків[53]. В архівах знайдено лише поодинокі випадки військових дій загонів самооборони з метою захисту населення від примусового вивезення до Німеччини[54].

Восени 1943 р. одним із методів військового опору трудовим депортаціям було створення повстанських республік, тобто таких теренів, де ОУН (Б) та УНС мали власну адміністрацію, здійснювали навчання в школах та розвивали дрібний промисел, який забезпечував потреби населення і війська. Зокрема, з осені 1943 р. до весни 1944 р. така республіка існувала в Галицькому районі між Дністром та Лімницею[55]. Створення визволених районів було можливе тому, що в цей час німці охороняли тільки великі центри, а невеликі місцевості, які були охоплені повстанським рухом, не контролювали.

З метою ліквідації УНС та повстанських республік у Галичині було запроваджено надзвичайний стан, який тривав із 10 жовтня 1943 р. до липня 1944 р.[56]. Німецькі каральні операції супроводжувалися масовими облавами та розстрілами мирного населення і посиленням депортаційних акцій[57]. У зв'язку з цим та відповідно до наказу Головної команди УПА від 26 листопада 1943 р. і "тактичної інструкції" Головної команди та Головного військового штабу УПА було обмежено сутички з німцями лише обороною при насильницьких діях окупантів проти галичан та відплатними акціями проти поляків[58]. Це фіксують звіти й відомості з теренів. Проте, аналізуючи два роки боротьби, учасники III Надзвичайного Великого Збору ОУН (серпень 1943 р.) у постанові зазначали, що основними напрямками роботи у зазначений період були дві справи: оборона населення від вивозу на працю до Німеччини та від грабунку хліба. При цьому найбільшого успіху акції ОУН (Б) досягли на Волині та Поліссі, де із самого початку було повністю зірвано вивіз робочої сили та не допущено грабунку населення, а значить, і голоду[59]. У Галичині, за звітами з теренів, основною формою протидії трудовим депортаціям була пропаганда[60]. Але активні бойові дії в краю змусили 27 січня 1944 р. підпорядкувати самооборону центральному військовому керівництву під командуванням Р.Шухевича та перейменувати на УПА-Захід[61].

Під час останнього місяця окупації формою протидії ОУН (Б) трудовим депортаціям була організація вступу до УПА. Взимку 1944 р. старости виготовляли списки людей, які підлягали мобілізації на працю і зверталися до відділів УПА з проханням прийняти їх у свої ряди[62]. Командування пішло на зустріч цим побажанням. Усім сільським старостам було наказано до 15 березня 1944 р. скласти реєстр усіх без винятку чоловіків віком від 18 до 65 р. та надіслати його головному командиру УПА[63]. У середині червня 1944 р. було оголошено мобілізацію тих, кому

загрожувала примусова праця в Німеччині. Це дало 9 великих нових відділів[64]. За відомостями організаційного звіту, з повіту Карпат за час з 2 травня до 10 червня 1944 р. 80% українців із цієї території було охоплено рухом ОУН (Б)[65].

Таким чином, можна стверджувати, що на території Галичини основною формою протидії ОУН-УПА трудовим депортаціям протягом усього періоду окупації була пропаганда. Лише в середині червня 1944 р., коли наблизився радянсько-німецький фронт, чоловіків, призначених до праці в Райху, мобілізували до УПА. Але причиною таких дій було не стільки бажання врятувати населення, скільки рішення продовжити боротьбу за визнання Української Незалежної Соборної Держави. Тому цю мобілізацію можна вважати засобом виконання програмових засад ОУН (Б).

[1] Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академвидав, 2004. – С.467.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф.Р-2, оп.7, спр.305, арк.241; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.3, оп.1, спр.237, арк.45; ДАЛО, ф.Р-221, оп.1, спр.21, арк.26–27; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1969. – Т.3. – С.149.

[3] Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496 с.

[4] Коваль М.В. Україна у Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах 1939–1945. Серія: Україна крізь віки. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – Т.12. – 335 с.; Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодення. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.3–22; Коваль М.В. ОУН-УПА: між "Третім рейхом" і сталінським тоталітаризмом // Український історичний журнал. – 1994. – №2–3. – С.94–101.

[5] Патриляк І.К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. // Український історичний журнал. – 2000. – №4. – С.113–119; Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.89–97; Патриляк І. Повстанські групи ОУН(Б) як "третя сила" в перші тижні Великої Вітчизняної війни (червень–липень 1941 р.) // Історичний журнал. – 2004. – №9. – С.25–33; Патриляк І. Підготовка бандерівською ОУН антирадянського повстання на території Західної України (січень 1940 – червень 1941 рр.) // Київська старовина. – 2004. – №1. – С.76–91.

[6] Романишин Ю. Українська підпільна преса періоду визвольних змагань 40-х – 50-х років XX століття // Воля і Батьківщина. – 2003. – №1. – С.64–67.

[7] Андрухів І.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне–Івано-Франківськ: Друкарня фірми "Таля", 2001. – 335 с.

[8] Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 рр. – К.: Нью-Йорк–Торонто, 1992. – 729 с.; Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: У 4-х т. – Львів: Українські технології, 2000. – Т.2. – 213 с., Т.4. – 246 с.; Косик В. Український національний рух Опору. Реабілітувати чи визнати боротьбу ОУН-УПА? – Стрий: ТОВ "УВІС", 1993. – 32 с.

[9] Шанковський Л. Історія Українського війська. – К.: Панорама, 1991. – 192 с.

[10] Мірчук М. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів: Атлас, 1991. – 447 с.

[11] Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – 717 с.

[12] Центральний Галузевий архів Служби Безпеки України (далі – ЦГАСБУ), ф.13, спр.376, т.21, арк.34.

[13] Державний архів громадських організацій, ф.57, оп.4, спр.349, арк.45.

[14] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.21, арк.274–275.

[15] Там само. – Т.35. – Арк.278.

[16] Патриляк І.К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. – С.118.

[17] Там само. – С.119.

[18] Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1959). – Львів: Місіонер, 1997. – С.17.

[19] Косик В. Український національний рух Опору. – С.26.

[20] Ільюшин В. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С.94.

[21] Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк–Торонто: Ключі, 1965. – С.209.

[22] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.36, арк.15.

[23] Там само, т.35, арк.21.

[24] Романишин Ю. Назв. праця. – С.64.

[25] Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф.Р-285, оп.1, спр.154, арк.6.

[26] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.21, арк.103.

[27] Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. – Т.2. – С.216.

[28] Там само. – С.265.

[29] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.21, арк.44.

[30] ДАТО, ф.Р-285, оп.1, спр.154, арк.5.

[31] Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.2. – С.233.

[32] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.35, арк.94.

[33] Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Вид-во "Літопис УПА", 1995. – Т.24. – С.66.

[34] Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.2. – С.226.

[35] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.35, арк.94.

[36] Там само, арк.95.

[37] Літопис Української Повстанської Армії. – Т.24. – С.225.

[38] ЦДАВОВУ, ф.3959, с., оп.2., спр.136, арк.18.

[39] Там само, ф.3836, оп.1, спр.1, арк.95.

[40] ЦГАСБУ, ф.13, спр.376, т.35, арк.114.

[41] Там само. – Арк.115.

[42] Там само. – Арк.116.

[43] ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.77, арк.102.

[44] Літопис Української Повстанської Армії. – Т.24. – С.8.

[45] ЦДАВОВУ, ф.3959с., оп.2, спр.133, арк.45.

[46] Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Вид-во "Літопис УПА", 1990. – Т.18. – С.7.

[47] Інтерв'ю із С.Г.Щепанською, 1929 р. н., с. Озерце Галицького району Івано-Франківської області.

[48] Андрухів І. Діяльність УПА на Станіславщині // Українська повстанська армія – феномен національної історії. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С.28; Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця. – С.96.

[49] ЦДАВОВУ, ф.3836, оп.1, спр.63, арк.40.

[50] Літопис Української Повстанської Армії. – Т.18. – С.9.

[51] ЦДАВОВУ, ф.3836, оп.1, спр.63, арк.40.

[52] Там само. – Арк.31.

[53] Шанковський Л. Назв. праця. – С.58–59.

[54] ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.157, арк.29.

[55] Мірчук М. Назв. праця. – С.36.

[56] Шанковський Л. Назв. праця. – С.59.

[57] Там само. – С.59.

[58] Веденєєв Д. Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначала розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА (1942–1945 рр.) // Київська старовина. – 2003. – №4. – С.48.

[59] Літопис Української Повстанської Армії. – Т.18. – С.225.

[60] ЦДАВОВУ, ф.3836, оп.1, спр.1, арк.134.

[61] Шанковський Л. Назв. праця. – С.60.

[62] Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Вид-во "Літопис УПА", 1992. – Т.19. – С.36.

[63] Косик В. Україна в Другій світовій війні. – Т.4. – С.73.

[64] Літопис Української Повстанської Армії. – Т.19. – С.36.

[65] ЦДАВОВУ, ф.3836, оп.1, спр.13, арк.9.

This article touches on the topic of the OUN's (Organisation of the Ukrainian Nationalists) activity in order to prevent the forced deportation of the people from the territory of Halychyna for forced labor to the Reich during the years of the German occupation. On the basis of the Conferences decisions OUN showed the influence of policy situation in the district upon the choice of forms and methods of counter actions against the labor deportations. Using the information of policy reports and news from the districts it had been illustrated the results of the OUN's propaganda.

Key words: *OUN, occupation, forced deportation, Halychyna.*

УДК 94. (477)
ББК 63.3. (4 Укр)

Дмитро ЗАБЗАЛЮК

ДУХОВНА ОПІКА ВОЯКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

У статті показано духовну опіку церков (Православної – на Волині і Греко-католицької в Східній Галичині) над вояками Української Повстанської Армії в 1942–1949 рр.

Ключові слова: *Українська Повстанська Армія, капелани, Греко-католицька церква, Українська православна церква.*

У роки Другої світової війни Українська Повстанська Армія була, по суті, єдиною збройною формацією, яка боролася за самостійну соборну українську державу проти всіх окупаційних режимів – як гітлерівського, так і сталінського. Її частини й загони діяли на західноукраїнських землях (Волині, Галичини, Буковини) й часом контролювали великі території. УПА користувалася широкою підтримкою українського населення та його духовенства. У ході збройного опору радянському й нацистському тоталітарним режимам керівництво ОУН та командування УПА розраховувало на підтримку духовних провідників народу в особі кліру Греко-католицької і Православної церков. У своїх деклараціях до населення краю вони наголошували, що відстоюють свободу віри і світогляду, визнають усі релігійні культи, які не суперечать громадянській моралі. У період протистояння з радянським режимом вони акцентували увагу на тому, що воюють проти влади, яка нищить церкви, жорстоко переслідує священнослужителів та вірних. Ці заяви з розумінням сприймалися широким загалом духовенства, особливо з розгортанням після війни процесу ліквідації УГКЦ. На жаль, організація духовної опіки Греко-котолицької і Православної церков над вояками Української Повстанської Армії ще не були об'єктом спеціального розгляду. Зрештою, капеланська служба в українських військових формаціях першої половини XX ст. теж не узагальнені вітчизняно-військовою історичною наукою. Указані аргументи і спонукали проаналізувати душпастирську опіку над українськими повстанцями в період Другої світової війни.

Отже, надаючи великої уваги політично-виховній роботі серед особового складу армії, командування УПА і провід ОУН усвідомлювали потужний вплив на повстанців церкви, оскільки релігійність населення Західної України була традиційно високою. "Поряд з політвиховниками, – відзначає сучасний історик С.Ткаченко – важливу роль у створенні належного морально-психологічного клімату в підрозділах відігравали священики, їх вплив на бійців був дуже великим. Священики не входили в штат формувань УПА, але постійно знаходилися в старшинських і підстаршинських школах; тимчасово – у деяких бойових відділах"[1].

Перші збройні формування УПА під найменуванням "Поліська Січ" появилися напередодні радянсько-німецької війни під командуванням прихильника уряду УНР в екзилі отамана Тараса Боровця-Бульби. Навесні 1942 р. армія чисельністю до восьми тисяч повстанців набрала антинацистського характеру й спільно із загонами ОУН мельниківського крила контролювала значний район Полісся і Волині. Улітку 1943 р. утворені на Волині збройні формування ОУН бандерівського крила підпорядкували загони Т.Бульби й утворили єдину формацію УПА з Головною командою, на чолі якої став полковник Роман-Дмитро Клячківський, а також чітку структурою. Армію склали чотири бойові групи: "Заграва", "Богун", "Турів", "Тютюнник", які діяли на території Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Командирські кадри готували старшинська ("Дружинники") та підстаршинська школи. Наприкінці 1943 р. УПА очолив генерал Роман Шухевич. У зв'язку з потужним зростанням масштабів повстанського руху й розповсюдженням його територіальних меж, утворюються групи УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід та УПА-Південь, в яких нараховувалося близько 60 тисяч вояків[2].

Специфіка партизанської війни проти сильного противника, якими були окупаційні режими Берліну й Москви, надзвичайно ускладнювала організацію церковно-релігійного життя у формуваннях УПА, забезпечення духовних потреб їх вояків. Частини не мали можливості утримувати капеланів у штаті та створити умови для їх постійної діяльності. Насамперед, цьому не сприяла маневрена тактика бойових дій відділів УПА. По-друге, командири не дозволяли собі ризикувати життям священиків і навіть маючи у складі формувань капеланів, намагалися тримати їх подалі від небезпеки, яка, по суті, завжди оточувала повстанців. Отже, постійних душпастирів мали лише старшинські школи "Дружинники" на Волині та "Олені" – у Карпатах та деякі тилові частини.

Незважаючи на складні обставини, командири повстанських частин постійно вживали необхідних заходів для задоволення релігійних потреб особового складу. Найбільш поширеним методом було використання місцевих парохів у районах дислокування повстанців. З цією метою, зокрема політвиховник групи УПА "Заграва" Юрій Рибак, 4 жовтня 1943 р., у наказі всім комендантам в окрузі "Заграва" зазначав: "Найпізніше до дня 15 жовтня ц. р. ...подати скільки в терені є священиків, яких, на якій мові відбуваються церковні служби, подати які є в терені релігійні секти, їх наставлення до нас"[3]. Варто зауважити, що командир цієї групи 26-літній уродженець Дермані на Здолбунівщині майор Іван Литвинчук походив із родини православного священика, навчався в Кременецькій духовній семінарії, відтак надавав великої уваги релігійному життю в окрузі.

Відтак командування "Заграви" взяло на облік усіх священиків на території Костопольського, Степанського, Деражненського, Людвіпольського та інших районів, які повстанці контролювали на Волині. У звіті від 25 грудня 1943 р. командувачу УПА майор Литвинчук повідомляв, що взяв на облік 44-х православних священиків (відзначимо, що на Волині діяла майже виключно Автокефальна православна церква або Православна церква Московського патріархату). З цих 44-х 25 можна було залучати до відправ у повстанських відділах[4]. Щоправда, деякі командири округ і частин не довіряли православним священикам. У звіті від 30 листопада 1943 р. командир округи "Богун" Петро Олійник у розділі "Церковне питання" відзначав: "Православна Церква (а також і католицька) не може сьогодні стати мобілізуючим чинником нашого народу". Водночас, він вважав, що "треба використовувати для нашої політичної масової роботи усі форми їхніх масових зборів"[5].

Форми й методи забезпечення духовних потреб повстанців були різноманітні. Обов'язково за участю священиків провадилися урочисті Служби Божі з нагоди великих релігійних свят: Різдва, Великодня, Водохреща та інших. Звичайно командири груп, округів віддавали спеціальні накази з цієї нагоди. Так, 7 січня 1944 р. командир округи "Турів" Юрій Стельмащук, поздоровляючи своїх вояків, писав: "Нехай сьогоднішнє Свято Різдва, що є символом зродження нової ідеї, творцем

якої був Переможний Христос, буде Святом Народження нового нашого зусилля духа проти насильства в ім'я вічного нового ідеалу – Воля людині і народу"[6]. У такі дні до місць дислокування повстанських частин запрошували священиків із найближчих населених пунктів, які здійснювали Службу Божу. Нерідко священики прибували до повстанців для урочистого прийняття присяги, а також для поховання окремих бійців і командирів.

У фундаментальному дослідженні сучасного вітчизняного історика Володимира Борщевича "Волинський пам'ятник" вміщені сотні біографічних нарисів про священиків Волині, зокрема тих, які співпрацювали з УПА та стали жертвами нацистського, радянського й польського терору. Так, 1943 р. за зв'язки з повстанцями були арештовані й розстріляні нацистами священики Андрій і Володимир Мисечки, Іван Зварич, Венедикт Керницький, Микола Малюжинський, Леонтій Мельник, Андрій Пинкевич, Степан Клубок та багато інших. Зокрема в о. С.Клубка знаходилися в частинах УПА двоє синів і три дочки, які загинули пізніше від рук енкаведистів, а двоє дітей були заслані у Сибір[7]. Слід відзначити, що значну частку повстанців волинської групи УПА-Північ склали місцеві хлопці, а також збіглі з німецького полону вояки Червоної армії, здебільшого з Наддніпрянщини, тобто вихідці переважно з православних регіонів України. Зрештою, україномовних священиків Автокефальної православної церкви сприймали й галичани, серед яких панувала греко-католицька віра.

За співробітництво з частинами УПА, духовну опіку повстанців, надання їм матеріальної допомоги десятки священиків Волині й Полісся були репресовані радянськими органами НКВС після 1944 р. Арештованими й засланими у концтабори на 10–25 років, зокрема, були душпастирі М.Бичківський, В.Борецький, Ф.Бусел, І.Малишко, В.Калинчук, В.Кульчинський, А.Микульський, В.Пашкевич, М.Соболевський, Д.Соловей, Д.Шандрук, А.Волощук та ін. У червні 1944 р. без суду було розстріляно протоієрея з Гдинська Івана Тарнавського, на Великдень 1943 р. вбито радянськими партизанами пароха с. Хотешів Олександра Білецького, відділами польської Армії Крайової розстріляно пароха с. Чудель Федора Галабурду. За звинуваченням: "Під час німецької окупації пастор духовно опікувався вояками відділів УПА" 1947 р. розстріляно енкаведистами о. Полієвкта Скрипника з Ковельщини[8].

Серед духовенства, яке співпрацювало з УПА, була ігуменя монастиря Євлогія Марина Омельчук. "Перебуваючи в Зимнівському та Дерманському монастирях, допомагала бандам українських буржуазних націоналістів", – писали про неї радянські органи. У результаті жінку хоч і не репресували, але усунули з посади настоятеля монастиря й відмовили у поселенні в жіночому монастирі[9].

Командири, насамперед політвиховники формувань УПА, постійно дбали про забезпечення духовних потреб повстанців. Наказом командувача, полковника Д.Клячківського, продубльованого всіма частинами групи УПА-Північ, було впроваджено постійний час для молитви: зранку о 7.00–7.15 і ввечері 19.45–20.30[10]. Уживалися заходи для включення в штат постійних капеланів. Так, у 1943–1944 рр. у курені Голобенка з військової округи "Турів", яка діяла в районі Маневич, а згодом рейдувала на південний схід, капеланом був о. Лев. Він не лише опікувався своїми вояками, а й провадив активну політвиховну роботу серед населення. "Добре враження на селян зробив теж наш капелан о. "Лев", що ходив по хатах і розмовляв з селянами", – згадував один із вояків куреня В.Новак[11].

Багато уваги приділяв забезпеченню релігійних потреб повстанців командир групи УПА-Захід (1944–1949) генерал Василь Сидор. Він постійно вимагав від служби політвиховання знаходити можливості для душпастирської праці серед вояцтва священиків Греко-католицької церкви, оскільки майже всі його вояки були вихідцями з Галичини. Зазначені обставини не дозволяли укомплектувати капеланами повстанські формування. Проте деякі з них мали військових священиків, які добровільно вступали до лав УПА. Одним із них був парох із Турківщини о. Володимир Рибалта. "Отець В.Рибалта належав до того чудового покоління священиків, які мали в душі дві великих любові: віру в Бога та безмежну любов до України, – писав про нього представник української діаспори в США Ярослав Стех. – Коли весною 1944 року на нашу землю знову вдруге насувались орди большевицько-московських червоноармійців... о. Володимир Рибалта вирішує приєднатися до підпільної боротьби УПА та стає її партизанським капеляном. Будучи капеляном, о. В.Рибалта виконував всі священичі обов'язки: правив полеві Служби Божі, сповідав, допомагав душевно в болях пораненим, хоронив і у своїх проповідях підтримував на дусі воїнів УПА, втілюючи глибокі християнські звичаї, та в міру своїх можливостей допомагав українському населенню"[12]. Повстанський капелан загинув у бою з енкаведистами 1944 р. Протягом року діяв капеланом у військовій окрузі "Говерля" парох зі Снятинщини о. Іван Чугайда. 1944 року в загоні "Озеро" групи УПА "Турів" перебував капелан "Орлик".

В історію визвольної боротьби УПА проти радянського тоталітарного режиму ввійшло ім'я капелана Лемківського куреня групи "Сян" Андрія Радя "Яворенка", який упродовж трьох років (1944–1947) діяв у лавах повстанців. Уродженець с. Коровники, біля Перемишля, закінчив Духовну семінарію й душпастирував у с. Криве на Лемківщині, був активним громадським діячем, організатором і керівником товариств "Просвіта", "Сокіл" та ін. Улітку 1944 р. А.Радь вступив до лав Української Повстанської Армії і в умовах партизанської війни завжди був поруч із вояками, підтримував їх морально-бойовий дух. Виконуючи завдання командувача генерала Р.Шухевича, його повстанська група восени 1947 р. здійснювала рейд через Австрію на Захід. У одній із сутичок із підрозділом КДБ "СМЕРШ" капелан потрапив у полон. Згодом А.Радь відбув десять років заслання й помер на Рогатинщині[13].

Там само на Перемишльщині у складі повстанського куреня "Байди" під командуванням М.Савченка у 1944–1948 роках працював о. Василь Шевчук, що був невдовзі схоплений і розстріляний поляками[14].

Деякий час у повстанському таборі, відомого успішними діями куреня під командуванням Василя Андрусяка – згодом командира тактичного відтинку "Чорний ліс" знаходився як капелан о. Микитюк. Цей курінь вів бойові дії як проти нацистів, так і проти органів радянської влади й був визнаний одним із кращих у групі УПА-Захід. У цьому була й заслуга о. Микитюка. У промові з нагоди Великодня 1945 р. перед українськими партизанами він наголошував: "Ви покинули рідну стріху, батьків, матерів і віддайте себе всецiло одній великій справі. Вам випала честь і обов'язок здобувати Україні волю. Вірно сповнюйте накази проводу до переможного кінця! Хай Вас Господь Бог благословить на святе діло. Христос воскрес. Воскресне Україна!"[15].

У більш сприятливих умовах довелося душпастирувати капелану старшинської школи УПА "Олені" у 1944–1945 рр. о. Роману Хомину "Рафаїлу". Порядок,

запроваджений досвідченим командиром Федором Польовим, дозволяв курсантам задовольняти релігійні потреби у важкодоступному для енкаведистів місці Карпат. До речі, заступником начальника школи був Ярослав Вітовський – син легендарного січовика, організатора й керівника Першолистопадового 1918 р. зриву в Галичині та першого військового міністра ЗУНРу. Я.Вітовський 1946 року пораненим потрапив у руки НКВС, які доповідали про свій успіх безпосередньо М.Хрущову. Невдовзі Ярослав загинув у львівській тюрмі.

Чимало священиків систематично надавали духовну опіку повстанцям, які дислокувалися у цій місцевості. Зокрема, о. Микола Когут із с. Улашківці на Чортківщині правив святкові Служби Божі, панахиди, вінчав вояків, переховував партизанів. Але 1948 р. був арештований і засланий на десять років у Сибір[16].

Саме активна участь духовенства ГКЦ у русі опору сталінському тоталітарному режимові стала однією з головних підстав для термінових заходів радянської влади з метою ліквідації непокірної церкви невдовзі після смерті митрополита Андрея Шептицького, в листопаді 1944 р. Уже навесні наступного року були арештовані та ув'язнені всі ієрархи церкви на чолі з митрополитом Й.Сліпим. Розгорнулася широкомасштабна кампанія насильницького навернення духовенства і кліру ГКЦ у православ'я. Це послабило участь духовенства у праці безпосередньо в загонах УПА, які до того ж у ті роки перейшли до нової тактики дій невеликими маневреними підрозділами. Значна кількість священиків, які чинили спротив переходу у православ'я, були арештовані й за стандартними звинуваченнями у співпраці з рухом опору ОУН–УПА засилалися на тривалі терміни в радянські концтабори. Проте й у катакомбний період існування, після Львівського собору 1946 р., греко-католицьке духівництво, а не рідко й ті, хто прийняв православ'я, надавали допомогу осередкам ОУН і загонам УПА можливими методами й формами до середини 1950-х років – часу практичного завершення збройної боротьби.

[1] Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск– М., 2000. – С.225.
[2] Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С.31–36.
[3] Літопис УПА. (Нова серія). – Київ–Торонто, 1999. – Т.2. – С.192.
[4] Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф.3838 (УПА-Північ), оп.1, спр.128, арк.13–21.
[5] Літопис УПА. (Нова серія). – К.–Торонто, 1999. – Т.2. – С.458.
[6] Там само. – С.539.
[7] Борщевич В. Волинський пам'ятник. – Рівне, 2004. – С.144, 213.
[8] Там само. – С.299.
[9] Там само. – С.232–233.
[10] Літопис УПА. (Нова серія). – К.–Торонто, 1999. – Т.2. – С.206, 400.
[11] Там само. – С.110–111.
[12] Америка (Філадельфія). – 2004. – 8 липня.
[13] Місіонар. – 1996. – Ч.13. – С.18–19.
[14] Марчук В. Церква. Духовність. Нація. – Івано-Франківськ, 2004. – С.255.
[15] Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т.3. – С.134.
[16] Шлях Перемоги. – 1994. – 5 листопада.

The article deals with the religions support that was provided to solders and officers of the Ukrainian Insurgent Army in 1942–1949.

***Key words:** Ukrainian Insurgent Army, chaplains, Greek Catholic Church, Ukrainian Orthodox Church.*

УДК 94 (477):94 (438)
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Наталія СТЕЦЮК

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО В ПОЛЬЩІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

У даній статті розкриваються питання становища української меншини в Польщі, та її діяльності зі створення Українського суспільно-культурного товариства у 1956 році.

***Ключові слова:** українська меншина, акція "Вісла", конституційно-правові засади, українське суспільно-культурне товариство.*

Всебічні зв'язки між народами України й Польщі мають давні історичні традиції. Їх витоки тягнуться в сиву давнину, в часи відокремлення українства з-поміж інших народів. Протягом віків українці й поляки межували між собою, але їхнє співіснування було далеко не безхмарним.

Відновлення державної самостійності України створило умови для відтворення реальної картини життя українців у Польщі. Вивчення цього питання визначається потребою наукового осмислення уроків минулого, подолання залишків старої неприязні, вироблення нових принципів взаємоповаги і взаєморозуміння, збереження етнічної ідентифікації українців у Польщі.

Порушена тема вже знайшла певне висвітлення у польській та вітчизняній науці й публіцистиці. Поза тим у справі об'єктивного, не обтяженого політико-ідеологічними стереотипами дослідниками даної етнополітичної проблеми, має бути зроблено ще чимало. Правда потрібна не лише заради встановлення історичної справедливості, але і для формування добросусідських конструктивних відносин між політиками, парламентарями, науковцями й широким загалом громадян України й Польщі.

З огляду на все це, вищезгадані фактори підкреслюють важливість розгляду питання становища української меншини в Польщі та її діяльність із створення українського суспільно-культурного товариства (далі – УСКТ). Зміна політичної ситуації в Польщі після 1989 р. значно поліпшила ситуацію української громади, що, відповідно, дало поштовх до вивчення діяльності українських громадських організацій в Польщі, які репрезентувало УСКТ, що було створено у 1956 р. і мало чітке суспільне призначення. Товариство не переслідувало політичних і економічних завдань, а відповідно до статуту передбачало широке залучення українців до соціально-економічного і громадсько-політичного життя, співробітництво української меншини з поляками[1].

Про УСКТ сьогодні знаємо дуже мало попри те, що воно було єдиною протягом кількох десятиліть і найбільшою українською офіційною організацією в Польщі. На жаль, грунтовних праць, присвячених історії даного товариства, як в українській, так і в польській історіографії немає.

Найбільш детально життя українців у Польщі висвітлено у праці польських дослідників Р.Дрозда та І.Халагіда "Українці в Польщі 1944–1989. Документи і матеріали"[2], яка була видана у Варшаві в 1999 р. Усі документи й матеріали, які висвітлюють життя українців у Польщі і діяльність УСКТ, подаються у хронологічній послідовності.

Продовженням серії документів і матеріалів є збірник документів "Українці в Польщі 1989–1993", виданий у Варшаві в 1993 р. за редакцією Мирослава Чеха[3]. Але вищеназвані роботи надруковані в Польщі й, на наш погляд, висвітлюють історію дещо однобоко, з польських позицій.

Першою спробою українських дослідників розглянути проблему становища українців у Польщі на основі документальних матеріалів була праця В.Сергійчука "Трагедія українців Польщі. Документи", видана в Україні в 1997 р.[4].

Мета нашої статті полягає в тому, щоб на основі праць як українських, так і польських учених із цієї проблеми, опираючись на джерельну базу, визначити суспільно-політичні передумови створення найбільшої організації в Польщі, розкрити особливості вирішення українського питання і політику ПОРП та органів влади щодо національних меншин у Польщі у перші повоєнні роки.

Після завершення Другої світової війни й установлення нового польсько-радянського кордону в межах Польщі опинилося кількасот тисяч українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя. Докладну кількість українського населення в ПНР неможливо встановити, оскільки післявоєнні польські переписи населення не брали до уваги ні національності, ні рідної мови мешканців країни. Тільки відповідні органи Міністерства внутрішніх справ мали точні дані, оскільки в анкеті на видання посвідки про особу була графа про національність. Цьому дивувався краківський історик Владислав Серчик, пишучи, що "дані про чисельність національних меншостей зникли зовсім зі статистичних річників, зробилися державною таємницею, бо це служило поширюваному поглядові, що після Другої світової війни Польща стала однонаціональною державою"[5].

Для кращого розуміння демографічної ситуації земель по той бік Сяну й Бугу варто простежити найважливіші міграційні процеси українського населення у 1944–1947 рр. Ось фактори, які вплинули на зменшення кількості українського населення: добровільна репатріація з Генерал-Губернаторства до УРСР у 1939–40 рр., під час якої виїхало 11 тис. осіб, хоч після окупації України німцями велика частина переселенців повернулася до місця попереднього проживання; вивезення тисяч молодих людей на роботи до Німеччини, де чимало з них загинуло внаслідок воєнних дій, а частина залишилася після війни на постійне проживання на Заході; мобілізація в 1944 р. до Червоної Армії, коли погано вишколені рекрути мали на фронті великі втрати; тисячі осіб, що загинули в лавах УПА, в результаті терору польського підпілля й пацифікаційних акцій польського війська.

У липні 1944 р. у результаті переможного наступу Червоної Армії майже вся територія Польщі, де проживали українці, була звільнена від німецьких окупантів. З приходом Червоної Армії і тимчасовим її військовим управлінням над даними територіями ситуація із становищем українців у Польщі дещо змінилася. Так, у Перемишлі до 1 жовтня 1945 р., тобто до дня, коли командування Червоної Армії передало владу польській адміністрації, функціонували дві українські середні школи (загальноосвітня і торговельна). Постала сітка українських початкових шкіл. В одному тільки Горлицькому повіті їх було 48. Однак уже в перші роки встановлення в Польщі комуністичної влади ці школи було ліквідовано. Дозволено було лише відкривати при деяких польських школах пункти навчання української мови. Проте вже в 1946/47 навчальному році ці пункти були ліквідовані.

Унаслідок проведеної репатріації 1944–1946 рр. та депортаційної акції "Вісла" в 1947 р., українська громада в Польщі опинилася на межі повної асиміляції. Польські органи влади продумали детальний план для забезпечення ізоляції українців у польському середовищі. Критичною залишалася ситуація з українським шкільництвом. До 1952 р. діти українців-"переселенців" у рамках акції "Вісла" не мали можливості навчатися рідною мовою в школах, на відміну від того, що для представників інших меншин такі школи були організовані. Лише в 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення про розгляд можливості впровадження в декотрих повітових школах із великим процентом українського населення, навчання української мови як предмета, але лише за умови бажання батьків дітей. Цією ухвалою українців почали трактувати в Польщі як національну меншину[6].

Дійсно, прийняття в квітні 1952 р. ухвали Політбюро ЦК ПОРП "В справі заходів, спрямованих на поліпшення економічної ситуації українського населення в Польщі і посилення серед нього політичної роботи", було першим партійним документом, у якому робилася спроба проаналізувати проблеми в українському середовищі та визначитися зі шляхами їх вирішення. Але причина появи цього документа була зумовлена не зміною партійного курсу щодо українців, унаслідок усвідомлення злочинного характеру проведеної депортації, а насамперед із побоювання масового переселення українців на рідні землі. Уже з кінця 40-х років стала помітною тенденція самовільного повернення українських сімей на територію Люблінського та Жешівського воєводств. У листопаді 1950 р. Президія воєводської національної ради в Любліні направила інформацію до президії Ради Міністрів про виселення українських родин. Зверталася увага, що протягом 1949 р. багато виселених сімей повернулися у воєводство, у зв'язку з цим було прийняте рішення про повторне виселення з цих земель[7].

Незважаючи на конкретні вказівки ПОРП, спрямовані на залучення українців до суспільно-політичного життя країни, ухвала Політбюро фактично не виконувалася. Підтверджували це й інформації польських спецслужб. Так, в аналітичній записці МВС відзначалося, що робота з українським населенням набрала реальних рис лише в кінці 1955 р. Це проявилося в організації нарад з українським населенням, на яких роз'яснювалася політика партії в національному питанні, вислуховувалися скарги людей, розслідувалися випадки дискримінації та передавались органам місцевої влади справи для вирішення[8].

У червні 1955 р. Секретаріат ЦК ПОРП підготував лист "Про завдання воєводських комітетів і повітових комітетів у справі поліпшення економічної ситуації та посилення політичної роботи серед українського населення". Хоч у листі порушувалися ті ж проблеми, що й в ухвалі ЦК ПОРП у квітні 1952 р., впадає в вічі те, що польську комуністичну владу надалі найбільше турбувало питання масового повернення українців на свої колишні землі. Зверталась увага на те, що непоодинокими є випадки, коли декотрі президії національних рад замість того, щоб протидіяти поверненню українського населення, дозволяють українцям залишати господарства, даючи їм навіть посвідчення про передачу господарств. Як приклад, наводиться факт, що у Владавський повіт Люблінського воєводства повернулося 446 сімей (1091 особа)[9]. Саме внаслідок цього ЦК зобов'язало виселити ті українські сім'ї, які повернулися після 30 червня 1952 р. і повертаються надалі. При цьому було легалізовано проживання тільки тих сімей, які повернулися у свої господарства до цієї дати[10].

Польське комуністичне керівництво добре усвідомлювало, що політичну активність українського населення неможливо зупинити насильницькими діями.

Саме тому головний акцент був зроблений на зміну ставлення до українського населення.

Під тиском обставин, що склалися, ЦК ПОРП видав у квітні 1952 р. постанову, на підставі якої мала відбутися нормалізація життя українського населення. Постанова передбачала створення умов для запровадження навчання українською мовою, надання фінансової допомоги селянам, переселеним під час операції "Вісла". Проте постанова на місцях реалізовувалася дуже мляво, а здебільшого взагалі не виконувалася. Це спонукало секретаріат ЦК ПОРП надіслати, на підставі директиви 3 пленуму Центрального Комітету (січень 1955 р.), у червні 1955 р. воєводським комітетам спеціального листа, щодо виконання згаданої постанови[11].

Унаслідок цього виникла двозначна ситуація. Центральні партійні власті видавали гуманні акти, які мали б суттєво поліпшити становище українців, але на місцях усе було по-іншому. Воєводські й особливо повітові партійні інстанції робили все для того, щоб стримати або й не допустити виконання постанов центральних властей, які "не бачили" цих кричущих порушень партійної дисципліни, а заодно й прав польських громадян українського походження[12].

"Клапаном", який мав "випустити пару з котла", тобто не допустити безконтрольних проявів української національної самосвідомості, стало створення у червні 1956 р. із благословення ЦК ПОРП Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). Що давало підстави до такого партійно-державного лібералізму щодо української меншини в Польщі? Проблемою для партійного керівництва була 150-тисячна маса переселених у західні воєводства українців. Після багатьох років страху переселенці почали організовуватися заново. Це, зокрема, виразно видно по Південному Підляшші, в околицях Ельблонга й Гданська та й по інших теренах. Без офіційного дозволу "згори" діяли хори, осередки навчання української мови, драматичні гуртки.

Подальше потурання такому розвиткові могло довести лише до повторного гуртування досі розпорошених українців, а такого сценарію не могло допустити партійне керівництво. У такій ситуації партійна ініціатива створити цілком підпорядковану собі українську організацію була очевидною. Це давало подвійну користь, бо на довгий час українці всю свою енергію могли проявляти в організації. А також ліквідовувало загрозу відновлення впливів українського підпілля і, нарешті, можна було засвідчити про сприяння ПОРП українській меншині в Польщі[13].

16–18 червня 1956 р. пройшов з'їзд представників українського населення, на якому, власне, було створено УСКТ. У його роботі взяли участь 239 делегатів із Бялистоцького, Вроцлавського, Гданського, Кашалінського, Люблінського, Ольштинського воєводств, а також із Варшави, Кракова, Лодзя, Познані[14]. Як видно з географії названих воєводств, вони здебільшого і стали місцями нового поселення українців унаслідок операції "Вісла".

З'їзд нагадував судовий процес, на якому на лаві підсудних опинилася польська комуністична влада, відповідальна за незаконну депортацію українського населення з його земель. Від імені жертв акції "Вісла" – українських селян, у ролі обвинувача виступили делегати з'їзду. Як згодом виявилося, в історії товариства це був єдиний з'їзд, на якому, не наражаючись на небезпеку, можна було говорити правду[15].

Партію і уряд ПНР репрезентував на з'їзді міністр освіти Вітольд Яросінський. Після міністра виступив головний редактор "Нашого Слова" Микола Щирба з програмною доповіддю про ідеологічні засади, на які повинна опиратися культурно-освітня діяльність товариства.

Головним завданням УСКТ, відповідно до статуту, стало широке залучення українців до соціально-економічного та громадсько-політичного життя, "зміцнення братерського співробітництва української меншини з поляками, знайомство українців із польською культурою та поляків із культурними надбаннями українців. Товариство набуло права діяти на всій території Польщі й підтримувати контакти з громадськими організаціями та закладами культури України та інших держав[16].

На кінець року Товариство вже налічувало у своїх лавах понад три тисячі членів, організованих у 119 місцевих гуртках. Діяло 63 повітові та 8 воєводських правлінь УСКТ, існували 2 школи з українською мовою навчання та Барташицький український педагогічний ліцей. У 152 школах були створені пункти навчання української мови, які відвідували 1760 дітей. Працювало 43 гуртки художньої самодіяльності. Газета "Наше слово", перший номер якої вийшов у світ 14 червня 1956 р., мала 3,5 тисячі передплатників[17].

Згідно зі статутними принципами, роботою Товариства керує Головне Правління (далі – ГП), а фактично президія ГП УСКТ із головою, двома заступниками, секретарем і кількома членами. До президії ГП, в основному, вибираються тільки члени партії, хоч безпартійні становлять величезну більшість членства, і навіть на І З'їзді Товариства, незважаючи на відповідну селекцію, партійні становили тільки 28% усіх делегатів. Головному правлінню підпорядковано воєводські правління (далі – ВП), а тим, у свою чергу, повітові правління (далі – ПП) і гуртки. Найменша одиниця Товариства – це гурток, для створення якого потрібна була згода 10, а після зміни статуту у 1964 р. – 7 осіб[18].

Склад Організаційного комітету І З'їзду УСКТ був такий: Степан Макух – голова, Семен Мислинський – заступник, Микола Сивіцький – секретар, Микола Щирба – член, Андріан Гошовський – член, Станіслав Сосна – член, Остап Лапський – член, Василь Бунда – член, Лариса Байда – член, Богдан Цєханович – член.

Склад Президії ГП УСКТ у 1956 р. зазнав змін: Степан Макух – голова, Трохим Марищук – заступник, Микола Щирба – заступник, Григорій Боярський – генеральний секретар, Василь Шост – член, Іван Вербинський – член, Іван Тимчина – член, Семен Мислинський – член, Станіслав Сосна – член, Михайло Москалик – голова ревізійної комісії, Микола Новосад – голова Товаристського суду[19].

З виникненням УСКТ із "конспірації" вийшли тисячі українців, які вступали у ряди товариства. Однак тільки в небагатьох із них мотивом цього кроку було бажання після десяти років "неіснування" кинутися у вир легальної суспільно-культурної роботи. Більшість переселених на західні землі селян вступили до УСКТ тому, що сподівалися з його допомогою повернутися на свої господарства. За цих умов на першому етапі свого існування Товариство могло похвалитися імпозантною кількістю 270 тисяч гуртків, у яких нараховувалося понад 10 тисяч осіб. Після постанови ЦК ПОРП із квітня 1957 р., коли стало ясно, що основна маса переселенців змушена назавжди залишитися на заході, кількість членів зменшилася до 7 тисяч.

Дальший великий відплив із рядів товариства, спричинений переслідуванням його діячів під приводом боротьби з націоналізмом, відбувся на початку 1960-х рр. Ця друга "втеча", під час якої число членів зменшилось наполовину, загрожувала вже підставам існування УСКТ. Від 1963 р. помітна певна стабілізація членських

кадрів, а з другої половини 1970-х рр. – повільне, проте систематичне збільшення кількості членів[20].

Динаміку розвитку УСКТ ілюструє хронологічна таблиця стану гуртків і числа членів від початку існування Товариства, складена на підставі даних, опублікованих на сторінках тижневика “Наше Слово”.

Рік	К-ть гуртків	К-ть членів	Рік	К-ть гуртків	К-ть членів
1956	119	3.000	1970	–	–
1957	270	10.000	1971	202	4.500
1958		7.000	1972	191	4.595
1959			1973	–	4.486
1960		6.000	1974	–	–
1961	201	5.000	1975	–	5.000
1962	170	3.466	1976	175	5.600
1963	187	4.125	1977	–	–
1964			1978	171	5.948
1965			1979	–	6.000
1966	220	6.600	1980	167	6.233
1967	205	4.771	1981	168	6.500
1968	220	4.600		–	–
1969	205	4.753		–	–

УСКТ, подібно як і суспільно-культурні товариства інших національних меншин, було підпорядковане суспільно-адміністративному департаментові Міністерства внутрішніх справ. Зусилля діячів Товариства добитися того, щоб УСКТ перейшло під опіку Міністерства культури і мистецтв, яке за своїм характером більше підходило до цієї ролі, не дали результату.

Таким чином, період 1948–1956 рр. був одним із найскладніших у суспільно-політичному житті української громади в Польщі. Причиною цього стала поразка національно-визвольного руху, насильницька репатріація та депортаційна акція “Вісла”, що, у свою чергу, призвело до зміни кількісного складу українського населення на території Польщі.

Крім того, внаслідок асиміляційної політики комуністичної влади, українська громада опинилася в національній ізоляції, будучи розпорошеною по всій території північно-західних воєводств, серед населення, яке внаслідок антиукраїнської пропаганди було вороже налаштоване до виселених.

Натомість, українці Польщі в цих умовах змогли мобілізуватися, розпочавши процес повернення на рідні землі та створюючи підґрунтя для свого організаційного об’єднання.

До Варшави звідусіль надходила інформація про те, що українці, з одного боку, не зрікаються своєї національної приналежності, а з іншого, – що до них на місцях застосовується система дискримінаційних заходів[21].

Саме тому під тиском зовнішніх обставин і з метою недопущення безконтрольних проявів української національної самосвідомості комуністична влада Польщі дала добро на створення Українського суспільно-культурного товариства.

[1] Наше слово. Тижневик. – 1999. – 31 січня.

[2] Drozd R., Halagida I. Ukraincy w Polsce 1944–1989. Walka o tozsamosc (Dokymenty i materialy). – Warszawa: Burchard Edition, 1999. – 256 c.

[3] Czech M. Ukraincy w Polsce 1989–1993. – Warszawa, 1993. – 318 c.

[4] Див.: Сергійчук М. Трагедія українців Польщі. Документи. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997.

[5] Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. – 1990. – Т.208. – С.65.

[6] Там само. – С.65.

[7] Там само. – С.66.

[8] Макар Ю. Політика ПОРП і органів влади щодо національних меншин Польщі після другої світової війни // Питання нової та новітньої історії Країн Північної Америки. – Випуск 2. – Частина 1. – 1993. – С.158.

[9] Drozd R. Ibid. – S.72.

[10] Tam ze. – S.73–73.

[11] Трухан М. Назв. праця. – С.190.

[12] Наше слово. Тижневик. – 1990. – 19 березня.

[13] Наше слово. Тижневик. – 1999. – 21 березня.

[14] Макар Ю. Назв. праця. – С.159.

[15] Трухан М. Назв. праця. – С.83.

[16] Зарубіжні українці. Довідник. – К., 1996. – С.176.

[17] Там само. – С.176.

[18] Трухан М. Назв. праця. – С.66.

[19] Там само. – С.63.

[20] Бень С. Бані Мазурські та околиці // Український альманах. – Варшава, 1997. – С.69.

[21] Наше слово. Тижневик. – 1990. – 4,18 березня.

In the given article the questions of the Ukrainian minority in Poland and its activity according to the creation of Ukrainian social and cultural organization in 1956 is represented.
Key words: *Ukrainian minority, action “Visla”, constitutional and legal bases, Ukrainian social and cultural organization.*

УДК 314.743 (410)
ББК 63.3 (4Укр) 625

Ольга ЗАБАВСЬКА

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ВОЯКИ 1-Ї УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРМІЇ У БРИТАНСЬКОМУ ПОЛОНІ (1945–1949 рр.)

У статті зроблено спробу дослідити історію перебування воїнів 1-ї УД УНА у британському полоні, з'ясовано причини їх переселення до Великобританії. Особлива увага приділена проблемам соціально-економічного та юридичного становища українських дивізійників та їх адаптації у британському суспільстві.

Ключові слова: *вояки 1-ї УД УНА, військовополонені, підданий ворожий персонал, британський полон.*

Історія українців у Великобританії розпочинається наприкінці XIX ст., однак власне емігранти післявоєнної хвилі сформували численну та добре організовану українську діаспору у цій країні. Важливу роль у розбудові громадсько-політичного та національно-культурного життя українців на Британських островах відіграли воїни 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії. Один з істориків 1-ї УД УНА стверджував, що "Дивізія набагато більше зробила для української справи, перебуваючи в полоні, ніж у кривавих боях на східному фронті"[1].

Історія 1-ї УД УНА у британському полоні – одна з малодосліджених проблем вітчизняної історії. Понад півстоліття в Україні з політично-ідеологічних причин її вивченню не приділялося належної уваги. З огляду на це значну цінність для дослідників мають праці українських діаспорних істориків. Серед них унікальними з фактологічної точки зору є два збірники "Ріміні 1945–1947" за редакцією В.Будного[2] та В. Ревуцького[3], присвячені історії перебування 1-ї УД УНА в британському полоні в Італії.

Дефіцит наукової літератури певною мірою компенсується значною кількістю мемуарних творів, написаних старшинами та рядовими солдатами 1-ї УД УНА після їх приїзду на Британські острови. Серед них найбільш повною з фактологічного погляду є праця В.Гоцького "На другому етапі"[4], в якій детально описане життя та побут українських військовополонених у британських таборах і їх різностороння культурно-просвітницька діяльність. Приїзд дивізійників до Об'єднаного Королівства та їх побут у таборах для військовополонених у Шеффілді, Гай Гареті, Брантрі та Ілі висвітлив Є.Загачевський у своїх книгах "Белярія–Ріміні–Англія"[5] та "Спогади фронтовика"[6]. Соціально-економічні умови проживання дивізійників у таборах, їх спроби адаптуватися в іноетнічному середовищі та причини реемігpації з Великобританії описали у своїх спогадах П.Новосад "З Україною в серці"[7], П.Рафалюк "Закоханий у життя і квіти"[8] та М.Рева "На шляхах життя"[9].

Серед наукових праць діаспорних учених, надрукованих англійською мовою, слід відзначити ґрунтовні роботи А.Ленцик-Павличко "Ukraine and Ukrainians throughout the World"[10] та Р.Петришина "Britain's Ukrainian Community: A study of the Political Dimension in Ethnic Community Development"[11], у яких детально описані причини приїзду дивізійників до Великобританії, їх соціально-економічне та юридичне становище у новій країні поселення.

У сучасній українській історіографії однією з перших комплексних праць, присвячених історії Дивізії, є монографія А.Боляновського "Дивізія "Галичина""[12]. У цій книзі автор подає інформацію про діяльність різноманітних англійських військових комісій, які перевіряли українських полонених у таборах Італії, та аналізує фактори, які вплинули на прийняття урядом рішення про перевезення цих людей до Об'єднаного Королівства.

Слід відзначити, що певні відомості про вояків 1-ї УД УНА як одну з формуючих груп української діаспори на Британських островах подають авторські колективи ряду монографій ("Українці в світі"[13], "Зарубіжні українці"[14], "Українці"[15], "Історія української еміграції"[16]).

У даній статті зроблено спробу проаналізувати передумови приїзду українських дивізійників до Об'єднаного Королівства, з'ясувати географію їх розселення у таборах для військовополонених та дослідити аспекти їх соціально-економічного й юридичного становища у Великобританії.

На думку багатьох вітчизняних та іноземних істориків, початок перебування воїнів 1-ї УД УНА у британському полоні датується 8 травня 1945 р., коли більшість військових з'єднань дивізії перейшли через демаркаційну лінію на територію, що належала до англійської зони окупації Австрії[17]. 19 та 20 травня 1945 р. перші групи вояків виїхали до таборів для полонених в Удіні. Спочатку їх інтернували у спеціальному таборі у м. Белларії (червень–жовтень 1945 р.), а згодом – у м. Мірамаре поблизу м. Ріміні (жовтень 1945 – червень 1947 рр.)[18].

Цікаво, що англійський уряд не класифікував цих людей як військовополонених, а як "підданий ворожий персонал" ("surrendered enemy personnel" (СЕП))[19]. Зокрема, про це йдеться у наказі коменданта українського табору у м. Белларії полковника М.Крата: "Англійське командування повідомило мене, що не вважає нас за військовополонених, а тому тримає коло табору зовнішню охорону у такій силі, яка ставиться при кожній військовій частині для охорони табору"[20]. Згідно з нормами тогочасного міжнародного права між поняттями "військовополонений" (ПОВ) та "підданий ворожий персонал" (СЕП) існувала суттєва різниця. Якщо до першої групи зараховували всіх тих вояків, які були взяті в полон під час бойових дій, то до другої групи відносили всіх перебіжчиків та тих, що добровільно здалися вже після капітуляції Німеччини[21]. Крім того, згідно з міжнародними договорами, полонені другої категорії (СЕП), крім старшинсько-командного складу, не отримували платні за свою працю. Цікавим є той факт, що більшість дивізійників не усвідомлювала різниці між згаданими поняттями і, хоч знали, що належать до "підданого ворожого персоналу" (СЕП), відчували себе "військовополоненими" (ПОВ). Як згадує М.Рева, коли "нам дали назву СЕП, то на одній зі збірок таборовий комендант пояснив її так: "Ви не є ні полонені, ані інтерновані, й так буде добре для вас". Протягом двох років ми спокійно належали СЕП і дехто навіть казав, що це скорочене ім'я Склепка"[22].

Офіційна позиція британського уряду ґрунтувалася на умовах Ялтинського договору 1945 р. про репатріацію усіх радянських громадян до СРСР. У 1945–1946 рр. уряд Великобританії жодним чином не допускав переселення колишніх вояків 1-ї УД УНА на свої підконтрольні території у Німеччині та Австрії, не кажучи вже про саме Об'єднане Королівство[23]. Зокрема, про це свідчить листування між Міністерством Війни в Лондоні та англійським генералом Морганом в Італії: "...перевести цих людей до Німеччини або до Великобританії неможливо. А щоб перевести до якоїсь іншої країни, яка хотіла б їх прийняти до того часу, коли закінчується наше

зобов'язання їх утримувати – це надто пізно. Ми не хотіли б залишити тих людей в Італії на відповідальність італійського уряду, але це, здається, неминуче"[24].

Проте зразкова поведінка дивізійників, їх організоване культурно-освітнє життя вплинули на формування позитивного іміджу українського табору у британській політичній думці. Цьому активно сприяли і представники української громадськості на еміграції, що відвідували полонених. Зокрема, 26 березня 1946 р. їх відвідав президент Комітету Українців Канади (КУК) В.Кушнір, а 3 квітня 1947 р. – директор Українського Центрального Допомогового Бюро в Лондоні Б.Панчук та посол канадського федерального парламенту А.Глинка[25].

Вищевказані фактори поряд із зростанням напруги у відносинах із СРСР та потребою поповнення робочої сили для відбудови економіки країни вплинули на перегляд урядом свого ставлення щодо "підданого ворожого персоналу" у Ріміні. Виникла потреба додаткової перевірки цих людей для об'єктивного вирішення їх майбутньої долі.

З цією метою на початку 1947 р. до дивізійних вояків у Ріміні приїжджала спеціальна британська комісія перевірки біженців, про наслідки роботи якої 21 лютого 1947 р. для англійського уряду склав спеціальне повідомлення голова комісії, керівник британської військової місії в Італії Д.Галден Портер. Коментуючи зустріч, Портер вказав, що колишні українські вояки 1-ї УД УНА "вражають усіх членів комісії" як відверті й чесні люди. Автор звіту наголосив на тому, що дивізійники не є радянськими громадянами, бо місцем їх народження і проживання "була Польща і тому, за британським визначенням, уникають російської кари за допомогу ворогові й, правдоподібно, не підлягають покаранню польських владних органів, бо ця частина країни більше не є частиною Польщі"[26]. У звіті вказувалося, що поведінка дивізійників від часу складання ними зброї перед британськими військами гідна наслідування. З метою недопущення їхньої репатріації до Радянського Союзу Портер у доповіді англійському урядові запропонував два можливі варіанти поводження щодо українців у таборі в Ріміні:

1. Надати їм статус "переміщених осіб" – "ДіПі" або
2. Перевезти їх до Англії з таким розрахунком, щоб, коли вступить у силу угода про співробітництво Італії із СРСР, італійський уряд не був би вимушений передати вояків 1-ї УД УНА Радянському Союзові[27].

Варто відзначити, що британський уряд прийняв другу пропозицію Портера й не здійснив примусової репатріації до СРСР вояків 1-ї УД УНА.

25 квітня 1947 р. англійський бригадир Колвел повідомив, що уряд Великої Британії вирішив перевезти всіх українських вояків із Ріміні на територію своєї держави. Він також наголосив на необхідності ліквідації табору ще до евакуації британських військ з Італії[28]. У зв'язку з цим уже 29 квітня 1947 р. був створений спеціальний Ліквідаційний Штаб Українського Табору Ріміні на чолі із сотником О.Чучкевичем[29]. Того ж дня у таборовій пресі був видрукуваний наказ командира табору майора С.Яськевича, в якому він заповідав воякам "вступаючи на англійську територію, заховати (зберегти. – *О.З.*) українську гідність і культуру"[30]. Варто відмітити, що останній наказ свого командира дивізійники сумлінно виконали у новій країні поселення. 1 травня 1947 р. перша група українців у складі 900 чоловік виїхала з табору до місцевості Мірамаре, звідки потягом відбула до Венеції[31]. Остання група колишніх дивізійників залишила Ріміні 8, а за іншими даними 10 червня 1947 р.[32].

З Венеції американські військові кораблі перевозили українців через Адріатичне та Середземне моря вздовж побережжя Африки, через Гібралтарську протоку до різних портових міст Англії та Шотландії (Ліверпуль, Глазго, Савтгамптон, Гапендон та ін.). Учасники тих подій (Є. Загачевський, В. Гоцький, П.Новосад) у своїх мемуарах відзначають, що це була довга виснажлива подорож, яка тривала одинадцять днів і завдала не тільки фізичних страждань воякам (багато з них занедужали через морську хворобу), але й моральних випробувань через непоінформованість та небезпеку бути репатрійованими до СРСР. Зокрема, П.Новосад у книзі "З Україною в серці" з цього приводу пише: "Тривога не покидала нас кілька днів: "Куди везуть? Чи справді до Англії? А, може, як виберемося з Андріятики в Середземне море, то поплівемо до Чорного моря?". Ніхто з англійців нам нічого не говорив. Нарешті наш караван вийшов у Середземне море і повернув на захід. У багатьох на обличчях з'явилися радісні посмішки. Значить, пливемо-таки до Англії"[33].

Відомо, що 27 травня 1947 р. частину прибулих дивізійників переведено до Шотландії до табору Гаддінгтон неподалік Единбурга. Коли під час засідання британського парламенту 18 червня 1947 р. із цього приводу один із депутатів Палати громад надіслав запит про кількість перевезених до Англії вояків 1-ї УД УНА, державний підсекретар Гектор Мек-Ніл відповів: "З Італії до цієї країни перевезено приблизно 9000 українців. Вони були військовослужбовцями 1-ої Української дивізії, що діяла у складі німецьких збройних сил"[34].

Усього з 9000 українців, які станом на 17 грудня 1946 р. перебували в Ріміні, за даними спеціальної перевірки, яка відбулася 3 березня 1948 р., у Британії опинився 8361 дивізійник[35], а у квітні їхня кількість сягнула 8500 осіб[36].

В Англії колишні вояки 1-ї УД УНА скеровувалися спершу до розташованого на півночі країни індустріального міста Шеффілд графства Йоркшир у розподільчий табір №17. Він був збудований ще у 1936 р., а під час Другої світової війни там перебували німецькі військовополонені[37]. Тому вся адміністративна влада у таборі належала німцям. Учасники тих подій без особливої симпатії згадують про цей табір, називаючи його "концентраційним", насамперед через сувору дисципліну, постійні обшуки, жорстку систему покарання та брутальну поведінку адміністрації щодо дивізійників ("типову капральщину", за визначенням В.Гоцького). Крім того, й побутові умови у Шеффілді були не найкращими. Дивізійники жили у бляшаних бараках по 80 осіб, користувалися старим посудом, виготовленим ще у 1918 р., і не мали права навіть наближуватися до колючих дротів, якими була обгороджена територія табору. Однак найбільше українських вояків вразила звістка про те, що їм присвоєно статус "військовополонених" (ПОВ). В.Гоцький у книзі "На другому етапі" з цього приводу зазначає: "А ходила поголоска, що щойно після дворічного полону можна бути звільненими з табору. Отже, нам украдено повних два роки перебування за дротами в Італії"[38].

Варто відзначити, що цей факт мав місце у той час, коли інших полонених британських військ уже звільнили з полону. Звичайно, це обурювало молодих дивізійників, однак життєвий оптимізм дозволив їм пристосуватися до нового становища й навіть жартувати з цього приводу. Як згадує М.Рева, "... одного разу хтось сказав, що ПОВ – це "Пшиспособене Воскове", й дуже можливо, що ми разом з поляками підемо на большевиків"[39].

У червні 1947 р. усіх прибулих військових дивізії "Галичина" було перереєстровано, поділено на групи по 500 чоловік і розселено по інших таборах. Перелік цих таборів подає відомий історик В.Верига: №16-Гаддінгтон, 51-Аллінгтон, 53-Шерборн, 56-Ботесдейл, 79-Татерщелл Торп, 82-Фейкенгам (у місцевостях Коклей Клей Норіч, Лангтам, Матласк), 85-Вікторія (околиці Вест Торп, Шевелей та Сагам), 89-Шарборо Парк, 122-Скарбе Лейн, 153-Спалдінг, 156-Веллингор, 162-Набирн (шпиталь), 231-Редгрейв Парк, 232-Блоклей, 249-Карбиртон, 298-Баронч Кемп[40]. С.Фостун, крім уже названих, згадує про табори Амсфілд, Брайтон, Лідс, Горблінг, Фокенгам, Лонгбер, Локербі[41]. Є.Загачевський веде мову про табір №78 Гай Гарет-Брентрі[42], В.Гоцький у своїх спогадах розповідає про табір Вульфокс Лодж, Сліфорд[43].

Попри те, що сьогодні доволі важко встановити точну кількість таборів, де перебували українці, можна стверджувати, що більшість дивізійників потрапили до центральних і північних районів Англії та Шотландії.

Доречно зауважити, що ставлення до військовополонених з боку англійської адміністрації, у цілому, було лояльним. Як зауважує С.Фостун у своїх спогадах, "охорона таборів була зведена до мінімуму, а вся внутрішня адміністрація – комендант табору, заступник, писарі, референти різних відділень, кухонний і технічний персонал, варта – належали таборянам"[44].

За призначенням уряду Великобританії більшість колишніх вояків дивізії працювали у сільському господарстві. Це було не випадково, бо, як писала тодішня місцева преса, придивляючись до новоприбульців, українці вже були призвичаєні до праці й здавалися "найкращими колонізаторами Канади, Америки й Аргентини". Наприклад, один з авторів газети "Manchester Guardian" зазначав: "Більшість з них – це здорові, молоді чоловіки у віці 18–30 років. Вони походять з найкращого фермерського народу. У них розвинене високе почуття взаємної допомоги, їхні табори в Англії, згідно з рапортами у Міністерстві праці, є взірцевими з огляду чистоти, самодисципліни та розумного впорядкування"[45]. З огляду на це уряд Великобританії вважав, що українських військовополонених вигідним чином можна використовувати для праці у сільському господарстві замість репатрійованих німців і таким шляхом розв'язати назрілу проблему дефіциту робочої сили у цьому секторі економіки[46]. Невеликий відсоток колишніх дивізійників працював на роботах, які призначували Міністерство військових справ та Міністерство праці. Як свідчать джерела, фізична праця військовополонених була важкою, а оплата – мізерною (за робочий день дивізійник одержував один шилінг – приблизно десять копійок)[47]. Зарплату платили у табірних грошах ("бонах"), за які можна було купити деякі речі (наприклад, зубну пасту, мило, цигарки, печиво) у спеціальному табірному магазині[48]. Отже, фактично військовополонені працювали тільки за харчі. На думку В.Гоцького, це було своєрідне "біле невільництво"[49]. Показовою щодо цього є думка сучасного історика А.Боляновського: "Українські військовополонені працювали тільки за харчування офіційно в рамках відшкодування за збитки, завдані Англії Третім райхом у роки Другої світової війни, оскільки вони брали участь у бойових діях на боці Німеччини"[50].

Побутові умови життя військовополонених в Англії та Шотландії були кращими, аніж у Ріміні: калорійніша система харчування, забезпечення одягом (військовою уніформою, щоправда зі спеціально нашитими латками на спині й колінах), дозвіл виходити на кількагодинні прогулянки за межі табору (хоча відстань обмежувалася 100 кілометрами) й користуватися громадським транспортом, відвідувати кінотеатри й ресторани. На думку самих дивізійників, житлові бараки були "досить комфортабельними", у них жило від 20 до 50 осіб, часто вони розташовувалися за містом, у "чепурному лісопарку"[51].

На нашу думку, у британському полоні колишні воїни 1-ї УД УНА зіткнулися не стільки з фізичними, скільки з морально-духовними випробуваннями. Адже вони опинилися у чужій країні, не знаючи мови її населення і не розуміючи його психології, яка була зовсім відмінною від української. Крім того, британське суспільство спочатку вороже поставилося до українських дивізійників, сприймаючи їх як "військових злочинців". Так, під час дискусії у парламенті, яка відбулася 18 червня 1947 р., державний підсекретар Мек-Ніл запевняв громадськість, що відносно новоприбулих були "застосовані всі необхідні міри обережності, щоб кожен злочинець був відповідно до того потрактований" і пообіцяв надалі "проводити регулярні перевірки цих людей"[52].

Тому перед українськими вояками постали непрості завдання: не тільки адаптуватися у чужоетнічному середовищі і пристосуватися до нових природних та економічних умов, а й сформувати позитивний імідж українського народу серед британців. З цією метою вони розгорнули широкомасштабну культурно-освітню діяльність у таборах. Діяли хорові й танцювальні колективи, різні гуртки (драматичні, самоосвітні), оркестри, видавалися таборові газети[53]. У січні 1948 р. у таборі біля Шербурн-ін-Еллят вийшов друком перший номер популярного журналу "Визвольний шлях"[54]. Отже, через різноманітну культурно-просвітницьку діяльність військовополонені утверджували національне ім'я – українець – у чужому просторі. Можна погодитися з думкою В.Гоцького, що "серед англійської публічної опінії праця таборовиків викликала більше симпатій до української справи, ніж усі інші заходи"[55].

У серпні 1948 р. британський уряд відповідно до закріплених у міжнародних угодах зобов'язань розпочав процес звільнення вояків 1-ї УД УНА з полону. У вересні–жовтні 1948 р. через підписання спеціального "добровільного зобов'язання" їх було переведено у цивільний стан і зрівняно у правах з "європейськими добровільними робітниками" (колишніми "переміщеними особами" з таборів Австрії та Німеччини)[56]. Тобто вони мусили пройти медичну комісію і підписати контракт із Міністерством праці, згідно з яким зобов'язувалися три роки працювати у сільському господарстві або в інших галузях за призначенням уряду без права вільного пошуку місця роботи та проживання[57]. Протягом двох місяців військовополонених почергово перевозили до перехідного табору в Бері Сейнт Едмундс, де відбувалися останні формальності: вручали нові посвідчення особи, виплачували невеликий заробіток за півтора року перебування у таборі (10–18 фунтів стерлінгів) та видавали деякий одяг (військові штани, білизну, черевики, сорочку)[58].

11 жовтня 1948 р. було звільнено останню групу полонених 1-ї УД УНА. Старшин Дивізії звільнили пізніше, у листопаді 1948 р.[59]. З юридичної точки зору остаточне звільнення українців з англійського полону відбулося 15 лютого 1949 р., коли їм видали підтверджуючі документи[60].

Підбиваючи підсумки перших неповних двох років проживання колишніх вояків 1-ї УД УНА в Англії, у виступі в британському парламенті наприкінці 1949 р. міністр внутрішніх справ Великобританії визнав: "З усіх національних груп, що поселилися у Британії, українська група проявила себе найбільш дисциплінованою, організованою та моральною і за два роки поселення не мала випадку злочину чи порушення закону"[61]. З цієї заяви можна зробити висновок, що українські дивізійники

за час перебування у полоні в Англії та Шотландії зуміли здобути прихильне ставлення британської влади й добре зарекомендувати себе у чужоетнічному середовищі.

Таким чином, після капітуляції Німеччини 8 травня 1945 р. більша частина Першої Української Дивізії Української Національної Армії (близько 10 тисяч вояків) добровільно здалася у полон британським військам і протягом двох років перебувала в спеціальних таборах у Беллярії та Ріміні (Італія) у статусі "підданого ворожого персоналу". Українським дивізійникам постійно загрожувала репатріація до СРСР, уряд якого наполегливо вів переговори з цього питання з урядом Великобританії. Лише після схвальних відгуків про українських колишніх вояків британської комісії перевірки біженців на чолі з Д.Галденом Портером англійська влада відкинула домагання радянської сторони щодо примусової репатріації цих людей і дозволила їх перевезення на територію Об'єднаного Королівства.

У травні–червні 1947 р. понад 8 тисяч дивізійників було перевезено до Великобританії. Їм присвоїли статус "військовополонених" і розмістили у спеціальних таборах у Шотландії, північному та центральному районах Англії. Британський уряд розглядав новоприбулих насамперед як джерело дешевої робочої сили для праці в сільському господарстві. Українські військовополонені мали замінити німецьких, які на той час уже були звільнені й поверталися до Німеччини.

Лояльне ставлення англійської адміністрації та непогані побутові умови проживання у таборах позитивно впливали на морально-психологічний стан українських колишніх вояків, однак їх матеріальне становище було незадовільним. Перед ними постало непросте завдання – адаптуватися у чужоетнічному середовищі, негативно налаштованому до них через радянську пропаганду. Однак завдяки організованості, дисциплінованості, порядності та різноманітній культурно-мистецькій діяльності українські військовополонені зуміли здобути прихильне ставлення британської громадськості. Восени 1948 р. їх було звільнено з полону й переведено на становище "добровільних європейських робітників" із правом постійного проживання на території Об'єднаного Королівства.

Подальші дослідження проблеми перебування вояків 1-ї УД УНА у британському полоні дадуть можливість відтворити об'єктивну та цілісну картини як історії цього військового формування, так і української діаспори у Великобританії у післявоєнний період.

[1] Гоцький В. На другому етапі (спомини). – Лондон, 1990. – С.192.

[2] Ріміні 1945–1947. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. Збірник I / Упорядник В.Будний. – Нью-Йорк, 1979. – 328 с.

[3] Ріміні 1945–1947. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. Збірник II / Упорядник В.Ревуцький. – К., 2005. – 282 с.

[4] Гоцький В. На другому етапі (спомини). – Лондон, 1990. – 206 с.

[5] Загачевський Є. Белярія–Ріміні–Англія. Репортаж-спогад. – Чікаго–Мюнхен, 1968. – 317 с.

[6] Загачевський Є. Спогади фронтовика. – Одисея сірого "коляборанта". – Мюнхен, 1952. – 238 с.

[7] Новосад П. З Україною в серці. Спогади. – Львів, 1995. – 223 с.

[8] Рафалюк П. Закоханий у життя і ... квіти. – Тернопіль, 2002. – 72 с.

[9] Рева М. На шляхах життя. Спогади. – Лондон, 1980. – 216 с.

[10] Ukraine and Ukrainians throughout the World. A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and its Diaspora. Edited by Ann Lencyk Pawliczko. – Toronto–Buffalo–London, 1994. – 508 p.

[11] Petryshyn W.R. Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development: A Dissertation. – Bristol, 1980. – 335 p.

[12] Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. – Львів, 2000. – 525 с.

[13] Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі / Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.15. – 352 с.

[14] Зарубіжні українці / Лазебник С.Ю., Макар Ю.Т. – К., 1991. – 252 с.

[15] Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне, 1999. – 528 с.

[16] Історія української еміграції: Навч. посіб. для студ. вуз. / За ред. Б.Д.Лановика. – К., 1997. – 520 с.

[17] Боляновський А. Дивізія "Галичина". – С.355.

[18] On the Record. The Debate over Alleged war criminals in Canada. Letters to the Editor of the Whig – Standard. – Toronto, 1987. – P.1.

[19] Історія Українського війська: 1917 – 1995 / Упорядник Я.Дашкевич. – Львів, 1996. – С.747.

[20] Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.Р – 16. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.138.

[21] Загачевський Є. Белярія–Ріміні–Англія. – С.276.

[22] Рева М. На шляхах життя. – С.207.

[23] Petryshyn W.R. Britain's Ukrainian Community. – P.166.

[24] Ріміні 1945–1947. Збірник II. – С.258.

[25] Боляновський А. Дивізія "Галичина". – С.374.

[26] ЦДІАЛ. – Ф.Р – 19. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.25.

[27] Боляновський А. Дивізія "Галичина". – С.377.

[28] Ріміні 1945–1947. Збірник I. – С.294.

[29] ЦДІАЛ. – Ф.Р – 16. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.454.

[30] ЦДІАЛ. – Ф.Р – 16. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.452.

[31] Ріміні 1945–1947. Збірник II. – С.260.

[32] Melnyk M. To Battle. The Formation and History of the 14 th Galician waffen – SS Division. – Solihul, 2002. – P. 281.

[33] Новосад П. З Україною в серці. – С.148.

[34] Боляновський А. Дивізія "Галичина". – С.378.

[35] Там само.

[36] Кравець Р. Українці у Великобританії // Українська діаспора. – Київ–Чикаго, 1994. – Число 5. – С.47.

[37] Гоцький В. На другому етапі. – С.27.

[38] Там само. – С.32.

[39] Рева М. На шляхах життя. – С.208.

[40] Верига В. Схема історії Першої Української Дивізії УНА // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч.5-6. – С.74.

[41] Фостун С. Воїни 1 УДУНА в таборах військовополонених у Великобританії // "Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення": Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 2002. – С.123.

[42] Загачевський Є. Белярія–Ріміні–Англія. – С.278.

[43] Гоцький В. На другому етапі. – С.87.

[44] Фостун С. Воїни 1 УДУНА. – С.123.

[45] Цікаве з преси // Українська думка. – 1947. – 5 липня. – С.6.

[46] Diuk A. Assimilation or Segregation? The Ukrainian Ethnic Community in Coventry. – Coventry, 1985. – P.13.

[47] Фостун С. Воїни 1 УДУНА. – С.125.

[48] Новосад П. З Україною в серці. – С.153.

[49] Гоцький В. На другому етапі. – С.47.

[50] Боляновський А. Дивізія "Галичина". – С.378.

[51] Сидоренко Н. Таборові будні українських військовополонених на Британських островах (1947–1950) // "Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення": Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 2002. – С.130.

[52] В Палаті громад про Українську дивізію // Українська думка. – 1947. – 5 липня. – С.2.

[53] Фостун С. Воїни 1 УДУНА. – С.125.

[54] Покальчук Ю. Українці у Великобританії. – Львів, 1999. – С.61.

[55] Сидоренко Н. Таборові будні українських військовополонених. – С.139.

[56] Ukrainians in Great Britain. Published by the Association of Ukrainians in Great Britain. – London, 1954. – P.7.

[57] ЦДІАЛ. – Ф.Р – 19. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2.

[58] Новосад П. З Україною в серці. – С.160.

[59] Скіра І. Деякі дати з історії Дивізії // Вісті комбатанта. – 1973. – Ч.3. – С.29.

[60] Загачевський Є. Белярія–Ріміні–Англія. – С.292.

[61] Боляновський А. Дивізія “Галичина”. – С.379.

This article is the effort to investigate the history of being of soldiers of the 1st Ukrainian Division of the Ukrainian National Army in British captivity. The causes of their immigration into Great Britain are elucidated. The special attention is given to problems of social, economic and juridical status of the members of the Division and their adaptation in British society.

Key words: *the soldiers of the 1st UD UNA, prisoners of war, surrendered enemy personnel, British captivity.*

УДК 94(477):264–931
ББК 63.3(4 Укр)

Олег МУРАВСЬКИЙ

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ УГКЦ (1985–1991 рр.)

У статті розглянуто міжконфесійну ситуацію на західноукраїнських землях у другій половині 1980-х років, обґрунтовано важливість легалізації УГКЦ і визначено її роль та місце серед інших релігійних конфесій.

Ключові слова: *легалізація, церква, рух.*

Друга половина 1980-х років характеризується боротьбою українського національно-патріотичного руху за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Зі здобуттям Україною незалежності відкрилися нові можливості для наукового опрацювання даної проблеми. У наукових працях А.Камінського “На перехідному етапі: “гласність”, “перебудова”, “демократизація” на Україні”, О.Гараня “Убити дракона”, С.Козака “Омріяний дзвін. З подій в Україні кінця 80-х – початку 90-х рр.” розглядається політичний аспект легалізації забороненої церкви в руслі ширших проблем. Помітно вплинули на дослідження даної теми наукові праці В.Барана (“Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр.”), Б.Бацюрківа (“Українська греко-католицька церква в катакомбах”), Б.Головина (“Мученики та ісповідники Української церкви XX ст. Нариси. Статті. Дослідження”. Катакомбний період УГКЦ та її вихід із підпілля розглянутий у монографії В.Марчука “Церква, духовність, нація”. Незважаючи на вже існуючі дослідження, залишилося ряд аспектів з історії легалізації УГКЦ, що недостатньо вивчені українськими науковцями.

Після Львівського церковного собору 1946 року питання легалізації (виходу з підпілля) УГКЦ в УРСР не порушувалося до середини 1980-х років. Якщо “єпископи Української православної церкви, духовенство і віруючі займали традиційну позицію лояльності до держави, поваги до існуючих законів, не давали втягти себе у різного роду політичні кампанії[1], то Греко-католицька церква асоціювалася з українським націоналізмом. Влада, незважаючи на офіційний атеїстичний курс, всіляко сприяла православ’ю і робила все можливе, щоб не допустити відновлення уніатства.

Західні терени УРСР відзначалися особливою релігійністю – у Львівській, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях, де проживало менше 20% населення республіки, сконцентровано 56% загальної кількості релігійних громад УРСР.

Згідно зі статистичними даними, станом на 1 січня 1940 року в Тернопільській області діяло 417 греко-католицьких храмів (281 священик), 238 римо-католицьких костелів (157 ксьондзів) і лише 144 приходи РПЦ (141 священик)[2]. За переписом 1930 року серед населення Закарпаття нараховано 46,6% греко-католиків[3]. Однак після Львівського церковного собору більшість греко-католиків змушена була “возз’єднатися з РПЦ”. Це чітко проглядається на прикладі Івано-Франківської області, де до 1970 року кількість греко-католиків скоротилася до 16%, а в 1980-х роках їх чисельність завдяки репресивним заходам не перевищувала 3,5%[4].

Рух за легалізацію УГКЦ другої половини 1980-х років умовно можна поділити на два етапи: перший (1985–1987 рр.) – на тлі демократичних перетворень у СРСР священнослужителями та дисидентами здійснюються поодинокі, несміливі спроби заявити про незаконність рішення Львівського церковного собору 1946 року. У цей

період вплив греко-католицької церкви на релігійну ситуацію в західних областях УРСР був незначний.

Протягом другого етапу (1988–1991 рр.) – рух за легалізацію УГКЦ почав виходити за рамки суто релігійної проблеми й набирати "політичного забарвлення".

Першими пішли на загострення міжконфесійної ситуації у Західній Україні представники УПЦ. З метою дискредитації УГКЦ ними організовано святкування 40-річчя Львівського церковного собору (17–19 травня 1986)[5]. У ньому взяли участь усі архієреї українського екзерхату РПЦ, у тому числі 7 учасників Львівського церковного собору 1946 року. Також уперше в подібних заходах брали участь представники шести закордонних автокефальних православних церков (Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Александрійської й Антіохійської архієпархій), Грузинської автокефальної православної церкви й Вірменської апостольської церкви[6].

З цієї нагоди відбулись урочисті богослужіння та церковні збори в соборі св. Юра, на яких митрополит Никодим Львівський і Тернопільський та інші учасники підкреслювали важливе історичне значення Львівського собору, закономірності краху унії. Водночас піддавалися критиці наміри Ватикану й "закордонних решток уніатства відродити унію на західноукраїнських землях"[7]. Організовано ряд передач по радіо й телебаченню, а в обласних газетах "Вільна Україна", "Ленінська молодь" друкували пропагандистські статті на кшталт: "Назавжди забута, відкинута", "Прислужники" (А.Бискуп), "Хамелеон в позолоті", "Святий Йосафат на східному фронті" (В.Горбовий)[8].

Здійснюються спроби штучним, насильницьким шляхом збільшити кількість парафій УПЦ у Західній Україні. Такий спротив УПЦ та партійних органів, які взагалі не визнавали самого факту існування УГКЦ, пояснювався їхнім страхом, що реєстрація УГКЦ викликала б серйозний конфлікт, зокрема розкол віруючих за релігійно-національною ознакою. Імовірно, розпочалося б протистояння за сфери впливу, аж до фізичної боротьби за церковні споруди, масштаби й наслідки якої навіть важко прогнозувати.

Проте ліберальні реформи М.Горбачова створили сприятливий ґрунт для виходу з підпілля забороненої Української греко-котолицької церкви. "Гласність", "демократизація" сприяли розхитуванню позицій УПЦ у західному регіоні УРСР.

Однією з перших масових релігійних акцій греко-католиків, звістка про яку швидко поширилася регіоном, стали богослужіння у с. Грушів Дрогобицького району Львівської області. Приводом до них стали повідомлення очевидців про з'явлення Богородиці на діючій "уніатській" каплиці. Протягом квітня–травня капличку в с. Грушів відвідало близько 30 тис. паломників греко-католиків як із Львівської, так і сусідніх областей[9].

Церковних діячів активно підтримували дисиденти, підсумком чого став створений наприкінці 1987 року Комітет захисту УГКЦ, який очолив Іван Гель. Зі створенням Комітету рух за легалізацію УГКЦ набрав організованих форм.

Другий етап (1988–1989 рр.) боротьби за легалізацію греко-католицької церкви характеризувався, на думку партійних керівників, "дедалі більшою агресивністю, переходом на мову ультиматумів, намаганням тиснути на органи державної влади"[10]. Це змусило керівників Руської православної церкви, які досі заперечували існування УКЦ, урешті визнати цю проблему[11]. Питання легалізації УГКЦ, як уже зазначалося, перетворюється із суто релігійного у політичне. Практично на всіх політичних акціях національних сил порушувалося питання легалізації незаконно забороненої церкви.

На підтримку УГКЦ стали відкрито висловлюватися як громадсько-політичні об'єднання, так і окремі політичні діячі, народні депутати УРСР та СРСР. Особливо відчутною була підтримка відомого правозахисника, академіка А.Сахарова, який під час зустрічі у Ватикані з кардиналом Любачівським закликав католиків підтримувати легалізацію УГКЦ у Радянському Союзі[12].

У відповідь на це радянська влада відреагувала низкою заходів стосовно зміцнення позицій православної церкви в західній Україні. Зокрема, було розкрупнено Львівсько-Тернопільську єпархію; в Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській областях зареєстровано більше 1100 нових православних релігійних громад; у с. Гошів Долинського району Івано-Франківської області, куди з'їжджалися сотні уніатських паломників, відкрито чоловічий православний монастир; православні віруючі отримали українською мовою 100 тис. примірників Біблії і 10 тисяч Нового Завіту; з 17 до 26 тис. примірників виріс тираж "Українського церковного календаря"; журнал "Православний вісник" став виходити обсягом три друковані аркуші[13].

Вважалося за необхідне надати фінансову підтримку екзархату у виданні друкованої продукції українською мовою. Зокрема, Молитвослова (100 тис. прим.), збірників антиуніатських документів, статей (5 тис. прим.), брошури "Львів Православний" (5 тис. прим.). Планувалася також поїздка митрополита Філарета в Рим для зустрічі й переговорів із папою Іоаном Павлом II із метою добитися зміни позиції останнього в питанні легалізації греко-католицької церкви[14].

У 1988 році відзначалося тисячоліття хрещення Русі. Крім офіційних заходів, організованих УПЦ, у західних областях України масово проходили недозволені місцевою владою богослужіння в діючих або тимчасово закритих греко-католицьких храмах. Традиційним стає богослужіння 16 липня в с. Зарваниця Тернопільської області – перед початком богослужіння, яке проводив єпископ Павло Василик, віруючі принесли і встановили хрест на честь тисячоліття хрещення, а також ікону Зарваницької Богоматері[15].

Звичними у західному регіоні України ставали панахиди на символічних могилах Січових стрільців, молитви біля визначних пам'ятних місць національної історії. Крім релігійної проблематики, на них практично завжди порушувалося питання національної символіки, мови, забутої історії, екології тощо.

Навесні 1989 року група церковнослужителів із Західної України, здійснивши візит до Москви, зробила спробу дипломатичними методами добитися визнання УГКЦ. Після відмови керівництва держави у зустрічі на площі у центрі столиці розпочалося безстрокове голодування. Акція, хоч і не принесла бажаного результату, проте привернула увагу громадськості до проблем УГКЦ не тільки у Радянському Союзі, а й далеко за його межами.

Розуміючи, що УГКЦ "повинна стати основою національного руху в боротьбі за самостійність України і виходу її з лав з СРСР" в офіційній періодичній пресі й надалі ігнорувалися або подавалися в негативному світлі акції УГКЦ. По-іншому оцінювали ситуацію закордонні засоби масової інформації. Так, радіо "Свобода" відзначало: "Міжконфесійні відносини являються чи не одною з найбільших проблем під сучасну пору в Україні. Насамперед існує давній конфлікт між УКЦ та РГЦ. Крім цього, існує напруження між католиками і православними – вірними обох національних церков України. Ці конфлікти доволі сильно сколихнули національне і

міжрелігійне життя в Україні і спричинили розкол між українськими вірними в Західній Україні"[16].

Подією, яка остаточно вирішила проблему легалізації УГКЦ, стала масова 150-тисячна маніфестація віруючих – греко-католиків, організована Комітетом захисту УГКЦ 17 вересня 1989 року у Львові (в день 50-ї річниці окупації більшовиками Західної України). Пройшовши центральними вулицями міста, маніфестанти вимагали якомога швидшої легалалізації забороненої церкви. Радіо "Свобода" так прокоментувало цей факт: "Події 17 вересня у Львові були найбільшим досі виявом могутності УКЦ в офіційно атеїстичній державі. ... Після таких подій питання легалізації УКЦ по суті вирішено фактично, залишилось його тільки формально оформити"[17].

Кінець 1989 – початок 1990 рр. ознаменувався загостренням боротьби в усіх регіонах Західної України між греко-католиками та православними за культові споруди. Ситуація не змінилася й після візиту генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова до Ватикану 1 грудня 1989 року, під час якого було оголошено про легалізацію УГКЦ в УРСР. Газети "Нью-Йорк Таймс" та "Інтернешнл геральд трибун" (від 10 листопада 1989) у статті У.Сафайера "Горбачов хоче, щоб Папа допоміг заспокоїти Україну" зазначали, що "візит мав явно виражену політичну мету і розрахований на те, щоб заручитися підтримкою Папи в умиротворенні непокірної України"[18].

Проте небажання представників УПЦ повертати захоплені після Львівського церковного собору храми УГКЦ змушувало вірних останньої повертати їх собі силою. Так, одним із перших, 29 жовтня 1989 року, греко-католикам повернуто Преображенський собор у Львові. Після цих подій західна преса зарясніла статтями, в яких західні землі УРСР стали порівнювати з Бейрутом[19].

12 листопада 1989 р. кардинал М.Любачівський, виступаючи на одній з радіостанцій Ватикану, цілком схвалив дії Комітету УГКЦ[20], а в інтерв'ю італійському щотижневику "Панорама" зазначив: "Ми можемо лише надіятись, що Московський патріархат стане на нашу сторону, змінивши свою позицію в дусі християнської любові"[21]. Тим самим священнослужитель ще раз схвалив дії Комітету.

На думку лідерів Комітету захисту УГКЦ, ситуацію частково можна було б виправити, якщо б віруючі окремих парафій голосуванням вирішили питання про те, "до якої з церков вони хочуть належати". Також у найбільш складних ситуаціях пропонувалося проводити богослужіння в одних і тих же храмах у різний час[22]. Заради справедливості слід зазначити, що в Західній Україні були села, де місцевому населенню важко було ідентифікувати себе з якоюсь конфесією й вони за звичкою ходили молитися у храм, повністю довіряючи місцевому церковнослужителю, не підозрюючи про його конфесійну приналежність.

Релігійну напругу, що склалася в Західній Україні, мав полагодити Церковний Собор УГКЦ, що проходив 23 січня 1990 року у Преображенському соборі (м. Львів), під головуванням єпископа В.Стернюка. У його роботі взяли участь більше ста священиків. На ньому було вирішено: вважати рішення Львівського собору 1946 року незаконними, реабілітувати репресованих священиків, повернути церкві майно, незаконно відібране після собору.

Невирішеною залишалася і доля основного храму греко-католицької церкви – собору святого Юра. Його передача УГКЦ фактично означала б для УПЦ визнання

домінування у західному регіоні греко-католиків. Тому за храм точилася особливо жорстока боротьба. Архієрейський собор Російської православної церкви, що проходив у Москві 30–31 січня 1990 року, направив М.Горбачову телеграму, в якій засуджувалися дії греко-католиків у Західній Україні, вимагалося негайно припинити акти беззаконня і свавілля щодо УПЦ. На місцях збиралися підписи та звернення віруючих із вимогами не повертати собор святого Юра УГКЦ.

Проте ситуація із зазначеним храмом визначалася не в центрі, а на місцях, де після весняних виборів до місцевих Рад упевнену перемогу здобули представники національно-демократичних сил, що, фактично, й вирішило долю собору св. Юра. Щоправда, партійним керівництвом були здійснені спроби перекласти відповідальність за нестабільну релігійну ситуацію в регіоні на місцеве керівництво, вказуючи, що воно використовує питання релігії з корисливою метою.

Так, у доповідній записці першого секретаря відділу інформації МЗС УРСР А.І.Веселовського, після його відрядження до Львова, робився висновок: "Перемога нових – не комуністичних сил на виборах до Львівської обласної, міської, місцевих Рад народних депутатів, а також в сусідніх областях була досягнута значною мірою на хвилі "боротьби за відновлення УГКЦ". Таким чином, теперішні власті мимоволі опинилися в ролі своєрідних "боржників" УГКЦ, вимушено віддають їй переваги у порівнянні з іншими конфесіями"[23].

Визначальним для подальших подій став приїзд до Львова кардинала Мирослава Любачівського, який 30 березня 1990 року (одразу ж після приїзду) провів у соборі святого Юра Службу Божу. Наступного дня на мітингу біля Львівського театру опери й балету його вітали представники національно-демократичних сил, керівники міста, представники Комітету захисту УГКЦ. На зустрічі з кардиналом голова Львівської обласної ради, В.Чорновіл наголосив: "Я представник політичних сил, які боролися за те, щоб віра, держава, демократія восторжествували на цих землях. УГКЦ, яка так багато зробила для українського народу, підніметься на ще вищий ступінь і зробить ще більше для торжества віри-ідей української самостійної держави"[24]. Особливою емоційністю відзначався виступ Голови Комітету захисту УГКЦ І.Геля, в якому справедливо вказувалося на визначальну роль УГКЦ в історії західноукраїнських земель: "Ось уже близько 400 літ УГКЦ непохитно стоїть на сторожі духовних, культурних і національно-державних інтересів Української національної церкви... Це вона врятувала Галичину від національної смерті, витворила з неї справжнє ядро українського національного духу"[25].

У таких умовах 6 квітня 1990 року Львівська міська Рада прийняла рішення про передачу собору святого Юра УГКЦ[26]. Невдовзі, 4 травня 1990 року, обласною Радою було прийнято ухвалу "Про релігійні конфесії на Львівщині", якою виконкомам місцевих Рад надавалося право реєструвати релігійні конфесії[27].

Після цього рішення конфесійна конфігурація Західної України значно змінилася. Так, на початку 1991 року Російська православна церква втратила приблизно 1,5 тис. релігійних громад, головним чином в Західній Україні, хоч за кількістю парафій (4,5 тис.) загалом по Україні залишалася найчисельнішою[28]. Відчутного удару по УПЦ завдала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка станом на 1 січня 1991 року налічувала 940 громад, 96% з яких знаходилися на території Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей. Її громади в основному формувались із парафій УПЦ[29].

Зауважимо, що на початку 1991 року на Західних теренах УРСР було зареєстровано, крім уже існуючих, ще 1989 громад УГКЦ[30]. Збільшилася також чисельність римо-католицьких громад, сягнувши 315 одиниць[31].

Подальшій стабілізації ситуації сприяли переговори та досягнуті домовлености між МЗС УРСР і зовнішньополітичним відомством Ватикану щодо функціонування Греко-католицької церкви в УРСР. Зокрема, Львівський обласний виконком виявив готовність вести справи з представником Ватикану в СРСР на таких засадах, запропонованих МЗС УРСР:

Сторони виходять із того, що Ватикан офіційно оголосив, що розглядає кордони УРСР як межі для існуючих архідієцезій, а адміністративний поділ – як межі дієцезій.

Сторони виходять із того, що формування нових церковних структур і релігійних управлінь, центрів та об'єднань, кадрові призначення відбуватимуться тільки після проведення консультацій представників Ватикану з МЗС УРСР та з властями на місцях.

Сторони погоджуються, що громадянство УРСР є необхідною умовою для ієрархів РКЦ в Україні й підставою для повноцінного функціонування церкви[32].

Остаточну крапку у складних міжконфесійних відносинах на Західній Україні поставив Закон Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1991 року "Про свободу совісті та релігійні переконання", згідно з яким релігійні організації набували статусу юридичних осіб, отримали право власності на культові споруди та церковне майно.

1 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.І, оп.32, спр.2922 (Про нові тенденції у релігійній обстановці на Україні), арк.13.

2 ЦДАГОУ, ф.І, оп.25, спр.3330 (О характере униатских проявлений в Тернопольской области и мерах по их преодолению), арк.19.

3 ЦДАГОУ, ф.І, оп.25, спр.3330 // Об униатстве в области и предложениях в отношении регистрации Греко-католицкой церкви, арк.27.

4 ЦДАГОУ, ф.І, оп.25, спр.3330 // Об обстановке среди униатов области, арк.33.

5 ЦДАГОУ, ф.І, оп.25, спр.2980 // Информация о мерах в связи с 40-а летиям Львовского собора, арк.10.

6 Там само. – Арк.10.

7 Там само. – Арк.11.

8 Там само. – Арк.15.

9 ЦДАГОУ, ф.І, оп.25, спр.3143 // О вспышке религиозного фанатизма в некоторых западных областях республики и мерах по недопущению антиобщественной деятельности экстремистов, повышению политической бдительности, арк.18.

10 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2659 // Огляд основних напрямів зарубіжної католицької і уніатської радіопропаганди українською мовою за липень-вересень 1989 р., арк.24.

11 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32. спр.2659 // Огляд основних напрямів зарубіжної католицької і уніатської радіопропаганди українською мовою за січень-березень 1989 р., арк.3.

12 Там само. – Арк.4.

13 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2659 // О дополнительных мерах по преодолению униатства, арк.17.

14 Там само. – Арк.18.

15 ЦДАГОУ, ф.І, оп.25, спр.3330 // Информация о незаконном сборище приверженцев униатства в селе Зарваница Теребовлянского района Тернопольской области, арк.15.

16 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2922 // Огляд основних напрямів католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою за січень-березень 1991 р., арк.4.

17 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2659 // Огляд основних напрямів католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою за липень-вересень 1989 р., арк.25.

18 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2555 // Вокруг вопроса об униатской церкви на Украине в канун визита М.С.Горбачева в Ватикан, арк.170.

19 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2764 // Західна преса про Україну після прийняття Декларації, арк.188.

20 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2555 // Вокруг вопроса об униатской церкви на Украине в канун визита М.С.Горбачева в Ватикан, арк.169.

21 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2659 // Об активизации выступлений на Западе за легализацию УГКЦ в УССР, арк.35.

22 Там само. – Арк.36.

23 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2922 // Доповідна записка про відрядження до Львова в зв'язку з питаннями релігійних стосунків в УРСР, арк.22.

24 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2922 // Інформація про перебування кардинала М. Любачівського в області, арк.8.

25 Там само. – Арк.9-10.

26 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2751 //Про рішення місцевих Рад, що суперечать законодавству, арк.76.

27 Там само. – Арк.76.

28 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2922 // Про нові тенденції в релігійній обстановці на Україні, арк.13.

29 Там само. – Арк.15.

30 Там само. – Арк.14.

31 Там само. – Арк.10.

32 ЦДАГОУ, ф.І, оп.32, спр.2922 // Доповідна записка про відрядження до Львова в зв'язку з питаннями релігійних стосунків в УРСР, арк.23–27.

It was considered an interconfessional situation in the West of Ukraine in the second part of the 80 th. The importance of the legalization of Greco-Catholic church was explored, as wellas its role and place amond other religions

***Key words:** legalization, church, movement.*

УДК 392
ББК 63.59

Ірина ДМИТРУК

ЗВИЧАЇ ТА ВІРУВАННЯ ГУЦУЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – XX ст.

У статті сконцентровано увагу читачів на проблемі вивчення звичаїв та вірувань гуцулів в українських етнографічних дослідженнях XX ст., висвітлено вивчення традицій гуцулів на свята; обряди на весіллях і похоронах та гуцульську демонологію.

***Ключові слова**: звичай, обряд, демонологія, свято, Гуцульщина.*

Серед усіх етнографічних груп гуцулів вирізняє найбільш яскрава самобутня традиційно-побутова культура. Вона зумовлена специфічними умовами проживання. Гуцули сформували унікальну систему поглядів на навколишній світ та своє місце в ньому. Це відобразилось у своєрідному сплетінні язичницько-демонологічних та християнських уявлень у духовному світі гуцулів.

Дана проблема ще недостатньо добре висвітлена у вітчизняній науці. Тривалий період заборони дослідження духовності в Радянському Союзі негативно позначився на вивченні звичаїв та вірувань гуцулів. Нині ця проблема набуває актуальності, оскільки ми живемо в період відродження духовних традицій українців загалом та гуцулів зокрема. Тому звичаї та вірування гуцулів почали вивчати Н.Хобзей[1], Л.Горбоніс[2], І.Волицька[3] та інші. Але, незважаючи на це, більшість аспектів даної проблеми ще потребують своїх ґрунтовних досліджень.

Тому автор спробує комплексно дослідити рівень вивчення гуцульських звичаїв та вірувань в українській етнографічній науці XX ст.

Перші розвідки про гуцульські вірування були написані ще в XIX ст. Це були розділи з книг І.Вагилевича[4], С.Витвицького[5] й Р.Кайндля[6].

Так, Софрон Витвицький є автором праці "Про гуцулів", яка побачила світ ще 1863 р. і фактично є першою книгою про цей край. Безумовно, її рівень не був настільки високим, але вона відіграє визначальну роль у вивченні життя гуцулів.

Автор намагався висвітлити всі сфери життя й побуту гуцулів. Не оминає етнограф і теми релігійності гуцулів, а також їхніх вірувань. Так, четвертий розділ книги має назву "Про нинішнє віросповідання гуцулів, а також про те, у що вони вірили колись". С.Витвицький старається розібратися в тому, звідки й коли гуцули перейняли християнство, у що вірили до того часу. Упродовж усієї праці простежується власний погляд автора на гуцулів[7].

Праця увібрала в себе й відомості про гуцульські звичаї, святкові обряди, а також вірування, які автор поділяє на "шкідливі і нешкідливі забобони". Тут знаходимо описи проводів пастухів на полонини, великодніх свят, колядників, а також весілля. Закінчується робота описом похорону. Мета, що поставив перед собою автор книги, була ним досягнута[8].

Раймунд Кайндль був чернівецьким етнографом австрійського походження, ректором Чернівецького університету. Він написав монографію "Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази", в якій висвітлив особливості матеріальної і духовної культури, звичаї і традиції, світоглядні уявлення та фольклор буковинської і частково галицької Гуцульщини.

Автор зазначає, що у створенні праці йому допомагав священик О.Монастирський. У 1889 р. учений опублікував результати своїх досліджень у двох випусках "Русини на Буковині". Тоді ж отримав записи про гуцулів від парохів Г.Ганіцького та Г.Балушискула. Антропологічне товариство у Відні надіслало автору два зошити з матеріалами про гуцулів, які надійшли туди за посередництвом підполковника фон Гіммеля від вищевказаних священиків. Згодом він сам відвідав гуцульський край влітку 1891 р., а потім тричі в 1892 р.[9].

Саме на основі цих матеріалів і було написано монографію. Для автора було важливо описати і правдивіше відтворити умови проживання гуцулів, їх мислення і вміння. Книга містить 17 розділів. Проблемі гуцульських звичаїв і вірувань присвячено розділи під назвою: "Дитина", "Хлопець і дівчина", "Сватання і весілля", "Чоловік і жінка", "Релігійні погляди і святковий календар", "Чорти і примари", "Чаклунство", "Цілительство", "Смерть і похорон".

Ці наукові розвідки були передумовою до виходу ґрунтовного дослідження В.Шухевича. У своїй 5-томній праці "Гуцульщина" він детально досліджує усі сторони життя гуцулів. Звичаям та віруванням присвячено 3–5 томи книги.

Третя частина праці містить опис хрестин, весілля, музичних інструментів та публікацію різноманітних гуцульських пісень. Відомості до неї В.Шухевич збирав ще з 1880-х років. Матеріали про гуцульське весілля допоміг йому записати М.Колцуняк. Весілля описано досить докладно, але без урахувань особливостей того чи іншого села. Автор подає всі складові частини весілля з цікавими звичаями й піснями, з численними забобонами[10].

В.Шухевич зробив опис похоронних звичаїв гуцулів. Він уперше подав описи забав молоді під час похорону – "іграшок на грушці".

Матеріали до четвертої частини "Гуцульщини" автор частково одержував від своїх кореспондентів Ю.Амброзяка, О.Волянського, Л.Гарматія та інших. В.Шухевич час від часу сам виїжджав записувати потрібні етнографічні відомості. Так, у 1902 р. під час Різдвяних свят він побував у Космачі, Брустурах, Шешорах та інших селах, де записав звичаї й обряди, яких дотримуються гуцули[11].

Четверта частина "Гуцульщини" охоплює лише один розділ "Обряди церковні". Але в роботі йде мова не лише про церковні свята, але й про народний календар, про те, як гуцули відзначають протягом року всі народні й церковні свята та яких звичаїв при цьому дотримуються.

У п'ятій частині були опубліковані народні приказки, перекази про земних богів, чередників, вірування про рослини і звірів, матеріали про народну медицину[12].

Ця праця отримала схвальні відгуки від її сучасників. Сам В.Шухевич про свою роботу писав: "Мою особисту працю при цій публікації не вважаю за якусь особливу свою заслугу, а лише за довг, виплачений мною гуцульському народові за ті красоти його чудової культури та його власної вдачі, яким я тільки налюбувався..."[13].

Цікавився проблемами Гуцульщини й І.Франко. Так, обговорюючи українське походження бойків і гуцулів, І.Франко одночасно виявляє й місцеві особливості їхньої культури й побуту. Він каже: "Гірняки в нас, як і деінде, здавна провадили життя більше скотарське, ніж рільниче і заховали до наших днів більше таких архаїзмів у мові, одежі, способі життя, формах сім'ї, звичаях віруваннях, приладах господарських і т. ін., які на долах давно пережилися і попали в забуття"[14].

Етнографічні дослідження Гуцульщини перейшли на науковий рівень після створення у Львові Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі – НТШ). Воно

видавало численні збірники праць українських етнографів; організовувало наукові експедиції та допомагало науковцям у їхній роботі. Серед членів товариства було багато людей, які цікавилися гуцульськими звичаями та віруваннями. Серед них варто відзначити В.Гнатюка, який був секретарем Етнографічної комісії НТШ.

В.Гнатюк є автором праці "Причинки до пізнання Гуцульщини" та кількох нарисів про народне мистецтво гуцулів і ґрунтовне дослідження про їх побут під назвою "Гуцули"[15].

У 1912 р. В.Гнатюк видав спеціальний збірник "Похоронні звичаї і обряди", в якому помістив описи похорону багатих і бідних, дорослих і дітей, зроблені А.Онищуком, М.Кузьмаком, П.Дудєком у гуцульських селах. Також учений збирав гуцульські колядки й щедрівки[16].

Відомим дослідником гуцульського краю був учений Антон Онищук. Він працював у селах Зелениці й Карлові Надвірнянського повіту. У 1909 р. етнографічна комісія НТШ у Львові надрукувала його першу роботу "Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці Надвірнянського повіту, 1907–1908 рр.". У дослідженні подано розповіді людей про всесвіт та його прояви, вірування людей про світ духів, відомості про знахарів, відьом, вовкулаків та інші народні уявлення.

Згодом опубліковано ще три роботи А.Онищука: "Народний календар, звичаї і вірування, прив'язані до поодиноких днів у році, записані у Зелениці в 1907–1910 рр.", "З народного життя гуцулів" та "Останки первісної культури у гуцулів"[17].

Важливим джерелом дослідження гуцульської демонології є Етнографічний збірник НТШ. Так, у 1912 р. у його серії опубліковано "Матеріали до української демонології". У XXXIII томі містяться описи різних міфологічних істот (русалок, страхів, хованців та інших)[18], а в XXXIV томі записано перекази про померлих, потопельників, упирів, відьом, чарівників та інших демонічних істот[19].

Також збирали матеріал учителі, священики і прості селяни. Відомими записувачами були Ю.Бойчук із Кут, О.Кісєлівська з Річки, Д.Самокіщук із Жаб'є. У Печеніжині учень гімназії Іван Чупрей записував легенди, небилиці й вірування, які були позитивно оцінені Етнографічною комісією НТШ[20].

Долучився до вивчення духовної культури гуцулів і відомий український антрополог Ф.Вовк. Так, у праці "Студії з української етнографії та антропології" він описав гуцульські народні знання і обряди[21].

Відомим етнографом був П.Шекерик-Доників. Ще з 13 років він записував легенди про опришків і посилав їх В.Гнатюку. У 1912 р. в "Етнографічному збірнику" він помістив статті про похоронний обряд на Гуцульщині: "Приказуванє по умерлим" і "Похоронні звичаї та обряди в с. Головах Косовського повіту". У них описані знаки, які передують смерті; ігри при померлому[22]. Також йому належить стаття "Родини і хрестини на Гуцульщині". У Календарі гуцульському на 1935 р. містилася його наукова розвідка про вміння гуцулів визначати погоду за допомогою різних знаків та явищ у природі. Відомою була стаття "Рік полудь звичаїв і вірувань гуцулів" у Календарі на 1937 р.[23].

Його наукові розвідки друкувалися у багатьох тодішніх часописах. Як приклад, опис звичаїв на Різдво у газеті "Жіноча доля"[24]. Користуються великою популярністю вони й тепер, про що свідчать публікації в журналі "Гуцулія" (стаття "Як відбувається коляда у гуцулів")[25].

Пропагуванню гуцульських звичаїв сприяли публікації їх описів у тогочасній пресі. Як приклад, знову можна назвати газету "Жіноча доля". Тут друкувались описи великодніх звичаїв[26], тексти гуцульських весільних пісень[27].

Загалом, вивчення гуцульських вірувань і традицій в кінці XIX – першій половині XX ст. характеризувалося описовим характером. Дослідники намагалися охопити всі сфери життя гуцулів, тому окремі проблеми залишалися вивченими поверхово. Проте інтерес дослідників до духовного світу гуцулів був великим і їхні праці поклали початок науковому дослідженню даної проблеми.

У Радянському Союзі дослідники зосереджували свою увагу на вивченні матеріальної культури, а звичаї, вірування вважалися віджилим архаїзмом. Проте повністю заперечувати їх існування етнографи не могли. Але наукових досліджень із даної тематики було обмаль.

Так, яскравим свідченням ставлення до гуцульських звичаїв як до архаїзму є стаття Н.Велицької "Рудименты язычества в похоронных играх карпатских горцев", опублікована у "Карпатском сборнике" за 1976 р.[28].

Не могли оминути пастуших традицій гуцулів М.Мандибура у монографії "Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX ст. – 30-х рр. XX ст."[29], В.Іваньо в статті "Гуцульське свято "Проводи на полонину"[30]. З.Болтарович досліджувала традиції і методи народного лікування мешканців Карпат. Завдання даного дослідження полягало в тому, щоб показати місце й роль народного лікування в житті мешканців Карпат; відмежувати раціональні методи й засоби народної медицини від дій і способів лікувальної магії з метою використання цих багатих надбань у науковій медицині. Праця написана на підставі літературних джерел та польових матеріалів, зібраних автором протягом 1972–1976 рр. у Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях[31]. Також дослідниця звернула увагу на особливості лікувальної магії мешканців Карпат.

Цікавою була стаття Р.Кирчіва "Релікти Юріївської обрядовості в українських Карпатах". Автор використовував відомості як з існуючих публікацій, так і польовий матеріал, зібраний під час експедиції на Бойківщину та Гуцульщину. Дослідник детально описав звичаї і вірування, пов'язані з цим святом[32].

Вивченням міфологічних мотивів у топонімічних легендах українців Карпат займався В.Сокіл. Зокрема, досліджено легенди про велетнів, магічну силу слова, віру в те, що річки, ліс є живими істотами[33].

Більшість праць, присвячених календарній обрядовості, обмежувалися вивченням лише різдвяних свят. Як приклад, це – монографія О.Курочкіна[34]. Також свою наукову творчість розпочав відомий етнограф і краєзнавець П.Арсенич[35].

Найбільш ґрунтовним монографічним дослідженням узагальнюючого характеру про Гуцульщину була книга "Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження"[36].

Загалом можна сказати, що в радянський період був нагромаджений значний фактичний матеріал для дослідження Гуцульщини. Але, на жаль, проблеми духовного світу гуцулів практично не вивчалися.

Проголошення незалежності України відкрило нову сторінку в дослідженні етнографії Гуцульщини загалом та її духовності зокрема. Почався процес інтенсивного відродження традицій святкування релігійних свят на Гуцульщині; дослідники почали звертати увагу на вивчення гуцульських звичаїв, вірувань та демонології.

На сьогодні виходить багато часописів, які видаються різними гуцульськими товариствами. У них публікується багато статей, присвячених даній проблематиці. Так, у 1996 р. було відновлено видання "Гуцульського календаря", який у 30-х рр. користувався великою популярністю. На його сторінках публікується багато наукових розвідок про традиції святкування Різдва (стаття І.Рибарука "Колядування на Гуцульщині"[37]), св. Юрія (стаття В.Левицького "День св. Юрія"[38]), свята Воздвиження (стаття Д.Шпака "Здвижіні"[39]) та інших; описуються гуцульські традиції на весіллі, похороні (стаття Д.Ватаманюка "Культ предків та поминальні дні"[40]).

У Львові виходить журнал "Гражда", який видає львівське товариство гуцулів. Це літературно-публіцистичний часопис, але тут зустрічаються і наукові публікації (стаття Р.Берези "Гуцульська коляда як феномен християнського світогляду і народної моралі"[41]).

За незалежної України науковці отримали можливість вивчати ті проблеми, які є цікавими та актуальними. Так, І.Волицька досліджує обрядовість українців Карпат. Вона є автором монографії "Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст.", в якій досліджує календарну та родинно-побутову обрядовість українців Карпат. У ній відзначаються основні види родинно-драматичної творчості, аналізуються їх естетичні, образно-художні особливості; вивчена різдвяно-новорічна, весняна, весільна й похоронна обрядовість[42].

М.Тиводар цікавиться традиціями скотарства українців Карпат. Окрім вивчення матеріальної культури пастухів, дослідник аналізує вірування та обряди, пов'язані зі скотарством[43]. Про це свідчить і його стаття "Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х рр. XX ст.)"[44].

Поглядами гуцулів на природу цікавиться дослідниця Л.Горбоніс. Так, вона зауважує, що гуцули ще до кінця не позбулися своїх язичницьких вірувань. Природа вчила їх етики та моралі. Гори впливали на вдачу гуцулів. Свої висновки вона обґрунтовує на основі вивчення прози О.Кобилянської[45].

Традиційне гуцульське лікування описує Параска Малова[46]. Гуцульська демонологія є темою дослідження Н.Хобзей. Зокрема, вона видала словник гуцульської міфології[47]. Також вона подає цікавий поділ демонологічних істот, у яких вірять гуцули. Зокрема, дослідниця виділяє демономіфоніми (істоти надприродного походження), міфоантропоніми (люди, наділені надприродною силою) й некроміфоніми (міфічні істоти, що стоять на межі між світом демонів і світом людей. Це душі тих, хто помер не своєю смертю)[48].

Вивчає ономастику гуцульських божеств О.Гуцуляк[49]. Про гуцульські звичаї та вірування згадується і в багатьох загальних працях, присвячених українській етнографії. Як приклад, можна навести посібник "Українське народознавство"[50].

Дослідники продовжують вивчати традиції родинної обрядовості. Свідченням цьому є книга І.Мисюка "Весілля на Гуцульщині"[51]. Традиції весілля в Буковинській Гуцульщині описує Г.Кожолянко в монографії "Етнографія Буковини"[52]. У художній формі описані звичаї у книзі Марії Влад "Стрітенне. Книжка гуцульських звичаїв і вірувань"[53].

Загалом, в останні роки українські дослідники значно розширили діапазон своїх наукових зацікавлень у сфері гуцульської духовності. Але вивчати гуцульські звичаї стало важко, оскільки урбанізаційні процеси, які посилились у наш час,

призвели до їх поступового спрощення і забуття. Тому сучасні науковці, зазвичай, можуть послуговуватися здебільшого спогадами старожилів та легендами, які ще де-не-де побутують по гуцульських селах. Усе це ускладнює процес вивчення гуцульських звичаїв і традицій в наш час.

У діаспорі також вийшло багато монографій, присвячених Гуцульщині. Але їх автори, зазвичай, намагалися охопити всі сфери життя гуцулів, тому їх традиції і звичаї описані недостатньо детально. Проте це не применшує їх ваги. Дослідники, прагнучи зберегти гуцульські традиції на чужині, активно публікували різноманітні описи звичаїв на свята. Більшість із них були опубліковані у часописі "Гуцулія". Це статті Л.Клопотовської[54], М.Бойка[55], І.Нагірняка[56] та інших. Цікавий погляд на гуцульські колядки та щедрівки був у відомого діаспорного дослідника В.Ніньовського[57]. У діаспорі також вийшли ґрунтовні монографії С.Килимника[58] й О.Воропая[59]; енциклопедії[60]. У них міститься загальний опис українських традицій і звичаїв на свята, проте є розділи, присвячені гуцулам.

М.Домашевський подав опис хрестин і весілля на Гуцульщині[61]; вивчав гуцульську коляду[62]. І.Сеньків у своїй праці "Гуцульська спадщина" описав обряди, пов'язані зі святом св. Юрія[63], традиції святкування Різдва й Великодня та культ предків[64].

Отже, питання дослідження гуцульських звичаїв і вірувань по-різному вивчалось українськими етнографами протягом останніх років XIX–XX ст. Так, дослідження першої половини XX ст. характеризуються тим, що більшість наукових розвідок має описовий характер. Дослідники намагалися охопити всі сфери життя гуцулів, тому окремі проблеми залишалися вивченими поверхово. Етнографи часто послуговувалися записами сільських учителів і священиків, які присилали їм свої матеріали, записані від селян. Тому окремі питання містили певну суб'єктивність і фантазійність. Але значення цих праць велике.

У радянську добу практично недослідженим залишилося вивчення гуцульських свят, демонології. Це був період нагромадження фактичного матеріалу для дослідження матеріальної культури Гуцульщини.

Діаспорні дослідники, незважаючи на віддаленість від рідного краю, зуміли видати ряд ґрунтовних монографій і спогадів про Гуцульщину; налагодили випуск журналів і газет, у яких опубліковано багато наукових розвідок, присвячених проблемам гуцульської духовності. Усі ці наукові дослідження є важливим підґрунтям для продовження вивчення гуцульських звичаїв у наш час.

Проголошення незалежності України дозволило етнографам розширити сферу дослідження Гуцульщини і звернути увагу на її духовні традиції. Але, незважаючи на ці здобутки, багато аспектів духовного світу гуцулів ще є маловивченими, що залишає перспективу для їх подальшого дослідження.

[1] Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. – Львів: НАН Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича, 2002. – 215 с.

[2] Горбоніс Л. Традиційно-звичаєві погляди гуцулів на природу // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №5. – С.51–62.

[3] Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1992. – 138 с.

[4] Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". – К.: Наукова думка, 1990. – С.120, 139.

[5] Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів. – Коломия: Світ, 1993. – 95 с.

[6] Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2001. – 208 с.

[7] Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів. – С.9.

[8] Там само. – С.10.

[9] Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – С.4–5.

[10] Арсенич П. Рід Шухевичів. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – 264 с.

[11] Там само. – С.146.

[12] Там само. – С.146–147.

[13] Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1899. – Ч.1, 2. – С.19.

[14] Воропай О. І.Франко як етнограф і фольклорист // Визвольний шлях. – 1996. – Кн.10 (223). – С.1144–1151.

[15] Маланчук В. Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1977. – С.83–84.

[16] Арсенич П. Этнографическое изучение Гуцульщины народными учителями // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976. – С.143–145.

[17] Арсенич П. Етнографічна діяльність Антона Онищука // Народна творчість та етнографія. – 1989. – №4. – С.23–24.

[18] Етнографічний збірник. Знадоби до української демонології. – Т.ІІ. – Вип.1. – Львів, 1912. – Т.XXXIII. – 237 с.

[19] Етнографічний збірник. Знадоби до української демонології. – Т.ІІ. – Вип.2. – Львів, 1912. Т.XXXIV. – 280 с.

[20] Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів, 2000. – С.50–51.

[21] Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

[22] Зеленчук В. Етнографічні гуцулознавчі записи П.Шекерика-Доникового // Верховинські вісті. – 1999. – №17. – 23 квітня. – С.3.

[23] Арсенич П. Народознавець і громадський діяч Гуцульщини // Верховинські вісті. – 1999. №16. – 16 квітня. – С.2.

[24] Шекерик-Доників П. Святвечірні звичаї на Гуцульщині // Жіноча доля. – 1938. – 1–15 січня. – С.3–4.

[25] Шекерик-Доників П. Як відбувається коляда у гуцулів // Гуцулія. – 1972. – Ч.1. – С.2–13.

[26] Великодні звичаї на Гуцульщині // Жіноча доля. – 1937. – 15 квітня – 1 травня. – Ч.8–9. – С.6–7.

[27] Гуцульські весільні пісні // Жіноча доля. – 1933. – 15 січня. – Ч.2. – С.1.

[28] Велицкая Н. Рудименты язычества в похоронных играх карпатских горцев // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976. – С.106–111.

[29] Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. – К.: Наукова думка, 1978. – 190 с.

[30] Іваньо В. Гуцульське свято "Проводи на полонину" // Народна творчість та етнографія. – 1966. – №2. – С.109–110.

[31] Болтарович З. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 118 с.

[32] Кирчів Р. Релікти Юріївської обрядовості в українських Карпатах // Народна творчість та етнографія. – 1985. – №2. – С.38–43.

[33] Сокіл В. Міфологічні мотиви в топонімічних легендах українців Карпат // Народна творчість та етнографія. – 1989. – №4. – С.28–33.

[34] Курочкін О. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.

[35] Арсенич П. Свята на Косівщині // Народна творчість та етнографія. – 1967. – №6. – С.51–52.

[36] Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження – К.: Наукова думка, 1987. – 470 с.

[37] Рибарук І. Колядування на Гуцульщині // Гуцульський календар на 2002 р. – С.48–50.

[38] Левицький В. День св. Юрія // Гуцульський календар на 2002 р. – С.51.

[39] Шпак Д. Здвижіні // Гуцульський календар на 1997 р. – Спецвипуск №1(49). – С.65.

[40] Ватаманюк Д. Культ предків та поминальні дні // Гуцульський календар на 2005 р. – С.66–68.

[41] Береза Р. Гуцульська коляда як феномен християнського світогляду і народної моралі // Гражда. – 2004. – №9. – С.49–52.

[42] Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. – С.5.

[43] Тиводар М. Традиційне скотарство українців Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. – Ужгород: Карпати, 1994. – 560 с.

[44] Тиводар М. Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х рр. XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1990. – №5. – С.32–39.

[45] Горбоніс Л. Традиційно-звичаєві погляди гуцулів на природу. – С.51–62.

[46] Малова П. Вилікуй мне, моя мамко... // Гуцульщина. – 1994. – №3–5. – С.22–24.

[47] Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. – Львів: НАН Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2002. – 215 с.

[48] Хобзей Н. Міфологічна лексика Гуцульщини // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні. Матеріали наукової конференції Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17–18 серпня 1993 р. – Івано-Франківськ, 1994. – 175 с.

[49] Гуцуляк О. Трактування міфологічних істот у світогляді гуцулів // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні. Матеріали наукової конференції Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17–18 серпня 1993 р. – Івано-Франківськ, 1994. – 175 с.

[50] Українське народознавство: Навчальний посібник / За ред. С.Павлюка, Г.Горинь, Р.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.

[51] Мисюк І. Весілля на Гуцульщині. – Снятин: Прут Принт, 1999. – 116 с.

[52] Кожолянко Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.2. – 424 с.

[53] Влад М. Стрітенне. Книжка гуцульських звичаїв і вірувань. – К.: Український письменник, 1992. – 223 с.

[54] Клопотовська Л. Гуцульські страви на Різдво // Гуцулія. – 1988/1989. – Ч.4–5. – С.3.

[55] Бойко М. Коляда в Дорі // Гуцулія. – 1971. – Ч.1(17). – С.3–5.

[56] Нагірняк І. Гуцульське весілля у Буковинських Карпатах з початку XX-го ст. // Гуцулія. – 1967. – Ч.4. – С.14–38.

[57] Ніньовський В. Поетичні образи та мітологічні сліди в колядках і щедрівках Гуцульщини // Наукові записки. – Мюнхен, 1968. – Т.XV. – С.45–75.

[58] Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег–Торонто, 1962. – Т.3. – С.3–4.

[59] Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен, 1958. – Т.1. – 455 с.

[60] Енциклопедія Українознавства в двох томах. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. – Т.1. – С.230–231; Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1964. – Кн.XIII. – С.135.

[61] Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Чикаго–Львів, 1995. – Т.1. – 502 с.

[62] Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Чикаго, 1986. – Т.3. – 441 с.

[63] Сеньків І. Гуцульська спадщина. Праці з життя і творчості гуцулів. – К.: Українознавство, 1995. – 512 с.

[64] Там само. – С.207–245.

This article concentrates attention of the readers on the problem to study of traditions and faith of gutsuls in the Ukrainian ethnographic researches of the 20th century. Research is to highlight on study of traditions of gutsuls on the holidays; rituals on weddings and funerals. Also it is to highlight on demonology of gutsuls.

***Key words**: tradition, ritual, demonology, holiday, Gutsulshchyna.*

УДК 94 (477.75): 215
ББК 86.2

Юлія ГРАНАТ

ЕТНОРЕЛІГІЙНІ КОНФЛІКТИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ: ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО ДІАЛОГУ

У статті автор ставив собі за мету проаналізувати етнорелігійні конфлікти на Кримському півострові, механізми налагодження міжконфесійного діалогу та сформулювати ряд практичних рекомендацій, які б сприяли стабілізації релігійної ситуації у регіоні. Вивчення етнорелігійної ситуації на півострові має важливе суспільно-політичне значення, що обумовлено перманентною загрозою вибуху етноконфесійного протистояння у Криму.

Ключові слова: *етнорелігійні конфлікти, Крим, міжконфесійні відносини.*

Релігія як соціальне явище безпосередньо вплетена в етнічну структуру суспільства, вона може відігравати важливу роль у житті нації та в міжнаціональних відносинах. Найбільш гострі дискусії часто розгортаються навколо цінностей і ідентичностей, підвалини яких грунтуються на релігійних уявленнях і почуттях.

У цілому, відносини між конфесіями в АРК на даний час стабільні, проте регіон періодично стає ареною протистояння релігійних громад різних напрямів і толків, які безпосередньо пов'язані з боротьбою етнічних еліт півострова. Найбільш відомими є так званий "хрестоповал" (2000–2001 рр.), суперечки навколо Успенського монастиря, сутички між православними громадами в с. Перевальне та ін.

Слід зазначити, що проблема гармонізації відносин між конфесіями в регіоні привертає значну увагу громадськості та науковців. Вона широко висвітлювалась у пресі. Статті у проросійськи (або ж проукраїнськи) налаштованій православній та кримськотатарській пресі вирізняються різнополярністю висновків. Проте науковий доробок учених із даної теми можна ідентифікувати як початковий етап для докладнішої розробки цієї актуальної проблеми сьогодення. Свій внесок у дослідження та обґрунтування програми стабілізації міжконфесійної ситуації у Криму зробили такі науковці як В.Григорьянц, М.Кирюшко, Н.Клес, О.Коваль, О.Кубеліус, І.Курас, В.Середа, С.Смирнов, М.Юрченко та інші. Вони запропонували досить ефективні підходи до врегулювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів. Жодної спеціальної праці монографічного характеру з даної проблематики немає.

У цій статті ми ставили собі за мету проаналізувати приклади етнорелігійних конфліктів на півострові, механізми налагодження міжконфесійного діалогу та сформулювати ряд практичних рекомендацій, які б сприяли стабілізації релігійної ситуації у Криму. Мова, в першу чергу, буде йти про "хрестоповал", тобто осквернення православних святинь, повалення хрестів на півострові, що в ЗМІ позиціонували як мусульмано-православний конфлікт, який певною мірою посіяв недовіру у стосунках мусульман і християн.

Сутність конфлікту така. Ще в 1997 р. кримський уряд затвердив плани святкування двотисячних роковин Різдва Христового. Планувалося встановити хрести на чотирьох точках півострова, що й було реалізовано православною громадою Криму (Українська православна церква Московського патріархату (далі – УПЦ МП)). Перший прояв протистояння з приводу встановлення хрестів на

півострові виник у с. Морське Судацького району 25 жовтня 2000 р. Питання про місце спорудження хреста в Морському обговорювалося тільки з місцевими представниками Меджлісу, які виявилися недостатньо компетентними для вирішення такого питання. 21 грудня 1999 р. місцева влада постановою "Про встановлення пам'ятного знака на горі Каматрі" в Морському дала згоду на встановлення Уклінного хреста. У 2000 році Уклінний хрест був установлений.

За свідченням мешканців, у доконфліктний період у Морському ситуація була спокійна й доброзичлива (мечеть і православна церква розташовані поряд, існує недільна православна школа, релігійні свята відзначалися разом і поважалися обома сторонами). Глави місцевої влади в основному представлені слов'янами. У селищі діє також і регіональне представництво Меджлісу. На місці встановлення хреста раніше були кримськотатарське і грецьке кладовища, згодом кінотеатр, який на той час уже давно не діяв. Це місце (гора Каматра) видно з будь-якого місця селища, що було основним мотивом установлення на ньому хреста.

Ситуація кардинально змінилась після зустрічі лідера Меджлісу кримських татар Мустафи Джемільова з головою Української православної церкви Київського патріархату Філаретом у липні 2000 р., на якій обидві сторони висловили критичне ставлення до дій архієпископа Лазаря (УПЦ МП). Каналами Кримського інформаційного агентства (КІА) була розповсюджена заява Духовного управління мусульман Криму, в якій муфтій Криму Еміралі Аблаєв виступив проти розповсюдження християнської символіки у Криму, мотивувавши це "масовою установкою православних хрестів біля в'їздів у населені пункти півострова", "деструктивною позицією керівництва АРК"[1].

Кульмінацією конфлікту став демонтаж кримськими татарами селища Морське православного хреста. Хрест заввишки 8,5 метра й вагою близько 3 тонни зрізали автогеном через чотири години після встановлення. Наступного дня мешканці с. Морське (біля 400 чоловік) вийшли на демонстрацію проти дій мусульманських активістів. 29 жовтня пройшла акція протесту в Євпаторії із закликами на захист православ'я, зорганізована Прогресивною партією України, "Російською громадою Криму". Відтоді в селі щодня проходили стихійні мітинги за участю і православної, і мусульманської громад. Для ведення переговорів сторони виділили по 10 парламентарів[2].

На сесії сільради було прийнято рішення поки що не встановлювати поважений хрест і запропоновано обом релігійним громадам розробити рекомендації щодо виходу з конфліктної ситуації, а тим часом звернутися до правоохоронних органів із проханням поінформувати населення про хід розслідування факту демонтажу хреста, а також запропонувати главам двох конфесій допомогу в залагоджені конфлікту. Відбулися зустрічі представників кримського уряду, силових структур, муфтія і митрополита Лазаря.

Тим часом 31 жовтня було повалено православний хрест в Інкермані[3], наступного дня у селищі Кіровське зняли та вкрали православний хрест, установлений на місці майбутнього будівництва храму св. Амвросія Оптінського. 22–23 листопада 2000 р. був демонтований семиметровий хрест у с. Мазанка, в період із 25 до 30 листопада хрест у селищі Мазанка був установлений наново, були передані анафемі ті, хто його зруйнував, на недільному богослужінні у Свято-Нікольському храмі[4].

На знак протесту проти "хрестоповалу" та бездіяльності влади 1 грудня 2000 р. "Слов'янське братство" Євпаторії знищило кілька пам'ятників на мусульманському цвинтарі, здійснило акт вандалізму щодо пам'ятного знака жертвам депортації біля залізничного вокзалу[5]. 7–8 грудня 2000 р. невідомі підпалили храм у селищі Морське[6]. Муфтій Е.Аблаєв заперечував причетність до цього акту вандалізму кримськотатарської громади[7]. 28 грудня у с. Морське була здійснена невдала спроба переустановлення хреста в іншому місці за згодою з мусульманською громадою. Тільки за 2000 р. у Криму знищено 4 голгофських хрести й під загрозою знищення опинився хрест на Кабаньєму перевалі в Байдарській низині[8]. 4 січня 2001 р. у Морському православна громада спробувала встановити хрест за допомогою козаків, які приїхали з інших регіонів Криму. А на допомогу мусульманам поспішили одновірці із сусідніх сіл. Протистояння продовжувалося до пізньої ночі, й, можливо, тільки диво та витримка правоохоронців урятували село від кривавої бойні. Людей вдалося розвести врізнобіч і вмовити дочекатися рішення митрополита й муфтія.

Зрештою, конфлікт було вирішено: 5 січня хрест установили на іншій горі поруч із православним цвинтарем, мусульманам же дозволили встановити свій релігійний символ на сусідній висотці. А 2 травня 2001 р. був зруйнований хрест у с. Червоний Мак (Бахчисарайського району), установлений біля в'їзду на територію місцевої козачої общини. Щорічно цього дня у районі Еські-Кермена проходять зустрічі колишніх односельців, депортованих із нині не існуючого села Керменчик. Цього разу їх зібралося близько трьох сотень. Приблизно 30 ентузіастів із числа кримських татар знищили Уклінний хрест[9]. 21–22 травня 2001 р. у м. Сімферополь здійснено акт вандалізму стосовно пам'ятника І.Гаспринському[10]. Взаємні акти вандалізму стосовно святинь обох конфесій продовжувалися.

"Хрестоповал" викликав у росіян і українців Криму стан, близький до шоку. Напруженість, яка із самого початку відчувалася між кримськими татарами, що повернулися з депортації, та рештою населення набувала контурів релігійної війни. 28 листопада 2000 р. Кримська асоціація соціологів поцікавилася думкою мешканців Сімферополя щодо зміни в 2000 р. міжнаціональної ситуації[11].

Увесь цей час активно йшов переговорний процес. 31 жовтня 2000 р. відбулася конференція у Сімферополі з участю голови кримської Ради Міністрів В.Антіпенка, заступника голови ВР Криму Б.Дейча, голови Комісії у справах релігій В.Маліборського, глав православної та мусульманської конфесій. Е.Аблаєв та архієпископ Лазар закликали віруючих до спокою та недопущення екстремістських дій[12]. 6 та 15–16 листопада 2000 р. тривали переговори з приводу долі Уклінного хреста в селищі Морське[13] між православними та мусульманами селища, відбувалася конференція у м. Саки із закликом до терпимості[14]. У намаганні вирішити конфліктну ситуацію було прийнято рішення залишити вже встановлені 8 хрестів у Євпаторії, Феодосії, Саках, Мазанці, Старому Криму, а хрест біля с. Морське встановити менших розмірів на схилі тієї гори, де знаходиться християнське кладовище. Керівництво Кримської єпархії УПЦ МП зобов'язалося утримуватися від подальших дій, які могли б зачепити інтереси інших конфесій та релігій Криму. Отже, на рівні компромісу все ж вдалося владнати цей локальний конфлікт[15].

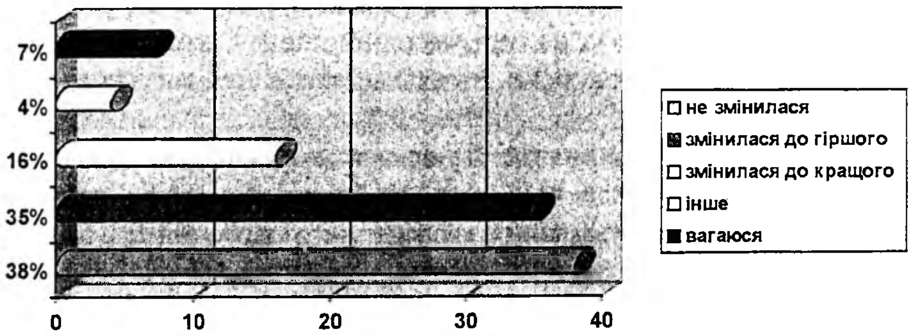

"Оптимісти", тобто ті, які відповіли, що ситуація змінилася до кращого: серед молодих їх 23%, серед людей середнього віку – 12%, похилого – 15%.

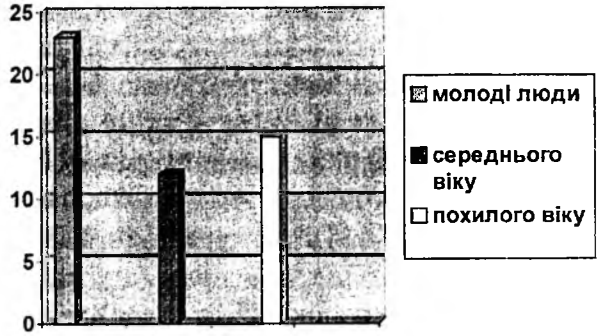

"Песимісти", тобто ті, які вважають, що ситуація змінилася до гіршого: серед молодих їх 35%, серед людей середнього віку – 38%, похилого – 54%.

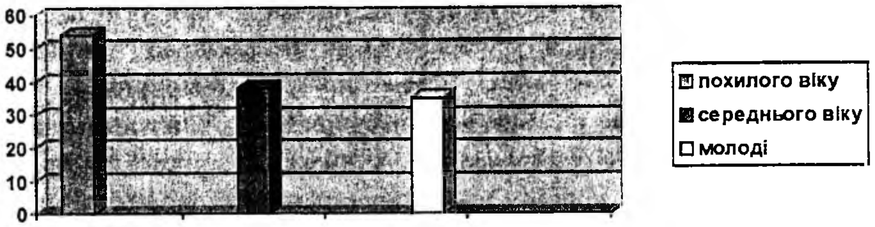

43% опитаних вважають, що "хрестоповал" – це вандалізм, 44% – політична провокація, 1% – акт справедливості щодо мусульман (ці люди не погоджуються з тим, що "хрестоповал" можна трактувати як вандалізм, тобто бездумне руйнування пам'ятників).

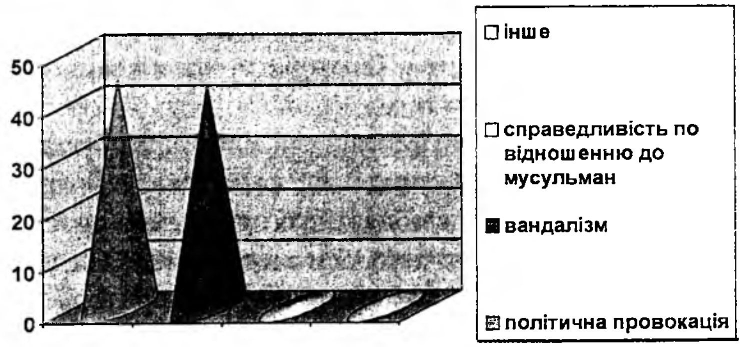

Однак про стабільність говорити було б зарано. Наприклад, у липні 2003 р. був здійснений хрестопідпал на горі Фірейній, що у Судаку. Це промовисто свідчило про невирішення коренів проблеми або ж про подальші політичні провокації[16].

Нерідко ситуація загострюється й упередженим ставленням і відповідними діями окремих посадових осіб та установ, які вирішують конфліктні питання у релігійній сфері не за буквою закону, а за власними уподобаннями й політичними позиціями. Яскравим прикладом цього можна вважати конфлікт навколо Свято-Успенського монастиря.

Штурм Свято-Успенського монастиря виглядав логічним продовженням гучного "хрестоповалу". Татари доводять, що на цьому місці стояло найстаріше у Європі медресе. Зневажену, в їх розумінні, справедливість було вирішено відновити силою. У зіткненні постраждали обидві сторони. Тепер Меджліс обвинувачує російську общину в розпалюванні міжнаціональної і міжконфесійної ворожнечі, а та називає Меджліс злочинним угрупованням. Конфлікт навколо Свято-Успенського монастиря виник після того, як 24 липня 2001 р. Рада Міністрів АРК напередодні відставки прийняла постанову "Про призупинення дії постанови від 25 квітня 2000 р. "Про повернення у власність Сімферопольській та Кримській єпархії братських корпусів Бахчисарайського Свято-Успенського монастиря".

Меджліс, використавши цю ситуацію, 25 липня 2001 р. біля монастиря зібрав на мітинг групу кримських татар на чолі з головою бахчисарайського районного Меджлісу Ільмі Умєровим та муфтієм Криму Еміралі Аблаєвим[17]. Незадовго перед тим, 20 липня, у газеті "Голос Криму" був опублікований заклик бахчисарайського регіонального Меджлісу "взяти участь у всеукраїнському акті протесту проти передачі деяких будівель та частини території історичного комплексу "Зинджирли-медресе" у власність Свято-Успенського монастиря"[18]. Настоятель Свято-Успенського монастиря отець Сілуан повідомив, що "при розгляді конфліктних питань на рівні Бахчисарайської райдержадміністрації не були враховані всі документи, які є в наявності, докази історичної приналежності земель та будівель Свято-Успенському православному монастирю"[19]. Була створена спеціальна комісія з вивчення ситуації навколо Свято-Успенського монастиря.

Сутність конфлікту – це державний акт на володіння землею, що був підписаний мером Бахчисарая та виданий Свято-Успенському монастирю. Дане рішення не узгоджене з Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником, Республіканським комітетом з охорони та захисту пам'ятників, Міністерством культури АРК. У ці 48 га входить значна частина колишньої території психоневрологічного інтернату. Територія та будівля самого Зинджирли-медресе не підпадає під дію цього акта.

Проблема в тому, що монастирю були віддані кілька приміщень на території психоневрологічного інтернату, які йому спершу не належали. Братські корпуси, згідно з домовленостями, належали монастирю і тут немає проблеми. Однак кордон пересунули далі, ніж було спочатку визначено. Крім того, ще до входу на територію інтернату розташовані автостоянка та кафе. Ці території також віддані монастирю. Це означає, що бізнес буде організовувати Свято-Успенський монастир. Конфлікт, по суті, є непорозумінням між гілками влади. За словами І.Умєрова, між мусульманською громадою та Свято-Успенським монастирем жодних серйозних проблем не було. Проблеми скоріше створюють організації на зразок "Російської громади Криму"[20]. Не виключено, що конфлікт, який періодично розгорається, буде мати широкий розголос у пресі, що, у свою чергу, може призвести до роздмухування антитатарської істерії у Криму й тим самим викликати черговий виток міжетнічного та міжконфесійного протистояння на півострові. До речі, віднедавна кримські бізнесмени планують побудувати на території монастиря канатну дорогу.

Боротьба між православними церквами за приміщення храмів на півострові триває уже кілька років. Кримські вірні Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) у 2003 р. виступили із заявою. У тексті документа було висловлено стурбованість міжконфесійною ситуацією у селищі Перевальне Сімферопольського району. У заяві, яку підписали десятки осіб, наголошувалося, що духівництво Московського патріархату протягом останніх місяців "проводить деструктивну роботу" серед мешканців селища, підбурюючи своїх прихильників до силового захоплення храму Святої Покрови, що належить Київському патріархату[21].

На думку вірних УПЦ КП, у разі захоплення церкви Київського патріархату московським духівництвом може виникнути міжнаціональний конфлікт на релігійному ґрунті. У той же час представники іншої сторони – священики й віруючі УПЦ МП, які становлять більшість мешканців селища Перевальне, – стверджують, що храм, який став причиною конфлікту, було побудовано саме на їх пожертви за підтримки військової частини, й до "розкольників" із Київського патріархату жодного відношення не має[22]. У вірних УПЦ МП, які проживають у Перевальному, фактично немає можливості брати участь у богослужіннях, оскільки єдиний храм у селі належить УПЦ КП[23]. Як можна побачити, міжконфесійна ситуація у с. Перевальне достатньо напружена. Існує поляризація представників двох конфесій. Поза сумнівами, на події у Перевальному накладають свій відбиток і напружені відносини між керівництвом УПЦ КП і УПЦ МП.

Отже, основною причиною виникнення конфліктів вважаємо канонічні та політичні протиріччя, проблему повернення культових будівель і споруд, неузгодженість планів та дій між конфесіями. Мусування інформації щодо конфлікту в ЗМІ сприяло ескалації конфлікту. Не можна однозначно стверджувати, що це суто релігійні конфлікти на рівні колективної підсвідомості, символічних образів. Конфлікти мають багатоскладову сутність, вирішення їх часто залежить від скоординованих дій місцевих органів влади. Саме влада повинна вирішувати конфлікти на локальному рівні, призупиняти перехід конфліктів в етнічну площину. Такого роду конфлікти мають здатність переходити з локального на загальнодержавний рівень, із релігійної в етнічну площину. Негативним є той факт, що священнослужителі самі нерідко провокують ворожнечу.

Існує декілька моделей вирішення такого роду локальних релігійних конфліктів, а саме: узгодження установлення релігійної символіки не тільки з владою, але й з іншими конфесіями в Міжконфесійній Раді Криму; встановити символи, що мають значення для обох конфесій; створити спільний релігійний

орган відповідальності з розподіленням ролей; головування у Міжконфесійній Раді можна запровадити за зразком ЄС, тобто щорічної зміни голови організації; проблемою гармонізації релігійної ситуації у Криму мають опікуватися не тільки владні структури півострова й держави, але й міжнародні, культурно-громадські, бізнесові групи й організації; кожна етнічна та релігійна громада має стримувати своїх членів від екстремістських дій заради спільного майбутнього в АРК. Залишається відкритою проблема покарання активістів за протиправні й насильницькі дії, оскільки завжди існує можливість шляхом діалогу вирішити непорозуміння. Етнічні ЗМІ повинні грати інтегративну роль, намагаючись показати позиції усіх сторін конфлікту, орієнтуючись не тільки на власну етномовну групу. Необхідний регіональний Координаційний центр, який би здійснював моніторинг матеріалів ЗМІ, або ж над даною інформацією здійснювався б моніторинг у духовних центрах конфесій півострова.

Основними принципами дій можуть стати: пропаганда правової освіти з релігійних відносин, спільні дії сторін із вирішення конфлікту, тактика поступок з обох сторін, розвіяння релігійних стереотипів, що ототожнюють групу екстремістів із загальною етнічною масою, святкування обопільних релігійних свят, видання спільної міжконфесійної преси, організація свята Віротерпимості, розвиток поліетнічного та поліконфесійного туризму.

На часі є також організація постійного релігійного моніторингу на півострові, створення впливового кримського регіонального Центру релігійної конфліктології, який би продукував чітку стратегію попередження та вирішення релігійних конфліктів на півострові.

[1] Неживой А. Нас сталкивают лбами // Крымское время. – 2000. – 13 июля. – С.3.
[2] Касьяненко Н. Крест раздора // День. – 2000. – 31 октября. – С.2.
[3] Мащенко А. Балканский синдром // Крымское время. – 2001. – 28 августа. – С.4.
[4] Маркелов А. Крестоборцы преданы анафеме // Крымское время. – 2000. – 29 ноября. – С.4.
[5] Івченко В. Хрест і півмісяць над Кримом // Сільські вісті. – 2000. – 28 листопада. – С.3.
[6] Бобров А. Крестоповал в Крыму // Русичи. – 2005. – 30 августа. – С.6.
[7] Польовий щоденник. Інтерв'ю із Е. Аблаєвим. Дані від 12. 10. 05 р.
[8] Нестеров И. "Крестокрушители" // Слава Севастополя. – 2001. – 21 февраля. – С.2.
[9] Неживой А. Снова крестоповал // http://www. snps.com. ua. 21.
[10] Мащенко А. Меджлис снова поднял руку на православные святыни // Крымское время. – 2001. – 27 июля. – С.1.
[11] Киселева Н. Вандалы XX века // Крымская правда. – 2000. – 12 декабря. – С.1; Киселева Н. Все хуже, хуже и хуже? // Крымская правда. – 2000. – 23 декабря. – С.1.
[12] Пресс-служба Симферопольской и Крымской епархии. Религиозные лидеры призывают верующих к спокойствию // Крымское время. – 2000. – 3 ноября. – С.3.
[13] В Морском создана согласительная комиссия //Авдет. – 2000. – 24 ноября. – С.2; Постанова №33 / Комітет у справах релігій при Раді Міністрів АРК. Документ від 3. 11. 05 №648/Г – 43/2 27.
[14] Крестоповал обеспокоил ученых // Крымское время. – 2000. – 16 ноября. – С.1.
[15] Астахова Н. Должен возобладать разум // Крымская правда. – 2000. – 24 ноября. – С.1; Інформаційний звіт за 2000 р. / Поточний архів Комітету у справах релігій АРК. Документ №06/02 від 15.01.2001 р.
[16] Мащенко А. Крестоподжог // Крымское время. – 2003. – 6 августа. – С.5.
[17] Кулик О. День Скорботи // Український кур'єр. – 1999. – 18 травня. – С.4.
[18] Межконфессиональный конфликт в Крыму набирает обороты // Крымское время. – 2000. – 19 июля. – С.3.
[19] Рост численности в Крыму наиболее высок // Голос Крыма. – 2003. – 17 января. – С.1–2.

[20] Умеров И. Межконфессионального конфликта нет. Эта проблема носит политический характер // Авдет. – 2001. – 29 октября. – С.3.
[21] УПЦ КП // kovalvan.boom.ru.
[22] Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. Моніторинг дотримання прав меншин. – Вип.25. – Крим, 1–15 квітня 2003 р. Питання міжконфесійних відносин, проблеми власності на культові споруди // www.europexxi.org.ua.
[23] Притула В. Новини // www.radiosvoboda.org.

In the article author tries to analyze the examples of ethnoconfessional conflicts on a peninsula, mechanisms of adjusting the interconfessional dialog and to suggest a number of practical recommendations which would help to stabilize the religious situation in Crimea. Studing of the peninsula ethnoconfessional situation has a great social and political value. It is conditioned by permanent threat of ethnoconfessional confrontation crisis in Crimea.

***Key words:** ethnoreligions conflict, Crimea, interconfessional relation.*

УДК 572.9
ББК 63.3 (4Укр)

Михайло МЕЛЬНИКОВИЧ

БОЙКІВСЬКА РОДИННА ЗВИЧАЄВІСТЬ ТА ОБРЯДОВІСТЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Здійснено дослідження звичаїв та обрядів, пов'язаних з народженням дитини, а також проведено аналіз методів виховання дітей на Бойківщині.

Ключові слова: *сім'я, народження та виховання дитини, обряд, традиція, ритуал, мораль.*

Духовна культура у процесі розвитку нації відіграє одну з основних її складових і виконує важливі суспільні функції. Саме культурні особливості допомагають ідентифікації людських спільностей за етнічною чи соціальною ознакою, а також збереженню їх самобутності та внутрішньої консолідації. Мало наукової літератури і про родинні звичаї та обряди на Бойківщині, які стосуються народження й виховання дитини. Про них писали Іван Франко, Володимир Гнатюк, Володимир Охримович, Михайло Зубрицький та інші дослідники бойківського побуту.

Актуальність даної статті викликана загрозою поступового відмирання родинного побуту, звичаїв та обрядів на Бойківщині в другій половині XX – на початку XXI століття. Тому ми взяли за мету хоч би частково розкрити цю проблему.

Таким чином, об'єктом даного дослідження є бойківська родина другої половини XIX – середини XX століття. Предметом вивчення виступають родинні звичаї та обряди на Бойківщині, які пов'язані з народженням і вихованням дитини.

Метою дослідження є безпосередній аналіз родинної звичаєвості й обрядовості на Бойківщині першої половини XX століття та вироблення шляхів їх збереження. Тим самим поданий матеріал несе відповідну практичну значимість, оскільки може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з української етнології, історії, політології та культурно-наукового обміну й туризму.

Етнографічні матеріали засвідчують, що в усіх місцевостях Бойківщини велика увага приділялася традиційним звичаям і обрядам, що пов'язані з народженням дитини. Згідно з народними віруваннями, дотримання й виконання відповідних звичаєвих настанов і обрядів – необхідна передумова успішного народження, здоров'я і благополуччя матері, дитини та щасливої їхньої долі.

Цей комплекс обрядовості поділяють в етнографії на чотири групи: дopoлогові, власне пологові, післяпологові та обрядові дії, що знаменують "приєднання" дитини до роду, громади[1].

Допологові охоплюють низку ритуальних, магічних дій і звичаїв, що виконувалися вже під час весілля і спрямовувалися на забезпечення плодовитості подружжя, народження синів, розплітання коси молодої хлопчиком, влаштування першої постелі молодих на необмолочених снопах та ін.[2].

Вагітну жінку на Бойківщині називали "грубою". Цей період вагітності був обставлений низкою оберегів, пересторог і вірувань. Старалися якнайдовше приховувати вагітність від сторонніх. Жінці, яка чекала дитину, радили уникати зустрічей з каліками, хворими, негарними на вигляд людьми й, узагалі, поганих вражень, щоб це не передалося, не вплинуло на фізичний розвиток плоду. Вона не повинна була дивитися на вогонь і померлого, бити тварин, брати щось чуже, сваритися, гніватися тощо. Вважалося, що поведінка матері, її психологічний стан безпосередньо впливають на здоров'я, розвиток, формування характеру й зовнішності дитини ще до її народження[3].

Звичай велів не відмовляти вагітній жінці, коли вона попросила допомоги їй чи щось позичити. Люди всіляко намагалися задовольнити забаганки таких жінок. Вважалося, що тому, хто відмовить вагітній жінці, нещаститиме, миші погризуть одяг. Якщо хотіли відмовити, то казали – "мої лахи в твоїй скрині"[4].

Рекомендації, обереги, норми поведінки вагітної, ставлення до неї інших людей ґрунтувалися переважно на народному досвіді та раціональних знаннях народної медицини, розумінні фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Вони мали багато спільного з аналогічними звичаєвими традиціями в інших народів. Чимало з них продовжує побутувати й у наш час.

Цикл звичаїв і обрядів, якими супроводжувалося народження дитини, зберіг у народному побуті бойків ще в XIX – на початку XX ст. багато архаїчних світоглядних уявлень. Поява на світ нової людини – таїнство, що вимагало дотримання усталених традицією ритуалів і звичаїв. Виконання всього комплексу пересторог, магічних дій вважалося основою успішного народження дитини, охорони від нещасть матері та немовляти[5].

Пологи, або як ще їх називали на Бойківщині злоги, народини, відбувалися в домашніх умовах, але без сторонніх. Постіль породіллі намагалися відгородити "завісою" (рядном чи іншою тканиною), щоб оберегти її та немовля від поганих очей. Приймала пологи повивальна бабка, котру заздалегідь запрошували[6]. У різних місцевостях Бойківщини її називали: кушарка, вава, бабка. Саме від її знань та вмінь залежали значною мірою успішні пологи, життя і здоров'я матері й дитини. Тому повивальна бабка користувалася пошаною в народному середовищі[7].

Крім безпосередніх заходів щодо прийняття дитини, повивальна бабка виконувала певні обрядові дії, що також додавало їй поваги: розв'язування вузлів, відмикання замків, розплітання кіс та інше для полегшення родів, відсікання пуповини хлопчикові на сокирі, поліні, а дівчинці на веретені, гребені, щоб прищепити їм навички до основних видів сільськогосподарської праці. Бабці навіть надавалося право охрестити хвору, вмираючу дитину. Пуповину зав'язували конопляним прядивом – матіркою, "щоб дитина була плодовитою", "щоб у жінки діти велися". Коли вже не хотіли мати дітей, то зав'язували лляним прядивом. Зав'язуючи, повивальна бабка примовляла: "Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа", "Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий"[8].

Вагомим ритуалом після народження дитини була перша купіль. Вона супроводжувалася певними діями і словесними формулами, в яких зберігся відгомін давніх вірувань у магічну силу води, слова й першого (ініціального) стикання дитини з різними життєво необхідними предметами. Перша купіль розглядалася не лише як очищення, а й як охорона дитини від злих духів. До першої купелі додавали свяченої води, клали лікарські трави, шматок хліба чи трохи зерна, кидали срібні або золоті монети. Подекуди до першої купелі дівчаток доливали меду, молока, клали голку, хлопчикам клали молоток, обценьки, щоб умів майструвати. У наші дні до цих та інших предметів додалися ручка й олівець, "аби дітина була розумною, та й добре сі вчила". Коли хтось заходив до хати під час першої купелі, повинен був укинути монету. Воду з першої купелі годилося вилити вранці в куток, куди ніхто не заходив.

А щоб дитина добре спала, купіль виливали за третю межу або клали під подушку солому з-під поросяти[9].

Вірування в магічну силу води простежується і в народних очисних обрядах жінки-породіллі та повивальної бабки. Вважалося, що жінка після пологів "нечиста" й може зашкодити людям, що стикаються з нею, негативно вплинути на врожай, сімейний достаток тощо. Тому годилося якнайшвидше охрестити дитину, після чого повивальна бабка проводила обряд "очищення" породіллі та себе (зливки, очищення, зливання, проща, злиття на руки та ін.). Скрізь на Бойківщині цей обряд відбувався зі свяченою або "непочатою" водою (вперше зачерпнутою вранці з криниці). Кушарка скроплювала породіллю, до трьох разів давала їй напитися води або змивала зовнішнім боком долонь її руки й лице, проказуючи молитви чи побажання. Породілля, у свою чергу, зливала на руки повивальної бабки, обдаровуючи її підносила хліб, сіль, трохи полотна, хустку або намітку тощо. Народно-звичаєва процедура очищення доповнювалася церковним ритуалом "виводу" через 35 днів від пологів, після чого породілля вважалася цілком очищеною[10].

Подекуди в народних обрядах збереглися обсушування дитини після першої купелі біля палаючої печі (Воловецький р-н), запалювання свічки після народження дитини, світло якої, згідно з віруваннями, оберігало породіллю і немовля від злих сил, та ін.

Упродовж кількох днів після народження дитини звичаєво в бойків було відвідування породіллі заміжніми жінками з родини, сусідами, подругами з вітаннями й обов'язковим принесенням традиційних для такої оказії продуктів (меду, цукру, сиру, масла, калача, каші, сирих яєць тощо)[11].

Цей звичай належить також до групи післяпологових обрядових дій, які означають і прилучення дитини до ширшого родинного й позародинного колективу. Ще більше дана тенденція виражена в інших післяродових актах: виборі імені (за церковним календарем відповідно до дня народження чи, як було поширеніше, надання новонародженому імені дідуся, бабусі або когось іншого з предків); хрещенні з обов'язковою участю хресних батьків, яких запрошували з родини або друзів. У деяких місцевостях запрошували "в куми" кілька пар. Згодом похресник називав їх нанашка, нанашко. Якщо в сім'ї "не велися" (вмирали) діти, то, щоб зарадити цьому, в деяких місцевостях Бойківщини побутував звичай імітації продажу новонародженого. Щоб захистити дитину, після хрещення в церкві її заносили до хати не через двері, а передавали через вікно. Вірили, що діти "почнуть вестися", якщо в куми взяти близнюків або чоловіка і дружину[12].

Церковне хрещення також зазвичай супроводилося різними народними звичаями, магічними діями й замовляннями. Перед хрещенням дитину клали на кожух чи на піч поміж буханцями хліба, що повинно було забезпечити їй достаток, тісний зв'язок із домашнім вогнищем, оберегти від зла. Вважалося, що дитину треба нести до хреста лише на правій руці; при ній мали бути традиційні обереги (часник, сіль, шматок хліба)[13].

Куми обов'язково приносили в подарунки полотно (крижму), а в наш час ще й цукор та інші солодощі. Вірили бойки в магічну силу крижми. Якщо хресні батьки не принесли її, то вважалося, що дитина пізно почне ходити, говорити. Частування гостей, серед яких головними особами вважалися кушарка й куми, супроводилися примовляннями й побажаннями. Складовою хрестин були й спеціальні обрядові

пісні, вони возвеличували новонароджене дитя, його батьків, висловлювали подяку кушарці та різні добрі побажання:

А в нашого кума весела гостина.
Ний ся му ховає на радість дитина[14].

Традиційно визначали й набір страв на хрестини. Обов'язковою в ньому була каша, мабуть, як залишок давніх жертвувань у вигляді зернових. У деяких місцевостях ми зафіксували цікаві обрядові дії із кашею: кушарка або хресний батько за столом піднімали горщик із кашею, бажаючи добра й щастя, мов "зірок на небі". Звичаї, пов'язані з кашею, знаходимо і в інших субетнічних регіонах. Зокрема, на Поділлі традиційним було "молити кашу", "розбивати кашу", тобто розбивати горщик із кашею, якою частують гостей, котрі платять за це пожертвами для дитини, породіллі чи кушарці[15].

Після хрестин практикували також різні охоронні дії для захисту дитини та матері від шкідливого впливу злих сил і духів, "поганих очей" – вроків. У колиску клали гострі металеві предмети (ніж, ножиці, голку), вірячи в їх магічну силу. На руку дитині пов'язували червону стрічку або нитку "від уроків". Спеленану дитину перев'язували червоною крайкою.

Через рік після народження на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині досить урочисто відбувався обряд першого постригу з участю кумів і з гостиною, що символізував прилучення дитини до роду. Цей звичай мав традиційні ритуальні елементи: спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухом це волосся пускали за водою, спалювали або зберігали[16]. Бойки дітей не стригли до семи років. Вважалося, що перше волосся дитини акумулює життєву силу, яка необхідна для подальшого її розвитку[17].

Народна традиція покладала на батьків основний обов'язок – добре виховати дитину, виростити повноцінну людину: "Умів дитину народити, умій і вивчити", "Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів". Згідно з традиційним звичаєвим правом, батьки повністю відповідали перед громадою за виховання дітей не лише малолітніх, а й дорослих. Матеріали судових справ й етнографічні дані засвідчують, що у випадках провин дітей, порушення ними усталених морально-етичних норм каралися і їхні батьки. Тому вихованню дитини в сім'ї приділялася велика увага[18].

Крім турботи про нормальний фізичний розвиток дитини ("Ой щоб спало, не плакало, та щоб росло, не боліло на головку і на тіло", щоб виросло "здоровим, дужим та добрим мужем"), у народі наголошувалася потреба змалку виховувати, навчати дитину. Уже колисковою піснею закодовуються в душі дитини такі першорядні якості, як працьовитість, чесність, доброта, шанобливе ставлення до вітця-неньки, "людей старших": "Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках", "Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як подовж ляже, то вже його тежко вчити", "Гни тоди, як іще дубчик, а не тоди, як уже кілок стане", "Як не навчиш Івасє, то Івана пізно буде". У багатьох прислів'ях, сентенціях висловлюється принципова настанова народної педагогіки – виховувати й навчати дитину з раннього віку[19].

Оскільки народження дитини розглядалося як поява майбутнього господаря, продовжувача справи батьків, основна увага в сім'ї зверталася на трудове виховання. Підготовка дітей до праці ґрунтувалася на прямій передачі досвіду від батька синові, від матері дочці. Досягши семи років, хлопчик уже ставав пастухом (пас корів, овець,

телят), дівчинка – пряхою (навчалася прясти), нянькою (доглядала менших братів і сестер), помагала матері в хатньому господарстві. З 12 років хлопець повинен був опанувати всі види “чоловічого діла” і працювати разом із дорослими, а дівчина знати жіночі роботи: прясти, ткати, жати, шити одяг, варити їжу тощо[20].

Основний принцип трудового виховання в сім’ї – “Ніхто не сміє дармувати”. Він неоднаково реалізувався у великих і малих сім’ях (коло обов’язків в останніх було ширшим), у бідних і заможних, мав не лише надавати практичну допомогу батькам, а й прищепити любов, прив’язаність до праці, обов’язковість, нетерпимість до неробства й байдикування. Тому тема праці посідала чільне місце навіть у дитячому фольклорі, іграх, забавах.

Пильна увага приділялася в сім’ї й інтелектуальному розвиткові дитини. Цінності розумових якостей, знань людини яскраво виражені в народних прислів’ях: “Не бажай синові багатства, а бажай розуму”, “Розум скарб людини”, “Знання робить життя красним”. Те, щоб дитина швидше “приходила до розуму”, “змислила”, з колиски стимулювалося піснею, різними “забавлянками”, “пестушками, “утішками”, навчанням рідної мови, розмовами з нею, а далі й оповідями казок та інших доступних сюжетів, аби побачити, як дитина реагує на них, сприймає, запам’ятовує. Дуже істотним у бойківській педагогіці є наголос на потребі розвитку в дитини не розуму взагалі, а “розуму доброго”, тобто такого, що буде приносити добро[21].

Настанови народного виховання застерігають від потурання дітям, надмірного пещення їх (“Дитині дай волю, так сам підеш у неволю”, “Хто дітям потаче, той сам плаче”), рекомендують навчати добрими вчинками, прикладами, розумним словом (“Що посієш то й пожнеш”, “Учи дітей не страшкою, а ласкою”), водночас не застерігають і від крутіших заходів, у тому числі батьківського покарання, коли воно потрібне (“На круте дерево треба крутого клина”, “Вітець по-батьківськи поб’є, по-батьківськи й помилує”, “Мамині побої не болять”)[22].

Значну роль у процесі виховання відігравали хресні батьки, сусіди, громада. Церква покладала на хресних батьків обов’язок виховати дітей добрими християнами. Якщо дитина на вулиці не сказала дорослому “помайбі” (не привіталася), то він мав право зробити зауваження, а при потребі і вдарити[23].

У сімейній педагогіці бойків було багато такого, що походило від традицій патріархальних устоїв і їх пережитків. Але переважно засади сімейного виховання, його практика ґрунтувалися на здоровій житейській основі, праці.

Зібрані матеріали про звичаї та обряди, пов’язані з народженням і вихованням дитини, доносять до нас багаті архаїчні елементи й різноманітність їх локальних варіантів. У побутуванні вони не завжди осмислювалися відповідно до первісної магічно-символічної значущості. Проте оберігалися порівняно стійко, оскільки народна традиція поєднувала їх із життєво важливою функціональністю, успішним народженням, здоров’ям матері та дитини, благополуччям і щастям новонародженого. Це – основні мотиви всього комплексу народних звичаїв і обрядів, їх практично-раціональних і магічно-ілюзорних, забобонних елементів.

У наш час і в цій сфері народних традицій сталися значні зміни. Забулися, злегковажилися не лише різні магічні ритуали, а й чимало раціональних моментів, які мали охоронно-профілактичне значення, посилювали сприйняття гуманістичної сутності акту народження дитини, символізували прийняття народженого в сімейний і громадський колектив. Ті моменти традиційної родильної обрядовості, що

зберігаються (відвідування породіллі, обдарування матері й дитини, перша купіль, гостина тощо), побутують здебільшого без їх колишнього ритуально-магічного забарвлення.

[1] Балушок В.Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов’ян. – Львів–Нью-Йорк, 1998. – С.26.
[2] Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966. – С.48.
[3] Архів автора. Польові записи. Зошит №1. – С.21.
[4] Чмелик Р. Мала українська сім’я другої половини XIX – початку XX століття. – Львів, 1999. – С.20.
[5] Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С.526.
[6] Воропай Олекса. Звичаї нашого народу, етнографічний нарис. – Мюнхен: Українське видавництво, 1966. – Т.2. – С.31.
[7] Охримович В. Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т.3. – С.296–307.
[8] Зубрицький М. Велика родина в Мшанці Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – 1906. – Т.73. – С.118.
[9] Архів автора. Польові записи. Зошит №1. – С.56.
[10] Луців В. Звичаї й обичаї на Бойківщині // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії та побуту. – Філадельфія, Нью-Йорк, 1980. – С.424.
[11] Архів автора. Польові записи. Зошит №1. – С.56.
[12] Там само. – С.30.
[13] Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – С.34.
[14] Луців В. Звичаї й обичаї на Бойківщині // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії та побуту. – Філадельфія, Нью-Йорк, 1980. – С.421.
[15] Чмелик Р. Мала українська сім’я другої половини XIX – початку XX століття. – Львів, 1999. – С.36.
[16] Архів автора. Польові записи. Зошит №1. – С.16.
[17] Товстуха Є.С. Чари: Лікувально-оздоровчі та ужитково-етнічні традиції українців. – К., 2001. – С.75.
[18] Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С.56.
[19] Зубрицький М. Велика родина в Мшанці Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – 1906. – Т.73. – С.120.
[20] Архів автора. Польові записи. Зошит №1. – С.56.
[21] Там само. – С.31.
[22] Чмелик Р. Мала українська сім’я другої половини XIX – початку XX століття. – Львів, 1999. – С.23.
[23] Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – С.44.

This article tells about the Boyky’s families, their spiritucal culture, every day life, customs and traditions associate with born and educate of the children.
Key words: *family, born and educate of the children, customs, traditions, morals.*

Володимир КОМАР

БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ ТРИВАЄ...

***Гудь Богдан.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – 448 с.**

Книга з таємничою назвою "Загибель Аркадії" з'явилася друком у 2006 р. у Львові. Її автор – Богдан Гудь – український вчений і директор Інституту європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка вже відомий читачеві із книг "Нелегка дорога до порозуміння"[1], що була написана ним у співавторстві з професором Віктором Голубком у 1997 р., "Українці – поляки: хто винен (2000 р.)"[2], численних наукових статей.

Незважаючи на публіцистичну назву, книга Б.Гудя є солідною історичною працею, що опирається на найновіші досягнення української, польської, російської та французької історіографії і вперше використаних архівних документів і матеріалів. Це дало можливість авторові переконливо показати загибель "поміщицької Аркадії" на Русі. Саме так видатний фахівець із нової історії Польщі – Стефан Кєнєвіч[3] – означив польські шляхетські землеволодіння на Волині, Київщині й Поділлі, які в XIX ст., опинившись між "молотом" царської влади й "ковадлом" українського селянства, були приречені на загибель. Причиною цього стала земля, або радше боротьба за землю, що в умовах ліквідації кріпосного права і становлення буржуазних відносин на селі розгорілася з новою силою. Процеси трансформації великої земельної власності супроводжувалися жорстокими соціальними конфліктами між панами й селянами, що в національній площині було рівнозначно польсько-українському протистоянню.

Автор у своїй книзі прослідковує вплив проблем етносоціального характеру на загальний процес формування та розвитку українсько-польських відносин на теренах Правобережної України і Східної Галичини, починаючи з поділів Речі Посполитої і закінчуючи першими роками після завершення Другої світової війни. Тим самим подано узагальнюючу картину соціального аспекту міжетнічного польсько-українського конфлікту, на який в сучасній історіографії першим звернув увагу послідовник французької школи "Анналів" професор Сорбонни Даніель Бовуа. Саме він запропонував вважати земельне питання головною причиною міжнаціональної боротьби на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.[4]. Богдан Гудь пішов шляхом, указаним видатним французьким дослідником, але уникнув у своїй праці сліпого копіювання його узагальнень і висновків. Український історик зосередив увагу на характері стосунків між українським селом і польською землевласницькою елітою Правобережжя, а в XX столітті – на становищі українських селян у міжвоєнній Польщі. Заслуговує на увагу висновок автора, що почуття відчуженості й неприязні українських селян до поляків не були закладені "генетично", як стверджують окремі польські автори. Вони формувалися в умовах нещадного гноблення кріпаків польською шляхтою-землевласниками. Гострий "голод на землю", що супроводжував життя українського селянина протягом століть, підсилював негативне сприйняття, яке нерідко переходило в крайні форми ненависті й завершувалося кровопролитними повстаннями.

Модерні українська й польська нації формувалися в умовах іноземного поневолення в конкурентній боротьбі за право на самостійне державне існування. Цей процес мав свої особливості в українського й польського народів. Варто нагадати, що ці відмінності були наслідком історичних традицій. За "плечима" поляків була славна історія Речі Посполитої, яка більше 300 років була однією з наймогутніших країн Європи. Полякам в умовах іноземної окупації вдалося зберегти шляхту – провідну верству суспільства, яка і в XIX ст. мала пріоритет у вирішенні справ загальнонаціональної ваги. На відміну від поляків українська спільнота не була соціально структурованою. У ній переважало селянство. Уся українська інтелігенція і духовенство, за незначними винятками, походили із селянського стану. Вони переймали народницьку селянську ідеологію з її незмінним атрибутом – ненавистю до панів. У народних піснях, оповіданнях і легендах згадувалися славні часи "козаччини", "Хмельниччини" й "гайдамаччини", коли повсталий народ боровся за свою свободу проти ненависної шляхти-панів.

У свою чергу, значний вплив на формування польської нації справила шляхта з її культурою, традиціями, освіченістю, вишуканістю манер і аристократичною ввічливістю, тобто всіма тими рисами, що вирізняли провідну верству будь-якого суспільства. Шляхетські ідеали стали дороговказом для модерної польської нації, що свідомо або підсвідомо увібрала характерні риси лицарського стану[5]. Однак, разом із позитивними моментами, від шляхетських традицій польська нація успадкувала неприязнь або зневагу до "хлопів" – селян як людей нижчого стану, як людей другого сорту.

І хоч подальша еволюція суспільного устрою нівелювала стани, створивши однорідну соціальну структуру, однак стереотипи виявилися живучішими. Їх формуванню сприяла творчість геніальних українців і поляків, які жили в XIX ст. Йдеться, насамперед, про Тараса Шевченка й Миколу Куліша, а шляхетська погорда до нижчих верств суспільства проявилася у літературній спадщині Генріка Сенкевича. Вплив художньої літератури на формування модерних націй та стереотипів українця і поляка у протилежних суспільних формаціях важко перебільшити. Таким чином, подальші стосунки між народами стали розвиватися згідно з історичними традиціями – в уже неіснуючих площинах: шляхта – селянство.

У той час, коли наприкінці XIX ст. польська інтелігенція формувалася на ідеалах шляхетського прошарку, українська створювалася із селянської верстви з притаманною їй ненавистю до панів. Польський народ, переманивши шляхту в інших народів, зокрема й українського, був переконаний, що вони зовсім перестали існувати. Бо лише шляхта вважалася носієм державотворчих традицій. Так поляки дивилися на українців, як на прикре непорозуміння.

Однак навіть після цього, як стверджує Б.Гудь, для переважної більшості багатомільйонної селянської маси Правобережжя головним подразником у ставленні до поляків залишалися проблеми ентосоціального характеру, передусім проблема браку землі. Погоджуємося з автором "Загибелі Аркадії", що земельне питання мало визначальний вплив на формування польсько-українських відносин, але, разом із тим, не менш важливими були соціальні стереотипи й особливості формування української і польської модерних націй, що, на наш погляд, стало ще однією важливою причиною взаємних міжнаціональних конфліктів.

Соціальна несправедливість, яка віками панувала в галицькому й волинському селі, впродовж міжвоєнного періоду XX ст. посилювалася ще й відвертим національним гнобленням українців. Висвітленню цієї складної сторінки в історії польсько-українських відносин присвячений останній розділ книги Б.Гудя під назвою "Галицько-волинський вузол". Особлива увага в цьому контексті присвячена висвітленню аграрним реформам польських урядів, що були спрямовані на парцеляцію великої земельної власності в Західній Україні й передачі землі з фонду аграрної реформи в руки польських колоністів і осадників. Б.Гудь звертає увагу, що справжньою метою військового осадництва було створення на західноукраїнських землях бази для боротьби з національно-визвольним українським рухом, а також полонізація цих теренів. Це пояснювалося польським державним інтересом і забезпеченням безпеки кордонів Речі Посполитої зі сходу, де Радянський Союз "завжди готовий до експорту революції в Європу" не залишався пасивним спостерігачем, а постійно підігрівав комуністичні настрої в галицькому й волинському селі. Однак, дбаючи про польську рацію стану (державний інтерес), влада II Речі Посполитої нехтувала інтересами майже 5-ти мільйонів українців, не визнаючи їх права на самовизначення і не довіряючи їх лояльності у випадку можливої зовнішньої військової експансії. Національна політика польської влади підштовхувала волинян і галичан в "обійми" Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Організації українських націоналістів (ОУН), але найбільше це відсутність землі, або малоземелля, що особливо дошкуляло українським селянам. У цьому плані Б.Гудь аргументовано полемізує з польським істориком В.Менджецьким, який вважає, що польське військове осадництво охопило у східних воєводствах держави "не так вже й багато землі і не має жодних підстав говорити про дискримінацію місцевого українського населення з боку польської влади"[6]. Аргументи на користь Б.Гудя звучать у праці іншого українського історика – В.Смолея, який спеціально займався проблемою військового осадництва в Західній Україні. Він, зокрема, зазначив, що земельна реформа, яку здійснював польський уряд, принесла мало користі українському селянству, позаяк більшість парцельованих земель відходила до польських селян та до новоприбулих цивільних і військових колоністів[7]. Особливість проведення земельної реформи у Східній Галичині й Західній Волині полягала в тому, що польські політичні кола розглядали її як національно-політичну проблему, тобто під кутом зору національної асиміляції українців Галичини.

У висновках своєї книги Б.Гудь застерігає, що нехтування соціально-економічним фактором із боку польських урядових чинників обернулося кровопролитними польсько-українськими конфліктами в Галичині й на Волині 1943 р., причиною яких була боротьба за землю.

Висновки з монографії Богдана Гудя актуально звучать і в наш час, коли земельне питання виносить на порядок денний хоч і не польсько-українські, а вже внутрішньоукраїнські проблеми.

Воістину, земля для українців, як спадкоємців давньої хліборобської культури, – це найвища цінність. І тому її треба оберігати для наших нащадків, щоб вона стала символом об'єднання для всіх людей доброї волі, які живуть в Україні, а не джерелом протистояння, як у минулі часи. А поки історики пишуть повчальні й мудрі книги, боротьба за землю триває...

[1] Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів: Вид-во "Українські технології", 1997. – 65 с.

[2] Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 180 с.

[3] Kieniewicz S. Historia Polski. 1795–1918. – Warszawa: PWN, 1998. – 597 s.

[4] Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

[5] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С.424.

[6] Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – С.320.

[7] Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С.15.

Іван МОНОЛАТІЙ

ЗНАЧНИЙ ДОРОБОК З ІСТОРИЧНОЇ ГЕРМАНІСТИКИ

Васильчук В.М. **Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с. (Бібліограф.: С.323–340).**

Проголошення незалежності України спонукало державу до вирішення цілої низки питань, що торкалися її статусу на міжнародній арені. До найважливіших питань варто віднести прагнення України ввійти в європейську та світову спільноту, відшукати власне місце в їх політичній та економічній структурі. Одним із важливих завдань у цьому напрямку було налагодження взаємовигідних, паритетних двосторонніх відносин з європейськими державами. Серед них слід виділити Федеративну Республіку Німеччина та Австрійську Республіку, з якими, у контексті розвитку спільної європейської історії, склалися давні зв'язки. Вони стали надбанням наших народів і створили ґрунт для їх подальшого спілкування у сьогоденні. Цьому постійно сприяла географічна близькість між країнами, подібність засад зовнішньої політики, зорієнтованої на збереження миру та на сприяння економічному зростанню. Наслідки співробітництва між Україною, Німеччиною та Австрією відповідали інтересам цих держав і знайшли своє відображення як у впровадженні реформ в Україні, так і в її зближенні з Європейським Союзом.

На тлі відносин України з державами Західної Європи її взаємини з Німеччиною виступають як пріоритетні й багато в чому стають визначальними для подальшого просування нашої держави шляхом демократичного розвитку та входження до різних загальноєвропейських структур. У минулому між Україною та Німеччиною існували всебічні історичні контакти. Довготривалі взаємини між обома етносами дають немало прикладів не тільки співробітництва, взаємодії та позитивного взаємовпливу, а й непорозумінь, трагічних випробувань, етнічного відчуження і протистояння. Достовірна історична інформація, її об'єктивний і науковий аналізи дадуть можливість глибше осмислити і врахувати попередній досвід взаємовідносин між нашими народами, необхідний для прогнозування їх майбутнього взаємовигідного співробітництва.

Об'єктивне висвітлення історії українсько-німецьких відносин та їхніх наслідків на сучасному етапі розвитку української державності може стати вагомим чинником для формування виваженої внутрішньої національної політики, для налагодження взаємовигідних міждержавних зв'язків, для гармонізації міжетнічних взаємин і нормалізації стосунків державних структур різних рівнів із національними групами й меншинами, а також для активізації культурно-просвітницької діяльності різних національних товариств та організацій.

На сьогодні історіографія німецького етносу в Україні, в різних її землях та в різні історичні періоди, налічує десятки й десятки різних за видами, обсягом, тематичною спрямованістю й дослідницькими завданнями наукових праць і, очевидно, вже заслуговує на спеціальний аналіз. В останні роки в Україні спостерігається стійка тенденція академічного зацікавлення проблемами історичної германістики. Однак це зовсім не означає, що дана проблематика скільки-небудь вичерпана в науковому плані. Досить переконливим доказом на підтвердження такого висновку може служити, зокрема, монографія В.М.Васильчука, що з'явилася друком 2004 р. у видавничому центрі Київського національного лінгвістичного університету.

У монографії, що рецензується, висвітлюються проблеми історичного минулого та сьогодення німців в Україні з часу їх появи на українських теренах до наших днів, звертається особлива увага на життєдіяльність цієї спільноти в XXI ст. і, зокрема, в умовах незалежної держави. Монографія є результатом цілеспрямованої праці автора, який, залучивши до наукового обігу нові архівні джерела й маловідомі історичні документи, проаналізував загальні закономірності та особливості розвитку німецького етносу в Україні.

Вибір автором хронологічних рамок дослідження видається досить вдалим і обґрунтованим, оскільки саме у другій половині XVIII ст. були закладені перші (за Нового часу) поселення німецьких колоністів у південних регіонах сучасної України. З того часу відбувалися розселення німецьких мігрантів, їхня господарсько-економічна діяльність, соціальна адаптація та духовне життя. Саме за монархічного й царського режимів (1763–1917 рр.) було створено мережу німецьких колоній, існування яких визначило подальшу стратегію і тактику урядової політики УНР та радянської доби

щодо німецького етносу (1917–1991 рр.), дозволило відродити етнічну самобутність німців за умов незалежної української держави в 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст.

Продуманою, ґрунтовною і виваженою є й структура монографії. Зокрема, заслуговує на увагу виокремлення автором в окремий розділ питання про перші поселення та діяльність німецьких колоністів у період монархічного й царського режимів (1763–1917 рр.). В.М.Васильчук досліджує дане питання в кількох напрямках: визначає соціально-економічні та політичні передумови переселенських акцій (с. 7–22), узагальнює досвід розселення німецьких мігрантів (с. 22–34), з'ясовує особливості господарсько-економічної діяльності колоністів (с. 34–51), обумовлює проблеми соціальної адаптації та духовного життя німців (с. 51–65). Це є свідченням використання новаторських методів підходів до всебічного аналізу та вивчення проблеми становлення німецького етносу в Україні в Новий час.

На відміну від істориків, які в різні історіографічні періоди вивчали окремі аспекти проблеми, В.М.Васильчук розглядає німецький етнос за часів Української Народної Республіки та радянської доби (1917–1991 рр.) комплексно, що позитивно вирізняє його дослідження. Автор рецензованої монографії вперше в науковій літературі незалежної України здійснив системний аналіз німецького питання в умовах боротьби за самостійну українську державу (с. 66–73), охарактеризував місце й роль німецької спільноти України в радянський період у цілому та зокрема в часи сталінського режиму (с. 73–109), визначив історичні долі українських німців у лихоліттях Другої світової війни (с. 109–122), розробив питання етнополітичного руху німецької етноспільноти в 1950–80-ті рр. (с. 122–139). Для підсилення авторських концепцій автор надає і статистичні дані, що проливають світло на чисельність етнічних німців в Україні, діяльність німецьких національних організацій тощо.

На основі нових концептуальних підходів у монографії розкриваються програмні засади, еволюція та діяльність німецьких національних інституцій в незалежній Україні, висвітлюється їх стратегія і тактика в міжнародних відносинах нашої держави й німецькомовних країн (с. 140–156, 178–189). Окремо розглядаються питання соціально-демографічних процесів у середовищі етноспільноти, культурні традиції (с. 189–226) та ін., визначаються їхні рушійні та гальмівні чинники.

Виваженими й обґрунтованими видаються висновки автора, які мають не тільки наукове, а й практичне, суспільне значення для сучасних взаємин між Україною та Німеччиною.

Загалом слід відзначити, що дослідник пробив велику за обсягом та важливістю роботу, залучив значний джерельний масив з архівів Німеччини, Росії, України, а також поточні архіви німецьких громадсько-культурних товариств в Україні, спеціальну літературу. Монографія читається з великим інтересом, чому сприяє логічний виклад тексту та його супровід таблицями, схемами, рисунками та світлинами. Книга містить і необхідні покажчики (географічний та іменний), хронологію основних подій. Допоміжні матеріали займають майже третину тексту монографії (с. 248–340), що значно зменшує основний текст праці.

У цілому, високо оцінюючи дослідження, можна висловити деякі зауваження та побажання. Зокрема, у монографії зустрічається певна непропорційність у висвітленні окремих аспектів проблеми історії німецького етносу в Україні. Логічним, на нашу думку, було б уведення до тексту першого розділу відомостей про історичні зв'язки обох народів, принаймні, з найдавніших часів до Нового часу. Історично невірно було б уважати авторові, що "німецькі поселенці на території сучасної України з'явилися в період, коли вона перебувала у складі двох імперій: Російської та Австрійської" (с. 7). Для читача залишилися невідомими ті події та явища, які мали визначальне значення у розвитку політичних, торговельно-економічних і культурних зв'язків між Україною та Німеччиною ще задовго до 1763 р. Зокрема, це німецькі впливи у Галицько-Волинському князівстві, відлуння німецької Реформації на українських землях, проблема поширення в Україні норм магдебурзького права та українсько-прусський союз за часів Б.Хмельницького. Такий логічний ряд дозволив би не "випасти" з академічного контексту деяким важливим подіям двосторонніх взаємин у цілому й зокрема показало б тяглість історичної традиції поміж українськими та німецькими землями до XVIII ст.

Прикро, що, ставлячи перед собою завдання комплексно дослідити історію німців України (с. 2, 4), автор конкретно не вказав, що левова частка монографії все ж таки присвячена історії німців центральних, східних та південних регіонів сучасної України, які в досліджуваний період входили до складу Російської імперії, а відтак – короткотривалих українських незалежних держав та Радянського Союзу. Знаходимо лише окремі епізоди про минуле німецького етносу в Східній Галичині та Північній Буковині, які для автора є часто тотожними (с. 21–22, 63), хоч, як відомо, історія галицьких і буковинських німців є окремим, часто суттєво відмінним від інших українських земель, пластом етнічної історії й культури. Ця ж обставина не дозволила В.М.Васильчуку охопити особливості німецьких міграційних рухів (динаміку чисельності та географію розселення німців; економічні, політичні та правові умови німецької колонізації; міграційні процеси в середовищі німців), господарську діяльність німецьких поселенців (німецьке землекористування та землеволодіння; різноманітність господарських занять; німецьке населення міст), матеріальну культуру й побут німців (основні галузі господарської діяльності; поселення, двір та житло; особливості громадського та сімейного побуту), духовну культуру німецького населення (освіту в середовищі німців; організацію церковно-релігійного життя; стосунки колоністів із місцевим населенням) на згаданих вище українських теренах.

Не переконливими є й судження автора стосовно так званої української програми Німеччини в 1914–1920 рр. та її реалізації (с. 72–73), адже поглядом історика охоплено лише 1917–1918 рр. Зазвичай, це питання трактується як одне з найважливіших в історії двосторонніх взаємин у XX ст., адже в цей час українсько-німецькі стосунки почали розглядатися як реальна можливість у загальноєвропейському зовнішньополітичному та географічному контексті. До того ж у монографії відсутнє й спеціальне з'ясування похідної від цього проблеми – кримське питання, яке, в силу етнічної строкатості цього регіону й, зокрема, помітній присутності в ньому німецької меншини становило собою, вочевидь, специфічний сегмент українсько-німецьких стосунків.

Ці зауваження суто рекомендаційні й можуть розглядатися як побажання авторові щодо подальшої роботи над даною темою. Рецензована монографія має концептуальний, узагальнюючий характер і, безсумнівно, є суттєвим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки в цілому та історії німецького етносу в Україні зокрема.

Микола ҐЕНИК

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЯ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

[Рец.:] *Jerzy Giedroyc* – Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982 / Wybrała, wstępem i przepisami opatrzyła Bogumila Berdychowska. Listy autorów ukraińskich przełożyła Ola Hnatiuk / Archiwum *Kultury*. – T.8. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – 830 s.

Особу Єжи Ґедройця (27.VII.1906, Мінськ – 14.IX.2000, Мазон-Ляфіт) немає особливої потреби представляти українським історикам, літературознавцям, політологам і журналістам. Донедавна перша сторінка офіційного сайту Посольства Республіки Польща в Україні містила портрет Є.Ґедройця і його висловлювання про неможливість існування незалежної Польщі без незалежної України й незалежної України без незалежної Польщі. Розроблена ним і колективом тепер уже легендарної паризької "Kulturą" протягом другої половини XX ст. концепція польської східної політики стала основою для урядового курсу Польщі стосовно східних сусідів у посткомуністичний період. Багато польських політиків, у тому числі А.Кваснєвський, признавалися, що ще в молодості в умовах напівтоталітарної ПНР зачитувалися "Kulturą", оскільки журнал протягом більш як півстоліття не опускав рівня своїх публікацій, обговорював і продискутовував широку гаму проблем регіону Центрально-Східної Європи.

Єжи Ґедройць походив із старого спольщеного литовського князівського роду. Після закінчення Варшавського університету працював чиновником у різних міністерствах, редагував двотижневик "Bunt Młodych", "Politykę". У 1939–1941 рр. перебував на дипломатичній службі в Посольстві РП у Бухаресті. Пізніше перебрався через Стамбул на Близький Схід і вступив до Окремої бригади карпатських стрільців. З 1942 р. – у II Польському Корпусі ген. В.Андерса. Після війни у 1946 р. разом з Ю.Чапським заснував у Римі Літературний інститут, перенесений через рік до передмістя Парижа Мазон-Ляфіт. У післявоєнний період Є.Ґедройць став видавцем і редактором місячника "Kultura" (1947–2000), квартальника "Zeszyty Historyczne" (1962–2000) та кількох десятків інших публікацій.

Однак заслуга Є.Ґедройця полягає не в кількості виданих і проредагованих номерів, а у важливості й глибині піднятих проблем. Є.Ґедройць і колектив "Kultury" стали ініціаторами розробки нової концепції польської східної політики, яка включала в себе критичну переоцінку минулого, формування нового бачення безпеки Польщі й макрорегіону, розгляд проблем кордонів і національних меншин. Пріоритетне місце у діяльності Є.Ґедройця займало українське питання. Протягом кількох десятків років редактор "Kultury" підтримував контакти й листувався з багатьма представниками української еміграції. В архіві Літературного інституту зберігається велика кількість матеріалів стосовно історії й політики Польщі й сусідніх народів. Керівник архіву Яцек Кравчик проводить велику роботу з популяризації і видання матеріалів "Kultury".

Літературний інститут із початку 1990-х років видає збірники листування Є.Ґедройця з діячами польської культури, літератури й журналістики: В.Ґомбровичем, К.А.Єленським, А.Бобковським, Є.Стемповським, Ю.Мєрошевським і М.Ваньковичем[1]. Найбільш цікавими для українського дослідника є листування з Ю.Мєрошевським та Є.Стемповським. Українська проблематика часто заторкувалася у листуванні редактора "Kultury" з В.Бончковським, яке дотепер не опубліковане. Рецензований том є продовженням серії видань Літературного інституту та інших осередків, у яких публікуються листи Є.Ґедройця до політичних і громадських діячів. Підготувала видання до друку видатна дослідниця проблематики польсько-українських відносин Богуміла Бердиховська, а переклад частини листів на польську мову здійснила Оля Гнатюк. Видання тому переписки Є.Ґедройця з українською еміграцією є важливим кроком у процесі дослідження польсько-українських відносин періоду біполярності.

До рецензованого збірника ввійшло листування Є.Ґедройця протягом 1950–1980-х років із 7 українськими журналістами, письменниками й політологами: Б.Осадчуком (1950–1970, 245 листів), Б.Левицьким (1951–1982, 149 листів), І.Лисяком-Рудницьким (1950–1974, 67 листів), Ю.Шерехом-Шевельовим (1950–1980, 40 листів), Ю.Лавріненком (1957–1960, 62 листи), І.Кошелівцем (1966–1976, 27 листів) та І.Кедриним-Рудницьким (1952–1979, 13 листів). Як зазначає у післямові Б.Бердиховська, згадані листи є тільки частиною кореспонденції Є.Ґедройця з цими представниками української еміграції. Предмет обговорення і дискусій у кожному з випадків відмінний.

Найбільша частина кореспонденції стосується листування з Б.Осадчуком, який з початку 1950-х років тісно й регулярно співпрацював із "Kulturą" і виконував роль основного посередника Є.Ґедройця у його контактах з українською еміграцією. На підставі цієї переписки можна прослідкувати еволюцію польсько-українського порозуміння від спорадичних контактів до систематичних дискусій і переговорів. На нашу думку, найцікавішими моментами для дослідників є пропозиція Б.Осадчука до Є.Ґедройця в листі від 10 березня 1951 р. про посередництво для переговорів між екзильними урядами УНР і РП (с. 76), яка, однак, на тому етапі не мала продовження. У 1952 р. ними обговорювалася проблема скликання польсько-українського з'їзду, ідея якого була висунута англійським політиком Гербертом Ауброном. Основною темою всіх заходів було досягнення польсько-українського порозуміння.

До збірника не ввійшло пізніше листування Є.Ґедройця з Б.Осадчуком, зокрема, зі середини 1970-х років, яке показує ґенезу відомої "Декларації в українській справі", проголошеної у травні 1977 р. представниками польської, російської, чеської і угорської еміграції. Слід зазначити, що автором принаймні первісного варіанту Декларації був саме Б.Осадчук. На основі матеріалів архіву Літературного інституту можна стверджувати, що ідея такої декларації з'явилася в 1975 р. у зв'язку з появою на Заході третьої хвилі російської еміграції, яка почала видавати журнал "Континент" (редактор В.Максимов) і від якої представники інших народів регіону вимагали проголошення чіткої позиції стосовно незалежності народів СРСР. Є.Ґедройць став основним організатором проголошення такої декларації. 17 березня 1976 р. він писав до Б.Осадчука: "Пропоную опрацювати проект такої декларації і постараюся цю справу просунути й переконати Максимова. Думаю, що не повинно це бути важко, якщо декларація буде не занадто максималістична". У відповіді 25 березня 1976 р. Б.Осадчук виклав проект основних українських вимог для нормалізації відносин із росіянами: "Засудження русифікації, задекларування цілковитої солідарності у справі відірвання України від Росії чи укладення відносин як рівних з рівними. До цього належить (...) готовність до декларації в справі рівноправності російської меншини на Україні і української в Росії (шкільництво, преса, театри і т. д.)". Протягом року текст узгоджувався з російськими політемігрантами, які наполягали на положенні про референдум щодо бажання українців отримати незалежність. Публікація "Декларації в українській справі" у травні 1977 р. була важливим кроком в актуалізації питання української незалежності на міжнародній арені.

Кореспонденція з Б.Левицьким стосувалася, насамперед, подолання міжнаціональних стереотипів, зокрема стосовно участі дивізії "Галичина" у придушенні Варшавського повстання. Іншою темою була підтримка розвитку національних рухів у СРСР та його перебудова на зразок британського Commonwealth'у.

Листування з І.Лисяком-Рудницьким мало характер перманентної інтелектуальної дискусії стосовно шляхів і методів польсько-українського порозуміння. Український публіцист на пропозицію про створення Польсько-українського товариства виступав прихильником проведення ґрунтовної дискусії щодо двосторонніх відносин. "Спробу організаційної співпраці повинна випередити дискусія, яка б вияснила, де обидві сторони знаходяться. Але небезпека такої дискусії в тому, що не може вона обминути так званих болісних моментів, що знову загрожує роздряпуванням ран. Хіба що дискусія була б наперед розпланована й дуже вміло керована, з участю визначних розумів з обох боків і проведена на високому рівні" (с. 547). В одному з листів Є.Ґедройць поділився ідеєю проведення неофіційного з'їзду польських і українських діячів у Мазон-Ляфіт восени 1952 р. "Підкреслюю: йдеться про з'їзд, який не має нічого ухвалювати. Учасники будуть представляти тільки себе, а не жодні уряди чи партії"(с. 550). Ідея Є.Ґедройця полягала у спробі порозуміння методом неформальних переговорів і народної дипломатії. У жовтні 1953 р. І.Лисяк-Рудницький висунув ідею створення у Нью-Йорку постійної "Комісії експертів" – по 4–5 осіб із кожного боку і яка мала б на меті продискутування проблематики польсько-українських відносин. "Йшлося б не так про шукання формули практичних розв'язань – що належить швидше до компетенції політичних чинників, – як про обмін думками і взаємну ревізію інтелектуального багажу у справах, які стосуються наших народів спільно" (с. 564). У 1965 р. І.Лисяк-Рудницький запропонував проведення конференції, співорганізаторами якої виступили б редакції "Kultury" й "Сучасності".

За посередництвом Ю.Шереха-Шевельова Є.Ґедройць познайомився з Ю.Лавріненком, якому запропонував підготувати антологію творів українських поетів, письменників і драматургів 1920–30-х років, які були заборонені до друку в СРСР. У листі від 19 листопада 1957 р. редактор "Kultury" пояснював мету видання антології як створення передумов для змін в Україні та польсько-української

співпраці на майбутнє. Антологія "Розстріляне Відродження" вийшла друком у 1959 р. і стала важливим свідченням польського сприяння у справі національного відродження в Україні.

І.Кошелівець став редактором антології "Ukraina 1956–1968" (Париж, 1969), виданій Літературним інститутом. У ході обговорення змісту проектованої книги редактор "Kultury" радив упорядникові "врахувати меморіали Караванського і Чорновола (...), матеріали про процес групи правників (...), статті і промови Дзюби і Світличного" (с. 776).

Змістовною є нечисленна кореспонденція з І.Кедриним-Рудницьким, автором відомої книги "Причини упадку Польщі", яка вийшла у Кракові 1940 р. під псевдонімом Homo politicus. Польсько-українське порозуміння І.Кедрин-Рудницький оцінював як життєво необхідну умову для обох народів. "Зачароване польсько-українське коло загрожує обом сторонам катастрофою. Примітивний розсудок диктує невідворотність знаходження формули порозуміння, наприклад згоди, що всі територіальні суперечки належать до компетенції урядів у Варшаві і Києві, а тимчасом слід прагнути, щоб ці уряди могли виникнути. Воскресіння великої Німеччини і великої Росії буде гробом незалежності обох наших держав" (с. 792). Проблема польсько-українського примирення, на думку І.Кедрина-Рудницького, вимагала великої підготовчої роботи. "Оскільки це питання дійсно дуже делікатне, слід оминати всякого розголосу, щоб просто не мобілізувати польської і української вулиці і всі ті агентури, які зацікавлені в торпедуванні всякої, хоч би тільки можливості порозуміння" (с. 794). І.Кедрин-Рудницький згадував також про свою участь у спробі налагодження контактів посланцями УГВР із представниками польського еміграційного уряду восени 1945 р. у Римі.

Запереченню й уточненню однієї зі справ, яка могла мати негативний вплив на розвиток двосторонніх відносин, присвячений лист Є.Ґедройця до І.Кедрина-Рудницького від 2 квітня 1976 р. У ньому йшлося про те, що в ч.1(81) квартальника українських комбатантських організацій в Канаді і США "Вісті Комбатанта" було опубліковано статтю Ореста Корчака-Городиського з твердженнями стосовно нібито дискримінації українців у II корпусі генерала В.Андерса. У своєму листі редактор "Kultury" нагадував, що багато українців, прагнучи вийти з радянських таборів і виїхати з СРСР, подавали себе як поляків і римо-католиків. Коли Є.Ґедройць, будучи керівником Відділу пропаганди і культури II корпусу, зіткнувся з цією проблемою на Близькому Сході, він запропонував командуванню дозволити всім, хто подав неправильні персональні дані, змінити їх, не наражаючись на будь-які наслідки. Таке рішення було підтримане В.Андерсом. Крім цього, Є.Ґедройць запропонував видати молитовник українською мовою, що також було підтримане В.Андерсом і польовим єпископом Ю.Ф.Гавліною. Незважаючи на дефіцит паперу, молитовник було видано кількатисячним тиражем (*Молитовник для греко-католиків. – Єрусалим, 1944*) і його ксерокопію Є.Ґедройць надіслав адресату. У своєму листі Є.Ґедройць заявляв, що протягом своєї роботи у II корпусі не зустрічався з випадками дискримінації українців. Він завершував свій лист твердженням про необхідність подолання стереотипів для порозуміння. "Багато є справ між поляками й українцями – справ прикрих чи дуже важких. Проте не думаю, що слід було б орудувати недокладними інформаціями. Бо в інтересі наших народів лежить знормалізування відносин, що вимагає, щоб одні одним говорили в очі правду – цілу правду" (с. 797–798). Формально лист Є.Ґедройця був адресований І.Кедрину-Рудницькому, однак той як співредактор "Вістей Комбатанта" і вважаючи цю справу важливою для подолання міжнаціональних стереотипів, опублікував його в наступному номері журналу[2].

В українській пресі зустрічаються також публікації інших листів Є.Ґедройця. У 1976 р. він написав листа до редакції "Українського Життя" із запереченням деяких тверджень чи інтерпретацій газети стосовно політичної лінії "Kultury". Текст подається у дослівному перекладі "Українського Життя": "Культура" підкреслювала і виразно підкреслює, що майбутня незалежна Польща повинна зрезигнувати зі Львова і Вильна, щоб знормалізувати відносини з Україною і Литвою. Ніколи на сторінках нашого журналу не ставлено справи резигнації тих земель на користь Радянського Союзу взаміну за совєтські гарантії західніх земель. "Культура" ніколи не пропагувала концепції співпраці Польщі з СРСР, ані з радянським естеблішментом, а лише пропагує співпрацю з колами нової російської еміграції з-під стягу "Континент", який заступає право на незалежність народів, які входять до складу СРСР на чолі з Україною (...)"[3].

Слід зазначити, що деякі листи вже публікувалися в наукових виданнях, зокрема це стосується кореспонденції з І.Лисяком-Рудницьким, яка досліджувалася Я.Грицаком на основі архіву Університету Альберти. Акції Є.Ґедройця щодо надання українському питанню міжнародного розголосу знаходили відгук у середовищі українських інтелектуалів на Заході. Українська еміграція запозичувала в "Kultury" деякі концепції і методи діяльності. Зокрема, під час зустрічі І.Лисяка-Рудницького з Є.Ґедройцем у Мюнхені у 1967 р. обговорювалися питання спільного звернення українських інтелектуалів Заходу до підрадянської інтелігенції з метою сприяння еволюційним змінам. Є.Ґедройць пропонував зробити спільне українсько-білоруське звернення та мав також подбати про розповсюдження заяви на території УРСР через ПНР[4].

До антології не ввійшло листування з багатьма іншими українськими адресатами Є.Ґедройця: І.Багряним, В.Кубійовичем, Д.Донцовим, В.Стахівим, У.Самчуком, Л.Ортинським, Є.Маланюком і т.д., хоч про неї згадано у передмові та примітках Б.Бердиховської. Частково це пояснюється її нечисельністю і нерегулярністю, порівняно з кореспонденцією включених до збірки авторів. При цьому хочеться зауважити, що, незважаючи на негативний відгук Д.Донцова на концепцію публікації "Розстріляного Відродження", яка стала поштовхом до деякого охолодження відносин, Є.Ґедройць до кінця своїх днів високо цінив публіцистику ідеолога українського інтегрального націоналізму. Під час нашої зустрічі в Мазон-Ляфіт у 1999 р. Є.Ґедройць спеціально вручив мені відбиток із надрукованої ним статті Д.Донцова в "Buncie Młodych" "Czy Zachód? List do Ukraińców o polskiej kulturze"[5]. Цей жест є свідченням особливого ставлення редактора "Kultury" до Д.Донцова, з яким вони контактували протягом кількох десятків років і який проповідував ідею спільності інтересів українського й польського визвольного рухів. Хочеться надіятися, що листи згаданих українських адресатів увійдуть до наступного тому "української" кореспонденції Є.Ґедройця.

Підсумовуючи, можна ствердити, що рецензоване видання вводить у науковий обіг нові цінні матеріали до історії польсько-українських відносин та всього регіону Центрально-Східної Європи другої половини XX ст., які знаходяться в архіві Літературного інституту і є малодоступними для більшості дослідників. Збірник кореспонденції розкриває багато невідомих сторінок польсько-українських відносин післявоєнного періоду. Хочеться висловити побажання щодо його перекладу й перевидання в Україні, оскільки воно стане цінним джерелом і стимулом для наступних досліджень істориків, політологів і літературознавців.

[1] Jerzy Giedroyc–Andrzej Bobkowski. Listy 1946–1961 / Wybrał, opracował i wstępem opatrzył Jan Zieliński / Archiwum Kultury. T.4. – Warszawa: Czytelnik, 1997. – 728 s.

Jerzy Giedroyc–Konstanty A.Jeleński. Listy 1950–1987 / Wybrał, opracował i wstępem opatrzyl Wojciech Karpiński / Archiwum Kultury. T.3. – Warszawa: Czytelnik, 1995. – 515 s.

Jerzy Giedroyc–Juliusz Mieroszewski. Listy 1949–1956 / Wybral i wstępem poprzedził Krzysztof Pomian / Archiwum Kultury. T.6.– Warszawa: Czytelnik, 1999. – Cz.1. – 468 s.; Cz.2. – 609 s.

Jerzy Giedroyc–Witold Gombrowicz. Listy 1950–1969 / Wybrał, opracował i wstępem opatrzył A.Kowalczyk / Archiwum Kultury. T.1. – Warszawa: Czytelnik, 1993.– 509 s.

Jerzy Giedroyc–Melchior Wańkowicz. Listy 1945–1963 / Wyboru dokonała i wstępem opatrzyła Aleksandra Ziółkowska-Boehm, przypisy opracowali Aleksandra Ziółkowska-Boehm i Jacek Krawczyk / Archiwum Kultury. T.7. – Warszawa: Czytelnik, 2000. – 546 s.

Jerzy Giedroyc–Jerzy Stempowski. Listy 1946–1969 / Wybrał, wstępem i przepisami opatrzył Andrzej Stanisław Kowalczyk / Archiwum Kultury. T.5. – Warszawa: Czytelnik, 1998. – Cz.1. – 467 s.; Cz.2. – 503 s.

Jan Nowak-Jeziorański–Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998 / Wybór, opracowanie i wstęp Dobrosława Platt. – Wrocław: T-wo Przyjaciół Ossolineum, 2001. – 774 s.

Kowalczyk A.S. Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna. – Sejny: Pogranicze, 2006. – 297 s.

Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Opracował i posłowiem opatrzył K.Pomian. – Warszawa: T-wo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, 2006. – 388 s.

Kerski B., Kowalczyk J.S. Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem / Współpraca K.Zastawny.– Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.– 179 s.

[2] Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP).– Coupures de presse (CP).– 1976.

Про відношення до українців у II корпусі Андерса // Вісті Комбатанта.– 1976. – №3 (83).

Polsko-ukraińskie sprawy // Związkowiec (Toronto). – №72/73. – 8 IX 1976.

[3] AILP. – CP.– 1976.

Про польсько-українські стосунки у світлі польської публіцистики // Українське Життя (Чікаго). – 9–23 V 1976.

[4] AILP. – CP. – 1996. – Vol.1. – P.21–27.

Грицак Я. "...Холодну війну розхолодити..." (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965–1971 рр.) // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. – С.879–882.

[5] Doncow D. Czy Zachód? List do Ukraińców o polskiej kulturze // Bunt Młodych. – №12–13 (61–62). – 20 VII 1934. – S.1–2.

Микола КУГУТЯК, Олександр МАРУЩЕНКО, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

Всеукраїнський науково-методологічний проект “Україна соборна”

В історичній науці давно назріла необхідність глибокого аналізу всіх складових поняття “соборність” України, що навіть на початку XX ст. було відсутнє в політичному контексті не тільки як державно-політична, а і як територіально-географічна реальність. Термін “соборний”, “соборність” тлумачний словник сучасної української мови трактує як “об’єднаний”, “неподільний”[1]. У радянські часи в умовах тривалого панування догматичної партійно-класової методології національне питання не було змоги досліджувати об’єктивно й неупереджено. Усе, що стосувалося української національної самосвідомості, духу соборництва, потрапляло під звинувачення в “буржуазному націоналізмі”. Лише останнім часом ідея соборності в українській суспільно-політичній думці привернула увагу дослідників[2], але, на жаль, і досі бракує фундаментальних узагальнюючих досліджень, дотичних до цієї проблеми публікацій на основі ґрунтовного опрацювання першоджерел, з урахуванням здобутків новітньої вітчизняної та зарубіжної науки з вивчення проблем нації та націоналізму.

Упродовж багатьох століть, після падіння Київської Русі, етнічні українські землі перебували у складі різних держав, місцеве населення опинилося під загрозою повної асиміляції. Територіальне роз’єднання мало негативний вплив на становлення національної самосвідомості, власної державності, спричинило послаблення культурних зв’язків між окремими регіонами. Регіоналізм був і залишається одним із головних чинників новітньої історії України[3]. Усвідомлення соборності етнічних земель під владою двох імперій – Російської (близько 85% етнічної території) та Австрійської, пізніше Австро-Угорської – було підґрунтям для формування модерної української нації в XIX – на початку XX ст. Ідея соборності України була втілена в Акті злуки Української Народної Республіки (УНР) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в січні 1919 р., який так і не вдалося реалізувати на практиці. Українські землі реально опинилися в межах єдиної держави в роки Другої світової війни. На початку війни з падінням Польщі восени 1939 р. відбулося приєднання Західної України до Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі Союзу РСР, Північна Буковина з-під влади Румунії відійшла до Радянської держави в червні 1940 р., а Закарпаття – після визволення території краю від фашистських загарбників наприкінці 1944 р. Отже, під кінець німецько-радянської війни завершилося розв’язання проблеми єдності українських земель (хоч і в радянський спосіб, а не як вільне волевиявлення народу), українці були об’єднані в спільних політичних кордонах, що охоплювали територію хай навіть суто формальної, але окремої державної одиниці – УРСР, виникли основи для майбутнього територіального усамостійнення України.

Дослідження проблеми української соборності має не лише наукову, а й суспільно-політичну актуальність, що неодноразово підтверджувалося в ході виборчих кампаній у незалежній Україні, коли населення сходу й заходу виявляє відмінні політичні вподобання. Під час президентських виборів 2004 р. узагалі склалася критична ситуація, що загрожувала перерости в широкий громадянський конфлікт і розколоти країну по лінії “схід – захід”. Сепаратистські демарші частини українського політикуму в період “помаранчевої” революції не були просто “бунтом” губернаторів, їх суб’єктивним бажанням зберегти свої посади й усе те, що з цим пов’язується. Причини цього явища значно глибші, викликані як історичними, соціокультурними, конфесійними, етнічними, соціально-економічними чинниками, так і відмінностями в зовнішньополітичних орієнтаціях різних регіонів єдиної держави, які формувалися століттями. Отже, поняття “соборність” – це не тільки єдність територіальна, тобто об’єднання українських етнічних земель в єдиному державному тілі, а в широкому розумінні також і соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства й, що чи не найголовніше, згуртована національною ідеєю політична нація[4].

Науковий аналіз проблеми української соборності сприятиме глибшому усвідомленню сутності формування модерної української нації, що відбувався синхронно з аналогічними процесами в Центрально-Східній Європі. Соборницькі ідеї в громадському житті підросійських і підавстрійських українців XIX – початку XX ст. (за тодішньою термінологією, “малоросів”, “южноросів”, “русинів” тощо) прихильники модерністської версії націогенези розглядають у протистоянні з альтернативними концепціями національної ідентичності. “Відповідно до мовно-культурних спільних і відмінних рис, – стверджує сучасний історик Я.Грицак, – націотворення могло розвиватися за такими сценаріями: витворення єдиної спільної східнослов’янської (російсько-українсько-білоруської) нації; перемога асиміляційних (російської чи польської) ідентичностей; утвердження окремих національних ідентичностей для кожної з більших етнічних груп (української, білоруської і російської) або поява певних змішаних ідентичностей (як-от спільна “руська” ідентичність для українців і білорусів)”[5]. Очевидно, дослідження різних аспектів поняття “соборність” України дає змогу усвідомити передумови, характер і особливості формування української національної державності в сучасних кордонах, екстраполювати події та явища минулого на реалії суспільно-політичного життя початку XXI ст.

З огляду на необхідність дослідження проблеми соборності України в історичному контексті група вітчизняних учених виступила з ініціативою проведення періодичних конференцій у рамках всеукраїнського науково-методологічного проекту “Україна соборна”. Перша міжнародна наукова конференція “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” відбулася 24–25 червня 2004 р. у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника. Серед організаторів цієї конференції, крім історичного факультету (нині – Інститут історії і політології) названого університету, були Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, Міністерство освіти і науки України, Івано-Франківська обласна державна адміністрація, Донецький національний університет, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. З доповідями на конференції в Івано-Франківську виступили відомі вчені: Віталій Кононенко – тодішній ректор Прикарпатського університету, академік АПН України (“Концепти української культури”), Олександр Реєнт – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України (“Ідея соборної України і спроби її реалізації у XIX–XX століттях”), Степан Павлюк – директор Інституту народознавства НАН України, член-кореспондент НАН України (“Націогенеза українців: сучасний дискурс”), Степан Макарчук – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка (“Етнічна і державна нації України: суперечливі перспективи консолідації суспільства”), Анатолій Морозов – завідувач кафедри Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, професор (“Українське селянство – носій ідеї соборності”), Микола Кугутяк – декан історичного факультету Прикарпатського університету, доктор історичних наук, професор (“Національна правова демократична держава і відкрите громадянське суспільство: проблеми гармонізації”).

На конференції працювали дві секції: 1) “Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні”; 2) “Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації”. Матеріали конференції вийшли друком у двох випусках, чотирьох частинах[6] і містять статті, присвячені доленосним подіям історії України та знаковим постатям, що відіграли помітну роль у державотворчих процесах, політичній, економічній, соціокультурній, етноконфесійній сферах суспільного життя.

Друга міжнародна наукова конференція “Соборність України: історична спадщина і виклики часу” була організована 19–20 травня 2005 р. у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди. На пленарному засіданні конференції виголосили доповіді Олександр Реєнт (“Соборність України як наукова проблема: виклик часу”), Олександр Лисенко (“Релігійний чинник під час президентських виборів 2004–2005 рр.”), Віктор Коцур – ректор Переяслав-Хмельницького педагогічного університету, член-кореспондент АПН України (“Розстріляне відродження”: інтелігенція УСРР та Західної України”), Олександр Бут – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов’ян Донецького національного університету (“Ідея автономізму і соборності України: історичний досвід і виклик часу”), Микола Кугутяк (“Формування української нації і проблема соборності”), Віталій Масненко – завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, професор (“Історична думка та свідомість як чинники консолідації у сучасній Україні”).

Учасники конференції працювали у двох секціях: 1) “Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні”; 2) “Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації”. Невдовзі матеріали конференції були надруковані[7].

Третя міжнародна наукова конференція “Соборна Україна: історична ретроспектива” відбулася 9–10 грудня 2005 р. у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. З доповідями на конференції виступили Олександр Реєнт (“Духовні та культурні підстави соборності України у XIX ст.”), Олександр Лисенко (“Ідея соборності у працях теоретиків українського

націоналізму”), Володимир Поліщук – ректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор філологічних наук, професор (“Ідея соборності України в історичних романах Михайла Старицького”), Віталій Масненко – проректор із наукової роботи цього ж університету, доктор історичних наук, професор (“Європейський вимір української історії та ідея соборності”), Анатолій Морозов (“Формування громадянського суспільства в Україні пострадянської доби: формальні інститути та реальна практика”), Борис Дем'яненко – декан історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, кандидат політичних наук, доцент (“Політична реформа: плюси та мінуси одномоментного реформування”), Петро Добров – декан історичного факультету Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор (“Соціально-економічний аспект проблеми соборності України: історичний досвід і сучасність”), Василь Марчук – завідувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор (“Державно-церковні відносини в Україні: політологічний аспект”), Василь Мойсієнко – декан історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат історичних наук, доцент (“Ідея державності у вітчизняній лібералістиці другої половини XIX – початку XX ст.”).

У роботі секцій “Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні”, “Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації”, “Історична регіоналістика в контексті соборності України” взяли участь науковці з багатьох міст України (Києва, Черкас, Донецька, Івано-Франківська, Луганська та ін.). Окрім науковців, участь брали також студенти, вчителі історії, краєзнавці та представники громадськості Черкащини. Матеріали конференції вийшли друком у двох томах у 2006 р.[8].

Безперечно, проведення періодичних конференцій у рамках всеукраїнського науково-методологічного проекту “Україна соборна” і публікація їх матеріалів окремими виданнями стало важливою подією в науковому житті сучасної України. Це сприятиме активізації дослідження проблем української соборності в історичній ретроспективі, зміцненню контактів між науковцями різних регіонів нашої держави й соборницьких настроїв у суспільстві.

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь, 2004. – С.1157.

[2] Див., наприклад: Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І.Ф.Кононов. – Луганськ, 2007. – 472 с.; Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М.Драгоманова та І.Франка: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с. *та ін.*

[3] Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.158.

[4] Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.95.

[5] Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?..”: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.83.

[6] Україна соборна: Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип.1. – 379 с.; Україна соборна: Збірник наукових статей. – К., 2005. – Вип.2. – Ч.І. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні. – 415 с.; Вип.2. Ч.ІІ. Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – 483 с.; Вип.2. Част.ІІІ. Історична регіоналістика в контексті соборності України. – 468 с. *На жаль, тираж опублікованих матеріалів конференції невеликий – по 50 примірників кожного тому.*

[7] Україна соборна. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип.3. Соборність України: історична спадщина і виклики часу. – 478 с.

[8] Україна соборна: Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – Вип.4. – Т.1. – 316 с.; Т.2. – 316 с.

Ювілеї

ДО 70-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА КАЛАКУРИ

Відомий український історик, історіограф, авторитетний знавець джерел та архівів, доктор історичних наук, заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослав Степанович Калакура тісно пов'язаний із Прикарпаттям, де пройшли юнацькі роки, здобув професію і розпочав свою педагогічну, наукову та громадську діяльність. Він народився 24 вересня 1937 р. у селі Рудники на Підгаєччині тоді ще Тернопільського воєводства в Другій Речі Посполитій. Після закінчення семирічки вступив до Станіславського педагогічного училища, яке в 1952 р. було переведене до Коломиї, де пройшли його життєві “університети” – духовне змужніння, утвердження моральних цінностей, поглиблена зацікавленість українською історією.

З дипломом учителя початкових класів вісімнадцятирічний юнак розпочав у 1955 р. педагогічну діяльність у Нижньовербізькій школі Печеніжинського району. Навчаючи гуцульських дітей, він прищеплював їм любов до рідного краю та виховував їх у дусі відданості Україні. У Печеніжині, Івано-Франківську, Коломиї, обіймаючи громадські посади, Ярослав Степанович у бесідах із молоддю розповідав про героїчне минуле українського народу, його культуру, боротьбу проти іноземних поневолювачів.

Формування як майбутнього історика продовжувалося для Ярослава Степановича в Чернівецькому державному університеті, який він успішно закінчив у 1963 р. Тут він здобув досвід наукової роботи. У 1964 – 1969 рр. Ярослав Степанович – викладач Івано-Франківського державного педагогічного інституту (нині Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Одночасно він навчався в аспірантурі Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, де під керівництвом відомого історика, доктора історичних наук, професора І.І.Шевченка підготував кандидатську дисертацію, яку захистив у 1968 р. Тоді ж він був обраний на посаду доцента.

Чимало тодішніх викладачів і студентів педагогічного інституту пам'ятають молодого, енергійного та ініціативного викладача, громадського активіста, який разом із ректором О.А.Устенком, деканами факультетів багато робив для розвитку інституту, налагодження навчально-виховної роботи, організації художньої самодіяльності, спорту. Він велику увагу приділяв залученню студентів до наукових

студій та участі в конкурсах студентських наукових робіт із суспільно-гуманітарних наук. Серед переможців одного з таких конкурсів був і нинішній ректор Прикарпатського національного університету, член-кореспондент НАН України Богдан Костянтинович Остафійчук, який свою першу наукову роботу виконав під керівництвом Ярослава Степановича. Він також докладав зусилля для піднесення рівня освіти на Прикарпатті, сприяв підвищенню кваліфікації вчителів та залученню їх до наукових досліджень із краєзнавчої тематики, до написання історії міст і сіл. Обіймаючи, відтак, відповідальні посади в місті Києві, Ярослав Степанович постійно підтримував зв'язки з Івано-Франківським педагогічним інститутом, надавав допомогу його колективу в підготовці науково-педагогічних кадрів, у зміцненні навчально-матеріальної бази. Він сприяв налагодженню творчих зв'язків інституту з вищими навчальними закладами України, вивченню їх досвіду навчальної, методичної та наукової роботи.

З осені 1972 р. до сьогодення, тобто впродовж 35 років, діяльність Ярослава Калакури пов'язана з Київським університетом, але він завжди був і залишається в найтісніших контактах із науковцями й громадськими діячами Прикарпаття, підтримуючи аспірантів, докторантів, виступаючи науковим керівником у декого з них, опонентом на захистах дисертацій, рецензентом наукових праць і навчальних посібників. Цьому сприяло його перебування на посаді заступника директора з наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка. За активною підтримкою Ярослава Степановича декілька наших викладачів не лише набули в цьому закладі нових знань і навиків викладацької роботи, але й визначилися з проблематикою наукових досліджень.

З 1981 до 1989 рр. Я.Калакура був проректором із навчальної роботи Київського університету імені Т.Г. Шевченка, директором Інституту суспільних наук. У 1980 р. він успішно захистив докторську дисертацію, а в 1981 р. йому присвоєно звання професора. У 1995 – 2002 рр. завідував кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, в складі якої продовжує працювати й нині як заслужений професор університету.

Я.С.Калакура багато зробив для успадкування і збагачення традицій першої в Україні архівознавчої та джерелознавчої кафедри, закладених професором Федором Шевченком, В'ячеславом Стрельським та Володимиром Замлинським. За участю і під його керівництвом опрацьовані нові навчальні плани та програми для спеціальності "Архівознавство", підготовлені та опубліковані навчальний посібник "Джерелознавство історії України" (1998 р.), підручники "Архівознавство"(1998 р., 2002 р.), "Історичне джерелознавство" (2002 р.).

У 2004 р. Ярослав Степанович видав курс лекцій "Українська історіографія", який Міністерство освіти і науки Укоаїни рекомендувало для вивчення студентами історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Нещодавно ця книга перевидана. Вона відзначається творчим підходом до викладання історіографічної науки і сприяє набуттю студентами знань у цій галузі.

Ярослав Степанович досліджував різні проблеми історії, підготував і опублікував близько 350 праць із політичної історії, історії України, історіографії, джерелознавства та архівознавства. Він – автор численних праць із методології історії, українознавства тощо. Його праці відзначаються новизною і належним

теоретичним рівнем. Він обґрунтував категоріально-понятійний апарат історіографічної науки, розробив критерії і принципи класифікації історичних джерел. Учений творчо осмислює радянську історію, з нових позицій оцінює події і факти минулого. Це допомогло йому відмежуватися від ідеологічних стереотипів тоталітарного періоду.

В умовах незалежної України зростає науковий талант Ярослава Калакури, який радує нас своїми новими працями. Створена ним наукова школа відома в нашій державі й за її межами. У його особі гармонійно поєднані людяність, безмежна відданість улюбленій справі, високий професіоналізм, непохитність сили духу, глибока компетентність. Саме ці риси спонукають Ярослава Степановича до здійснення нових творчих задумів.

Нас, прикарпатців, радує і те, що Ярослав Степанович безмежно закоханий у наш прикарпатський край, під час відвідувань якого він черпає нову творчу енергію. І це цілком природно. Адже тут пройшли його юнацькі роки, тут він одружився з Марією Михайлівною, яка тепер є відомим професором, лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки. На Прикарпатті народилися два їхні сини Віктор і Олег – нині кандидати наук. Тут у Ярослава Степановича багато друзів та колег.

У ювілейні дні чимало прикарпатців віддають глибоку шану професорові, академіку Ярославу Степановичу Калакурі. Вони зичать йому доброї енергії, міцного здоров'я на довгі роки, сімейного благополуччя, незгасного життєвого оптимізму та здійснення нових наукових задумів.

Доктор історичних наук, професор Микола Кугутяк
Доктор історичних наук, професор Петро Федорчак

ПРОФЕСОРУ МАЮ ПАНЧУКУ – 70!

Май Іванович Панчук належить до тих учених, які невтомно трудяться на благо України і її народу, надихають оточуючих своїм працелюбством, власним прикладом спонукають здобувати нові творчі вершини, атрибутом дослідницького стилю яких є наукова достовірність і виваженість суджень, неординарність мислення, інтуїтивне відчуття нового. Широким є діапазон проблематики його досліджень, основу яких становлять студії з історії національно-визвольного руху, національної політики, етногенезу українського народу, формування української нації, утвердження її ідентичності, долі інших етнонаціональних спільнот, гармонізації міжнаціональних відносин, соборності України.

На сьогодні Май Панчук – відомий український історик, українознавець, етнополітолог, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік академій наук вищої школи та політичних наук, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України. Учений з великим науковим доробком і добра, щира, привітна людина.

Зразком натхненної праці, безкорисної любові до людей, невгамовної енергії може слугувати життєва дорога ювіляра, адже йому довелося пережити багато труднощів. Народився Май Іванович Панчук у мальовничому селі Попільня на Житомирщині в родині селян-колгоспників 1 травня 1937 року. Там пройшли дитинство, юність, формувалися його ранній світогляд, любов до рідної землі й народу. Батьки – Іван Юхимович та Ганна Максимівна – все своє життя трудилися й зуміли прищепити синам свою любов до праці, хоч батька гітлерівці розстріляли в березні 1942 року як підпільника-антифашиста. Мати працювала дояркою на колгоспній фермі й намагалася за будь-яку ціну поставити синів на ноги, дати їм освіту й професію. Дуже рано втративши батька, Май Панчук узяв на себе відповідальність за всю родину. На його долю випали важкі випробування, однак це зробило його сильним, давало стимули для боротьби з життєвими негараздами, формувало виняткову працьовитість, оптимістичну налаштованість.

Успадкувавши нелегку родинну й національну пам'ять, він вибирав ті життєві дороги, на яких не треба й не можна було кривити душею. У часи, коли історичній науці відводилася роль служниці партійно-державного апарату для обґрунтування та виправдання конкретних ідейно-політичних цілей, а будь-яка спроба розглядати історію як інструмент пошуку істини розцінювалася як замах на принципи марксистсько-ленінської ідеології, Май Панчук звертався до тих історичних проблем, із приводу яких міг висловлюватися вільно й щиро, ініціював ряд студій і дискурсів, пов'язаних із заповненням так званих "білих плям" в українській історії. Предметом уваги дослідника були такі трагічні сторінки української історії, як політика "українізації" і причини її згортання, масові репресії, насильницька колективізація, голодомор. Він першим з українських істориків підняв завісу над табуйованою в радянській історіографії постаттю визначного українського політичного діяча Олександра Шумського.

З відновленням державної незалежності України розпочався новий етап наукової роботи М.І.Панчука. У 1991 р. він – головний науковий співробітник академічного Інституту історії України, завідувач відділу, заступник директора Інституту національних відносин і політології НАН України. У 1996 р. його було призначено першим заступником Голови ВАК України, а згодом Головою цієї авторитетної установи. Май Іванович ініціював закладання демократичних засад атестації науково-педагогічних працівників в Україні, під його керівництвом було опрацьовано комплект нормативних документів ВАК, започатковано діяльність її Головної наукової ради.

Коли б не зайшов до нього в кабінет, бачиш професора за робочим столом – схилений над білим аркушем, він мережить його своїм характерним почерком, не раз не помічаючи гостя. Придивімось уважніше – перед нами натхненна людина, яка займається улюбленою справою, якій притаманні неординарність мислення, інтуїтивне відчуття нового, наукова етика. Загалом у науковому доробку Мая Івановича Панчука близько 300 наукових і науково-популярних праць, у тому числі більше 15 індивідуальних і колективних монографій.

Як завідувачу відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України Маю Івановичу близькі етнонаціональні проблеми сьогодення, він завжди в пошуках шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, уникнення конфліктних ситуацій, бере участь у розробленні необхідних законодавчих та нормативних актів. Особливу увагу звертає науковець на інтеграцію етнонаціональних спільнот, зокрема кримськотатарського народу, в українське суспільство. Тому й побачила світ виконана під його керівництвом ґрунтовна монографія про етнополітичні процеси в Криму, а нині колектив відділу завершує подібне дослідження на матеріалах Закарпаття.

Май Іванович Панчук належить до тих науковців, які не тільки самі активно працюють, а й щедро діляться своїми ідеями, думками, напрацюваннями, велику увагу приділяючи підготовці та атестації нової генерації науковців. Він член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій, з 2005 р. є головою Експертної ради ВАК України з історичних наук. Під його керівництвом та за консультованою допомогою підготовлено й захищено понад 30 докторських і кандидатських дисертацій. На консультацію до нього їдуть науковці з різних куточків України, і для всіх він знаходить час не тільки на суто професійну розмову, але й на щиру бесіду про справи навчального закладу, про наболіле особисте, бо в постаті Мая Івановича гармонійно поєднуються професіоналізм ученого й високі моральні чесноти людини. Словом поради, своїм фаховим баченням певної проблеми він активно допомагає людям. Тривалі роки такого спілкування стали запорукою того, що сьогодні ім'я вченого є високоавторитетним, його думка поціновується як погляд досвідченого й зна-

ного історика. Саме тому науковці різних поколінь прагнуть, щоб їхні нові розвідки прочитав Май Іванович і висловив свою думку. Спілкування з професором Маєм Панчуком завжди захоплює несподіваними обертами думки, зіставленнями й порівняннями, оригінальними класифікаціями відомого, вмінням побачити в аналізованому історичному факті його глибинні вияви, поза якими його розгляд був би недостатнім. І, незважаючи на постійний брак часу, вчений знаходить можливість висловитися щодо прочитаного, підтримати пошуки вже досвідчених істориків і молодих науковців. З його ім'ям в українській історичній науці пов'язано переосмислення багатьох усталених точок зору, постання нових підходів до розгляду важливих проблем.

Сили й натхнення для наполегливої наукової роботи Май Іванович черпає в тісному сімейному колі. Він добрий сім'янин, турботливий чоловік, хороший батько. Його найближчим і найвірнішим другом та порадником є кохана дружина Людмила Дмитрівна. Багато читачів цього часопису з теплотою пригадують щасливі миті спілкування з професором у його затишній оселі на Печерську, де завжди гостинно відкриті двері, де панує атмосфера добра й доброзичливості. Май Іванович наділений особливим талантом працювати з людьми, перейматися їхніми труднощами, він ніколи не буває байдужим до чужих проблем, а його енергія, тонке почуття гумору й дотепність допомагають долати всі життєві негаразди.

Багаторічна наукова, педагогічна та просвітянська діяльність М.І.Панчука дістала високу оцінку з боку української держави та наукової громадськості. Його нагороджено орденом "За заслуги" III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, п'ятьма медалями, знаком Петра Могили Міністерства освіти і науки України, він – відмінник освіти України, лауреат нагороди Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи, почесний доктор і професор кількох університетів України. Ми пишаємося тим, що Май Іванович ось уже протягом десятиліття є почесним доктором Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника й постійно підтримує з прикарпатськими вченими тісні дружні стосунки. Май Іванович Панчук вважає найвищою оцінкою своєї праці повагу своїх близьких, друзів, колег-науковців.

Проте сьогодні ще рано осмислювати роль і місце цієї яскравої, різнобічної й непересічної постаті в українській науці, культурі та освіті. Свій ювілей Май Іванович зустрів у розквіті сил, енергійним, винятково працьовитим, оптимістично налаштованим, із завжди притаманним йому почуттям гумору. Він притягує до себе гострим розумом, інтелектом, своєю простотою й безпосередністю, сповнений натхнення для реалізації нових творчих задумів. Тож хочеться привітати шановного ювіляра, побажати йому надійного здоров'я, творчого довголіття та енергії на нові творчі здобутки: "З роси й води Вам, невгамовний Майстре!"

Доктор історичних наук, професор Микола Кугутяк
Доктор історичних наук, професор Василь Марчук
Кандидат історичних наук, доцент Ігор Цепенда

Інформація про захист кандидатських дисертацій у спеціалізованій вченій раді К 20.051.05 при Інституті історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника у 2006 р.

Постановою президії ВАК України від 11 травня 2005 р. у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника створено спеціалізовану вчену раду К 20.051.05 з правом приймати до розгляду та проводити захист дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей 07.00.01 – історія України; 07.00.05 – етнологія терміном на 3 роки.

Протягом 2006 р. у спеціалізованій вченій раді відбулися захисти 10 кандидатських дисертацій, з них 7 – зі спеціальності історія України і 3 – етнологія.

Кожолянко Олена Віталіївна, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Дисертація "Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. XIX – XX ст.)" (спеціальність 07.00.05 – етнологія). Захист відбувся 16 січня 2006 р. Науковий керівник – Богдан Михайлович Боднарюк, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету. Офіційні опоненти: Оксана Омелянівна Франко, доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка; Наталія Олександрівна Петрова, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра етнології та краєзнавства (зав. кафедри – доктор історичних наук, доцент М.В.Гримчич). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 8 червня 2006 р.

Воротняк Іван Дмитрович, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Дисертація "Агрокультура українців Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.)" (спеціальність 07.00.05 – етнологія). Захист відбувся 16 січня 2006 р. Науковий керівник – Георгій Костянтинович Кожолянко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету. Офіційні опоненти: Михайло Федорович Юрій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету; Архип Григорович Данилюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра етнології та краєзнавства (зав. кафедри – доктор історичних наук, доцент М.В.Гримчич). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 8 червня 2006 р.

Бурачок Лілія Василівна, асистент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація "Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940 рр.)" (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 20 лютого 2006 р. Науковий керівник – Микола Васильович Кугутяк, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету, завідувач кафедри всесвітньої історії. Офіційні опоненти: Олександр Петрович Реєнт, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України; Мирослава Степанівна Дядюк, кандидат історичних наук, завідувач відділу рукописів Львівської національної бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Провідна установа – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин О.В.Добржанський). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 11 травня 2006 р.

Скоморовський Віталій Богданович, аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація "Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка" (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 15 травня 2006 р. Науковий керівник – Володимир Васильович Грабовецький, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника. Офіційні опоненти: Микола Миколайович Вегеш, доктор історичних наук, професор, ректор Ужгородського національного університету; Василь Пилипович Педич, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Провідна установа – Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра історичного краєзнавства (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор С.П.Качараба). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 12 жовтня 2006 р.

Костючок Петро Леонтійович, асистент кафедри всесвітньої історії і етнології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація "Етнополітичні та національно-культурні процеси на Гуцульщині в контексті становлення української нації (кінець XIX ст. – 1939 р.)". Захист відбувся 3 липня 2006 р. Науковий керівник – Микола Васильович Кугутяк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Офіційні опоненти: Георгій Костянтинович Кожолянко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; Микола Петрович Балагутрак, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України. Провідна установа – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України (зав. відділом національних меншин – доктор історичних наук, професор М.І.Панчук). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 12 жовтня 2006 р.

Вишиванюк Олексій Григорович, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Інституту управління природними ресурсами (м. Коломия Івано-Франківської обл.). Дисертація "Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 pp.)" (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 18 вересня 2006 р. Науковий керівник – Василь Васильович Марчук, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Офіційні опоненти: Олександр Євгенович Лисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України; Ігор Васильович Пилипів, кандидат історичних наук, доцент, директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського державного економічного університету. Провідна установа – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин О.В.Добржанський). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 18 січня 2007 р.

Лильо Орест Миколайович, інженер-програміст навчально-методичної лабораторії історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Дисертація "Мистецьке життя Львова у 1730–1770-х роках: архітектори, скульптори, малярі". Захист відбувся 18 вересня 2006 р. Науковий керівник – Степан Петрович Павлюк, доктор історичних наук, професор, директор Інституту народознавства НАН України, член-кореспондент НАН України. Офіційні опоненти: Іван Григорович Патер, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича; Ігор Григорович Чеховський, кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Провідна установа – Інститут історії України НАН України, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (завідувач – академік НАН України В.А.Смолій). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 18 січня 2007 р.

Сенюк Микола Ярославович, асистент кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Дисертація "Зарубіжні зв'язки українських громадських організацій Галичини у 20–30-ті роки XX століття". Захист відбувся 16 жовтня 2006 р. Науковий керівник – Борис Петрович Савчук, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Офіційні опоненти: Степан Петрович Качараба, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка; Іван Степанович Зуляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Провідна установа – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин О.В.Добржанський). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 18 січня 2007 р.

Мазурок Валентин Петрович, викладач історії Кременецького лісотехнічного коледжу (Тернопільська обл.). Дисертація "Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років XX століття" (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 16 жовтня 2006 р. Науковий керівник – Олександр Євгенович Лисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Офіційні опоненти: Володимир Васильович Трофимович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету "Острозька академія"; Олександр Володимирович Марущенко, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Провідна установа – Донецький національний університет, кафедра історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор П.В.Добров). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 18 січня 2007 р.

Дрогобицький Ігор Іванович, учитель історії навчально-виховного комплексу "Школа-ліцей Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника". Дисертація "Культурно-освітня діяльність Василіянського Чину в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.)". Захист відбувся 18 грудня 2006 р. Науковий керівник – Борис Петрович Савчук, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Офіційні опоненти: Василь Васильович Марчук, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету; Петро Васильович Шкраб'юк, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича. Провідна установа – Інститут історії України НАН України, відділ історії України XIX – початку XX століття (зав. відділом – член-кореспондент НАН України О.П.Реєнт). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 10 травня 2007 р.

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

НАШІ АВТОРИ

АНДРІЇВ Емілія Пилипівна – учитель ЗОШ № 13 м. Калуш Івано-Франківської області. Досліджує депортаційні процеси періоду Другої світової війни.

БУРДУЛАНЮК Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням історії української науки й культури в Галичині.

БУРДЯК Віра Іванівна – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ВАСИЛЬЧУК Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

ҐЕНИК Микола Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням українсько-польських стосунків у XX – на початку XXI ст.

ГНАТЮК Михайло Васильович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри мистецьких дисциплін Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Наукові зацікавлення: народне мистецтво, архітектура й дизайн Галичини.

ГРАНАТ Юлія Станіславівна – аспірант кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням етноконфесійних процесів у Криму.

ГУДЬ Богдан Васильович – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів: історія і сучасний стан українсько-польських відносин.

ГУРАК Ігор Федорович – кандидат історичних наук, завідувач відділу міжнародного співробітництва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням суспільно-політичного життя Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.

ГУЦУЛЯК Олег Борисович – кандидат філософських наук, завідувач відділу наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, член Асоціації українських письменників.

ДЕБЕНКО Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дослідник історії Росії в середньовічну добу.

ДМИТРУК Ірина Федорівна – аспірант кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує історіографію Гуцульщини XIX–XX ст.

ДОБРЖАНСЬКИЙ Сергій Олександрович – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Досліджує історію громадських організацій західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст.

ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ Петро Петрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, голова Галицької топонімічної експедиційної комісії.

ЄГРЕШІЙ Олег Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дослідник історії Греко-католицької церкви на Україні у XX ст.

ЖЕРНОКЛЕЄВ Олег Станіславович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням історії соціал-демократичного руху та етнополітичних процесів в Україні.

ЗАБАВСЬКА Ольга Ігорівна – аспірантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається проблемами української діаспори у Великобританії.

ЗАБЗАЛЮК Дмитро Дмитрович – викладач кафедри політології Львівського інституту внутрішніх справ МВС України. Досліджує капеланську службу в українських військових формуваннях першої половини XX ст.

ЗАЛЕВСЬКА Оксана Михайлівна – аспірантка кафедри української літератури. Досліджує творчість Ростислава Єндика, його художнє мислення.

ІЛИН Любомир Михайлович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує українське представництво Галицького Крайового сейму 70-х рр. XIX ст.

КІНДРАТЮК Богдан Дмитрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує проблему церковних дзвонів і дзвонінь в Україні.

КОМАР Володимир Леонович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням міжнаціональних взаємин у Другій Речі Посполитій.

КОРОЛЬКО Андрій Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням розвитку історичної науки у Галичині другої половини XIX століття.

КОРОСТІЛЬ Наталя Жоржівна – Викладач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського Інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету. Досліджує економічну та соціокультурну сферу українського села у Східній Галичині (1919 – 1939 рр.)

КОСТЮЧОК Петро Леонтійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує етнополітичні та національно-культурні процеси на терині українських Карпат кінця XIX – 30-х рр. XX ст.

КОЧКІН Ігор Тарасович – старший викладач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, досліджує пам'ятки трипільської культури північно-східного Передкарпаття.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, академік АН Вищої школи України, завідувач кафедри етнології і археології, директор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині XIX–XX ст.

КУДАКТІН Олег Вікторович – аспірант кафедри історії і археології слов'ян Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

ЛУКАНЬ Володимир Григорович – доцент кафедри образотворчого мистецтва Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Художник, мистецтвознавець.

МАЛЯРЧУК Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних дисциплін Івано-Франківського Інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету. Досліджує становище західноукраїнського села в період тоталітаризму другої половини XX ст.

МАНДРИК Ярослав Іванович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Сфера наукових інтересів: культура українського радянського села в 1930-х рр.

МАРЧУК Василь Васильович – доктор історичних наук, професор, доктор філософії, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує історію української церкви, національно-демократичні процеси в Україні на сучасному етапі.

МАРЧУК Ганна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Фахівець у галузі історії української літератури кінця XIX – початку XX ст.

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням історіографії історії України періоду Другої світової війни.

МЕЛЬНИКОВИЧ Михайло Михайлович – аспірант кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Сфера наукових інтересів: сім'я і родинні звичаї та обряди на Бойківщині кінця XIX – середини XX ст.

МЕЛЬНИЧУК Олег Любомирович – науковий співробітник відділу археології Національного заповідника "Давній Галич". Досліджує княжий Галич і археологію пізнього середньовіччя.

МІЩУК Андрій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Наукового центру досліджень українського національно-визвольного руху Інституту історії і політології та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Наукові зацікавлення: етнічні спільноти в Галичині, українсько-німецькі відносини кінця XVIII – першої половини XX ст.

МУРАВСЬКИЙ Олег Іванович – аспірант відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

ОВЧАР Ірина Володимирівна – аспірантка кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Вивчає суспільно-політичні процеси СРСР в 60–80 рр. XX ст.

ПАВЛИШИН Олег Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка. Займається дослідженням історії української революції 1917 – 1920 рр.

ПАНЬКІВ Ігор Михайлович – асистент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дослідник етнодемографічних процесів в Україні.

ПЕРЕДЕРКО Віталій Петрович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує проблеми Галичини як об'єкта політичного курсу Російської імперії на початку XX ст.

ПЕТРЕНКО Леся Ярославівна – асистент кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається перекладами літературознавчих статей і рецензій з англійської та німецької мов. Досліджує основні стильові тенденції розвитку експресіонізму в українській літературі першої половини XX століття.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Фахівець з історії українського національного руху в Галичині XIX – першої половини XX ст.

СІРЕДЖУК Петро Степанович – кандидат історичних наук, доцент. Основна тематика наукових праць – колонізація західноукраїнських земель у XIV – XX ст. та історія національних меншин Галичини.

СОЛЯР Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів). Спеціаліст у галузі політичної історії Західної України першої половини XX ст.

СТЕЦЮК Наталія Миколаївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Цікавиться історією українсько-польських стосунків у другій половині XX ст.

ТИМКІВ Богдан Михайлович – доктор філософії, професор, завідувач кафедри декоративно-прикладного мистецтва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує народно-декоративне прикладне мистецтво, автор підручників з художньої різьби по дереву.

ТИМКІВ Роксолана Богданівна – студентка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Цікавиться творчістю митців української діаспори.

ТКАЧУК Тарас Михайлович – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника "Давній Галич". Сфера наукових інтересів – світогляд та знакові системи культури Трипілля – Кукутені, проблеми енеоліту Європи.

ТОКАРУК Ярослав Ігорович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує німецьку окупацію на території Прикарпаття 1941 – 1944 рр.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології, керівник Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету.

ФЕДОРЧАК Петро Степанович – доктор історичних наук, почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує проблеми розвитку слов'янських країн у XX ст., взаємини між Україною і слов'янськими державами, історію освіти на Прикарпатті.

ХОДАК Тетяна Миколаївна – аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує державно-правові концепції українських політичних партій міжвоєнного періоду.

ЦЕПЕНДА Ігор Євгенович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з міжнародного співробітництва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дослідник українсько-польських стосунків у XX столітті.

ШЕПТИЦЬКА Любов Богданівна – старший викладач кафедри історії України, політології і права Національного лісотехнічного університету (м. Львів). Дослідник історії Західної України першої половини XX століття.

ШОЛОГОН Лілія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням джерел з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

ЩОДРОВСЬКИЙ Радослав – магістр археології, науковий співробітник археологічної майстерні "Хатор" (м. Бидгощ, Республіка Польща), вивчає пам'ятки епохи раннього металу Південно-Східної Європи.

ЯКИМОВИЧ Богдан Зіновійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів: франкознавство, військова історія, лексикографія.

CONTENTS

ARCHAEOLOGY

Oleh HUTSULYAK, Petro DROHOMYRETS'KY, Bohdan TOMENCHUK
KINGDOM OF SACRED TOPS (*SCANDO-SLAVICA IN THE UPPER DNIESTR REGION*) 8
Taras TKACHUK, Ihor KOCHKIN, Radoslav SHCHODROVS'KY
ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF THE MULTILAYER SETTLEMENT OF BIL'SHIVTSI in 2006 34
Bohdan TOMENCHUK, Mykola KUHUTYAK, Oleh MEL'NYCHUK
ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF ANCIENT HALYCH in 2006 47

HISTORY

Ihor RAYKIVS'KY
THE IDEA OF UNIFICATION IN THE WORK OF *RUS' TRINITY* AND ITS FOLLOWERS IN HALYCHYNA IN THE 1830s–1840s 51
Vasyl BURDULANYUK
THE CONNECTIONS OF THE HISTORIANS OF HALYCH AND OVER-DNIEPER REGIONS AT THE END OF THE 19th CENTURY – BEGINNING OF THE 20th CENTURY 58
Bohdan YAKYMOVYCH
IVAN FRANKO – THE FAMOUS THEORIST AND EXPERT OF PUBLISHING IN UKRAINE 68
Liliya SHOLOHON
THE UKRAINIAN PEDAGOGIC PERIODICALS OF HALYCHYNA (1880–1914). 86
Ihor HURAK
RURP (URP) AND UKRAINIAN STUDENTS (1890–1914) 94
Oleh PAVLYSHYN
JEWISH POPULATION OF EASTERN HALYCHYNA IN 1918–1919: SOCIAL ASPECT 103
Oleh YEHRESHIY
CONTRADICTIONS BETWEEN THE UKRAINIAN CATHOLIC UNION AND THE UKRAINIAN CATHOLIC NATIONAL PARTY IN THE 1930s: GENESIS, CONTENT, CONSEQUENCES 118
Ihor SOLYAR
SEL'ROB: FROM ITS ESTABLISHMENT TO ITS SPLIT (1926–1927) 126
Lyubov SHEPTYTS'KA
STEPAN BARAN'S PARLIAMENTARY PRACTICE (1928–1930) 132
Petro SIREDZHUK
ADDITIONAL TRADES OF THE GERMAN MINORITY OF WESTERN UKRAINE BETWEEN TWO WORLD WARS 140
Yaroslav MANDRYK
EDUCATION OF EXECUTIVES OF THE SOVIET UKRAINE'S AGRICULTURE IN THE YEARS OF FORCIBLE COLLECTIVIZATION 148
Oleh MALYARCHUK
HALYCH NATIONAL KETMAN: A VILLAGE IN THE IDEOLOGICAL WAR AGAINST THE PARTY AND SOVIET TOTALITARISM 157
Vasyl DEBENKO, Iryna OVCHAR
IMPERIAL TRADITIONS IN THE USSR'S DOCTRINE OF FOREIGN POLICY IN THE 1980s OF THE 20th CENTURY 167

ETHNOLOGY

Mykola KUHUTYAK
THE ROCK OF DOVBUSH IN ZAVOYELY 175
Bohdan HUD'
METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE RESEARCH OF THE REASONS FOR THE UKRAINIAN AND POLISH CONFLICTS OF THE 19th – THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY 189
Petro KOSTYUCHOK
HUTSUL'SHCHYNA WITHIN THE YEARS OF THE RUSSIAN OCCUPATION DURING WORLD WAR I 197
Ihor PAN'KIV
FAMILY CUSTOMS AND TRADITIONS OF THE HUNGARIAN POPULATION IN POKUTTYA DURING THE LATTER HALF OF THE 19th – 1930s 206
Mykola GENYK
THE POLISH VECTOR OF THE FOREIGN POLICY ACTIVITIES OF THE STATE CENTER OF THE UNR IN EXILE (the end) 214
Volodymyr VASYL'CHUK
UKRAINIAN GERMANS (1950s–1980s) 223

POLITICAL SCIENCE

Oleh ZHERNOKLEYEV
THE PROBLEMS OF THE ORGANIZATIONAL ESTABLISHMENT OF THE MASS POLITICAL PARTY IN HALYCHYNA AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY (BY THE EXAMPLE OF THE POLISH SOCIAL DEMOCRACY) 230
Tetyana KHODAK
THE STATE IDEAS OF UKRAINIAN CHRISTIANS OF THE 1920s–1930s 238
Vira BURDYAK
THE POLICY OF UKRAINE AND POST-SOCIALIST COUNTRIES CONCERNING INTEGRATION AND COMMON EUROPEAN SAFETY SYSTEM 251

HISTORIOGRAPHY

Andriy KOROL'KO
ANTONIY PETRUSHEVYCH'S SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY AND SCIENTIFIC EFFORT IN HISTORIOGRAPHY OF THE LATTER HALF OF THE 19th CENTURY – BEGINNING OF THE 20th CENTURY 258
Andriy MISHCHUK
YULIAN TSELEVYCH'S PUBLIC AND SCIENTIFIC WORK IN HISTORIOGRAPHY 267
Oleksandr MARUSHCHENKO
VOLYN' TRAGEDY OF 1943 IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY 276

DOCUMENTS AND MATERIALS

Ihor RAYKIVS'KY
THE IDEA OF ETHNIC UNITY OF HALYCHYNA AND OVER-DNIEPER UKRAINE IN THE FOLKLORE COLLECTION BY PLATON LUKASHEVYCH 282
Preface to the collections "Maloruski and Chervonoruski dumas and song (1836)" 289

LITERARY CRITICISM

Hanna MARCHUK
THE INNOVATION OF IVAN FRANKO IN THE ENRICHMENT OF GENRE FORMS OF SATIRIC PROSE 291
Oksana ZALEVS'KA
ROSTYSLAV YENDYK: TOUCHES TO HIS CREATIVE BIOGRAPHY (peculiarities of artistic thought) 300
Lesya PETRENKO
PERSON IN THE ABSURD WORLD OF THE TOTALITARIAN SYSTEM (Ivan Bahryany's creative work in the context of expressionism) 306

ARTS CRITICISM

Bohdan KINDRATYUK
BELL ART OF KOLOMYYA REGION 313
Bohdan TYMKIV, Roksolana TYMKIV
CREATIVE ACTIVITY OF ARTISTS OF HALYCHYNA IN WESTERN EUROPE DURING THE POST-WAR PERIOD 322
Bohdan TYMKIV
DMYTRO SYVAK'S CREATIVE STYLE 330
Mykhaylo HNATYUK
THE PHENOMENON AND DRAMA OF THE ARTIST IVAN PENYK 333
Volodymyr LUKAN'
THE SELF-PORTRAIT OF THE SOUL OF THE ARTIST MYROSLAV YASINS'KY 339

SCIENTIFIC DEBUT

Lyubomyr ILYN
THE ELECTION CAMPAIGN TO HALYCH REGIONAL SEYM IN 1870: COURSE AND RESULTS 343
Serhiy DOBRZHANS'KY
THE ASSOCIATION *RUS'KA BESIDA* 354
Vitaliy PEREDERKO
WESTERN UKRAINIAN LANDS IN THE FOREIGN POLICY OF THE ROMANOVS AT THE BEGINNING OF THE 20s CENTURY (TO 1914): MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY 360
Oleh KUDAKTIN
THE NATIONAL MINORITIES DEPARTMENT OF THE PEOPLE'S COMMISSARIAT OF INTERNAL AFFAIRS AND ITS LOCAL BODIES (1921–1924) 368
Natalya KOROSTIL'
CHANGES IN ECONOMY OF VILLAGE OF EASTERN HALYCHYNA DURING THE INTERWAR PERIOD (1919–1939) 378
Yaroslav TOKARUK
THE ESTABLISHMENT OF THE JEWISH GHETTO IN STANISLAV IN 1941 385
Emiliya ANDRIYIV
RESISTANCE OF OUN-UPA TO THE OCCUPATION POLICY OF LABOR DEPORTATION FROM THE TERRITORY OF HALYCHYNA DURING THE SOVIET AND GERMAN WAR 394
Dmytro ZABZALYUK
SPIRITUAL SURVEILLANCE OF THE SOLDIERS OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY 402
Nataliya STETSYUK
THE UKRAINIAN PUBLIC AND CULTURAL COMMUNITY IN POLAND: PROBLEMS OF FORMATION 407
Ol'ha ZABAVS'KA
SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF THE UKRAINIANS IN GREAT BRITAIN: THE SOLDIERS OF THE 1st UKRAINIAN DIVISION OF THE UKRAINIAN NATIONAL ARMY IN THE BRITISH CAPTIVITY (1945–1949) 414
Oleh MURAVS'KY
THE LEGALIZATION OF THE UKRAINIAN CATHOLIC CHURCH (1985–1991) 423
Iryna DMYTRUK
HUTSULS' CUSTOMS AND BELIEFS IN THE UKRAINIAN ETHNOGRAPHIC SCIENCE AT THE LATTER HALF OF THE 19th – THE 20th CENTURY 430
Yuliya HRANAT
ETHNORELIGIOUS CONFLICTS IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA: FROM CONFRONTATION TO DIALOGUE 438
Michael MELNYKOVYCH
FAMILY LIFE AND TRADITIONS OF THE BOYKY OF THE FIRST HALF XX CENTURY 446

REVIEWS

Volodymyr KOMAR
A STRUGGLE FOR LAND CONTINUES 452
Ivan MONOLATIY
SIGNIFICANT WORK ON THE HISTORICAL GERMANIC SCIENCE OF UKRAINE 455
Mykola GENYK
YEZHY GEDROYTS' MUTUAL RELATIONS IN THE UKRAINIAN EMIGRATION 458

SCIENTIFIC LIFE CHRONICLE

Mykola KUHUTYAK, Oleksandr MARUSHCHENKO, Ihor RAYKIVS'KY
ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL PROJECT *UNITED IS UKRAINE* 462
Mykola KUHUTYAK, Petro FEDORCHAK
PROFESSOR YAROSLAV KALAKURA IS 70 465
Mykola KUHUTYAK, Vasyl MARCHUK, Ihor TSEPENDA
PROFESSOR MAY PANCHUK IS 70! 468
Ihor RAYKIVS'KY
INFORMATION ON PH.D. THESES DEFENCE HELD BY SPECIALIZED SCIENTIFIC COUNCIL K 20.051.05 AT THE INSTITUTE OF HISTORY AND POLITICAL SCIENCE OF VASYL STEFANYK PRECARPATHIAN NATIONAL UNIVERSITY IN 2006 471

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститись в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт "Times New Roman Cyr", кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1,5 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел;
- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вичитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до "Вісника" необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

ГАЛИЧИНА

Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис

Художник: *Мирослав Ясінський*

Старший редактор: *Василь Головчак*
Літературна редакція: *Олександра Ленів*
Комп'ютерна верстка: *Лідія Курівчак*
Комп'ютерна правка: *Лідія Курівчак, Іван Мерена*
Коректура: *Віта Тимків*
Дизайн обкладинки: *Ярослав Токарук*

Підп. до друку 16. 11. 2007 р.
Формат $60x84/_8$. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на різографі. Вид. арк. 59. Зам. 152.
Наклад прим. 200.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 12.12.2006 серія ДК 2718